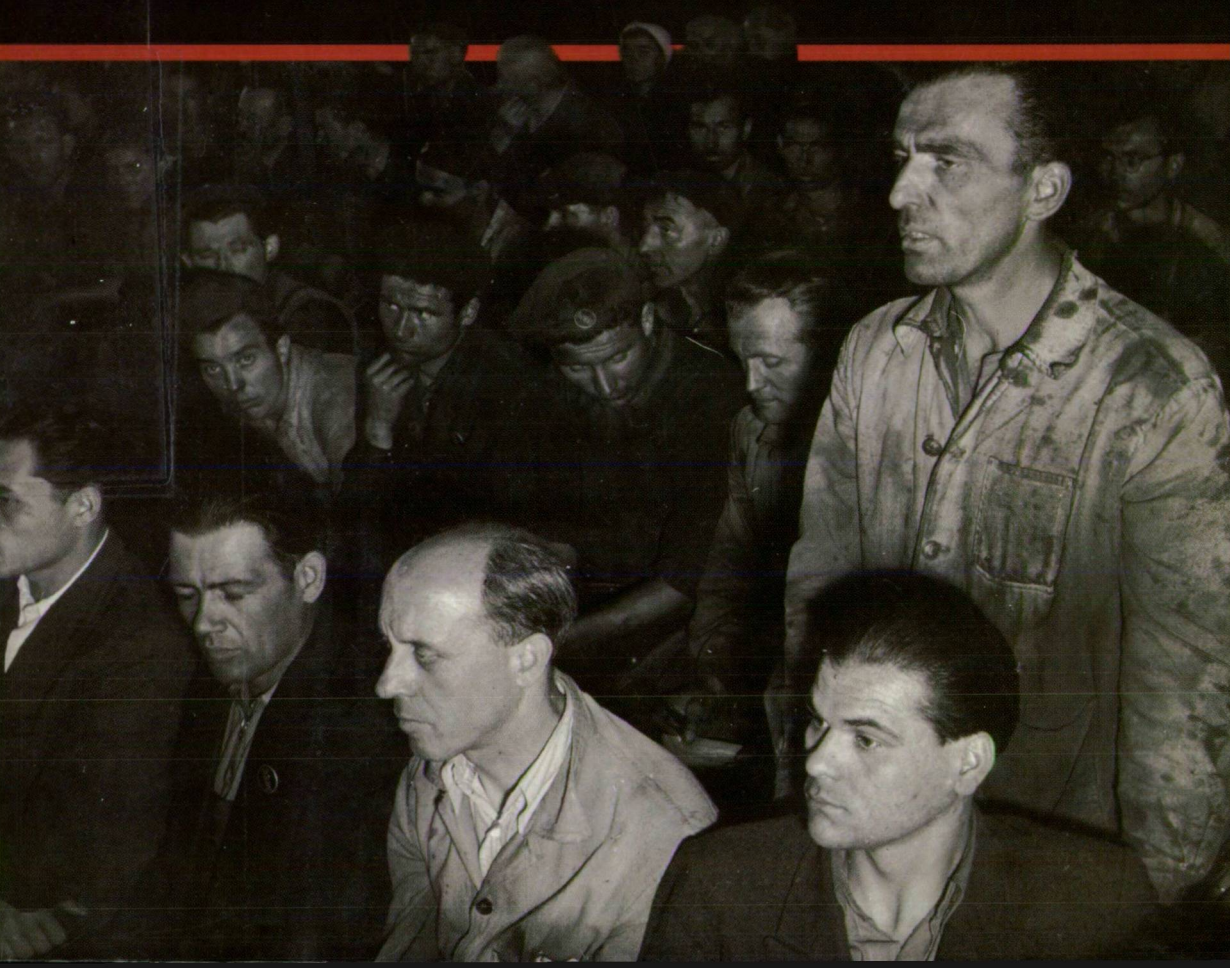

BELÉNYI GYULA

AZ ÁLLAM SZORÍTÁSÁBAN

*Az ipari munkásság
társadalmi átalakulása Magyarországon
1945–1965*

AZ ÁLLAM SZORÍTÁSÁBAN
AZ IPARI MUNKÁSSÁG TÁRSADALMI ÁTALAKULÁSA
MAGYARORSZÁGON 1945–1965

X 112078

BELÉNYI GYULA

AZ ÁLLAM SZORÍTÁSÁBAN

*Az ipari munkásság társadalmi
átalakulása Magyarországon
1945–1965*

BELVÉDERE
MERIDIONALE

Szeged, 2009

A kötet megjelenését támogatták:
Csongrád Megyei Önkormányzat
Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar
SETUP Alapítvány

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000763486

Borítóterv
Majzik Andrea

X 1 1 2 0 7 8

ISBN 978-963-9573-62-8

© Belényi Gyula, 2009
© Belvedere Meridionale, 2009

TARTALOM

BEVEZETÉS	9
-----------------	---

I. FEJEZET

AZ ELŐZMÉNYEK ÉS AZ 1945–1948 KÖZÖTTI ÁTMENETI IDŐSZAK ...	15
--	----

1. A magyarországi ipari munkásság 1945 előtt: az ipari munkásság történelmi pályája 17
2. A háborút követő átmeneti időszak (1945-1948) 28

II. FEJEZET

A SZOCIALISTA MUNKAERŐ-GAZDÁLKODÁSI POLITIKA ÉS A MUNKA- KÁSSÁG SZÁMSZERŰ NÖVEKEDÉSE	51
---	----

1. Az állam szerepe a munkásság számának növekedésében: iparosítási és munkaerő-gazdálkodási politika. 54
2. A munkaerő-gazdálkodási politika következményei. 70
 - a) A számszerű növekedés 70
 - b) Társadalmi eredet és kilépés más rétegekbe. A munkanélküliség. 79
3. A gyors növekedés következményei 98
 - a) A szakmunkásság (a felső munkásság) 99
 - b) Az alsó munkásság 102
 - c) A mezőgazdasági eredet jegyei 111
 - d) A nőmunkások 114
 - e) Regionális és településtípusonkénti megoszlás; belső migráció 120

III. FEJEZET

A MUNKA VILÁGA	137
----------------------	-----

1. Személyi kötöttségek és állami ellenőrzés a munka világában. 139
 - a) A munkaerő-piaci mozgásszabadság korlátozása. 140
 - b) Az üzemeken belüli ellenőrzés, a munkásellenállás és a munkástanácsok. 146
2. A bérezés 174
3. A normarendezések 191
4. A munkaversenyek 200

5. A munkakörülmények	206
6. Szakképzettség és szakképzés	219

IV. FEJEZET

ÉLETKÖRÜLMÉNYEK, FOGYASZTÁS, SZOCIÁLIS ELLÁTÁS	243
--	-----

1. A munkáscsaládok reáljövedelme és szociális ellátottsága	244
2. A fogyasztás: étkezés, ruházkodás iparcikk-vásárlás	266
3. A lakásviszonyok és a szabadidős tevékenységek	288
a) A lakáshelyzet a negyvenes évek második felében	288
b) A tulajdonviszonyok megváltoztatása	294
c) A lakással kapcsolatos kiadások	307
d) Lakásépítési politika, lakásszaporulat	311
e) Élet a lakásban	327
f) A szabadidős tevékenységek	331

MELLÉKLETEK	339
-------------------	-----

FELHASZNÁLT IRODALOM	341
----------------------------	-----

ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	350
------------------------------------	-----

A GYAKRABBAN ELŐFORDULÓ LEVÉLTÁRI JELZETEK	351
--	-----

TÁRGY- ÉS NÉVMUTATÓ	353
---------------------------	-----

Szüleim és nővérem emlékének
– Jutkának, Gabinak, Andinak

BEVEZETÉS

Könyvünk a magyarországi ipari munkásságnak a második világháborút követő két évtizedben lezajlott társadalmi változásait kívánja az olvasó elé tárni. A vállalt feladat ma, évekkel az ezredforduló után kételyt ébreszthet nem csak az olvasóban, de még a téma kutatójában is: mi teheti a tudományos elemzés számára érdekessé és egyben a szélesebb olvasóközönség előtt is érdekessé az ipari munkásság II. világháború utáni társadalomtörténetét? A munkások soraiban csak ritkán találunk például olyan ismert, érdeklődést keltő személyiségeket, vagy családokat, mint az elit, vagy a középosztály köreiből; ez a nagy társadalmi csoport inkább „névtelen” emberek százazreiből tevődik össze. Növelheti a kételyt továbbá, hogy nem diszkreditálódott-e túlságosan ez a téma a szocialista rendszer évtizedei alatt, amikor a vezetők gyakran hivatkoztak a „munkásosztályra”, hogy annak – vélt – sajátosságaiból vezessék le a hatalom, a „proletárdiktatúra” legitimációját. Mi több, ideológiailag nem kisebb szerepet, „történelmi hivatást” tulajdonítottak neki, mint az egész emberi történelem „végső”, pozitív fordulatának megvalósítását, a „kizsákmányolás” és az „osztálytársadalom” végleges megszüntetését.

A magyarországi ipari munkásság átalakulásának története a fentiek ellenére az egyik legérdekesebb és legfontosabb témának mondható az 1945 utáni társadalomtörténetünkben. A második világháborút követő negyedszázadban ugyanis száma olyan robbanásszerűen növekedett, hogy a könyvünkben vizsgált időszak végére, pontosabban egy néhány esztendővel azon túl, a magyar társadalom legnagyobb foglalkozási csoportjává vált. Ezt tudva, rögtön vissza is kérdezhetünk: lehet-e érdektelen egy olyan foglalkozási csoport múltja, amely eltartottjaival együtt történelmünk egy bizonyos periódusában a társadalom relatív többségét alkotta, és amelynek belső átalakulása sok tekintetben tükrözte, magába sűrítette a társadalom egészében lezajlott változásokat is? Erre a kérdésre csak tagadó válasz adható. A számszerű növekedés mellett ráadásul látványos és a tudományos vizsgálat szempontjából fontos belső változások egész láncolata bontakozott ki, a hatalmas tömegeket érintő mobilitási folyamatoktól a tömegessé vált városba költözésen vagy a női munkavállalók számának gyors növekedésén át az életmód megváltozásáig. Egyidejűleg átalakult a munkásokat körülvevő munkahelyi és munkahelyen kívüli világ is.

Könyvünk megírásával – a pars pro toto elvének megfelelően – hozzá kívántunk járulni Magyarország második világháború utáni történetének alaposabb megismeréséhez is. E törekvésünkben megerősített az, hogy bár a szocializmus korszaka nem számít érintetlen területnek a történettudományban, alaposan feldolgozottak sem mondható, különösen alapkutatásokon nyugvó, elemző művek által nem. Még kevésbé tisztázott a közgondolkodásban, holott azoknak az éveknek, évtizedeknek lenyomatait homlokunk ráncáiban, arcunk barázdáiban, netán egyesek derűs, magabiztos tekintetében ma is magunkon viseljük. Társadalmunk úgy hagyta maga mögött a világháborút követő négy és fél évtizedes időszakot, hogy nem próbálta meg tisztázni – akár csupán ki-ki a maga személyes használatára –, mi is történt velünk azokban az években. Mintha az 1990 utáni új kihívások túlságosan nagy próbatételt jelentettek volna számunkra, amely nem hagyott időt az előző korszak ilyesfajta tisztázására és ezáltal lezárására. Munkánk megírását a szakmai kihívások mellett ilyen motívumok is ösztönözték tehát: szigorúan a tudomány eszközeire és elveire támaszkodva hozzájárulni a társadalom jobb múlt- és önismeretéhez.

Az ipari munkások társadalmi változásainak részletekbe menő feltárásához először a gyors számszerű növekedés okait kellett tisztáznunk. Ezek közül itt csak az újkori világgazdasági átalakulást, főleg az iparosodás következtében világszerte lezajlott foglalkozási átrétegződést, mint egyetemes okot, illetve a szovjet mintájú, az állami erőszak eszközeivel megvalósított „szocialista iparosítást”, mint e folyamat specifikus mozgató rugóját említjük. A gyors növekedés okainak feltárása után figyelmünket elsősorban arra összpontosítottuk, hogy a társadalmi mobilitás fő gyűjtőmedencéjévé váló ipari munkásság belső sajátosságait hogyan változtatták meg a beáramló új munkavállalók. A legnagyobb teret mindazonáltal nem ezeknek a viszonylag ismertebb kérdésköröknek, hanem a munkások munkahelyi világa bemutatásának szenteltük, mert az jószerével fehér foltnak számít a történettudományi művekben. Ettől a felismeréstől vezettetve foglalkozunk részletekbe menően egyebek mellett a bérezés, a normarendezések, a munkaversenyek, a munkakörülmények, a munkások feletti állami ellenőrzési rendszer kiépítésének és működésének történetével. A mondottak nem úgy értendők persze, hogy a munkahelyen kívüli világ érdektelen lenne, ellenkezőleg! Munkánk befejező részében éppen ezért szemügyre vesszük az anyagi fogyasztás, a lakásviszonyok és a szociális biztosítás alakulását is: mit ettek, ittak, hogyan laktak és öltözködtek, mivel töltötték szabadidejüket, milyen ellátásra számíthattak betegség esetén, majd aktív életpályájuk befejeztével, nyugdíjasként.

Az ipari munkásság átalakulását a maga történelmi meghatározottságaival együtt és nem azoktól függetlenül, elvont elveket követve törekedtünk bemutatni. Az erősen etatista jellegű szocialista rendszer első másfél-két évtizedében a társadalmi folyamatokra például különösen nagy hatást gyakorolt a politika világa. Ez az oka annak, hogy célunknak tekintettük azoknak az intézkedéseknek, döntéseknek rövid – néha csak jelzésszerű – bemutatását is, amelyek egyes változási folyamatokat elindítottak, másokat felgyorsítottak vagy lelassítottak a társadalomban. (Ha maguk a folyamatok sokszor az eredeti politikai szándéktól eltérő, sőt nem ritkán azzal ellentétes irányba haladtak is, hiszen a kettő közötti kapcsolat nem egyszerű ok-okozati viszony volt. Ez azonban nem változtat azon, hogy a mozgásfolyamatok elindítói gyakran voltak állami döntések.) A vizsgált tárgy természetének megfelelő kutatási és elemzési szempontok érvényesítése viszont szükségképpen vonta maga után, hogy nem írhattunk „steril” társadalomtörténeti művet, amely tárgyat teljesen függetleníti a politika- és a gazdaságtörténeti változásoktól.

A második világháborút követő két évtizedben lezajlott változások távolról sem korlátozódtak az ipari munkásságra, hasonló jelentőségű változások mentek végbe a magyar társadalom egészében. Ez a változássorozat csak a földrengéseket kiváltó kéregmozgásokhoz hasonlítható, amelynek fő feszültségforrását – kiindulópontját – a szocialista politikai és gazdasági rendszer kiépítése képezte. A negyvenes évek végétől kezdetét vette a korábban gazdagon tagolt, bonyolult szerveződésű társadalom szerkezetének leegyszerűsödése, nagy homogén tömbökbe szorítása, részben a gazdasági változások következtében, részben az erre irányuló közvetlen hatalmi szándéknak megfelelően. (A szocializmusban a társadalom túlnyomó többségének állami alkalmazottá, elsősorban bér munkássá kell válnia – hirdette a marxista-leninista ideológia). A magyar társadalom heves tektonikus mozgásai következtében aztán egyes társadalmi csoportok lesüllyedtek, sőt némelyek egyenesen megsemmisültek, mások pedig felemelkedtek. Emellett pedig teljesen új társadalmi képződmények is keletkeztek,

amilyenek például a vezető pozíciókat elfoglaló káderréteg, illetve – a társadalmi hierarchia áttelenedő oldalán – a termelőszövetkezeti parasztság voltak. A lesüllyedés és a szociológiai értelemben vett megsemmisülés döntően a hatalmi viszonyok gyökeres megváltozása következtében lépett elő a II. világháborút követő egy-másfél évtized társadalmi átalakulásának egyik legfontosabb, egyben legdrámaibb mozzanatává, és döntően az 1945 előtti elitet és a középrétegeket érintette, utóbbiak közé számítva a kistulajdonosok különböző csoportjait, az értelmiséget és a tisztviselőréteget is. Megfosztották őket tulajdonuktól, állásuktól, súlyosan korlátozták jogaikat és az „osztályharc éleződésére” hivatkozva politikailag üldözték (bebörtönözték, kitelepítették, internálták vagy egyszerűen „csak” deklasszálták) őket. Párhuzamosan új vezető réteg került az ország élére, amely döntően az 1945 után kialakult új politikai helyzetnek, az új uralmi viszonyoknak köszönhette uralkodó helyzetbe kerülését. Ebben a korszakban megváltozott az egyes társadalmi csoportok egymáshoz való viszonya és az egészen belüli súlya; egyidejűleg módosult az ország hagyomány- és szokásrendszere is. Nem utolsó sorban átalakult a nemek társadalmi szerepe is, egyidejűleg pedig sok-százezer embert érintő belső migrációs folyamatok bontakoztak ki.

Gondolatmenetünket e ponton meg kell szakítanunk, hogy tisztázhassuk, mit is értünk az ipari munkás fogalmán? Legáltalánosabb értelemben az ipari munkásság olyan nagy (makro) foglalkozási csoportnak tekinthető, amelynek tagjai az újkor legdinamikusabban fejlődő gazdasági ágában, a tág értelemben vett iparban dolgoztak, ide számítva a feldolgozóipart, a bányászatot és az építőipart; munkájukat elsősorban a fizikai erőfeszítés jellemezte, amelyért meghatározott időközönként munkabért kaptak. Az évszázadok során sajátos, csak rá jellemző kultúrája fejlődött ki, amely persze nem volt elszigetelt más rétegek kultúrájától sem. Munkavégzése és szabadidős tevékenységei folyamán ugyancsak sajátos hagyományai, szokásai és értékrendje teremődött, miként kialakultak a (főleg) rá jellemző földrajzi terek is (településtípusok, illetve a településeken belüli lakóövezetek). Könyvünk témája szempontjából a mondottakat még ki kell egészítenünk azzal, hogy az írásunkban vizsgált korszakban, a szocialista rendszer első másfél-két évtizedében a felsorolt jellegzetességek módosultak, ha el nem is tűntek.

Az európai történelemben a mai értelemben vett munkásság csírái a XVI–XVIII. században, a modern világgazdasági rendszer kialakulásának időszakában jelentek meg, bár az a korszak még a rurális társadalmak kora volt Nyugat-Európában is. Dinamikus fejlődési szakaszba az ipari forradalom kezdetével lépett, virágkora pedig a XIX–XX. századra (utóbbinak inkább az első felére) tehető. A XX. század második felétől a legfejlettebb országokban már megkezdődött relatív térszerkesztése, hogy helyébe más, a gazdaság harmadik, majd negyedik szektorában dolgozó társadalmi csoportok lépjenek. Magyarországon e folyamatok bizonyos késéssel, a XIX. század második felében kezdtek kibontakozni, majd a gyors ütemű iparfejlődés következtében a XX. század közepére az ipari munkásság már a társadalom egyik legnagyobb csoportjává nőtte ki magát.

A XX. században az ipari munkásság természetesen nem tekinthető zárt csoportnak, amelybe kívülről ne lehetett volna bekerülni, illetve onnan a társadalom más rétegeibe átkerülni. Sőt, a mobilitás nem csak a nemzedékek egymásutánjában, hanem egy-egy életpályán belül is gyakori volt. Abban az értelemben sem volt zárt és éles vonalakkal határolt továbbá, hogy „szélein” átmeneti helyzetű csoportok helyezked-

tek el: a foglalkozási szempontból vegyes családok életmódja és kultúrája például a házastárs foglalkozásától függően egyszerre mutatható fel az ipari munkásokra és az alkalmazottakra (egyszerű szellemi dolgozókra) vagy a munkásokra és a parasztokra jellemző vonásokat, hogy csak a foglalkozási szempontból „vegyesnek” tekintett házasságok két leggyakoribb típusát említsük. Voltak továbbá olyan kisebb csoportjai is, amelyek tagjai családjuk összetételétől függetlenül, saját személyükben is átmeneti helyzetű emberek voltak. Egyesek munkájának jellege olyan volt, hogy különösebb zökkenő nélkül mehettek át egyik gazdasági ágból, illetve foglalkozási csoportból a másikba, amire jó példát szolgáltatnak a földmunkások, akik ugyanúgy lehetnek mezőgazdasági dolgozók az állami gazdaságok gyalogmunkásként (korábban a nagybirtok napszámosaként), mint ipariak, például építőipari segédmunkásként vagy közlekedésiek, vasúti pályamunkásként. Miközben mindennapi életük csak keveset változott, és munkájuk jellege sem sokat. És akkor még nem is említettük azokat, akik munkavégzésük és szakképzettségük alapján inkább az ipari munkások körébe tartoztak volna, ha nem egy másik gazdasági ágban foglalkoztatják őket. Ilyenek voltak például a MÁV nagy járműjavító műhelyeinek szakmunkásai. Az átmenetiséget, az éles körvonalak hiányát mindazonáltal nem valamilyen anomáliának, ellenkezőleg: teljesen természetes jelenségnek kell tekintenünk a társadalomtörténetben.

Az ipari munkásság egyáltalán nem homogén társadalmi képződmény, hiszen még a nála számban sokkal kisebb közösségek (például a családok) sem azok. A munkások is különböztek egymástól életkor, nem, családi és lakóhelyi környezet, társadalmi eredet, valamint világnézet, kulturáltság és iskolázottság szempontjából egyaránt. Jelentős eltérések voltak közöttük emellett munkahelyük nagysága és iparági hovatartozása, szakképzettségük szintje, jövedelmük és munkájuk jellege stb. tekintetében is. Ennek ellenére a fent felsorolt közös vonásokat (főként azt, hogy az iparban fizikai munkát végző bér munkások voltak) elég lényegesnek, meghatározónak tartjuk ahhoz, hogy egységes egészként is felfoghassuk az ipari munkásságot.

A munkástörténeti tárgyú írások gyakran használják a „munkásosztály” kifejezést. A közelmúltban végre magyarul is megjelent alapműnek, E. P. Thompson „Az angol munkásosztály születése” c. monográfiájának például már címében is ez a terminológia (working class) szerepel. Talán már az eddigiek alapján is feltűnt a tisztelt olvasónak, hogy jelen munka más úton jár; a „munkásosztály” kifejezéssel szemben előnyben részesíti a „munkásság” szó használatát. Egyszerűen azért, mert az „osztály” fogalmához a szocializmus korszakában olyan politikai és ideológiai jelentéstartalmak tapadtak hozzá, amelyek társadalomtörténeti szempontból vagy értelmezhetetlennek, vagy irrelevánsnak tekinthetők. (Csak néhány példát említve: „a munkásosztály osztállyá szerveződése és forradalmi pártja”; „osztályöntudat”; „osztályharc”; „az osztályharc állandó éleződése”, „a munkásosztály államhatalma” – és a sort még folytathatnánk). Mivel ezekkel a kérdésekkel nem célunk foglalkozni, jobbnak láttuk az ideológiai szempontból semlegesebb, sajátos asszociációkat nem elindító „munkásság” kifejezést használni.

A témaválasztás és a feldolgozás módja tekintetében egyaránt számolnunk kellett a félreértés vagy a félreértelmezés nem kellems eshetőségeivel. Az egyik ilyen eshetőség, hogy az olvasó esetleg az 1990 előtti idők „munkásmozgalm-történeti” írásainak folytatását feltételezi munkánk láttán, holott ez a megközelítésmód távol áll tőlünk. Figyelmünket a társadalmi átalakulás történetére összpontosítjuk, és egy-

általán nem foglalkozunk a hatalmi viszonyok, a politikai változások, a pártpolitika (a „mozgalom”) problematikáival. Beleértve az olyan, inkább a második világháború után kialakult hatalom legitimációjával és nem a fizikai dolgozók társadalmi változásaival kapcsolatos kérdéseket is, hogy vajon a szocialista rendszerben valóban a „munkásosztály” volt-e az „uralkodó osztály”, miként azt a hivatalosan állították? Itt csak jelezzük: 1945 után a politikai hatalom birtokosa az akkor kialakult kommunista káderréteg lett, és nem a „munkásosztály”. Ezt egyébként 1955-1956 fordulóján a moszkovita kommunistából fokozatosan rendszerkritikussá váló Nagy Imre is felismerte. A „proletárdiktatúrának” nevezett politikai berendezkedés – írta mintegy a rendszer belső bírálójaként – valójában nem a „munkásosztály vezette dolgozó nép” hatalma volt, mint vezetői állították, hanem egy szűk klikknek főként a politikai rendőrségre, az ÁVH-ra támaszkodó, „bonapartista” diktatúrája.

Lehetséges egy más természetű meg-nem-értés is, amely inkább szakmai természetű. Az egyre jelentősebb iskolává fejlődő, értékes művek sorát alkotó magyarországi társadalomtörténet-írás sokat merít a rokontudományok, főleg a néprajz (a kulturális antropológia) és a történeti szociológia elveiből és módszereiből, s ezáltal közeledik is azokhoz. Jelen munka viszont a történetírás sok évtizede kipróbált, „klasszikus” elveit, terminológiáját és kutatási módszereit követve, illetve alkalmazva készült, azzal a történetírói felfogással azonosulva, amely szerint a társadalomtörténet önálló tudományág, és nem „retrospektív szociológia” (John Lukacs). Ez a másféle felfogás híveiből esetleg ellenérzést, vagy elutasítást válthat ki. Holott már a téma makrotörténeti jellege is megkövetelte ezeknek a hagyományos módszereknek az alkalmazását, bár azt sem tagadjuk, hogy múltszemléletünk és saját, több évtizedes történetírói gyakorlatunk is inkább az említett klasszikus elvekhez áll közel. A kis csoportok, olykor csak néhány ember múltját vizsgáló, mikrotörténetihez képest a makrotörténeti témaválasztásnak természetesen egyaránt voltak előnyei és hátrányai. Előnyének tekinthető, hogy a tudományos megállapítások nem csak néhány emberre vagy egy kisebb közösségre, hanem egy nagy, témánk esetében milliósnál is nagyobb csoportra érvényesek. Ezzel szemben ez a megközelítés jóval kevesebb alkalmat nyújt egyes emberi sorsok, a „személyes történelem” és a hétköznapiak bemutatására, mint a kis csoportok vizsgálata. Tulajdonképpen a múlt tanulmányozásának kétféle megközelítési módjáról van szó: az egyik kevés ember múltjáról mond el viszonylag sokat, a másik sok emberéről viszonylag kevesebbet. A múlt feltárásának ez kétféle módja egyformán értékes tudományos eredményekkel szolgálhat, és ilyen értelemben feltétlenül egyenértékűeknek tekinthetők.

Könyvünk a munkásság II. világháború utáni társadalmi változási folyamatainak első két évtizedét tekinti át, beleszámítva a negyvenes évek végének néhány átmenetnek tekinthető esztendejét is. Ezen belül fokozott figyelmet szentel az 1949 és 1956 között lezajlott változásoknak, mert a mintegy négy évtizeden át fennálló szocialista rendszer azokban az években alakult ki Magyarországon. Ez a modell ugyan később módosult, jobb mutációk keletkeztek, de a lényeg – ha úgy tetszik: a genetikai program – azonos maradt. Márpedig azt már a rómaiak is tudták: egyes jelenségeket akkor érthetünk meg kellő mélységben, ha keletkezésük pillanatában, in statu nascendi tanulmányozzuk őket. Kezdő időpontként szinte magától kínálkozott az 1945-ös esztendő, mert a háború, főleg a tragikus háborús embervesztés nagyarányú változások sorát vonta maga után a magyar társadalomban is. A záró időpont már nem ilyen egyértelműen köthető egyetlen esztendőhöz, ami teljességgel megfelel

a társadalomtörténi változások természetének. Valamikor a hatvanas évek derekán mindenestre a szocialista viszonyok belül bizonyos új folyamatok vették kezdetüket, mérséklődött például az átrétegződés korábban oly heves folyamata, enyhült, de persze meg nem szűnt a társadalomra nehezedő hatalmi nyomás, változott a mindennapi élet – és a példákat még lehetne sorolni. Ezért választottuk tehát könyvünk záró időpontjának a hatvanas évek közepét.

Munkánk információs bázisát elsősorban levéltári, másodsorban statisztikai források képezték, részben a téma viszonylagos feldolgozatlansága miatt, részben azért, mert nem mások eredményeinek összefoglalására, hanem eredeti tudományos mű megírására törekedtünk, amelyet éppen a szerző által feltárt, addig nem ismert források biztosíthatnak. Ez a magyarázata annak, hogy könyvünk szövegét nagyszámú lábjegyzettel egészítettük ki, mert levéltári jelzetek feltüntetésével a bizonyító anyag levéltári őrzési helye bárki által visszakereshető. (Köszönettel tartozom a Belvedere Kiadónak, hogy lehetővé tette e napjainkban sajnálatos módon egyre inkább háttérbe szoruló közlési forma alkalmazását.) Emellett természetesen haszonnal forgattuk a téma történettudományi, néprajzi és szociológiai szakirodalmát is.

Jelen munka egyik fő célja, hogy ideológiai és politikai prekoncepciótól mentesen mutassa be az olvasónak a munkások világát. Tárgyilagosságra törekedtünk, írásunkat semmilyen értelemben nem tekintettük politikai szolgálatnak, „az osztályharc egyik ütközetének”. Tudjuk persze, hogy a múltat kutató történész sem lebeg teljesen függetlenül és szabadon a világ felett; saját meghatározottságai, világlátása mindenképpen befolyásolják értékrendjét és ítéletalkotását. Ennek tudomásul vétele azonban nem jelent egyet az objektív, elfogulatlan ábrázolás szándékának, vagy ha úgy tetszik etikai követelményének a feladásával. Maga szándék nem lehet más, mint a legteljesebb tényitisztelet és objektivitásra törekvés, különben a történetírás a politika vagy más nem-tudományos erők (pl. a pénz) szolgáló lányává silányul.

Könyvünk nem készülhetett volna el, ha nem kapunk sokoldalú segítséget egyes intézményektől és személyektől. Köszönet illeti volt és jelenlegi munkahelyemet, a Szegedi Tudományegyetemet és a Károli Gáspár Református Egyetemet, továbbá a tudományos kutatásokat pályázati juttatásokon keresztül anyagilag támogató akadémiai, minisztériumi és egyéb szerveket. Név szerint is köszönetet mondok Izsák Lajosnak és Gyáni Gábornak sokoldalú segítségükért, Erdmann Gyulának a kéziratra tett hasznos megjegyzéseiért, valamint a Magyar Országos Levéltárban, a Politikatörténeti Intézet Levéltárában, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában és más levéltárakban dolgozó kollégáknak a forrásfeltáráshoz nyújtott önzetlen segítségükért. Külön köszönet illeti volt és jelenlegi tanítványaimat (doktoranduszokat és egyetemi hallgatókat), akik disszertációikkal, műhelytanulmányaikkal és szakdolgozataikkal segítették munkám elkészültét.

2009. január

A Szerző

I. fejezet

**AZ ELŐZMÉNYEK
ÉS AZ 1945–1948 KÖZÖTTI
ÁTMENETI IDŐSZAK**

1. A MAGYARORSZÁGI IPARI MUNKÁSSÁG TÖRTÉNELMI PÁLYÁJA A REFORMKORTÓL 1945-IG

A modern munkásság a XIX. század második felében jelent meg a magyar társadalomban. Kialakulásának politikai és jogi feltételeit az 1848-as polgári forradalom, majd a kiegyezés és a polgári jogállam azt követő kiépítése, gazdasági alapját pedig a század második felében felgyorsult kapitalizálódás teremtették meg. A forradalmat követő egy és negyed század a munkásság társadalomtörténete szempontjából is három nagy korszakra osztható. Az első a XIX. század közepétől az első világháború végéig tartó mintegy hét évtized, a kialakulás és a gyors fejlődés kora. A második a két világháború közötti korszak, amely társadalomtörténeti szempontból is a drámai fordulatok korának nevezhető. A trianoni béke következtében az ország területe a harmadára, népessége a réginek mindössze a kétötöd részére zsugorodott – ettől fogva tehát a „Magyarország társadalma”, s benne a „magyarországi munkásság” mint történettudományi fogalmak egészen mást jelentettek, mint 1918 előtt. A harmadik pedig a második világháború utáni időszak, amikor egy rövid átmeneti periódus után, az 1940-es évek második felétől kezdve teljesen új feltételek közé került a munkásság, és ebből következően több, alapvető társadalmi jellemzője is megváltozott.

(Reformkori előzmények) A XIX. század első felében az iparból élő népességnek nagyjából négy főbb csoportja létezett a magyar társadalomban. A valószínűleg legnépesebb, de számszerűen nem meghatározható csoport a falusi, háziipari tevékenységgel foglalkozóké volt. Ebből, az egyébként Európa-szerte elterjedt kézművesipari tevékenységből azonban a magyar társadalomtörténetben nem vezetett út a később kialakuló gyáripari munkásság irányába, a modern munkásság rétege más alapokon fejlődött ki Magyarországon.¹ A munkásság másik nagy múltú csoportját a városi céhes ipar legényei alkották. Az 1830–1840-es évekre már számottevő változások történtek a céhlegények társadalmi kapcsolataiban: a korábban erősen patriarchális céhmester-céhlegény viszony kezdett személytelenebbé válni, s egyre inkább a munkaadó-munkavállaló közötti viszony jellemvonásait vette fel, anélkül azonban, hogy kifejlett tőkés-bérmunkás viszonyná alakult volna át. A paraszti háziipari tevékenységhez hasonlóan egyébként a céhes ipar sem vált a később kialakuló tőkés gyáripari termelés valaminő elrugaszkodási pontjává, s így a céhlegények csoportja sem válhatott a kialakuló modern munkásság egyik fő forrásává.²

¹ Ennek okairól a magyar történettudományban már évtizedekkel ezelőtt is és újabban is megoszlottak, megoszlanak a vélemények. A vitát Tolnai György: *A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840–1849)*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1964. c. munkája váltotta ki, s mások mellett részvétellel ösztönözte Berend T. Ivánt, Gyimesi Sándort, Katus Lászlót és Ránki Györgyöt. Megjegyezzük, hogy a vitát indukáló Tolnai messze nem merítette ki érvelési lehetőségeit, s így bírálói a kelleténél is könnyebben szoríthatták sarokba.

Újabban a magyar társadalom- és gazdaságfejlődés ún. protoindusztrializációs korszakáról és annak folytatás nélkül maradásáról értekezik Kövér György. Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó. Budapest, 1998. 74–75. o.

² „Céhes iparunk megakadt a fejlődésben, s megkésve tudott átlépni a liberális ipari és kereskedelmi elveket követő tőkés gazdaságba” – állapítja meg az újabb néprajzi szakirodalom. – Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19-20. században*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2007. 77. o.

A magyar gazdaságban már a XIX. század első felében megjelent a manufaktúra- és a gyáripar is. Ezekben az üzemszerűen, térben egy helyre összpontosulva működő, a munkafolyamatokat elemekre bontottan, specializáltan végző (kezdetleges) gyárakban és manufaktúrákban a hazai ipari munkásságnak azonban csak egy kisebb része dolgozott. Fényes Elek statisztikai becslése szerint 1846-ban a Magyar Királyság (Erdély nélkül) mintegy százezer főre tehető ipari munkássága úgy oszlott meg, hogy $\frac{3}{4}$ részük az iparos segédek és inasok társadalmi csoportjához tartozott, s csupán a maradék $\frac{1}{4}$ rész dolgozott a gyárak és a manufaktúrák munkásaként.³ Végül egy sajátos, de jövőbeli szerepét, a majdani modern munkásságba történő integrálódását tekintve inkább az utóbb említett csoporthoz hasonlító munkásrétegről kell említést tennünk, s ez a bányamunkásság. E meglehetősen nagy létszámú réteg az egyik legnagyobb múltú munkáscsoport volt Magyarországon, amely még a reformkorban is sokat megőrzött középkori eredetű hagyományaiból.⁴

(A modern munkásság kialakulásának kezdetei) Az 1848-as polgári forradalom következtében alapvetően átalakultak a társadalomfejlődés feltételei is, megkezdődött a rendi társadalom polgári társadalommá alakulásának szükségképpen hosszabb, több évtizeden át tartó folyamata.⁵ Ez a folyamat megteremtette a jogi hátterét és a gazdasági alapját a modern, gyárban (mint legjellegzetesebb munkahelyen) dolgozó és városban (mint legjellegzetesebb lakóhelyen) élő ipari bér munkás réteg kialakulásának. Ami nem egyszerűen csak következménye volt a társadalom polgárosodásának, hanem egyben feltétele is. A rendi világ polgárivá alakulása ugyanis nem csak a szó szoros értelmében vett polgárság társadalmi súlyának növekedését, hanem egyúttal a munkásság felemelkedését is magával kellett hozza, hiszen ez a társadalmi csoport is végső soron a polgári világ szülötte volt. Az egyik a társadalom felső és középső, a másik pedig az alsó régióiban testesítette meg a kialakuló polgári viszonyokat.

A munkásság gyors számszerű növekedése és egyúttal társadalmi helyzetének alapvető átalakulása, lényegében modern munkássá válása már az önkényuralom korszakában, a magyar kapitalizálódás hajnalán megkezdődött.⁶ A változást jelzi példá-

³ Idézi: *Magyarország története 1790–1848*. Főszerk.: Mérei Gyula. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 574. o. A társadalomtörténeti fejezet Vörös Károly munkája. – A munkások számában nem szerepel a bányászoké.

⁴ Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj*. I. m. 42. o.

⁵ Fenntartással vagyunk azzal, a korábbi évtizedek történetírásában oly gyakran felbukkanó nézettel szemben, amely a magyarországi polgári átalakulás „tökéletlenségét”, „csökevényességét” hangsúlyozva nem is rendi, hanem – terminológiai zavarral – a magyar társadalom „feudális maradványairól” beszél az 1848–1945 közötti korszakban. A rendi társadalom átalakulása polgári társadalommá minden esetben és szükségképpen egy hosszabb időszakban lezajló folyamat eredménye lehet csupán, amikor a társadalom rendi jellegű, elsősorban a jogi szabályozáson alapuló társadalomszerveződését a polgári, elsősorban a tulajdonviszonyoktól függő szerveződése váltja fel. És ahogyan rendi korszak végén egyre több, bár összességében alárendelt szerepű polgári társadalmi képződmény alakul ki és fejlődik, ugyanúgy természetes az is, hogy a polgári forradalom utáni korszakban is fellelhetők a rendi korszak egyes társadalmi jellemzői. – A „feudalizmus” terminológiája parttalan használatának bírálatát ld.: Engel Pál: *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig*. Magyarok Európában I. Háttér Lap- és Könyvkiadó. Budapest, 1990. 25. o.

⁶ A tőkés gazdaság összefoglaló történetét ld.: Berend T. Iván – Suhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848 – 1944*. Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1973.

ul a szakképzettség szerinti differenciálódás előrehaladása: egyrészt a városi alkalmi munkás réteg számszerű növekedése, másrészt a kezdetben főleg külföldről érkező szakmunkások csoportjának erősödése. Felgyorsult a belső vándorlás is, ennek nyomán emelkedett az urbanizáltság szintje is.⁷

A nagy felfutás kora mégsem ez a szűk két évtized, hanem a kiegyezést követő fél évszázad, s annak is inkább a második fele volt. A kapitalizálódás hatására nagyarányú foglalkozási átrétegződés bontakozott ki, párhuzamosan gyorsan nőtt a faluból városba, túlnyomó részben Budapestre költözők száma is. Egyidejűleg az alsó néposztályok körében (is) újfajta kulturális minták és életmód kialakulása kezdődött meg. A dualizmus kori társadalmi változások közül talán a foglalkozási szerkezet átalakulása volt a leglátványosabb: az újkori társadalomfejlődés általános tendenciájának megfelelően Magyarországon is csökkent a mezőgazdaságból élők aránya és rohamosan növekedett az iparból élőké. Bár az ipari munkásság számának pontos megállapítása nehéz feladat; a szakirodalomban, illetve magukban a forrásokban nincs is egység e tekintetben, de abban általános az egyetértés, hogy a növekedés üteme gyors volt. (A számszerű eltérések a munkásság fogalmának különböző értelmezésére vezethetők vissza: ha például az ún. tulajdonképpeni ipar „segédszemélyzetét” vesszük alapul, akkor 1910-ben a munkásság számát kb. 3/4 millióra tehetjük, ellenben ha a bányászokat, továbbá a mellékfoglalkozású ipari munkásokat is számításba vesszük, akkor 900 ezerre.⁸ Hosszú időn át szinte egyeduralkodó volt az az álláspont, amely közelebbi megjelölés nélküli foglalkozásstatisztikai adatokra hivatkozva 1910-ben kerekén 1 millióra tette az ipari munkásokat, hozzájuk számítva a szolgáltató ipar fizikai dolgozóit is.⁹)

(Társadalmi eredet; képzettség; üzemi koncentráció) A kialakuló ipari munkásság sokszínű réteg volt. Nemzetiségi eredetéről elmondható, hogy annyiban megfelelt az ország nemzetiségi összetételének, amennyiben maga is több nemzetiségből tevődött össze, ám nem volt hű mása annak, mert egyes nemzetiségek országos átlaguk felett, mások az alatt képviseltették magukat a munkásság körében. Ismert tény továbbá, hogy a kezdeti néhány évtizedben a szakmunkásság jelentős mértékben származott külföldről bevándorolt, elsősorban német ajkú munkásokból. A századfordulóra aztán ez a képlet módosult, mert akkor már a szakmunkások utánpótlása is jóval nagyobb arányban származott belső forrásból, mint a bevándorlásból. Erről árulkodnak az anyanyelvre vonatkozó adatok is: 1910-ben a magyar anyanyelvű városi munkások összmunkásságon belüli aránya megközelítette a kétharmadot (egész pontosan 64,7% volt), ami jelentősen meghaladta az 54,5%-os országos átlagot.¹⁰

⁷ Részletesebben ld.: *Magyarország története 1848–1890*. Főszerk.: Kovács Endre. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 599-601. o. – A társadalomtörténeti fejezet Szabad György munkája.

⁸ Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* I. m. 88., és 294. o.

⁹ Lackó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. Kosuth Könyvkiadó. Budapest, 1968. 14. o.

¹⁰ Gyáni Gábor: A városi munkásság szerkezeti változásai 1910–1940 között. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Szerk.: Angi János és Barta János. Multiplex Media – DUP. Debrecen, 2000. 338. o. – Gyáni a városi munkásságon lényegében a nem-mezőgazdasági bér munkásokat érti, tehát a vizsgált kör szélesebb, mint az ipari munkásoké. A tendencia azonban azonos volt a két csoport esetében.

A dualizmus korában a munkásság száma jóval gyorsabban növekedett, mint amennyit az önreprodukció fedezni volt képes, ezért a réteg végig nyitott maradt a más társadalmi csoportokból érkezők számára is. Az utánpótlás külső, nem ipari munkás forrásai közül első helyen kell emlitenünk a parasztságot. Iparfejlődésünk szerkezeti sajátosságaiból következően a nagyipar igen sok segédmunkást alkalmazott, akik elsősorban a mezőgazdasági népesség legalsó rétegéből származtak, ami igen sajátos viszonyok kialakulásához vezetett, elsősorban az életkörülmények tekintetében. Ez a munkaerő ugyanis rendkívül olcsó és a munkaadókkal szemben nagyon védtelen volt. Ha a nyugat-európai korai kapitalizálódás időszakában a női és a gyermekmunka alkalmazása, kíméletlen kihasználása tekinthető az őket foglalkoztató polgárság (burzsoázia) „nagy morális botrány”-ának,¹¹ akkor a hazai kapitalizálódás esetében ez egyrészt a mezőgazdasági proletárok, másrészt az onnan származó városi segédmunkások nyomorúságos életfeltételeiről és munkakörülményeiről mondható el. Ennek a mezőgazdaságból az iparba vándorolt, de oda időnként, például aratás idején még visszatérő rétegnek a csekély bér következtében rendkívül alacsony volt fogyasztási szintje, ami a munkavállalói érdekvédelem úgyszólván teljes hiányával párosult. (A kialakuló szakszervezetek sem sokat törődtek velük, sőt kibocsátó társadalmi köze-gükkel, a parasztsággal szemben meglehetősen ellenségesen viselkedtek).

A munkásság üzemi koncentrációját sajátos kettősség jellemezte a századforduló tájékán. Az egyik oldalon kialakult egy jelentős nagyüzemi munkásréteg (1910-ben 50 olyan üzem működött Magyarországon, amelynek 1000 főnél több alkalmazottja volt),¹² a másikon viszont magas maradt a néhány fős kisipari üzemekben dolgozó, kisüzemi munkások száma is. Ezzel szemben aránylag szűk volt a középüzemi munkásság aránya. Ennek oka elsősorban a magyar textilipar fejletlensége volt, ami más vonatkozásokban is sajátos arculatot adott a munkásságnak. Ezzel magyarázható például az is, hogy nyugat-európai összehasonlításban alacsony volt a nőmunkások száma Magyarországon. A magyarországi gazdaságfejlődés további fontos sajátossága volt, hogy az ipar területileg rendkívül egyoldalúan, túlnyomóan egyetlen városba koncentrálódva fejlődött. A századfordulón a feldolgozó ipari munkásság abszolút többsége Budapesten és a székesfőváros agglomerációjában, későbbi fogalommal élve: Nagy-Budapesten dolgozott.

(**Érdekvédelem, szociális törvénykezés**) Azoknak a társadalmi kiegyenlítő mechanizmusoknak a megteremtéséhez, amelyek a jóléti államok majdani kialakulásához vezettek Európában, szükség volt a munkásság gazdasági és politikai szervezkedésére is, hogy a munkaadó és a munkavállaló közötti erőviszonyok kiegyenlítettebbé válhassanak. Ennek megfelelően, a számszerű növekedéssel párhuzamosan, jelentős mértékben külföldi példát követve, mi több, kezdetben a külföldről bevándoroltak túlnyomó részvételével, Magyarországon is korán megkezdődött a szervezkedése. Mind szakmai-érdekvédelmi, mind politikai szervezetei több korai kísérletet után a XIX. század végén szilárdultak meg. Mint közismert, 1890-ben

¹¹ J.-F. Bergier: *The Industrial Bourgeoisie and the Rise of the Working Class 1700–1914. The Fontana Economic History of Europe. The Industrial Revolution.* Editor: Carlo M. Cipolla. Collins/ Fontana Books. [1973] 431. o.

¹² Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949.* Kossuth Kiadó. Budapest, 1961. 73. o.

alakult meg a Magyarországi Szociáldemokrata Párt,¹³ s az ezt követő negyedszázad alatt jelentősen szélesedett az MSZDP-vel egyébként szorosan összefonódott szakszervezetek befolyása is. Mindazonáltal a kedvezőtlen feltételek, a szűk körű választójog mellett politikai szervezkedése nem volt kellő erejű ahhoz, hogy a nagypolitikának is tényezőjévé válhasson, azaz parlamenti párt lehessen. Ezzel szemben más természetű politikai jogokkal, például az egyesülési és gyülekezési joggal már a kezdetektől élhetett a munkásság. Ha az évtizedekkel később ráarakódott politikai felhangoktól mentesen tekintünk tehát e kérdésre, elsősorban azt szükséges kiemelni, hogy ez a szervezkedés a munkásság fejlődése szempontjából volt fontos, mert a korábban nagyon egyoldalú munkaadó-munkavállaló viszonyban bizonyos javulást eredményezett.

A dualizmus korában megkezdődött és számottevő eredményeket hozott a munkások gazdasági helyzetét (munkaviszonyait) szabályozó jogalkotás is. A jogszabályok közül feltétlenül említést érdemel az 1872-es és az 1884-es ipartörvény. Mint Rézler Gyula a nagyipari munkásságról szóló, először az 1930-as években megjelent nagybecsű könyvében összefoglalta¹⁴, ezek a törvények a munkaadók és a munkavállalók közötti viszony több fontos területét érintették. Rendelkeztek például a munkakönyvek bevezetéséről azzal a megszorítással, hogy a munkakönyvbe a munkaadó nem tehetett erkölcsi vagy politikai tartalmú bejegyzést. Szabályozták továbbá a munkaerőmozgást is, kétheti kötelező felmondási időt rendelve el a munkások számára. Ha ezt a munkás nem tartotta be, büntetést lehetett kiszabni rá, de egyébként a munkavállaló szabadon mozoghatott a munkaerőpiacon. Még a századforduló előtt rendelkezések születtek a munkaidő hosszáról, kezdetben igen magasan vonva meg a felső határt; a gyakorlatban egy munkás az 1880-as években napi 12–13, 2–3 évtizeddel később 10 órát dolgozott általában. Ugyancsak rendelkeztek a bérfizetés módjáról (összegéről természetesen nem): általában hetente és készpénzben kellett a fizetést biztosítani. Szabályozták továbbá a gyermekmunka igénybevételét, 10 éves kor alatt teljesen tiltva, 12 éves kor alatt iparhatósági engedélyhez kötve azt. A 12–14 évesek pedig naponta maximum 8, a 14–16 évesek 10 órát dolgozhattak. 1891-ben törvény született a betegbiztosítással és a heti kötelező munkaszüneti nappal kapcsolatban, majd két évvel később rendezték a balesetbiztosítást is. 1907-ben egy átfogó, mintegy egy millió embert érintő¹⁵ törvényt hoztak az ipari (és a kereskedelmi) alkalmazottak kötelező beteg- és balesetbiztosításáról.¹⁶ Maguk a valóságos viszonyok persze gyakran eltértek attól, amit a jogszabályok rögzítettek. Megszegték például a gyermekmunka alkalmazására, vagy a bér készpénzben történő fizetésére vonatkozó előírásokat, bár előbbi nem túl gyakran történt, hiszen Magyarországon a gyermekek alkalmazása nem volt széles körben elterjedt.

(Fogyasztás) Az 1880-as évek derekán egy vasmunkás, közelebbről egy vasöntő, egy bádogos vagy egy kazánkovács átlagos napibéréből¹⁷ mintegy 2,5–3 kg marha-

¹³ Történetére ld.: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Főszerk.: Varga Lajos. Napvilág Kiadó. Budapest, 1999.

¹⁴ Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914. 2. kiadás. Faust Könyvkiadó. Budapest, 1945.

¹⁵ A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. I. m. 231. o.

¹⁶ 1907. évi XIX. tc.

¹⁷ A hetibér 1/6-od részével számolva.

húst, nem egészen 0,2 öl tűzifát vásárolhatott, és körülbelül 4 napi bére volt elég a havi lakbér kifizetésére egy szegényes lakás esetében.¹⁸ Ez a fogyasztási szint abban a korban egy munkáscsalád számára elfogadhatónak számított. A többség helyzete azonban rosszabb volt ennél. Különösen a lakáshelyzet volt súlyos; a munkások egy része mai fogalmaink szerinti lakáshoz nem is tudott hozzájutni, pincékben, mosókonyhákban, nyomortelepeken volt kénytelen élni. Csak a jobb helyzetben levők lakhattak mai fogalmaink szerinti – többnyire egy vagy két helyiségből álló – lakásokban. Ilyen lakások főleg a fővárosban és a vidéki munkáskolóniákon fordultak elő. Utóbbiak és velük az ún. kolonizált munkásréteg súlyát jelzi, hogy a Rimamurány–Salgótarján Vasmű Rt. a XIX. század végéig 19 telephelyen összesen 2979 munkáslakást épített.¹⁹

(Az I. világháború után) 1920 és 1944 között alapvető változások zajlottak le az ipari munkások körében is. A trianoni békeszerződés következtében a felére zuhant az ipari munkások száma is, az 1910. évi 900 ezerről 1920-ra 465 ezerre.²⁰ A csökkenés mértéke azonban kisebb volt, mint az össznépeességé, ennek következtében 1910-hez képest 1920-ra növekedett az ipari munkások társadalmon belüli aránya. A következő 21 esztendőben azután gyors ütemben, 77–78%-kal²¹ nőtt a munkások száma, és az 1941. évi népszámlálás idején már elérte a 820–830 ezret.²² A háború alatt a tendencia folytatódott: 1938 és 1943 között csak a 20 főnél többet foglalkoztató üzemek munkásainak száma 35%-kal (330 ezerről 450 ezerre) emelkedett.²³ E változások az egész magyar társadalom átalakulásával párhuzamosan zajlottak, annak keretébe illeszkedtek. 1920 és 1941 között nőtt például a szellemi foglalkozásúak aránya is, mégpedig jelentős mértékben, 4-ről 9%-ra.²⁴ Fontos változás az is, hogy a magyar történelemben először 1941-ben süllyedt a mezőgazdasági keresők aránya 50% alá. (1. sz. ábra)

¹⁸ Rézler Gyula: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914.* I. m. 166–167. o.

¹⁹ Réti R. László: Egy tőkés nagyvállalat munkáspolitikája. In: *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig.* Szerk.: Sipos Levente. Győr, 1985.

²⁰ Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása.* I. m. 70. o. és Lackó Miklós: *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban.* I. m. 32. o.

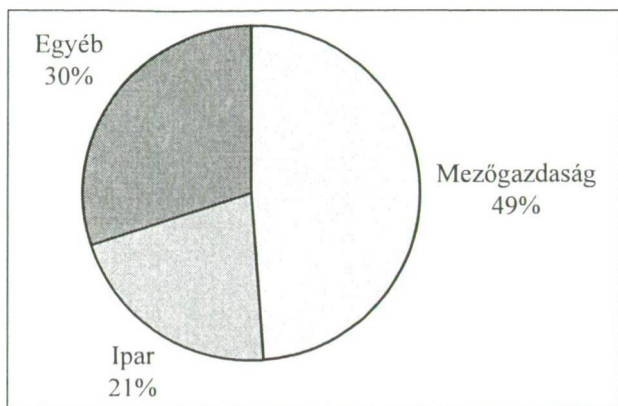
²¹ 1920-at véve 100%-nak.

²² 1941. évi népszámlálás. KSH. Budapest 1943–1946. és Gyáni Gábor: *A városi munkásság szerkezeti változásai.* I. m. 326. o.

²³ Sipos Péter: Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szervezetsége Magyarországon. In: *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig.* I. m. 45–60. o.

²⁴ Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Gondolat. Budapest, 1982. 56. o.

1. sz. ábra: A keresők megoszlása a fő foglalkozási csoportok között 1941-ben

FORRÁS: 1941. évi népszámlálás Foglalkozási adatok községek szerint.
KSH. Budapest, 1975. 24–25. o.²⁵

(Demográfiai és strukturális változások) Az ipari munkások nagy többsége a két világháború között is férfi volt, ám arányuk fokozatosan csökkent, s ennek megfelelően emelkedett a nőké: a korábbi elsöprő férfi többség túlnyomó férfi többségre módosult. Ez egyrészt az iparszerkezet átalakulásával, a sok női munkást igénylő textil- és ruházati ipar gyors növekedésével, másrészt a társadalom felfogásának, szemléletének bizonyos fokú megváltozásával és persze szociális kényszerrel (is) magyarázható. (A női munkával kapcsolatos társadalmi felfogás módosulása úgy értendő, hogy ebben a korban már kevésbé volt uralkodó az a nézet, miszerint, ha egy nő férjhez megy, ne dolgozzon, annak „otthon a helye”). Fontos demográfiai változás volt továbbá az is, hogy emelkedett a munkások átlagos életkora, ennek ellenére azonban még mindig fiatal társadalmi csoportnak számított. Jelentős változás történt az anyanyelvi hovatarozás tekintetében is, hiszen a XX. század eleji 65% körüli aránnyal szemben a magyar ajkúak túlnyomó, 9/10-es többségbe kerültek.²⁶

A munkásság regionális elhelyezkedésében kialakult nagyfokú egyenlőtlenség tovább élt az 1920–1930-as években is, és számos társadalmi probléma okává vált. Az ipari régiók rossz lakáshelyzete, az infrastruktúrájuk túlterheltsége, a szülőföldről elszakadt emberek magas aránya említhető az egyik, nagy vidéki régiók iparosodásának és polgárosodásának korlátozottsága, a munkaalkalmak hiánya a másik oldalon. Budapesten kívül viszonylag nagyobb ipari központtá csak néhány város válhatott, azok is elsősorban a nyersanyaglelőhelyek közelségének köszönhetően relatív fejlettségüket. Mindazonáltal hiba lenne azt feltételezni, hogy a bányászaton és az esetleg arra közvetlenül rátelepített feldolgozóiparon kívül vidéken nem is alakult ki említésre érdemes ipari munkásság. Szeged például az ipari fizikai dolgozóinak száma tekintetében lényegében azonos szinten állt a köztudatban „iparvárosként” számon tartott Győrrel és Péccsel. Csak Miskolc mögött maradt le valamelyest, de csak abban az esetben, ha

²⁵ Ha egy ábra vagy egy táblázat adatainak forrása könyvészeti anyag, azt alatta tüntetjük fel, ha azonban levéltári forrás, akkor minden esetben lábjegyzetben adjuk meg a lelőhelyet.

²⁶ Gyáni Gábor: *A városi munkásság szerkezeti változásai*. I. m. 328–331. o.

elfogadjuk az adatokat közlő 1941. évi népszámlálási statisztika nagyon is vitatható elvét, és az 1941-es helyzetet az 1950 utáni közigazgatási beosztás alapján ábrázoljuk, egyébként nem.²⁷

A századforduló időszakához képest a társadalmi eredet tekintetében is fontos módosulások történtek. Mivel rétegünk változatlanul gyorsan növekedett, szinte természetes, hogy a városi (azaz a nem mezőgazdasági) munkások körében igen magas, 1930-ban mintegy 2/3-os volt azoknak az aránya, akik nem ipari munkás, hanem más foglalkozású apától származtak.²⁸ A mobilitás talapzata a mezőgazdasági népesség, s azon belül is elsősorban a mezőgazdasági munkásság volt, innen származott a városi munkások mintegy 40%-a.²⁹ Utóbbiak csekély kivételtől eltekintve e réteg legalsó csoportjaiba tudtak csak kerülni: általában segédmunkások lettek a szűkebb értelemben vett ipar, a bányászat és az építőipar különböző munkahelyein. Míg a szakképzetlen segédmunkássá válás a mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok mobilitásának volt a fő csatornája, addig a szakmunkások utánpótlása sokkal nagyobb mértékben származott magából a szakmunkásságból; a századforduló óta folyamatosan növekedett a többgenerációs ipari munkás családok száma.³⁰ Az önreprodukció mellett a kistulajdonos (kisiparos, kiskereskedő és – az agrárproletároktól erősen eltérő mobilitási jellegzetességeket felmutató – birtokos paraszti) családból származók aránya is magas volt, hiszen maga a szakmunkás réteg is gyorsan növekedett, ezért több forrásból is viszonylag jelentős számú utánpótlása volt. A nem mezőgazdasági munkások között társadalmi eredet tekintetében számottevő különbségek fedezhetők fel nemek szerint. A nőmunkásoknak sokkal kisebb hányada származott mezőgazdasági apától, s jóval nagyobb munkás, vagy városi kistulajdonos családból.³¹ Forrásaink nem adnak a férjezett munkásnők házastársaira vonatkozó információkat, ezért csak feltételezhetjük, hogy házastársaik jó része is munkás volt.

(Szociálpolitika) A két világháború között jelentős előrelépés történt a szociálpolitika és az ezzel kapcsolatos törvényalkotás terén, ami – párosulva az oktatás és

²⁷ Az 1941. évi népszámlálás anyagát – mint ismert – a háború alatt csak töredékesen jelentették meg. Ezt pótlandó, az 1970-es évek derekán publikáltak egy demográfiai és egy foglalkozásstatisztikai kötetet. E kötetekben az adatok közigazgatási beosztás szerinti csoportosítása sajnálatos módon ahistorikus: nem az 1941-es, hanem a kötet kiadásakor, az 1970-es évek derekán érvényes közigazgatási viszonyok szerint csoportosították a megyék és a városok (községek) adatait. (Ezért olvashatjuk például az 1941-ben nem létező Bács-Kiskun megye adatait, viszont hiába keressük az akkor élő valóságot jelentő Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéjét. Arról nem is beszélve, hogy az 1941-es tényleges országterületre vonatkozó egyetlen árva adatot sem közölnek a kötetek.) A fentiek miatt Szeged adatai valamivel kisebbek a ténylegesnél, hiszen a háború után területének nagy, lakosságának jelentős részét elcsatolták, ellenben Miskolc jóval nagyobbak, hiszen a város a háború után – Szegeddel, Debrecennel, Kecskeméttel stb. szöges ellentétben – jelentősen megnagyobbodott. (Nála nagyobb ilyen jellegű növekedést csak Budapest könyvelhetett el az 1950-es átszervezés következtében.)

²⁸ Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 60. o.

²⁹ Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 56. o.

³⁰ Lackó Miklós: *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a iőkés korszakban*. I. m. – Megjegyezzük, hogy Lackó mintha túlbecsülné az „örökletes”-ség, továbbá a politikai meggyőződés társadalmi értékét és jelentőségét. Mindazonáltal feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy a témával kapcsolatos írásai 30–40 évvel ezelőtt születtek, szigorú ideológiai és politikai „elvárások” nyomása alatt, s még így is színvonalasabbak, igényesebbek voltak az egykorú, hasonló témájú írásoknál.

³¹ Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m.

az egészségügyi ellátás színvonalának emelkedésével – az ipari munkásság életkörülményeinek javulását eredményezte.³² Az 1920-as évek második felében fontos törvények születtek a beteg- és a balesetbiztosítás kiterjesztéséről,³³ valamint a nyugellátásról³⁴ (megjegyezzük, hogy a törvény értelmében a nyugdíjjárulékot a munkáltató kellett fizesse). Ezzel, valamint az Országos Társadalombiztosítási Intézet 1928-ban történt felállításával a városi keresők, közülük számítva természetesen a munkásokat, túlnyomó többsége már élvezhette a társadalombiztosítás valamely formájának előnyeit. Az 1930-as években törvényileg heti 48 órára korlátozták a munkaidőt,³⁵ s az évtized végén meglehetősen széles rétegek számára biztosították a munkáltató által kötelezően fizetett családi pótlékot, valamint a fizetett szabadságot.³⁶ A második világháború éveiben, a hadigazdálkodás szerepének növekedésével párhuzamosan viszont bizonyos jogi korlátozások léptek életbe, más hadviselő államokhoz hasonlóan felfüggesztve a szociálpolitikai törvényeket, az 1939. évi II. tc. pedig korlátozta a szabad munkaerőmozgást is.³⁷ E korlátozásokat 1943-1944-ig ellensúlyozta viszont az életkörülmények javulása és a munkaalkalmak számának jelentős növekedése, a munkanélküliség csökkenése.

(Az anyagi fogyasztás) Ebben a negyedszázados időszakban a munkások anyagi fogyasztásának színvonala erősen hullámozott. A 20-as évek elején, a háború utóhatásaként és a gazdasági rekonstrukció feladatai következtében mélyre süllyedt a munkások életszínvonala is, legsúlyosabb rétegei nyomorúságos körülmények között élhettek csupán. A gazdasági konszolidáció eredményeképpen az évtized második felében számottevő javulás, majd a válság éveiben – amely a növekvő számú munkanélkülit sújtotta a legjobban – újabb visszaesés következett. A Gömbös miniszterelnökség³⁸ alatti gyors gazdasági növekedés bázisán, majd a hadikonjunktúra időszakában újabb javulás következett, amelynek eredményeként az ipari munkások életszínvonala túlszárnyalta a 20-as évek végi szintet. A II. világháború éveiben, egészen 1944-ig nem csak a munkáslétszám nőtt rendkívül gyorsan, hanem az anyagi fogyasztás szintje is javult, a munkanélküliség pedig csökkent.

A munkások átlagos élelmiszerfogyasztása, táplálkozása, mint a létfenntartás leg-
elemibb feltétele, a két világháború között megfelelő volt, nem feledve persze, hogy az átlagos fogyasztási szint mögött nagy különbségek húzódtak meg. Ez elsősorban a fogyasztott élelmiszerek összetételében mutatható ki. Illyefalvi Lajos statisztikai összeállítása szerint 1929-ben az általa megvizsgált 50, eltérő jövedelmű budapesti munkáscsalád közül a legalacsonyabb (évi 1502 = havi 125 pengő) jövedelemmel rendelkező, 5 tagú család költötte relatíve, az általa fogyasztott más állati eredetű élelmiszerekhez

³² A kor szociálpolitikájának összefoglaló elemzését ld.: Gyáni Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest, 1994.; Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* I. m. 324–331. o.; *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. I. m. 240–241. o. és Gergely Jenő–Izsák Lajos: *A huszadik század története*. Pannonica Kiadó. Budapest, 2000. 187–191. o.;

³³ 1927. évi XIX. tc.

³⁴ 1928. évi XL. tc.

³⁵ 1937. évi XXI. tc.

³⁶ 1938. évi XXXVI. tc.

³⁷ A magyarországi szociáldemokrácia kézikönyve. I. m. 243. o.

³⁸ Gömbös részletes politikai pályarajzát ld.: Gergely Jenő: *Gömbös Gyula: politikai pályakép*. Vince Kiadó. Budapest, 2001.

képest a legtöbbet és abszolút értékben is a második legtöbbet sertésszírra (évi 128 pengőt, amiért 52 kg zsírt vásárolt). Ezzel szemben tőkehúst keveset fogyasztott, az egyébként országosan legkedveltebb friss sertéshúst például csak 11,7 pengőért vásárolt, azaz 8 kilogrammot.³⁹ Az Illyefalvi által megvizsgált legtehetősebb, évi 5376 (havi 448) pengő jövedelemmel rendelkező, szintén öttagú munkáscsalád viszont sertésszírra alig költött (zsiradékigényét túlnyomóan háj vásárlásából fedezte), ugyanakkor 356 pengő értékű (121 kg) friss sertéshúst fogyasztott, és igen sokat költött a drágának számító hentesárukra is. A zöldfélék és az élvezeti cikkek tekintetében hasonlóak voltak a különbségek a magas és az alacsony jövedelműek között, nem feledve persze, hogy az egyéni ízlés, a sajátos szokások következtében a fogyasztott élelmiszerek értékessége és a jövedelmi színvonal között nem volt teljesen mechanikus a megfelelés.

Hasonlóan értékes információkkal szolgál a fogyasztás szerkezete is. Ennek ábrázolására az Illyefalvi által az éves bevételek nagysága szerinti sorrendbe állított 50 családból egy középen elhelyezkedőt választottunk, mert ez állhat a legközelebb a statisztikai átlaghoz. A sorból kiválasztott 25. család négytagú volt: a szülőkkel két 10 év alatti gyermek élt együtt. A családfő mellett csekély jövedelemmel rendelkezett a feleség is (ám a család lényegében egykeresősnek tekinthető⁴⁰), továbbá szerény összegű más jellegű bevételek is volt. Így az éves jövedelem 2779 (havi átlag: 232) pengőre rúgott, egy főre számítva ez 695 pengőnek (havi átlagban, fejenként 58-nak) felelt meg. 1929-ben a család éves kiadásai az alábbiak szerint oszlottak meg⁴¹:

Élelmiszer:	43,18%
Ruházat:	11,68%
Lakás:	30,38%
Egészségápolás, művelődés:	4,35%
Közlekedés:	2,54%
Egyéb:	7,87%

A két világháború közötti korszakot jellemző nagy társadalmi távolságok a lakásvizonyokban öltöttek talán a legszemléletesebben testet. Ám nem csak abban a sokat hangoztatott értelemben, hogy milyen mély szakadék volt az arisztokrata kastély és a cselédsor lakásai között – az volt –, hanem abban is, hogy mekkora távolság választotta el a nagypolgári palotát és a városi nyomornegyedek lakásait. Az ipari munkásság mindennapi életében ugyanis változatlanul a lakáshelyzet okozta a legtöbb gondot. A fővárosban például csak egy kisebbségnek jutott osztályrészül két szoba, konyhás lakás, a többség komfort nélküli szobakonyhással kellett beérje valamelyik külső ke-

³⁹ A szövegben említett fenti és alábbi adatok forrása: Dr. Illyefalvi Lajos: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest székesfőváros Statisztikai Hivatalának kiadása. Budapest, 1930. 410–437.

⁴⁰ A feleség évi keresete 275 P volt, havi átlagban mindössze 23 P. Dr. Illyefalvi Lajos: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. I. m. 413. o.

⁴¹ Dr. Illyefalvi Lajos: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. I. m. 410. és 427. o. „Élelmiszer” címen nyolc fogyasztási tételt vontunk össze: tej és tejtermék; tojás; állati zsiradékok; hús- és húsneműek; liszt- és liszttermékek; egyéb növényi élelmiszerek; egyéb élelmiszerek; italok és élvezeti cikkek. „Lakás” címen az alábbi kiadásokat összegeztük: lakbér (boltbér); lakásberendezés; fűtés és világítás; lakás- és ruhatisztítás.

rület bérházában.⁴² A nagyobb ipari központokban változatlanul fontos szerepet játszottak a gyári kolóniák. A legnyomorúságosabb a helyzet a nyomortelepeken volt, ahol általában minimális alapterületen, funkcionálisan nem tagolt, azaz lényegében egyetlen helyiségből álló lakásokban éltek az emberek. A lakáshelyzet javítására a kormányok és az önkormányzatok jelentősnek mondható, főként az alsó néposztályok támogatását célzó lakásépítési akciókat és programokat indítottak, amelyek egyes időszakokban számottevő eredményeket hoztak ugyan városon és a falun egyaránt (a városi szegénység részére kisebb lakótelepek építése Budapesten, a korszak vége felé pedig a jól ismert, kisebb részben munkásokat is érintő falusi ONCSA telepek építése), de alapvető fordulatról nem beszélhetünk.⁴³

Az anyagi fogyasztás emelkedését kiegészítette az iskolázottság javulása. Ebben a korban általánosnak mondható, hogy a fiatalabb korosztályok legalább hat elemi végeztek (gyakran azonban többet: négy polgárit, vagy négy középiskolai osztályt). Az idősebb munkások zöme viszont csak négy elemi végzettséggel rendelkezett. Javult a szakképzés szintje is, amelynek bázisa hagyományosan elsősorban a kisipar volt, ahol sokoldalúan felhasználható szakismereteket lehetett szerezni. Hasonlóképpen javította az életminőséget az egészségügyi ellátás színvonalának emelkedése is. A történeti irodalom joggal mutatott rá továbbá arra is, hogy a kultúra és a szórakozás átalakulása folytatódott, elsősorban azért, hogy a munkásság soraiban is gyorsan terjedt a polgári tömegkultúra.⁴⁴

Összefoglalóan megállapíthatjuk: az 1848. évi polgári forradalmat követő közel egy évszázad alatt az ipari munkásság, mint az ún. városi munkásság legjelentősebb csoportja nagy ívű fejlődési pályát futott be. Az első gyáralapítások idején még kis létszámú és belsőleg is kevésbé tagolt bér munkás rétegétől a XX. század közepére eljutott a nagy- és középüzemek szakképzettség, kulturáltság, jövedelem és életmód szempontjából tagolt munkásságához, amely számban a mezőgazdasági népesség után második legnagyobb foglalkozási csoporttá vált. A nagy- és középüzemi munkásság mellett jelentős változáson ment keresztül a korábbi évtizedek történetírása és politikai felfogása által meglehetősen lebecsült, ám szaktudás tekintetében az átlag felett álló, modern kisipari munkásréteg is. Ebben a hosszú időszakban jelentős mértékben növekedett az ipari munkásság munkájának nemzetgazdasági szerepe is, hiszen maga az ipar is egyre fontosabb részét képezte a gazdaságnak. Ezekben az évtizedekben az ipari munkásság belsőleg, szociológiai minőségében is mélyen átalakult. Nagymértékben növekedett iskolázottsága, átalakult szakmai képzettsége. Bár egyáltalán nem egyenletes ütemben, de hosszú távon javult anyagi fogyasztásának szintje is. Míg a szakmunkások körében kezdetben, az 1870-es és az 1880-as években még igen gyakori volt az idegen, elsősorban német szó, fél évszázaddal később anyanyelvén túlnyomóan magyarrá vált. Egyes csoportjainak idegen eredetét nyelvi szempontból az egyes

⁴² Dr. Illyefalvi Lajos: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. I. m. 137–145. o. – A lakáshelyzetre ld.: Gyáni Gábor: *Bérkaszánya és nyomortelep*. Magvető Kiadó. Budapest, 1992.

⁴³ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. I. m. 314. o.

⁴⁴ Sipos Péter: *Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szervezete Magyarországon*. I. m. 59. o.

szakmák szakkifejezései őrizték meg leginkább. Kultúrája a két világháború között már egyre határozottabban a polgári tömegkultúra hatása alá került, egyik legfőbb fogyasztójává válván annak. Politikai szervezkedése is jelentősen előrehaladt, hiszen a két világháború között (1922-ben) története során először az MSZDP bejutott a parlamentbe, és annak ellenére, hogy parlamenten belüli súlya két évtized alatt fokozatosan csökkent, Magyarország német megszállásáig parlamenti párt maradt.

Így tehát a közel egy évszázados változási folyamat végén már nem ugyanaz a társadalmi csoport az ipari munkásság, mint a kapitalizálódás, az iparosodás hajnalán.

2. A HÁBORÚT KÖVETŐ ÁTMENETI IDŐSZAK (1945–1948)

(Az átmenet okai) Az ipari munkásság második világháború utáni, nagyarányú átalakulása nem közvetlenül a háború után bontakozott ki, hanem csak egy 3–4 esztendő átmeneti időszakot követően.⁴⁵ E néhány év a társadalomfejlődés szempontjából persze nem tekinthető a háború előtti korszak folytatásának, ám még a szocialista korszak oly jellegzetes vonásait sem viselte magán, hanem egy kivételes történelmi helyzet által kialakított, átmeneti jellegű és lényegükből következően nem stabil társadalmi viszonyok keletkeztek. Ennek okai közül elsőként a háborúnak a magyar társadalomra gyakorolt hatása említhető, amely közvetlenül, az embervesztesség és a hadifogság, illetve közvetve a gazdaság összeomlása révén változtatta meg a társadalom és benne a munkások életét. Másodikként pedig az, hogy Sztálin intencióinak megfelelően, más kelet-közép-európai államokhoz hasonlóan az ország szovjetizálása csak néhány éves átmeneti időszak után, a gyakorlatban 1948-tól kezdődött meg. Mielőtt tehát a munkásságnak a szocializmus korszakában kialakult, legfontosabb társadalmi jellemzőit megkísérelnénk az olvasó elé tárni, külön kell foglalkoznunk az 1945–1948 közötti időszyakkal, amely a társadalmi viszonyok tekintetében is különbözik mind az 1945 előttről, mind az 1948 utánról. E néhány év jelentőségét elsősorban a szörnyű háborús pusztítás utáni sikeres újjáépítés adta meg történelmünkben. Ennek értékét növeli, hogy az ország nehéz és nem javuló nemzetközi feltételek mellett érte el, s még inkább az, hogy az egész magyar társadalom összefogásának gyümölcse volt, messze felette állva pártpolitikai és világnézeti csatározásoknak.

A katonai vereség és az ország szovjet megszállása következtében a magyar gazdaság, beleértve természetesen a magyar ipart is, példátlan mértékű veszteségeket szenvedett. Ennek következtében a következő 3–4 évben kivételes viszonyok alakultak ki a gazdaság munkaerő-ellátottsága tekintetében is, ami persze döntően befolyásolta az ipari munkásság háború utáni helyzetét is. Talán a legfontosabb következménynek az tekinthető, hogy az ipari foglalkoztatottak számának növekedési üteme megtört, sőt átmenetileg csökkenésbe fordult át. Míg 1941-ben az iparban összesen (munkás, alkalmazott, önálló, segítő családtag) 1,04 millió, addig 1949-ben

⁴⁵ Magyarország második világháború utáni történetét összefoglalóan tárgyalják (a megjelenés sorrendjében): Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris. Budapest, 1999. 269–535. o.; Gergely Jenő – Izsák Lajos: *A huszadik század története*. I. m. 225–451. o., és Lajos Izsák: *A Political History of Hungary 1944–1990*. Eötvös University Press. Budapest, 2002.

csak 0,96 millió keresőt alkalmaztak. A csökkenés elsősorban a könnyű- és az élelmiszeripart érintette, a ruházati iparban dolgozó keresők száma például 177 ezerről 137 ezerre zuhant. A gazdasági rekonstrukció sajátosságaiból következően a nehézipari foglalkoztatottak száma viszont jóval kisebb mértékben esett vissza, sőt 1941-hez képest a kohászat, a vas- és fémipar, és még néhány iparág egyenesen növelte alkalmazottjainak a számát.⁴⁶

Ez a mindössze néhány éves időszak munkaügyi szempontból két teljesen ellentétes szakaszra oszlott, amelyek kis túlzással csak abban hasonlítottak egymásra, hogy a gazdaság normál állapotának munkaügyi viszonyaitól egyaránt nagymértékben különböztek. Az első, lényegében 1945-re korlátozódó időszakot a súlyos munkaerőhiány jellemezte. A romeltakarítás, az infrastruktúra helyreállításának megkezdése és számos más sürgős teendő nagy tömegű élőmunka felhasználását feltételezte, ám a feladat nagyságához mérten messze-messze nem állt rendelkezésre elegendő munkaerő. Ezzel szemben az 1946-tól számítható második szakasz fő sajátossága a magyar történelem legnagyobb mértékű munkanélküliségének kialakulása és egészen 1949–1950-ig megfigyelhető makacs fennmaradása volt.

(A munkaerőhelyzet 1945-ben) A háborús emberveszteséggel, továbbá a hadifoglyokkal és a menekültekkel foglalkozó tudományos irodalom kevés támpontot nyújt e sokszázvezres csoportok társadalmi eredetének és kivált foglalkozási összetételének megállapításához. Jóllehet a katonai emberveszteségen belül csakúgy, mint a hadifoglyok között az átlagnál jóval többen voltak a mezőgazdaságból élők, nem lebecsülendő a fronton hősi halált halt, vagy a hadifogságba esett ipari munkások száma sem. A háború alatt a nem közvetlenül katonai célokat szolgáló üzemek munkásait ugyanis folyamatosan hívták be katonai szolgálatra. A háború utolsó szakaszában elrendelt totális mozgósítás, majd a tömeges németországi kivezénylés, illetve a civilekre vonatkozó kiürítési parancs természetesen a társadalom minden nagyobb foglalkozási csoportját, közöttük az ipari munkásságot is érintette. Ezt tetézte, hogy a kiemelkedően legnagyobb munkáscentrum, a főváros területén az ostromot követően a szovjet alakulatok sok tízezer (egyes vélemények szerint közel százezer) foglyot ejtettek,⁴⁷ akik között nyilvánvalóan magas számban voltak munkások is. Szórványosan készültek feljegyzések egyes munkások internálásáról is, akik ennek következtében hosszabb-rövidebb időre szintén kikerültek a munkaerő-kínálatból.⁴⁸ A munkaerőhiány olyan súlyossá vált, hogy 1945 júniusában kormányrendeletet kellett kiadni a lakosság közmunkavégzési kötelezettségéről.⁴⁹ A következő hónapban pedig egy újabb, ezúttal miniszteri rendelet látott napvilágot a munkaképes korú szakmunkások, betanított- és segédmunkások kötelező nyilvántartásba vételéről (a

⁴⁶ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatistikai eredmények. KSH. Budapest, 1950. 24–25. o.

⁴⁷ A legújabb történeti irodalom a Budapest ostromát követően fogságba ejtett polgári személyek számát 88–98 ezer közöttire becsüli. – Bognár Zsolt: Egy csata utóélete. *Studia Caroliensia*. 2000/1. sz. 82. o.

⁴⁸ Törökszentmiklósi építőmunkások levele, 1945. április 4. – Közli: A magyar szakszervezeti mozgalom dokumentumai. 6. köt. Talpraállás és megújulás 1944–1945. Szerk.: Karsai Elek. Népszava kiadás. Budapest, 1986. (A további hivatkozásokban: Dokumentumok 1944–1945). 112. o.

⁴⁹ 4000/1945. M. E. sz. rendelet, 1945. jún. 28.

rendelet 18 és 60 közötti férfiakra és 18 és 42 év közötti nőkre vonatkozott).⁵⁰ Ezek a rendeletek azonban nem oldhatták meg a kivételesen súlyos munkaerő-ellátási problémákat, ezért augusztusban a kormány közérdekű munkakötelezettséget volt kénytelen elrendelni. A romeltakarítás, a lakásállomány részleges helyreállítása, az infrastruktúra szintén csak részleges rekonstrukciója, a jótéteti szállítások megkezdése, illetve az 1945-ben még hatalmas létszámú megszálló hadsereg munkaerőigénye⁵¹ kielégítésének feladatai ugyanis másként nem voltak megoldhatók.⁵² Míg a romeltakarítás és több más feladat nem igényelt szakképzett munkaerőt, hanem egyszerűen dolgoz kezeket a társadalom bármely rétegéből, addig az ipar újraindítása érdekében az első pillanattól szakképzett munkásokat is kerestek a gazdasági vezetők és a hatóságok egyaránt, de gyakran hiába. A szakmunkáshiány olyan méreteket öltött, hogy a magyar hatóságok a szakszervezetekkel együtt már 1945 februárjában azzal próbálkoztak, hogy elérjék: a szovjet katonai alakulatok bocsásák szabadon a fogságukba került, de el nem szállított, hanem még magyarországi fogolytáborokban őrzött magyar szakmunkások egy részét⁵³, hogy ezzel is hozzájárulhassanak éppen a szovjet hatóságok (ismeretlen célú) szakmunkás igényének kielégítéséhez, valamint az újjáépítési és egyéb feladatok megoldásához. A szabadítási kísérletek azonban nem jártak értékelhető eredménnyel, hiszen február hó végéig mindössze 45 szakmunkást tudtak kihozni a fogolytáborokból.⁵⁴ A kezdeti nagyarányú munkaerőhiány a fent felsorolt okok mellett azzal is magyarázható, hogy a gazdaság rövid idő alatt a dezorganizálódott, és ezért még az országban tartózkodó munkaerő egy része sem volt fellelhető.

(Fordulat a munkaerőpiacon) 1946-tól alapvetően megváltozott az ország munkaerőhelyzete. A munkaerőhiány megszűnt, sőt egyre növekvő mértékű munkanélküliségbe csapott át, amely a munkaerőpiac egyes szegmenseiben, például a kubikusok, a mezőgazdasági munkások, valamint egyes vidékek építőipari és élelmiszeripari munkásai körében különösen súlyos volt. Ennek okai összetettek voltak. A nyugati hadifoglyok és általában az ún. nyugatosok tömeges hazatérése 1946 folyamán mindenképpen szerepet játszott benne. Hozzájárult továbbá a gazdaság végletes leromlása, dezorganizálódása, valamint prioritásainak átalakulása, amelynek során a szovjet jótéteti igények kielégítése vált a mindent megelőző gazdasági feladattá, hátrányos helyzetbe hozva ezzel más gazdasági ágakat, ami természetesen nem ma-

⁵⁰ Az újjáépítési miniszter 22 100/1945. sz. rendelete. – A 40-es évek második felének munkaerőhelyzetét részletesen elemzi: Baksay Zoltán: *A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949)*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1983. c. műve. Ld. még: Belényi Gyula: Fordulat a munkaerőpiacon az 1940-es évek végén és a nagyipari munkásság helyzetét az 1950-es években. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Szerk.: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor. Napvilág Kiadó. Budapest, 2000. 161–182. o.

⁵¹ Az egyik 1945 nyári főispáni jelentés arról számol be például, hogy „a megye területén tartózkodó orosz katonai alakulatok állandóan nagy számú munkaerő kiállítását követelik”. – Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL). 274. f. 15/55. ő. e. Csongrád vármegye főispánja jelentése a belügyminiszternek. 1945. aug. 30.

⁵² 7000/1945. M. E. sz. rendelet a közérdekű munkakötelezettségről.

⁵³ A Szakszervezeti Tanács 1945. febr. 27-i ülésének jegyzőkönyve. – Dokumentumok 1944–1945. 63. o.

⁵⁴ U. o.

radt következmény nélkül ezen ágak munkaerő-felhasználására sem. 1947-ben a már államosított vállalatoknál történt nagyarányú elbocsátások is felzárkóztak a munkanélküliség okai sorába.⁵⁵ Ebben az új helyzetben az 1945-ben még a munkaerőhiány enyhítésére hozott rendelkezések funkciója fokozatosan átalakult, az állam fő célja immár a munkanélküliség enyhítése lett. Az Újjáépítési Minisztérium egyik osztályaként ekkor felállított Országos Közmunkahivatal a munkaerő országos szintű számbavétele és nyilvántartása mellett például elsősorban ezzel a kérdéssel kellett foglalkozni, és 1946-tól kezdve már a közmunkák szervezése is elsősorban ezt a célt szolgálta. A pénzügyi stabilizáció megteremtése után – különböző, itt nem érinthető okokból – a munkanélküliség tovább súlyosbodott, és egészen 1949–1950-ig a munkaügy, illetve a magyar társadalom egyik legfőbb problémája maradt.

(A munkanélküliség) A munkanélküliekre vonatkozóan többféle forrással is rendelkezünk ugyan, számuk mégsem tisztázható pontosan. Annyi bizonyos azonban, hogy a modernkori gazdaság- és társadalomtörténetünkben ez volt a legtömegesebb munkanélküliség. A helyzetet súlyosbította, hogy tartósan, a negyvenes évek végéig fennállt, sőt a munkát hiába keresők száma 1946 és 1948 között még növekedett is. 1946 végén 300, egy évvel később 350–370 ezer fő volt munka nélkül, számuk 1948-ban pedig megközelítette, más források szerint meg is haladta a 400 ezret,⁵⁶ majd 1949-ben és 1950-ben jelentősen csökkent, de még mindig számottevő maradt. (Még 1950 első felében is csupán a fővárosban 55 ezer munkanélkülről⁵⁷ beszéltek az illetékesek – persze nem a nyilvánosság előtt. Ezzel az adattal lényegében egybevág egy 1950. januári, s az ország egészére vonatkozó kimutatás, mely szerint a foglalkoztatást eredménytelenül keresők száma országosan 118 ezer volt.)⁵⁸

A 40-es évek második felében kialakult tömeges munkanélküliség egyik fontos sajátossága volt, hogy elsősorban a mezőgazdaságot sújtotta, 1947 őszén például a 370 ezer munkanélküli 52,3%-a volt mezőgazdasági dolgozó. (2. sz. ábra)

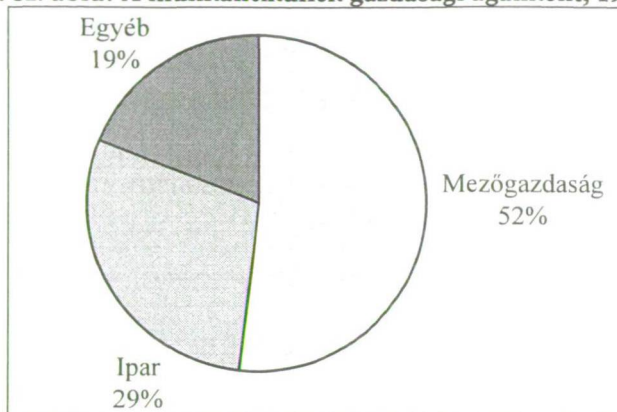
⁵⁵ Nagyarányú elbocsátásokra, sőt egész üzemrészek felszámolására került sor a bányászatban 1947-ben. Ld.: *A magyar szakszervezeti mozgalom dokumentumai 1945–1948*. Szerk.: Végh Oszkár. Budapest, 1987. (A további hivatkozásokban: Dokumentumok 1945–1948.) 99–101. és 188. o.

⁵⁶ Baksay Zoltán: *A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949)* I. m. 88–97. o.

⁵⁷ Magyar Országos Levéltár (MOL) A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának iratai (M-Bp.) 95. fond (a további hivatkozásokban: f.) 4/412. őrzési egység (a további hivatkozásokban: ő. e.). Jelentés Biszku elvtársnak, 1950. II. 1. – A jelentést készítő Friss Istvánné Sásdi Nándortól, a Munkaerőtartalékok Hivatala elnökétől kapott információra hivatkozott az 55 ezer fővárosi munkanélküli kapcsán.

⁵⁸ MOL 276. f. 116/6. ő. e. A Munkaerőtartalékok Hivatala jelentése az 1950. januári munkaközvetítésekről (táblázat).

2. sz. ábra: A munkanélküliek gazdasági áganként, 1947

FORRÁS: Baksay Zoltán: *A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949) I. m. 89. o.*

A mezőgazdasági munkanélküliség problémája áttételesen érintette az ipari munkásságot is. Közöttük ugyanis sok olyan ember volt, aki a hadikonjunktúra idején már dolgozott az iparban, és csak a háború utáni gazdasági helyzet kényszerítette vissza őket a mezőgazdaságba. Sokuknak a munkája is átmeneti jellegű volt a mezőgazdasági és az ipari tevékenység között; ilyen munkát végeztek például az építkezéseken dolgozó földmunkások. A mezőgazdasági munkanélküliség kérdése tárgyunk szempontjából azért is fontos továbbá, mert a pár évvel később megkezdett extenzív iparosítás során ők képezik majd az egyik legfontosabb munkaerőforrást az új nagyberuházásokon. A fentiek értelmében tehát érdemes e réteg helyzetét kissé alaposabban szemügyre vennünk.

(A mezőgazdasági munkanélküliség okai) A hatalmas mezőgazdasági munkanélküliség részben a földreform hatására, részben a mezőgazdaság hátrányos gazdasági helyzete miatt alakult ki. Jelentősen hozzájárult továbbá az is, hogy a kilépési mobilitás lehetőségei 1949-ig nagyon korlátozottak voltak. A földreform során a juttatásból kimaradt mintegy 350 ezer fős⁵⁹ (eltartottakkal közel egymillió) agrárproletár réteg helyzete az 1945 előtti viszonyokhoz képest is rosszabbodott. Számukra a földosztás előtti, általában idényjellegű munkavállalási lehetőségek is nagyrészt megszűntek annak következtében, hogy a nagybirtokokat szétosztották szerencsésebb társaik között. Utóbbiak ugyanis kistulajdonossá válva földjük megművelését természetesen saját munkaerejükkel oldották meg, hiszen sok újbirtokos jószereivel mással sem rendelkezett, mint a munkaerejével, idegen munkaerőt nem alkalmaztak. Ennek következtében viszont az agrárproletárok munkavállalási lehetőségei csökkentek, százezrek maradtak munka nélkül, akiknek emiatt súlyos megélhetési gondokkal kellett szembenéznük. 1947 végén a Földművelésügyi Minisztérium (FM) arról tájékoztatta az Országos Tervhivatalt (OT), hogy „súlyos a helyzet Csongrád, Heves, Borsod, Békés, Szabolcs, Hajdú, Szolnok és Zemplén vármegyékben”, sok családnak nincs gabonája

⁵⁹ 1949. évi népszámlálás. 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. KSH. Budapest, 1950. 12. o. Az állandó mezőgazdasági munkások, az időszakos mezőgazdasági munkások és a 0–1 kat. hold szántóval rendelkezők együtt.

a téli hónapokra.⁶⁰ Elsősorban az ő helyzetük enyhítésére adtak új tartalmat a fent említett kormányrendeleteknek, és kezdtek közmunkákat szervezni. Mivel azonban az erre fordított központi költségvetési források csekélyek voltak, 1948 tavaszán havi 2–7 millió Ft között mozogtak csupán,⁶¹ a közmunkák csak némileg enyhíthették a munkanélküliséget, noha egyébként egyes időszakokban mintegy 80–100 ezer ember vehetett részt a közmunkában, de gyakran úgy, hogy minden második napon dolgozhattak csupán, hogy több embernek jusson kereset. (1946 ősze és 1947 tavasza között az ilyen munkát végzők napszámbére 7 Ft 60 fillér volt).⁶² E réteg munkanélküliségének enyhítésére 1947-től kezdődően az állami szervek és a szakszervezetek külföldi munkavállalási lehetőségek biztosításával is kísérleteztek. Főleg Jugoszlávia és Svédország jöttek számításba – sőt, rövid időre még Franciaország neve is felmerült – mint olyan országok, amelyek magyar építőipari munkásokat fogadhatnak. 1947 nyarán a Gazdasági Főtanács 4000 építőipari munkás Jugoszláviában történő alkalmazását hagyta jóvá,⁶³ emellett a szakszervezetek 3–5 ezer mezőgazdasági munkás svédországi munkavállalását is megpróbálták elérni.⁶⁴ Az akció nem volt különösebben népszerű⁶⁵, annak ellenére sem, hogy a külföldi munkavállalás operatív irányítását kézben tartó szakszervezetek hamis ígéretekkel igyekeztek rábírní az építőipari munkásokat a jugoszláviai munkavállalásra. (Propagandájukban például azt hangoztatták, hogy „a kiutazó építőmunkások keresetének hazaküldhető része legalább annyit fog kitenni, mint amennyit az itthoni összeresetük tenne ki, ha állandóan dolgozhatnának a szakmájukban”).⁶⁶ Ezzel szemben szeptemberben a MÉMOSZ-nak már azért kellett akciót indítania, hogy a Jugoszláviában dolgozók itthoni hozzátartozóinak biztosítsák a kenyérgabona fejadagot és a tűzrevalót.⁶⁷ Végül a világpolitikában az 1940-es évek végén bekövetkezett radikális változások tettek pontot a néhány ezer főt érintő külföl-

⁶⁰ MOL XIX-A-16-a 36. d. (régi) Az FM átirata az OT-nak. 1947. dec. 15. – Az Országos Tervhivatal iratait az 1980-as évek második felében átrendezték, emiatt egyes iratok dobozszáma megváltozott. Annak következtében, hogy e sorok írója ebben a tárgykörben már az említett átrendezés előtt is, az 1970-es évek második felétől kezdve folytatott forrásfeltárást, egyes iratok lelőhelyét csak a régi számozás szerint tudja megadni. A régi és az új őrzési hely ugyanis – noha az 1945 utáni korszak levéltári forrásainak olyan kiváló szakértője, mint G. Vass István főlevéltáros, az ÜMKL akkori igazgatója próbált segítségemre lenni – nem feleltethető meg egymásnak. Ilyen iratok esetében, mást nem tehetvén, a dobozszám után zárójelben jelezzük, hogy a régi, az átrendezés előtti számozásról van szó.

⁶¹ MOL XIX-A-16-a 36. d. (régi) Összesítő közmunkaterv 1948. április hóra. – MOL XIX-A-16-a 223. d. (régi) Feljegyzés Vajda elnök úr részére. 1949. jan. 17.

⁶² Zala Ferenc: *A munkanélküliség kérdése*. Gazdaság. 1947. nov. 1.

⁶³ A GF határozata magyar építőmunkások jugoszláviai munkavállalásáról. 1947. jún. 11. – Dokumentumok 1945–1948. 184. o.

⁶⁴ A Szakszervezeti Tanács 1947. júl. 7-i ülésének jegyzőkönyve. – Dokumentumok 1945–1948. 189. o.

⁶⁵ A Szakszervezeti Tanács 1947. szept. 27-i ülésén Apró Antal, csak a politikai haszonszerzésre és nem az érdekképviseletre törekedve, arra figyelmeztette a vezetés többi tagját, hogy a munkanélküliek „külföldre történő exportálása elvi kérdés, melyet politikai agitációra használnak ellenünk”. Dokumentumok 1945–1948. 92. o.

⁶⁶ A MÉMOSZ vezetőség körlevele a helyi csoportoknak, 1947. július 1. – Dokumentumok 1945–1948. 186. o.

⁶⁷ A MÉMOSZ vezetőség körlevele a helyi csoportoknak, 1947. szept. 15. – Dokumentumok 1945–1948. 201. o.

di munkavállalás végére, mert 1949-ben a Külügyminisztérium hazarendelte a munkásokat. Ezzel egy időben, 1949. március 31-ig a közmunkákat is megszüntették. Az OT mezőgazdasági osztálya csak annyit tett ehhez hozzá, hogy a „munka nélkül lévő földmunkásokat és az egyéb vidéki munkanélkülieket, akik szükségképpen földmunkát is végeztek a jövőben termelmükánál kell foglalkoztatni”.⁶⁸

A mezőgazdasági és azzal szorosan összefüggő építőipari munkanélküliségnek a földreform nyomán kialakult foglalkoztatási helyzet mellett a másik fontos oka a gazdaság általános visszaesésében és emiatt az ipari és az építőipari segédmunkások iránti kereslet csökkenésében keresendő, miáltal a kilépési mobilitás legfontosabb csatornája is szűkült a réteg tagjai számára. 1946 és 1949 között forrásaink nem csak a munkaalkalmak hiányáról, de ennek vonzataként súlyos szociális problémákról, éhezéssről, elemi lakásgondokról tudósítanak. Egyes vidékeken olyan reménytelen volt a helyzet, hogy a nincstelenek már a közraktárak feltörését követelték,⁶⁹ Debrecenben pedig a háború utáni esztendőök legnagyobb munkanélküli tüntetése robbant ki, kommunista-ellenes jelszavakkal, munkaalkalmak teremtését követelve.⁷⁰ 1947 tavaszán a hódmezővásárhelyi főispán is tömegmegmozdulásról tájékoztatta a belügyminisztert,⁷¹ a szomszédos Csanád megyében pedig még a munkaalkalomhoz jutók is olyan elégedetlenek voltak, hogy sorozatosan aratósztrájkokat szerveztek.⁷² A mezőgazdasági munkásság súlyos munkanélkülisége, és az ebből következő elemi megélhetési gondok egyúttal arra is rávilágítanak, hogy az erősen tagolt, gazdasági ágak, földrajzi régiók, képzettségi szintek stb. szerint felszeletelt országos munkaerőpiac végső soron egyfajta egységet is képezett. Egységet képezett abban az értelemben, hogy az egyik nagy gazdasági ág, a mezőgazdaság súlyos munkanélkülisége csak más gazdasági ágak, főleg az ipar új munkaerő iránti igényének növekedésével volt enyhíthető.

Az iparban munkát keresők sajátos csoportját alkották a politikai okokból, a hatalom elnyomó eszközeivel deklasszált, főleg B-listázott volt tisztviselők és értelmiségiek. Az egyre erősödő politikai tisztogatások következtében ennek a csoportnak az aránya 1949 augusztusáig folyamatosan növekedett; akkor az összes munkanélküli 25%-át tartották nyilván „értelmiségiként”, ahogyan forrásunk ezt a réteget leegyszerűsítve

⁶⁸ MOL XIX-A-16-a 223. d. Az OT mezőgazdasági osztálya 1949. febr. 4-i feljegyzése.

⁶⁹ Hajdú, Bihar megyék felszabadulása és a népi demokratikus átalakulás kezdetei 1944. október–1945. november. Válogatott dokumentumok Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának felszabadulás utáni történetéből. Szerk.: Fehér András és Tokody Gyula. Debrecen, 1980. 197. és 259. o.

⁷⁰ A mezőgazdasági munkanélküliség következtében kialakult szociális problémákkal részletesebben foglalkozunk egyik korábbi könyvünkben: Belényi Gyula: Az alföldi városok és a településpolitika 1945–1963. Szeged, 1996. 69–71. o. – A debreceni tüntetésről a Szabad Nép 1947. április 18-i számában azt írta, hogy „fasiszta provokátorok” szervezték azt (az övétől eltérő vélemények „fasisztázása” már akkorra beidegződésévé vált a központi pártlapnak). A „hatalmas méretű” munkanélküliség tényét azonban – 1947-ben vagyunk – még elismerte. – A valóságban persze nem fasiszta provokátorok álltak a tüntetés mögött, hanem a munkanélküliek maguk érzékelték azt, hogy a vidéki régiók lemaradtak a gazdasági rekonstrukció terén, s az is, hogy a gazdaságpolitika mögött elsősorban az MKP állt.

⁷¹ PIL 274. f. 15/68. ö. e. 1947. márc. 6-i főispáni jelentés.

⁷² Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből. Szerk.: Káposztás István. Kossuth Kiadó. Budapest, 1977. 702. o.

nevezte.⁷³ Mellettük a szállítás bizonyos területein dolgozókat is erősen sújtotta a munkanélküliség.⁷⁴

(Az ipari munkások munkanélkülisége) Az iparban foglalkoztatást hiába kereső, munkanélküli fizikai dolgozók száma 1946 és 1950 között 70 és 130 ezer között hullámzott. E magas szám mutatja, hogy munkanélküliség a társadalom más rétegeihez hasonlóan az ipari munkásság számára is a háborút követő évek egyik legsúlyosabb problémájává vált. Az 1946–1948 közötti helyi szakszervezeti jelentések például folyamatosan tudósítottak a munkanélküliekről az ipar úgyszólván minden ágában. Az átlagosnál jobb helyzetben voltak azok az üzemek, amelyek jóvátételi szállításokat végeztek vagy a gazdasági rekonstrukció szempontjából nélkülözhetetlen tevékenységet (pl. energiatermelés vagy a közlekedési infrastruktúra helyreállítása stb.) folytattak. Az ott dolgozó ipari munkások a fővárosi hidak helyreállításától kezdve a vasúti gördülőállomány rekonstrukcióján át a lakosság és a közületek energiaellátásáig és a jóvátételi szállítások teljesítéséig – másokkal együtt – kiemelkedő szerepet játszottak az ország gazdaságának helyreállításában és az élet fokozatos normalizálásában. Más üzemek munkásait szakképzettségre, nemre és regionális elhelyezkedésre való tekintet nélkül erősen sújtotta a munkanélküliség. A kezdeti időszakban, 1946–1947-ben az ipari munkanélküliek zöme olyan munkás volt, aki korábbi munkahelyét veszítette el, és jóval kevesebben voltak azok, akik életükben először akartak munkát vállalni, de nem jártak sikerrel (ők elsősorban a most munkaképes korba lépett fiatalok közül kerültek ki). Az ipari munkanélküliek között mindvégig a segédmunkások voltak többségben, iparág szerint pedig átlag felett voltak az építőipari munkások.

Másik fontos jellegzetesség, hogy az inflációs időszak után a gazdasági rekonstrukció olyan irányt vett, amely inkább kedvezett a budapesti, mint a vidéki telephelyű vállalatoknak, s ezért 1947–1948-ban vidéken az ipari munkanélküliek aránya magasabb volt, mint a fővárosban. Ezt a tendenciát erősítette, hogy a baloldali pártok és a szakszervezetek hagyományosan inkább a fővárosi érdekeket képviselték a vidékiekkel szemben, ha a kettő nem volt összeegyeztethető. Igen jellemző például, hogy 1945-ben a szakszervezeti vezetők meglehetősen parancsoló modorban szólították fel a vidéki építőipari munkásokat, hogy az egyébként vitathatatlanul fontos és sürgős budapesti újjáépítési munkákban vegyenek részt, mondván: „Elvárunk a vidéki szaktársaktól annyi közösségi érzést az ország fővárosával és dolgozóival szemben, hogy igyekezni fognak minél nagyobb számban Budapestre jönni dolgozni...”⁷⁵ Amikor megváltozott a helyzet, a romeltakarítás és egyéb helyreállítási munkák már nem igényeltek annyi munkáskezet, ellenben egyidejűleg vidéken nagyon súlyossá vált az építőipari munkanélküliség, akkor megtiltották, hogy „az építőmunkások Pestre menjenek munkakeresés céljából. A szaktársak ebben vélni látják (sic!), hogy a Központi Vezetőség a vidéki munkásságot másodrendűen kezeli” – állapították meg a szentesi építőmunkások 1946 szeptemberében.⁷⁶ A fővárosba felvándorolt, munkát

⁷³ MOL-M-KS-276. f. 116/6. ő. e. Az Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatal (OMH) jelentése, 1949. aug. 16.

⁷⁴ Zala Ferenc: *A munkanélküliség kérdése*. I. m. – A cikk szerint 1946–1947 fordulóján a szállításban eredménytelenül munkát keresők száma megközelítette a 20 ezret.

⁷⁵ A MÉMOSZ ún. IV. sz. körlevele, 1945. júl. 14. – Dokumentumok 1944–1945. 257. o.

⁷⁶ A szentesi építőmunkások 1946. szeptember 3-i vezetőségi ülése. – Dokumentumok 1945–1948. 84. o.

kereső emberek, szállásuk nem lévén, Budapest különböző pontjain, például a Városligetben, az Aréna úton, a munkaközvetítő irodák környékén és a pályaudvarokon verődtek össze. Később kísérlet történt az éjszakai elhelyezésükre, előbb iskolák tornatermeiben, majd kezdetleges munkásszállásokon.⁷⁷

Az egyre befolyásosabb szakszervezetek az elbocsátások, illetve a munkásfelvételek során politikai szempontokat is érvényesítettek, miként azt belső pártanyagokban a munkaügy irányítói, mint betartandó elvet, hangsúlyozták is. 1950 elején például a Munkaerőtartalékok Hivatala (MTH) elnöke a fővárosi pártbizottság egyik munkatársának kijelentette: „a kiközvetítésnél természetesen van olyan szempont, hogy elsősorban a párttagot kell elhelyezni...” (a pártönkívülivel szemben).⁷⁸ A munkanélküliek helyzetét súlyosbította, hogy nem volt intézményesen bevezetett munkanélküli segély, helyenként kaptak ugyan egyesek, de nem járt alanyi jogon. 1946 szeptemberében szentesi építőipari munkások javasolták is, hogy „tekintettel a nagy munkanélküliségre, [a szakszervezet helyi vezetősége] szükségesnek tartaná, hogy a munka nélkül lévő szaktársak részére bevezetnék a munkanélküli járulékot...”⁷⁹ Akik segély nélkül maradtak, azoknak súlyos megélhetési gondokkal, éhezéssel, a fűtés hiányával stb. kellett szembenézniük. Ebből a szempontból természetesen azok voltak a legrosszabb helyzetben, akik hosszú ideig nem kaptak munkát. Márpedig a munkanélküliség időtartamára vonatkozó, az ipari munkanélküliek mintegy négyötödét felölő számításaink szerint igen sokakat sújtott tartósan a munkanélküliség: az állástalanoknak csak alig kevesebb, mint fele keresett 2 hónapnál rövidebb ideje munkát, s közel fele már 3 hónapja vagy még régebben.⁸⁰ Ez a magas arány a gazdasági rekonstrukció elhúzódását és egyszersmind az 1945 utáni gazdasági változások egyfajta szelektivitását jelzik, amennyiben bizonyos iparágakban ekkor már alig tapasztalni munkanélküliséget, sőt 1948-ban egyes szakmákban a munkaerőhiány jelei is mutatkoztak, mint

⁷⁷ Szakszervezetek Központi Levéltára [a további hivatkozásokban: PIL (SZKL)] MÉMOSZ ir. 1949. 6. d. A MÉMOSZ levele az Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatalnak. 1949. márc. 24.

⁷⁸ MOL M-BP 95. f. 4/212. ó. e. Jelentés Biszku elvtársnak (Frissné). 1950. febr. 1.

⁷⁹ Dokumentumok 1945–1948. 84. o.

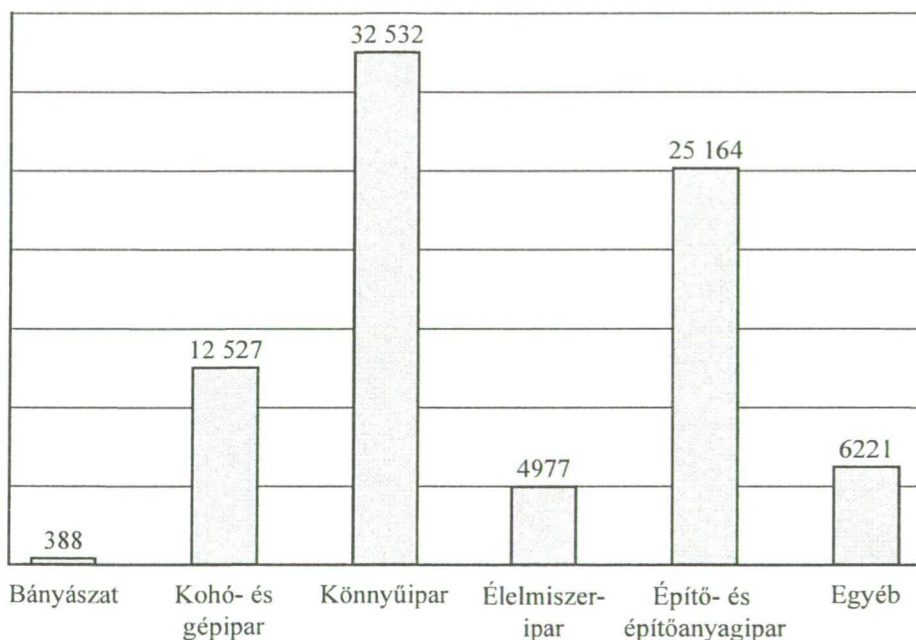
⁸⁰ 1949. évi népszámlálás 7/a. Munkanélküliek adatai. Kiegészítés a foglalkozási statisztika országos eredményei c. kiadványhoz. KSH Budapest 1950. 20–28. o. – A megvizsgált 65 422 fő 51,6%-a volt 2 hónapja, vagy annál rövidebb ideje munka nélkül, 48,4%-a pedig több mint 2 hónapja, ezen belül közel 30% több mint 5 hónapja nem talált munkát. (A „kiemelt foglalkozás”-ba soroltak közül a kőművesek, a szabók, az asztalosok, a cipészek és a géplakatosok adatait összegeztük a „nem kiemelt foglalkozások” összes munkanélkülijeivel.)

A hivatkozott, 28 oldalas füzet mindössze 150 számozott példányban, szigorúan bizalmas kiadványként készült, mint az alcím is elárulja, a foglalkozási statisztika kiegészítő köteteként. (Ld.: 1949. évi népszámlálás. 7.köt. I. m.) Megjegyezzük, hogy nem csak az eredeti számdéktől nyilvánvalóan eltérő megoldás, a 7. kötetben közölt foglalkozásstatisztikai adatoktól történt erőszakolt elkülönítés jelent problémát a XX. század közepi munkanélküliség tényei iránt érdeklődőknek, hanem elsősorban az, hogy az adatokat mesterkéltan ún. kiemelt és ún. nem kiemelt foglalkozásokra csoportosították, elválasztva egymástól például ugyanazon iparág dolgozóit. Ráadásul az említett két fő csoport adatainak összevonása csak a fő összegek tekintetében lehetséges. Míg ugyanis az egyiknél elkülöníti a szak- és betanított munkásokat a segédmunkásoktól, a másiknál egyáltalán nem differenciál. (Arról már nem is beszélve, hogy az ún. kiemelt foglalkozások adatait egyáltalán nem összegzi, holott csak az ipar területén 131, együttesen 172 ilyen foglalkozást vettek számba.)

alább visszatérünk rá. Másokban viszont az előző néhány évhez képest egyáltalán nem enyhült, sőt olykor növekedett a munkanélküliség.

(A munkanélküliség iparáganként, életkor és nemek szerint) Az iparban dolgozó fizikai munkás munkanélküliek iparágak szerinti megoszlását csak bizonyos hibahatáron belül lehet megállapítani, a népszámlálási statisztika következtlen adatscsoportosítása miatt. A nem kiemelt foglalkozásokat ugyanis 15 iparcsoportra, ellenben a kiemelt foglalkozásokat csupán 11 csoportba osztotta (utóbbiakon belül további bontást alkalmazva különböztetett meg 131 szakmát). Mi a kétféle csoportosítást úgy próbáltuk homogenizálni, hogy a 15, illetve a 11 csoportot hat nagyobbba vontuk össze, s ezeket külön-külön összegeztük. Eszerint a munkanélküli ipari munkások iparcsoportonként az alábbiak szerint oszlottak meg:⁸¹

3. sz. ábra: Az ipari munkanélküliek iparcsoportonként, 1949

FORRÁS: 1949. évi népszámlálás 7/a. Munkanélküliek adatai. I. m. 20–28. o.

⁸¹ A „Bányászat” oszlopban mind a kiemelt, mind a nem kiemelt foglalkozások esetében a statisztika „bányászat” sorait összegeztük. Még egyszerűbb volt a helyzet diagramunk 4. oszlopa esetében, mert az élelmiszeripar csak a nem kiemelt foglalkozások csoportjában szerepelt. Az 5. oszlop az építő- és az építőanyag-ipar mellett mindkét esetben magában foglalta az üvegipart is. A második a kohó- és gépipar mellett a nem kiemelt iparok esetében – jobb megoldás híján – tartalmazza a villamos energia- és a vegyipart is (a kiemelt foglalkozásoknál egyik sem szerepelt). Végül a 3. oszlop, a könnyűipar a legösszetettebb képlet: mindkét foglalkozási típus esetében tartalmazza a fa-, a bőr-, a gumi-, a textil-, a ruházati-, a papír- és a nyomdaipar munkanélkülijét.

Az ipari munkások 1949. évi munkanélkülisége hű tükörképe volt az akkori történelmi helyzetnek: még olyan jellegzetességek is felfedezhetők benne, amelyek a háború utáni gazdasági és társadalmi viszonyok következtében alakultak ki, de már a bontakozó szocialista gazdaságpolitika, a „sztálini iparosítás” jegyeit is magán viselte. Előbbire az évek óta tartó súlyos építőipari munkanélküliség szolgáltatta a legjobb példát: még 1949-ben is több mint tízezer építőmunkás keresett eredménytelenül munkát, mert a beruházási tevékenység még sok területen igen visszafogott volt, annak ellenére is, hogy egyes új nagyberuházások már ekkor megkezdődtek. Ellenben az, hogy a munkanélküliség azokban a szakmákban és iparágakban volt a legsúlyosabb, amelyekben sok egy-két alkalmazottat tartó kisiparos dolgozott, már a szocialista iparosítási politika következményének tekinthető, hiszen éppen ekkor kezdődött meg a kisipar gyors ütemű, erőszakos felszámolása, és annak következtében a kisipari munkásság tömeges elbocsátása. Ugyancsak ezzel magyarázható az élelmiszeripar és a könnyűipar magas munkanélküliségi rátája, mert az az ipar nagyarányú, jórészt erőszakos eszközökkel végrehajtott szerkezetváltásának volt a következménye. (Ugyanezen okból viszont a bányászatban, valamint a kohó- és gépiparban már ekkor minimális szintre csökkent a munkanélküliség). 1949-ben a statisztikailag nyomon követhető ún. kiemelt foglalkozások esetében az alábbi szakmák munkanélkülisége volt a legtömegesebb:⁸²

kőműves	10109 fő
szabómester és szabósegéd	9152 fő
cipész és cipészsegéd	7936 fő
asztalos	4019 fő
géplakatos	2852 fő.

A statisztikailag nem kiemelt foglalkozások esetében pedig a „szocialista iparosítás” következtében gyorsan leépülő iparágakban nőtt a munkanélküliség: a már említett élelmiszeriparban (4977) és a szolgáltatóiparban (6642).⁸³

A munkanélkülivé válás okairól forrásaink meglehetősen keveset árulnak el, az 1949-es népszámlálás például egyáltalán nem közöl ilyen adatot. Egy 1949 derekán, az Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatal (OMH) által készített adatfelvétel segítségével azonban mégis választ kaphatunk erre a kérdésre is. Eszerint az akkor hivatalosan nyilvántartott összes (ipari és nem ipari) munkanélküli az alábbiak következtében vált munkanélkülivé:⁸⁴

Elbocsátották	45,5%
Eddig még nem dolgozott egyéb okból	26,8%
Eddig még nem dolgozott fiatal kora miatt.....	14,0%
Önálló volt	5,8%
Önként kilépett	5,6%
Fegyelmi úton elbocsátották vagy B-listázták	2,3%

⁸² 1949. évi népszámlálás 7/a. Munkanélküliek adatai. I. m. 20–24. o.

⁸³ 1949. évi népszámlálás 7/a. Munkanélküliek adatai. I. m. 25–28. o. – A szak-, a betanított- és a segédmunkások adatai együtt.

⁸⁴ MOL XIX-A-16-b 138. d. Az MTH átirata az OT-nak. 1950. jan. 18. „A munkanélkülivé válás okának statisztikája” c. táblázat.

A fenti adatsorból elsősorban az „egyéb okból” eddig még nem dolgozottak magára aránya érdemel figyelmet, mert ők olyan felnőttek, a pályakezdő életkornál idősebb férfiak és főleg nők voltak, akik életükben akkor kerestek először munkát. 26,8%-os arányuk a magyar társadalom széles köreiből tapasztalható megélhetési nehézségeket jelzi, amely elsősorban felnőtt nőket kényszerítette egyre nagyobb számban munkavállalásra.

A munkanélküliség az átlagnál jobban sújtotta a fiatalokat: az MTH egyik kimutatása szerint 1949–1950 fordulóján a 30 év alattiak aránya bizonyos időpontokban elérte az 50%-ot.⁸⁵ Az egyes korosztályok és az egyes szakmák munkanélkülisége között jelenlegi ismereteink szerint nem volt lényegi összefüggés. A szabók körében például különösen magas volt a fiatal korosztályok aránya, mert itt a 29 évesek vagy annál fiatalabbak alkották a valamivel több mint 9000 munkanélküli kétharmadát (65,9%-át), ellenben a kőműves munkanélküliek között éppen fordított volt a fiatalok és az idősebbek aránya.⁸⁶

A munkanélküliek nemek szerinti megoszlásáról az 1949. évi népszámlálás úgy tájékoztat, hogy a nőket az összes ipari munkáson belüli arányuknál kisebb mértékben sújtotta volna a munkanélküliség, hiszen az összes munkanélküli között arányuk (17%) kisebb volt, mint a nőmunkásoké az összes, tág értelemben vett⁸⁷ ipari fizikai dolgozón belül, hiszen az valamelyest meghaladta az egyötödöt.⁸⁸ Más források azonban nem erősítik meg ezt. Egy 1949. nyári állapotot rögzítő jelentés arról tudósít például, hogy a munkanélküliek valamivel több, mint fele (!) nő volt⁸⁹. Ha ez az arány nem is hihető, a nők átlag alatti munkanélküliségéről tájékoztató népszámlálási adatok is igencsak megkérdőjelezhetők, mert 1949-ben már egyre több felnőtt nő keresett – életében először – munkát. A nők foglalkoztatás iránti növekvő igényét a 40-es évek végi sajátos történelmi helyzet magyarázza. Nevezetesen, hogy nagyon sok asszony maradt özvegyen a háború következtében, továbbá ha nem is özvegyült meg, de a férj hadifogsága vagy megrokkánása következtében családját tartósan kenyérkereső nélkül maradt, s így nekik kellett munkát vállalniuk, hogy családjuk megélhetését biztosítsák. Persze ha házastársa itthon volt és dolgozott is, az életszínvonal 1949-től kezdődő zuhanása is sokakat késztetett arra, hogy felkeressék a munkaközvetítő irodákat.

(A bérezés 1946 nyaráig) A háború után az elvek és a gyakorlat tekintetében egyaránt alapvető változás történt a magyar ipar bérezési viszonyaiban. A háború előttihez képest a bérmegállapítás rendszere országosan egységesebbé és egyben központosítottabbá vált. 1945 folyamán az ipari miniszter egyik rendelete értelmében előbb Budapesten, majd néhány hónappal később az ország többi részén is munkabér megállapító bizottságokat állítottak fel, amelyekben a szakszervezetek is képviseltet-

⁸⁵ MOL XIX-A-16-b 138. d. Az MTH jelentése a Országos Tervhivatalnak, 1950. jan. 18. „A munkanélküliek kortagozódása” c. táblázat. Eszerint az 1920–1929 között születettek aránya 31,7%, az 1930-ban vagy később születettek pedig 19,8%, együttesen 51,5% volt.

⁸⁶ 1949. évi népszámlálás 7/a. köt. I. m. 20–24. o.

⁸⁷ Az ipar, az építőipar és a bányászat adatai együtt.

⁸⁸ 1949. évi népszámlálás 7/a. köt. Munkanélküliek adatai. I. m. 13–18. o. és 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. KSH. Budapest, 1950. 4–5. o. alapján. A 734 886 ipari fizikai dolgozó közül 155 674 tartozott a női nemhez (21,2%).

⁸⁹ MOL- M-KS-276. f. 116/6. ő. e. Az OMH jelentése az 1949. júliusi havi munkaközvetítésről, 1949. aug. 16. A „Női munkaerők” c. táblázat.

ték magukat. A szakszervezetekkel szoros kapcsolatban álló baloldali pártok politikai befolyásának nagyarányú növekedése maga után vonta a gyári munkásság más rétegekhez viszonyított érdekérvényesítő képességének növekedését, így bérezési pozícióinak relatív javulását is. A műszaki és adminisztratív alkalmazottakhoz képest például előnyökhöz juthattak a bérmegállapításnál, a központi élelmiszerelosztásnál és még néhány más területen is. Ez azonban természetesen csak a pozíciók más csoportokhoz viszonyított javulását eredményezhette, mert egyébként a háború utáni években az ipari munkások fogyasztási szintje is drámaian, becslésünk szerint 50–75%-kal csökkent. Sajátos helyzet alakult ki viszont abban az esetben, ha a munkaadó az állam volt. Az állami vállalatoknál a baloldali kézben lévő gazdaságirányítás ugyanis már ekkor is keményebben bánt a munkásokkal, mint a magánvállalatok, legyen szó akár az elbocsátásokról, akár a bérekről. Az sem volt véletlen továbbá, hogy 1945–1948 között a GYOSZ és a tőkések több alkalommal magasabb bért, vagy más, bérjellegű juttatást ígértek a munkásoknak, mint amekkorát a szakszervezetek javasoltak!⁹⁰

A száguldó infláció miatt nem lehetséges valamennyire is reális összehasonlítást készíteni a háború előtti és a háború végétől 1946 augusztusáig tartó időszak reálbérei között. De ez nem is lenne indokolt, hiszen az 1945–1946-os időszak életszínvonala nem mutatható be azokkal az eszközökkel, amelyekkel konszolidált időszakok fogyasztási szintjét jellemezni lehet. Amit összefoglalóan megállapíthatunk, az az, hogy a XX. század során ilyen nehézségekkel és megpróbáltatásokkal egyszer sem kellett szembenéznie az ország lakosságának, beleértve természetesen az ipari munkásságot is. Elemi megélhetési nehézségek, a táplálkozás, a lakás, a fűtés minimális szintű biztosítása jelentettek száz és száz ezrek számára napi gondot, amihez képest például a közlekedési infrastruktúra megbénulása, de még az egészség- és oktatásügy terén bekövetkezett súlyos leromlás is másodrendű kérdésnek számítottak. Ezt tetézte az ország idegen megszállása, s a jövőtől, a jövő politikai viszonyaitól és társadalmi berendezkedésétől való, elsősorban a középosztályra jellemző, de munkásokat is meglegyintő félelem.⁹¹

(A bérfizetés elveinek módosulása) A bérezési elvek terén már a háború utáni első, 1945-ben megkötött kollektív szerződés jelentős változást hozott azzal, hogy az egyes bérezési kategóriák, a bércsoportok közötti különbségeket csökkentette. Ez részben azzal magyarázható, hogy a romeltakarítási munkák és más hasonló újjáépítési feladatok során átmenetileg elhalványultak a munkavégzők szakképzettségében meglévő különbségek, ami tükröződött a bérekben is, részben azzal, hogy a politikai befolyását ugrásszerűen megnövelő baloldal, ide számítva természetesen a szakszervezeteket is, elvi okokból sem pártolta a bérskála nagyobb mértékű széthúzását. Nem utolsó sorban az is szerepet játszott benne, hogy az életszínvonal zuhanása következtében a korábbi bérarányok fenntartása a legrosszabbul keresők legsúlyosabb elnyomorodását, egzisztenciális ellehetetlenülését vonta volna maga után. A bérskála összehúzását jelzi, hogy 1945-ben a szakmunkások legjobban fizetett csoportjának

⁹⁰ 1947-ben a gyárak egy része előleget vagy gyorssegélyt fizetett a fizikai munkásoknak. Ezt a szakszervezeti vezérkar a leghatározottabban ellenezte, mert szerintük ez „árfronton” veszélyt idéz elő, ellenben a GYOSZ támogatta. – Dokumentumok 1945–1948. 196–198. o. – A MÉMOSZ vezetőség levele a pécsi építőmunkás szakszervezethez, 1945. ápr. 12. – Dokumentumok 1944–1945. 106. o.

⁹¹ Ezt a kollektív lelki állapotot igen pontosan jellemezte Bibó István: *A magyar demokrácia válsága* c. cikkében. Valóság, 1945. december.

8, míg a segéd munkásoknak 5 pengő volt az órábére.⁹² Hasonló jelentőségű változás volt, hogy a háború előttihez képest már 1945-ben nagymértékben egységesült az ipar bérezési rendszere. A fontosabb bérkérdésekről egy 1945 elején felállított külön állami szerv, az Országos Munkabér Bizottság (OMB) és a szakszervezetek együttesen határoztak.

Ekkortól fokozatosan tért hódított az a besorolás, amely szakképzettség szerint három fő csoportba sorolta a munkásokat, mégpedig a szak-, a betanított- és a segéd munkások csoportjába. Az akkordbérezés szélesebb körű alkalmazásával kísérlet történt a teljesítménybérezés új területekre és ezáltal új munkáscsoportokra történő kiterjesztésére is. Ezeknek a szabályozási téren végrehajtott változtatásoknak gyakorlati következményük azonban alig volt, mert az infláció és a súlyosan romló reálbér miatt a bérezés célja nem lehetett más, mint a megélhetés minimális szintű biztosítása, és szükségképpen háttérbe szorult abban a teljesítmény és a szakképzettség szerepe. Az 1946 januárjában megkötött kollektív szerződésekre már egyértelműen ez a körülmény nyomta rá a bélyegét. Ekkortól a béreket két részre osztották: pénzben és természetben kifizetett juttatásokra (utóbbit „kalóriának” nevezték). A vállalatok a bér nagyobb részét élelmiszerben kellett fizessék, ha esetleg pénzben kívánták megváltani azt, akkor csak a pillanatnyi élelmiszer áraknak megfelelően fizethettek. Ezzel az intézkedéssel, ha nem is zökkenőmentesen, de sikerült a gyári munkások és családtagjaik minimális szintű élelmiszerellátását biztosítani.⁹³ Ugyanakkor ebben a helyzetben a bérezés elvesztette ösztönző hatását – állapította meg az OMB Titkársága egy visszatekintő elemzésében, ezért „sok üzemben a pénzbeli bért... elhagyták és csak természetben, árucikkekben, gyári termékekben adták ki a bért”.⁹⁴ A pénzben fizetett bér szerepének erőteljes csökkenését jelzi az is, hogy 1946 februárjától a munkaadók a munkaidő letelte után fél órával kötelesek voltak kifizetni a bért,⁹⁵ hogy azért még aznap vásárolni lehessen valamit. Egyébként az inflációs bérek kiszámításánál a legnélkülözhetetlenebb élelmiszerek egyikének, a kenyérnek az árát vették általában alapul, s ahhoz mérten állapították meg a pengőben kifejezett bért is.⁹⁶ Emellett a fogyasztási cikkek közvetlen, a kiskereskedelem helyett a gyárakon keresztül történő szétoztása is meglehetősen elterjedt volt. Nem csupán az élelmiszereket, de lábbelit, ruházati cikkeket és tüzelőanyagot is jutattak ezen az úton a munkásoknak. Mint sajátos fizetési módra, érdemes egy pillantást vetnünk arra, miből is tevődött össze egy ilyen természetbeni bér. 1946 júliusában a Ganz Vagongyár vezetése egyedülálló alkalmazottaknak egy hétre 2, családos alkalmazottaknak 3 kg lisztet juttatott, továbbá dolgozónként kb. ½ liter étolajat, s ami a legnagyobb szó volt, ½ kg marhahúst, meghatározatlan mennyiségű zöldsézeléket, 0,3 liter eszencet,⁹⁷ 1 db ¼ kg-os mosószappant, 1 db piperezappant és ¼ kg vegyes gyümölcsíz.⁹⁸ Ezeknek a sokszor

⁹² MOL XIX-A-16-b 1527. d. Bérpolitika III. c. elemzés

⁹³ Részletesebben ld.: Gergely Jenő–Izsák Lajos: *A huszadik század története*. I. m. 284. o.

⁹⁴ MOL XIX-A-16-b 1527. d. Bérpolitika III. c. elemzés.

⁹⁵ A Zsolnay Gyár munkásgyűlése. 1946. febr. 23. – Dokumentumok 1944–1945. 53. o.

⁹⁶ Szakszervezeti elnökök és vezető titkárok értekezlete, 1945. márc. 5. – Dokumentumok 1944–1945. 75. o.

⁹⁷ Az ecethez hasonló savanyító szer.

⁹⁸ A Ganz Vagongyár élelmészeti terveze. 1946. júl. 15. – Dokumentumok 1945–1948. 71. o. – Ugyanebben a hónapban a nagymányoki bányászok az állami és szakszervezeti elosztó rend-

nélkülözhetetlen cikkeknek az elosztásában a szakszervezeteknek kitüntetett szerep jutott, hiszen a központi gazdaságirányító szervektől gyakran közvetlenül hozzájuk juttatták el az említett fogyasztási cikkeket.

(**Bérezés a stabilizáció után**) A pénzügyi stabilizáció megteremtése után a természetbeni javadalmazást megszüntették, a béreket pénzben fizették. Egyidejűleg jelentősen növelték a bérezési kategóriák számát, azaz kiszélesítették ún. nomenklatúrát, amely 1945-ben csak alig több mint kétszáz munkakört határozott meg, ekkor viszont ez a szám már megközelítette a háromszázat. Az új kollektív szerződések az egyes munkakörök, illetve a különböző képzettségű munkások javadalmazásában olyan kis különbségeket állapítottak meg, hogy azok nem ösztönöztek a termelékenység javítására és a képzettebb munkások esetében a magasabb teljesítményre sem, inkább egy lefelé egyenlősítő bérezési (és társadalmi) eszmény irányába mutattak. 1947-ben a legjobban és a leggyengébben fizetett munkások közötti bérkülönbség 2,17-szeres volt. (Hozzá kell azonban tenni, hogy a társadalom általános elszegényedése miatt jelentős mértékű bérdifferentiálást nem is lehetett volna megvalósítani). Ugyanakkor a gyakorlat sokszor eltért ezektől az elvektől. 1946-tól kezdve például az állami bérmegállapító szervek, elsősorban a koalíciós alapon működő OMB (ennek viszonylag nagy cselekvési szabadsággal rendelkező Titkársága – hasonlóan a Gazdasági Főtanácséhoz – egyértelműen kommunista befolyás alatt állt) és a szakszervezetek már ekkor azon az elvi állásponton voltak, hogy növelni kell a teljesítménybérezés arányát az ún. akkordbérek és az ún. „mutatószámok bérek” elterjesztése révén. Egyidejűleg jelentősen növelni kívánták a teljesítmények normák szerinti mérésének szerepét, ami az elkövetkező években oly jellegzetessé és nagyon népszerűtlenné vált.⁹⁹

Az 1945–1948 közötti bérezési viszonyok áttekintését természetesen nem zárhatjuk anélkül, hogy ne tennénk kísérletet a pénzügyi stabilizáció utáni nominálbérek bemutatására, hiszen a bérarányok önmagukban nem adnak elegendő támpontot a munkásjövedelmek alakulására. Az alábbiakban a stabilizációt követő hónap, 1946 szeptembere és a 1948 júniusa közötti időszakból választottunk ki három metszetet. (1. sz. táblázat) Ezek szerint a jelzett időszakban a nominálbérek viszonylag gyorsan, az inflációt meghaladó ütemben növekedtek.

szeren keresztül az alább felsorolt, alkalmi (egyszeri) juttatást kapták (természetesen nem személyenként, hanem együttesen): 49 férfinget, 57 férfi pulóvert, 5 munkaruhát, 195 pár új és 24 pár használt bakancsot, 17 méter lepedővásznat, 77 méter flanelt. Mivel a kapott mennyiség „oly csekély, hogy nem elegendő arra, hogy a dolgozóknak abból egyaránt lehessen juttatni”, azt az elosztási elvet alkalmazták, hogy „mindenki csak egy darabot kaphat, így például, aki bakancsot kap, textiljuttatásban nem részesülhet”. – A nagymányoki bányászok szakszervezeti ülésének jegyzőkönyve, 1946. júl. 24. – Dokumentumok 1945–1948. 75–76. o.

⁹⁹ MOL XIX-A-16-b 1527. d. Bérpolitika III.

**1. sz. táblázat: Az ipari munkások napi nominálbérének alakulása
1946–1948 (forintban)¹⁰⁰**

Iparág	1946. IX. hó napi bér (Ft)	1947. IX. hó napi bér (Ft)	1948. VI. hó napi bér (Ft)
1. Vas-, fém- és gépipar	10,76	19,89	22,81
2. Villamosenergia-termelés	9,33	17,95	21,25
3. Faipar	8,13	13,77	15,89
4. Fonó- és szövőipar	11,03	19,58	21,42
5. Ruházati ipar	7,38	10,88	11,65
6. Élelmezési ipar	9,68	13,79	16,42
7. Vegyészeti ipar	10,69	20,69	22,79
8. Építőipar	10,09	19,14	19,98
Ipar együtt (18 iparág)	10,14	17,89	19,75

Noha ismételten megállapíthatjuk, hogy egy szélsőségesen alacsony mélyponthoz képest a nominálbér 21 hónap alatt jelentős mértékben növekedett és számottevő reálbér emelkedést is magában rejtett, azt is ki kell emelnünk, hogy a negyvenes évek második felében az átlagos jövedelmi szint még messze elmaradt a háború alattitól (az 1942–1943-astól), sőt még a háború előttitől (az 1938-astól) is. Ha a táblázatban megadott, az ipar egészére vonatkozó („ipar együtt”) napi béreket a ma embere számára kifejezőbb havi bérré, átlag 25 munkanapra számítjuk át, akkor 1946 szeptemberében mindössze 254 és 1948 júniusában is csupán 494 Ft havi fizetést kapunk. Mindez természetesen döntően a háború utáni gazdasági helyzet, a jóvátételi szállítások, a Magyarországnak soha meg nem fizetett német tartozások, továbbá a gazdaság egésze gyökeres átszervezésének és számos hasonló oknak a számlájára írható. Mindazonáltal az is megállapítható, hogy 3–4 évvel a háború befejezése után a magyar társadalom, s benne az ipari munkásság egyre inkább várta és igényelte életkörülményeinek jobbra fordulását. Azt, hogy a napi betevő biztosításán túl esetleg már egy-egy tartós fogyasztási cikk vásárlására is gondolhasson: netán egy ágyat, egy asztalt négy székekkel vagy egy ruhásszekrényt vehessen, esetleg egy komolyabb darabbal egészíthesse ki szegényes ruhatárát. A második világháború utáni bérrendszer igen igazságtalan intézkedése volt a területi bércsoportok felállítása, amelyet már 1945-ben bevezettek és módosításokkal az ötvenes években is meghagytak. Eszerint ugyanazért a munkáért két teljesen azonos adottságokkal rendelkező munkás eltérő bért kapott annak függvényében, hogy munkahelye milyen területi kategóriához tartozó településen volt.

¹⁰⁰ MOL XIX-A-16-b 1527. d. Bérpolitika III. A „Fizikai munkavállalók átlagos napi keresete szakmánként, az OTI bérstatisztikája alapján.” c. táblázat. – A táblázat 18 iparág három-havonkénti adatait tartalmazza, azaz hét időbeli metszetet. Az iparra vonatkozó összesített adatot, mint legértékesebb információt természetesen változtatlanul közöljük, noha mi csak a legfontosabbnak tartott iparágak adatait vettük fel a táblázatunkba, ezért annak utolsó sora nem átlaga a felette szereplő nyolcnak.

Kezdetben négy kategóriát állítottak fel, és a legfelső (ide Budapest és néhány vidéki iparváros tartozott), illetve a legalsó (ebbe pedig általában a mezőgazdasági régiók ipari üremeinek munkásai kerültek) között 15%-os különbséget állapítottak meg teljesen azonos munkateljesítmény és azonos szakképzettség esetén. 1947 őszén a kategóriák számát háromra csökkentették, de a felső és az alsó kategória közötti 15%-os különbség meghagyták.¹⁰¹ A „vidéki” munkások gyengébb bérezésének elvével a szakszervezetek teljes mértékben egyet értettek, sőt kezdeményező szerepet játszottak annak bevezetésében. Az egyik szakszervezeti vezető már 1945 tavaszán az általuk egyébként oly sokat hangoztatott „egyenlő munkáért egyenlő bért” elvével szemben úgy foglalt állást, hogy „ahány százalékkal olcsóbb a vidéki megélhetés, ugyanannyi százalékkal lesznek kisebbek a munkabérek is”.¹⁰²

(A fogyasztás néhány jellemzője) Már a fent mondottak alapján is látható, hogy a lakosság egészéhez hasonlóan a munkásemberek élete is megpróbáltatásokkal volt teli a háború utáni években. E megpróbáltatások csak bizonyos mértékben jellemezhetők a munkanélküliségre vagy a reálbérrre vonatkozó adatokkal, mert magukban a piaci viszonyokban is olyan anomáliák keletkeztek, hogy azok önmagukban is döntő mértékben hatottak az életminőségre. Általánossá vált az áruhiány. 1944–1945 fordulóján a leállt gyárak munkásai olyan alapvető cikkek hiányában, mint a liszt, vagy a burgonya a szó szoros értelmében éheztek. Tetézte a bajt, hogy tűzifa hiányában gyakran fűteni sem lehetett. 1945 tavaszán a napi zsíros kenyér (25–35 dkg kenyér és 1 dkg zsír) biztosítása már elfogadható mennyiségű tápláléknak számított.¹⁰³ Az élelmiszerhiány miatt a lakosság körében komoly elégedetlenség keletkezett; rémhírek kaptak lábra, sőt egyes szakszervezeti funkcionáriusok szerint „izgatás” is folyt. Az újpesti Wolfner Gyár üzemi bizottságának funkcionáriusai például egy 1945. februári jelentésükben „felelőtlen és követelőző szaktársak”-ról tettek jelentést, akiknek a szakszervezet és a gyári vezetés kénytelen volt megengedni, hogy a gyári élelmiszertartálékokat bármikor ellenőrizhessék.¹⁰⁴

A front elvonulását követő hónapokban az alapvető fogyasztási cikkek, az élelmiszer, a tűzifa beszerzése nagy egyéni leleményt és kitartást meg persze bizonyos kapcsolatokat igényelt. Az egyéni erőfeszítések szigorú állami kényszerintézkedésekkel egészültek ki. Ilyen volt például a jegyrendszer és a központi élelmiszeradagolás és elosztás bevezetése 1945-ben. Az élelmiszerjegyek részben állampolgári jogon jártak, ám ezen az úton csak kis mennyiséghez lehetett jutni: a 1945. évinél már sokkal jobb helyzetben, 1947. október 1-től például a napi kenyérfejadag 20 dkg volt. Erre, mint alapra a munkaviszonyban állók bizonyos mennyiségű kiegészítést kaptak, amely a nehéz testi munkát végzők esetében volt a legnagyobb. Hasonlóképpen többletjuta-

¹⁰¹ MOL XIX-A-16-b 1527. d. Bérpolitika. III.

¹⁰² A MÉMOSZ főtitkárának levele Hajnal Ferenchez. 1945. ápr. 13. – Dokumentumok 1944–1945. 114. o. – Egyébként azt magunk is vitathatatlannak tartjuk, hogy az ostrom után Budapesten rendkívül rossz volt a közellátás, ám annak színvonalán más eszközökkel, például a központi készletezéssel és elosztással már egyébként is javítani igyekeztek. A begyűjtési rendszer (egyébként elengedhetetlen) működtetése a terhek nagyobb részét a mezőgazdasági termelőkre hárította. Vö.: Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Gyula, 1992.

¹⁰³ A Szakszervezeti Tanács ülése. 1945. máj. 4. – Dokumentumok 1944–1945. 156. o.

¹⁰⁴ A Wolfner Gyár üzemi bizottságának körlevele, 1945. febr. 27. – Dokumentumok 1944–1945. 59. o.

tásban részesültek a terhes anyák, illetve az eltartott gyermekekkel rendelkezők.¹⁰⁵ A kenyérhiány még 1947-ben is érezhető volt, ezért heti két „kukoricánapot” kellett tartani, ami alól csak a nehéz testi munkát végzők mentesültek.¹⁰⁶ Az élelmiszerek és a legfontosabb ruházati cikkek központi elosztásában végső soron a legfelső szintű gazdaságirányító szerveknek, például a Közellátásügyi Minisztériumnak és még inkább a Gazdasági Főtanácsnak volt döntő szava. Az elosztó központokból azután leggyakrabban az üzemi bizottságokhoz és a gyári szakszervezetekhez juttatták az élelmiszert, majd a bizalmi férfiakon keresztül jutott el a munkásokhoz (és más dolgozókhoz). Ezen az úton oldották meg az üzemi étkeztetéshez szükséges nyersanyagellátást is, már ahol volt egyáltalán üzemi étkeztetés. Egyébként 1945–1946-ban sok munkás számára ez volt a legfontosabb táplálékforrás, bár objektív mérce szerint igencsak szegényesnek tűnik például egy 0,5 dl savanyúkáposzta-főzelékből és 0,05 dl saftból álló ebéd.¹⁰⁷ A lakásállomány háborús kárai következtében a lakáshelyzet semmivel sem volt jobb az élelmiszerellátásénál. Az ipari munkások lakásait, pontosabban egyes lakóövezeteit az átlagosnál is több kár érte. A főváros lakásállományában bekövetkezett nagyarányú pusztulás már önmagában is erre enged következtetni, hiszen a feldolgozó ipari munkásság többsége Budapesten élt. Különösen a hadiüzemek közelében épült munkásnegyedek szenvedtek el olykor szörnyű pusztulást: a háború alatt mintegy 10 ezer foglalkoztatottal dolgozó Dunai Repülőgépgyárat ért bombázások például nem csak az üzemet semmisítették meg, hanem a közelben elhelyezkedő gyári munkáslakásokat is.¹⁰⁸

Tény ugyanakkor, hogy 1945 és 1949 között az ipari munkások életszínvonala, anyagi fogyasztása, életkörülményei az átlagosnál gyorsabban javultak. Az 1946. augusztusi stabilizáció alkalmával például az ipari munkások reálbérét úgy állapították meg, hogy 1938. évi reálbérüknek az éppen 50%-a legyen, ezzel szemben az alkalmazotti réteg reálbérét 1938. évi reálbérük 24%-ában rögzítették.¹⁰⁹ Más rétegekhez képest további előnyt jelentett, hogy a vállalatok, a jó politikai kapcsolatokkal rendelkező vállalati szakszervezetek és az üzemi bizottságok segítségével a központi készletekből könnyebben tudtak megszerezni fontos fogyasztási cikkeket (pl. élelmiszereket, tüzelőanyagot és ruházatot). 1947 első felében, különösen az 1947. augusztusi választások előtti kampány időszakában tovább javult a munkások helyzete, amelyben legalább olyan fontos szerepet játszott az áruellátás javulása, mint a – fentebb bemutatott – béremelkedések. Ez a javuló tendencia 1947 őszén átmenetileg megtört, az ipari munkások többségének – más városi munkavállalókhoz hasonlóan – visszaesett az

¹⁰⁵ A Közellátásügyi miniszter 102.690/1947 K. M. sz. rendelete a kenyérfejadag újabb megállapítása tárgyában.

¹⁰⁶ A Szent László Kórház üzemi bizottságának levele a közellátási miniszterhez. 1947. okt. 25. – Dokumentumok 1945–1948. 208. o.

¹⁰⁷ Jelentés a Ganz-Mávag egy napi ebédjéről. 1946. okt. 22. – Dokumentumok 1945–1948. 105. o. A jelentés készítője hozzátette még: „A kerületi tiszt... főorvos úr megízlelte az ebédet, jóízűnek, az ebéd mennyiségét és olaj kiutalását elegendőnek találta”. – Nem lehetetlen, hogy a forrás a mennyiségeket (0,5 dl és 0,05 dl) tévesen adta meg. – A saft sertésszárban pirított hagymából és őrölt paprikából készült.

¹⁰⁸ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL). 3.1.9. V-113 448. Csepel Autógyár. Jelentés. 1949. jún. 27.

¹⁰⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ő. e. A lakosság életszínvonalának jelenlegi helyzete ...” „A II. ötéves tervben fogantatosítandó fogyasztói érintkezések ...” 1959. ápr. 18.

életszínvonala.¹¹⁰ Bár ez komoly elégedetlenséget váltott ki egyes nagyüzemek munkásai körében (ld. alább!), az 1945 előtti arányokhoz képest az ipari munkásság őrizte relatív előnyét a társadalomban, különösen egyes értelmiségi és tisztviselő rétegekkel szemben.

A történeti irodalomban már sok évtizede elterjedt az a nézet,¹¹¹ hogy a munkások fogyasztásának színvonala 1949-re elérte a háború előtti (1938-as) szintet. Ezt a magunk részéről nem látjuk egyértelműen bizonyítottnak (igaz, egyértelműen cáfolható sem). Véleményünk szerint az említett álláspont azért kérdéses, mert az összehasonlítás inkább csak mennyiségi adatokon nyugszik, és nem vesz figyelembe minőségi tényezőket, márpedig az életszínvonal alakulásában annak ugyanolyan fontos szerep lehet, mint a pusztá – statisztikailag megállapított – mennyiségi tényezőknek. Ez a probléma elsősorban a lakásviszonyok és az étel- és fogyasztás terén jelentkezett. Előbbinél maradvá: a háború okozta károk helyreállítása – egyébként teljesen érthetően – inkább csak mennyiségi szempontból, az újra lakhatóvá tett lakások száma tekintetében fejeződött be, ebben a tekintetben megközelítve a háború előtti szintet, de minőségi értelemben egyáltalán nem. Márpedig jobb körülmények között élt egy szobakonyhás lakás bérlője, ha a lakóépület statikai szempontból teljesen stabil, megfelelő tetőzetű volt, illetve, ha ugyanaz a lakás sebtében helyreállított, aládúcolt épületben helyezkedett el, amelynek megsérült tetőzetét – teszem azt – egyszerű bádoglemezzel, megrongálódott lépcsőházának egyes lépcsőfokait egymásra rakott téglákkal pótolták. Márpedig ilyen lakásokat tömegével lehetett találni elsősorban a fővárosban, de Debrecenről Győrig a nagyobb vidéki városok egy részében is. Nehezíti a két időpont fogyasztási szintjének összehasonlítását az is, hogy a fogyasztási cikkek kiskereskedelmi, piaci kínálata 1949-ben egyáltalán nem volt olyan sokoldalú és széleskörű, mint 1938-ban.

(A tulajdonviszonyok megváltozása) 1945–1948 között alapvető változások történtek a tulajdonviszonyokban. A bányák 1945 decemberében történt állami kezelésbe vétele, majd nem sokkal később történt államosítása után gyakorlatilag a munkásoknak már 22%-a állt állami alkalmazásban. Ezt követően előbb, még 1946-ban a legnagyobb iparvállalatokat, majd 1947 végén a bankokat és gazdasági érdekeltségeiket, öt hónappal később, 1948 márciusában a száznál több alkalmazottal rendelkező üzemeket államosították.¹¹² Ennek következtében 1948 tavaszán a gyáripari munkásoknak már mintegy 80%-a állami tulajdonú vállalat dolgozója volt. Ha a szovjet-magyar vegyes tulajdonba került, illetve a még külföldi tulajdonban megmaradt üzemeket is tekintetbe vesszük, akkor 1948 nyári adatok szerint a hazai magánvállalatok az ipari foglalkoztatottaknak már csak 12,7%-át alkalmazták.¹¹³ A „szocialista iparosítás”

¹¹⁰ Gyarmati György: A társadalom közérzete a fordulat évében. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. I. m. 134. o.

¹¹¹ Újabban: Magyarország 1944–1953. A kommunista hatalomátvétel 1946–1949. [1956-os Intézet, 2000.]. Internet cím: <http://www.rev.hu/sulinet45/ora3/index.htm> – Megjegyezzük, hogy a rövid, tömör szöveg számos lényeges, találó megállapítást is tesz a munkásság helyzetével kapcsolatban.

¹¹² Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*. 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1985. 76–82. o.

¹¹³ Baksay Zoltán: *A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949)* I. m. 93. o. és Ránki György: *Magyarország gazdasága az első 3 éves terv*

egyik legdöntőbb feltétele, az állam tulajdonosi szerepének egyeduralkodóvá válása, tehát már a tulajdonképpen annak kezdetére megvalósult. A folyamat 1949-ben és az azt követő években is folytatódott, az egészen kicsiny tőkeerejű, csupán néhány alkalmazottal vagy alkalmazott nélkül dolgozó, családi kisvállalkozások államosításával.

(Szakszervezetek, érdekvédelem) 1945 után alapvető változás történt az ipari munkavállalók érdekvédelmi szervezetei, a szakszervezetek tevékenységében is. A háború utáni években tulajdonképpen kettős fordulat zajlott le, mert szakmai, érdekvédelmi funkciókat ellátó szervezetből egyre inkább politikai, sőt hatalmi tényezővé alakultak át. Vezetőik már 1945-től ezt, és nem a hagyományos érdekvédelmi funkciót tartották a fontosabb feladatuknak. Ennek következtében a szakszervezetek sokkal nagyobb mértékben lettek a nagypolitika függvényei, mint voltak 1945 előtt, ami az érdekvédelmi funkció háttérbe szorulásához, egyes helyzetekben egyenesen alárendelődéséhez vezetett. Fordulat történt másrészt olyan értelemben is, hogy a megalakulásuk óta hagyományosan szociáldemokrata befolyás alatt álló szakszervezetek egyre inkább a kommunisták politikai irányítása alá kerültek.

A szakszervezetek megnövekedett hatalmáról árulkodik például az élelmiszerek elosztásában és a bérmegállapításban játszott szerepük. Emellett lényegében kizárólagos jogot szereztek a munkaközvetítésben is. Már 1945 tavaszán elérték, hogy egyes gyárak, üzemek csak szakszervezeti tagokat vehettek fel munkára.¹¹⁴ Bár a munkások kritikus szemmel figyelték ezt a fajta szakszervezeti politikát, egyrészt hatékonyabb, a párttaktikától független érdekvédelmet követelve, másrészt egyedül a szakképzettség, a felkészültség értékmérő szerepét ismerve el, és nem a szervezeti hovatartozását,¹¹⁵ a szakszervezetek kivételezett helyzete az anyagi juttatások elosztásánál és még inkább az állások betöltésénél mégis oda vezetett, hogy taglétszámuk megsokszorozódott. Később ugyan nyíltan nem hirdették a „szakszervezeti kényszert” mint a munkásfelvétel egyik elvét, de lényegében ugyanarra törekedtek, mondván: „senkit sem kényszerítünk szakszervezeti tagságra, de ugyanakkor senki sem veheti rossznéven tőlünk, ha elsősorban tagjainkról gondoskodunk, ha munkanélküliség van, vagy bármilyen előnyt harcoltunk ki”.¹¹⁶

A hatalmi szempont előtérbe kerülése a szakszervezetek tevékenységében más vonatkozásokban is felismerhető. A háború utáni kivételes helyzetnek megfelelően, 1945 őszéig tartózkodtak például a nagyobb érdekvédelmi akcióktól, ami az újjáépítés sikere szempontjából feltétlenül indokolt volt. A nyomorúságos helyzetben lévő munkások szemében ez a magatartás azonban szerepzavarnak tűnt, ezért ezekben a hónapokban a szakszervezetek bérpolitikája szembekerült a munkásokkal, mint azt a textiles szakszervezet vezetője maga is megállapította.¹¹⁷ Ellenben a polgári erők 1945. őszi választási győzelme után a vezetés hirtelen felhagyott a leszerelő taktikával, és a munkások elégedetlenségét a választáson győztes polgári erők ellen fordította.

időszakában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1963. 110. o.

¹¹⁴ A Magyar Bauxitbánya Rt. üzemi bizottsági ülése. 1946. márc. 27. – Dokumentumok 1945–1948. 63. o.

¹¹⁵ A Sajó menti bányászok levele. 1947. nov. 7. – Dokumentumok 1945–1948. 220. o.

¹¹⁶ A Bányász Szakszervezet főtítkárának levele. 1947. nov. 22. – Dokumentumok 1945–1948. 221. o.

¹¹⁷ A textilipari munkások szakszervezetének küldöttgyűlése. 1945. okt. 13–14. – Dokumentumok 1944–1945. 428. o.

1945–1946 fordulóján ezért szaporodtak meg hirtelen a sztrájkok, radikalizálódtak a bérkövetelések és a Kisgazdapárt ellen irányuló politikai akciók.¹¹⁸ Ezzel szemben 1947-ben, amikor rohamosan nőtt a baloldal politikai befolyása, a munkanélküliség miatt súlyos helyzetbe került alföldi földmunkások, építőmunkások és más munkáscsoportok követeléseit már nem karolták fel. Ennek következtében viszont olyan, nem a szakszervezetek által szervezett tüntetések robbantak ki, mint a korábban már említett debreceni tüntetés.

Az új hatalmi apparátus kádereit jelentős részben szintén a szakszervezetek biztosították. Amikor 1945-ben a rendőrség „politikailag megbízható elvtársakat” kért állománya feltöltésére, a kérésnek azonnal eleget tettek: „Nagyon fontos volna – írta Kossa István főtitkár –, hogy közülünk megfelelő számban legyenek a rendőrség szolgálatában”.¹¹⁹ Egyidejűleg gyári fegyveres őrsegek felállítását is kezdeményezték,¹²⁰ ellenőrizték továbbá egyes igazgatási szervek munkáját, és bekapcsolódtak a sokakban félelmet keltő igazolói eljárásokba is. Már 1945-ben pozíciókat szereztek a vadásztársaságokban, részben azért, hogy így juthassanak fegyverhasználathoz, részben viszont a társadalom vezető rétegében bekövetkezett szerepcsere szimbólumaként. A Szakszervezeti Tanács értelmiségi titkársága 1945 őszén egy körlevelet intézett a megyei titkárokhoz, amelyben felkérték „az elvtársakat, hogy a nehézségektől ne riadjanak vissza, még ha [a mostani] vadászati idényből ki is maradnánk, mert ez egy hosszú időre szóló szervezési munka és egy újabb terület, ahonnan a történelmi osztályok kiváltságosait kiszoríthatjuk”.¹²¹

(Sztrájk Csepelen: a hatalom és a munkástársadalom viszonyának megváltozása) 1947 októberében, részben a szakszervezetekkel, részben az 1945 óta működő, kezdetben igen befolyásos üzemi bizottságokkal szembeni elégedetlenség vezetett komoly és a távlatokat illetően nagyon tanulságos konfliktus kialakuláshoz Csepelen. Október végén a csepeli Lang Kálmán üzemben életszínvonaluk gyors ütemű romlása miatt leálltak a munkások. Szerezték húszerutautót és bekocsiztak Pestre, a Kossuth térre, ahol sikerült Dinnyés Lajos miniszterelnökkel is találkozniuk. A munkások azt követelték, hogy a kormány javítson helyzetükön, életkörülményeiken. Az ügy komolyságát jelzi, hogy Rajk László belügyminiszter és Szakasits Árpád miniszterelnök-helyettes, SZDP főtitkár még aznap kimentek Csepelre, és beszélni próbáltak a munkásokkal, akik azonban pfujolták, lehurrogták őket, főleg Szakasitsot. A korábbi gyakorlattól eltérően a politikai rendőrség keményen fellépett a munkások ellen. Az ávósok a hangadókat már ott helyben kiemelték, hogy aztán a következő néhány napban összesen 350 embert hurcoljanak el. Ez elcsendesítette az addig más bánásmódhoz szokott munkásokat, csak egymás között kérdezték, „hol van a munkásoknak megadva a sztrájkjog, az egyéni szabadság és a szólásszabadság? Még a régi reakciós világban is jobb dolgunk volt, mint most, az állítólagos demokráciában” – olvasható egy valamivel később készült besúgói jelentésben. Az ügynök még azt is hozzátette:

¹¹⁸ Dokumentumok 1944–1945. 428. o.

¹¹⁹ A Szakszervezeti Választmány ülése. 1945. ápr. 27. – Dokumentumok 1944–1945. 146. o.

¹²⁰ A Szaktanács ülése. 1945. márc. 6. – Dokumentumok 1944–1945. 79. o. – Kossa főtitkár szó szerint ezt mondta: „A gyárak rendőrséget kapnak az üzem munkásaiból, őket felfegyverzik”.

¹²¹ A Szaktanács értelmiségi titkársága körlevele. 1945. nov. 25. – Dokumentumok 1944–1945. 498. o.

az 1945-ben még gyáron belüli „fő tényező”-nek számító üzemi bizottság ma már csak apró-cseprő kedvezmények elintézését végzi.¹²² Az egész ügy több fontos tanulsággal is szolgált. Félreérthetetlenül jelezte a munkások számára, hogy az államhatalom a spon-tán munkásmegmozdulásokat, például az ilyen „vadsztrájkokat” a jövőben keményen meg fogja torolni. Ez változás volt az előző évekhez képest, amikor sok napi probléma megoldásában, például a bérek megállapításában, vagy a fogyasztási cikkek elosztásá-ban bizonyos kivételezettséget élvezhettek az olyan nagyüzemi munkások, amilyenek a csepeliek voltak. Ráadásul 1945–1946-ban egyes baloldali pártvezetők demonstratív formában még barátkoztak, „bratyiztak” is velük, tehát felbátorították őket, ami nyil-vánvalóan hozzájárult ahhoz, hogy csak úgy beautóztak a miniszterelnökhöz, és ahhoz is, hogy Dinnyés pedig fogadta őket. (Ennek a „bratyizásnak” halvány, már csak a munkások részéről megfigyelhető jelei a negyvenes évek végén még láthatók voltak. A FÖZÉRT Vállalat szállító és rakodó munkásai például tegeződő levélben kérték Vas Zoltánt, az Országos Tervhivatal elnökét: „járj el az illetékes hatóságoknál, hogy még egyszer vizsgálják felül a normát” – írták meglehetősen sajtáságos stílusban,¹²³ ame-lyet csak az magyarázhat, hogy korábban Vas, az MKP egyik legfelső vezetője tette lehetővé azt). A magatartás megváltozása, amit a 350 főt érintő letartóztatások világó-san bizonyítanak, egyértelműen az ország belső viszonyainak átalakulásával állt össze-függésben. A Független Kisgazdapárt megtörése, majd a kékcédulás választások utáni további rohamos politikai változások (például a Magyar Függetlenségi Párt feloszlata-sa) politikai téren, a sztrájk napjaira már elhatározott novemberi újabb (bank)államo-sítások gazdasági téren jelzik, hogy új feltételek alakultak ki az országban. Olyanok, amelyek már az elkövetkező esztendőк előképének tekinthetők, amikor a politikai ellenfelekkel szemben már nem lesz szükség az ipari munkásság mozgósítására (mert nem lesznek politikai ellenfelek), ezzel szemben arra lesz szükség, hogy a munkás fegyelmезetten dolgozzon, akár csökkenő életszínvonal mellett is. Az eset jelzi végül, hogy az 1945–1946-ban a gyáron belül még komoly befolyással rendelkező üzemi bizottságok 1947 végére elvesztették fontosságukat a hatalom számára. A változások 1948 folyamán folytatódtak, sőt felgyorsultak. Ennek hatására a munkások kezdtek el-fordulni a szakszervezettől: az Óbudai Gázgyár munkásai például kijelentették, hogy nem kívánnak szakszervezeti tagok lenni, mert a szakszervezet nem az érdekükben cselekszik.¹²⁴

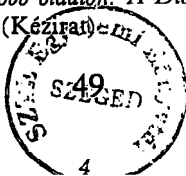
(A politikai tisztogatások kezdetei) 1948-ban megkezdődtek a gyáron belüli, a fizikai munkásokat érintő politikai tisztogatások is. Céljuk a rendszerrel szembe-ni politikai ellenállás, vagy csupán a hivatalostól eltérő politikai felfogás és világlá-tás elnyomása illetve felszámolása volt. A Diósgyőri Vas- Acél- és Gépgyárban 1948. május 2. és 1948 június 18. között, tehát másfél hónap leforgása alatt 113 olyan fe-gyelmi tárgyalást folytattak le, amelyek indítéka tisztán politikai volt.¹²⁵ A megvádolt munkavállalók közül 111 különböző beosztásokban dolgozó munkás volt, tisztviselő mindössze kettő. A 113 ember közül 45-öt bocsátottak el fegyelmi úton, de az egész processzus nyilvánvalóan azokat is megfélemlítette, akik maradhattak, sőt még azokat

¹²² ÁBTL 4.1. A-868. VKF/2 Hűsz anyagok. Jelentés. 1948. jan. 12.

¹²³ MOL XIX-A-16-a. 224. d.

¹²⁴ MOL M-Bp. 95. f. 2. cs. 168/a1. Üzemi hangulatjelentések. 1948. aug. 6.

¹²⁵ Kocsis Péter Csaba: *Munkások a jobb oldalon? A Diósgyőri Vasgyár Fegyelmi Bizottságának peres jegyzőkönyvei*. Budapest, 2004. (Kézirat)

is, akiket nem is érintettek közvetlenül a sorozatos fegyelmi tárgyalások. A fegyelmi eljárásokat a bírósági perekhez hasonlóan rendezték meg, még a felelősségre vonás hivatkozási alapját is két, 1945 után hozott törvényben találták meg.¹²⁶ Ezek a jogszabályok a „demokráciaellenes” magatartást szankcionálták általában, amelyeket azután a gyári fegyelmi szabályzatok alkalmaztak a helyi viszonyokra. E törvények illetve belső szabályozások szerint a munkáltató azonnal felbonthatta egy dolgozó munkaviszonyát, ha az a demokratikus államrend elleni cselekményt követett el vagy lázított az államrend ellen; ha egyes csoportok, nemzetiségek, felekezetek, etnikumok „ellen gyűlöletre izgatott”, továbbá ha a „demokratikus államrend” elleni bűncselekményt magasztalt – hogy csak néhány fontosabb esetet említsünk.¹²⁷ A fegyelmi tárgyalásokon jelen volt egy, a vállalat által kirendelt jogász is. A 113 fegyelmi elé állított embert összesen húszféle váddal illették, egy embert általában többféle vád is ért. A leggyakrabban előforduló vádak a demokráciaellenes magatartás (78 eset), az antiszemitizmus (56 eset), az MKP ellenes magatartás (48 eset) és az oroszellenesség (40 eset) voltak.¹²⁸ Az elbocsátott 45 ember esetében kis különbséggel ugyanilyen sorrend alakult ki, csak a második és a harmadik helyen volt változás: az MKP ellenes magatartás (45-ből 21 eset) minimális különbséggel megelőzte az antiszemitizmust (20 eset), de itt is a demokráciaellenes magatartás szerepelt az első helyen és az oroszellenesség a negyedikén. Magas volt azok száma is, akiket egyszerűen jobboldali magatartás miatt távolítottak el a nagyüzemből. Az ilyen esetek azért tanulságosak, mert rávilágítanak arra, hogy a kommunista párt már az SZDP bekebelezésének előkészítő szakaszában illetve a pártegyesítés napjaiban elnyomta, megtorolta az övétől eltérő politikai felfogást a gyárakon belül. Ráadásul az ipari munkásoktól, „osztályhelyzetükre” hivatkozva csak egyetlen felfogást fogadott el: az MKP támogatását. Egy olyan munkás fegyelmi határozatában, aki 1947-ben a Sulyok Dezső vezette Magyar Szabadság Pártot támogatta (egyébként nem ő volt a fegyelmi elé állított munkások közül az egyetlen Szabadság párti aktivista), amellet hogy antiszemitának és fasisztának minősítették, azt hangsúlyozták, hogy neki mint munkásnak nem lett volna szabad a Szabadság Pártot támogatnia. Mégpedig azért nem, mert minden „józan gondolkodású embernek” a baloldalhoz kell tartoznia. „A demokrácia csak azoknak az embereknek biztosíthat kenyeret, aki a demokráciáért dolgozni, küzdeni is tud. H. L. nem tudta vagyis nem akarta megérteni azt, hogy mint munkásembernek hol a helye...”¹²⁹ A fegyelmi eljárásokkal a nagyüzem régi, átlagosan számítva 10 évnél hosszabb ideje ott dolgozó, szaképzett munkásait sújtották, azokat, akiknek politikai felfogása, világnézete ellentétes volt vagy esetleg csak különbözött az MKP felfogásától.¹³⁰ Ezek a peres eljárásokra emlékeztető, a munkások megfélemlítését célzó fegyelmi tárgyalások már az átmeneti évek végét és a sztálinista diktatúra kezdetét jelezték.

¹²⁶ 1946. évi XVI. és az 1948. évi XXIV. tc.

¹²⁷ Részletes ismertetésüket ld.: Kocsis Péter Csaba: *Munkások a jobb oldalon?* I. m. 2–3. o.

¹²⁸ Kocsis Péter Csaba: *Munkások a jobb oldalon?* I. m. 3. o.

¹²⁹ Idézi: Kocsis Péter Csaba: *Munkások a jobb oldalon?* I. m. 14. o.

¹³⁰ Kocsis Péter Csaba: *Munkások a jobb oldalon?* I. m. 17. o.

II. fejezet

A SZOCIALISTA MUNKAERŐ-GAZDÁLKODÁSI POLITIKA ÉS A MUNKÁSSÁG SZÁMSZERŰ NÖVEKEDÉSE

(Az átalakulás társadalomtörténeti keretei és politikai-hatalmi háttére) A háborút követő átmeneti esztendők után, az 1940-es évek végétől, a szocialista társadalmi berendezkedés kialakításának kezdeteitől, az ipari munkásság helyzetében olyan átalakulás vette kezdetét, amelyhez fogható nem történt sem az azt megelőző háromnegyed évszázad alatt, sem az azt követő évtizedekben. Ebben az 1960-as évek közepéig tartó időszakban ugyanis kettős fordulat zajlott le: egyrészt nagyságrenddel nőtt meg az ipari munkásság körébe tartozók száma, minek következtében két évtized leforgása alatt a társadalom legnépesebb foglalkozási csoportjává vált, másrészt belső jellemzői, szociológiai minősége is mélyen átalakult.

A nagyarányú változások nem szűkültek le az ipari munkásságra, hanem a magyar társadalom egészére kiterjedtek; az említett fordulat tehát egy szélesebb körű, a magyar társadalom egészét érintő folyamat keretébe illeszkedett. Anélkül, hogy a részletekbe bonyolódnánk, csak jelezzük, hogy demográfiai szempontból a 20. század közepe a drámai változások kora volt a magyar történelemben. A hatalmas II. világháborús emberveszteség következtében az 1949. évi népszámlálás során 100 ezer fővel kevesebb embert írtak össze, mint 1941-ben, holott a természetes szaporodás korábbi ütemét alapul véve kb. 3/4 millióval kellett volna növekednie. 1949 után viszont gyors növekedésnek indult a népesség: 1949 és 1960 között 9,2 millióról 10,0 millióra emelkedett, dacára annak, hogy 1956 – 1957 fordulóján közel 200 ezer ember emigrált, 1970-ben pedig elérte a 10,3 milliót.¹³¹

Már közvetlenül a háború után megkezdődött a társadalom egészének strukturális átalakulása is. Az 1945. évi földosztás hatására alapvető változások történtek a társadalom legfelső és a legalsó rétegeinek tulajdonviszonyaiban. A földreformról szóló 600/1945. M. E. sz. rendelet megfosztotta az arisztokráciát gazdasági létalapjától, a földtől, és lényegében már ekkor minimumra csökkent politikai befolyása és érdekérvényesítő képessége is. Másrészt többszázezer (agrár)proletár átmenetileg, néhány esztendőre kistulajdonossá vált. Az államosítások sorozata a negyvenes évek végére lényegében felszámolta a nagypolgárság – már 1944-ben jelentős veszteséget szenvedett – csoportját is. Kényszerintézkedések rendítették meg a két világháború közötti középosztály, főleg a tisztviselői, értelmiségi, katonatiszti réteg pozícióit is. Az ő megfélemlítésük is 1945-ben kezdődött meg az igazoló eljárásokkal és az európai összehasonlításban is kirívóan nagyszámú népbírósi perrel, majd 1946-ban a B-listázásokkal folytatódott. Az 1940-es évek végétől pedig mind a régi elit, mind a középosztály nagy része szélsőséges üldözés áldozatává vált. Sőt, még azok is, akik nem szenvedtek nyílt üldöztetést (bebörtönzés, kitelepítés, állásvesztés stb.), illetve nem menekültek el az országból, egzisztenciális válságba és egyúttal politikailag alávetett helyzetbe kerültek; anyagi fogyasztásukat a háború előttinek a töredékére redukálni, addigi értékrendjüket, kultúrájukat feladni kényszerültek. E változási folyamatok egyik érintettje, egy MAORT tisztviselő ennek a magyar társadalom egészére gyakorolt negatív hatását mintegy előre megérezve már 1946-ban rámutatott: „egy réteget felemelni, esetleg út ahhoz, hogy az alsóbb réteget is felemelhetjük, viszont a felsőbb réteget lenyomni, esetleg út ahhoz, hogy az alsóbb rétegek nívója is lejjebb száll”.¹³² A negyvenes évek végétől pontosan ez történt: az 1945 előtti nagy társadalmi távolságok csökkenése nem az alsó rétegek helyzetének javítása

¹³¹ Népszámlálási statisztikák alapján. – Valamennyi adat kerekített.

¹³² Dokumentumok 1948–1948. 110. o. – A MAORT igazgatóságának és központi üzemi bizottságának együttes ülése, 1946. okt. 23. Binder Béla hozzászólása.

útján,¹³³ hanem a felsők tönkretételével, azaz lefelé nivellálással történt. A politikai hatalom célja – társadalmi ideáljának megfelelően – az volt, hogy a korábban gazdagon tagolt társadalmat nagy homogén tömbökbe szorítsa, hogy végül az emberek többsége állami alkalmazásban álló bér munkavállaló legyen. A korabeli értelmiség egyébként a problémának ezt a vonatkozását is érzékelte, mikor egyes képviselői, a közeli jövőre utalva, mintegy védekezés képpen azt hangoztatták, hogy „mi nem vagyunk bérkaszárnya nép”.¹³⁴ Egyidejűleg megkezdődött viszont egy új vezető réteg kialakulása, amelyet kezdetben szinte kizárólag a diktatórikus hatalom iránti politikai hűség, mint döntő csoportképző tényező jellemezett. (A későbbi évtizedekben ebben a vonatkozásban több módosulás, javulás is történt, ám csak igen lassan. Az ország életének irányításában a negyvenes évek végétől oly fontos szerepet játszó hivatásos pártfunkcionáriusok társadalmi befolyásukhoz mérten például még az 1950-es évek végén is nagyon iskolázatlanok voltak, hiszen közel háromnegyed részük legfeljebb 8 osztályt vagy még annál is kevesebbet végzett).¹³⁵

A hatalmi viszonyok mélyreható változásai következtében merőben új helyzetbe kerültek a kistulajdonosok is, akik egyébként a földreform után néhány esztendőre abszolút többségbe kerültek az ország társadalmán belül (parasztnak, kisiparosnak, kiskereskedőnek és egyéb kisvállalkozónak). A parasztság milliós tömegei, mind a többségüket alkotó ún. régi birtokosok (akik nem 1945-ben kaptak földet, hanem korábban is volt földtulajdonuk), mind az 1945-ben földhöz jutott újbirtokosok az 1940-es évek vége és az 1960-as évek eleje közötti időszakban elvesztették magántulajdonukat, sőt nagy részük a mezőgazdaságnak is hátat fordítani kényszerült. Mint írásunk későbbi részében látni fogjuk, hasonló hatások érték a falun és városban egyaránt honos nem-mezőgazdasági kistulajdonosokat is: nagy részük feladta önálló kisvállalkozását, és vagy (ipari) szövetkezeti dolgozó, vagy gyári munkás vált belőlük.

1. AZ ÁLLAM SZEREPE A MUNKÁSSÁG SZÁMÁNAK NÖVEKEDÉSÉBEN: IPAROSÍTÁS ÉS MUNKAERŐ-GAZDÁLKODÁS

Az ipari munkásságot érintő kettős fordulat (számának gyors növekedése és szociológiai minőségének átalakulása) háttérében is elsősorban az állam gazdasági és politikai

¹³³ Könyvünk későbbi fejezeteiben részletesen bemutatjuk például azt a nagyarányú életszínvonal-csökkenést, amelyet az ipari munkáságnak el kellett szenvednie az ötvenes években.

¹³⁴ Dokumentumok 1945–1948. 138. o.

¹³⁵ Egy 1958-ban készült kimutatás szerint a 2331 függetlenített pártkader 19,4%-a még nyolc általános iskolai osztályt sem, és további 53,1% is csak nyolc általánost végzett. (Arról nincs adatunk, hogy ebből hányan végezték el a 7–8. osztályt az alapos felkészültséget nem nyújtó „dolgozók iskolájában”). A maximum nyolc osztályt végzettek együtt tehát a hivatásos pártfunkcionáriusok majdnem háromnegyedét alkották! És hogy itt valóban az ország új vezető csoportjáról van szó, s nem az általában nem is függetlenített falusi párttitkárok és a hasonló kisfunkcionáriusok rontották le az átlagot, azt világosan bizonyítja az MSZMP Központi Bizottságának apparátusában, a pártközpontban dolgozók iskolázatlansága. 1958-ban az ott dolgozó 196 funkcionáriusból 74 (38%) csak nyolc általánost vagy annál is kevesebbet végzett, és a felsőfokú végzettségük aránya is úgy érte el a 40%-ot, hogy abban a Lenin Intézetet végzettek is benne szerepelnek, holott utóbbi valójában nem adott felsőfokú tudást és kultúrát az azt elvégzőknek.

szerepének nagyarányú megnövekedése állt. Mint ebben a fejezetben majd részletesen bemutatjuk, az MDP, majd az MSZMP gazdaságpolitikája egy olyan erőltetett iparosítási, főként nehézipar-fejlesztési stratégiát követett, amely hatalmas ipari élőmunkaigényt támasztott, és ezzel döntő módon járult hozzá a magyar társadalom nagyarányú foglalkozási átrétegződéséhez, migrációjához és egyéb társadalmi folyamataihoz, amelyeket a másik oldalról gyorsított a korszak agrárpolitikája is. Ugyanakkor persze az állami akarat és a társadalmi változások között még a szocialista rendszerben sem szabad lineáris összefüggést feltételeznünk, hiszen a politikai akaratnak a valóságos társadalmi viszonyok közegellenállásán kellett áthatolnia, amely egyáltalán nem viselkedett tehetetlen, képlékeny anyagként; változásai még diktatórikus körülmények között is mutattak öntörvényűséget.¹³⁶ Ennek következtében pedig egy-egy gazdaság- vagy társadalompolitikai döntés sokszor a céljától eltérő, olykor azzal ellentétes hatást váltott ki, bár semmiképpen sem maradt következmény nélkül.

Mint alább részletesen bemutatjuk, az ipari és az építőipari keresők száma 1949 és 1970 között több mint kétszeresére emelkedett Magyarországon. Az iparban dolgozók, elsősorban a munkások számának ilyen viharos sebességű növekedése a XX. század második felében a világ fejlett országait már nem jellemezte. Azokban már a szellemi dolgozók, a szakértelmiségiek, továbbá a harmadik szektorban dolgozók száma nőtt a leggyorsabb ütemben. Véleményünk szerint a XX. század második felében lezajlott magyarországi társadalmi változásoknak ez volt az egyik alapvető problémája: egy olyan társadalom kialakítása, kialakulása, amelyben a hagyományos, sok tekintetben a XIX. századi értelemben vett proletárookra emlékeztető bér munkások vannak többségben.

Az ipari munkásság belső átalakulása, szociológiai minőségének megváltozása semmivel sem volt kisebb jelentőségű a gyors számszerű növekedésnél. Az 1945 előtti viszonyokhoz képest megfigyelhető változások elsősorban az állam és az egyén, az állam és a társadalom kapcsolatának átalakulásából, valamint az állam – fentebb már említett – gazdasági szerepének megnövekedéséből vezethetők le. 1945 előtt a munkások nagy részét a magánszektor nagy-, közép- és kivállalkozásai foglalkoztatták, az 1940-es évek végétől viszont szinte kizárólag állami vállalatok, végső soron az állam alkalmazottjaivá váltak. Egy olyan államénak, amely ellenőrizte a teljes vállalati munkaszervezetet és ezáltal minden egyes munkavállaló magatartását; megszabta a gazdaságfejlesztés irányait és módszereit, sokszor mesterséges eszközökkel befolyásolta az üzemi koncentrációt, saját eszközévé változtatta a munkásság nagy múltú érdekvédelmi szervezeteit, a szakszervezeteket, gazdaságpolitikájával döntő befolyást gyakorolt a társadalom térbeli (regionális és településtípusok szerinti) elhelyezkedésére és migrációjára is. A munkaerőt államilag vezérelt munkaversenyek, normarendezési kampányok részesévé tette, miközben politikailag és ideológiailag a szigorúan felügyelte. Az állami politika, a társadalom

¹³⁶ Az állami akaratképzés társadalmi korlátainak problémájára ld.: Pittaway, Mark: *The Social Limits of State Control: Time, the Industrial Wage Relation and Social Identity in Stalinist Hungary, 1948–1953. Journal of Historical Sociology*, Vol.12, No.3, pp.271-301, September 1999. és u. ő: *Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948–1953. In: Munkástörténet – munkásantropológia. Szerk.: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter. Napvilág Kiadó. Budapest, 2002.*

valamennyi más rétegéhez hasonlóan, erőszakosan behatolt továbbá a munkásság munkahelyen kívüli világába is, hogy ellenőrizze magánéletét és korlátozza személyi szabadságát, mondván: az „osztályharc a gyárakon és az üzemeken kívül a lakóterületen is folyik”.¹³⁷ Anyagi fogyasztását a központilag szabályozott bérezés révén, továbbá az áruk és a juttatások ugyancsak központi elosztása segítségével is befolyásolta, amelynek legismertebb példái a lakáskiutalási rendszer vagy a szintén erősen központosított élelmiszerelosztás voltak. A fentiek értelmében a munkásság helyzetében az 1940-es évek vége és az 1960-as évek vége között lejátszott változások nem lennének jól érzékeltethetőek és megfelelően magyarázhatóak, ha nem tennénk kísérletet az állam politikájának, mint a folyamatok fő indukciós erejének bemutatására is.

(A gazdasági modell) A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) 1948–1949-től folytatott gazdaságpolitikája döntő szerepet játszott az ipari munkások számának ugrásszerű növekedésében.¹³⁸ Ez a gazdaságpolitika nagyra törő, túlzás nélkül fantasztának nevezhető nehézipar-fejlesztési céljait ugyanis elsősorban új munkavállalók tömeges munkába állításával akarta megvalósítani.

Az MDP gazdaságfejlesztési stratégiájának ezt az elemét – miként egészét is – korszerűtlennek, a magyar gazdaság fejlettségi szintjével és adottságaival összhangban nem állónak tartjuk. Magyarország az 1940-es évek végétől nem közelített, ellenkezőleg: eltávolodott a világ gazdaság legfejlettebb országaitól, elkanyarodott azok fejlődési útjától. A gyakorlatban az MDP vezetői az ország gazdaságát el akarták szigetelni hagyományos, elsősorban Nyugat-Európa irányában nyitott külgazdasági környezetétől, egyáltalán a világpiactól. Ami legalább ekkora baj, hogy ez a gazdaságpolitika szélsőségesen magántulajdon ellenes volt, letörte az egyéni kezdeményezést és a vállalkozó kedvet, s így az üzemek végeredményben valódi gazda nélkül maradtak. Tagadták a piac gazdaságszervező szerepét is, az állami bürokrácia központi utasításaival és egy hatalmas gazdaságirányító apparátussal próbálták meg helyettesíteni azt. (Általánosan elismert gazdaságtörténeti tény, hogy a XX. század valamennyi sikeres gazdasága az USA-tól Nyugat-Európán át Japánig tiszteletben tartotta mind a magántulajdon, mind a piacgazdaság elvét). Alapvető problémának tartjuk továbbá, hogy a gazdaság ágazati fejlesztésében más gazdasági ágak rovására és az életszínvonal drasztikus csökkentése árán, az erőforrások – beleértve a munkaerőt is – pazarló felhasználásával a vas-, az acél- és a gépgyártásnak biztosítottak egészen kivételezett helyzetet. Holott az ország természeti földrajzi adottságai ezt nem indokolták, hiszen az ilyen típusú iparosításhoz szükséges nyersanyagok jelentős részét importálni kellett. Kételyünket fokozza, hogy ez az iparosítási modell egy jóval korábbi történelmi korszak, a XIX. századi Nyugat-Európa gaz-

¹³⁷ 1950-től (esetleg már korábban is) a fővárosban a Báthory u. 24. alatt működött például egy Budapesti Házmegbízottak Központja elnevezésű szerv, amely a főváros összes ház- és tömbmegbízottjának munkáját irányította, magát a központot pedig az MDP Budapesti Pártbizottság várospolitikai osztálya felügyelte politikailag. Az idézett szavak egy, a megbízottak számára szervezett értekezleten hangzottak el 1950 nyarán. – MOL M-Bp. 95. f. 3/121. ő. e. 1950. júl. 5-i jelentés.

¹³⁸ A gazdaságpolitika történetére ld.: Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985.* I. m. 151–189. o. és Szakács Sándor: *Gazdaságpolitika II. SZÁMALK* Kiadó. Budapest, 1998. 216 – 338. o. Lásd továbbá: Nyitrai Ferencné: *A magyar gazdaság negyven éve.* Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1985., Honvári János: *Magyarország gazdaságtörténete 1945 – 1956.* Széchenyi István Főiskola. Győr, 1995., Csikós Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája.* Tanulások az ezredforduló küszöbén. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1996.

dasági fejlődését akarta követni, és nem a XX. század közepi világgazdaság új kihívásaira kísérelt meg választ adni. E fejlesztési stratégia ráadásul nagy áldozatokat, hatalmas „emberi árat” követelt a társadalom tagjaitól, akár az életszínvonal romlására, akár a személyi szabadság korlátozására gondolunk – miként ezt munkánk későbbi fejezeteiben részletesen is megvilágítani törekszünk. A piac és a magántulajdon szerepének tagadása, párosulva a diktatórikus, a hatalmat elsősorban az elnyomás eszközeivel gyakorló politikai hatalommal, olyan gazdaságirányítási modellt eredményeztek, amelyben minden gazdasági tevékenységet „egyetlen központból, egyetlen nagy terv alapján” akartak irányítani.¹³⁹ Ebben az irányítási rendszerben a katonai parancsokhoz hasonló szigorúságú, a végrehajtóktól feltétlen engedelmességet követelő központi (állami) utasításokkal kísérelték meg működtetni a gazdaságot.

Az MDP által követett gazdasági modell a Szovjetunióban alakult ki, tehát nem tekinthető autochton, a magyarországi viszonyokból szervesen kifejlődött rendszernek. Erre azonban az MDP vezetői, akik alig-alig ismerték a magyar valóságot, nem voltak tekintettel. Ellenkezőleg: Rákosi már 1948 végén ellentmondást nem tűrően, mint vitán felül álló politikai axiómát fogalmazta meg, hogy a Szovjetunió példájának pontos lemásolása kötelező az ország számára, hogy szocializmus építésében „nincs külön ’nemzeti’ út”.¹⁴⁰ Ezt, mint alapelvet később is folytonosan hangoztatták. Vas Zoltán OT elnök például egy 1951-ben írott cikkében¹⁴¹ a tervgazdaság „szovjet tudományának” bármilyen „magyarizálási” kísérletét „veszélyesen ellenséges” nézetnek minősítette. Tehát nemhogy az önálló megoldási módok keresését tiltották, de a szovjet modell adaptálási, a magyar viszonyokra való alkalmazási kísérleteit (a „magyarizálást”) is elfogadhatatlannak tartották, ami – lett légyen bármilyen fejlett is egy minta – eleve csak rossz megoldásokhoz, és ennek nyomán torz társadalmi és gazdasági változásokhoz vezethetett. A szovjet rendszer ráadásul nem volt fejlett, pontosabban elmaradottabb volt annál a szintnél, amelyet Magyarország (más kelet-közép-európai államokkal együtt) az 1940-es évek végéig elért. Erre álljon itt csak egyetlen példa: a Szovjetunióban a szocialista iparosítás kezdetén a lakosság közel fele volt írástudatlan, addig Magyarországon, az I. ötéves terv előestéjén kevesebb, mint 5%-a!¹⁴²

A kelet-európai régióban kialakult szocialista társadalmi berendezkedés ennél jóval fontosabb kérdésekben is magán viselte az ottani, a kelet-közép-európaiktól eltérő történelmi fejlődés sajátos jegyeit. Utalhatunk például a XIX–XX. század során elért szabadságjogok alacsonyabb szintjére, amelyet ott a társadalom sem értékelt olyan magasra, mint Kelet-Közép-Európában, ezért hiányukat is kevésbé szenvedte meg.

¹³⁹ Friss István: A szocialista iparosítás elvi kérdései. *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle*. 1951. 1. sz. – A végletes központosítás első hazai bírálója Kornai János volt, aki 1956. őszén adta át erről szóló kéziratát a Közgazdasági és Jogi Kiadónak, amely 1957-ben publikálta is azt. – Kornai János: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján. Második kiadás. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1990.

¹⁴⁰ Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk új feladatai. Beszámoló az MDP Központi Vezetőségének ülésén, 1948. november 27-én. In: Rákosi Mátyás: *Építjük a nép országát*. Szikra. Budapest, 1955. 288. o.

¹⁴¹ Vas Zoltán: Tervmunkánk fejlődése és hiányosságai. *Társadalmi Szemle*, 1951. 1. sz.

¹⁴² Ciepielewski, Jerzy: *A Szovjetunió gazdaságtörténete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1977. 185. o. (Táblázat) – A magyarországi adat forrása: 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m.

Említhetjük továbbá a nagy történelmi múltú, ám a nyugati kereszténységhez képest más eszméi, kulturális és mentalitásbeli meghatározottságokat teremtő ortodox valásnak a társadalomra gyakorolt hatását. Emellett Kelet-Európában az állam korábban is nagyobb, a magánvállalkozás pedig kisebb szerepet játszott a gazdasági folyamatok szervezésében és irányításában, és a társadalom sem értékelte oly mértékben a magántulajdont, mint Közép-Európában. A központi bürokrácia ott nagyobb, itt kisebb szerepet játszott a társadalom életének megszervezésében. Nem hagyható figyelmen kívül végül a nyugat- és a közép-európaiktól jelentősen eltérő, a római jogra, mint alapra sokkal kevésbé támaszkodó jogrendszer sem, és a sort még folytathatnánk.

A központosított munkaerő-gazdálkodási rendszer kiépítése tehát egy átfogó, az élet minden területét érintő átalakulás része volt, amelynek során egy, a kelet-európai történelmi régióban kialakult modell tört be Közép-Európába, lerombolva az ott korábban kialakult fejlettebb vagy egyszerűen csak eltérő jellegű, más természetű gazdasági, politikai, jogi, kulturális képződményeket és társadalomszervezési hagyományokat. A kelet-európai régió konkrét sajátosságait és a nyugat-európai eredetű marxista társadalmi vízió jegyeit sajátos elegyként magán viselő szovjet rendszer ráadásul a fogadó oldalon, a teljesen folytatás nélkül maradt 1919-es epizódot leszámítva, előzménnyel sem rendelkezett. (Az SZDP két világháború közötti politikája és közéleti szerepe a polgári rendszer kereteibe illeszkedett, nem folytatta, hanem elutasította 1919 hagyományát.) A kommunista párt legfőbb vezetői a két világháború közötti Magyarország valóságát alig ismerték, országvezetési tapasztalatokkal pedig egyáltalán nem rendelkeztek, hiszen vagy börtönben ültek vagy emigrációban éltek. Más tapasztalatok tehát, mint a Szovjetunióból hazatért emigráns kommunisták kinn szerzett ismeretei, nem álltak rendelkezésre, ám – mint maga Rákosi Mátyás beismerte – azt a valóságot sem ismerték kellő mélységben.¹⁴³

(A munkaerő-gazdálkodási politika elvei) Noha a centralizált munkaerő-gazdálkodási politika új jelenség volt gazdaságtörténetünkben, a munkaerő-piaci folyamatok állami szabályozásának azért voltak bizonyos előzményei is. 1945 előtt a központi szabályozás főleg a jogalkotás területére korlátozódott: 1939-ben törvényt hoztak a munkaerőmozgás szabályozására, amelyet 1941-ben egy kormányrendelettel is kiegészítettek.¹⁴⁴ A háborút követő években az állami beavatkozás szerepe erősödött, de még mindig nem elsősorban koncepcionális okból, hanem amiatt, hogy a kormánynak az adott gazdasági helyzetben kényszerintézkedéseket kellett hoznia a romeltakarítás feladatainak ellátására, majd a hatalmas arányú munkanélküliség enyhítésére, mint erről az előző fejezetben részletesen szoltunk. Egyes központi intézkedések azonban már ekkor túlmutattak az újjáépítés feladatain, és bizonyos mértékig az 1948 utáni modell előkészítéseként is felfoghatók. Ilyen volt például a központi bérmegállapítás rendszere vagy a munkaközvetítés kivétele a munkáltatók kezéből, a „kapunál történő felvételek” korlátozása, bár a közvetítés jogát ekkor még a szakszervezetek és nem állami szervek kapták meg.

¹⁴³ Rákosi az 1990-es évek végén megjelent memoárjában így ír erről: „én nem tudtam részleteiben, a mindennapi problémákra alkalmazni a szovjet tapasztalatokat, egyszerűen, mert nem ismertem őket, illetve csak azokat a nagy vonalakat ismertem, amelyeket minden külföldi művelt kommunistának, mondjuk Párizsban vagy New Yorkban tudni illett”. – Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1940–1956. 2. köt. Napvilág Kiadó. Budapest, 1997. 801. o.

¹⁴⁴ 1939. II. törvény és a 4860/1941. M. E. sz. rendelet.

Az MDP alakuló kongresszusán elfogadott programnyilatkozat, igaz csak néhány mondat erejéig, kitért az ipar munkaerő-utánpótlásának kérdésére, jelezvén, hogy a gazdasági vezetés egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított a központi munkaerő-gazdálkodásnak. Ekkor azonban még nem egyértelműen az ortodox sztálinista felfogás szellemében szóltak a gazdaság humán erőforrásairól, hiszen éppen azt hangsúlyozták, hogy a magyar ipar szellemi és fizikai dolgozói jól képzettek, s ezért igényes feladatok ellátására, minőségi munka végzésére hivatottak. E gondolatnak azonban nem szabad túlzott gyakorlati jelentőséget tulajdonítanunk, mert 1948 júniusában már küszöbön állt a szocialista iparosítás megkezdése. Az pedig nem a minőségi, hanem egyoldalúan csak a mennyiségi fejlesztést tartotta fontosnak: a vas-, az acél- és a gépgyártás, a bányászat, továbbá az építőipar termelésének ugrásszerű növelését a rendelkezésre álló erőforrások, beleértve az emberi erőforrásokat, akár – korabeli kifejezéssel élve – rablógazdálkodás jellegű felhasználásával. Ez a gazdaságpolitikai szemlélet 1948 második felében vált egyeduralkodóvá a felső vezetés körében.

Az új, sztálinista szellemű munkaerő-gazdálkodási politika fő feladatait először Rákosi Mátyás fogalmazta meg az MDP Központi Vezetősége (KV) 1948. novemberi ülésén.¹⁴⁵ Ahhoz képest, hogy a referátum elsősorban a kül- és a belpolitika általános kérdéseiről szólt, igen részletesen foglalkozott különböző munkaerő-gazdálkodási kérdésekkel is, jelezve ezzel, hogy az MDP vezetése milyen jelentőséget tulajdonít az ipar munkaerő-ellátásának. Rákosi a gyorsütemű iparosítás, elsősorban a hadiipar¹⁴⁶ fejlesztése érdekében új munkások százezreinek munkába állítását sürgette: „Rá kell mutatni arra, hogy milyen gigászi feladatok állanak a közeljövőben a magyar dolgozók előtt. Hogy egyetlenegy említsek: az ötéves tervvel kapcsolatban az eddigieken felül 300 000 új ipari munkásra van szükség” – olvasható a főtitkári referátumban.¹⁴⁷ Az ipar munkaerő-állományának bővítését elsősorban a mezőgazdasági népességből kívánta biztosítani; ahogyan jellegzetes szemléletmódjával megfogalmazta: az „új, nyers erők”, a falusi fiatalok tömeges gyárakba áramlására számítanak, és nem mulasztotta el hozzátenni, hogy ennek a „nyers” masszának „az átnevelése és átgúyása nem kis feladat”.¹⁴⁸ Rákosi a Szovjetunió gyakorlatával megegyezően a parasztság kilépési mobilitását a mezőgazdaság kolhozosításával is siettetni kívánta. A referátum ama gondolata, hogy a „szövetkezés ma a falu központi kérdése”,¹⁴⁹ jeladás volt a kampányszerű, államilag vezérelt tsz-szervezés megkezdésére. Ekkor még kevesebb szó esett a munkaerő-utánpótlás egyéb forrásairól, például a felnőtt, háztartásbeli nők tömeges munkába állításáról, ám ez inkább az e vonatkozásban szűkre szabott terjedelem számlájára írható, és nem a szovjet koncepció valaminő nem teljes körű, szelektív átvételére vezethető vissza.

¹⁴⁵ Rákosi Mátyás: *Népi demokráciánk új feladatai*. I. m. – A referátum szellemiségére általában a szélsőségeség, a már nem leplezett sztálinista beszédmód volt jellemző. De Gaulle tábornokot például „amerikai zsoldban álló neofasiszta kalandor”-nak, Barankovics István igen mérsékelt politikát folytató Demokrata Néppártját a „fasizmus búvóhelyének” nevezte, hogy csak két példát említsünk.

¹⁴⁶ A hadsereg fejlesztésnek fontosságát a gazdaságpolitika közvetlen irányítója, Gerő Ernő is hangsúlyozta ugyanezen a KV ülésen. Vö.: Gerő Ernő: *Felszólalás az MDP Központi Vezetőségi ülésén*. In: Gerő Ernő: *Harcban a szocialista népgazdaságért*. Szikra. Budapest, 1950. 297–303. o.

¹⁴⁷ Rákosi Mátyás: *Népi demokráciánk új feladatai*. I. m. 290. o.

¹⁴⁸ Rákosi Mátyás: *Népi demokráciánk új feladatai*. I. m. 291. o.

¹⁴⁹ Rákosi Mátyás: *Népi demokráciánk új feladatai*. I. m. 265. o.

A beszámoló a munkaerő-gazdálkodás egyéb vonatkozásaiban is a sztálinista gazdaságfejlesztési stratégia első megfogalmazásának tekinthető. A mezőgazdasági munkaerő nagyarányú átcsoportosítását a mezőgazdaságból az iparba például nem anyagi előnyök: magasabb jövedelem, a falusinál civilizáltabb városi élet stb. reményének megcsillantásával, hanem ellenkezőleg, az életszínvonal csökkentésével, a „munkásosztályra” váró „kötelességek” hangsúlyozásával akarta megvalósítani. Az ipari termelés növelését, mint fő gazdaságpolitikai célt, közvetlen összefüggésbe hozta a bérek letörésével: „ha lényegesen többet költünk – és most lényegesen többet költünk – munkabérekre, akkor... termelésünk... kisebb része jut befektetésekre”, és emiatt az a veszély fenyeget, hogy „megesszük, feléljük a jövőnket”.¹⁵⁰ A beszámoló végén, nyilván, mert különösen fontosnak tartotta, ismét visszatért ehhez a gondolathoz, mondván: „Újra fel kell szítani a város és falu dolgozóiban azt az önfeláldozó, spártai szellemet, amely 1945 tavaszán az újjáépítés terén csodákat művelt”.¹⁵¹ A beszédben először esett szó továbbá a munkaversenyek és az „élmunkásmozgalom” szervezésének szükségességéről, a normák központilag végrehajtandó szigorításáról vagy arról, hogy a szakszervezeteknek immár nem a „népszerűséget” kell hajhászniuk, például béremelések követelésével, ellenkezőleg, feladatuk a „termelés fokozásának”, a „fegyelem helyreállításának” elősegítése.¹⁵²

(Az MDP munkaerő-gazdálkodási politikája a gyakorlatban) Az első részletes, ötéves munkaerő-gazdálkodási tervek 1949-ben készültek el. Ezek fő célja az ipar, elsősorban a bányászat, a beruházó építőipar, a vas-, az acél- és a gépgyártás munkaerő-ellátásának biztosítása volt. Meglehetősen részletesen foglalkoztak továbbá a vállalatokon belüli munkaviszonyok, illetve a vállalatok közötti munkaerőmozgás szabályozásával, továbbá a munkaerő képzésének kérdéseivel is. Először érdemes összefoglalnunk a létszámemelési tervjavaslatok változásait, azok meredek emelkedését. (4. sz. ábra). Míg 1948. novemberi beszédében Rákosi arról szólt, hogy a később megindítandó első ötéves terv folyamán 300 000 új ipari munkást kell munkába állítani,¹⁵³ (vö. a 4. sz. ábra első oszlopával), addig egy 1949 tavaszán, nyár elején készült munkaerő-gazdálkodási terv¹⁵⁴ már 350 ezerre emelte ezt a számot. Alig telt el újabb hat hónap, és az első ötéves tervről 1949. decemberében elfogadott XXV. törvény 427 ezer új ipari munkás, összesen 480 ezer ipari dolgozó munkába állítását vette tervbe az 1950. január 1. és 1954. december 31. közötti időszakban.¹⁵⁵ (Lásd a 4. sz. ábra második oszlopát!) A módosítások még az ötéves terv megkezdése után sem jutottak nyugvópontra, s végül a terv 1951. februári, teljesen irreális felemelésébe torkollottak: az MDP ekkor megtartott II. kongresszusán már 600–650 ezer új ipari munkaerő munkába állításának szükségességéről szolt a fűtőkári beszámoló.¹⁵⁶ (4. sz. ábra, harmadik oszlop). Látható tehát, hogy az MDP gazdaságpolitikája olyan, az ötvenes-hatvanas

¹⁵⁰ Rákosi Mátyás: *Népi demokráciánk új feladatai*. I. m. 254. o.

¹⁵¹ Rákosi Mátyás: *Népi demokráciánk új feladatai*. I. m. 291. o.

¹⁵² A munkaversenyekről, az „élmunkásmozgalomról” és a normák szigorításáról: I. m. 255–256. o.; a szakszervezetekről: I. m. 282. o.

¹⁵³ Rákosi Mátyás: *Népi demokráciánk új feladatai*. I. m. 290. o.

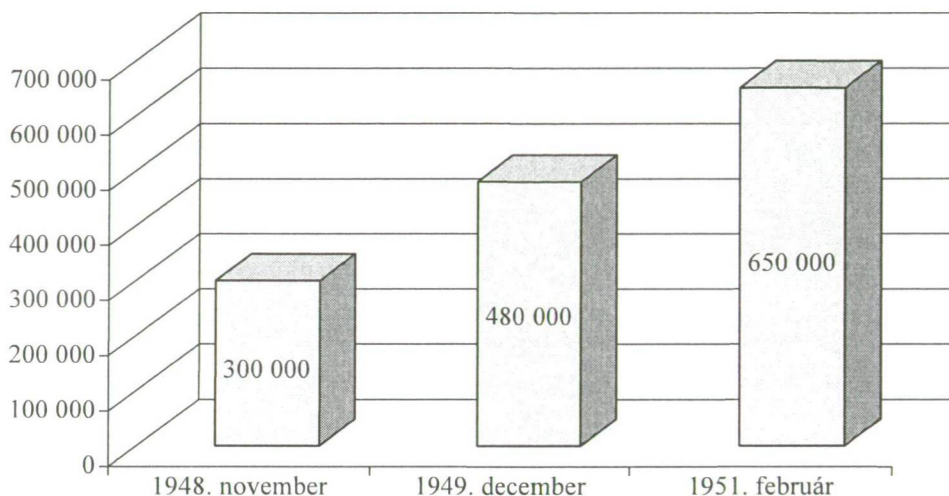
¹⁵⁴ MOL XIX-A-16-a 148. d. (rég) „Az ötéves munkaerőterv”, d. n. (1949 közepe).

¹⁵⁵ A törvény 5. §-a úgy rendelkezett, hogy a 480 ezer új ipari munkaerőből 250 ezer legyen szak-, 92 ezer betanított- és 85 ezer segédmunkás.

¹⁵⁶ A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Szikra. Budapest, 1956. 29. o.

években „extenzív iparosításnak”¹⁵⁷ nevezett iparfejlesztési utat látott egyedül járhatónak, amely lényegében a termelékenység¹⁵⁸ emelésének figyelmen kívül hagyásával, a rendelkezésre álló munkaerő számának ugrásszerű növelésével óhajtotta az ipar termelését emelni. Az ipari munkások számának ezekben az években megindult viharos ütemű növekedése elsősorban ennek a gazdaságpolitikának lett a következménye.

**4. sz. ábra: Az ipari foglalkoztatottak számának tervezett emelése
1948. november – 1951. február**

FORRÁS: Lásd a vonatkozó szöveges részhez tartozó jegyzeteket!

A folyamatos tervmódosítások csak a létszámnövelés mértékét érintették, az alapelveket nem, azok 1948 második felére már kialakultak, és a következő öt évben nem változtak. Az egyik ilyen elv az volt, hogy a munkáslétszámot a lehető leggyorsabban kell növelni, amit a szocialista iparosítás egyik legfőbb eszközének tartottak. Egy másik, 1948 végére szintén kikristályosodott elv pedig az ipar munkaerő-forrásaira vonatkozott. A munkáslétszám növelését valamennyi tervváltozat négy fő forrás igénybe vételével akarta elérni: 1. A foglalkozási szerkezet gyors átalakításával, főleg a mezőgazdasági népesség kilépési mobilitásának és ipari munkavállalásának felgyorsítása révén. 2. A felnőtt nők fokozott mértékű munkába állításával, azaz a felnőtt lakosság foglalkoztatottsági színvonalának emelésével. 3. Az először munkába álló fiatalok ipari munkavállalásának erőteljes ösztönzésével. 4. A munkanélküliek egy részének ipari foglalkoztatásával. Emellett az

¹⁵⁷ 1953-ig többször felbukkant a „sztálini iparosítási terv” vagy a „szocialista iparosítás” elnevezés is.

¹⁵⁸ A termelékenység emelését, mint kívánatos gazdaságpolitikai célt, szavakban folyton hangoztatták. Az MDP II. kongresszusán Gerő is beszélt ennek szükségességéről, emellett pedig 1949. évi 1. számában a Társadalmi Szemle, az MDP központi folyóirata két cikket is megjelentetett erről a kérdéstről, Horváth Márton és Mód Aladárné tollából. A gyakorlatban azonban 1953-ig átfogó, a gazdaság, de legalábbis az ipar egészére vonatkozó, hiteles számítások nem is készültek a kérdéstről, a valóságban pedig az ipari termelés növelésének szinte kizárólagos eszközévé a létszámemelés lépett elő.

iparon belül is nagyarányú átcsoportosítást terveztek, mégpedig egyrészt a kisiparból a nagyiparba, előbbi gyors ütemű tönkretétele árán, másrészt a gyáriparon belül, a fogyasztási cikkeket, illetve a termelési eszközöket gyártó iparágak között, természetesen utóbbiak javára. A munkaerő-gazdálkodási politika ezzel – bevallottan – a „sztálini iparosítási terv” legfőbb célját, a nehézipar fejlesztését kívánta szolgálni, vállalva, hogy más gazdasági ágak munkaerő-ellátottságában súlyos zavarok keletkezhetnek. Itt említjük meg, hogy a gazdaságpolitikai megfontolások mellett a szocialista társadalom összetételével kapcsolatos marxista-leninista eszmények is motiválták az ipari munkásság számának gyors növelését. A politikai hatalom azt a társadalmat tekintette ideálisnak, amelyben túlnyomó többségben vannak a bérből és fizetésből élő emberek, és ezáltal könnyebben érvényesül „a munkásosztály vezető szerepe”. Az ötvenes évek elején e téren odáig mentek, hogy fegyelmezett, katonásan megszervezett, milliós munkahadsereg kialakításáról szóttek álmodtak. Ebben a szellemben szervezték meg például a szakmunkástanulók képzését is.¹⁵⁹

A fent vázolt munkaerő-gazdálkodási elvek változtatás nélkül érvényben voltak 1953 nyaráig. Az OT az 1953. évre szóló tervjavaslatának alap gondolata például még változatlanul az volt, hogy a „gyorsütemű szocialista iparosítás érdekében minden erővel növelni kell az alapanyagiparok – elsősorban a szén, a vaskohászati anyagok és ezzel együtt a kohókokszt – termelését és változatlanul biztosítani kell a gépipar vezető szerepét”.¹⁶⁰ Ez a felfogás hatotta át azt az 1953. tavaszán készült munkaerő-gazdálkodási tervet is, amely 3–4 évre szólóan, 1956 végéig kívánta szabályozni az ország munkaerő-ellátását. A tervjavaslat az ipari termelés növelését az ipari munkaslétszám további gyors ütemű emelésétől várta, a termelékenység növelésének fontosságát csak szavakban hangsúlyozta. A terv 1956 végéig 280 ezer főnyi mezőgazdasági dolgozó kilépésére és más gazdasági ágban, főleg az iparban történő elhelyezkedésére számított. Emellett pedig 100–100 ezer városi és falusi háztartásbeli nő munkába állását is tervbe vették. A munkaerő „maximális mértékű mozgósítás”-ának szándéka a korábbiakhoz hasonlóan ebben a tervjavaslatban is megfigyelhető: katonákat, csökkent munkaképességűeket és időseket is nagy számban akartak alkalmazni a gazdaság különböző ágaiban. A terv készítői hangoztatták, hogy a bérezési rendszer segítségével előnyben kell részesíteni a bányászatot, a beruházó építőipart és az új létesítményeket.¹⁶¹

A munkaerő maximális mozgósítására törekedve idős, továbbá csökkent munkaképességű, sőt elmebetegséggel kezelést igénylő embereket, továbbá sorkatonákat,¹⁶² munkaszolgálatos katonákat¹⁶³, diákokat, sőt még a feloszlátott szerzetesrendek volt tagjait és volt apácákat is megpróbálták különféle, államilag szervezett munkákra

¹⁵⁹ Ez a felfogás elsősorban Gerő Ernő nevével kapcsolható össze. – Gerőnek a jövő munkásosztályával kapcsolatos elképzeléseiről Pécsi János, az MTH egykori elnöke tájékoztatót egy 1983-ban készült interjú során. E kérdéssel a III. fejezetben foglalkozunk részletesen.

¹⁶⁰ MOL-M-KS-276. f. 53/110. ő. e. Az MDP PB 1952. nov. 16-i ülése.

¹⁶¹ MOL-M-KS-276. f. 54/231. ő. e. KV határozat a munkaerő-szükséglet fedezéséről. 1953. márc. 7.

¹⁶² 1955-ben például 6817 sorkatona, 495 tiszt és tiszthelyettes dolgozott csak a bányászásban, ún. bányászalakulatokban. – MOL-M-KS-276. f. 53/227. ő. e. Az 1955. ápr. 18-i politikai bizottsági ülés jegyzőkönyve.

¹⁶³ A fegyveres kiképzés nélküli, katonai munkaszolgálat rendszerét az ötvenes években is alkalmazták, csak akkor a volt „kizsákmányoló osztályok” tagjaira, illetve gyermekeire terjesztették ki. Ugyanolyan embertelen volt, mint a negyvenes években, azzal a különbséggel, hogy ekkor nem volt háború.

alkalmazni. A volt apácák és szerzetesek foglalkoztatásának megszervezésére pedig egy külön bizottságot alakítottak, amely végül 5500 fő (ebből 3500 nő) háziipari munkára alkalmazását tartotta szükségesnek. Őket néhány nagyobb csoportban óhajtották alkalmazni. Kezdetben a parádsasvári Károlyi kastélyban és a debreceni volt huszárlaktanyában akarták letelepíteni őket, olyan feltételek mellett, hogy a külvilágtól „el legyenek szigetelve”, mert az – mármint az izoláció – „úgy politikai szempontból, mint a termelékenység szempontjából” is kívánatos.¹⁶⁴

(Az intézményrendszer) A munkaerő-gazdálkodási politikának rövid idő alatt kialakult a maga sajátos intézményrendszere is. A legfontosabb döntéseket a pártállam intézményi sajátosságainak megfelelően az MDP központi apparátusában, személy szerint Gerő Ernő, továbbá a Központi Vezetőség Államgazdasági Osztálya munkatársai hozták. Állami vonalon a Vas Zoltán által vezetett Országos Tervhivatal, pontosabban annak munkaügyi főosztálya, valamint két, kifejezetten a munkaügy irányítására szervezett központi hivatal érdemel említést. Az 1948-ban kormányrendelettel létrehozott¹⁶⁵ Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatal (OMH) feladataként a gazdaság, mindenekelőtt az ipar munkaerő-ellátásának biztosítását, a tanulóképzés irányítását, a munkaközvetítés egységesítését és központosítását, főként pedig – hiszen az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején varázserőt tulajdonítottak a tervezésnek – tervszerűvé tételét jelelték meg.¹⁶⁶ Az OMH két évig sem működött, 1950-ben egy újabb kormányrendelettel¹⁶⁷ átszervezték, nevét Munkaerőtartalékok Hivatalára (MTH) változtatták. Az MTH tevékenysége elsősorban a munkaközvetítés, a tanulóképzés és az országos munkaerőtoborzás irányítására összpontosult, és végig szovjet tanácsadók részvételével folyt.¹⁶⁸ Fő gazdaságpolitikai törekvése a munkaerőpiac piacjellegének megszüntetése és bürokratikus központi elosztási rendszerre történő átalakítása volt.¹⁶⁹

(A rabmunkáltatás) A kor egyik legjellegzetesebb intézkedése a rabmunkáltatás rendszerének kialakítása volt, amely kettős célt szolgált. Az egyik a politikai elítélteknek és az internáltaknak a GULAG táborokhoz hasonló, büntető jellegű őrzése és kénysTERMUNKÁRA alkalmazása, a másik pedig az ipar munkaerő-ellátásának javítása volt. A rabokat elsősorban olyan munkaterületeken dolgoztattak, ahová a munka jellege, nehézsége miatt végképp nem lehetett embert kapni. Az OT elnöke, Vas Zoltán egyik, fentebb hivatkozott előterjesztésében azt hangsúlyozta, hogy az „elítéltek, il-

¹⁶⁴ MOL OT. ir. XIX-A16-a 130. d. (régi) Feljegyzés. 1950. szept. 9.

¹⁶⁵ 12400/1948. Korm. sz. rendelet.

¹⁶⁶ Vö. a Gazdasági Főtanács (GF) 1597/1948 G. F. és 1714/1948 G. F. sz. határozataival!

¹⁶⁷ 8/1950. (jan. 8.) M. T. sz. határozat.

¹⁶⁸ Szovjet tanácsadók tevékenykedtek minden állami főhatóságnál, továbbá a pártközpont és a fegyveres erők mellett is; 1953-ban az MTH (egyik) tanácsadóját Romanovnak hívták. Ezek a tanácsadók hivatalosan a minisztériumok ún. kollégiumainak voltak tagjai, operatív irányító munkájukat ott végezték. – MOL XIX-C-5. 84. d. Visszaminósított MTH TÜK irat.

¹⁶⁹ Az OMH, majd az MTH élére Sásdi Nándor került, akit azonban belülről a kezdetektől fúrtak, s végül felső szintű politikai döntéssel eltávolítottak, majd koncepció perben halálra ítélték. Az első Sásdi elleni támadást még 1949 szeptemberében intézte ellene egyik beosztottja, amikor egy Vas Zoltán OT elnökhöz írt „Feljegyzés”-ben komoly vádakkal illette saját főnökét. (MOL XIX-A-16-a 224. d.) Három évvel később Gerő egy Friss Istvánnak írt feljegyzésében már tovább ment, mondván: az MTH-val kapcsolatban „fel kell vetnünk” az elnök kérdését. (MOL-M-KS-276. f. 66/46. ő. e.) Végül 1953 decemberében egy politikai bizottsági határozattal, alkalmatlanság címén váltották le. (MOL M-KS-276. f. 53/154. ő. e. II. köt.)

letve rendőrhatalósági őrizeteselek... intézményes munkáltatása népgazdasági érdek”,¹⁷⁰ hiszen – tehetjük hozzá – ezzel a lehető legolcsóbb munkaerőt tudták biztosítani a gazdaság számára. A rabmunkáltatás rendszerét 1948-ban kezdték kialakítani az Igazságügyi Minisztérium Gazdasági Igazgatóságának megszervezésével, de rabokat nagyobb számban csak 1949 végétől alkalmaztak munkára. A rabmunkáltatás rendszerének kialakításában és irányításában már a kezdetektől kiemelkedő szerepet játszott az Államvédelmi Hatóság. 1951 őszén létrehozták a Közérdekű Munkák Igazgatóságát (KÖMI), amely a letartóztatottakat foglalkoztató valamennyi vállalat munkáját irányította és felügyelte.¹⁷¹ A KÖMI élére a gyakorlati tapasztalatokat Szovjetunióban gyűjtött Garasin Rudolf ÁVH ezredes került. 1951–1953 között a rabmunkáltatás keretében foglalkoztatott emberek száma folyamatosan nőtt, 1953 júniusában érve el a csúcspontot, 28 ezer fővel.¹⁷² 1953. júniusa után a rabmunkáltatás sokat veszített jelentőségéből, 1954-ben a KÖMI az iparban már csak 2 088 főt dolgoztatott.¹⁷³

A rabmunkáltatást részben a büntetőintézeteken belül, részben azokon kívül szervezték meg (például Tiszalökön, Kazincbarcikán, Komlón és még kb. kéttucatnyi helyen). Egészen különleges volt a helyzetük a recski koncentrációs tábor foglyainak és az internáltak egy részének. Őket ugyanis a büntetés-végrehajtás színhelyén, de nem büntetőintézetben dolgoztatták. Esetükben a gazdasági hasznosság szempontja nyilvánvalóan másodlagos volt, még akkor is, ha olyan különösen nehéz, civil munkások által nem vállalt munkákat végeztek el velük, mint a kötörés.¹⁷⁴ Az elsődleges szempont ugyanis a politikai elítéltek létfeltételeinek maximális megnehezítése, a foglyok tudatos gyötrése volt. A külső munkákra vezényelt rabok elsősorban az építőiparban dolgoztak, de nagy számban vették igénybe munkájukat a bányászatban is. A rabok munkájukért bért kaptak, mégpedig a szabad munkások fizetésének 80%-át, amiből azonban a rabtartás költségeit levonták. Helyzetük csak 1954-től javult némileg, mert ekkor már évente átlagosan 8295 Ft-t kerestek, amiből persze a rabtartás költségeit ugyanúgy levonták, mint előzőleg.¹⁷⁵ Kezdetben az elítélteket a szabad munkavállalókkal vegyesen foglalkoztatták, ám ezt „biztonsági követelmények”-re hivatkozva 1952-ben megszüntették.¹⁷⁶ A rabmunkáltatás rendszere 1956 után is fennmaradt. A hatvanas években is egyaránt alkalmaztak börtönbüntetésüket töltőket belső (például a szegedi Csillag börtönben bútorokat gyártottak) és külső munkára, jórészt építőipari jellegű tevékenységekre.

(Változások 1953 után) A munkaerő-gazdálkodási politika az 1953. júniusi politikai fordulat után megváltozott, mert az akkor elhatározott gazdaságpolitikai korrekciók e téren is éreztették hatásukat. A gyárakon belül történt a kisebb változás, mert a személyi kötöttségek rendszere, mint a szocialista gazdasági rend elengedhetetlen ve-

¹⁷⁰ MOL XIX-A-16-b 250. d. Előterjesztés a Népgazdasági Tanácshoz. 1951. jan. 9.

¹⁷¹ MOL XIX-A-16-b 250. d. Előterjesztés a Népgazdasági Tanácshoz. 1951. nov. 15.

¹⁷² MOL-M-KS-276. f. 65/324. ó. e. Részletesebben ld.: T. Varga György: Börtönügy és rabmunkáltatás Magyarországon (1949–1953). Kézirat. Budapest, 1999. – A tanulmány a mi megbízásunkból, az OKTK IX. főiránya anyagi támogatásával készült.

¹⁷³ MOL XIX-A-16-b 1527. d. BM KÖMI munkaterv, 1954. (Táblázat).

¹⁷⁴ MOL XIX-A-16-b 250. d. Vas Zoltán OT elnök előterjesztése a Népgazdasági Tanácshoz. 1951. jan. 9.

¹⁷⁵ MOL XIX-A-16-b 1527. d. BM KÖMI munkaterv. 1954.

¹⁷⁶ 297/1952. N. T. sz. határozat.

lejárója, megmaradt. Ezen a területen csak korrekciók és nem alapvető változtatások történtek. Ilyennek tekinthető például az „önkéntes kilépés” büntetésének enyhítése. Egyébként megmaradtak a személyzeti osztályok, a vállalatokon belül fedetten működő ÁVH-kirendeltségek, a gyári pártszervezetek stb. Nagyarányú változásról beszélhetünk viszont az egyes gazdasági ágak munkaerő-ellátásával és a munkaerő mobilitásával kapcsolatos politikai felfogásban – és ennek társadalmi következményei igen fontosnak bizonyultak. Uralkodó gazdaságpolitikai felfogássá vált, hogy a mezőgazdasági dolgozók iparba áramlásának 1953 júniusa előtt tapasztalható „rendkívüli mértéke” „elsősorban a túlzott iparosítás[nak] és a mezőgazdasággal szemben elkövetett gazdaságpolitikai hibáknak, a mezőgazdaságban egyre romló munka- és életkörülményeknek, a termelési kedv csökkenésének” volt a következménye.¹⁷⁷ A nehézipar és az építőipar fejlesztésének lelassítása, a mezőgazdasági beruházások bizonyos mértékű növekedése új helyzetet teremtett az ipari munkások számára is: elsősorban az építőiparban, továbbá a hadiiparban és a nehézipar más ágaiban, például a gépiparban nagyarányú elbocsátásokra, akkori, megszépítő kifejezéssel: racionalizálásokra került sor. (A vezetés került a munkanélküliség fogalmának használatát, mert annak létét a szocializmusban ideológiai okokból tagadták). A nagyarányú elbocsátásokról az MDP Politikai Bizottsága döntött, ezután pedig egy külön központi szervet hoztak létre a létszámcsökkenések megvalósítására, a Racionalizálási Kormánybizottságot. A fő cél ugyan a hatalmasra duzzasztott alkalmazotti réteg számának csökkentése volt, ezen a területen 90 ezer fő elbocsátását tűzték ki célul 1953–1954-ben,¹⁷⁸ ám tömegesen tettek utcára fizikai munkásokat is.¹⁷⁹ Csak egyetlen vállalatról, a „Földalatti Vasút”-tól 1953 augusztusában, tehát egyetlen hónap alatt 1650 embert bocsátottak el.¹⁸⁰ (Ami az adminisztratív dolgozók számát illeti: míg az a két világháború közötti években csak lassan növekedett, addig a háború után ugrásszerűen: 1935. I. negyedévében 127 ezer államigazgatási dolgozót alkalmaztak, ezzel szemben 1954-ben „államapparátusunk különböző szerveinél és intézményeinél” mintegy 290 000 fő dolgozott – állapította meg egy 1954 nyarán egy, az OT-ban készült elemzés. A hivatalnokok számának gyors emelkedése a szocialista irányítási rendszer egyik fontos és elengedhetetlen velejárója volt).¹⁸¹ A racionalizálásokról még a pártapparátuson belül is, „széles körben” az a vélemény alakult ki, hogy „kegyetlenül folyik”.¹⁸² E politika kö-

¹⁷⁷ MOL XIX-A-16-b 841. d. Az OT jelentése a Minisztertanácsnak. D. n. [1954. jún.]

¹⁷⁸ MOL XIX-A-16-b 842. d. Előterjesztés a Gazdaságpolitikai Bizottsághoz. 1954. szept. 10.

¹⁷⁹ MOL XIX-A-16-b 842. d. Előterjesztés a racionalizálás állásáról. 1954. szept. 20.

¹⁸⁰ MOL M-Bp. 95. f. 4. cs. 212. ó. e. Feljegyzés a Földalatti Vasútnál történő... tervmódosításról. 1953. aug. 11.

¹⁸¹ MOL XIX-A-16-b 841. d. Előterjesztés a Gazdaságpolitikai Bizottsághoz. 1954. aug. 25. – Az államapparátusban foglalkoztatottak számának csökkentését célzó javaslat szerint a korábbi években az adminisztratív dolgozók számának növekedését főleg az államosítások (beleértve az oktatás- és az egészségügy államosítását is) és a tanácsrendszer bevezetése okozták. 1943. I. negyedévében az összes munkások és alkalmazottak 6,9%-a dolgozott az államigazgatásban, tizenegy évvel később viszont 10,7%-a. 1938-ban az iparban 22 alkalmazott jutott 100 munkásra, 1953-ban 35. (Összehasonlításképpen: 1952. decemberében Ausztriában 17 tisztviselő esett 100 munkásra). A begyűjtési rendszer működtetése Magyarország minden községében átlag 1,5 begyűjtési alkalmazott munkába állítását vonta maga után – tudhatjuk meg egyebek mellett az előterjesztésből. – A begyűjtés történetére ld.: Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. I. m.

¹⁸² MOL XIX-A-16-b 841. d.

vetkeztében nem csak a munkanélküliek száma nőtt ugrásszerűen, hanem nagyarányú visszaáramlás is történt az iparból a mezőgazdaságba, másrészt az egyszerű szellemi dolgozók hatalmasra duzzadt rétegéből az ipari munkások soraiba is. Ez a korszakunkban zajló mobilitási folyamatok főirányával ellentétes mozgás politikai és gazdasági problémákat idézett elő. A racionalizálás által érintett adminisztratív dolgozóknak nem csak azzal kellett szembenézniük, hogy szellemi dolgozóból fizikai munkássá váltak, hanem azzal is, hogy az „elbocsátottak egy része csak nehezen, ... vagy átmenetileg egyáltalán nem tud elhelyezkedni”, azaz munkanélkülivé vált.¹⁸³ Egyébként a létszámcsoökkentések alkalmával a vállalatok és a különböző intézmények a kevésbé képzett munkaerőtől szabadultak meg, ami viszont az alsó szintű vezető pozíciókba kiemelt munkáskáderek állását is veszélyeztette. Ezt a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a SZOT egy, az OT-nak küldött átiratában „aggályosnak” is minősítette.¹⁸⁴ Szemléletváltás következett be a női munkaerő iránti igény tekintetében is, azt hangoztatva, hogy „a háztartásbeli nők száma a következő években számottevő mértékben ne csökkenjen”.¹⁸⁵ A korábbi évek gyakorlatával szöges ellentétben nem ösztönözték a falusi gyerekek ipari tanuló iskolákba iratkozását sem, sőt nagy többségüket a mezőgazdaságban maradásra próbálták bírni. Az „új szakasz” politikája általában ugyan könnyített az emberek helyzetén, de – mint láthattuk – egyáltalán nem járt azonos hatással a különböző társadalmi csoportokra. Míg a parasztság és a volt városi kistulajdonosok számára zömmel kedvező intézkedések születtek, és az értelmiség is „jól fogadta” a változásokat,¹⁸⁶ addig az adminisztratív apparátus és az ipari munkások egy része ellentmondásos helyzetbe került. Ők is örömmel vették a bérek emelését, az 1953 előtt már-már az elviselhetetlenségig fokozódott áruhiány mérséklését, ám az elbocsátások félelmet is keltettek bennük.

Nagy Imre leváltása után, 1955–1956-ban azután újabb irányváltás történt a gazdaságpolitikában. A II. ötéves terv 1956 elejére elkészült egyik változata („Irányelvei”) alapvetően a régi, 1953 előtti szellemben határozta meg a munkaerő-gazdálkodási feladatokat. Ha a foglalkoztatottak számának emelése tekintetében kissé mérsékeltabb is volt az 1948–1951 között készült terveknel, szemlélete teljesen azonos volt azokéval: gazdasági, főként iparfejlesztési céljait elsősorban a bérből és fizetésből élők, közöttük természetesen az ipari munkások számának gyors, mintegy 200 ezres növelésével kívánta megvalósítani.¹⁸⁷

(Az MSZMP munkaerő-gazdálkodási politikája) Az 1956-os forradalom utáni, főleg a hatvanas évekre kialakult helyzetet az alapelvek változatlanul hagyása, ugyanakkor egyes részletek fokozatos módosítása jellemezte. Az állami tulajdon, a központi tervezés és a centralizált, bürokratikus irányítás 1956 után is őrizte uralkodó szerepét a magyar gazdaságban. E gazdasági rend egyik alkotó elemeként változatlanul központi irányítás alatt működött a munkaerő-gazdálkodás is, amelynek fő feladata továbbra is az volt, hogy a gazdaság kiemelt ágai, elsősorban a nehézipar, főleg a gépipar számára biztosítsa a munkaerőt. Ugyanakkor a nagyfokú aránytalanságok kialakulását az egyes gazdasági ágak munkaerő-ellátásában, szemben az ötvenes évekkel, igyekeztek megelőzni, vagy ha az már kialakult, mérsékelni. Mindenesetre a hatvanas évek első

¹⁸³ MOL XIX-A-16-b 842. d. Előterjesztés a Gazdaságpolitikai Bizottsághoz. 1954. szept. 10.

¹⁸⁴ MOL XIX-A-16-b 842. d. A SZOT Titkárság átirata az OT-nak. 1954. aug. 6.

¹⁸⁵ MOL XIX-A-16-b 842. d. Előterjesztés a racionalizálás állásáról. 1954. szept. 20.

¹⁸⁶ MOL M-Bp. 95. f. 2. cs. 215. ő. e. Feljegyzés a dolgozók hangulatáról... 1953. júl. 7-én.

¹⁸⁷ MOL XIX-C-5 87. d. IV/30. sz. pallium. Jelentés. 1956. máj. 17.

felében is a létszámnövelés, elsősorban a fizikai munkások számának növelése volt a gazdaságpolitika egyik fő törekvése; az 1963-as esztendőre 176 ezres, 1964-re 80–90 ezres növekedést írtak elő a tervek a nem mezőgazdasági ágakban.¹⁸⁸

Az MSZMP gazdasági vezetőinek egy része felismerte a munka hatékony felhasználásának és a magasabb színvonalon dolgozó munkaerő jobb bérezésének jelentőségét. 1958 végén Kiss Árpád, az Országos Tervhivatal elnöke egy politikai bizottsági ülésen rámutatott: sok esetben hiába dolgozik sokat és jól a magyar munkás, gazdaságunk nem kelhet versenyre a nyugati országokkal, mert „kint tízszer többet érnek el a technikai fejlesztéssel, mint a mi munkásaink a nagy erőfeszítésekkel”. A baj okát kissé homályosan „a konstrukció hiányá”-ban látta, amin feltételezhetően a gazdaságirányítási „konstrukció” problémáit értette. Ezzel magyarázta azt, hogy „nem élünk jobban olyan mértékben, amilyen mértékben a munkások többet és jobban dolgoznak”.¹⁸⁹ Ám ez a vezetésen belül egyébként is csak kisebbségben lévő vélemény a tömeges kolhozosítás kibontakozásával hosszú időre aktualitását veszítette. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján újra az olcsó, képzetlen, jelentős részben felnőtt korban foglalkozást váltó munkaerő tömeges ipari alkalmazásának koncepciója kapott szabad utat. Erre készítette a gazdasági vezetőket egy Kádár Jánostól származó politikai állásfoglalás is. Kádár az MSZMP Politikai Bizottsága 1960. május 10-i ülésén, a munkaerőhelyzettel foglalkozó előterjesztés vitája kapcsán kifejtette: a sok munkaerőt és a kevés technikát igénylő gazdasági tevékenységeket kell bővíteni, mert így le lehet kötni a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt. Olyan viszonyokat kell teremteni – mondta –, amelyben „nem lenne sok gép, de lenne sok munka. Ez jobb, mint a munkanélküliség”.¹⁹⁰ Rövidtávon, csak szociális szempontból nézve a kérdést, volt is bizonyos igazság ebben a megállapításban. A gazdasági hatékonyság, valamint a szociális problémák hosszú távú orvoslása szempontjából azonban egyaránt a rosszabbik megoldásnak bizonyult, hiszen színvonalas szociális ellátást csak hatékonyan működő gazdaságok tudnak tartósan biztosítani. Arról nem is beszélve, hogy azokat a gazdasági változásokat, amelyek felidéztek a mezőgazdaságnak hátat fordító százvezrek munkanélküliségének veszélyét, az MDP, majd az MSZMP indították el a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásával és az extenzív iparosítással. A Kádár által megfogalmazott elv politikai indítékból született, célja a hatalom stabilitásának biztosítása volt. Néhány év elteltével, a hatvanas évek közepén azután már a gazdaságirányító szervek is bírálni kezdték azt a felfogást, hogy a magyar gazdaságban „a gépesítéssel keveset törődnek, és minden nehéz munkát emberi erővel akarnak elvégezni”.¹⁹¹ Az évtized végéig azonban komoly változás nem történt e téren. Ugyanakkor a hatvanas években a tervek realitásabbak és szakszerűbbek lettek, öt év alatti 600–650 ezres ipari létszámnövekedést ekkor már nem vettek tervbe, mint tették azt 1951-ben. Az ekkor elkészült országos, regionális és gazdasági ágak szerinti munkaerőmérlegek valamelyest szakszerűbbek voltak, amelyek pontosabb tervezést tettek lehetővé.¹⁹² 1957-ben átszervezték az irányító appa-

¹⁸⁸ MOL XIX-C-5 57. d. Tájékoztató... 1963. dec. 11.; A jelenlegi munkaerőhelyzet... 1963. okt. 15.

¹⁸⁹ MOL-M-KS-288. f. 5/106. ő. e. 1958. dec. 2-i PB ülés.

¹⁹⁰ MOL-M-KS-288. f. 5/182. ő. e.

¹⁹¹ MOL XIX-C-5. 88. d. 1964. jan. 18-i jelentés Fejér megyéből.

¹⁹² Jó példa erre a Nehézipari Minisztérium 1964-ben készült, az évtized végéig szóló munkaerőterve. – MOL XIX-C-5 79. d. A munkaerő-gazdálkodás helyzete... 1964. április.

rátust is: az MTH megszűnt, szerepét a Munkaügyi Minisztérium (MüM) vette át,¹⁹³ mellette a pártközpont, a Minisztertanács, a gazdasági szakminisztériumok és a SZOT is aktív részesei voltak a munkaerő-gazdálkodás irányításának.

Sajátos kettősség jellemezte ebben az időszakban az MSZMP-nek a mezőgazdasági népesség kilépési mobilitásával kapcsolatos politikáját. A paraszti magántulajdon felszámolásával egyrészt döntő szerepet játszott annak felgyorsításában. Ezt a hatást erősítette, hogy azokban az években az iparban egy új bér-gazdálkodási rendszert, az ún. átlagbér ellenőrzést vezettek be, amely az iparvállalatokat arra ösztönözte, hogy minél nagyobb számban vegyenek fel alacsony bérű dolgozókat, mert így tudták elérni, hogy vezető gárdájuk és begyakorlottabb, értékesebb munkásaik részére az átlagnál többet fizethessenek.¹⁹⁴ Erre a célra pedig ideálisnak bizonyultak a mezőgazdaságból kilépő, az ipari munkavégzés terén képzetlen emberek, mert ők az átlagnál alacsonyabb bérrel is beérték. Ugyanakkor – és ebben áll az említett kettősség – látva, hogy milyen hatalmas tömegben áramlik ki főleg a fiatal férfi munkaerő a mezőgazdaságból, a munkaügyi irányítói egy kormányhatározattal és több miniszteri rendelettel megpróbálták mérsékelni is ezt az évtizedfordulón tetőző folyamatot. (Ld. alább!) A korlátozó rendelkezéseket részben az ezrével megszervezett új tsz-ek megszilárdítása érdekében hozták, hogy a mezőgazdaságban is maradjon kellő számú munkaerő, részben azért, mert attól féltek, a fiatal falusi lakosság városba áramlása szűkíti a városiak munkavállalási lehetőségeit.¹⁹⁵ Ami igencsak szűkkeblű álláspont volt azokkal a paraszttal szemben, akik éppen az állam akaratából, vagyis a tsz-szervezés következtében veszítették el a magántulajdonukat, és emiatt fordítottak hátat a mezőgazdaságnak.

(További módosulások a hatvanas évek derekán) A hatvanas évek közepén további új vonások jelentek meg a munkaerő-gazdálkodási politikában. A felfogás módosulását bizonyos mértékig gazdaságpolitikai szemléletváltás, nagyobb részben viszont az ország munkaerőhelyzetének átalakulása motiválta. Ebben az időszakban egyre erőteljesebben hangsúlyozták a munkaerő hatékony és takarékos felhasználásának elvét, az anyagmozgatás gépesítésének, a belső munkaerő-tartalékok feltárásának és a szakképzettség növelésének fontosságát.¹⁹⁶ A takarékos létszámfelhasználás azonban ellentétes volt a vállalatok érdekével, hogy minél nagyobb létszámot tartalékoljanak az üzemen belül.¹⁹⁷ A munkaerő-helyzet említett átalakulása következtében az országos munkaerő-alapot már nem lehetett ugyanazokból a forrásokból bővíteni, amelyekből az ötvenes évek elején. A férfiak foglalkoztatottsági szintje már megközelítette az ún. plafont, tehát új férfi munkaerőre csak az először munkát vállaló fiatalok köréből lehetett számítani. Ők azonban nem jelenthettek komoly többletet, hiszen minden évben közel ugyanannyi férfi ki is került az országos munkaerő-alapból, nyugdíjazás, elhalálozás, vagy egyéb ok

¹⁹³ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/16. ő. e. jelentés a Munkaügyi Minisztérium tevékenységéről. 1957. okt. 17.; MOL-M-KS-288. f. 5/182. ő. e. Előterjesztés a Munkaügyi Minisztérium... munkájáról... 1960. máj. 5.

¹⁹⁴ Esze Zsuzsa: Gazdaságpolitika és külkereskedelem. In: *Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai (1957–1960)*. Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1976. 189. o.

¹⁹⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/24. ő. e. Előterjesztés. 1960. márc. 10.

¹⁹⁶ MOL XIX-C-5 79. d. A MüM szempontjai a vállalati munkaerőtervek kidolgozásához. 1964. jan. 18.

¹⁹⁷ A minél nagyobb mértékű részesedés a fejlesztési forrásokból a szocialista gazdasági rendszer egy lényegi vonása volt, mint erre Kornai János több művében is rámutatott.

miatt. (A munkaerő-gazdálkodás irányítóit, főleg a hosszú távú tervezés szakembereit bizonyos aggodalommal töltötte el a demográfiai helyzet alakulása, közelebbről a születésszám nagymértékű csökkenése is. Ez azonban majd csak később, az új nemzedékek munkába állásának idején érezte hatását.) A gazdaság egészéhez képest kissé más volt az ipar munkaerő-utánpótlásának helyzete. Ott ugyanis továbbra is számíthattak és számítottak is más gazdasági ágakból férfiak átlépésére, bár az előző másfél évtizedhez képest ekkor már csak korlátozottan. A mezőgazdaság konszolidációja következtében ugyanis jelentősen lefékeződött a mezőgazdasági népesség kilépési mobilitása. Sőt – ha nem is volt tömeges jelenség – még az iparból a mezőgazdaságba irányuló visszaáramlás is megfigyelhető ezekben az években. A helyzet megváltozását jól jelzi, hogy a hatvanas évek derekán az ipari minisztériumok egyre erőteljesebben sürgették a mezőgazdaságiak kilépését korlátozó kormányhatározat feloldását. A hatvanas évtized második felében tehát fokozatosan csökkent a mezőgazdasági népesség ipari munkássá válásának társadalmi és gazdasági jelentősége. Ennek egyszerűen az volt az oka, hogy két évtized alatt kevesebb, mint a felére zsugorodott a mezőgazdasági népesség aránya Magyarországon.

Látható tehát, hogy az a gazdaságpolitika, amely az iparfejlesztést még mindig elsősorban a foglalkoztatottak számának emelésével akarta összekapcsolni, egyetlen olyan utánpótlási forrásra számíthatott, ahonnan még folyamatosan nagyszámú új munkaerőt nyerhettek: a még nem foglalkoztatott felnőtt nők. Ezt a munkaügy irányítói természetesen felismerték, és ennek figyelembe vételével készítették el a foglalkoztatottak számának emelésére vonatkozó terveket: „a munkaerő-ellátás kulcskérdése a nők fokozott munkába állításának megoldása” – vonta le az új helyzetből már igen korán, 1963-ban a következtetést a Munkaügyi Minisztérium.¹⁹⁸ Ez a számítás nem volt alaptalan, annyira nem, hogy a társadalmi és a gazdasági viszonyok nagyarányú átalakulása következtében mind kevésbé volt szükség a női munkavállalás központi propagálására. Az alacsony keresetek egyfelől, a nők társadalmi szerepével kapcsolatos közfelfogás megváltozása másfelől állami propaganda nélkül, önmagukban is elégségesek voltak a nők fokozott munkavállalásának ösztönzésére. A politikai vezetés azonban azt is látta, hogy a nők további tömeges munkába állítása rövidtávon csak részlegesen oldható meg, mert a munkaalkalmak megteremtése hosszabb időt, alaposabb tervezést és persze nagy anyagi ráfordítást, munkahelyteremtést, szociális és egyéb beruházásokat igényel. Ez azonban azzal járt, hogy a munkaerőpiacon foglalkoztatást kereső nők jelentős része nem kapott munkát, munkanélkülivé vált.

Az évtized közepén és második felében készített munkaügyi tervek már a női munkaerő bizonyos sajátosságait is igyekeztek figyelembe venni. Így például az első ötéves terv időszakához hasonlóan ekkor is nagy súlyt kapott a férfi és a női munkaerők közötti ún. minőségi csere gondolata, ami nem volt más, mint hogy a nők által is ellátható fizikai munkakörökből kiemelik a férfiak egy részét, helyettesítésükre női munkaerőt vesznek fel, a férfiakat pedig a nehéz munkákra, nők által be nem tölthető munkakörökbe csoportosítják át.¹⁹⁹ Új eleme volt a munkaerő-gazdálkodási politikának az a törekvés, hogy csökkentsék a „vattaembereknek” nevezett munkások számát. Számukat a vezetés nem ismerte pontosan, ám magából a problémafelvetésből látható, hogy igen magasra becsülte.²⁰⁰

¹⁹⁸ MOL XIX-C-5 57. d. A jelenlegi munkaerőhelyzet...1963. okt. 15.

¹⁹⁹ MOL XIX-C-5 57. d. A jelenlegi munkaerőhelyzet... 1963. okt. 15.

²⁰⁰ MOL XIX-C-5 87. d. Irányelvek. 1964. szept. 28.

Az évtized végére a központi munkaerő-gazdálkodási politika sokat veszített jelentőségéből, mert fokozatosan a vállalatok és a szakminisztériumok hatáskörébe ment át a munkaügy irányításának több fontos eleme. Jellemzőnek tartjuk, hogy a gazdaságirányítás reformjáról szóló, 1965-ben és 1966-ban hozott terjedelmes párhátározatok már nem foglalkoztak az ipar munkaerő-ellátásának részleteivel, leszámítva annak bizonyos területi problémáit. Munkaügyi kérdést egyébként inkább csak a bérezés vonatkozásában említeneek.²⁰¹

2. A MUNKAERŐ-GAZDÁLKODÁSI POLITIKA KÖVETKEZMÉNYEI

A) A SZÁMSZERŰ NÖVEKEDÉS

A fent vázolt politika egyik legfontosabb következménye az ipari munkásság számának viharos ütemű növekedése lett. A társadalom foglalkozási átrétegződése ugyan önmagában is ebbe az irányba haladt, az 1949 és 1970 közötti növekedés mértéke és módja, úgy is mondhatnánk a társadalmi átalakulás viharossága azonban az MDP (MSZMP) gazdaságpolitikájára vezethető vissza. Nagy Britanniában például a mezőgazdasági és az ipari foglalkoztatottak számában és arányában hasonló mértékű átrendeződés egy évszázad alatt, 1800 és 1900 között zajlott le²⁰², és nem 21 esztendő alatt, mint nálunk.

(Az 1949 és 1970 közötti növekedés számokban) 1949 és 1970 között Magyarországon ún. munkaképes korú népessége, a 15–59 éves férfiak és a 15–54 éves nők száma jelentősen nőtt.²⁰³ Ennél is gyorsabban növekedett azonban mind a munkaképes kor alatti, mind feletti korosztályok népessége, minek következtében a munkaképes korú lakosságnak az össznépességen belüli aránya csökkent.²⁰⁴ Ezzel szemben a ténylegesen munkát végző népesség száma gyorsabban nőtt az ország népességénél, mert a gazdasági aktivitás ugrásszerűen emelkedett ebben a korban.²⁰⁵ (Ebben az időszakban gyorsan növekedett az ún. inaktív keresők aránya is).²⁰⁶ Ha számadatainak pontosságára nem is lehet mérget venni, de a változások nagyságrendjéről híven tájékoztat egy 1954-ben, az Országos Tervhivatalban készült, a keresők számával és szektoronkénti megoszlásával foglalkozó jelentés. Eszerint az 1950. január 1-től 1953. június 30-ig terjedő időszakban, a szocialista iparosítás következtében a nem mezőgazdasági

²⁰¹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966.* Szerkesztette: Vass Henrik. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1968. 233–265. és 301–451. o. (Az MSZMP KB kiinduló irányelvei a gazdaságirányítási rendszer reformjára, 1965. nov. 18–20. és Az MSZMP KB irányelvei a gazdasági mechanizmus reformjára, 1966. máj. 25–27.)

²⁰² *The Cambridge Social History of Britain 1750 – 1950. Vol. 2. People and their Environment.* Ed. By F. M. L. Thompson. Cambridge University Press. 132–133. o. (3.1. sz. táblázat) A felhasznált szövegrész Patrick Joyce munkája.

²⁰³ 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. KSH. Budapest, 1973. 60. o. – 1949-ben 5,6, 1960-ban 5,75 és 1970-ben 6,0 millió munkaképes korú ember élt Magyarországon.

²⁰⁴ Az össznépességen belül 1949-ben 61, 1970-ben csak 58% volt munkaképes korú. – 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 60. o.

²⁰⁵ Az előző jegyzetben idézett statisztika arról tájékoztat, hogy 1949-ben a lakosság 44,4, 1960-ban 47,8 és 1970-ben már 48,3%-a volt aktív kereső.

²⁰⁶ 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 4. és 53. o.

keresők (ipar, közlekedés, kereskedelem, igazgatás stb.) száma mintegy 500 000 fővel növekedett. A szocialista szektorban az államosítások következtében még ennél is nagyobb arányú volt az emelkedés, az ott foglalkoztatott munkások, alkalmazottak és ktsz tagok száma kb. 950 ezerrel lett nagyobb, miközben „a kisárutermelő és tőkés szektor önállóinak száma kb. 230 ezerrel (ezen belül a kisiparosoké 100 ezerrel), alkalmazottaik száma ugyancsak 230 ezerrel csökkent.”²⁰⁷

Az ipari munkások számának korszakunkban megfigyelhető ugrásszerű növekedése ismert tény, a változások számszerűsítése azonban homogén források hiányában nem egyszerű feladat. Ezért érdemes azt a megoldást választanunk, hogy egy, az ipari munkások egészét magában foglaló, de annál nagyobb társadalmi csoport homogén, jól összehasonlítható adataival ismerkedünk meg, és csak ezután szűkítjük vizsgálatunkat az ipari fizikai dolgozókra, mert rájuk nézve nem állnak rendelkezésünkre ilyen jól összehasonlítható adatok. Az 1970-es népszámlálás 1949-re és 1960-ra is visszatekintő, egységes szempontok szerint készült foglalkozásstatisztikai adatai szerint az ipari és az építőipari „aktív kereső népesség” (tulajdonképpen az aktív keresők és eltartottjaik)²⁰⁸ összesített száma az 1949-es 2,1 millióról 1960-ra 3,4 millióra, 1970-re pedig 3,6–3,7 millióra emelkedett.²⁰⁹ Ennek megfelelően 1949 és 1970 között az ipari és építőipari népesség aránya 24-ről 43%-ra ugrott az aktív kereső népességen belül. Bár a fenti adatok a munkásság társadalmi súlyának növekedését is érzékeltetik, mégsem azonosíthatóak azzal, hiszen a nem fizikai dolgozókat is magukban foglalják. A kizárólag az ipari fizikai dolgozók számára vonatkozó azonos szempontok szerint készült forrás, mint utaltunk rá, nem áll rendelkezésünkre. Három népszámlálási statisztika segítségével mégis kísérletet tehetünk az ipari munkások számának megállapítására, annak előre bocsátásával, hogy nem teljesen egynemű fogalmak alapján leszünk kénytelenek az összehasonlítást elvégezni.²¹⁰ 1949-ben az ipari, az építőipari és a bányamunkások száma (ipari tanulókkal) 735 ezer volt, az összes kereső 16,7%-a. 1960-ban az ipari és építőipari fizikai dolgozók száma már meghaladta az 1,3 milliót, és az összes keresőn belüli arányuk is 25%-ra emelkedett. A következő évtizedben, ha lassulva is, a tendencia folytatódott: 1970-ben már közel 1,6 millió kereső található az ipari fizikai dolgozók soraiban, ami az összes keresőn belül már 32%-os aránynak felelt meg. (5. sz. ábra)

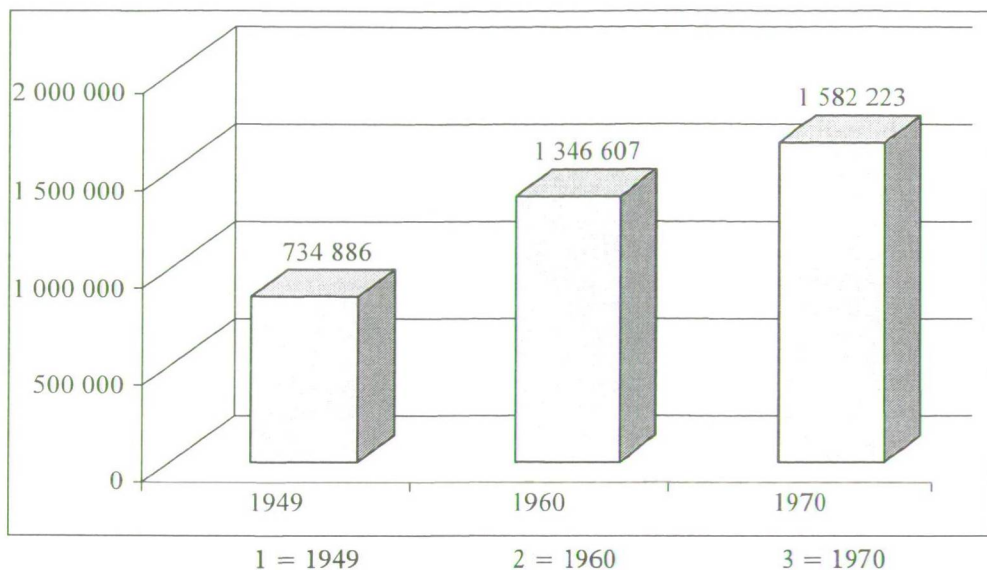
²⁰⁷ MOL XIX-A-16-b 841. d. Jelentés. (Tervezet). D. n. [1954 június]

²⁰⁸ Ez mind 1949-ben (94%) mind 1960-ban (93%) az össznépeség elsöprő többségét alkotta, csak 1970-ben tért viszonylag jelentős mértékben el attól, mert ekkor az aktív keresők és eltartottjaik az össznépeség 82%-át alkották.

²⁰⁹ 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 26. o. – A pontos szám adatok az alábbiak (ipari és építőipari aktív keresők és eltartottjaik együtt): 1949 = 2 116 130; 1960 = 3 382 772; 1970 = 3 648 250 fő.

²¹⁰ Az 1949-es népszámlálás az „ipari munkás”, míg az 1960-as és az 1970-es a „fizikai dolgozó” némileg eltérő fogalmát használta. 1949-ben a szak-, a betanított-, a segédmunkásokat, valamint az ipari tanulókat értették munkáson, az 1960. és az 1970. évi népszámlálás során minden más fizikai dolgozót is ide soroltak. – 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m.; 1960. évi népszámlálás 6. Foglalkozási adatok. KSH. Budapest 1963.; 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m.

5. sz. ábra: Az ipari munkásság számának növekedése 1949–1970

FORRÁS: 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 12. o.; 1960. évi népszámlálás 6. Foglalkozási adatok. KSH. Budapest, 1963. 43. o.; 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 64. o.

1970-re az ipari keresők, s közöttük is fent említett 32%-os részesedésével az ipari munkásság vált a társadalom legnépesebb foglalkozási csoportjává, még úgy is, hogy a jobb összehasonlíthatóság kedvéért az 1970. évi adatban – az 1960. évihez hasonlóan – nem szerepel az ipari termelőszövetkezetek több mint százezer fizikai dolgozója.²¹¹ Ezzel megelőzték az 1949-ben még abszolút többségben lévő mezőgazdasági keresőket (1949-ben még az ország összes aktív keresőjének 53,9, 1970-ben viszont csak 25,7% tartozott az utóbb említett gazdasági ághoz). E két évtized alatt nőtt az egyéb gazdasági ágakban foglalkoztatott keresők aránya is.²¹²

(Az 1956/1957-es kivándorlás) Az ipari munkások számának gyors növekedésében egy ízben, az 1956-os forradalmat követő hónapokban következett be törés. Ebben a rövid, 4–5 hónapos időszakban – valamennyi nagy foglalkozási csoportot megelőzve – a legnagyobb, eltartottjaik nélkül is közel 70 ezer fős tömegben ipari munkások menekültek el Magyarországról. Ezzel egy rövid időre a munkáslétszám alakulásában újra jelentős szerepet játszott a korábbi történelmi korszakokban, elsősorban 1914 előtt oly jelentős kivándorlás, amely az 1940-es évek végétől gyakorlatilag lehetetlenné vált Magyarországon, és ennek következtében 1956-ig a munkásság (és az egész társadalom) migrációs folyamatai országon belülre korlátozódtak, vagyis a társadalmi változások

²¹¹ 1960-ban az ipari és építőipari termelőszövetkezetekben együtt 112 440, 1970-ben pedig 107 674 fizikai dolgozó végzett munkát. – 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 64. o.

²¹² 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 4. o.

zárt rendszerben játszódtak le, a ki- és a bevándorlás lényegében nem befolyásolta azokat. A hatvanas években megszorodott ugyan az országot „illegálisan elhagyók”, a „disszidálók” száma, de ennek mértéke nem fogható a dualizmus korihoz. Az 1956-os forradalom leverését követő néhány hónapban viszont – egységnyi idő alatt – a magyar történelem legnagyobb kivándorlási hulláma bontakozott ki, hiszen egy oszt-rák és jugoszláv forrásokra hivatkozó KSH jelentés szerint 1957 áprilisáig 193 ezer ember hagyta el az országot.²¹³ Ebből a közel 200 ezres tömegből 151 731 személyre vonatkozóan rendelkezünk részletes adatokkal, a maradék több mint 40 ezerről nem. Egy 1957 elején megjelent BM rendelet értelmében ugyanis az „illegálisan külföldre távozott” magyar állampolgárokról az ún. kijelentők kitöltésével együtt statisztikai adatokat is kellett gyűjteni. A KSH által készített összefoglaló elemzés befejezéséig az említett kb. 150 ezer személy adatai érkeztek be a Statisztikai Hivatalhoz, így részleteket csak erről, az összes kivándorló $\frac{3}{4}$ részét kitevő csoportról ismerünk. Minden okunk megvan azonban azt feltételezni, hogy ők híven reprezentálják a hiányzó 40 ezret is, azaz az 1956-os magyar menekültek egészét. A kivándorlók magas számának érzékeltetésére említjük meg, hogy az 1000 lakosra jutó mintegy 20 (ha a rövid időn belül visszavándoroltakat is figyelembe vesszük 18) „disszidens” olyan magas arány, amely az ország majdnem két esztendei természetes szaporodását vitte el.

A KSH által készített, évtizedeken át titkosan kezelt jelentés szerint a kivándorlók között kétharmados többségben voltak az aktív keresők (152 ezer személyből 102 500), ami messze meghaladta az országos átlagot. Az aktív keresőkön belül pedig akkori országos átlagukat jelentősen túlszárnyalva abszolút többségben voltak az ipari munkások: az említett 102 500-ból 54 000!²¹⁴ Az ipari munkások tömeges kivándorlása elsősorban a rendszer gazdasági és politikai viszonyaira, mint taszító tényezőkre vezethető vissza. A munkások (is) elsősorban az alacsony bérek és az általános áruhiány (beleértve a lakáshiányt is), továbbá a vállalaton belüli sérelmek, a munkahelyeken feltűnt megvalósított diktatórikus ellenőrzés és elnyomás miatt hagyták el az országot. Ugyanilyen hatás érte őket munkahelyen kívüli világukban is: a személyi szabadság durva korlátozása, a rendszer elnyomó jellege még azokat is taszította, akik nem vettek cselekvően részt az 56-os forradalomban, tehát közvetlenül nem kellett félniük a megtorlástól. Egyidejűleg vonzották őket a nyugati országok magasabb munkabérei és demokratikusabb, az egyénnek sokkal nagyobb szabadságot nyújtó társadalmi berendezkedése is. Az országot elhagyó ipari munkások kétharmada volt szakképzett,²¹⁵ ami ismét csak jelentősen meghaladta a szakmunkások országos átlagát. Egyes ipari szakmák a szó szoros értelmében megtizedelődtek: a műszerészeknek 16, az esztergályosoknak pedig 14%-a hagyta el az országot. Hasonlóképpen felülreprezentáltak voltak a munkások között a fiatalok, hiszen például a szakmunkások éppen fele 25 éven aluli fiatal volt, és csak 3%-a 50 évnél idősebb. A segédmunkások között pedig még ennél is magasabb volt a fiatalok aránya. Ez persze teljesen érthető: azok hoztak meg viszonylag könnyebben egy olyan nehéz döntést, mint a kivándorlás, akik még életpályájuk elején álltak. Ellenben azok, akik megállapodott és már kevésbé életerős emberek voltak – nehezebben. Ugyancz mondható el a szakképzettségről is: aki felkészültnek érezte magát egy olyan szakmában, amelyet világszerte megbecsültek, könnyebben

²¹³ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ő. e. Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai.

²¹⁴ U. o. 2. o.

²¹⁵ A 152 ezres populációból 54 ezer volt ipari munkás kereső, ebből 35,5 ezer szakmunkás.

vágott neki az ismeretlennek, mint az, aki képzetlen volt. A mezőgazdaságiak alacsony, mindössze 7%-os reprezentáltsága is részben ezzel magyarázható, miként a nők jóval alacsonyabb aránya is a nem házas kivándorlók között. További fontos jellemző, hogy az ipari munkások (is) jóval országos átlaguk feletti arányban vándoroltak ki a városokból, elsősorban az összes kivándorlónak valamivel több, mint a felét adó Budapestről.²¹⁶ Ha tehát tipizálni szeretnénk az 56-os kivándorlókat, egyértelműen azt mondhatjuk, hogy a legjellegzetesebb típus a fiatal, budapesti illetőségű, férfi ipari szakmunkásoké volt. A kivándorló aktív keresők, illetve az eltartottak nemenként megoszlása nem volt azonos. A keresők több mint $\frac{3}{4}$ -e volt férfi, az eltartottak között viszont a nők alkottak abszolút többséget. Érdekes még megjegyezni, hogy az eltartottak között 26–27 ezer tanuló volt, ebből közel ötezret tett ki az ipari tanulók száma (többet, mint az egyetemi és főiskolai hallgatók együttes száma). Bár a kivándorlónkon belüli arányuknál kisebb mértékben, de az 1956-os harcok alatt meghalt emberek (2502 fő, ebből civil 2261) között is relatív többségben voltak az ipari munkások, hiszen számuk a bányászokkal együtt megközelítette az ezret (947 fő).²¹⁷

(Demográfiai jellemzők) Az ipari munkások korosztályok szerinti megoszlása nagyfokú hasonlatosságot mutat a többi bérből és fizetésből élő fizikai dolgozóhoz, jelentősebb eltérés csak a folyamatosan előregerdő mezőgazdaságiakhoz, illetve szellemi dolgozókhoz képest mutatkozik. (Utóbbiakhoz képest azonban csak annyiban, hogy közöttük az egészen fiatal korosztályok aránya alacsonyabb volt, mint a fizikai dolgozók esetében, mert a szellemi dolgozók általában tovább jártak iskolába). A változás irányát csak 1960 és 1970 között tudjuk számszerűsíteni, de 1949-ből származó, nem teljes körű statisztikai forrásaink azt valószínűsítik, hogy hasonló tendencia érvényesült az előző évtizedben is. Eszerint korszakunkban a magyar munkásság átlagos életkora gyors ütemben csökkent. Ezt nem az egészen fiatal (14 éves vagy az alatti) munkások számának emelkedése idézte elő, mert ők kevesebben lettek, hiszen egyre többen végeztek el az általános iskola nyolc osztályát, hogy csak utána álljanak munkába. Az okot az ifjú, 15–29 év közötti korosztályok arányának gyors növekedésében kell keresnünk: 1960-ban az ipari munkások 36,6%-a, 1970-ben viszont 41,8%-a tartozott ebbe a korcsoportba. Még nagyobb mértékű volt a változás az építőipariaknál: a hatvanas években e korosztályok részesedése az összes építőipari munkásból 35,3-ról 44,4%-ra ugrott.²¹⁸ Ezek az adatok arról is árulkodnak egyben, hogy nem csak fiatalodott, hanem abszolút értelemben is igen fiatal volt az ipari munkások rétege ebben a korszakban. A munkaképes kornál idősebb ipari aktív keresők aránya viszont a vizsgált két évtized alatt csökkent, mert folyamatosan emelkedett azoknak a száma, akik a nyugdíjjogosultságot jelentő szolgálati idő minimumát (10 év) már a nyugdíjkorhatár (férfiaknál 60, nőknél 55 év) eléréséig teljesítették, tehát nem kényszerültek arra, hogy a korhatárt elérve tovább dolgozzanak. Az ötvenes évek elején még más volt a helyzet: azok az idős munkások, akik az új nyugdíjrendszer bevezetésekor nem tudták igazolni, hogy rendelkeznek az 1951. évi

²¹⁶ Minden adat forrása: MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ö. e. Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai. 2–37. o.

²¹⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ö. e. Az október 23-ai és az azt követő eseményekkel kapcsolatos sérülések és halálozások. KSH.

²¹⁸ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatisztikai eredmények. I. m. 39. o. és 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 73. o.

30. sz. törvényerejű rendelet 5. §-ában előírt minimális időtartamú tíz éves munkaviszonnyal, még 65–75 éves korukban is kénytelenek voltak dolgozni, mert másként nem tudtak volna megélni 200–250 Ft-os nyugdíjukból, mint arra egy 1953-ban elvégzett pártvizsgálat is rámutatott.²¹⁹ (1945 előtt szerzett különböző nyugellátási jogosultságait az infláció annak idején elértéktelenítette, illetve azok egy részét az új rendszer nem ismerte el).²²⁰ A jelentős részben fiatal felnőttekből álló ipari munkássághoz természetesen nagyszámú eltartott népesség tartozott: 1960-ban az ipari és építőipari munkások (fizikai dolgozók) 1 275 851 személyt tartottak el, tehát egy keresőre egy eltartott jutott.²²¹

Még nagyobb arányú változások történtek a munkások nemek szerinti megoszlásában. 1949-ben az iparban (az ún. szolgáltatóipar nélkül) foglalkoztatott munkások (fizikai dolgozók) 22,1% volt nő. Ekkor munkásnőket főként a textil-, a papír-, a gumi- és a nyomdaiparban alkalmaztak. A férfiak viszont a gépgyártásban, a villamosenergia-termelésben, a bányászatban és mindenek előtt az építőiparban dolgoztak saját átlagukat meghaladó arányban.²²² 1960-ban az ipar és az építőipar ún. fizikai foglalkozású keresőinek már közel negyede, újabb tíz év múltán, 1970-ben pedig 29,0%-a tartozott a szebbik nemhez. Ezen belül azonban csak a szűkebb értelemben vett iparban (a nőket alig alkalmazó építőipar nélkül) már 1960-ban is minden 100 keresőből 30, 1970-ben pedig 36 volt lány vagy asszony.²²³ A nőmunkások számának a férfiakénál gyorsabb növekedése azzal járt, hogy arányuk minden főbb iparcsoportban emelkedett. Ennek ellenére persze 1970-ben is ugyanazok voltak a jellegzetesen „női”, illetve „férfi” iparágak, amelyek 1949-ben: általában a könnyűipar, s azon belül főleg a textilipar tartozott az előző, az építőipar, a bányászat, a kohászat és a gépgyártás pedig az utóbbi csoportba.²²⁴ A női foglalkoztatottak számának gyors növekedése a szocialista iparosítás egyik legjellegzetesebb következménye volt: mivel a férfiak foglalkoztatásának szintje megközelítette az ún. plafont, a gazdaság rendelkezésére álló munkaerőalap elsősorban a nők, közöttük sok tízezer felnőtt asszony folyamatos munkába állításával volt bővíthető.

(Iparágankénti megoszlás) A munkások iparágankénti megoszlásának változásait a rendelkezésünkre álló források alapján az állami ipar fizikai dolgozói esetében követhetjük nyomon a negyvenes évek vége és a hatvanas évek dereka közötti időszakban. Ez jó közelítő értékekkel szolgálhat az ipari munkások egészére is, mert a szocialista rendszerben az ipari munkások elsöprő többsége állami vállalatoknál dolgozott. Ez

²¹⁹ *Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok.* A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írták, a dokumentumokat válogatták: Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos. Szerk.: Belényi Gyula. Napvilág Kiadó. Budapest, 2000. – Ezt a terjedelmes, gyengeségei és ellentmondásai ellenére is nagy forrásértékű dokumentumot, amely idézett kötetünk 327–380. oldalán található, a történettudományban először Varga László: *Az elhagyott tömeg 1950–1956.* (Cserépfalvi-Budapest Főváros Levéltára, 1994.) c. könyve hasznosította tudományosan (248. o.).

²²⁰ *Munkások Magyarországon 1948–1956. I. m. 344. o.*

²²¹ *1960. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozási adatok. I. m. 50. o.*

²²² *1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatistikai eredmények. I. m. 28. o.* – A szövegben említett iparágakban a nők aránya (azonos sorrendben) 63, 46 és 36% volt.

²²³ *1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 39. o.*

²²⁴ *1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 92–93. o.* – 1949-hez képest 1970-re a női építőipari munkások aránya megháromszorozódott ugyan, de még így is csak az összes építőipari munkás nem egészen egytizedét alkották.

alól kivételt jelent azonban korszakunk első néhány éve, mert ekkor még viszonylag nagyobb számú (1949. január elsején például 90 ezer körüli)²²⁵ ipari munkás állt magánalkalmazásban, mégpedig az állami ipar munkásaival nem arányos iparágankénti megoszlásban. A következő néhány évben azonban a kisiparban foglalkoztatott munkások rétegét túlnyomó részben felszámolták, így az állami ipar munkáslétszáma nagyon közel került az ipari munkások összlétszámához.

1951-ben az állami iparban és építőiparban foglalkoztatott fizikai munkások száma megközelítette a háromnegyed milliót.²²⁶ Az összlétszám közel fele (49,6%-a) ekkor már a nehéziparban dolgozott. Arányuk a következő években tovább nőtt: az időközben összlétszámban megnövekedett ipari munkásságnak 1956-ban már 54,2%-a dolgozott ezekben az iparágakban. A következő tíz évben azután az itt dolgozó munkások aránya megállapodott ezen a magas szinten: az állami ipar munkásainak 1961-ben és 1966-ban egyaránt 54,6%-át foglalkoztatták a nehéziparban. Ugyancsak ötéves ciklusokban vizsgálva, egyenletes növekedés figyelhető meg könnyűipari munkások esetében. Öt-évenként 1–2 százalékkal nőtt az összmunkásságon belüli részesedésük, és így az állami ipari üzemben dolgozó munkásokon belüli arányuk tizenöt év alatt (1951–1966 között) 18,4%-ról 22,1%-ra emelkedett. Az élelmiszeripari munkásság arányszámai viszont hullámzóan alakultak, mert 1951 és 1956 között az egészen belüli részesedése megugrott (6,9-ről 8,7%-ra), majd a következő fél évtizedben visszaesett 7,9%-ra és a következő öt év alatt lényegében ezt az arányt őrizte meg.²²⁷ Ezekből az adatokból világosan következik, hogy az arány az építőipari munkások esetében csökkent, mégpedig nagyon jelentős mértékben. Miközben 1951–1966 között abszolút számban stagnált az ebben a szektorban dolgozó munkások száma, addig arányuk az 1951. évi 25,1%-ról 1966-ra 15,3-ra mérséklődött.²²⁸ Az építőipar egyike volt azon néhány iparágnak, amelyet az iparosítási politika hullámvázai a legközvetlenebbül érintettek. 1949-től kezdve néhány év alatt hatalmas arányú felfutás figyelhető a korlátokat ismerni nem akaró beruházási politika következtében. 1949. január 1-én 72 147 építőipari munkást írtak össze,²²⁹ ezzel szemben 1952-ben csak az állami építőiparban 207 000-et! Újabb három év múltán, 1955-ben viszont már csak 145 000 munkást rögzítettek a statisztikák,²³⁰ mert a racionalizálások során mintegy 60–70 ezer építőmunkást tettek utcára az állami szektorból. Az 1949–1953 közötti időszak nem csak az építőipar, hanem a többi iparág munkáslétszámának alakulásán is nyomot hagyott. A bányászat, a kohászat és a gépipar 15 év alatti létszámnövekedése például fele részben ez alatt a négy év következett be. Ezzel szemben 1949–1953 között a textilipari a munkások számának növekedése csak az egynegyede

²²⁵ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatisztikai eredmények. I. m. 27. o. és 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 156–158. o. I. m. 25. o. A magánalkalmazásban álló munkások és alkalmazottak együttes száma 102 292 fő volt, ennek túlnyomó része munkás lehetett, mert a kis- és a közepes nagyságú üzemek csak kevés alkalmazottat tartottak.

²²⁶ Ebben az összefüggésben végig az „ipari munkás” tág értelmezésével élünk, tehát a feldolgozó ipariakhoz a bányászokat és az építőipari munkásokat is hozzászámítjuk. Az adatok forrása: Munkaügyi Adattár 1949–1966. KSH. Budapest, 1968. 138–139. és 179. o.

²²⁷ Munkaügyi Adattár 1949–1966. I. m. 138–139. o.

²²⁸ Munkaügyi Adattár 1949–1966. I. m. 179. o.

²²⁹ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatisztikai eredmények. I. m. 27. o.

²³⁰ Munkaügyi Adattár 1949–1966. I. m. 179. o.

volt az 1966-ig lezajlott teljes emelkedésnek.²³¹ Összefoglalóan elmondható tehát, hogy a munkáslétszám tekintetében (is) eltolódás következett be a nehézipar és különösen annak néhány ágazata javára, ám ez nem volt drámai mértékű, hiszen a könnyű- és az élelmiszeriparban is a létszámnövelés volt a termelés növelésének fő eszköze.

(**Társadalmi szektorok szerinti megoszlás**) A szocialista gazdasági rendszerben hivatalosan három tulajdonformát különböztettek meg az iparban (is), az államit, a szövetkezetit és a magántulajdont. Közülük kettő, a magán- és az állami tulajdon 1945 előtt is létezett, a szövetkezeti azonban nem, az a szocialista gazdasági rendszer jellegzetes képződménye volt.²³² (2. sz. táblázat)

2. sz. táblázat: Az ipari munkások társadalmi szektorok szerint 1950–1966 (ezer fő)

ÉV	Az állami ipar munkásai	Termelők a szövetkezeti iparban	A magánkisipar foglalkoztatottjai ²³³
1950	470	12	36
1956	742	102	3
1961	908	139	8
1966	1018	156	7

FORRÁS: *Munkaügyi adattár 1949–1966. I. m. 130. o.*

Gazdasági szerepét is és munkáslétszámát tekintve is már az ötvenes évek elején nagy túlsúlyba került az állami szektor, amelyet ideológiai szempontból is a legértékesebb tulajdonformának tekintettek.²³⁴ Ezzel szemben az 1945 előtt vezető szerepet játszó magánszektor az ötvenes évek közepére a korábbiaknál a töredékére zsugorodott. A magánszektor legjellegzetesebb szereplőjévé az egyedül, alkalmazott nélkül dolgozó kistulajdonos, a „maszek” vált, akit korlátozott számban és államilag meghatározott, nem alapvető gazdasági feladatok ellátása esetén tűrt meg a rendszer. Azt csak kevés kistulajdonosnak engedték meg, hogy bér munkásokat is alkalmazzon, hiszen az a hiva-

²³¹ *Munkaügyi Adattár 1949–1966. I. m. 138–139. o.*

²³² A rendelkezésünkre álló források alapján a szövetkezeti és a magánkisipar munkásainak számát csak hozzávetőlegesen, mintegy tájékoztató jelleggel adhattuk meg. Az ipari szövetkezetekre vonatkozó statisztikák ugyanis csak az ún. „termelő”-ket vették számba, akik között – ismeretlen arányban – szerepeltek nem fizikai dolgozók is, azaz a táblázat 2. oszlopában közölt adatok meghaladják a ktsz-ekben fizikai munkát végzőkét. A magánkisipar esetében a szövetkezetihez hasonlóan minden alkalmazott (nem tulajdonos és nem segítő családtag) adata szerepel táblázatunk utolsó oszlopában, bár ebben az esetben a nem fizikai dolgozók száma elenyésző lehetett. Megjegyezzük végül, hogy az ipari szövetkezetek „termelő”-nek nevezett dolgozói közül igen sokan ún. otthon dolgozók voltak: 1961-ben például a 139 ezerből 52 ezer, 1966-ban a 156 ezerből 60 ezer fő.

²³³ Számított adat: a magánkisipar összes foglalkoztatottjából kivontuk az önállók és a szakmunkástanulók számát. – A táblázat valamennyi adata az építőipar nélkül értendő.

²³⁴ „Össznépi”, vagy „társadalmi” tulajdonnak is nevezték azzal az ideológiai tartalommal, hogy a tulajdonos, az állam, az egész „dolgozó nép” nevében látja el a tulajdonosi jogköröket. Ezzel szemben a szövetkezeti tulajdont ez a felfogás csak „csoporttulajdonnak” tekintette, ami ugyan szintén közösségi tulajdon volt, de nem az „egész dolgozó népe”, hanem csak a szövetkezetet létrehozó tagoké.

talos felfogás szerint „kizsákmányolásnak” számított. Az ebben a szektorban foglalkoztatott munkások számának jelentéktelenné válását híven tükrözi a 2. sz. táblázat utolsó oszlopa. Az állami kezdeményezésre létrejött és állami irányítással működő kisipari termelőszövetkezeteket (ktsz-eket) a szocialista szektorhoz sorolták, de a tulajdonviszonyok tekintetében nem tartották egyenrangúnak az állami tulajdonnal. Ugyan beillesztették őket a központosított gazdaságirányítási rendszer kereteibe, de „népgazdasági szempontból” csak kis jelentőségű feladatokat bízta rájuk. Az 1956-os munkástanácsi követelések között fel is bukkant a valódi szövetkezeti önállóság követelése, éppen azzal a céllal, hogy a szigorú állami ellenőrzéstől, dirigenciától megszabadulhassanak.²³⁵ A ktsz-ek megszervezésével egy sajátos helyzetű ipari munkás réteg keletkezett, a szövetkezeti fizikai dolgozóké. Nagyobb részüket hivatalosan nem tekintették bér munkásnak, hanem olyan volt kistulajdonosnak, aki magántulajdonával, gazdasági felszerelésével stb. belépett szövetkezetbe, és ezzel annak tagja lett. Ez az értelmezés azonban nem felelt meg a valóságnak, mert a fizikai munkát végző szövetkezeti tagok lényegében sajátos módon fizetett bér munkások voltak abban az esetben is, ha valamilyen termelési eszközzel léptek be a ktsz-be, és abból következően bizonyos formális jogokkal rendelkeztek is. (Egyébként túlnyomó részük nem önként lépett be, hanem gazdasági vagy közvetlen hatósági kényszer hatására lett a ktsz tagja).²³⁶ Hivatalosan is bér munkásnak tekintették viszont a szövetkezeti alkalmazottak egy részét, azokat, akik fizikai munkát végeztek ott, mert ők a hivatalos felfogás szerint sem vittek be magántulajdont a ktsz-be, hanem a szövetkezet vette fel őket munkavállalóként.

(Üzemi koncentráció) A szocialista iparfejlesztés sajátosságainak megfelelően megnövekedett az ipari munkások üzemi koncentrációja is, főként három ok következtében. Az egyik a kisipar gyors visszaszorítása volt, mert az ott alkalmazott bér munkások rétege összezsugorodott, sőt átmenetileg, 1953–1954 táján lényegében fel is számolódott. A kisipari munkások többségét a gyáripar szívta fel, tehát korábbi munkahelyüknél nagyobb létszámmal dolgozó üzem alkalmazottai lettek. A koncentráció növekedéséhez hozzájárultak az üzemösszevonások is, melyek következtében korszakunkban csökkent az állami ipar telephelyeinek a száma, viszont gyorsan nőtt az egy üzemre (ipari telephelyre) jutó munkáslétszám. Végül az ebben a korszakban átadott új üzemek nagyobb része eleve az országos átlag feletti létszámmal kezdte meg működését. Ez a tendencia már az 1940-es évek végén kibontakozott és töretlenül folytatódott 1956 után is. 1957-ben országos átlagban 109, öt évvel később, 1964-ben 158 foglalkoztatott dolgozott egy telephelyen.²³⁷ Az 1960-as évek első felében a közel másfél évtizede tartó koncentrációs folyamat következtében a nehézipari munkások abszolút többsége olyan üzemben (telephelyen) dolgozott, amelynek munkáslétszáma meghaladta az 1000 főt, ezen belül majdnem minden harmadik ember 2000 főnél több

²³⁵ PIL 290. f. 1/52. ó. e. *Az OKISZ forradalmi intézőbizottságának közleménye*. 1956. okt. 29.

²³⁶ A szövetkezeti tagokkal kapcsolatos hivatalos felfogás nem csupán elvileg kifogásolható, de a statisztikai számbavétel során is komoly gyakorlati problémákat okoz, és végső soron a munkásság szektoronkénti összehasonlítását is nehezíti. A statisztikák ugyanis „fizikai dolgozók” helyett „termelők”-et írtak össze az ipari szövetkezetek dolgozói körében, akikről nem tudni pontosan, milyen munkakört láttak el – jöllehet minden okunk megvan azt feltételezni, hogy nagy többségük fizikai munkát végzett.

²³⁷ *Ipari adattár* I. köt. KSH. Budapest, 1966. 49. o.

munkást foglalkoztató nagyüzem alkalmazásában állt.²³⁸ Ezzel szemben a 100 munkásnál kevesebbet foglalkoztató üzemekben dolgozók összlétszáma még az egytizedet sem érte el. A könnyű- és az élelmiszeriparban kisebb volt a koncentráció, ott a legjellegzetesebb üzemtípust a 100 és 1000 közötti munkáslétszámmal dolgozó vállalatok alkották. Ennek ellenére az ipari munkások koncentrációja nagyfokúnak mondható Magyarországon, hiszen 1963-ban az állami és a szövetkezeti ipar összes munkásának (az állami és a szövetkezeti nehéz-, könnyű- és élelmiszeripar együtt) 44%-a 1000 munkásnál többet foglalkoztató üzemben (telephelyen) kereste kenyerét.²³⁹ A koncentráció nagyarányú növekedése hátterében egyébként nem csupán gazdaságpolitikai megfontolások álltak. A szocialista rendszer első korszakában a hatalom ideológiai okokból is arra törekedett, hogy minél nagyobb munkáslétszámot foglalkoztató, állami tulajdonban lévő üzemeket hozzanak létre, különösen a nehéziparban, mert a marxista-leninista ideológia a nagyüzemeket tartotta a szocialista gazdaság legértékesebb vállalatainak, miként társadalmi szempontból a nagyvárosi, nagyüzemi munkásságot a legértékesebb rétegnek.

B) TÁRSADALMI EREDET ÉS KILÉPÉS MÁS RÉTEGEKBE. A MUNKANÉLKÜLISÉG

(Az önreprodukció) Az ipari munkásság utánpótlása több forrásból táplálkozott. Elsőként a saját gyermekeik soraiból származó utánpótlást, az önreprodukciót kell említünk, amely más társadalmi csoportokhoz hasonlóan e réteg „újratermelésének” is legtermészetesebb forrása volt. 1949-ben a szakmunkások 27%-a származott szakmunkás apától, és további 19% „egyéb munkás” rétegekből (mezőgazdasági munkások nélkül). 1962–1964-re ezek az arányok 17, illetve 19%-ra csökkentek ugyan, de e legképzettebb munkásréteg esetében az önreprodukció a hatvanas évek első felében is jelentősnek mondható. Tény azonban, hogy még a szakmunkásság utánpótlásában is – ha hinni lehet a statisztikai adatoknak – egyre nagyobb szerepet játszottak a paraszti származásúak, hiszen 1962–1964-ben 42%-uk jött ilyen családból.²⁴⁰ A betanított és a segédmunkások esetében kisebb volt a saját rétegből származók aránya. Ha az apák foglalkozása esetében „egyéb munkás” néven össze is vonjuk a két, képzetlenebb munkásréteget, még abban az esetben is azt találjuk, hogy 1949-ben a betanított munkásoknak csak 20%-a származott „egyéb munkás” apától, 1962–1964-ben pedig még annyian sem: akkor már csak alig több mint tizedük jött ilyen családból. Még kisebb arányban származtak saját rétegükből a segédmunkások. Ha az apák foglalkozását vizsgálva valamennyi nem mezőgazdasági munkás csoportot számításba vesszük, a betanított- és a segédmunkás réteg önreprodukciója akkor sem emelkedett az egyharmad fölé már 1949-ben sem, és még ettől is elmaradt az 1960-as években.²⁴¹

²³⁸ 1963-ban a szocialista nehéziparban (állami és szövetkezeti nehézipar együtt) 196 216 munkás dolgozott 2000-nél, további 144 341 munkás 1000-nél több munkást foglalkoztató nagyüzemben. – *Ipari adattár I. köt.* I. m. 58. o.

²³⁹ U. o.

²⁴⁰ A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. *Statisztikai Időszaki Közlemények* 343. köt. KSH. Budapest, 1975. 73–76. o.

²⁴¹ A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. I. m. 73–76. o.

(Az utánpótlás főbb külső forrásai) A fenti adatokból látható, hogy az ipari munkásság „bővített újratermeléshez”, számának két évtized alatti megkétszerezéséhez az önreprodukció önmagában messze nem lett volna elégséges. Ahhoz a magyar társadalom nagyarányú foglalkozási átrétegződésére is szükség volt. Az ebben érintett foglalkozási csoportok közül első helyen a többmillióos mezőgazdasági népesség mobilitási folyamatait kell emlitenünk, mégpedig kettős értelemben is. Egyrészt a felnőtt, életpályájukat mezőgazdasági dolgozóként (munkásként vagy kistulajdonosként) megkezdő emberek nemzedéken belüli, másrészt a mezőgazdasági családból származó, de saját kereső életpályájukon már ipari munkavállalóként elinduló fiatalok nemzedékek közötti mobilitását. A paraszt-munkás mobilitásnak két csúcsidezőszaka volt: az 1949–1953 és az 1959–1964 közötti évek. Ezekben a periódusokban, történelmünkben egyedülálló módon, évente átlagosan mintegy 100–100 ezer mezőgazdasági kereső fordított hátat eredeti foglalkozásának és vállalt más gazdasági ágban, elsősorban az iparban munkát. Az ipari munkások gyors számszerű növekedésének másik fontos forrását az addig a háztartásban dolgozó nők képezték, akiknek munkavállalói aktivitása ugrásszerűen nőtt ebben a két évtizedben. Végül nem hagyhatók figyelmen kívül a városi kistulajdonos rétegek, a kisiparosok és a kiskereskedők sem, hiszen ezekben az években ők is tíz- és tízezer számra mentek tönkre, és kényszerültek bér munkássá válni. (Látható tehát, hogy valamennyi, az MDP által a negyvenes évek végén ipari munkaerőforrásként, vagy ahogy akkor mondták: munkaerő-tartalékként számításba vett réteg hozzájárult az ipari munkások számának növekedéséhez, bár a folyamatok gazdasági és társadalmi következményei gyakran eltértek az eredeti politikai szándéktól.)

(A mezőgazdasági népesség) A mezőgazdasági keresők kilépési mobilitásának indítékai igen összetettek voltak. Ez egy ilyen nagy, 1949-ben még 2,2 millió keresőből álló társadalmi csoport esetében természetes is, hiszen több rétegből tevődött össze. Más céljai voltak például annak, aki 15–20 katasztrális holdas családi gazdaság tulajdonosa, s teljesen más annak, aki munkanélküli agrárproletár volt. Három-négy esztendővel a tsz-szervezés megkezdése után azonban az ilyen jellegű különbségek, ha meg nem szűntek is, de jelentős mértékben halványodtak. Az agrárpolitika ugyanis közelítette egymáshoz az egyes paraszti rétegek helyzetét és ebből következően magatartását is, főleg olyan értelemben, hogy minden csoportban felerősödött a mezőgazdaság elhagyásának szándéka. És hogy az elhatározást milyen gyakran követte tett, azt bizonyítják a távozók számára vonatkozó adatok: 1949–1953 között, nagy évenkénti szóródással, mintegy 360 ezer kereső lépett ki a mezőgazdaságból.

A mezőgazdasági népességet érintő drámai változások áttekintésére természetesen nem vállalkozhattunk.²⁴² Összefoglalóan csak annyit szükséges megállapítanunk, hogy ez a nagy társadalmi csoport nem csupán számban fogyatkozott meg az 1949–1970 közötti időszakban, hanem belsőleg is teljesen átalakult. A hatvanas évek derekára összezsugorodott a korábban nagy többséget képező földtulajdonosok rétege, a mezőgazdasági keresők legnagyobb csoportjává a tsz-ek tagsága vált. 1949-ben még 1 086 937 személy rendelkezett mezőgazdasági földtulajdonnal és további 211 074

²⁴² Erre lásd: Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1972.; Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. I. m.; Szakács Sándor: *A földosztástól a kollektivizálásig 1945–1956*. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk.: Gunst Péter. Napvilág Kiadó. Budapest, 1998. 285–345. o.

személynek volt földbérlete.²⁴³ A termelészövetkezeti szektorhoz tartozók csoportja ekkor még jelentéktelennek mondható. Ezzel szemben 1970-ben a tsz-tagok és segítő családtagjaik száma meghaladta a háromnegyed milliót, s ezzel a mezőgazdasági fizikai dolgozók meghatározó csoportjává vált, viszont a magántulajdonnal rendelkezőké ekkorra a százezres határ alá süllyedt.²⁴⁴ Megkisebbedett a mezőgazdasági munkások (alkalmazásban álló fizikai dolgozók) tömege is. 1949-ben a 0–1 holdas törpebirtokokkal együtt mintegy 350 ezer mezőgazdasági bér munkás (kereső) volt az országban,²⁴⁵ nagyobb részben a magánszektor alkalmazásában. A következő másfél évtizedben azután a magánszektor által foglalkoztatottak csoportja követte az 1945-ben felszámolt uradalmi cselédséget: a hatvanas évekre eltűnt a társadalmi struktúrából. Az 1970-es a népszámlálás során összeírt 320 ezer „alkalmazásban álló [mezőgazdasági] fizikai dolgozó” már más jellemvonásokkal rendelkezett, mint a negyvenes évek második felének napszámos munkásai. Egy részük állami gazdaságban dolgozó „gyalogmunkás” volt, akik bár rosszul voltak fizetve, de munkaviszonyuk rendezett és stabil volt. Egy másik, számban kisebb részük pedig szakképzett fizikai dolgozóként talált munkahelyet az állami gazdaságokban vagy a termelészövetkezetekben. Az állami gazdaságok a munkacsúcsok idején alkalmaztak vándormunkásokat is (egy részük cigány ember volt), de ez a réteg sem azonosítható az 1930-as és az 1940-es évek agrárproletár csoportjai (napszámos, summás, uradalmi cseléd stb.) egyikével sem. A hatvanas évek közepétől az állami mezőgazdasági üzemekben dolgozó munkások helyzete – bár alacsony anyagi fogyasztás és kulturális színvonal mellett – stabilnak volt mondható, ezért többnyire kitartottak munkahelyük mellett. E réteg mobilitása ekkor már főleg a nemzedékek közötti formában jelentkezett.

(A mezőgazdasági munkanélküliek) Az ipari munkavállalási lehetőségek növekedése elsőként a mezőgazdasági munkanélküliek tömegeit mozdította meg. Helyzetükről, a negyvenes évek második felében jelentkező súlyos megélhetési gondjairól az előző fejezetben már esett szó. E réteg munkanélkülisége részben aktuális, részben mélyebb, hosszabb távon érvényesülő okok következtében a negyvenes évek végén is tömegesnek mondható. A gazdagparasztság 1949-től kibontakozó felszámolási folyamata a napszámosok újabb tömegei előtt vágta el a mezőgazdasági bér munkavállalás lehetőségét, hiszen a tönkremenő gazdagparaszti gazdaságok nem kínáltak többé munkát számukra. Holott azt a mezőgazdasági munkások jó része vonzónak találta és igényelte, hiszen általában a lakóhelyen, vagy annak közelében adott munkát. Az 1947–49-ben állami nyomásra megemelt napszámbérek miatt ráadásul anyagi szempontból is megérte a magánszektorban dolgozni. Egyértelműen bizonyítja ezt, hogy a DÉFOSZ még 1950-ben is, amikor már elhatalmasodott a kulákküldözés, 100 ezer napszámost és további 275 ezer aratómunkást közvetített ki a mezőgazdaság magánszektora számára (s emellett sokan közvetítés nélkül helyezkedtek el)!²⁴⁶ A mezőgazdasági munkanélküliségnek volt egy mélyebben rejlő oka is, amelynek gyökerei a magyar agrár- és gazdaságtörténet előző évszázadába nyúltak. A magyar mezőgazdaság ugyanis adott piaci értékesítési lehetőségei, üzemszervezési színvonala és gépesítettsége mellett a rendelkezésére álló nagy tömegű munkaerőt

²⁴³ 1949. évi népszámlálás 7. köt. *A foglalkozási statisztika országos eredményei*. I. m. 34. o.

²⁴⁴ 1970. évi népszámlálás 24. köt. *Foglalkozási adatok I.* I. m. 226. o.

²⁴⁵ 1949. évi népszámlálás 7. köt. *A foglalkozási statisztika országos eredményei*. I. m. 12. o.

²⁴⁶ PIL (SZKL) DÉFOSZ. ir. 1950. *A Munkaközvetítő Osztály feljegyzése*. 1950. dec. 19.

nem tudta hatékonyan foglalkoztatni. Ez a tudományos irodalom által régebben agrártúlnépesedésnek nevezett jelenség már a XIX. század végén megfigyelhető volt, és a két világháború között is társadalmunk egyik feszültségforrása maradt. Mint az előző fejezetben rámutattunk, e téren az 1945-ös földosztás sem hozott 100%-os megoldást: jelentősen csökkentette ugyan az agrárproletárok számát, a továbbra is föld nélkül maradt százezreket viszont még annál is sokkal nehezebb helyzetbe hozta, amilyen körülmények között 1945 előtt éltek.

A földreform után kialakult helyzet tehát világosan bizonyítja, hogy a magyar társadalomfejlődés e régi problémájának felszámolása nem maradhatott meg az agrárkérdés keretein belül: a munkaerő-felesleg felszívása, az agrártúlnépesedés levezetése a nem mezőgazdasági gazdasági ágak, elsősorban az ipar munkaerőpiacának bővülésétől (is) függött. Erre a – nevezzük így – társadalmi kihívásra volt egyfajta sajátos válasz a negyvenes évek végén megkezdett iparosítás. (Ezzel persze nem állítjuk azt, hogy a „szocialista iparosítás” gazdaságfejlesztési stratégiáját a magyar agrártársadalom e sajátos adottsága miatt alakították volna ki, erről szó sincs – annak a koncepcióját az MKP vezetői készen hozták Moszkvából). Mint fentebb jeleztük, ez az iparosítási mód szükségképpen együtt járt az élőmunka pazarló, nem hatékony felhasználásával és a termelékenység alacsony szintjével, ugyanakkor viszont a magyar társadalomtörténet egyik krónikus problémája, az agrártúlnépesedés csökkentésében vitathatatlanul fontos szerepet játszott. Egyúttal hozzájárult az 1940-es évek végi munkanélküliség nagyarányú csökkentéséhez is, hiszen a két dolog a mezőgazdasági munkanélküliség esetében fedte egymást. A fentiek ismeretében természetesnek tekinthető, hogy az extenzív iparosítás megkezdésekor a munkanélküli mezőgazdasági munkások reagáltak elsőként az ipar és az építőipar munkaerő-keresletének gyors növekedésére, különösen azt követően, hogy a közmunkákat 1949-ben megszüntették. Hozzátehetjük: mintha a sztálini iparosítási koncepció ennek a munkavállalás során szerény anyagi és egyéb igényt támasztó rétegnek az adottságaira lett volna szabva. Alacsony szintű gépesítettség, gyenge üzem- és munkaszervezés, ellenben hatalmas arányú élőmunkafelhasználás – gazdasági szempontból ez jellemezte a szocialista iparfejlesztést a negyvenes évek vége és a hatvanas évek közepe közötti időszakban. Ezek a sajátosságok viszont éppen megfeleltek a tegnapi agrárproletárok igényeinek. (A képzett, minőségi munka végzésére képes munkaerő számára viszont e sajátosságok hátrányt jelentettek, mert tudásukat nem értékelte kellő mértékben).

(A mezőgazdasági munkások) Az 1940-es és az 1950-es évek fordulóján az agrárproletárokról, a mezőgazdasági munkanélküliekről mondható el leginkább, hogy elsősorban nem az 1949-től kibontakozó szocialista agrár- és falusi politika taszította ki őket a falusi, mezőgazdasági környezetből, hanem inkább az ipari munkalehetőségek vonzása hatott rájuk: a rendszeres foglalkoztatás és a bármilyen csekély, de állandó jövedelem komoly vonzerőt jelentettek számukra. Fokozott munkavállalási aktivitásukra enged következtetni, hogy 1949 folyamán és 1950 első hónapjaiban a munkaközvetítésre jelentkező állástalanok 60%-a segédmunkásként kívánt elhelyezkedni, ami azt valószínűsíti, hogy sok lehetett közöttük a mezőgazdasági munkás.²⁴⁷ Az agrárproletárokat főleg az ekkor megkezdett nagyberuházások vonzották. Sokan a régi kubikus hagyományt követve ásóval, lapáttal felszerelkezve érkeztek az új munkahelyre, így például 1949-ben a Dunai Vasmű Mohácson megkezdett alapozási munkáira. A felgyorsult foglalkozási

²⁴⁷ MOL XIX-A-16-a 130. d. (régí) Az MTH jelentése az OT-nak. 1950. febr. 25.

átrétegződés nyomán újra növekedni kezdett a dualizmus korának jellegzetes földmunkás rétege, a kubikusság. Ám ez csak átmeneti jelenség volt, számszerű gyarapodásukban már 1953-ban súlyos törés következett be. Az 1960-as évek elején, a tsz szervezés utolsó nagy kampánya időszakában pedig már nem történt olyan látványos létszámnövekedés az építőiparban – hiszen az ott munkát vállalók munkája emlékeztetett leginkább az egykori kubikusságra – mint 1949–1953 között. (Az agrárproletárok emellett más kitérési lehetőségeket is kerestek, amelyeket ugyancsak állami intézkedések teremtettek számukra. Elsősorban a tszcs-kbe történő belépést és a földterületét jelentősen megnövelő állami gazdasági szektorban történő munkavállalást látták ilyen lehetőségnek. A gazdaságszervezési törvények nagyságát korlátozó, 1948 nyarának végén kiadott, a 9000/1948. M. E. sz. rendelet nyomán például elsőként mezőgazdasági munkások léptek be a földbérleti szövetkezetekbe, egyesek kezdetben egyenesen új földosztásként értelmezték a dolgot. Amikor 1949 elején ezeket a földbérleti szövetkezeteket az MDP akaratának megfelelően termelőszövetkezeti csoportokká alakították át, a réginél biztosabb megélhetést remélve ezt a megoldást is elfogadták, és így közülük kerültek ki az első tszcs-tagok. Néhány év elteltével várározásaik egy részében csalódnuk kellett ugyan, hiszen a közösben sem javult meg a helyzetük – 1952-ben például a tagok jó része a télire való gabonát sem kapta meg a tszcs-tól, s emiatt még az ő köreikben is a szocialista rendszerrel szembeni „lázadó hangulat” keletkezett²⁴⁸ –, mégis nagy részük kitartott a tszcs mellett, hiszen az még mindig jobb volt, mint a munkanélküliség).

Fentebb már utaltunk rá, hogy ennek a mobilitásnak voltak árnyoldalai is, amelyek a magyar társadalomfejlődés távlatai szempontjából ugyanolyan lényegbevágóak voltak, mint az agrártúlnépesedés lecsapolásának pillanatnyi előnyei. A mobilitási pályák ugyanis kisívűek voltak, az új munkások jó része az ipari munkásság legalsó csoportjába, az ún. alsó munkásságba került és foglalkozáscseréjükben dominált a szociális jellegű kényszer. Ezek az emberek szinte kivétel nélkül képzetlen, nehéz testi munkát végző segédmunkások lettek, nagyon gyenge vállalatban belüli munkavállalói pozíciókkal. Munkafeltételeik rosszak, bérük csekély volt. Jelentős részük ráadásul messzire szakadt családjától, lakóhelyétől; ingázni, munkásszálláson élni vagy eredeti lakóhelyéről elköltözni kényszerült. Új munkahelyükön a régi munkások egy része olykor kimondottan ellenszenvvel fogadta, „paraszt”-nak, vagy „indiánnak” nevezte őket.²⁴⁹ (Ennek ellenére az elbocsátások, a „leépítések” idején az iparba került volt agrárproletárok kisebb arányban tértek vissza a mezőgazdaságba, mint azok, akiknek korábban saját földjük volt. Egyszerűen azért, mert ők nem próbálkozhattak a magángazdálkodás újrakezdésével, és ezért inkább vállalták a városi munkanélküliséget is abban a reményben, hogy előbb-utóbb újra munkát kaphatnak.)

A hatvanas években az agrárproletárból lett ipari munkások többsége, ha társadalmilag alacsony szinten is, leggyakrabban ingázó segédmunkásként, fokozatosan stabilizálni tudta helyzetét. A nagyfokú munkahelyi instabilitás, azaz a munkahelyek közötti vándorlás, a szerény jövedelem és a nehéz testi munka, továbbá a meglehetősen igénytelen fogyasztási szint továbbra is jellemezte helyzetüket, de már véglegesen ipa-

²⁴⁸ Szemléletes példája ennek a politikai hangulatnak az „Endrődi Petőfi Tszcs” 1952. augusztusi közgyűlése. Jegyzőkönyvét ld.: Hol van az a jólét, amit hirdetnek? Egy tszcs közgyűlés jegyzőkönyve. Közreadja: Belényi Gyula. *Kritika*. 1987. 8. sz.

²⁴⁹ MOL-M-KS-276. f. 53/107. ő. e. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya előterjesztése. 1952. szept. 23.

ri munkások maradtak, szerencsésebb esetben átképzős tanfolyamot végeztek, s annak eredményeképpen gépkezelők, targoncások stb. lehettek. Történelmi távlatban az volt a legfontosabb változás, hogy ez, a korábban nagyon kevés munkalehetőséget kapott réteg állandó jövedelemhez jutott. Ezzel nem azt mondjuk, hogy a hatvanas évek második felében már nem lett volna jelentős mértékű a mezőgazdaságiak átlépése az iparba, azaz lezárult volna a paraszt-munkás mobilitás korszaka, hanem azt, hogy annak egyre inkább a nemzedékek közötti mobilitás lett a fő formája, amely mindenképpen sokkal konszolidáltabb módja volt a társadalmi helyváltoztatásnak, mint a jórészt közvetlen kényszerek által mozgatott nemzedéken belüli mobilitás.

(A földtulajdonnal rendelkezők) A földtulajdonnal rendelkező, milliós tömegű parasztság mobilitási készsége alapvetően különbözött az agrárproletárokéétól. Ezeknek az embereknek a fő céljuk a földtulajdon megtartása és az egyéni gazdálkodás folytatása volt. (Más kérdés, hogy demokratikus, állami kényszerszertől mentes viszonyok között sem tudta volna minden egyes kisbirtokos paraszt perspektivikusan is megőrizni földtulajdonát, magyaráz egy részük idővel tönkrement volna). Az 1940-es évek végétől e cél valóra váltása azonban már nem csak rajtuk múltott, hanem egyre inkább az állam gazdaság- és agrárpolitikájától vált függővé.

Az MDP, majd az MSZMP gazdaság- és agrárpolitikai elgondolásai abból az elvből indultak ki, hogy a mezőgazdasági keresők iparba áramlása egy „pozitív” munkaerő-felszabadítási folyamat eredményeként fog lezajlani. Ezen azt értették, hogy a nagyüzemivé alakított mezőgazdaság gyors gépesítése, modern agrotechnikai eljárások alkalmazása és az ott megmaradt munkaerő munkájának hatékony megszervezése segítségével egyszerre érhető el a mezőgazdasági termelés növelése, az ország élelmiszerszükségletének fedezése és a felhasznált munkaerő számának gyors csökkentése. A mezőgazdaságból az említett okok következtében kényszer nélkül, önként távozó százazrek pedig fedezhetik – vélték – az ipar gyorsan növekvő munkaerő-szükségletét. A valóságos folyamatok azonban ellentétesek voltak ezekkel az elképzelésekkel. A földtulajdonnal rendelkezők túlnyomó többsége azért fordított hátat a mezőgazdaságnak, mert az egyre kedvezőtlenebb termelési feltételek miatt a földművelésből nem tudott megélni. Ugyancsak erre ösztönözte őket az infrastrukturális beruházások elhanyagolása az agrártérsegekben és a folytonos hatósági zaklatások is. Nem beszélve annak tudati, lélektani hatásairól, hogy a kistulajdonosok százazreit nemzedékek munkájával megszerzett földjétől fosztották meg. A falvak világában történeteket aligha lehet Bibó Istvánál találóbban jellemezni: „ami [az ötvenes években] a parasztsággal történt, abban a legborzasztóbb az volt, hogy az lényegében a parasztság gerincének megtörése volt”.²⁵⁰ A kistulajdonos parasztság mobilitásában tehát a taszító tényezők domináltak.

(A gazdagparasztság) Erre a legegértelműbb példát a gazdagparasztok szolgáltatják. Abban ugyanis, hogy a mezőgazdasági munkások után a legkorábban az ő körükből indult meg az iparba áramlás, egyértelműen a taszító tényezőknek volt szerepük, hiszen az ipari munkássá válás számukra egyértelműen lesüllyedést jelentett. (Éppen ezért 1945 előtt ennek a rétegnek a kilépési mobilitását nem jellemezte az ipari bémunkássá válás, különösen nem abban a formában, amikor nemzedéken belül valósult meg ez a lefelé irányuló társadalmi mozgás. Azok, akik abban a korszakban kiléptek innen, általában fiatalok voltak, és a szülői nemzedékhez képest változtattak

²⁵⁰ Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. *Magyar Krónika*. Budapest, 1989. 122. o.

helyet a társadalmi tevékenységek szerkezetében; mozgásuk többnyire a szellemi rétegekbe irányult.)

1948–1949-től a hivatalos szóhasználattal kulákságnak nevezett rétegre olyan durva állami nyomás nehezedett, amelynek következtében mint társadalmi csoport néhány év leforgása alatt, az ötvenes évek közepére eltűnt a magyar társadalomból. A kuláküldözés egyrészt gazdasági tönkretételt jelentett. Azokra a parasztokra, akiknek földje elérte, illetve meghaladta a „kulákhatárt”,²⁵¹ tudatosan olyan magas adó- és beszolgáltatási terheket róttak ki, továbbá olyan vetésszerkezeti és egyéb előírások betartására kötelezték őket, hogy azok teljesíthetetlenek legyenek, tulajdonosaik tönkremenjenek. 1949–1950-ben egy 7 holdas gazdaság egy holdjára 61 búzakilogramm beadási kötelezettség esett – és ez sem volt kevés! –, egy 40–50 hold közötti gazdaság ugyancsak egy holdjára viszont 264 búzakilogramm.²⁵² Kezdetben a gazdasági nyomást olyan adminisztratív intézkedésekkel is kombinálták, amilyenek a bírósági úton kimondott kényszerhasznosítások voltak, hogy földjeiket – időlegesen még a tulajdonjog megtartása mellett – az akkor alakított, jórészt agrárproletár tagságú termelőszövetkezeti csoportoknak adják át, elvileg csak használatba, valójában azonban véglegesen. 1951-től erre már nem volt szükség: a hatalmas gazdasági terhek következtében e gazdaságok tönkrementek, és tulajdonosaik földjük nagyobb részét vagy egészét „önként” felajánlották az államnak.

A gazdasági tönkretétel a legdurvább hatósági zaklatással, sőt nyílt üldözéssel társult. 1949-ben felállították a súlyosan jogsértő kuláklistákat, amelyekre több lépcsőben összesen valamivel több, mint 70 ezer családot vettek fel. (E listákat 1953-ban szüntették meg). A „kulákokat” bizonyos jogoktól is megfosztották: nem léphettek be a tszcs-be, gyermekeik csak munkaszolgálatos katonák lehettek, felsőoktatási intézményben pedig nem tanulhattak tovább, hogy csak három példát említsünk. Mindennapossá váltak a durva hatósági zaklatások és erőszakoskodások; az internálás, a kitelepítés és a börtönbüntetések. Sőt a halálos ítéletek sem voltak ritkák.²⁵³ Volt olyan népes család, amelynek minden tagja üldöztetést szenvedett. Egy ceglédi gazdagparaszt család egyik férfitagja így elevenítette fel sorsukat: „Szegény feleségem... amiken azok keresztülmentek. (...) Hát sorra verték őket az ávósok. (...) De az atyafiságban is sokan voltak kulákok. A B. nagymama temetése 1954-ben volt. A nagymamának nyolc családja volt... és a nagymama temetésin csak egy menyecske volt, mert a többi [gyermeke] mind börtönben volt. Az az egy menyecske, amire hazament, nem mehetett be a lakásba, mert eladta az állam”.²⁵⁴ A családi ház elvétele egyébként nem volt egyedi jelenség: minden kulákok elleni bírósági ügy úgyszólván automatikusan maga után

²⁵¹ A hatóságok 25 katasztrális holdban (mintegy 15 hektárban), illetve annál kisebb földterület esetén a föld 350 aranykoronát meghaladó összértékében, vagy a búzában kifejezett évi adó 1400 kg feletti összegében állapították meg a „kulákhatárt”.

²⁵² Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. I. m. 99. o. (Táblázat) – Mindkét esetben átlag 11 aranykoronás földet véve alapul.

²⁵³ Az ötvenes évek elején csak Csongrád megye déli sávjában, ahol az ország lakosságának legfeljebb 2%-a élt, három parasztparban hat halálos ítéletet mondtak ki, amelyekből négyet végre is hajtottak. Részletesebben ld.: Belényi Gyula: *A szocializmus mint premodern rendszer*. In: *Tudományos konferencia „A kommunizmus fekete könyvéről”*. Szerk.: Berényi Gábor. Budapest, 2000. – A kuláküldözés történetére ld.: Kávási Klára: *Kuláklista*. Agóra Kiadó. Budapest, é. n. [1991.].

²⁵⁴ *Alkalmazkodás, ellenállás, mobilitás*. Szerk.: Kocsis Gyula. Cegléd, 1995. 85. o.

vonta a teljes, a lakóházra, a bútorokra, sőt a ruházatra is kiterjedő vagyonekobzást. E politika következtében mindössze négy év alatt, 1953-ig felszámolódott a 25 hold feletti gazdaságok 80%-a, az ilyen gazdaságok földterülete még ennél is jobban, 90%-kal csökkent.²⁵⁵

Ilyen helyzetbe kerülve egyre több gazdagparaszt számolta fel teljesen vagy legalábbis nagyobb részben gazdaságát. Földjük vagy a mezőgazdaság szocialista szektorába (az állami gazdaságokba, illetve a tszcs-kbe) került, vagy felajánlották az államnak és „tartalékterület” lett belőlük. A család valamelyik mobil tagja pedig, leggyakrabban a családfő az iparban keresett munkát. És hogy kikerüljön az őt durván üldöző hatóságok látóköréből, gyakran távoli iparvidékekre vándorolt, ahol az esetek többségében először segédmunkássá vált. Később, főleg 1956 után már az új környezetben tovább mobilizálódtak, és egyesek jobb pozíciókat is meg tudtak szerezni. Számuk pontosan nem állapítható meg, mert ilyen kimutatások nem készültek, de 1951-re az elvándorlás olyan tömegessé vált, hogy a központi hatalom immár fékezni kényszerült a folyamatot, mert a mezőgazdaságban súlyos munkaerőhiány keletkezett. Ezért egy nyilvánosságra nem hozott rendelettel megtiltották, hogy a gazdagparasztok és családtagjaik felhagyjanak a földműveléssel, s még inkább azt, hogy elköltözzenek lakóhelyükről. E rendelkezéseknek azonban a mezőgazdasági megyék és járások, illetve települések tanácsai képtelenek voltak érvényt szerezni, mert a gazdagparasztokat alkalmazó ipari nagyüzemek – tekintve, hogy maguk is minél nagyobb számban igyekeztek munkaerőt tartalékolni – megvédték munkavállalóikat. Egy ipari nagyvállalattal szemben pedig a mezőgazdasági megyék vezetése nem tudott érvényt szerezni az említett rendeletnek, nem volt képes visszaszerezni a „szökött” kulákokat. Így azután ezekben az években még azok a gazdagparasztok jártak viszonylag jól, akik korán, 1950 tájáig felhagytak a gazdálkodással, és a fővárosban vagy a vidéki nagyüzemek valamelyikében helyezkedtek el. Mert bér munkássá válásuk ugyan deklasszálódást jelentett, de legalább volt munkájuk, nem rekedtek kívül a dolgozók társadalmán. Az 1956 utáni agrárpolitikában a „kulákkérdés” már nem játszott jelentős szerepet, egyszerűen azért, mert akkorra már megsemmisült ez a paraszti réteg. A hatalom pedig már nem törekedett arra, hogy ezeket a tönkrement embereket a dolgozók társadalmából is kirekessze. Ez tette lehetővé, hogy később, anélkül, hogy eredeti társadalmi státuszukat visszanyerhették volna, integrálódhassanak a társadalomba, például – egyéb lehetőségek mellett – ipari munkásként.

(A kis- és középparasszág) A parasztság derékhatát képező 25 hold alatti földterülettel rendelkezők az iparosítás, illetve a kollektivizálás kezdetén – az agrárproletároktól eltérően és a gazdagparasztokhoz hasonlóan – nem igényelték az ipari munkavállalási lehetőségek bővülését, mert életcéljuk az volt, hogy a földművelésből élhessenek meg. Forrásaink arról informálnak, hogy 1949–1950-ben a hatóságoknak még szinte „könnyörögni kellett”, hogy az ilyen családokból valaki vállaljon az iparban munkát. Ez a helyzet akkor változott meg, amikor a mezőgazdasági termelés feltételei a kisparasztok számára is megnehezültek, és egyidejűleg a hatósági zaklatások is egyre jobban sújtották őket. Négy év alatt például megkétszereződtek a dolgozó parasztok adóterhei, a beszolgáltatási kötelezettségeket pedig 1951–1952-ben 200–250%-kal emelték.²⁵⁶ A növekvő anyagi megterhelés hatását a kisparasztok esetében is fokozták bizonyos hatósági intéz-

²⁵⁵ Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon*. I. m. 91. o. (Táblázat)

²⁵⁶ Szakács Sándor: *A földosztástól a kollektivizálásig*. I. m. 336. o. és Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon*. I. m. 116. o.

kedések, például a termelési szerkezet kötelező előírása vagy a tagosítás. Ezek nyomán a kistulajdonos parasztság gazdasági tönkremenetele is felgyorsult, egyre többen kényszerültek belépni a tszcs-kbe (abban a reményben, hogy így megszabadulnak adó- és beszolgáltatási hátralékaiktól és a zaklatásoktól) vagy felajánlani földjeiket az államnak, és a mezőgazdaságon kívül munkát vállalni. Amikor ez olyan tömegessé vált, hogy már a mezőgazdasági munkák elvégzését veszélyeztette, az államnak a földfelajánlásokkal kapcsolatos magatartása megváltozott, egyre gyakrabban utasította vissza azokat. Hogy ezekben az években mennyire tótágast állt a világ, azt jól szemlélteti az, hogy azt a paraszti leleményt, amelyet egy évszázadon át annak érdekében mozgósítottak, hogy földet szerezzenek vagy a meglévőhöz újabb területet „ragasszanak”, most arra kellett felhasználni, hogy megszabadulhassanak attól. A kisparasztok egy része azt a megoldást választotta, hogy formálisan belépett a tszcs-be, és ezzel földjét is bevitte a közösbe, ő maga azonban ott munkát nem végzett, hanem azonnal elment az iparba dolgozni. Válaszul a munkaerőhiánytól sújtott tszcs-k vezetése az ilyen, csak formálisan belépett tagok földjét „kimérte”, vagyis nem volt hajlandó közös földként elismerni. A tszcs-kbe korán belépett és ott néhány éven át ténylegesen dolgozó tagok egy része 1952–53-ban szintén elhagyta a közös gazdaságot, és nagyobb részük ugyancsak az iparban vállalt munkát, mert a közös gazdaság egyáltalán nem tudta biztosítani megélhetésüket. Ezzel egyébként megszegték a termelőségvetkezeti csoportok munkaerő-ellátását biztosítani hivatott rendelkezéseket, melyek szerint tszcs tag átmeneti időre is csak a vezetés engedélyével vállalhatott volna másutt munkát. Hasonló célból próbálták meg korlátozni az egyéni gazdaságok tulajdonosainak szabad mozgását is. 1952-ben, amikor a katasztrofálisan rossz termés hatására a mezőgazdaság elhagyása menekülés jellegűvé vált, egy olyan rendelkezést hoztak, hogy az a földtulajdonos, aki nem tudja biztosítani földjének megművelését, nem költözhet el állandó bejelentett lakóhelyéről. A lényegre tapintott az a panaszos, aki e rendelkezéssel kapcsolatban azt írta, hogy ezzel „még a dolgozó paraszt szabad költözködési jogát is elveszik”.²⁵⁷ Hozzá kell tennünk azonban, hogy a mozgásszabadság korlátozása csekély eredménnyel járt, mert a parasztok egyszerűen figyelmen kívül hagyták ezeket a rendelkezéseket. Az 1960-as években, a kollektivizálást követő hatalmas mérvű kilépési mobilitás nyomán az MSZMP is hasonló intézkedéseket hozott, amikor elrendelte, hogy a községi tanács engedélye nélkül tsz-tag ne vállalhasson munkát a mezőgazdaságon kívül. (Ld. alább!)

1952–53-ra a kis- és középparasztságnak az állammal szembeni adó- és beszolgáltatási hátralékai annyira felszaporodtak, hogy a tőlük (és a gazdagparasztoktól) büntetesként lefoglalt gazdasági felszerelésekkel és használati tárgyakkal teljesen megteltek az erre a célra rendszeresített raktárak. (A gazdasági felszerelést és a használati tárgyakat általában az említett hátralékok, illetve a ki nem fizetett büntetések miatt kobozták el; ezt a processzust nevezték hivatalosan „zálogolásnak”, illetve „transzferálásnak”). A hatalmas mennyiségű ingóság értékesítésével egy külön állami vállalatot, az „Árverési Csarnok N. V.”-t bízták meg, amelyet a helyi tanácsok állandóan sürgettek, hogy gyorsabban értékesítse a beszállított javakat, mert az újabbakat nem tudják hol elhelyezni. E tönkremenetel nyomán tömegessé vált a kistulajdonos parasztok kilépési mobilitása; az exodus 1952-ben tetőzött 150 ezer fővel.

A vázolt körülmények következtében a kisbirtokosok (az akkori elnevezésekkel: kis- és középparasztok) ipari munkavállalásának motívumai között egyértelműen a ta-

²⁵⁷ Békés megyei Levéltár. A Békés megyei Tanács Mezőgazdasági Osztálya ir. XXII. 2. a

szító tényezők domináltak. Bár nyíltan ezt sohasem fogalmazták meg, minden okunk megvan azt feltételezni, hogy az egyre keményebb agrárpolitika egyik motiválója – a kolhozosítás siettetése mellett – a kisparaszti gazdaságokban lekötött munkaerő ilyen módon történő felszabadítása és iparba terelése volt. E számítás nem volt alaptalan, mert sok kisparaszt gondolkodott úgy, hogy amennyiben a magángazdálkodást nem képes folytatni, akkor inkább magával a mezőgazdasági tevékenységgel is felhagy, nem lép be a közösbe.

1953 nyarán a helyzet megváltozott: javítottak a mezőgazdasági termelés feltételein, lehetővé tették, hogy az, aki akar, a gazdasági év végén kiléphessen a tszcs-ből. Az iparosítási politika módosítása és egyidejűleg a mezőgazdasági termelés feltételeinek javítása együttesen jelentős, százezer fő körüli becsülhető visszaáramlást eredményeztek a mezőgazdaságba. A mobilitási folyamat átmeneti visszafordulása elsősorban a kistulajdonosokat jellemezte. Túlnyomó többségük természetesen nem a termelőszövetkezetekbe tért vissza, hiszen azokból is tömeges volt a kilépés, hanem a javuló gazdasági feltételek mellett kísérletet tett a magángazdálkodás újrakezdésére. E tendencia azonban egyáltalán nem bizonyult tartósnak, mert a társadalmi folyamatok ekkor megfigyelhető nagyon erős politikafüggésének megfelelően Nagy Imre leváltása után az 1953 előtti viszonyok kezdtek felelevenedni, és azok hatására újra felgyorsult a mezőgazdaság elhagyása.

A hullámvasút mozgásához hasonlóan a paraszt-munkás mobilitás 1957–1958-ban újabb fordulatot vett. Az MSZMP, a politikai konszolidáció érdekében átmeneti „fegyverszünetre” törekedett a parasztsággal, és ezért gyakorlatilag szüneteltette a tsz-szervezést. Ennek következtében a forradalom utáni időszakban jóval több mint 100 ezer ember áramlott vissza a mezőgazdaságba, s ugyanúgy, mint 1953–1954-ben a magángazdálkodás újrakezdésével kísérletezett. E két év vihar előtti csendje sok embert töltött el bizonyos mérvű optimizmussal, hogy a mezőgazdaság tartósan többszektörű maradhat. Nem így történt.

A végső fordulat 1958 végén vette kezdetét. A központilag meghirdetett, hatalmas szervező és propaganda apparátus segítségével végrehajtott roham röpke két, két és fél év alatt a korábbinak töredékére csökkentette a paraszti magántulajdonosok számát. Témánk szempontjából az átszervezés fő következményének az tekinthető, hogy a kilépési mobilitás minden korábbit felülmúló mértékben felgyorsult. 1958 és 1964 között összesen mintegy 500–600 ezer kereső hagyta el a mezőgazdaságot, és vállalt a gazdaság más szektoraiban, elsősorban az iparban munkát. A mezőgazdaság elhagyása olyan méreteket öltött, hogy 1960-ban kormányrendelettel korlátozni is kellett azt. A rendelet kimondta, hogy a vállalatok „termelőszövetkezeti községből (városból) származó új munkaerőt csak akkor alkalmazhatnak, ha a munkavállaló bemutatja a községi (városi) tanács v. b. elnöke által aláírt – 15 napnál nem régebbi keletű – igazolást arról, hogy a községben (városban) munkaerő-felesleg van”.²⁵⁸ A tíz évvel korábbi helyzethez hasonlóan tehát ismét központi rendelet korlátozta egyes társadalmi csoportok munkaerő-piaci mozgásszabadságát, bár a tilalom most csak a munkavállalásra terjedt ki, a lakóhely-változtatásra nem.

²⁵⁸ MOL XIX-C-5. 20. d. A MüM. körlevél. 1960. ápr. 25. (A 3089/1960. M. E. sz. rendelet) – A határozat, hasonlóan a többi „háromezres rendelet”-hez, nem jelent meg a Magyar Közönyben, titkos volt. Az érintett falusi-agrárvárosi emberek tehát nem is tudták, hogy miért utasította el őket egy-egy iparvállalat, amikor ott munkát kerestek.

A hatvanas évek első felének tömeges mobilitási folyamata is elsősorban kényszer hatására zajlott: a többséget az a meggyőződés mozgatta, hogy a föld elvesztése után nem érdemes többé mezőgazdasági munkát végezni – nem érdemes „parasztizálni”, ahogy egy parasztember fogalmazott. Ennek a megváltozott felfogásnak tudható be az az eset is, amikor a budapesti Hazai Pamutszövő gyár egyetlen egy munkást kereső újsághirdetésére 640 fiatal falusi lány jelentkezett felvételre.²⁵⁹ Bár a munkaerő kiáramlása az agrárszektorból a hetvenes évek elejéig folytatódott, a helyzet már a 1960-as évek közepén kezdett konszolidálódni. Voltak olyanok is, akik néhány év után visszatértek a mezőgazdaságba, a nagy többség azonban megmaradt új munkahelyén, új társadalmi státuszában. Kezdetben nehéz körülmények között, ingázóként, munkásszállások lakójaként, családjuktól távol éltek munkanapjaikat. Mások nekivágtak az ismeretlennek, és hátat fordítva addigi otthonuknak, egyben szülőföldjüknek, felköltöztek a főváros környéki településgyűrűbe, vagy egy vidéki iparvárosban telepedtek le.

(A városi kistulajdonosok) Az ipari munkásság soraiba az ötvenes-hatvanas években tömegesen kerültek tönkrement városi, pontosabban szólva: nem-mezőgazdasági kistulajdonosok is. Ez a folyamat, a módos paraszti rétegekhez hasonlóan az ő esetükben is társadalmi lesüllyedést, deklasszációt jelentett. Mobilitásuk hátterében, ebben is hasonlítva a módosabb parasztgazdák sorsához, állami intézkedések álltak. A hatalom ugyanis nem csak falun, hanem városon is a magántulajdon felszámolására törekedett, mert a magánszektor nem egyszerűen alacsonyabb rendűnek tartotta az államinál, hanem egyenesen károsnak. Egyrészt elvi, ideológiai okokból, mondván, hogy a magántulajdon napról napra újratermeli a kapitalizmust, vagy mint az MDP Államgazdasági Bizottsága egyik 1950-es állásfoglalásában – Lenin szellemében – fogalmazott: a „kisárutermelő a kapitalizmus utánpótlási területét képezi”.²⁶⁰ Másrészt azért, hogy a kisipar és a kiskereskedelem nagy részének felszámolásával segítsék az állami nagyipar munkaerő-ellátását azzal, hogy az ott foglalkoztatott munkásokat és magukat a tönkrement kistulajdonosokat is áttérlik a nagyiparba. Az Országos Tervhivatalban már 1949-ben egy, a kisipari működési engedélyek tömeges visszavonását célzó javaslatot készítettek, hogy azzal – mint írták – „a kisipari munkaerő tömeges áramlását a nagyipar felé megindítsuk”.²⁶¹ A működési engedélyek visszavonása mellett azokon a területeken, „ahol a kisipar visszafejlesztése kívánatos”, korlátozták az anyag- és energiaellátást, és ezek a kisvállalkozások nem kaptak többé állami megrendeléseket sem.²⁶² A közvetlen hatósági beavatkozásnak főleg az első években volt jelentősége, mert pár év múltán, a rendkívül kedvezőtlen termelési feltételek miatt a kisipari vállalkozások nagy része magától is tönkrement. Kevéssé ismert, holott igen fontos tény, hogy ezekben az években a városi kisvállalkozások felszámolása jóval nagyobb arányú volt, mint a kisparaszti gazdaságoké! Azt az 1950-es célkitűzést például, hogy az ötéves terv végére (1954. december 31-re) a kisiparban foglalkoztatott munkások számát 75%-kal csökkentsék, 1953-ra már túl is teljesítették: ekkor már csak az 1949-es munkáslétszám egytizede, négyezer fő dolgozott a kisiparban. Drámai csökkenés következett be a kisiparosok rétegében is: az építőipar is hozzászámítva számuk az 1949. évi 177 ezerről 1953-ra 44 ezerre zuhant.²⁶³

²⁵⁹ MOL-M-KS-288. f. 5/92. ő. e. Előterjesztés. D. n. [1959]

²⁶⁰ MOL-M-KS-276. f. 54/102. ő. e. Előterjesztés. 1950. máj. 22.

²⁶¹ MOL XIX-A-16-a 150. d. (régi) Feljegyzés. 1949. júl. 25.

²⁶² MOL-M-KS-276. f. 54/102. ő. e. Előterjesztés. 1950. máj. 22.

²⁶³ *Statisztikai Évkönyv 1957*. KSH. Budapest, 1959. 66. o. (Az ipari és az építőipari adatokat én

A kisiparban megélhetést többé nem találó kistulajdonosok és alkalmazottaik a hatalom szándékának megfelelően²⁶⁴ túlnyomó részben a nagyiparban próbáltak elhelyezkedni. Sokuk esetében ez egyáltalán nem ment könnyen vagy azért, mert nem találtak szakképzettségüknek megfelelő munkát, vagy egyszerűen csak azért, mert a gyári munkaszervezet teljesen ismeretlen, idegen volt a számukra. Ez teljesítményükön és persze keresetükön meg is látszott, hiszen hiába volt valaki képzett borbély vagy tapasztalt kocsmáros, egy gépgyárba vagy más üzembe vetődve nem tudott magas százalékot teljesíteni.²⁶⁵ Nem utolsó sorban pedig azért, mert önálló kistulajdonosból bér munkássá váltak, amit társadalmi lesüllyedésként, egyéni drámaként éltek meg. (Egy vidéki városi kiskereskedő a két világháború között kereskedelmi alkalmazottként – segédként – kezdte életpályáját. Első fizetéséből vásárolt magának egy méterrudat, szakmája fontos eszközét. Később, de még a II. világháború előtt kisebb örökséghez jutva, önálló textilkereskedést nyitott. Amikor az ötvenes évek elején kis üzletét államosították, azt kérte a hatóság embereitől, hogy a számára érzelmileg is fontos méterrudat hagyják meg neki, ám kérése nem talált meghallgatásra, még azt is elevezték tőle. A következő évtizedekben, nyugdíjazásáig állami alkalmazottként dolgozott).²⁶⁶ 1953 júniusa után némileg feléledt a kisipari szektor, 1955 elején már 12 ezer kisiparban alkalmazott munkást tartottak nyilván.²⁶⁷ 1955 márciusa után viszont újabb szigorítások következtek, például megtiltották, hogy a városokban általában, a falvakban pedig bizonyos szakmákban új iparengedélyeket adjanak ki,²⁶⁸ s ennek következtében újra csökkent mind a kisiparosok, mind a kisipari munkások száma.

Bár maga az alapelv, hogy a szocialista rendszerben a kismagántulajdon csak amolyan szükséges rossz, változatlan maradt, a hatvanas években mérsékeltek a szélsőséges kisipar ellenességet. (Ez jellemezte egyébként a Kádár rendszer egészét is: minden területen azokat az alapelveket követték, amelyeket az ötvenes évek elején fektettek le, de a kalandorságba hajló szélsőségességet igyekeztek elkerülni). A konszolidált Kádár rendszerben 60–90 ezer körül állandósult a kisiparosok és segítő családtagjaik száma.²⁶⁹ Ipari munkássá válásuk ebben az időszakban is folyamatos volt, amit 1960 és 1970 közötti számszerű csökkenésük is jelez, de ezt az időszakot már nem jellemezte olyan a drámai mértékű, tömeges deklasszáció, mint amilyen az ötvenes évek elejét.

(A kistulajdon felszámolásának mérlege) 1949-ben a falusi és városi, helyesebben szólva: a mezőgazdasági és a nem-mezőgazdasági kistulajdonosok, akik vagy – ez volt a túlnyomó rész – alkalmazott nélkül dolgoztak, vagy legfeljebb 1-3 alkalmazottat foglalkoztattak, segítő családtagjaikkal és eltartottaikkal együtt még a magyar társadalom abszolút többségét alkották. A számok nyelvén szólva: abban az évben a népszámlálási

összegeztem – B. Gy.)

²⁶⁴ Az MDP Államgazdasági Osztályának a Titkárság számára készített, fent hivatkozott előterjesztésében szó szerint ezek olvashatók: „a kisipar fokozatosan vissza fog szorulni a javító munkák felé”; „...a kisipar munkaerő-feleslege a szövetkezetek és a nagyipar felé lesz irányítható” – MOL-M-KS-276. f. 54/102. ő. e.

²⁶⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/19. ő. e. A céllenőrzés a normarendezéssel kapcsolatban... 1950. december.

²⁶⁶ Néhai özv. Imre Mihályné (Hódmezővásárhely-Debrecen) közlése, 1995.

²⁶⁷ MOL-M-KS-276. f. 53/215 ő. e.

²⁶⁸ U. o.

²⁶⁹ 1960-ban az ipari és az építőipari önállók és segítő családtagjaik száma együtt 87 631, tíz évvel később 57 813 volt. – 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 71. o.

statisztika az ország 9 204 799 főnyi népességéből 4 774 112 főt, azaz 51,8%-ot írt össze önállóként és annak segítő családtagjaként, illetve eltartottjaként.²⁷⁰ A ránehezedő államhatalmi nyomás következtében ez a hatalmas réteg másfél–két évtized alatt a korábbinak töredékére, néhány százezer főre zsugorodott. Túlzás nélkül állíthatjuk: a régi értelmiségiek és tisztviselők durva elnyomása mellett a kistulajdonosok rétegének visszaszorítása, a társadalom nagyarányú proletarizálása volt a „társadalom forradalmi átalakításának” egyik legkárosabb következménye. Egyrészt tömegesen tett tönkre, süllyesztett le embereket, másrészt a társadalom egészéből kiűzte a vállalkozás és az egyéni kezdeményezés szellemét. Ennek az átalakulásnak a bírálataiban egymástól világnézetileg egyébként erősen különböző elemzők is egyetértettek már évtizedekkel korábban is. A Kádár-rendszer utolsó évtizedében, de akkor, amikor még nem volt a láthatáron a „rendszer váltásnak” elnevezett átalakulás, a bátrabb közgazdászok, gazdaságtörténészek túlállamosítást (szó szerint: „túltársadalmasítást”) kezdtek emlegetni az ötvenes évek gazdaságpolitikájával kapcsolatban.²⁷¹ Az elmúlt évtizedekben emigrációban publikált írások pedig, amelyek érthetően nagy jelentőséget tulajdonítanak ennek a kérdésnek, a szerzők nagy eszmei különbözősége ellenére egyöntetűen elítélték ezt a folyamatot. A keresztény-konzervatív Csonka Emil a parasztok és más magántulajdonosok „kiiktatásáról”, a „társadalom szétmorzsolásáról”²⁷², a baloldali-liberális Fejtő Ferenc a paraszti tulajdon rendőri eszközökkel végrehajtott „elkobzásáról” ír például.²⁷³ A világnézetileg valahol kettejük között („harmadik úton”) elhelyezkedő Gombos Gyula a volt tulajdonosok (és mellettük a szakértelemmel bírók) elkergetéséről és megfélemlítéséről beszél.²⁷⁴ Ennek az erőszakkal kikényszerített átalakulásnak a nyomait a kétezres években is magán viseli a magyar társadalom.

(A nők) Az ipari munkások számának gyors növekedésében ugyancsak kiemelkedő szerepet játszott a nők gazdasági aktivitásában történt fordulat. A statisztikák arról informálnak, hogy az 1949–1967 közötti időszakban a női aktív keresők száma nem egészen 1,2 millióról valamivel több, mint 1,9 millióra növekedett. Ez a majdnem háromnegyed milliós gyarapodás döntő mértékben járult hozzá a foglalkoztatottsági színvonal emelkedéséhez, hiszen e 19 esztendő alatt a férfi aktív keresők száma már csak 120 ezerrel nőtt. Ennek következtében a nőknek az aktív keresőkön belüli aránya is jóval nagyobb lett.²⁷⁵ A női aktív keresők száma minden nem-mezőgazdasági ágazatban gyorsan emelkedett, de a legnagyobb mértékben éppen az iparban, ahol 1967-re a női (szellemi és fizikai) foglalkoztatottak száma elérte a 677 ezret, ami közel fél millióval haladta meg az 1949-es értéket.²⁷⁶

²⁷⁰ 1949. évi népszámlálás 7. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 9. o. – A magyar társadalom 1930–1949 közötti tulajdon szerinti megoszlását részletesen elemzi: Szakács Sándor: *A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1971. 32–33. o.

²⁷¹ Bogár László: *A fejlődés ára*. Gazdasági nehézségeink főbb okainak történeti aspektusa. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó. Budapest, 1983. 100. o.

²⁷² Csonka Emil: *A forradalom oknyomozó története 194–1956*. Veritas. München 1981. 278–292. o.

²⁷³ Fejtő Ferenc: *A magyar tragédia 1956*. Kossuth Kiadó. Budapest, 2006. 135. o.

²⁷⁴ Gombos Gyula: *Húsz év után*. (Levelek Mircse Zoltánhoz.) Aurora. New York, 1973. 152. o.

²⁷⁵ *Munkaügyi adattár 1949–1966*. I. m. 12–15. o. – 1949-ben az aktív keresők 29,5, míg 1967-ben 39,6% volt a nő.

²⁷⁶ 1949-ben 163 ezer, 1967-ben 633 ezer női aktív kereső dolgozott az iparban. – Munkaügyi

A nők ipari munkavállalása két fő formában történt: egyrészt a felnőtt, addig a háztartásban vagy/és kisvállalkozói szektorban segítő családtagként dolgozó asszonyok, másrészt az először munkába lépő lányok ipari munkavállalása útján. A háztartásbeli nők munkavállalásában elsősorban a megélhetési kényszer játszott szerepet, amely mellett a munkába állásukat sürgető, kezdetben igen erőteljes állami propaganda szerepe is csak másodrendű lehetett. Az 1950-es években ugyanis olyan alacsonyok voltak a bérek Magyarországon, hogy az egykeresős családok, főleg ha eltartottakról kellett gondoskodniuk, egy fizetésből nem tudtak megélni. Egy 1956 nyarán, a bérből és fizetésből élők helyzetéről készült elemzés megállapította: „Egy dolgozó keresete általában nem elegendő a 3 vagy többtagú családok megélhetéséhez: az átlagos keresetek 1130 forint körül voltak – levonások nélkül – 1955-ben, a minimális megélhetési költségek 3 tagú családnál 27%-kal, 4 tagúnál 68%-kal magasabbak” ennél.²⁷⁷ A szegénység kényszerítő szerepe a nők munkavállalásában a hatvanas évek elején is megmaradt. Egy, a SZOT Bér- és Munkaügyi Osztálya által 1961-ben készített elemzés például a nők munkavállalásának indítékai közül lényegében ugyanúgy a megélhetési nehézségeket nevezte meg első helyen, mint 5–10 évvel korábban: „A többgyermekes családok megfelelő megélhetését a családfő keresete egymagában nem biztosítja kielégítően, másrészt a családfenntartó nők... és az egyedülállók számára is szükséges lenne munkalehetőség megteremtése” – olvasható a pártközpontnak megküldött elemzésben.²⁷⁸ A hatvanas években ugyanakkor egyre gyarapodott, s egyre inkább többségbe került azoknak a fiatal, az iskolából éppen kikerült lányoknak a tábora is, akik nem ilyen közvetlen kényszer hatására, hanem a régi, egykeresős családmodell világához képest eleve más életstratégiát képzelve el és építve fel, váltak munkavállalóvá, például egyszerű szellemi dolgozóként, de igen sokan ipari munkásként is. A mezőgazdaság kollektivizálásának végső rohama láttán a falusi lányok körében is mind többen és többen léptek erre az útra, mégpedig azzal a feltett szándékkal, hogy véglegesen az ipari munkavállalók maradnak. (A nőmunkások sajátos problémáira más összefüggésekben visszatérünk).

(Az ipari munkások kilépési mobilitása) A nagyarányú foglalkozási átrétegződés következtében korszakunkban felgyorsult az ipari munkások kilépési mobilitása is. Ez főleg a számban egyre bővülő szellemi rétegekbe: az ún. egyszerű szellemi dolgozók körébe, másodsorban a vezető és értelmiségi rétegekbe irányult, fő formája pedig

adattár 1949–1966. I. m. 14–15. o.

²⁷⁷ MOL-M-KS-276. f. 66/36. ő. e. – Egy másik, szintén 1956. nyarán készült SZOT jelentés, amely az év első felében hozzájuk befutott munkásleveleket elemzi, lényegében ugyanígy értékeli a helyzetet: „Több nődolgozóval személyesen beszélgettünk: elmondták, hogy azért kell dolgozniuk, mert férjük fizetése csekély, és 2, 3 vagy ennél több tagú családot nem lehet egy fizetésből fenntartani.” PIL (SZKL) SZOT I. f. Elnökségi Iroda. 1956. Panaszok, munkáslevelek. 16. dosszié. Jelentés az 1956. I. félévi munkáslevelekről. 1956. júl. 16.

²⁷⁸ MOL-M-KS-23/1961/68. ő. e. A SZOT átirata az MSZMP KB Államgazdasági Osztályának. 1961. jún. 7. – Horváth Sándor a „Munkások Magyarországon 1948–1956” című, Sz. Varga Lajossal közösen készített, kötetünk vonatkozó megállapítását vitatva egyik – egyébként gondolatgazdag – cikkében azt állítja, hogy a Rákosi rendszerben a felnőtt nők munkavállalásában nem játszott szerepet a megélhetési kényszer. Úgy vélem, az itt idézett levéltári források a mi álláspontunkat igazolják. – Horváth Sándor: *Urbanizáció és társadalmi integráció a hatvanas években*. Magyarország a jelenkorban Évkönyv 2002. Szerk.: Rainer M. János-Standeisky Éva. 1956-os Intézet. Budapest, 2002. 49. o.

a nemzedékek közötti mobilitás volt. Ugyanezen időszakban viszont a lefelé, a parasztságba irányuló mobilitás mértéke csökkent. Az még viszonylag gyakrabban megtörténhetett, hogy valaki előbb mezőgazdasági kistulajdonosból ipari munkássá vált, majd később visszatért a (konszolidálódó) mezőgazdaságba (termelőszövetkezetbe), az viszont nagyon ritkán, hogy egy ipari szakmunkás gyermeke a tsz „gyalogmunkásává” vált volna. A hatvanas évek második felében növekedni kezdett azoknak az ipari munkásoknak a száma, akik alkalmazottként átléptek a termelőszövetkezeti szektorba, ám ott valamilyen, a mezőgazdasági alaptervekenységet segítő ipari jellegű munkát végeztek (gépjavítást, építőipari szakmunkát, vagy a melléküzemágban valamilyen egyéb nem mezőgazdasági tevékenységet).

Az 1940-es évek végétől felgyorsult az ipari munkásság felfelé, kisebb részben az új vezető rétegbe, nagyobb részben a szellemi dolgozók körébe irányuló kilépési mobilitása. Hozzá kell tennünk persze, hogy egyes értelmiségi pályák eltömegesedése és presztízsének jórészt hatalmi szándékból eredő lerombolása következtében ez a mobilitás általában már nem jelentett olyan nagy társadalmi előrelépést, amekkorát 1945 előtt. Az ún. egyszerű szellemi dolgozók körébe kerülés pedig, amikor például egy ipari munkás lányából gépíró, vagy egyéb irodai dolgozó lett, főleg a lányok munkavállalási kedvének növekedése miatt gyorsult fel, ám ez jövedelmi szempontból nem számított emelkedésnek az ipari munkások helyzetéhez képest. Az új vezető (káder)rétegbe irányuló mobilitás elsősorban a régi vezető körök durva deklaszálásával és alsó rétegekből származó emberekkel történt helyettesítésével magyarázható. Az új vezető körökbe kerülés számban csak kevés munkás előtt nyitotta meg a társadalmi felemelkedés útját. Ez természetes is, hiszen a szocialista rendszer felső és középső szintű vezető rétegének nagyságrendje 5–10 ezresre tehető, és ráadásul nem is minden ide tartozó ember volt munkásszármazású. Ez a megállapítás nincs semmilyen ellentmondásban azzal, hogy ebben a társadalmi csoportban ugrásszerűen nőtt az ipari munkásságból származók aránya, mert a két kijelentés két különböző társadalmi csoportra vonatkozik: az egyik a sokszázézes, milliós ipari munkásságra, a másik a néhány ezres vezető rétegre.

Annak ellenére, hogy az új uralkodó körökbe kerülés csak kevesek számára nyitott mobilitási utat (és inkább csak időszakunk elején), érdemes közelebbről is szemügyre vennünk ezt a folyamatot, hiszen – noha általánosságban sokat emlegették – ismereteink szerint eddig nem történt kísérlet arra, hogy ennek a csoportnak feltárják a társadalmi eredetét, s azon belül kimutassák a munkás származásúak arányát. A rendelkezésünkre álló források alapján az ötvenes évekre vonatkozóan most erre teszünk kísérletet.

1951-ben az ország 18 minisztériumában (az Országos Tervhivatalt és a Munkaerőtartalékok Hivatalát is közéjük számítva) és további 9 állami főhatóságnál (az ÁVH nem szerepel ezek között) az akkor érvényes nomenklatúra szerint 6701 vezető és „középkáder” dolgozott. Közülük az apa foglalkozását alapul véve 3147 (47%) származott munkáscsaládból. Hasonló (46,3%-os) arányt kapunk, ha az említett káderek saját első, akkori szóhasználatát: „eredeti” foglalkozását vizsgáljuk: 3107-en kezdték munkásként életpályájukat, ebből 2500-an üzemi és 607-en kisipari munkásként.²⁷⁹ Az MDP egyébként rohamosan növekvő számú,²⁸⁰ nagy politikai befolyással rendelkező függetlenített funkcionáriusainak körében még ennél is több ember pá-

²⁷⁹ A Belügy- és az Építésügyi Minisztériumban jóval az átlag feletti, az Egészségügyi és az Oktatásügyi Minisztériumban jóval átlag alatti volt a munkásszármazásúak aránya.

²⁸⁰ A szövegben alább megadott 1951-es létszám (6 292 fő) 1952-ben 21%-kal (7 630-ra) nőtt.

lyája indult fizikai munkásként. (Ez még akkor is tény, ha tudjuk: az 1940-es évek második felétől kezdve a vezetőknek érdekük volt, hogy eredeti foglalkozásuk vagy származásuk szerint még akkor is munkásnak mondják magukat, ha valójában nem is voltak azok). 1951-ben az ország 6292 függetlenített párfunkcionáriusa közül 66,2%, mintegy 4160–4170 fő minősült eredeti foglalkozása alapján „munkás” származásúnak. Látható tehát, hogy az ötvenes években a munkáscsaládból származás vagy/és a saját munkavállalói pálya munkásként történt megkezdése előnyt jelentett a káderrétegbe kerülés szempontjából. Hozzá kell tennünk azonban, hogy csak a férfiak esetében, mert nők csak kevesen kerültek be a vezető rétegbe. Igen jól példázzák ezt a függetlenített üzemi párttitkárok 1952-ből származó adatai. A hivatalos kimutatások szerint a 649 függetlenített párttitkár 85%-a, azaz elsöprő többsége életpályáját munkásként kezdte ugyan, ám mivel az összes párttitkárnak csak 12%-a volt nő és 88%-a férfi, ebből következően a munkásszármazásúak között is erősen kisebbségben kellett legyennek a nők.

A munkások káderrétegbe kerülésének útja jelentősen eltért az „egyszerű szellemi” és az értelmiségi rétegbe kerülésük módjától. Míg a két utóbbi esetben a társadalmi helyváltoztatás jobbára a kellő iskolai végzettség megszerzésével történt²⁸¹, és főleg nemzedékek közötti mobilitás formájában, addig az előbbiben túlnyomó részben politikai kiemelések segítségével, vagyis az iskolarendszer megkerülésével, anélkül, hogy a feladat által megkövetelt tanultsággal, képzettséggel rendelkeztek volna. A mondotakat igazolják az iskolai végzettségre és a szakképzettségre vonatkozó adatok. 1951-ben a fent említett 6701 fős miniszteriális vezető rétegből 56,5% csupán 8 osztályt vagy még kevesebbet végzett, szakirányú képzettségük szintje pedig még ettől is elmaradt, hiszen 75,1%-uk nem végzett semmilyen szakiskolát. Mint e fejezet bevezetőjében említettük, 1958-ban a függetlenített pártmunkások (számukat az ötvenes évek elejéhez képest átmenetileg csökkentették) közel háromnegyed része csak nyolc osztályt vagy annál kevesebbet végzett, tehát e téren a helyzet az évtized végéig nem változott.²⁸²

(Munkanélküliség) Az ötvenes-hatvanas években jelentősen csökkent a munkanélküliség Magyarországon, sőt a munkaerőpiac egyes területein már az ötvenes évek elején munkaerőhiány keletkezett, és ezzel párhuzamosan jelentős mértékben emelkedett a foglalkoztatottság színvonala is. Ám ez nem jelentette azt, hogy teljes mértékben megszűnt volna a munkanélküliség. Ha elfogadjuk azt a közgazdasági elvet, hogy munkanélküli az, aki a munkaerőpiacon foglalkoztatást keres, de huzamos ideig nem talál, akkor azt kell mondanunk, hogy időszakunk egészében kisebb-nagyobb intenzitással bár, de volt a munkanélküliség, ha ezt hivatalosan tagadták is. Felfogásunk szerint gyakorlatilag kizárt olyan munkaerő-piaci helyzet kialakulása, amelyben minden foglalkoztatást kereső ember egy ésszerű határidőn belül munkát tud találni; nem volt ez másként korszakunkban sem. A munkanélküliség tényének elismerése semmit sem vont volna le abból, hogy az 1940-es évek végéhez képest 1953-ig a munkanélküliek száma gyorsan csökkent, a foglalkoztatottaké (aktív keresőké) pedig jelentősen emelkedett a magyar gazdaságban általában, és különösen a legnagyobb munkaerőtömeget

²⁸¹ Tény, hogy sok munkás csak az ún. dolgozók iskolájában szerzett érettségi bizonyítványt, s úgy ment egyetemre, az pedig nem volt egyenértékű a gimnáziumi végzettséggel, de azért több volt a semminél, adott bizonyos tárgyi ismereteket és kultúrát is. A „szakérettségi” rendszer később elvesztette jelentőségét.

²⁸² Lásd e fejezet bevezetését!

felszívó iparban. Ennek ellenére ideológiai okokból a nyilvánosság előtt görcsösen tagadták, hogy a szocialista rendszerben is létezett volna munkanélküliség. A gazdasági vezető körök persze tudtak és beszéltek is róla. Az MTH egy 1956-ban készült jelentésében például így fogalmaznak: az első öt éves terv időszakában „tízezrek nem találtak képességeiknek, testi alkatuknak megfelelő munkalehetőséget. A 18 éven aluli fiatalok, [a] nődolgozók, valamint az idős és csökkent munkaképességűek tömegével ostromolták a munkaközvetítő szerveket elhelyezkedés végett, s komoly politikai kárt jelentett, hogy szervezett munkaerő-gazdálkodás hiányában ez nem volt megoldható. Különösen a fiatalok munkába helyezésével kapcsolatos nehézségek növelték a bűnözést”.²⁸³ Hozzá kell tennünk, hogy a jelentésben említett csoportok mellett, sőt azokat megelőzve kerültek ki munkanélküliek a mezőgazdaságból kilépő parasztok és a kisipart, kiskereskedelmet feladó városi kistulajdonosok köréből.

Amikor rámutatunk arra, hogy a szocialista gazdasági viszonyok között is létezett munkanélküliség, akkor természetesen nem vonjuk kétségbe, hogy a gazdaságban folyamatosan munkaerőhiányt is lehetett tapasztalni. Mint közismert, a munkaerőpiac különböző elemeit (szegmentumait), továbbá az ország egyes régióit más és más sajátosságok jellemezték ebből a szempontból is, és így ugyanabban az időpontban az egyik területen munkanélküliség, a másikon munkaerőhiány keletkezett. Megjegyezzük, hogy felkészültebb, a tényeket ismerő szakemberek a hatvanas években ezt a jelenséget felismerték és különböző elemzéseikben le is írták. A MüM Bér- és Munkaerő-gazdálkodási Főosztálya például 1963-ban „általános tapasztalat”-ként számolt be arról, hogy „egyes területeken... a munkaerőhiány és felesleg is egyidejűleg fennállhat, amelyek nem egyenlítik ki egymást”.²⁸⁴

A munkanélküliségnek korszakunkban is többféle oka volt. Egyrészt az időszak egészében tapasztalható volt, hogy az országban rendelkezésre álló munkahelyek és a foglalkoztatást kereső munkaerő földrajzilag távol estek egymástól. Más szavakkal: a munkaerőpiac nem csak szakképzettség és gazdasági ágak szerint volt szegmentált, hanem regionálisan is. Míg például a fővárosban és egyes vidéki iparvárosokban számottevő munkaerőhiány keletkezett, addig az ország nagy kiterjedésű, együttesen sokmillió lakosságú régióiban továbbra is megmaradt, sőt fokozódott a munkanélküliség. Sok ember ezt az aszimmetriát ugyan nagy áldozatok árán, elvándorlással, vagy ingázással ellensúlyozni próbálta, ám voltak olyanok, akik családi, esetleg egészségi okból, vagy életkoruk miatt már nem voltak képesek ilyen nagy megterhelést vállalni. Ezért a nagy kiterjedésű mezőgazdasági térségekben, elsősorban az Alföldön, vizsgált korszakunk egészében tapasztalható volt egy, a regionális gazdasági egyenlőtlenségek miatt kialakult munkanélküliség, amelyet a térség 15–20 év alatt bekövetkezett hatalmas mértékű vándorlási vesztesége sem tudott megszüntetni. 1960-ban az Országos Tervhivatal csak az Alföld nagyobb településeiben 130 ezerre becsülte a „munkaerő-felesleget”,²⁸⁵ inkább alá-, mint túlbecsülve a foglalkoztatást igénylők számát ezekben a városokban és nagyközségekben. Még a hatvanas évek derekán is azért harcoltak a kis- és közepes népességű alföldi városok, hogy a foglalkoztatást nem találó munkaerő lekötésére telepítsenek oda ipart.²⁸⁶

²⁸³ MOL XIX-C-5. 87. d. (Visszaminósított MTH TÜK irat). Jelentés. 1956. máj. 17.

²⁸⁴ MOL XIX-C-5. 57. d. Előterjesztés. 1963. jún. 28.

²⁸⁵ MOL XIX-A16-b 1960. 34. d.

²⁸⁶ A kérdéssel részletesen foglalkozunk Az alföldi városok és a településpolitikai (1945–1963)

Sajátságos módon munkanélküliséget idézett elő a női foglalkoztatottak számának gyors növekedése is. Persze nem úgy, hogy a férfiak elől elvették volna a munkát, hanem úgy, hogy évek múltán a nők foglalkoztatás iránti igénye már gyorsabban nőtt, mint az általuk elfogadhatónak tartott munkahelyek egyébként szintén emelkedő száma. A nők munkavállalási kedvének gyors növekedésében a gazdasági viszonyokhoz történt alkalmazkodás és egyúttal a női munkavállalással kapcsolatos közgondolkodás megváltozása jutott kifejezésre. Igaz, a nők egy része házastárs nélküli családfenntartóként (leánnyaként, elvált, elhagyott asszonyként, vagy özvegyként), egy vagy több gyermekkel, erős kényszersztől hajtva kezdett munkát keresni. Mellettük azonban, különösen a hatvanas évek kezdetétől folyamatosan nőtt azoknak a lányoknak a száma, akik nem ilyen kényszersztől hajtva, hanem szabadabb elhatározásból, többnyire családi egyetértéssel már fiatalon úgy alakította életstratégiáját, hogy az általános iskola befejezése után valahol munkát fog vállal. Például a parasztcsaládba született lányok – és szüleik – látván, hogy a mezőgazdasági magántulajdon elvesztése megmászhatatlan és végleges, továbbá azt, hogy a termelőségvetkezeten kívül a falu csak nagyon kevés munkahelyet kínál a számukra, egyre kevésbé tervezték úgy jövőjüket, hogy az a mezőgazdasághoz és a faluhoz (tanyához, agrárvároshoz) kösse őket. Ezért a nyolc általános elvégzése után olyan képzettséget igyekeztek szerezni, amely valamilyen „városi” (nem mezőgazdasági) munkahelyet biztosít a számukra. Ez a törekvés olyan tömegessé vált, hogy a vidéki városok jó részében „súlyos” „elhelyezkedési gondot” idézett elő.²⁸⁷

1960-as évek elején is hasonló volt a helyzet, elsősorban a vidéki városokat és falvakat jellemezte a női munkanélküliség, miközben a férfiakkal betölthető munkahelyek tekintetében általában munkaerőhiány volt tapasztalható ezekben a településekben is. A munkanélküli nők többsége ekkor is felnőtt, családos asszony volt, kisebb részük először munkát kereső fiatal lány. 1963-ban Hajdú-Bihar megyében (Debrecen nélkül) a megyei munkaügyi szerveknél 8652 nő regisztráltatta magát mint munkát kereső, de csak 3814-et sikerült elhelyezni. Szociális szempontból az jelentette a legnagyobb problémát, hogy 1962–1963-ban a „családfenntartó”-ként nyilvántartott asszonyoknak is csak mintegy a fele tudott munkát kapni. Hasonló volt a helyzet a megyeszékhelyen, Debrecen megyei jogú városban is. A nők elhelyezkedését bizonyos pszichológiai okokon, például a vezetőknél a női munkaerővel kapcsolatos idegenkedésén túl elsősorban objektív okok nehezítették, állította egy Debrecenről készült helyzetelemzés. Ilyen objektív okként nevezték meg a források a szakképzetlenséget (a városban a hatvanas évek elején a munkát kereső nők 98%-a volt szakképzetlen), a férfiakénál alacsonyabb iskolázottságot, bizonyos egészségügyi kötöttségeket (például a terhes nők esetében) és gyengébb fizikai erejüket stb. Békés megyében hasonló volt a helyzet: a munkára jelentkező nőknek ott is csak a felét sikerült elhelyezni a hatvanas évek elején. E két példa nyomán tévedés lenne olyan következtetésre jutni, hogy a női munkanélküliség térben az Alföldre korlátozódott volna. 1964-ben Komárom megyéből is – a férfi munkaerőhiány mellett – számottevő női munkanélküliségről tájékoztattak a megyei munkaügyi jelentések.²⁸⁸ Baranyában még ennél is rosszabb

c. könyvünkben, főleg „A gazdasági alapfunkciók átalakulása: az iparfejlődés problémái” c. fejezetben.

²⁸⁷ MOL-M-KS-288. f. 5/92. ő. e. Előterjesztés. D. n. [1959]

²⁸⁸ MOL XIX-C-5. 88. d. Megyei jelentések a Munkaügyi Minisztériumnak. 1964. A bekezdés-

volt a helyzet: „a nők elhelyezkedési lehetősége katasztrofális. Számítalan 3–4 gyermekes anya van, akinek mondhatni nincs meg a mindennapi kenyere, és nem tudjuk munkába állítani” – jelentették 1959-ben a megyei munkaügyi szervek.²⁸⁹ A felnőtt nők szociális problémái miatt a megyei tanácsok munkaügyi osztályai a negyvenes évek végi közmunkákhoz hasonlóan alkalmi munkákat szerveztek számukra, hogy legalább csekély jövedelemhez juthassanak tavasztól ősziig. Emellett 1959-ben a munkaügyi miniszter előbb kilenc, kevéssel később pedig további tíz (összesen tehát tizenkilenc) vidéki városban elrendelte a kötelező munkaközvetítés visszaállítását, hogy a legjobban rászoruló nőket juttathassák munkához.²⁹⁰ Más volt a helyzet Budapesten. Bár a fővárosban is sok volt a munkát keresők között a szakképzetlen felnőtt nő, mégis a vidékiektől eltérően nagy részük csak „könnyű, viszonylag kevés fáradtsággal (sic!) és jobb kereseti lehetőséggel járó munkahelyeken” kívánt elhelyezkedni.²⁹¹

Egyes időszakokban, még a hatvanas évek közepén is, jelentős mértékű munkanélküliség keletkezett az először munkát kereső fiatalok körében; főleg az általános iskolát és még inkább a gimnáziumot végzett lányok tudtak nehezen elhelyezkedni.²⁹² A fiatalok munkanélküliségének súlyosságáról sokat elárul, hogy a hatvanas évek elején a 14–18 évesek számára (köztük frissen végzett szakmunkások is voltak) 4–6 órás napi munkaidővel országszerte „fiatalkorú kisegítő munkákat” szerveztek. A hatvanas évek első felében az általános iskolát befejezett tanulók közül évente mintegy 10–12 ezer nem állt munkába vagy azért, mert nem is szándékozott (főleg falusi lányokra volt ez jellemző), vagy azért, mert bár keresett, de nem kapott munkát. Ők végzés után maradtak szüleik háztarásában.²⁹³

A munkanélküliség egyik legfontosabb okát az elbocsátások képezték, ha abban a korban azokat más, megszépítő elnevezéssel (leépítés, átszervezés, racionalizálás stb.) illették is. A feleslegessé vált munkaerő elbocsátása minden modern gazdasági rendszer elkerülhetetlen velejárója, hiszen nem működhetett minden vállalat állandó, vagy folyamatosan növekvő létszámmal. Ugyanakkor az elbocsátások – az 1953–1954-ben történeteket kivéve – általában nem voltak olyan tömegesek, mint a piacgazdasági rendszerekben, mert a vállalatok, akár gazdasági veszteség árán is, a felesleges munkaerő egy részét megtartották, hiszen a szocialista gazdaság tulajdonviszonyaiból következően a veszteség legfeljebb csak kis részben volt a vállalatvezetés saját vesztesége, például prémiumelvonás formájában, annak terhére döntően a gazdaság egésze viselte.

Az elbocsátásokat általában az üzemek határozták el, néhányszor azonban központi szervek döntése nyomán kezdődtek a „leépítések”. Egyes nagyvállalatok évente akár többször is alkalmazták az elbocsátás eszközt. 1954-ben például a MÁVAG-ban és a Beloiannisban három-három alkalommal történt elbocsátás, elsősorban a

ben fentebb említett adatok is innen valók.

²⁸⁹ MOL XIX-C-5. 12. d. Pécs megyei jogú város tanácsa munkaügyi osztályának jelentése a Munkaügyi Minisztériumnak. 1959. márc. 28.

²⁹⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/24. ő. e. 19. dosszié.

²⁹¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/68. ő. e. „A munkaerőhelyzet néhány problémája”. D. n. [1961. június]

²⁹² MOL XIX-C-5 58. d. Jelentés. 1963. máj. 15. és MOL XIX-C-5 88. d. Előterjesztés. 1964. máj. 30.

²⁹³ MOL XIX-C-5 80. d. Jelentés. 1964. nov. 6. és MOL XIX-C-5 58. d. Jelentés. 1963. máj. 15.

vállalati „tervfeladatok csökkentése miatt”. Ennek következtében „nagy mértékben, egyes helyeken teljesen megrendült a dolgozók bizalma a vezetőkkel szemben” – állapították meg az OT illetvei esei.²⁹⁴ A központilag eldöntött létszámcsökkentések közül a legnagyobb mértékű az 1953–1954-es „racionalizálás” volt. Ekkor tömegesen, százazres nagyságrendben tettek az utcára ipari munkásokat és alkalmazottakat. Csak az építőipari munkáslétszámot 65–70 ezer fővel csökkentették,²⁹⁵ ugyancsak tömeges elbocsátásokra került sor a nehézipar egyes ágaiban, például a középépiparban is (ezzel az elnevezéssel a hadiipart illették). Viszonylag sok munkás vesztette el állását az 1956-os forradalmat követő egy-másfél évben, majd az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején is a nagyarányú vállalati átszervezések, az ún. iparátszervezések következtében is.²⁹⁶ E helyzetre reagálva 1957-ben átmenetileg újra bevezették a munkanélküli segélyt, amelyet az ötvenes évek elején megszüntettek. 1957 első félévében mintegy 40 ezer ember kapott segélyt, közel háromnegyed részük vidéken keresett munkát – sikertelenül.²⁹⁷ Fontos megjegyeznünk, hogy a feleslegessé vált munkaerő egy részét a vállalatok ebben az időszakban sem bocsátották el, hanem tartalékolták, azaz alacsony bér mellett, valamilyen tevékenységgel foglalkoztatták a munkásokat.

3. A GYORS NÖVEKEDÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1940-es évek vége és az 1960-as közepe között lezajlott mobilitási folyamatok és más tényezők hatására az ipari munkásságnak nem csupán a száma nőtt meg, hanem sajátosságai is megváltoztak. Egyes csoportjai bizonyos mértékig visszaszorultak, mint történt ez átmenetileg, az ötvenes évek első felében a régi nagyüzemi szakmunkássággal, mások viszont nem csak számban, hanem a többi munkásréteghez viszonyított arányukat tekintve is megnagyobbodtak. Különösen szembetűnő a felnőtt korban ipari munkássá vált, képzetlen, de legalábbis az üzemi munkában járatlan férfi és női munkások számának gyors emelkedése. Ugyancsak gyorsan nőtt az ingázó és a munkásszálláson élő munkások száma. E változások sodrában gyorsütemű átalakulás bontakozott ki a munkavállalói magatartásban, a munkások gondolkodásmódjában és értékrendjében is, mégpedig nem kedvező irányban. A tömeges beáramlás következtében az addig elsősorban a régi szakmunkások által formált munkahelyi közösségek fellazultak. A munkásmentalitás megváltozása részben szintén a tömeges beáramlás következménye volt, hiszen a munkahelyek az ipari munka világtól addig távol álló emberekkel töltődtek fel, és ennek következtében a régi munkahelyi közösségek fellazultak. Részben viszont a gazdasági változásokkal, különösen a tulajdonviszonyok radikális átalakulásával, valamint a politikai hatalomban bekövetkezett fordulattal hozható összefüggésbe. Magyarországon ugyanis a kismagántulajdon túlnyomó részének kisajátítása következtében drámai mértékben megrendült a tulajdonbizton-

²⁹⁴ MOL XIX-A-16-b 842. d. Előterjesztés a racionalizálás jelenlegi állásáról. 1954. szept. 20.

²⁹⁵ MOL XIX-A-16-b 842. d. Az OT előterjesztése a Minisztertanácshoz. 1954. aug. 26.

²⁹⁶ MOL XIX-C-5. (1962) 43. d. Kisházi Ödön munkaügyi miniszter levele Czottner Sándor nehézipari miniszternek. 1962. márc. 19.

²⁹⁷ MOL-M-KS-288. F. 23/1957/21. ő. c. Tájékoztató a munkások és alkalmazottak életszínvonalának 1957. I. félévi alakulásáról. 1957. szept. 17.

ság,²⁹⁸ általában csökkent a tulajdon tisztelete, és ennek következtében a munkásság szemlélete is átalakult a tulajdonnal, elsősorban az állami tulajdonnal kapcsolatban. Ezekkel szoros összefüggésben megváltozott – korabeli frázist használva – a „munkához való viszony”, egyszóval a munkamorál is. A munkások értékrendjében vesztett jelentőségéből a gondos, minőségi munkavégzés és a szorgalom (ezeket az értékeket elsősorban a régi szakmunkások képviselték az ipari munkásságon belül), ellenben növekedett a látszatteljesítés, a feladatok formális elvégzésének szerepe, az a mentalitás, amelyet a „fogjuk meg és vigyék” vagy az „úgy állj a munkához, hogy más is hozzáférjen” korabeli szólások fejeztek ki a leghívebben.

A) A SZAKMUNKÁSSÁG (A FELSŐ MUNKÁSSÁG)

(Számszerű növekedés – aránycsökkenés) Az ötvenes és a hatvanas években az új munkástömegek beáramlása következtében csökkent a szakmunkás réteg aránya az ipari munkásság egészén belül: 1949-ben a bányászok nélkül mintegy 600 ezer fős gyáripari és építőipari munkásság²⁹⁹ 54,9%-a dolgozott szakmunkásként, ezzel szemben 1970-ben már csak 41,6%-a (szintén bányászok és ipari tanulók nélkül).³⁰⁰ A csökkenés csak kisebb részben magyarázható a statisztikai felfogás megváltozásával, amennyiben 21 év alatt módosult a „szakmunkás” fogalma, nagyobb részben a valóságban lezajlott változást, a „szocialista iparosítás” sajátosságait tükrözi. Azt például, hogy az átlagnál több szakmunkást foglalkoztató kisipart visszaszorították, s az onnan a gyáriparba átkerült munkások gyakran csak segéd- vagy betanított munkásként tudtak – más szakmában – elhelyezkedni. Ezen túl pedig azt is, hogy a szocialista munkaerő-gazdálkodási politika a gyors iparfejlesztés érdekében nem az idő- és szakember- (tanár- és szakoktató-) igényes szakmunkásképzést, hanem a felnőtt korú, képzetlen új munkaerő tömeges munkába állítását részesítette előnyben a munkaerő-utánpótlás biztosítása terén. E két évtized alatt átalakult a szakmunkások képzettségének minősége és tartalma is; a szaktudás egyre inkább olyan jellegűvé vált, amely főként a gyáriparban volt hasznosítható, csökkent viszont a sokoldalú, a régi kisiparos mesterekéhez hasonló tudással rendelkező munkások száma.

A szakmunkások összmunkásságon belüli arányának csökkenése úgy ment végbe, hogy közben számuk gyorsan növekedett: 1949-ben 330 ezer, 1970-ben pedig valamivel több, mint 600 ezer szakmunkást írtak össze a népszámlálások alkalmával (mindkét esetben a bányászat adatai nélkül). Ez még akkor is jelentős növekedésnek nevezhető, ha tudjuk, hogy korszakunkban nagyon sok felnőtt segédmunkást képeztek át szakmunkássá olyan tanfolyamokon, amelyek csak papíron adtak szakképzettséget, ténylegesen betanításnak feleltek meg csupán, valamint azt is, hogy az első évtizedben az iskolai

²⁹⁸ Ezt már Nagy Imre is elismerte az 1953. júliusi kormányprogramjában.

²⁹⁹ Ipari tanulók nélkül.

³⁰⁰ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatisztikai eredmények. I. m. 27. o. és 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 156–158. o. – A hivatkozott statisztikai kiadványok szerint 1949-ben 601 563 ipari munkás (tanulók nélkül) közül 330 554 volt szakmunkás. 1970-ben, ugyancsak bányászok nélkül számítva, 1 560 703 ipari munkásból 631 421 volt szakmunkás.

szakmunkásképzés színvonala elmaradt az 1945 előttitől.³⁰¹ A szakképzettek aránycsökkenése a betanított munkások csoportjánál jelentkezett nyereségként: 1949-ben ilyen szintű képzettsége még csak minden ötödik munkásnak volt, 1970-ben ellenben minden harmadiknak.³⁰² A segédmunkások (az 1940-es évek végén használt kifejezéssel: „egyéb fizikai dolgozók”) aránya a fentiek értelmében csak kissé módosult.

(Iskolázottság) A nem-mezőgazdasági („városi”) munkások iskolázottsága Magyarországon már a korábbi történelmi korszakokban eljutott arra a szintre, amelyen az írni-olvasni tudás általánosnak mondható: 1949-ben az analfabéták (a teljesen írástudatlanok és a vagy csak írni, vagy csak olvasni tudók együtt) aránya 3% alatt maradt. A relatív többség hat elemi végzett. Az ezt követő évtizedekben javult az iskolázottság: 1970-re a nyolc osztályt végzett ipari és építőipari munkások aránya a háromnegyed fölé emelkedett, az analfabétáké pedig – ha hinni lehet a népszámlálási statisztika számainak – 1%-ra zsugorodott.³⁰³

Az iskolai végzettség és a szakképzettség között természetesen szoros összefüggés volt; a hatvanas évek derekán egy fiatal szakképzett munkásnak többnyire megvolt a nyolc osztályos végzettsége, a statisztikai átlagot csak az idősebb, 45 év feletti korosztályok alacsonyabb iskolázottsága húzta kissé lejjebb, akiknek körében még gyakori volt a 6 osztályos végzettség. Ezzel szemben a segédmunkásoknak még a harmada sem végzett nyolc osztályt, és egynegyed részük csak öt, vagy annál is kevesebb osztályt járt. A társadalom legiskolázatlanabb és legképzetlenebb rétegei tehát ebben a korszakban is, miként a korábbiakban is, a fizikai munkások legalsó csoportjaiban foglaltak helyet általában (egyébként nem csak az iparban, hanem minden gazdasági ágban). A régi értelmiség és középosztály durva politikai elnyomásának sajátos következményeként azonban az ötvenes években megnövekedett a diplomás segédmunkások száma. A kitelepítés, a bebörtönzés stb. mellett ugyanis e rétegek deklasszálásának sajátos eszközei közé tartozott az is, hogy miután korábbi állásaikból eltávolították őket, az állami munkahelyek csak a legnehezebb és legrosszabbul fizetett fizikai munkára vehették fel őket. Már 1949-ben 1200 felsőoktatási intézményben végzett és további 10 ezer érettségizett fizikai munkás dolgozott az iparban.³⁰⁴ Minden okunk megvan feltételezni, hogy ezek a számok a későbbiekben még emelkedtek.

(Politikai bánásmód) 1949 és 1956 között csökkent a szakmunkásoknak a többi munkásréteghez mért anyagi megbecsülése, egyidejűleg pedig nőtt a rájuk nehezedő politikai nyomás. Az állam ezekben az években ugyanis határozottan e réteg gyengítésére törekedett, mert a gyári munkaszervezeten belül a legjobb munkahelyi pozíciókkal rendelkező, társaira komoly befolyással bíró és egyben a saját értékeinek tudatában is lévő réteg a maga önállóságával, hogy ne mondjuk szuverenitásával akadály volt az üzenen belüli hatalmi törekvésekkel szemben. Nem is beszélve arról, hogy 1945 előtt ez a réteg volt a legfőbb hordozója a szakszervezetek sok évtizedes érdekvédelmi küzdelmének, amelynek hagyományát érdekeik sérelme esetén az új viszonyok

³⁰¹ Lásd a III. fejezet 6. pontját!

³⁰² 1949-ben (ipari tanulók nélkül számítva) a betanított munkások aránya 20,6, ezzel szemben 1970-ben 36,4% volt. – 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatisztikai eredmények. I. m. 27. o. és 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 156–158. o.

³⁰³ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatisztikai eredmények. I. m. 27. o. és 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 156–158. o.

³⁰⁴ 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 30. o.

között is folytatni kívánták, mint azt az 1949–1951 között (egyre ritkábban) előforduló sztrájkszervezési kísérletek is bizonyítják. Ezzel kapcsolatos tapasztalataikat tovább is adták fiatalabb társaiknak, éltetve ezzel a régi szakszervezeti szellemiséget. „Gyakran beszélgetnek a fiatal szakmunkásokkal arról, hogy annakidején ők mennyit kerestek, milyen jól éltek” – róttá fel az MDP egyik vezető agitproposa.³⁰⁵ A rájuk gyakorolt nyomásnak éppen ez kritikus, szuverén szellem volt a fő oka. Ehhez képest a leggyakrabban hangoztatott vád, a szociáldemokrata kötődés, a „szociáldemokratizmus” is csak másodrendű jelentőségű volt a valóságban.³⁰⁶ A felső munkásságot ért változások korábbi előnyeik csökkenését vonták maguk után, de nem vezettek azok teljes megszűnéséhez, hiszen a gyári munkaszervezetben a szakmunkások továbbra is pótolhatatlan szerepet játszottak. Míg egy segédmunkás – ahogy 1945 előtt is – könnyen helyettesíthető volt, egy jól képzett és egyben az adott gyár munkájában nagy tapasztalatra szert tett, régi szakmunkás sokkal nehezebben.³⁰⁷

A hatvanas években – elsősorban rejtett formákban – a szakmunkások bizonyos előnyöket vissza tudtak szerezni, ami egyben azt is jelzi, hogy az ötvenes évek első felében rájuk nehezedő politikai nyomás is csökkent már az évtized első felében, később pedig megszűnt. A szakmunkások elsősorban az ún. közvetett juttatások terén élveztek jelentős előnyöket más munkáscsoportokhoz képest. A bérfizetés mértékét ugyanis központi rendeletek írták elő, amelyek csak viszonylag kis különbségeket tettek lehetővé munkás és munkás között. Ezzel szemben a béren kívüli juttatások tekintetében nem voltak ennyire szigorúak a kötöttségek, következésképpen azon a téren akár többszörös is lehetett az eltérés egy szakmunkás és egy segédmunkás juttatásai között, még ugyanazon a gyáron belül is. További előnyt jelentett, hogy ekkor már a „kádérpolitika” is elsősorban ebből a felső munkásrétegből emelt ki vezető beosztásba embereket. Politikai megítélésük megváltozása ugyanakkor sokáig nem volt egyértelmű 1956 után sem. Az ötvenes évek végi politikai állásfoglalások egy része azt hangsúlyozta, hogy „a régi szakmunkás gárda” az MSZMP politikájának fő bázisát képezi.³⁰⁸ Az operatív irányítást végző, alsóbb pártszervek egy része ellenben továbbra is kritikus, sőt néha ellenséges volt velük szemben. Az MSZMP egyik fővárosi kerületi bizottsága például az ötvenes évek kezdetét idéző szellemben úgy ítélte meg a munkásság felső csoportjait, hogy több szakmában, elsősorban a vasipari elitszakmákban ez a réteg „munkásarisztokráciát” alkot. Az oda tartozók – állították – most sértett emberek, és „szemben állnak velünk”, mert 1945 után elvesztették jó bérezési pozícióikat és egyéb munkahelyi előnyeiket – ami egyébként megfelelt a valóságnak. Jelentős részükre ma is „kispolgári” és nem öntudatos proletár magatartás a jellemző, nézeteik jobboldali szociáldemokrata nézetek. Jól keresnek, jól képzettek, ezért befolyásosak. Sokan még másodállást is vállalnak –

³⁰⁵ MOL-M-KS-276. f. 53/107. ó. e. Jelentés. 1952. szept. 23. (Az anyag készítője Horváth Márton volt).

³⁰⁶ Ilyen vádakot tartalmaz például az MDP Agitációs és Propaganda Osztálya által az MDP Politikai Bizottsága számára készített elaborátum, amely öt nagyüzemnek a „szociáldemokratizmus” elleni harcáról tájékoztatta a vezetést. – Munkások Magyarországon. I. m. 278–285. o.

³⁰⁷ Anyagi megbecsülésük csökkenéséről, amely a bérskála politikai indítékból végrehajtott összehúzósa, továbbá a reálbér általános esése miatt következett be az ötvenes évek első felében, a III. fejezetben szólunk.

³⁰⁸ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/19. ó. e. Jelentés a munkásosztály politikai vezető szerepének érvényesüléséről. 1958.

sorolták a vádakat.³⁰⁹ (Ez a negatív megítélés valószínűleg összefüggött azzal, hogy az ötvenes évek végén a szakmunkások között a ténylegesen fizikai munkát végző – és nem csak onnan származó – munkások alacsony, 25–30%-os átlagánál is kisebb volt az MSZMP tagok aránya, elsősorban a budapesti nagyüzemekben).³¹⁰ Ez a demagógiát sem nélkülöző, ám a munkások helyzetét a való életben is befolyásoló politikai megítélés a hatvanas évek közepe tájától már nem bukkant fel többé.

B) AZ ALSÓ MUNKÁSSÁG

Az új munkások tömeges beáramlásának egyik legjellegzetesebb következménye az alsó munkásság rétegének gyors ütemű növekedése volt. E réteg felduzzadásához a foglalkozási átrétegződés mellett hozzájárult az is, hogy az ötvenes években a keresetek nagyon alacsonyak voltak, ezért – elszegényedvén – olyan munkáscsoportok is ide csúsztak le, amelyek korábban nem tartoztak az alsó munkásságba. Hasonló hatása volt a nehéz testi munka egyre gyakoribbá válásának, valamint a „szociális okból tartott” munkaerő, e sajátos szocializmus-kori munkásréteg gyors növekedésének is. (Utóbbiak részben idős, részben rokkant, elemi megélhetési gondokkal küzdő emberek voltak, akiket a gyárak lényegében emberbaráti okokból tartottak meg munkavállalóként.) Idesorolhatók továbbá az ún. „vattaemberek” is, akiket a vállalatok különböző megfontolásokból foglalkoztattak, csekély bérért.³¹¹

Az ipari munkásság alsó rétegének részletekbe menő vizsgálatára kitűnő lehetőséget nyújtanak azok az 1952-es évből származó iratok, amelyek ún. önkényesen kilépett munkások elleni perek anyagát tartalmazzák.³¹² (Az iratanyag jogi vonatkozásaira a következő fejezetben visszatérünk).³¹³ A rendelkezésünkre álló közel ezer perirat közül tárgyunk szempontjából 812 tartalmazott értékelhető adatokat. A forrás az alsó munkásság legnagyobb csoportját, a gyakran munkahelyet változtató, vándorló munkásréteget reprezentálja, mégpedig igen híven, mert abban, hogy kik kerültek bíróság elé, a reprezentativitást gyengítő szempontok nem játszottak szerepet. A „minta” „kiválasztása” tehát véletlenszerűnek tekinthető. Az alsó munkásság más csoportjaira, például az öreg munkásokra vagy a csökkent munkaképességükre vonatkozó következtetések viszont nem vonhatók le a periratokból, mert rájuk nem volt jellemző a munkahelyek közötti vándorlás, így az önkényes kilépés sem, vagyis abban a vonatkozásban a forrás nem reprezentatív.

(Az alsó munkásság értelmezése) Az alsó munkásság terminológiáját bizonyos korrekcióval Anthony Giddens-től vesszük, aki „alsó munkásosztály”-ról beszél egyik össze-

³⁰⁹ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/19. ó. e. Az MSZMP X. kerületi bizottságának jelentése. 1958. aug. 6.

³¹⁰ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/19. ó. e. Határozati javaslat 1958. szept. 11.

³¹¹ E réteget a gyári munkaszervezetben fontos szerepet nem játszó, általában képzetlen munkások alkották, akiket a gyárak részben azért tartottak állományban (korabeli zsargonban: „spájzoltak be”), hogy az ún. „hajrá időszakokban” se legyen munkaerőhiány, részben pedig bérgazdálkodási okokból. (Az átlagbér-gazdálkodás keretei között úgy lehetett viszonylag többet fizetni az értékes szellemi és fizikai munkaerőnek, ha a rosszul fizetett, nagy létszámú munkáscsoportok lefelé húzták a vállalati átlagbért.)

³¹² MOL XIX-C-4. 39. és 40. d.

³¹³ Lásd a III. fejezet 1/a pontját!

foglaló művében.³¹⁴ A kifejezést azért módosítottuk „alsó munkásság”-ra, mert az „osztály” kifejezést lehetőség szerint kerülni igyekszünk. Ennek a fogalomnak a használatát megfelelőbbnek érezzük a régi „segédmunkás” megnevezésnél, mert több tényezőt vesz figyelembe, ennek következtében átfogóbb értelmezést tesz lehetővé: egyrészt nem csak segédmunkás rétegeket sorol ebbe a körbe, másrészt nem sorol oda minden segédmunkást. Giddens e réteg három fontos általános vonását emeli ki: az alacsony jövedelmet, az alacsony szakképzettséget és a „veszélyesebb munkakörülményeket”. Korszakunkra és a sajátos szocialista viszonyokra alkalmazva a fogalmat, ezeket a jellemzőket kissé módosítanunk kell. Véleményünk szerint például a munkavégzés nehézségeit a veszélyességnél tágabban szükséges értelmeznünk, számításba véve a nagy fizikai megterhelést (a nehéz testi munkát, ahogy akkor nevezték), a mostoha időjárási feltételeket, a munkahely elmaradottságát, a gépesítettség színvonalát, az ingázást, a munkásszállásonélést, végül természetesen a veszélyességet is. Különösen fontos sajátosságuknak tartjuk továbbá a munkaerő-piaci stabilitás hiányát: a vállalatok nem haboztak, ha egy ilyen munkásnak fel kellett mondani; és persze ők is hamar továbbálltak, ha valamivel elégedetlenebbek voltak.

(Demográfiai jellemzők) A bíróság elé állított munkások demográfiai jellemzőit vizsgálva³¹⁵ szembetűnő, hogy az országos átlagnál jóval fiatalabb emberek voltak. Ezt a következtetést nyugodtan levonhatjuk annak ellenére is, hogy az 1952-es állapotot rögzítő, korcsoportok szerinti országos statisztikai adatok³¹⁶ csak az ipar összes férfi keresőjére vonatkozóan állnak rendelkezésünkre, tehát nem teljesen egyneműek az általunk vizsgált populációval.³¹⁷ Levonhatjuk azért, mert a periratokban szereplő személyek túlnyomó többsége férfi volt, vagyis a torzítás nem nagy. Ezek szerint a 18 évnél idősebb férfi ipari keresők között országosan 41,8%-a volt 18 és 34 év közötti munkavállaló, a perbe fogottaknak viszont kereken 69,0%-a. Egyedül az 1932-ben született 20 évesek aránya 10,0, az 1933-ban született 19 évesek aránya pedig 8,3% volt! A különbség olyan nagy, hogy semmiképpen sem írható a nem egynemű összehasonlítás számlájára, hanem egyértelműen az alsó munkásság specifikumának tekinthető. A nemek szerinti megoszlás esetében 810 esetet vizsgálhattunk, ami 99,8%-os érvényességgel egyenlő.³¹⁸ A perek vádlottjainak elsöprő többsége, 82,8%-a volt férfi és 17,2%-a nő. Utóbbi arány elmarad a nőmunkások országos átlagától, hiszen mindössze három évvel később (időben ez a legközelebb eső, összehasonlítható adat), 1955-ben a gyáriparban foglalkoztatottak harmad része (32,9%-a) volt nő.³¹⁹

Az életkori sajátosság elsősorban azzal magyarázható, hogy a munkahelyek közötti vándorlásra hajlamosabbak voltak azok, akik korábban nem töltöttek el hosszabb időt egy vállalatnál, és a magánéletben sem voltak még megállapodott emberek. A fiatalok a vállalati munkaszervezetben elfoglalt gyengébb pozíció következtében védtelenebbek

³¹⁴ Anthony Giddens: *Szociológia*. Osiris Kiadó. Budapest, 1997. 234. o.

³¹⁵ Ebből a szempontból 720 perirat tartalmazott értékelhető adatokat.

³¹⁶ *Statisztikai Évkönyv 1949–1955*. KSH. Budapest, 1957. 63. o.

³¹⁷ Országosan a férfi keresők átlagos életkora ugyanis valamivel magasabb volt, mint az összes munkásé, két okból is. Először is azért, mert a hosszabb tanulmányi idő miatt a szellemi foglalkoztatottak átlagos életkora magasabb volt, mint a fizikai dolgozóké, márpedig az összes keresőben a szellemiek is benne foglaltatnak. Másodszor azért, mert a férfiak nyugdíjkorhatára öt évvel volt magasabb, mint a nőké, ami ismét csak növelte az átlagos életkort.

³¹⁸ Két ítélet esetében csak a vádlott családneve volt olvasható, ezért nemét nem tudtuk megállapítani.

³¹⁹ *Statisztikai Évkönyv 1949–1955*. I.m. 92. o.

is voltak, amit a munkahely elhagyásával és helyette egy másik keresésével próbáltak ellensúlyozni. Nem szabad figyelmen kívül hagyni továbbá, hogy a vállalkozó kedv és a mozgékonyság jóval nagyobb fiatal, mint idősebb korban. Az alacsony életszínvonal egyébként kifejezetten kényszerítette a családokat, hogy a munkaképes kort elért fiatal tagjaik minden válogatás nélkül próbáljanak munkát vállalni, majd később, ha a munkahely végképp nem felelt meg, vagy később jobb kínálkozott, továbbálltak. A nemek közötti, a munkások országos arányától szintén jelentős mértékű eltérés legfőbb oka az volt, hogy a büntetőeljárások egyértelműen olyan iparágakban és azokon belül is olyan munkakörök betöltőivel szemben voltak gyakoriak, amelyek túlnyomóan férfiakat foglalkoztattak: bányászat, kohászat, gépipar és építőipar. Feltehető, hogy mind a korcsoportok, mind a nemek szerinti megoszlás alakulásában szerepet játszott az is, hogy a vállalatok általában nőket és idősebbeket kevésbé kívántak a feljelentéssel járó, nem csekély tortúrának³²⁰ kitenni.

A vádlottak családi állapotát az ország teljes népességével tudjuk összehasonlítani, a keresőkkel nem, hiszen ilyen adatok csak az összlakosságra vonatkozóan állnak rendelkezésünkre. Ebből a szempontból a vizsgált csoport legfontosabb sajátossága az volt, hogy viszonylag kevesen éltek házasságban. 1949-ben Magyarország 15 évnél idősebb népességéből 61,7% volt házas, 37,0% nem házas és özvegy együtt, törvényesen elvált 1,3%.³²¹ Az általunk vizsgált populációból ellenben 52,1% élt házasságban, beleszámítva a kisszámú élettársi kapcsolatot is. E sajátosságra a perbe fogott munkások életkora ad elsősorban magyarázatot, hiszen, mint láttuk, az országos átlagnál sokkal többen voltak közöttük a 18–19–20 évesek, amely korosztályokra – különösen a férfiakra – még kevésbé volt jellemző a házasságkötés. Igen figyelemre méltó, hogy a törvényesen elváltak aránya az országos átlag két és félszerese volt. A válás abban az időszakban még viszonylag ritka volt, és az elvált emberek társadalmi megítélésének volt némi negatív felhangja, mert bizonyos eltérést jelentett a „szabályosnak”, „szokásosnak” tekintett magatartástól. Még inkább figyelmet érdemel, de egyben természetes is, hogy a 125 ismert családi állapotú, bíróság elé állított nő közül 12 volt elvált, tehát 9,6%! Azért érthető ez, mert egy elvált asszony különösen rászorult arra, hogy bármilyen természetű munkát elvállaljon, sőt gyakran éppen a válás kényszerítette arra, hogy élete folyamán először munkába álljon. Az elvált nők közül négynek gyermeke is volt, ami egyenesen megkövetelte a munkavállalást. Az elvált férfiak munkaerőpiaci helyzete kedvezőbb volt; ők a válás ellenére lehettek megbecsült, a vállalati munkaszervezetben fontos szerepet játszó munkavállalók is akár. (A vizsgált népességből a férfiaknak csak 1,9%-a volt elvált. Ők általában már a válás előtt is munkavállalók voltak). A hajadon nők aránya saját nemükön belül (62,4%) sokkal magasabb volt, mint a nőtlen férfiaké szintén saját nemükön belül (41,2%).³²² Ez jelentős eltérés a 14 évesnél idősebb nők országos arányszámaihoz képest, hiszen az 1949-ben a 15 éves és idősebb nők 40,9%-a nem élt házasságban Magyarországon.³²³ Egyfelől tehát a munkavállalói pályájuk elején álló fiatal lányok, másrészt az elvált asszonyok csoportja volt felülreprezentált a női vádlottak között, és átlag alatt szerepeltek házasságban élő asszonyok.

³²⁰ Volt olyan vádlott, akit előzetes letartóztatásba helyeztek, s olyan is, akit megbilincselve vezettek a tárgyalóterembe.

³²¹ Statisztikai Évkönyv 1949–1955. I. m. 6. o.

³²² Mindkét nem esetében az özvegyekkel együtt.

³²³ Statisztikai Évkönyv 1949–1955. I. m. 6. o.

A periratokban a gyermekek számára vonatkozó adatot 382 esetben találtunk. A bírósági adatfelvétel során ezt általában akkor jegyzőkönyvezték, ha házas volt az illető, a hajadonok és a nőtlenek esetében csak akkor, ha gyermekük volt (nőtlen férfiaknál 6, hajadonoknál 3 ilyen esettel találkoztunk), a gyermektelenséget ennél a két csoportnál egyébként nem tüntették fel. Nagy a valószínűsége annak, hogy amikor a nem házások esetében hiányzott a gyermekekre vonatkozó utalás, az azért történt, mert az illetőnek nem volt gyermeke. Ezt azonban csak feltételezzük, és nem tudjuk biztosan, ami az egész populáció vonatkozásában olyan bizonytalanságot okoz, amelyet – más támpont híján – nem tudunk korrigálni. A 382 ismert esetből 84,8%-nak volt gyermeke, a fennmaradó kb. 15% házas volt ugyan, de gyermektelen. A gyermekesek abszolút többségének (59,1%) egy vagy két gyermeke volt. A négy vagy több gyermekesek száma 61 volt, ami kerekén 16%-os arányt jelent, ám együttesen az ilyen családokban élt a 751 gyermek kétötöd része.

A demográfiai sajátosságokat összefoglalva a következő kép tárul elénk: a 812 vádlott az ország ipari keresőinél sokkal fiatalabb, túlnyomóan férfiakból álló társadalmi csoportot alkotott. Az országos átlagnál jóval kevesebben éltek házasságban, különösen feltűnő ebből a szempontból a hajadonok magas aránya. Maguk a házások általában olyan családi közösségekben éltek, amelyekben egy vagy több eltartott (szinte kivétel nélkül kiskorú gyermek) élt.

(Származás) A demográfiai jellemzőkhöz képest a vádlottak származását, társadalmi eredetét sokkal nehezebb rekonstruálni, mert kevés az ilyen jellegű adat. Ezért annak csupán a nemzedékek közötti formáját áll módunkban elemezni, és azt is meglehetősen szűk adatbázison, hiszen a szülő foglalkozását csak minden negyedik esetben³²⁴ lehetett megállapítani. Előbb azonban érdemes áttekintenünk, milyen társadalmi csoportból származtak az ipari munkások országosan.

1949-ben Magyarországon a tág értelemben vett iparban összesen 735 ezer munkás dolgozott (ipari tanulókkal együtt). Ők apjuk foglalkozása szerint az alábbi csoportokra oszlottak:³²⁵

Az apa foglalkozása (%-ban)

Mezőgazdasági munkás	18,3
Munkás más gazdasági ágban	45,6
Alkalmazott	2,6
Önálló a mezőgazdaságban.....	14,7
Önálló más gazdasági ágban.....	15,5
Ismeretlen	3,3

A fenti felsorolásból jól látható, hogy az ipari munkások abszolút többsége bérmunkás apától származott, a mezőgazdaságiakat is beleértve. Ha nem az apa foglalkozási viszonyát, hanem azt a gazdasági ágat vesszük alapul, ahol dolgozott, akkor látható, hogy az ipari munkások és bányászok pontosan egyharmada származott mezőgazdasági és kétharmada más gazdasági ágban dolgozó (azon belül feltételezhetően viszonylag a legnagyobb arányban ipari fizikai dolgozó) apától. Az általunk vizsgált „önkéntesen

³²⁴ Egész pontosan: 202 periratból.

³²⁵ 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 32. o.

kilépett” munkások eredete számottevően eltért ettől. Elsősorban az érdemel figyelmet, hogy a mezőgazdasági apától származók aránya (39,1%) magasabb volt az országos átlagnál (33,0%). A bíróság elé állított munkások között kiugróan magas (67%) a községben születettek aránya, ezzel szemben a budapesti születésűeké alig haladta meg az egytizedet.³²⁶ A munkásságnak ez az alsó rétege tehát nagyobb arányban származott mezőgazdasági családból, mint az ipar többi fizikai dolgozója; ennek a rétegnek mondhatni ez volt az egyik legfontosabb sajátossága. A mezőgazdasági eredetet más, közvetett módon is vizsgáltuk: összefüggést kerestünk a kilépések évszak szerinti időpontja és a mezőgazdasági munkacsúcsok között. Az ebből a szempontból értékelhető 420 esetből 280, azaz pontosan a kétharmad rész nyárra és ősze, a nagy mezőgazdasági betakarítási munkák idejére esett, tehát megerősítette a mezőgazdasági eredetre, illetve a paraszti társadalmi háttérre vonatkozó feltételezésünket. A magyar gazdaságban sok évtizedes hagyománya volt annak, hogy a parasztság alsó, proletár és törpebirtokos rétegeiből az iparba vagy az építőiparba átlépett munkások szezonálisan, a mezőgazdasági munkacsúcsok idején átmenetileg visszatértek a mezőgazdaságba, elsősorban azzal a céllal, hogy biztosíthassák maguknak a télire való gabonát. Ez a jelenség az 1950-es évek elején is olyan tömeges volt, amelynek hatósági eszközökkel, például éppen az önkényes kilépés hatósági tilalmával sem lehetett gátat vetni, noha kezdetben éppen ezzel próbálkoztak az állami szervek és a pártirányítás alatt álló bíróságok. A társadalmi eredettel kapcsolatban végül fontos megemlítenünk, hogy értelmiségi, tisztviselő és egyéb szellemi foglalkozású szülők gyermekei csak elvétve, még az összes magyarországi munkásénál is sokkal kisebb arányban fordultak elő az apák között.

(Iskolázatlanság, képzetlenség) Az ipari munkások országos átlagához képest a legnagyobb különbség az iskolázottság³²⁷ terén mutatkozott. 1949-ben³²⁸ a szűkebb értelemben vett ipar és a bányászat fizikai dolgozói Magyarországon többségükben 4–7 elemi (vagy általános iskolai osztályt) végeztek: minden négy munkásból közel három (72%) rendelkezett ilyen végzettséggel.³²⁹ Négynél kevesebb osztályt csak

³²⁶ Gyekiczky Tamás: *Vasban és acélban*. Kézirat. Budapest, 1993. 127–130. o. – Nem csak a könyveknek, de – úgy tűnik – egyes történeti forrásoknak is megvan a maguk sorsa. Az itt elemzett periratokat e sorok írója fedezte fel az 1970-es évek végén az akkori Új Magyar Központi Levéltár iratai között, és a nyolcvanas évek első felében egy kisebb közleményt publikált is belőlük a *Kritika* c. folyóirat hasábjain. Más kutatási feladatai miatt azonban az anyagban rejlő elemzési lehetőségeket nem merítette ki, ehelyett két, akkor ifjúnak számító kollégája, Darvas Péter és Gyekiczky Tamás figyelmét hívta fel a periratok létezésére, s az elemzésükben rejlő tudományos lehetőségekre. E lehetőségekkel Gyekiczky Tamás kiválóan élt is, mint azt több, e forrásbázison nyugvó írása bizonyítja. Ezek közül talán a legmélyrehatóbb elemzés a jelen jegyzetben idézett és sajnálatos módon kéziratban maradt „Vasban és acélban” c. művében olvasható.

³²⁷ Az iskolázottságra vonatkozó, értékelhető adatot 377 esetben találtunk.

³²⁸ 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 31. o. – A többször hivatkozott Statisztikai Évkönyv 1949–1955. c. kötet csak az iskolába járókra vonatkozó adatokat publikált, a munkavállalók iskolai végzettségét azonban nem ismerhetjük meg belőle.

³²⁹ A négy és a hat elemi végzettség statisztikai kategóriái az 5, illetve a 7 elemi végzettséget is magukba foglalják. Ide számítottuk továbbá azokat is, akik a középfokú szakiskolákban és a középiskolákban 4 osztálynál kevesebbet végeztek (ami a négy elemi utáni, arra épülő képzés volt).

3,3% végzett, és csak minden kilencvenedik munkás volt analfabéta.³³⁰ Ellenben nem lebecsülendő számban voltak nyolc osztályt végzett munkások,³³¹ arányuk meghaladta az egyötödöt (21,2%); 2,3% pedig érettségivel vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezett. Az iskolázottság tekintetében országosan jelentős különbség figyelhető meg a szűkebb értelemben vett ipari fizikai dolgozók és a bányászok között, az előbbi csoport javára. A bányászoknak ugyanis 85%-a csak hat elemít, vagy kevesebbet végzett, míg az ipari munkások körében ez az arány 68% volt.

A fent ismertetett országos átlaghoz képest a bíróság elé állított munkások (bányászokkal) iskolázottsága sokkal alacsonyabb szinten állt. Külön is felhívjuk a figyelmet arra, hogy mind a 3 osztályt vagy annál kevesebbet végzettek, mind az analfabéták aránya messze az országos átlag felett volt:

Az iskolai végzettség szerinti megoszlás (%)

Nem végzett osztályt	10,3
1-3 osztályt végzett	13,8
4-7 osztályt végzett	66,6
8 osztályt végzett	8,5
8 osztály felett	0,8

Hasonló jellegzetességeket találtunk a szakképzettség terén is, bár a bíróságok azt általában nem adták meg a mai kívánalmaink szerinti pontossággal, és terminológiájuk is meglehetősen heterogén volt. A munkahelyi státuszra, a vádlottnak a per (és nem a feljelentés alapját képező „cselekmény”) idején ellátott munkakörére az esetek nagy, 90%-os többségében (731 esetben) adnak valamilyen információt az iratok, ha gyakran igen sajátos foglalkozási és szakképzettségi megnevezéseket használtak is. A szakképzettség alapján az alábbi csoportok különíthetők el:

A bíróság elé állított munkások megoszlása szakképzettség szerint

szakmunkás	156
betanított munkás	28
segédmunkás	272
egyéb ³³²	275

Az eltérés az ipari munkások országos átlagától ebben a vonatkozásban majdnem ugyanolyan nagy, mint az iskolázottság tekintetében: 1949-ben országosan a szak- és betanított munkások együttes száma 498 902 volt, a segédmunkásoké pedig 235 984, azaz az előbbi mintegy kétszerese volt az utóbbinak. Ezzel szemben az önkényesen kilépett munkások esetében a segédmunkások (272 fő) voltak jóval többen a szak- és a betanított munkásoknál (184 fő). És akkor még nem számítottuk azokat, akik a tárgyalás idején

³³⁰ A sem írni, sem olvasni nem tudók, illetve a vagy csak írni, vagy csak olvasni tudók együtt.

³³¹ Azokat soroltuk ide, akik nyolc általánost, vagy négy elemít és négy polgárit, illetve a középfokú szakiskolák és a középiskolák 4 osztályát végezték el (utóbbiak természetesen korábban elvégezték a négy elemít).

³³² Ezek többsége „munkás” megnevezéssel szerepelt, közelebbi megjelölés nélkül.

foglalkozásként egyszerűen csak „munkás”-t vagy „mezőgazdasági munkás”-t mondtak be, holott nagyon valószínű, hogy ők is képzetlenek voltak.³³³ A szakmunkások alacsony számát egyrészt az magyarázza, hogy ők nem változtattak olyan gyakran munkahelyet, mint képzetlenebb társaik, másrészt, ha vállalati hozzájárulás nélkül léptek ki, a hatalom akkor sem kívánt olyan súlyos retorziót alkalmazni velük szemben, amilyen egy büntetőeljárás. Ha mégis bíróság elé kerültek, az olyanokkal történt, akik szakképzettségüket nem régen szerezték, többnyire csak átképzős tanfolyamot végezve, és ebből következően a munkahelyen szakismeretük nem volt nélkülözhetetlen.

(Alacsony jövedelem) Az iratanyag elemzése során egyértelművé vált, hogy a vizsgált társadalmi csoport tagjai különösen szegények voltak: 76,2%-uknak havi 800, sőt ezen belül többségüknek 600 Ft alatt volt a fizetése.³³⁴ Az ipari munkások országosan jellemző nemenkénti jövedelmi eltérése az alsó munkásság estében is jól megfigyelhető: a nők még a férfiaknál is rosszabbul kerestek, 96,5%-uknak volt 800 Ft alatt a havi keresete. Ezek az adatok egyértelműen az alsó munkásság nehéz életkörülményeire, szegénységére engednek következtetni, különösen azok esetében, akiknek egy vagy több eltartottáról is gondoskodni kellett. Ők jóval a hivatalosan megállapított létminimum szintje alatt voltak kénytelenek élni.³³⁵ A periratok csupán néhány esetben utalnak arra, hogy a vádlottak saját ingatlannal (házzal, esetleg földtulajdonnal) rendelkeztek volna, a túlnyomó többség vagyontalan volt.

(Vándorlás a munkahelyek között) A perbe fogott munkások további fontos jellemzője volt a munkaerő-piaci instabilitás, a munkahelyek közötti vándorlás. A 812 személy közül 142 esetben tudtuk egyértelműen megállapítani 1948 utáni munkahelyeik számát, a többi esetben a bíró nem tért ki erre a kérdésre. A 142-ből egy munkahelye mindössze négy embernek (2,8%-nak) volt. Két munkahellyel ellenben 76,8%, hárommal pedig 14,1% rendelkezett az 1948 és 1952 közötti rövid időszakban. Az önkényesen kilépett munkások földrajzi mobilitása valamivel alatta maradt annak, amit előzetesen feltételeztünk, főleg abban az értelemben, hogy a vádlottak között viszonylag alacsony volt a nagy távolságról ingázók, a munkásszálláson élők aránya. Lakóhelyüket és a feljelentést tevő vállalat, üzemegység, telephely székhelyét³³⁶ összevetve azt láttuk, hogy 100 km-nél messzebből csak 12%-uk járt arra a munkahelyre dolgozni, amelyet azután „önkéntesen elhagytak”, ellenben 41%-uk ott lakott, ahol a feljelentést tevő vállalat működött. Ám ezzel együtt is, a fekete vonatokon fél, sőt átszállásokkal gyakran egész napot utazó, hét közben munkásszálláson, nyomorúságos körülmények között lakó munkásember ennek a rétegnek egyik jellegzetes figurája volt.

Végeredményben levonhatjuk azt a következtetést, hogy a bíróság elé állított munkások legjellemzőbb csoportját fiatal férfiak alkották, akik között az országos átlag felett voltak nőtlenek és gyermektelenek; jellemző volt rájuk az alacsony jövedelem és a vagyontalan társadalmi státusz, amihez súlyos szegénység társult. E réteg iskolázottsága és szakképzettsége jóval elmaradt a munkások országos átlagától, és ebből, valamint az előzőleg említett sajátosságokból következően munkaerő-piaci pozícióik

³³³ Egyesek azért mondhattak be mezőgazdasági foglalkozást, mert a bíróságok a per és nem az „önkéntes kilépés” idején érvényes állapotot rögzítették.

³³⁴ A 391 értékelhető esetből 165-ben volt 600 Ft alatt a havi jövedelem (42,2%).

³³⁵ MOL 276. f. 66/36. ő. e. – A munkásság anyagi fogyasztásának kérdéskörével, s azon belül a létminimum alatt élők problémáival a IV. fejezetben foglalkozunk.

³³⁶ A lakóhely és a munkahely távolságát 693 esetben tudtuk megállapítani.

is gyengék voltak, ez pedig a munkahelyen belül igen kiszolgáltatott helyzetbe hozta őket, ami ellen elsősorban a munkahely elhagyásával próbáltak védekezni. (Szemben a szakmunkásokkal, akik viszont inkább a teljesítmény-visszatartás eszközét alkalmazták érdekeik védelmében).

(A **fluktuáció a hatvanas években**) Az 1960-as években a bányászatban és a gyáripárban csökkent a munkahelyek közötti vándorlás mértéke, ezzel szemben az építőipari munkásoknak ugyanolyan fontos jellemzője maradt, mint amilyen az előző évtizedben volt. Megváltozott e munkások gazdaságpolitikai megítélése is, a munkaerő-vándorlást ugyan ekkor is károsnak minősítették, és különféle állami eszközökkel küzdöttek is ellene, de már nem minősítették bűncselekménynek, ilyen ok miatt nem állították bíróság elé a munkások tízezreit.

Egy 1963. októberi állapotot tükröző felmérés szerint a tíz évvel korábbi helyzethez hasonlóan az építőipari vállalatoktól kilépő munkások ekkor is elsősorban a képzetlenek köréből kerültek ki: a távozók 68%-a segédmunkás és kubikus munkás volt. Abban is hasonlítottak a tíz évvel korábbi társaikhoz, hogy a kilépést megelőzően munkahelyükön csak rövid ideig dolgoztak: 56%-uk még tíz hónapot sem töltött el utolsó munkahelyén. A kilépők között a hatvanas években is átlag felett voltak a fiatal munkások, hiszen több mint kétötödük 25 év alatti volt, és hasonlóképpen felülreprezentáltak voltak a férfiak is. A munkahely-változtatás indítékai közül a legfontosabbak a magasabb kereset és az állandó lakóhelyhez közelebbi munkahely biztosításának reménye voltak. Ezek az okok egyben arra is rávilágítanak, hogy ez a réteg jelentős részben továbbra is az alacsony keresetű és lakóhelyétől távol munkát vállalni kényszerült, ingázó munkásokból tevődött össze. A magasabb jövedelem elérése, mint a kilépés oka a munkaerőmozgás és a bérezés közötti szoros összefüggésre enged következtetni. Ennek – a bérszabályozott munkaerőpiacnak – a létét a szocializmusban ugyan a hatvanas évek elején is tagadták elvileg, ám a gyakorlati gazdaságirányításban bizonyos mértékig már számításba vették, s ezzel mintegy elismerték szerepét. A Munkaügyi Minisztérium például jórészt ezzel magyarázta, hogy az 1963 őszén kilépett építőipari munkásoknak csupán egyharmada helyezkedett el újra egy másik, de ugyancsak az Építőipari Minisztérium irányítása alá tartozó építőipari vállalatnál, mert ott éves átlagban alacsonyabbak voltak a keresetek, mint más iparágak vagy gazdasági ágak irányítása alatt álló építőipari cégeknél. A lakóhelyhez közelebb fekvő munkahely keresése, mint a kilépés másik fő oka abban a történelmi helyzetben teljes mértékben érthető indíték volt, hiszen alig két évvel voltunk a tsz-szervezés befejezése után, amikor százezres tömegekben menekült el a mezőgazdaságból a munkaerő, s vállalt – gyakran alapos átgondolás, mérlegelés nélkül – munkát az állami vállalatoknál. Ezek a munkások néhány év elteltével kezdték újragondolni helyzetüket, és egyre többen olyan állást kezdtek keresni, amely lakóhelyükhöz közelebb fekszik, hogy ne csak hetente vagy még annál is ritkábban járhasanak haza.³³⁷

(A „szociális okból tartott munkaerő”) Az alsó munkásság másféle, a fluktuációval éppenséggel nem jellemezhető csoportját képezték azok a munkások, akiket hivatalosan „szociális okból tartott munkaerő”-nek neveztek. A „szociális okból tartott munkaerő” számát sem az ötvenes, sem a hatvanas évekre vonatkozóan nem tudjuk megadni, mert

³³⁷ A hatvanas évekre vonatkozó valamennyi adat forrása: MOL XIX-C-5. 84. d. Az állami építőipar munkásainak munkahely változtatási indítékai. 1964. szeptember.

statisztikai számbavételét korszakunkban szigorúan tiltották.³³⁸ Mindenesetre bizonyosra vehető, hogy korszakunk első felében a vállalatok soktízezer ilyen munkást tartottak állományban. Főleg idős, másodsorban rokkant munkások sorolhatók ebbe a körbe, akik arra kényszerültek, hogy a hatvanadik, sőt nem ritkán a hetvenedik életévükön túl is dolgozzanak, mert az ötvenes évek elején bevezetett új nyugdíjrendszerben³³⁹ olyan alacsony, mindössze 150–300 Ft-os nyugdíjat, illetve 200–220 Ft körüli öregségi járadékot kaptak volna, amiből képtelenség lett volna megélni. Emiatt 1953-ban a Lenin Kohászati Művekben például 700, a Ganz Vagongyárban 600 munkás, a Hungária Vegyiművekben pedig az állomány 10%-a dolgozott a nyugdíjkorhatáron túl is. (Az öregeket főleg a fővárosi nagyüzemek tartották meg állományukban, mert ott volt a legtöbb idős gyári munkás).³⁴⁰ Alkalmazásukkal a gyárak vezetése tulajdonképpen sok évtizedes munkaviszonyukat honorálta, noha hatékonyan nem tudta – nem lehetett – foglalkoztatni őket. A Ganz Vagongyárban „erejének megfelelő feladatot” (portás, éjjeli őr stb.) csak 200 idős ember kaphatott, a többi 400 számára ilyen testhezálló munkakörrel nem lehetett gondoskodni, holott voltak közöttük 75 év körüli egészen idős emberek is. „Bár ezek dolgozni már nemigen tudnak, mégis kénytelenek az üzemben maradni, mert a 240 forintos öregségi járulékából megélni nem tudnak. A 400–500 forint, amit az üzemben kapnak, lényegében közvetett nyugdíj, ezért helyes lenne, ha rendeznék, és szociálisabban megoldanák (sic!) a dolgozók öregségi járadékát” – javasolta 1953 őszén az ipari munkásság helyzetét vizsgáló bizottság.³⁴¹ Az öregek helyzete minden munkás, de különösen a 45–55 év közötti, a nyugdíjhoz közeledő szakmunkások körében sajnálatot keltett. A fiatalabbak egy része pedig intő példát látott sorsukban: fiatalon nem érdemes hajtani, mert akkor „korán kiadja az erejét” az ember, és úgy jár, mint a mostani öregek, mondták.³⁴² Helyzetük tarthatatlanságát természetesen maguk az idős munkások érzékelték a legjobban, de véleményüknek csak egyetlen történelmi pillanatban, 1953 őszén mertek hangot adni, mondván: „hogyan lehet az, hogy nálunk legfőbb érték az ember, de csak addig, amíg munkaképes”.³⁴³ Az ilyen öreg munkások száma csak az 1960-as években kezdett csökkenni. 1961 és 1964 között évi átlagban 31 ezerrel (összesen tehát 93 ezerrel) lett kevesebb a munkaképes koron túl dolgozók száma, az összes gazdasági ág valamennyi keresőjét számítva véve.³⁴⁴ A nagyüzemekben ennek ellenére még maradtak csökkent munkaképességű, főleg idős dolgozók: ugyanebben az évben (1964-ben) a Csepel Fémműben az összlétszám 5,8, a Csepel Acélműben 4, a Tatabányai Szénbányászati Trösztnél 5,3, az Ózd vidéki Szénbányászati Trösztnél 18,4% tartozott ebbe a csoportba. (Ózdon 1449 ilyen munkavállalót foglalkoztattak, túlnyomó részük

³³⁸ MOL XIX-C-5. 87. d. A MüM. Munkaerőgazdálkodási Főosztály elemzése. 1964. szept. 28. „E téren általános áttekintéssel, számszerű adatokkal és a probléma részletes ismeretével nem rendelkezünk” – olvasható a minisztériumi anyagban. Kissé alább még azt is hozzátették, hogy a probléma „bizalmas jellege” miatt a jövőben sem „látszik célszerűnek a helyzet statisztikai jellegű vizsgálata”, helyette be kell érni egyes vállalatok helyzetének elemzésével.

³³⁹ A nyugdíjak kérdésével a IV. fejezetben foglalkozunk.

³⁴⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/29. ő. e. Munkaerőhelyzet 1949–1960. (KSH.)

³⁴¹ Munkások Magyarországon. I. m. 327–380. o. Az idézet a 344. oldalról származik.

³⁴² I. m. 362. Lásd továbbá: MOL-M-KS-276. f. 53/145. ő. e. Jelentés a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának az üzemi dolgozó munkakörülményeiről... 1953. október 21. (A több ízben hivatkozott 1953. őszi jelentés rövid, szerkesztett változata.)

³⁴³ U. o. A rövid változat.

³⁴⁴ MOL XIX-C-5 79. d. Tájékoztató. 1964. ápr. 17.

idős vagy rokkant férfi volt, Tatabányán 780-at, akik közül idős és rokkant 520 volt, 260 pedig egyéb „szociális okból tartott dolgozó”).³⁴⁵

Hasonló volt a helyzet a munkában megrokkant vagy megbetegedett munkásokkal is. Mi több, a gyárak időnként még régi, már meghalt munkásaik hozzátartozóit is felvették munkára, hogy a család megélhetését segítsék. A „szociális okból” történt foglalkoztatás természetesen humánus eljárás volt az öregekkel, a munkahelyi ártalom miatt megbetegedettekkel, a munkahelyen, vagy a háborúban és a hadifogságban megrokkant emberekkel,³⁴⁶ vagy a hadiözvegyekkel stb. szemben, ám sem gazdasági, sem szociális szempontból nem volt kellően hatékony megoldás. Gazdasági szempontból kárt okozott a bérezés terén, hiszen ezek a dolgozók a teljesítményükkel nem arányos bért kaptak, mi több, jelenlétük zavarta a gyári munka- és üzemszervezést, végül rossz hatással volt a többi munkás munkafegyelmére is. A megfelelő megoldás a nyugdíj-, a baleseti- és rokkantellátás fejlesztése lett volna, amely az öregek, a rokkantak és a meghaltak családtagjai számára is elfogadható életfeltételeket biztosított volna anélkül, hogy csökkent munkavégző képességgel is benn tartotta volna őket az üzemi munkaszervezetben. Így ugyanis a gazdasági tevékenységet, az ökonómiai folyamatokat terhelték meg a szociális ellátás feladataival, ahelyett hogy elválasztották volna azokat egymástól. Kétségtelen, hogy a társadalmi problémák kezelése terén ez is egyike volt a lehetséges megoldási módoknak, és eredményekkel is járt, csak nem volt olyan hatékony, amilyen hatékornak bizonyultak a szociális piacgazdaságnak a második világháború utáni korszakban kialakult nyugat-európai modelljei. Ez a munkaviszonyhoz kapcsoltnak kifejlesztett „szociális védőháló”, miközben – újra hangsúlyozzuk – valóban sok embernek biztosított megélhetési lehetőséget, nem lehetett alkalmas mindenfajta szociális gondozás biztosítására, vagyis meglehetősen lyukas volt. Például a hadirokkantak, a hadiözvegyek, a hadifogságból visszatértek ellátását nem tudta megfelelően biztosítani, mert az ilyen típusú gondozás csak csekély mértékben volt összekapcsolható foglalkoztatással, munkaviszonnyal. A fent ismertetett, az 1960-as évek derekán is általánosnak mondható gyakorlat egy idő után már olyan bevetté vált, hogy akadályozta a szervezett rehabilitációs rendszerek kiépítését, például azt, hogy a nem teljes értékű dolgozók számára megfelelő rehabilitációs munkahelyeket létesítsenek. A társadalom periferiáján élők szociális gondozása, felzárkóztatása helyett szintén gyakran folyamodtak ahhoz a megoldáshoz, hogy politikai irányító szervek (párt, tanács stb.) nyomására a gyárak egyszerűen felvették és valamilyen segédmunkára alkalmazták az ilyen embereket.

C) A MEZŐGAZDASÁGI EREDET JEGYEI

Az ipari munkásság mezőgazdasági kötődését elsősorban származásával, családi eredetével szokás jellemezni, nem alaptalanul, hiszen Magyarországon a mezőgazdasági

³⁴⁵ MOL-M-KS 23/1964/39. ő. e. Csökkent munkaképességű dolgozók. [1964]

³⁴⁶ Tudunk olyan önkényesen kilépett munkásról, akit a bíróság javító-nevelő munkára ítélt ugyan, de annak ellenére eredeti munkahelye, az országosan kiemelt vállalatnak számító BAMERT Bányagépgyár helyett egy könnyebb munkafeltételeket nyújtó erdőgazdasági üzemhez helyezte el, mert a hadifogságban súlyosan megbetegedett, és állandó diétára szorult. – MOL XIX-C-5 [M 616] 39. d.

(munkás és kisbirtokos) családból származó ipari munkások aránya általában igen magas volt, már 1949-ben is elérte az egyharmadot (33,04%).³⁴⁷ A mezőgazdasági kötődés emellett azonban az ipari munkások kiegészítő jellegű mezőgazdasági tevékenységének és onnan származó jövedelmének vizsgálatával is jellemezhető.

(Földdel rendelkező ipari munkások) Korszakunkban végig magas volt mind a földtulajdonnal rendelkező, mind a mezőgazdasági munkát is végző ipari munkások száma. Szembetűnő volt továbbá, hogy az ipari munkásság egy jelentős hányada nem munkahelyén, hanem olyan településen (falun, tanyán és agrárvárosban) lakott, amely gazdasági alapfunkcióit tekintve mezőgazdasági jellegűnek mondható. Ezek a jelenségek szintén szoros összefüggésben álltak az ipari munkásság gyors számszerű növekedésével, hiszen tömegesen kerültek soraikba a mezőgazdaságból származó felnőtt dolgozók, illetve ilyen családból származó pályakezdő fiatalok. Hiba lenne azonban azt feltételeznünk, hogy a földtulajdonnal vagy földbérlettel rendelkező ipari munkások rétege a szocialista korszakban keletkezett. Mivel a társadalom foglalkozási átrétegződésének a talapzata 1945 előtt is a paraszttársadalom volt, a mezőgazdasági munkát is végző ipari munkás típusa már akkor is létezett. 1949-ben 63 612 ipari munkás mondhatta magát földtulajdonosnak, a haszon- és részesbérlettel, továbbá illetményfölddel rendelkezők száma pedig 6 616 volt. E két csoport együttesen megközelítette az iparban (a bányászattal és az építőiparral együtt) dolgozó szak-, betanított és segédmunkás kereső népesség egytizedét (9,6%).³⁴⁸ És akkor még nem vettük számításba azokat a tömegeket, akik alkalmilag vállaltak munkát a mezőgazdaságban, elsősorban aratás idején.

Az ipari munkásoknak a földből, illetve a mezőgazdasági munkából származó jövedelme nem volt jelentős. Ezt világosan bizonyítja, hogy a tulajdonosok nagy többsége három holdnál kisebb földterülettel rendelkezett, sőt a többségnek 1 kat. hold alatti parcellája volt csupán. Hasonló nagyságúak voltak és ebből következően a munkások jövedelmében is hasonló szerepet játszottak a bérletek. Földhöz is kötődő munkás – hagyományosan – a bányászatban volt viszonylag a legtöbb: az itt dolgozó szakmunkások közül majdnem minden negyedik rendelkezett földtulajdonnal vagy bérlettel. Ebből a szempontból az átlag felett voltak még az építőipari és az élelmiszeripari munkások is, ellenben jóval az átlag alatt a nyomdászok, a gumi- és a textilipari munkások.³⁴⁹

(A kétlakiság) Az ötvenes években azokra az ipari munkásokra, akik földtulajdonnal rendelkeztek, erős hatósági nyomás nehezedett. Ezt a hivatalos szóhasználatnál „kétlakos”-nak nevezett réteget arra akarták kényszeríteni, hogy földjét ajánlja fel az államnak. A kétlakosnak minősített ipari munkások számát a források nagymértékű eltérései miatt rendkívül nehéz megállapítani. Egy 1955-ben keletkezett pénzügyminisztériumi irat 201 ezer olyan mezőgazdasági adót fizető személyről tesz említést, akik a mezőgazdasági mellett bér jellegű jövedelemmel is rendelkeztek. A kezükön lévő földterület összesen 316 ezer katasztrális hold volt, átlagban alig haladta meg tehát a másfél holdat.³⁵⁰ A ve-

³⁴⁷ 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 32. o. – 1949-ben a 735 ezer ipari munkás közül 134 598 származott mezőgazdasági munkás apától, és 108244 mezőgazdasági önálló (kistulajdonos) apától. Lásd továbbá e fejezet 3/b. pontját!

³⁴⁸ 1949. évi népszámlálás. 6. köt. I. m. 90–96. o. 1949-ben az ipari keresők száma (bányászattal és építőiparral) 734 886 volt.

³⁴⁹ U. o.

³⁵⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/1. ő. e. Feljegyzés. 1958. nov. 14.

lük szemben alkalmazott kemény hatósági fellépés indítéka kettős volt. Egyrészt, nem teljesen alaptalanul, úgy vélték, hogy az a munkás, aki otthon mezőgazdasági munkát végez, a munkahelyen nem kellően friss, ezért nem tud magas teljesítményt elérni. Hozzá kell tennünk azonban, hogy ezt a valós problémát a gyárak vezetése és a pártállami apparátusban dolgozók gyakran eltúlozták, hogy a „tervleamaradások”, a balesetek és egyéb nehézségek okaként a kétlakiságot jelölhessék meg. A másik ok ideológiai volt: a vezetés elfogadhatatlannak tartotta, hogy „a szocializmus vezető osztályának” mondott ipari munkásság egyidejűleg magántulajdonos is lehessen, hiszen a magántulajdon – állították Lenin nyomán – „napról napra szüli a kapitalizmust”. Ez természetesen a legcsekélyebb mértékig sem volt igaz, hiszen ezek a néhány holdas földek – a szerény ipari jövedelem kiegészítőjeként – az önellátást szolgálták. Mégis, a politikai nyomás következtében 1949 és 1953 között 66 500 ún. kétlaki ingatlant ajánlottak fel az államnak.³⁵¹ A kétlakiakra gyakorolt nyomás 1956 után sem szűnt meg egy csapásra. Az MSZMP KB Államgazdasági Osztálya még 1958 végén úgy határozott, hogy a kétlakiakkal szemben újra olyan adópolitikát kell folytatni, hogy „a kétlakiság megszűnjön”.³⁵² (A kétlakiakra egy 1951-ben hozott rendelet értelmében kétszeres adóteher nehezedett. Ezt a rendelkezést 1956-ban megszüntették.) E téren jelentős változás a hatvanas évek második felében történt, amikor a kettős – ipari és mezőgazdasági eredetű – jövedelem és azzal együtt az ipari munkás családtag mezőgazdasági munkavégzése hivatalosan elfogadottá vált.

(Mezőgazdasági munkavégzés és jövedelem a hatvanas években) A kolhozosítás következtében az 1960-as évek elejére a földmagántulajdonnal rendelkező ipari munkások rétege jelentéktelenné zsugorodott. Ennek következtében maga a mezőgazdasági magántulajdon, vagy annak a hiánya, már nem is lehetett komoly megkülönböztető tényező az ipari munkásságon belül. Ezért a mezőgazdasági kötődés megállapítására inkább azt érdemes vizsgálunk, hogy az ipari munkásságból, illetve családjukból hányan végeztek mezőgazdasági munkát, amelynek fő színterévé egyébként a felszámolt magángazdaságok helyett a tsz-ek háztáji gazdaságai váltak. 1970-ben az ipari (építőiparral és bányászattal együtt) keresők közül kereken negyedmillió folytatott ilyen tevékenységet, ebből a fizikai dolgozók (munkások) száma 228 ezer volt, az összes ipari munkás 14,4%-a.³⁵³ Jóval magasabb volt azonban az olyan ipari munkások száma, akik saját munkával ugyan nem vállaltak részt a mezőgazdasági termelésből, de valamelyik családtagjuk révén onnan is élveztek jövedelmet. 1957-ben ezen népes kettősjövedelmű rétegen belül csak az olyan családok száma, amelyekben a családfő jövedelme ipari bér munkából származott, megközelítette a 450 ezret.³⁵⁴ Nagyjából tehát minden harmadik ipari munkás család rendelkezett mezőgazdasági eredetű jövedelemmel is, ami kifejezetten magasnak mondható. A mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelem az ipari munkásság egészét tekintve nem mondható jelentősnek, az ötvenes évek végén 92:8-hoz volt az arány az ipari munkából származó bér javára.³⁵⁵ A fenti adatpár azonban valamennyi

³⁵¹ Orbán Sándor: Változások a mezőgazdasági népesség számában és szerkezetében. In: 20 év. Szerk.: Lackó Miklós. Budapest, 1965. 221. o.

³⁵² MOL-M-KS-288. f. 23/1958/1. ő. e. Feljegyzés. 1958. nov. 14. A javaslatot maga az osztályvezető, Friss István tette.

³⁵³ 1970. évi népszámlálás. 24. köt.(I.) I. m. 228–229. o.

³⁵⁴ U. o. – Ezen felül természetesen százezres nagyságrendű volt azoknak a mezőgazdasági családoknak száma, amelyek valamilyen kiegészítő jellegű ipari jövedelemmel rendelkeztek.

³⁵⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/27. ő. e. A kettős jövedelemmel rendelkező családok ... D. n. [1958]

ipari munkás jövedelmének eredetére vonatkozik, ebből következően nem alkalmas annak érzékeltetésére, hogy a ténylegesen mezőgazdasági jövedelemmel is rendelkező ipari munkás családok jövedelmén belül milyen arányban állt az ipari munkabér és a mezőgazdasági kiegészítő jövedelem. Nos, ha csak az ilyen ipari munkás családokat vizsgáljuk, akkor 27%-ra emelkedik a mezőgazdasági jövedelem aránya a családi összjövedelmen belül, ami viszont már egyáltalán nem mondható csekélynek.³⁵⁶ Az ipari munkásság mezőgazdasági, paraszti eredetére utal továbbá, hogy 1973-ban is (tehát már évekkel túl vizsgált korszakunk határán) változatlanul magas volt a paraszti világból jött ipari munkások aránya: a szakmunkásoknak 35,1, a betanított és a segédmunkásoknak egyaránt 54,2–54,2%-a származott mezőgazdasági fizikai dolgozó apától.³⁵⁷ A szocialista rendszer első korszakára roppant jellemző, hogy még olyan helyzetekben is felbukkantak paraszti életmód folytatásának jelei, amikor elméletileg arra semmilyen lehetőség sem lett volna. Sztálinvárosban például gyakran megtörtént, hogy az odavándorolt falusi emberek baromfit vagy házinyulat tartottak az alagsorban, sőt még a fürdőszobákban is, az épület előtt pedig disznót vágtak.³⁵⁸ Történt ez annak ellenére, hogy a „szocialista városépítés” egyik célja volt olyan lakóterek és épületegyüttesek kialakítása, amelyek teljességgel lehetetlenné teszik a falusias és általában a családi házas lakóövezetekre jellemző életformát.³⁵⁹ Azt is hozzá kell tennünk azonban, hogy ez a fajta furcsa állattartás inkább a rossz közellátással, és nem a paraszti hagyományokhoz való görcsös ragaszkodással függött össze, és később el is tűnt ebből a várostípusból.

D) A NŐMUNKÁSOK

1949 és 1970 között Magyarországon ugrásszerűen nőtt a női foglalkoztatottak száma. 1960-ban már minden második munkaképes korú lány vagy asszony kereső tevékenységet folytatott, ha közéjük számítjuk a segítő családtagokat is.³⁶⁰ A hatvanas években ez a tendencia folytatódott, ennek következtében az aktív keresőkön belüli arányuk is megnövekedett: 1970-ben az ország aktív keresőinek már valamivel több, mint kétötöde volt nő.³⁶¹ Az összes keresőn belül az ipari munkásnők száma még az átlagosnál is gyorsabban emelkedett: 21 év alatt közel megnégyszereződött.³⁶² A figyelmes szemlélő a 6. sz. ábra alapján nem csak a női ipari munkások számának gyors emelkedését veheti észre, de azt is, hogy nőknek a férfimunkásokhoz viszonyított aránya is növekedett.³⁶³

³⁵⁶ U. o.

³⁵⁷ Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 93. o. – A statisztikai adatfelvétel során az apa foglalkozását munkássá vált gyermekeik 14–18 éves életkorára vonatkozóan rögzítették.

³⁵⁸ Dani Zita: *Lakáskörülmények Sztálinvárosban 1957–1960*. Szakdolgozat. SZTE BTK. Szeged, 2001. 32. o.

³⁵⁹ Az ötvenes évek sztálinvárosi viszonyaira ld.: Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 2004.

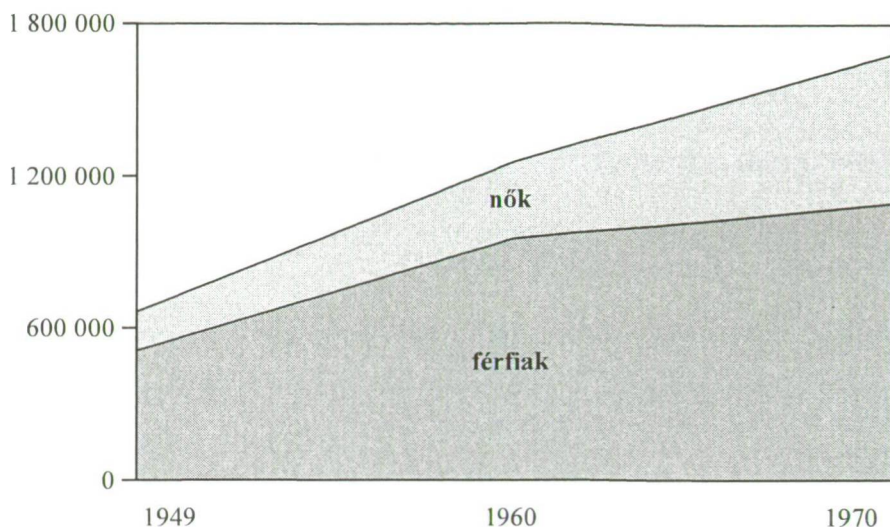
³⁶⁰ 1949-ben a munkaképes korú, 15–55 év közötti nők 36,6, míg 1960-ban 51,0%-a volt kereső. – MOL-M-KS-288. f. Munkaerőhelyzet 1949–1960. (KSH.)

³⁶¹ 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 8. o.

³⁶² A kisipari szövetkezetek ún. „dolgozó” tagjait és alkalmazottait is beleszámítva.

³⁶³ A 6. sz. ábra forrásaként szolgáló népszámlálási kötetek szerint az iparban, fizikai állomány-

6. sz. ábra: Az ipari munkások nemek szerinti arányának változása

FORRÁS: A/ 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 11. o.; B/ 1960. évi népszámlálás 10. köt. Foglalkozási adatok II. KSH. Budapest, 1964. 92. o.; C/ 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 90–92. o.

(A gyors növekedés okai) A munkásnők és általában a női munkavállalók számának gyorsütemű növekedését elsősorban a szocialista gazdaságnak az a sajátossága váltotta ki, hogy „csillapíthatatlan éhséget”³⁶⁴ mutatott minden fejlesztési forrás, így a munkaerő iránt is. Az ötvenes évek elején a lázas háborús készülődés – mint sajátos ok – további ösztönzést adott a nők munkába állításának, hiszen a mintegy negyedmillióra felduzzasztott hadseregbe bevonult férfiakat részben női munkaerővel kellett pótolni.³⁶⁵ Mint fentebb kifejtettük, az első évtizedben a felnőtt nők munkavállalásában dominált a szociális kényszer: mivel férjeik olyan keveset kerestek, hogy abból a család nem tudott megélni, ők is kénytelenek voltak munkát vállalni. „Több nődolgozóval személyesen beszélgettünk: elmondták – olvasható egy 1956 nyarán készült szakszervezeti jelentésben –, hogy azért kell dolgozniok (sic!), mert férjük fizetése csekély és 2, 3 vagy ennél több tagú családot nem lehet egy fizetésből fenntartani.”³⁶⁶ Szókimondóbb asszonyok néha még azt is hozzátették: „miért nem biztosít a népi demokrácia olyan kereseti lehetőséget, hogy a férj eltartsa a feleségét”?³⁶⁷ Még a családi jövedelem kiegészítésénél is erősebb kényszer hajtotta

ban foglalkoztatott szak-, betanított- és segédmunkás nők pontos száma a következő volt: a/ 1949: 153 472 (ipari tanulókkal); b/ 1960: 302 956; c/ 1970: 588 608.

³⁶⁴ Kornai János által bevezetett terminológia.

³⁶⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/43. ő. e. Előterjesztés. 1951. febr. 20. – Az előterjesztést készítő Országos Tervhivatal anyagában igen kategorikus megfogalmazásban az áll, hogy a „honvédelem érdeke... parancsolólag írja elő a női munkaerők számának emelését”.

³⁶⁶ PIL (SZKL) SZOT 1. f. Elnöki Iroda. 1956. Munkáslevelek. 16. d. 1956. júl. 16-i jelentés.

³⁶⁷ MOL-M-KS-276. f. 116/43. ő. e. Feljegyzés. 1951 tavasz.

azokat az asszonyokat a munkaerőpiacra, akik magányosan éltek, megözvegyültek vagy férjeik elhagyták őket: a munkához jutás számukra a szó szoros értelmében létkérdés volt. Az első ötéves terv időszakában tehát elsősorban ezek az okok járultak hozzá a női munkavállalók számának növekedéséhez, és munkavállalói aktivitásuk növekedésében akkor még igen alárendelt szerepet játszott az, hogy független, önálló keresettel rendelkező dolgozók lehessenek. Ez a motívum – mint alább részletezni fogjuk – majd a hatvanas években erősödik fel, főleg a fiatal, pályakezdő lányok esetében.

A fenti okok ismeretében nem meglepő, hogy az ötvenes évek első felében volt a leggyorsabb ütemű a női munkavállalók számának növekedése. A hatvanas évek derekán viszont már a férfi munkaerő-tartalékok kimerülése következtében – mivel az extenzív jellegű gazdaságfejlesztést nem próbálták intenzív fejlesztéssel felváltani – vált egyre fontosabbá a nők újabb tömegeinek munkába állítása, ezért azt ezekben az években is változatlanul felső szintű politikai döntésekkel ösztönözték.³⁶⁸ Idővel azonban a társadalom, főképpen az érintett nők felfogása is megváltozott a munkavállalással kapcsolatban. Míg az ötvenes évek elején a munkát vállalni kényszerült asszonyok még szívesebben maradtak volna a háztartásban, addig a hatvanas évek közepén a fiatal lányok jó része már úgy képzelte el jövőjét és úgy építette fel életstratégiáját, hogy önálló keresettel rendelkező munkavállaló válik belőle. Véleményünk szerint ekkor, a hatvanas évek közepén ez szemléletváltás már fontosabb szerepet játszott a női munkavállalás ösztönzésében, mint a vezető szervek – ugyanezt célzó – határozatai és az erre irányuló állami propaganda. Budapesten a többség már ebben a korszakban sem fizikai munkás, hanem szellemi dolgozó akart lenni, a vidéki városokban és még inkább a falvakban élő lányok viszont a fizikai munkát is elfogadhatónak tartották.

(A növekedés iparágankénti eltérései) A növekedés iparáganként eltérő mértékű volt, emiatt két évtized alatt a nőmunkások belső összetétele is megváltozott. Legjellegzetesebb, legtöbb embert foglalkoztató csoportjuk továbbra is a textilmunkásnőké maradt,³⁶⁹ akik nem csak az egyik legrégebbi női munkáscsoportot alkották, de saját szakmájukban sok évtized óta többséget is alkottak a férfiakkal szemben. Emellett munkahelyi pozícióik is viszonylag erősek voltak, mert betanított munkásként bizonyos szintű képzettséggel is rendelkeztek, ami az egyéb iparágakba betóduló új munkásnőktől előnyösen különböztette meg őket. Mivel azonban az itt dolgozók száma 21 év alatt az átlagosnál sokkal lassabban nőtt, arányuk jelentősen csökkent. Az ötvenes évek elejétől gyors ütemben emelkedett viszont a nőmunkások száma és aránya azokban az iparágakban is, amelyekben korábban alig foglalkoztatták őket. Ez megfelelt a gazdasági vezetés törekvésének, hogy néhány

³⁶⁸ Lásd például a Gazdasági Bizottság 4105/1964. sz. határozatát! – MOL XIX-C-5. 87. d. Levéltervezet. 1964. jún. 9. A Munkaügyi Minisztérium által kiadott „Irányelvek” szerint „intézkedéseket kell tenni”, hogy „az újonnan munkába állók nagyjából a nők közül kerülhessenek ki”. (U. o.)

³⁶⁹ 1949-ben a textil- és a ruházati iparban együttesen 73 316 női szak-, betanított és segédmunkás dolgozott. 1970-ben pedig a női fizikai munkavállalók és ktsz-tagok száma ugyanezekben az iparágakban együttesen 137 757 volt. – 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 11. o.; 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 90–92. o.

különösen nagy igénybevétellel járó foglalkozást leszámítva, „minden munkakörbe” helyezzenek el nőket is.³⁷⁰ A súlyos anyagi gondokkal küzdő, szakképzettség nélküli nők pedig – nem lévén más választásuk – gyakran a legnehezebb munkákat is elvállalták. Ez különösen az ötvenes évek első felére volt jellemző, az 1956-os forradalmat követő néhány évben viszont, amikor az iparban több területen egyébként is elbocsátások folytak, a nők számára túlságosan megterhelő munkaköröknek egy részét felszámolták. Ekkor átmenetileg le is lassult a munkásnők számának növekedése, hogy aztán rövid idő elteltével újra felgyorsuljon, amit a hatvanas évek elejétől maguk az érintettek, pontosabban fiatal korosztályaik egyre jobban sürgettek is.

Az iparosítási politika ágazati értéksorrendjének megfelelően a legnagyobb mértékben a tág értelemben vett gépiparban emelkedett, 21 év alatt megtízszereződött (!) a nőmunkások száma. A hatvanas évek második felében sokan dolgoztak a híradástechnikai és a műszeriparban is. Már az évtized elején 40% feletti arányban voltak képviselve a gumi- és műanyagipar, továbbá az élelmiszeripar munkavállalói között (ahol már 1945 előtt is sok nő dolgozott).³⁷¹ A bányászati és az építőipari szakmák – bár növekedés itt is történt – a hagyományokat őrizve továbbra is nagyon távol álltak attól, hogy női foglalkozássá váljanak: a férfiak számához képest ezekben az iparágakban dolgozott a legkevesebb lány és asszony.³⁷² Ez az ipar nőmunkásainak regionális elhelyezkedésére is befolyást gyakorolt, hiszen azok a szakmák, illetve iparágak, amelyek az átlagosnál nagyobb arányban foglalkoztattak nőket, nem arányosan helyezkedtek el az ország területén. A kevésbé iparosodott nagyrégiókban, az Alföldön és a Dél-Dunántúlon, ahol inkább a könnyű- és az élelmiszeripar honosodott meg, viszonylag sok nőmunkás dolgozott. Azokban a régiókban viszont (Észak-Magyarországon és Észak-Dunántúlon), ahol a nehézipar uralkodott, az ipari munkásoknak jóval kisebb hányada volt nő.³⁷³

(**Képzettség**) A nőmunkások számának gyors növekedése ellenére szakképzettségük átlagos szintje nem romlott, sőt körükben 1957–1966 között még csökkent is a segéd- és emelkedett a betanított munkások aránya. Utóbbiak alkották a nők legjellegzetesebb képzettségi csoportját, hiszen 1957 és 1966 között arányuk minden egyes esztendőben jóval 50% felett volt az ipar női fizikai dolgozói között.³⁷⁴ Ugyanakkor képezettségük színvonala az időszak egészében elmaradt a férfiaké mögött. (Érdekességgént jegyezzük meg, hogy 1950-ben az ország 22 547 géplakatos szakmunkásából csupán 69 volt nő.³⁷⁵)

1966-ban ország szakmunkásainak csak 16,7, ellenben a segédmunkásoknak 42,9%-a volt nő. A képzettség hiánya különösen az újonnan munkát kereső, addig a háztartásban dolgozó, felnőtt asszonyokra volt jellemző, akik legnagyobb tömegben az első öt éves terv időszakában jelentkeztek munkára a munkaközvetítő irodáknál. A későbbiek során lassan javult ugyan a helyzet, de a hatvanas évek elején is a munkát kereső nők 90%-a volt képzetlen.³⁷⁶ A megélhetési nehézségek olykor egészen

³⁷⁰ MOL-M-KS-276. f. 116/43. ő. e. Előterjesztés. 1951. febr. 22.

³⁷¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/48. ő. e. Megyei munkaerőmérlegek. [1964]

³⁷² 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 11. o.; 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 90–92. o.

³⁷³ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/48. ő. e. Megyei munkaerőmérlegek. [1964]

³⁷⁴ *Munkaügyi adattár 1949–1966*. I. m. 336. o.

³⁷⁵ *Munkások Magyarországon*. I. m. 42. o.

³⁷⁶ MOL XIX-C-5 57. d. A nők foglalkoztatási helyzete. 1963. szept. 9.

szélsőséges helyzeteket teremtettek: korosodó asszonyok kényszerültek például arra, hogy a bányászatban csillésként, a gyáriparban és az építőiparban anyagmozgató segéd munkásként végezzenek nehéz fizikai munkát. (Tudunk például olyan 45 éves, Kárpátaljáról Borsod megyébe került asszonyról, aki csillésként dolgozott az egyik bányában. Ennek a Nagyszöllősen született asszonynak az életpályáján és ötvenes évek eleji helyzetén igen könnyű felismerni az alsó munkásság jellegzetes vonásait: nehéz testi munkát végző, havi 600 Ft-ot kereső, analfabéta munkásasszony volt, életében nyolc gyermeket szült, akik közül 1952-ben már csak egy élt).³⁷⁷ Az ilyen asszonyok egy részét ugyan megpróbálták ún. átképzős tanfolyamokon kiképezni, ám a kezdeti években ez csak szerény eredményt hozott. Az átképzés ideje alatt ugyanis olyan csekély bért kaptak, hogy nagy részük nem fejezte be a tanfolyamot, hanem visszament dolgozni. A munkavégzés nehézségei nem korlátozódtak a nagy fizikai erőlködésre, mert a nők egy része különböző munkahelyi ártalmaknak volt kitéve (zaj, por, meleg stb.), illetve sokan három műszakban voltak kénytelenek dolgozni, mint erre a következő fejezetben visszatérünk. Az először munkát vállalóknak (különösen a már nem fiatal asszonyoknak) sokszor nehézséget jelentett a betanulás is, hiszen idősebb korban már meglehetősen nehéz akár csupán egy munkahely rendjéhez hozzászokni, nemhogy a munkavégzéshez szükséges ismereteket megszerezni. Sajátságos probléma keletkezett abból, hogy egyeseket zavart a nagyobb gyakorlattal és nagyobb fizikai erővel rendelkező férfiak jelenléte a munkahelyen. Ezért még az ötvenes évek elején történt olyan kísérlet, hogy az egyébként többségében férfimunkásokat alkalmazó építőiparban külön „női építkezéseket” szervezzenek, ahol egy munkacsapaton belül nagy többségben nők dolgoznak, férfiak csak ott, ahol nélkülözhetetlenek.³⁷⁸

(**Hátrányok a bérezésben**) A munkásnők bére korszakunk egészében jelentősen, a hatvanas évek közepén valamivel több mint egyharmaddal elmaradt a férfiaké mögött.³⁷⁹ 1966-ban az állami iparban a nők kilenctized részének 1800 Ft alatt volt a havi keresete, ezen belül az abszolút többség (57,9%) 1000 és 1500 Ft között keresett havonta. 2000 és 3000 Ft közötti keresettel mindössze 3,4%-uk rendelkezett. Ezzel szemben a férfiaknak csak egyharmada keresett havonta 1800 Ft alatt, 2000 és 3000 Ft között viszont kétötödé.³⁸⁰ A bérkülönbségek részben az alacsonyabb szakképzettséggel, részben pedig azzal magyarázhatók, hogy azokban az iparágakban, pl. a könnyűiparban, ahol sok nő dolgozott, az átlagosnál alacsonyabbak voltak a fizetések. Tagadhatatlan továbbá, hogy – fizikai munkásokról lévén szó – azonos feladatot végezve a nők átlagos teljesítményszintje alacsonyabb volt, mint a férfiaké, és az is tény, hogy a nők többet voltak táppénzen, ami bizonyos mértékig szintén csökkentette bérüket.³⁸¹ De általában azonos iparágban, azonos képzettség és azonos teljesítmény mellett is, a hátrányos megkülönböztetés következtében, kevesebbet kerestek a férfiaknál. Vagyis nem vált valóra a korszakban sokat hangoztatott jelszó: egyenlő munkáért egyenlő bért.

³⁷⁷ MOL XIX-C-4-b. 39. d. D. Sándorné önkényes kilépő büntetőpere.

³⁷⁸ PIL (SZKL) Építők 1951. 530. d. Jelentés. 1951. máj. 28.

³⁷⁹ MOL-M-KS-288. f. 24/1968/36. ő. e. A jövedelempolitika, valamint a társadalmi juttatások néhány főbb kérdése. 1968. 23. o.

³⁸⁰ *Munkaügyi adattár 1949–1966*. I. m. 230. o.

³⁸¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/30. ő. e. KSH-jelentés (Miskolc). 1959. máj. 28.

(A nők terheinek növekedése) A nők tömeges munkavállalása jelentős mértékben megváltoztatta a társadalmi összmunka (a munkahelyi és az otthoni munka együttese) terén korábban kialakult arányokat. Az egyébként igen sok feladatot adó háztartási munkára ugyanis ezután kevesebb idő jutott, ugyanakkor az otthoni munka csökkenése ellenére a nők együttes, munkahelyi és otthoni terhei jelentősen nőttek. Kevés olyan, a nőmunkások helyzetét feltáró forrás áll a kutató rendelkezésére, mint a G. Dej Hajógyár munkaviszonyairól tudósító 1958-as pártjelentés, ezért érdemes hosszabban is idéznünk: „Sokan vannak olyanok, akik messze laknak, 4–5 órákor kelnek és d. u. 4–5 óra felé érnek haza. Mire bevásárol, elvégzi a házimunkát, 8 óra. Ilyenkor már fáradtak, este nem tudnak olvasni, vagy tanulni. Többen javasolták, hogy a többgyermekes családnyák részére 5 napos munkahetet kellene bevezetni, hogy szombaton el tudja végezni a szükséges házimunkát, és vasárnap pihenhessen, legyen módja tanulásra. Kéri, hogy az óvodákat, napközi otthonokat lakóterületenként oldjuk meg, ne legyen szükség arra, hogy télvíz idején a zsúfolt közlekedési eszközökön cipeljék a gyerekeket [a gyári óvodába – B. Gy.]. (...) Megnehezíti a dolgozó nők helyzetét, hogy az áruházak szombaton délután nincsenek nyitva, a közműveknél d. u. 4 óra után nincs hivatalos óra. Ha valamit vásárolni akarnak, vagy a közműveknél elintézni, a munkából kell kimaradniok. (Sic!) Hasonlóan tarthatatlannak tartják, hogy szombaton nem lehet húst kapni. Az egyszerű munkásembernek nincs jégszekrénye, hogy a hét közepén vegye meg a húst. Kéri, hogy az áruellátást a munkásnegyedekben javítsák meg. Munkaidő után is lehessen különböző hiánycikkeknek kapni (sic!), és húst szombaton árusítanak elsősorban.”³⁸² A következő évtizedben ezeknek az otthon szinte minden munkát saját kezükkel végző asszonyoknak a helyzete nem sokat változott. A hetvenes évek eleji viszonyokat örökítve meg, nem alaptalanul nevezete egy szociográfus a környező falvakból Budapestre bejáró nőket, „négyműszakos asszonyoknak”, hangsúlyozva, hogy az otthoni munka még a munkahelynél is több feladatot ad számukra: „Naponta főznek, még akkor is, ha ők maguk, férjük a munkahelyen, gyerekek a napköziben ebédel. Naponta vásárolnak hazafelé jövet a gyárból... Mosogatnak, mosnak, vasalnak, takarítanak, ügyes-bajos dolgokat intéznek.”³⁸³ A női munkavállalás gyors növekedése tehát megkövetelte (volna) az otthoni feladatok részleges társadalmi átvállalását a gyermekellátás és az otthoni munkák terén. Ehhez természetesen megfelelő intézményrendszert kellett (volna) kiépíteni, bölcsődéket, óvodákat létesíteni, bővíteni az iskolai napközi otthoni ellátást. Hasonlóképpen gyors fejlesztést igényelt volna az üzemi étkeztetés is. Az otthoni munkák megkönnyítésére elérhető áron bővíteni kellett volna szolgáltatásokat is (mosás, tisztítás stb.), és ugyanebből a célból szintén elérhető áron biztosítani háztartási gépeket (mosógép, hűtőszekrény stb.), valamint konyhai készítményeket (kész- és félkész ételek stb.). Az említett területek fejlődése azonban egyáltalán nem tudott lépést tartani a női munkavállalók számának növekedésével. A belkereskedelem illetékes vezetői 1958-ban azt állapították meg, hogy a „tartósított élelmiszer félkész- és készételek az élelmiszerforgalomnak... elenyésző részét képezik”. A forgalomba hozott háztartási gépek (mosógép, padlókeféző, porszívó) száma is „igen kevés”, a

³⁸² MOL-M-KS-288. f. 21/1958/21. ő. e. „A G. D. Hajógyári brigád jelentése a munkásosztály helyzetéről.” 1958. jún. 17.

³⁸³ Berkovits György: *Világváros határában*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1976. 162. o.

háztartási munka megkönnyítése szempontjából „még nem bír nagy jelentőséggel” – tették hozzá teljes joggal.³⁸⁴ A háztartási munkák megkönnyítése terén csak korszakunk végén, a hatvanas évek derekán kezdődött komolyabb, a munkáscsaládok egy részét is érintő javulás. (A gyermekgondozás és nevelés egyes részleteivel a IV. fejezet 2. pontjában foglalkozunk részletesebben.)

A nők tömeges munkavállalása a paraszt-munkás mobilitáshoz hasonlóan a szocialista iparosítás egyik legjellegzetesebb társadalmi következménye volt, és összességében, a korszak egészét tekintve, kétarcú jelenségnek nevezhető. Felgyorsított egy olyan, nálunk a XX. század első felében megkezdődött folyamatot, amely a nőknek a családjuktól, házastársuktól való viszonylag nagyobb függetlenségét eredményezte azzal, hogy önálló munkavállalóvá tette és ezáltal saját jövedelemhez juttatta őket. Ez pedig hozzájárult a nők emancipációjához, egyéni szabadságuk növekedéséhez. Ugyanakkor azonban a szocialista rendszer első, a hatvanas évek derekáig tartó korszakában e társadalmi átalakulási folyamatban túlságosan erősek voltak a kényszerek, s ennek következtében túlságosan magas volt az az „emberi ár”, amelyet fizetni kellett értük. A problémát elsősorban az okozta, hogy a női munkavállalók számának növekedésével nem tartott lépést, ahhoz képest nagy késedelmet szenvedett a családok munkahelyen kívüli, otthoni feladatait és munkáját megkönnyítő rendszerek és intézmények (bölcsőde, óvoda, iskola, gyermekgondozás), továbbá áruk és szolgáltatások fejlődése. Ennek döntően politikai okai voltak: a diktatórikus hatalom az egyik oldalon ugrásszerűen növelni akarta a munkászekek számát, hogy saját termelési céljait elérje, de a másik oldalon elmulasztotta a munkaező újratermelésének feltételeit megteremteni, főleg azért, mert nem óhajtotta megfizetni annak költségeit. Ez a szemlélet nem csupán a nőkkel, hanem a férfin munkásokkal és a társadalom minden más dolgozójával szemben is érvényesült az 1956-os forradalomig. A hatvanas években aztán a Kádár-rendszer, amelynek talán a legnagyobb történelmi leckéje éppen az '56-os forradalom volt, az élet több területén megpróbálta a két nagy dolgot egyensúlyba hozni, vagy legalábbis az aránytalanságokat mérsékelni.

E) REGIONÁLIS ÉS TELEPÜLÉSTÍPUSONKÉNTI MEGOSZLÁS; A BELSŐ MIGRÁCIÓ

A foglalkoztatottak számának növekedésével és nagyarányú átrétegződésével együtt járt a népesség belső migrációjának felgyorsulása is.³⁸⁵ Ez természetesen nem volt új jelenség történelmünkben, jól ismert, hogy már a dualizmus korában nagyarányú belső és külső vándorlási folyamatok zajlottak le Magyarországon. A 1940-es évek vége és az 1960-as évek második fele közötti belső migráció azonban – időarányosan számítva – tömegességében túlszárnyalta még a dualizmus korát is, túlzás nélkül állítható: történelmünk legnagyobb belső vándorlási hulláma bontakozott ki ezekben az években. A két korszak közötti különbséget jól érzékelteti, hogy míg 1900-ban a lakosság 70%-a ott lakott, ahol született,³⁸⁶ fél évszázaddal később viszont már egyetlen (az 1949 és 1960

³⁸⁴ MOL-MKS-288. f. 23/1958/33. ő. e. A munkásosztály ellátási helyzete. 1958. júl. 10.

³⁸⁵ E folyamatokat tágan értelmezzük, a végleges elköltözés, a lakóhelyváltoztatás mellett ide számítjuk a lakóhely és a munkahely közötti ingázást is.

³⁸⁶ Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Akadémiai Kiadó.

közötti) évtized elég volt ahhoz, hogy a lakosság közel ötöd része lakóhelyet változtasson.³⁸⁷ A népességmozgás földrajzilag elsősorban dél-északi irányt követett, foglalkozási szempontból a mezőgazdasági jellegű megyékből (ide értve az Alföld egészét és Pécs kivételével a Dél-Dunántúlt) az iparosodottabb megyékbe irányult. 1956-ig a migráció fő nyertese Budapest volt, másodsorban pedig körülbelül egy tucat (régí és új) vidéki iparváros. A hatvanas években már inkább a főváros agglomerációs gyűrűje vonzott egyre több betelepülőt, emellett változatlanul sokan költöztek be a vidéki bányászati és nehézipari központokba is.

(A munkások lakóhelye és munkahelye) Településtípusonként vizsgálva a munkások térbeli elhelyezkedését, a legszembetűnőbb változás a községekben lakó ipari munkások számának gyors növekedése volt: 1960-ban ebben a településtípusban élt az ország ipari és az építőipari munkásainak 43,4%-a, ezen belül az építőipari munkások abszolút többsége! Ezzel szemben Budapesten ekkor már csak 30,7%-uk lakott, a többi városban pedig a maradék 25,9%.³⁸⁸ A községi lakosok átrétegződése a hatvanas években is folytatódott, ennek következtében foglalkozási összetételük is jelentős mértékben megváltozott: 1970-ben a magyar községek keresőinek 36–37%-a már az iparban dolgozott, a mezőgazdaságból élők aránya pedig 50% alá csökkent.³⁸⁹ A szocialista rendszer első korszakában tehát az ipari munkások egyre nagyobb számban és arányban váltak községi lakossá, ami az egész társadalmi átrétegződési folyamat egyik fontos sajátosságának tekinthető.

Mivel a falvakban megközelítően sem volt annyi ipari munkahely, ahány ipari munkás élt ott (ld. a 7. sz. ábrát!), gyorsan nőtt a falun élő, de más településen dolgozó, ingázó ipari munkások száma is. A falusi és tanyai emberek tehát nem csak a városba vándorlás és az azzal járó foglalkozásváltás révén járultak hozzá az ipari munkásság számszerű növekedéséhez, hanem úgy is, hogy állandó lakóhelyük a falu vagy a tanya maradt. Az ipari munkahelyek száma még mindig Budapesten volt a legmagasabb, abban a városban, amely lakónépességét tekintve egyre inkább a szellemi dolgozók (az ún. egyszerű szellemiek, az értelmiségiek és a tisztviselők) településévé vált. Az ország többi városában szintén több volt az ott dolgozó ipari munkás az állandó bejelentővel ott lakónál, a különbséget a községekben élő és a városokban dolgozó munkások egyenlítették ki. (7. sz. ábra)

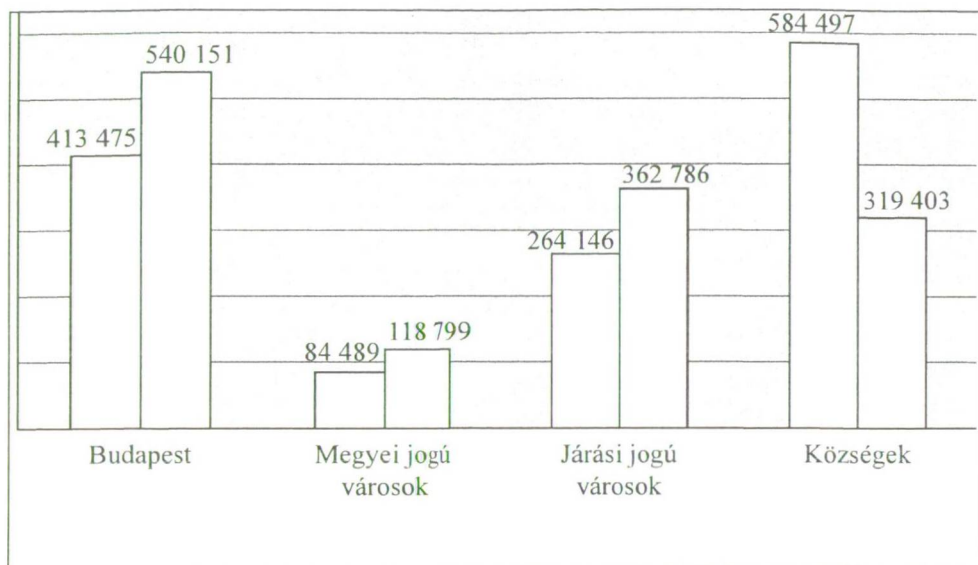
Budapest, 1982. 93. o.

³⁸⁷ 1960. évi népszámlálás 9. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. KSH. Budapest, 1963. 56*. o. 1960-ban az 1949 előtt született, 11 éves és idősebb népesség 18,4%-a nem ott lakott, ahol született.

³⁸⁸ 1960. évi népszámlálás 9. köt. I. m. 28*. o.

³⁸⁹ 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 61. o.

7. sz. ábra: Az ipari és építőipari munkások településtípusonként, 1960

(A bal oldali oszlopok a helyben lakó, a jobb oldaliak a helyben dolgozó munkásokat ábrázolják.)

FORRÁS: 1960. évi népszámlálás. 9. köt. I. m. 28. o.

(A szocialista iparvárosok) Az ország településtípusai közül korábbi népességük számához viszonyítva a legnagyobb arányú vándorlási nyereséget az ún. szocialista iparvárosok könyvelhették el.³⁹⁰ (Ezek közé soroljuk az 1951-ben várossá nyilvánított Komlót és Sztálinvárost, későbbi nevén Dunaújvárost, valamint az 1954-ben várossá lett Kazincbarcikát, végül a hatvanas években felfejeztett Tiszaszederkényt, későbbi nevén Leninvárost,³⁹¹ és még néhány további települést. Ezek a negyvenes évek végén még csak kis lélekszámú községek egy-egy ipari vagy bányászati nagyberuházás járu-lékos fejlesztéseként váltak várossá. Népességnövekedésük fő forrása a rohamléptű bevándorlás volt, amelynek jeleit még 1960 táján is feltűnően magukon viselték. Az egyik jellegzetesség az volt, hogy az ország egészétől eltérően felnőtt lakosaik többsége férfi volt: 1960-ban például Dunaújváros 11 évesnél idősebb népességén belül az egész országban egyedülállóan nagy többségben voltak a férfiak, és a többi új iparvárosban is

³⁹⁰ Ezeket a településeket jobb híján „város”-nak nevezzük, annak ellenére, hogy a legújabb kutatások bizonyították: az első egy-két évtizedben funkcionális értelemben nem voltak azok. Ebben a szellemben tárgyalja történetüket Germuska Pál: *Indusztria bővületében. Fejlesztés-politika és a szocialista városok. 1956-os Intézet kiadása. Budapest, 2004. c. könyve.* – 1960-ban Dunaújvárosnak mintegy 23 ezer tizenegy éves és annál idősebb lakosa volt, akik közül 1949-ben csak háromezer lakott helyben. Ugyancsak 1960-as adatok szerint Kazincbarcikán minden 40 őslakosra 70 bevándorló, Komlón 55 őslakosra 130 bevándorló jutott. – 1960. évi népszámlálás. 9. köt. I. m.

³⁹¹ A nagyobb beruházások 1961-ben kezdődtek, 1966-ban nyilvánították várossá, és 1970-től lett a neve Leninváros.

– ha nem is ilyen arányban – ugyancsak férfi többség figyelhető meg, holott az ország 1949 előtt született lakosai körében számottevő női többség mutatkozott.³⁹² A gyors bevándorlás másik jellegzetes demográfiai tünete a fiatalok (15–39 évesek) országos átlag feletti aránya volt. A mi szempontunkból a legfontosabb jellemzőjük az volt, hogy 1960 körül lakosságukon belül az országos átlagnál jóval többen folytattak kereső tevékenységet, és azon belül, az átlagnál sokkal többen éltek bérből és fizetésből. A bérből és fizetésből élők legnagyobb csoportja pedig az ipari munkásoké volt. Ez elsősorban azzal a fent említett ténnyel magyarázható, hogy ezek a városi társadalmak egy-egy ipari (bányászati) nagyberuházás következtében alakultak ki, ezért főleg a kereső tevékenységet folytatókat, elsősorban az ipari munkásokat vonzották. Egyben azonban megfelelt annak a rendkívül egyoldalú, dogmatikus politikai szemléletnek, „elvárásnak” is, hogy ezek a települések váljanak a jövőt szimbolizáló „munkásvárosokká”.³⁹³ További fontos jellegzetességük volt, hogy 1960-as adatok szerint az odavándorolt ipari keresők pontosan kétharmad arányban származtak községekből.³⁹⁴ (Azért nem többen még ennél is, mert Sztálinvárosba, mint egyfajta kirakatvárosba, sok szakmunkást telepítettek a régi nagyipari központokból is, elsősorban Budapestről). A községi eredetű munkások eredeti lakóhelyük foglalkozási jellegének megfelelően a beköltözés előtt valószínűleg nem voltak ipari (üzemi) munkások, tehát esetükben a társadalom szerkezetében történt helyváltoztatás és az országon belüli migráció szorosan összekapcsolódtak.³⁹⁵

Mivel az új iparvárosok közül a legjellegzetesebb – egyébként politikai szimbólummá is tett – település Sztálinváros volt, az új iparvárosok társadalmának néhány további szociológiai jellemzőjét érdemes e város példáján figyelemmel kísérnünk.³⁹⁶

³⁹² A 11 évesnél idősebb népességből Dunaújvárosban 13 376 volt férfi és 10 504 nő, Komlón 9 921 férfi és 8 730 nő, Kazincbarcikán 5 674 férfi és 5 469 nő. Ezzel szemben országosan az 1949 előtt született népesség jelentős női többséget mutat, férfi: 3 812 824, nő: 4 211 200 volt. – Az adatok forrása: 1960. évi népszámlálás 9. köt. I. m. 58*, 243., 251. és 257. oldalak.

³⁹³ Ezt a politikai szemléletet enyhe bírálattal illeti: Szirmai Viktória: „Csinált” városok. Magvető Kiadó. Budapest, 1988. c. könyve. Különösen: 124. o.

³⁹⁴ Dunaújváros, Komló és Kazincbarcika adatai alapján. A három iparvárosban összesen 19 502 olyan ipari és építőipari keresőt írtak össze 1960-ban, akik 1949-ben még nem ott éltek. Ebből 12 922 származott községből. – 1960. évi népszámlálás 9. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. I. m. 243–257. o.

³⁹⁵ Sztálinváros társadalmának kialakulására ld.: Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. I. m.

³⁹⁶ A város története jól ismert, ezért csak röviden említjük meg a következőket: Egy Duna mentén létesítendő vasmű gondolata már a II. világháború alatt felvetődött, helye a Németországhoz közel fekvő Győr lett volna. A háborút követően előbb Mohácsra kívánták telepíteni, ahol már jelentős alapozási munkákra is sor került, ám a Jugoszláviához fűződő viszony megromlása miatt az ottani munkálatokat leállították. 1949-ben hoztak végleges politikai döntést a beruházás északabbra helyezéséről, három lehetséges hely közül jelölve ki az addig csendes falusi életet élő Dunapentele határát erre a célra. 1951-ben készült el a vasmű első gyárrészlege és a város első utcája. 1951. november 7-én nyilvánították városnak – ténylegesen nem volt az –, és ekkortól viselte Sztálin nevét. 1954-ben adták át a Martin Acélművet, 1956-ban az első kokszolóblokkot. 1959-ig, a Vasmű első lépcsőjének befejezéséig a beruházás összköltsége hivatalosan 9,2 milliárd Ft volt. A város lakosságának száma 1960-ra meghaladta a 30 ezret. – MOL-M-KS-288. f. 21/1960/9. ó. e. Feljegyzés Kádár elvtárs részére. 1960. jún. 28.

Az egyik legjellegzetesebb vonásnak azt tartjuk, hogy az ötvenes években letelepedők (pontosabban: végleges letelepedési engedélyt kaptak) mintegy 80%-a szüleitől eltérő társadalmi rétegbe került, sokan éppen akkor és azáltal, hogy a városba telepedtek.³⁹⁷ Sőt, 31%-uk az ottani letelepedésével és munkavállalásával saját életpályáján belül is megváltoztatta társadalmi-foglalkozási csoportját. Hasonlóképpen fontos sajátosság, hogy többségben voltak közöttük az ipari és építőipari munkások: 1960-ban a keresők 61%-a tartozott például körükbe.³⁹⁸ Szinte teljes egészében hiányzott viszont a kistulajdonosok társadalmi csoportja (a régi pentelei lakosokat nem számítva), mert az ötvenes évek elején, a legnagyobb bevándorlási hullám éveiben, magántulajdonnal rendelkezőknek szigorúan tilos volt ott letelepedniük,³⁹⁹ és később sem váltak szívesen látott emberekké. A kistulajdonosokénál is szigorúbban tiltották a politikailag „ellenséges”-nek minősített „elemek” letelepedését, és nem csak 1953 júniusáig, hanem Nagy Imre miniszterelnöksége idején is. A sztálinvárosi hatóságok például egy panaszra 1953 augusztusának végén is olyan szellemben válaszoltak, mint az „új szakasz” politikájának megkezdése előtt: „O. szaktárs ... valóban nem kapott és nem is kap lakást, mivel letelepedési engedélyt sem kap múltbeli politikai magatartása miatt. Felszabadulás előtt államügyész volt”.⁴⁰⁰ Az első években a városba került embereknek nagy megpróbáltatásokat kellett kiállniuk a lakáshiány és az infrastruktúra, a szolgáltatások fejletlensége miatt. Később egy több éves konszolidációs folyamat vette kezdetét. A társadalmi szerkezet roppant egyoldalúságai csökkenni kezdtek, megjelentek olyan foglalkozási csoportok képviselői is, akik „civiliek” voltak, vagyis nem álltak közvetlenül a nagyüzem alkalmazásában, hanem például a szolgáltató szektorban, az oktatásban és az egészségügyben stb. dolgoztak. Másrészt az egész országtól óriási anyagi áldozatokat, lemondást követelő, fantasztá városfejlesztés eredményeként gyors ütemben javult a lakásellátottság, hiszen 10 év alatt 5300 lakás épült.⁴⁰¹

A régi iparvárosok már 1945 előtt is viszonylag népes települések voltak, ezért az egyébként tömeges bevándorlás nem játszott olyan meghatározó, már-már kizárólagos szerepet társadalmi viszonyaikban, mint az új iparvárosokéban. (Ide sorolható például Tatabánya, Ózd, az ezeknél jóval népesebb Miskolc-Diósgyőr és Pécs stb.). 1949 és 1959 között a legtöbb ipari és építőipari bevándorlót Pécs mondhatta magáénak (11 119 fő), megelőzve Miskolcot (9944) is. Őket jelentősen lemaradva Tatabánya és Győr követték (4986, illetve 4848). Más iparvárosok bevándorlásból származó ipari népességnövekedése jócskán elmaradt ettől (Ajka, Oroszlány, Várpalota stb.).⁴⁰²

(Regionális elhelyezkedés) Jelentős mértékben módosult az ipari munkások régiók szerinti elhelyezkedése is. Főként az érdemel említést, hogy az ország ipari munkáságán belül megnövekedett néhány északi ipari kisrégió (elsősorban a Sajó völgye és

³⁹⁷ Jónás Dániel: *Dunaújváros lakosságának társadalmi és földrajzi eredete [az] 1951–1954 között letelepedők körében*. Szakdolgozat. Károli Gáspár Református Egyetem BTK. Budapest, 2000. 50–52. o.

³⁹⁸ 1960. évi népszámlálás 9. köt. I. m. 257. o.

³⁹⁹ Jónás Dániel: *Dunaújváros lakosságának társadalmi és földrajzi eredete [az] 1951–1954 között letelepedők körében*. I. m.

⁴⁰⁰ MOL XXIX-F-2 a. 76. d. *A Szabad Néphez intézett levél*. 1953. aug. 31. (Az eredetiben a teljes családnév szerepel).

⁴⁰¹ MOL-M-KS-288. f. 21/1960/9. ö. e. *Feljegyzés Kádár elvtárs részére*. 1960. jún. 28.

⁴⁰² 1960. évi népszámlálás. 9. köt. I. m. 241–290. o.

Északkelet-Dunántúl) munkásságának részaránya. Ezzel szemben kissé csökkent az Alföld és a Dél-Dunántúl (Pécs és Komló térségét leszámítva). Amennyiben Budapestet nem csak egy önálló településtípusnak, hanem egyúttal külön régióknak is tekintjük, és erre minden okunk megvan, akkor a helyben lakó ipari munkások aránya tekintetében ott következett be a legnagyobb mértékű változás (csökkenés). (3. sz. táblázat).

3. sz. táblázat: A helyben lakó munkások Budapest és a vidék közötti arányának változása a szocialista iparban⁴⁰³ (1949–1965)

Év	Budapest	Vidék
1949	50,7	49,3
1955	44,6	55,4
1960	43,1	56,9
1965	39,4	60,6

FORRÁS: *Ipari adattár. I. köt. I. m. 28. o.*

Korszakunkban tehát mérséklődött az ipari munkásság földrajzi koncentrálttsága, de meg nem szűnt, hiszen a hatvanas évek derekán is az ország népességének csak mintegy ötöde, ellenben az ipari munkásoknak (a munkahelyek száma alapján) kétöde volt fővárosi. A magyar feldolgozóipar legjelentősebb nagyüzemei (a Csepel Művek, a Ganz Gyárak, az Egyesült Izzó stb.) továbbra is, korszakunk végéig Budapesten működtek.

(Budapest) A budapesti munkásság arányának csökkenése egyáltalán nem jelentette azt, hogy általában meggyengült volna a fővárosnak az ország többi településére gyakorolt vonzása. Ellenkezőleg, a minden szempontból erősen centralizált szocialista rendszer sajátosságai következtében jelentős mértékben tovább nőtt. Ezt egyértelműen bizonyítja, hogy 1949 és 1956 között soha nem látott tömegben vándoroltak be a fővárosba a vidéki emberek, közöttük természetesen olyanok is, akik ott ipari munkásként találtak megélhetést. 1949 és 1960 között a főváros lakosainak száma 214 ezerrel nőtt, holott 1956–1957-ben mintegy százezer ember távozott onnan külföldre, továbbá, hogy az ötvenes évek végén szigorú betelepelési tilalmat rendelt el a kormány és a fővárosi tanács, ami 1959-től lényegében lehetetlenné tette a tömeges bevándorlást, különösen a fizikai dolgozók számára.⁴⁰⁴ Az addig lezajlott rendkívül gyors ütemű bevándorlást az magyarázza, hogy 1949 után – ellentétben a hivatalos decentralizációs tervekkel – az ipari beruházások többsége Budapestre összpontosult. Egy 1954-ben készült elemzés szerint az első ötéves terv során az új ipari munkahelyek mintegy fele Budapesten létesült. A főváros egyetlen városrészében, Kőbányán például a negyvenes évek vége és az ötvenes évek vége (1958) közötti időszakban 226,6%-kal növekedett a foglalkoztatottak száma.⁴⁰⁵

⁴⁰³ Állami és szövetkezeti ipar együtt.

⁴⁰⁴ Ahhoz, hogy valaki Budapesten lakásigénylést nyújthasson be az illetékes tanácshoz, öt éves folyamatos munkaviszonyt, vagy/és öt éves folyamatos helyben lakást kellett igazolnia. A Fővárosi Tanács ez alól mentesíthetett és mentesített is ugyan embereket, de azok általában nem ipari munkások voltak.

⁴⁰⁵ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/20. ő. e. Jelentés. 1958. júl. 2.

1960-ban Budapestnek 1,54 millió 11 évesnél idősebb lakosa volt. Közülük majdnem minden ötödik, szám szerint 277 ezer ember 11 évvel korábban még nem ott élt, hanem 1949 és 1959 között vándorolt be oda. A bevándorlók túlnyomó része (192 ezer fő) korábban községekben lakott, olyan településtípusban, amely foglalkozási szempontból a negyvenes évek végén még elsősorban mezőgazdasági jellegű volt.⁴⁰⁶ Ez arra vet fényt, hogy ebben az esetben is szorosan összekapcsolódott a faluból, az agrártérségekből történt elvándorlás és a foglalkozáscsere, hiszen a faluról bevándoroltak új otthona, a főváros volt a legurbanizáltabb, legkevésbé mezőgazdasági jellegű települése az országnak, következésképpen a bevándorlók a letelepedés után nagy valószínűséggel nem mezőgazdasági foglalkozást folytattak. Fokozottan érvényes ez a megállapítás az 1949 után betelepedett, 1960-ban ipari és építőipari keresőként dolgozó mintegy 115 ezer emberre. Körükben ugyanis a községekből beköltözötték aránya még magasabb volt, mint a város összes betelepült keresője körében.⁴⁰⁷

Budapest munkaerővonzása az ország egész területére kiterjedt. 1960-ban a bevándorolt ipari keresők közel kilenctized része⁴⁰⁸ például nem a saját (Pest) megyéből, hanem azon túlról vándorolt oda, mégpedig nagy számban földrajzilag igen távol fekvő területekről. Igen sokan (45%) érkeztek az Alföld Pest megye nélkül számított területéről, egyedül a térben egyik legtávolabbi megyéből, Szabolcs-Szatmárból 11,5 ezren költöztek a fővárosba.⁴⁰⁹ A nagyvárosba áramlás a XX. században világlajelenségé vált Latin-Amerikától Ázsiáig, ami mindenütt számottevő társadalmi konfliktusok forrásává is vált. A magyarországi migrációs folyamat sem képezett kivételt ez alól. Ennek folyamán is nagyon sok embernek, közöttük ipari és építőipari munkásoknak nehezettek meg az életkörülményei, hiszen saját lakásról hosszú évekig nem is álmodhattak, albérletben, ágybérletben vagy munkásszálláson kényszerültek élni, távol lakó családjukat csak ritkán látogathatták stb. Volt azonban ennek a nagy vándormozgalomnak egy olyan vonása, amely előnyösen különböztette meg a latin-amerikai vagy ázsiai óriásvárosok népességnövekedésétől. Az nevezetesen, hogy ezeknek az embereknek a nagy többsége általában rendszeres munkához juthatott, nem kényszerült arra, hogy teljes létbizonytalanságban éljen.

(Az agglomerációs övezet) Az 1950-es évek végétől, az említett szigorú adminisztratív korlátozások következtében jelentős mértékben csökkent a fővárosba, felgyorsult viszont az agglomerációs övezet településeibe irányuló bevándorlás. Ekkor növekedett meg és vált az agglomerációs gyűrű társadalmának jellegzetes csoportjává az a nagyrészt paraszti gyökérzetű munkásréteg, amely valamely távolabbi mezőgazdasági régióból beköltözött emberekől állt, akik azután napi ingázóként valamelyik fővárosi vállalatnál dolgoztak, többnyire segéd- vagy betanított munkásként, igen gyakran az építőiparban. Persze ez sem volt teljesen új jelenség. A főváros környéki településekről már 1945 előtt is sok gyári munkás járt be Budapestre dolgozni. Az 1940-es évek első

⁴⁰⁶ 1960. évi népszámlálás 9. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. I. m. 240. o.

⁴⁰⁷ 1960-ban a fővárosban azon kereső tevékenységet folytató lakosai, akik 1949 utáni bevándorlók voltak, 70,5%-ban származtak községekből. Ezen belül az ipari és építőipari keresőként dolgozóknak még nagyobb hányada, 74,8%-a származott onnan.

⁴⁰⁸ Egész pontosan 87%-a.

⁴⁰⁹ Az adatok forrása: 1960. évi népszámlálás. 9. köt. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. I. m. I. m. 240. o.

felében a mintegy 5000 lelket számláló Törökbálintról például naponta mintegy 1500 gyári munkás ingázott Budapestre.⁴¹⁰

Az ötvenes-hatvanas években felvándorolt, paraszti gyökérzetű munkás előbb albérló lett a nagyvárost övező községek valamelyikében, később ugyanott telket vásárolt, és két keze munkájával házat épített rajta, kertjében élelmiszert termelt, a ház körül állatot tartott, hogy költségeit csökkentse. Az otthoni munkában természetesen – ahogy falun is szokás volt – a családtagok is részt vettek. Ebből a szempontból tehát a nagyváros üzemi munkásaként is őrizték a családi munkaszervezetben folyó munkavégzés hagyományait. Nagy változás volt életükben ugyanakkor, hogy a rokonsági kapcsolatban ilyen szempontból rejlő tartalékokat nem vagy csak jóval kisebb mértékben mozgósíthatták, hiszen a rokonok, a közeli ismerősök csak ritkán költöztek velük. Az otthoni munkát nem kedvtelésből, nem is hagyományörzésből, hanem kényszerűségből végezték, mert általában nem tartoztak magas jövedelmű munkások közé, továbbá, mert az agglomerációs gyűrű községeiben élők költségei magasabbak voltak, mint a főváros igazgatási területén belül élőké, hiszen a községi szolgáltatások és a helyközi közlekedés sokkal drágábbak voltak a budapestinél. Egy községi jogállású településben a villanyáram díja például közel két és félszerese (!) volt a fővárosinak; azonos távolságra a BKV-járatok menetdíjánál sokkal többbe került az ún. helyközi közlekedés is. Ráadásul az üzlethálózat fejletlen volt, gyakran még a kenyeret is benn Pesten vették meg, és vitték haza munka után. E többletköltségeket igyekeztek ellensúlyozni tehát azzal, hogy a ház körül zöldséget termeltek, baromfit vagy egyéb jószágot tartottak, ami származásuk következtében egyáltalán nem volt idegen tevékenység számukra. Mindez persze azzal járt, hogy ezeknek a munkásoknak szabadidős tevékenységre egyáltalán nem, és gyermeknevelésre is alig maradt idejük: utaztak, dolgoztak, utaztak, és megint dolgoztak reggeltől estig.

(A vidéki nagyrégiók vándorlási jellegzetességei) Az ipar területi elhelyezkedésében mutatkozó nagyfokú aránytalanság csökkentése, a vidéki, azon belül is az alföldi és a dél-dunántúli ipar fejlesztése közel két évtizeden keresztül szerepelt a hivatalos terület- és településfejlesztési célkitűzések között. Az első öt éves tervről szóló 1949. évi XXV. törvényben ugyanúgy, mint a hatvanas évek ipari decentralizációs programjaiban.⁴¹¹ A valóság azonban kevésbé követte e politikai előírásokat. A beruházások területi elhelyezését ugyanis nem a regionális fejlesztési programok, hanem az ipar ágazati fejlesztési sajátosságai és részben katonai „diszlokációs” szempontok determinálták. A gazdaságpolitika nehézipar-központúsága pedig törvényszerűen vonta maga után, hogy csak egyes, a nyersanyaglelőhelyekhez és a szállítási útvonalakhoz közel fekvő vidéki nehézipari bázisok fejlődhetnek gyors ütemben. Ezek Budapestre, az Alföldre és a Dél-Dunántúlra telepítése alig jöhetett szóba, ami viszont az ipari munkásság térbeli elhelyezkedését is jelentős mértékben befolyásolta. (Másfajta iparági preferenciák esetén természetesen más lett volna a helyzet, de az ötvenes években például az élelmiszeripar egyáltalán nem tartozott a gazdaságpolitikailag kiemelt iparágak közé, holott az sokat lendíthetett volna az Alföld és a Dél-Dunántúl gazdasági fejlődésén.)

Miközben tehát az északon fekvő ipari régiók munkásságának nem csak a száma, hanem országon belüli aránya is rohamosan növekedett, az Alföld és a Dél-Dunántúl

⁴¹⁰ Szőnyi László Gyula: *Törökbálint társadalmi átfarmálódása a népességmozgások sodrában. 1945–1947.* Szakdolgozat. KRE BTK. Budapest, 2002. 16. o.

⁴¹¹ Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika.* I. m. 128–141. o.

részesedése a vidéki munkáslétszámból csökkent. Ezekből a déli régiókból egyre többen vándoroltak el. Egyes számítások szerint a negyvenes évek vége és a hatvanas évek közepe között az Alföld vándorlási vesztesége meghaladta a félmilliót. Az elvándorlást a munkaalkalmak mellett az iparvidékek jobb közellátása és a lakáshoz jutás megalapozottabb reménye is ösztönözte. (Az 1952-es lakásépítési terv például a felépítendő új lakások közel felét mindössze hat ipavárosban szándékozta felépíteni).⁴¹² Az 1949 és 1960 között eltelt 11 esztendőben a vidéki ipari régiók közül a Miskolc-Ózd térségbe és az északkelet-dunántúli megyékbe vándorolt be a legtöbb olyan ember, aki 1960-ban ipari és építőipari keresőként dolgozott.⁴¹³

Az 1949–1960 között bevándorolt ipari keresők száma 1960-ban

Borsod-Abaúj-Zemplén ⁴¹⁴	25 980
Fejér	21 738
Komárom	21 112
Veszprém	20 147

A felsorolt megyékben a saját megyét leszámítva a legtöbb odavándorló ipari kereső a közel kétmillió Budapestről, valamint a szomszédos megyékből telepedett le. A földrajzi távolsághoz és az ország össznépességén belüli arányához képest sokan érkeztek az Alföldre, vándorlási szempontból az ország fő népességbocsátó nagyrégiója területéről is. A három északkelet–dunántúli megye esetében például a fővárost és a szomszédos megyéket Bács-Kiskun és Békés megyék követték, jelentősen túlszárnyalva az északi és a dél-dunántúli régió megyéit. Még a Békéstől igen távol fekvő Veszprém megyében is jóval több ipari kereső származott onnan, mint Baranyából.⁴¹⁵ Ugyanez a két alföldi megye adott viszonylag sok ipari keresőt Komárom megyének is, és ami meglepő, kettejük közül is a kisebb népességű, és a térben is távolabbi Békés adta a többit. Mindez egyrészt az agrártársadalom szerkezeti jellemzőivel, a munkát kereső agrárproletárok magas számával, másrészt a beruházások (új munkahelyek) telepítésével függött össze. Utóbbival olyan értelemben, hogy amennyiben egy kisebb régiónak a közelében sem létesült kellő számú munkahely, akkor onnan napi ingázással nem lehetett munkát vállalni. Ebben az esetben a mindenképpen munkához jutni törekvők számára nem maradt más megoldás, mint a nagy időközökben történő ingázás vagy a végleges elköltözés. Elsősorban ez magyarázza, hogy a nagy számú agrárproletárral rendelkező Békés megyéből olyan sokan telepedtek le távoli ipari megyékben. Rendkívül jellegzetes képet mutat Borsod-Abaúj-Zemplén megye bevándorlása. A megye és Miskolc együttes adatai szerint (a saját megyét nem számítva) Szabolcs-Szatmárból vándorolt oda kiugróan a legtöbb ipari és építőipari kereső, szám szerint 4549 ember a megyén kívülről jöttek közel ötöde.

⁴¹² Germuska Pál: *Indusztria bővületében*. I. m.

⁴¹³ 1960. évi népszámlálás. 9. köt. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. I. m. 241–285. o. – Összehasonlításul néhány mezőgazdasági megye bevándorolt ipari és építőipari keresőinek adatai ugyancsak 1960-ból: Tolna: 5 405, Szabolcs-Szatmár: 5 562 és a jóval nagyobb össznépességű Bács-Kiskun: 9 845.

⁴¹⁴ Miskolc megyei jogú város adatával együtt. A Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc közötti, a statisztikában külön feltüntetett vándorlást nem vettük figyelembe, mert egy-egyének tekintettük a kettőt.

⁴¹⁵ Békésből 380-an, Baranyából ellenben csak 191-en érkeztek.

(Az ingázás) A végleges letelepedés az iparvidékeken csak az egyik módja volt az ipari munkahelyek és a munkába állítható új munkaerő földrajzi elhelyezkedése közötti különbség kiegyenlítésének. A másik lehetőség az volt, hogy a munkavállaló nem költözött el végleg, hanem állandó lakóhelyéről járt be a munkahelyének ott-hont adó településre, vagyis ingázott. (A kifejezés a lényegre tapint: szemlélteti a lakóhely és a munkahely közötti, az inga mozgásához hasonlóan ismétlődő, településközi mozgást). Ingázó munkavállalók természetesen már 1945 előtt is léteztek, számuk az 1930-as években 150 ezer körül alakult.⁴¹⁶ Az 1960-ra tömegük megnégyszereződött, meghaladta a 600 ezret. Az ingázás fő formája a napi bejárás volt, de ebben a korszakban gyorsan nőtt a nagyobb időközökben ingázó, hét közben ideiglenes szálláson alvó munkások száma is.

Kik voltak, milyen társadalmi csoportokba tartoztak az ingázók? Derékhadukat 20–40 év közötti, falun élő férfiak alkották, akik általában fizikai dolgozóként keresték kenyerüket.⁴¹⁷ Az összes ingázónak több mint a fele ipari és építőipari munkás volt, számuk 1960-ban 325 ezer körül alakult. Ebből mintegy 300 ezer, vagyis a túlnyomó többség falusi ember volt.⁴¹⁸ Különösen a városokba, főleg a Budapestre bejárók között volt magas az ipari munkások aránya: az oda bejáró összes munkavállalónak például majdnem kétharmada az ipar és építőipar fizikai munkavállalójaként kereste kenyerét.⁴¹⁹ Viszonylag rövid idő alatt számban jelentős réteggé vált tehát a falun élő és a városban dolgozó ipari munkásoké. A falvak gazdasága, elsősorban a mezőgazdaság már nem tudta eltartani őket (egyes esetekben ők maguk sem tartottak már arra igényt) a városok viszont nem tudtak megfelelő lakóhelyet és egyéb életfeltételeket biztosítani számukra (egyesek – a kisebbség – pedig erre nem tartottak igényt, hogy megszokott környezetükben élhessenek tovább, és kertet művelhessenek, jószágot tarthassanak). Tévútra jutnánk persze, ha azt feltételeznénk, hogy a községekből eljárók hatalmas tömege kizárólag a városokban talált munkát. 1960-ban a községi munkahelyek közül majdnem 320 ezer volt ipari és építőipari munkahely, és ebből 112–113 ezret más községekből odajáró munkások töltöttek be, vagyis a munkások községek közötti ingázása is meglehetősen tömegessé vált. A bejárás fő célpontja mindazonáltal – ismételjük – Budapest volt, amelynek helyben lakó és helyben dolgozó keresői szociológiailag mind jobban távolodtak egymástól, amennyiben jóval több fizikai munkás dolgozott, mint lakott ott.

Egy munkás munkahelyi megbecsültségében és elismertségében szerepet játszott, hogy bejáró vagy helyben lakó volt-e; az ingázó a falusi társadalmi háttér miatt a helyben lakónál általában kisebb presztízsű munkásnak számított. Az ingázás minősítette az embert – egymás között is, és a pártállam különböző szervei előtt is. A gyárak vezetése gyakran tette meg őket különböző termelési problémák bűnbakjának, ideológi-

⁴¹⁶ Sárfalvi Béla: *A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1965. 64. o.

⁴¹⁷ 1960-ban az összes ingázó száma 612 ezer volt, kilenctized részük községekben élt és 85–86%-a végzett fizikai munkát. – 1960. évi népszámlálás. 9. köt. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. I. m. 24*–28*. o.

⁴¹⁸ U. o.

⁴¹⁹ 1960. évi népszámlálás 9. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. I. m. 29*. o. – A 612 878 ingázóból 525 707 volt fizikai dolgozó. Budapestre 95 854 ipari és építőipari kereső járt be, ebből 88 342 volt fizikai dolgozó.

ailag pedig ugyancsak sűrűn minősítették őket olyannak, akik még nem teljes értékű tagjai a munkástársadalomnak, akiken még „rajta van a paraszti tojásbéj”. (Ami szociológiailag sem volt 100%-ig igaz, mert nem minden falusi ingázó volt paraszti eredetű, voltak, akik korábban kisiparosként vagy a szolgáltató szektorban dolgoztak mielőtt ipari munkássá váltak, bár tény és való, hogy a nagy többség, még a kisiparosok és kiskereskedők is, kötődött a mezőgazdasághoz).

A közlekedés fejlődése nem tartott lépést az ingázók számának növekedésével, az utazás általában lassú és kimerítő volt. Az erre a célra a legalkalmasabb helyközi autóbusz-közlekedés csak a hatvanas években indult fejlődésnek, nagyobb tömegek szállítására azonban csak az évtized végén vált alkalmassá. Az első ötéves terv időszakában sokan gyalog, jobb esetben biciklin jártak be a környező falvakból, emiatt órákkal a munkakezdés előtt kellett elindulniuk, és munka után ugyanannyival később értek haza. A vállalatok egy része megpróbálta a környékről teherautókkal beszállítani a munkásokat, ami rövidítette ugyan a közlekedési időt, ám a nyitott platón utazva sok ember betegedett meg (megfázott, arc- vagy homloküreg-gyulladást kapott stb.). Ezért néhány nagyvállalat, így például a dunapentelei építőipari vállalatok,⁴²⁰ megpróbálták a teherautók platójára deszkából készült, zárt, ablaktalan felépítményt rögzíteni, hogy a szélről és az esőtől védjék a munkásokat. (Ezeket a sajátos járműveket nevezte a népnyelv „fakarusz”-nak). Később egyes, munkaerőhiánnyal küzdő nagyvállalatok bérelt buszokkal (különjáratokkal) próbálták munkásaikat be-, illetve hazaszállítani, ám ez a gyakorlat nem terjedt el széles körben. 1957-ben 259 vállalat folytatott valamilyen módon szervezett munkásszállítást, 350 millió Ft-os éves összköltséggel, amelynek túlnyomó részét (310 milliót) a munkahelyek fizettek, és összesen csak 40 millió volt a dolgozók saját hozzájárulása. A szervezetten utaztatott dolgozói létszám 140 ezer volt, tehát az egy főre eső éves kiadás 300 Ft alatt maradt.⁴²¹ A hatvanas évek első felében változatlanul magas volt a vállalati szervezésben, vagy térítéssel ingázó munkavállalók száma, 1962-ben csak az ipari minisztériumok anyagi támogatásával, illetve (bérelt) járműveivel mintegy 140 ezren jártak be lakóhelyükről a munkahelyre. Az utazási költségek akkor is hasonló arányban oszlottak meg a munkaadó és a munkavállaló között, mint az előző évtized végén, bár utóbbiak hozzájárulása valamelyest nőtt, naponta 1, havonta 25 Ft körül alakult.⁴²² Komolyabb és előremutatóbb kísérlet volt, amikor a MÁV-ra bízta a helyközi személyszállítás megszervezését, és elindították az ún. MÁVAUT járatokat, amelyek a vasútvonallal nem rendelkező településekről autóbuszokkal szállították az utasokat, jórészt ingázó munkásokat.

A legnagyobb arányokat öltő ingázás azokban a budapesti agglomerációhoz tartozó községekben alakult ki, amelyeknek viszonylag jó volt a közlekedési kapcsolatuk a fővárossal. Több ilyen településből a keresők 50–60%-a is bejárt dolgozni.⁴²³ Az agglomerációs gyűrű községeinek jó része azonban még a hatvanas évek derekán sem dicsekedhetett jó közlekedéssel. A járművek – a vonatok és a buszok egyaránt – nagyon lassúak voltak: a KSH számításai szerint egy átlagos Budapestre ingázó naponta 2 óra

⁴²⁰ Jónás Dániel: *Dunaújváros lakosságának társadalmi és földrajzi eredete [az] 1951–1954 között letelepedők körében*. I. m.

⁴²¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ó. e. Jelentés. D. n. [1957]

⁴²² MOL-M-KS-288 f. 23/1962/33. ó. e. Munkásellátás 1962. (KSH.-anyag, hivatalos használatra). (Táblázatok)

⁴²³ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/48. ó. e. Megyei munkaerőmérlegek. [1964]

40 percet töltött el utazással.⁴²⁴ A másik alapvető problémát a járatok ritkasága okozta, ennek következtében egyrészt sokat kellett várakozni, másrészt zsúfolt járműveken kellett, gyakran állva utazni. Az ingázás által kiváltott gazdasági és szociális problémák egy jelentős részét a hatvanas évek hivatalnokai is felismerték már, más kérdés, hogy orvosolni csak lassan és csak részlegesen lehetett azokat. Az Országos Tervhivatal egy 1964-ben készített elemzése néhány igen lényeges dologra tapintott rá, amikor megállapította: „A bejáró munkavállalók esetében ... gyakran súlyos problémát jelent, hogy napi pihenésük, művelődésük, képzésük lehetősége nincs biztosítva, ami munkateljesítményüket is hátrányosan befolyásolja. Az a körülmény, hogy a hosszú utazási idő folytán szabadidejük nagy részét is állandó lakóhelyüktől távol töltik, több más szempontból szintén hátrányos következményekhez – pl. a családi kötelék meglazulásához, alkoholizmushoz – vezethet”.⁴²⁵ A bejárás a nagyobb vidéki ipari centrumok körül is igen intenzív volt. Elsősorban a Sajó völgyéből, illetve annak környékéről jártak be sokan Miskolcra és Ózdra (a hatvanas évek első felében kb. 24, illetve 7 ezer ember).⁴²⁶ Az ötvenes évek közepén a Borsodi Szénbányászati Tröszt 13,5 ezer munkásszállományaú dolgozójának többsége, 7337 ember nem helyben lakott: közel hatezer napi ingázó volt (1984-en autóbusszal, 1954-en vonattal jártak be a munkahelyre), és további 1399 ember munkásszálláson lakott.⁴²⁷ Az ingázók szállításának konszolidációja a megyei VOLÁN vállalatok megszervezésével történt meg, de csak a könyvünkben tárgyalt korszak végén, sőt jórészt már annak időhatárán túl. Ekkor, a hatvanas évek vége felé a járatsűrűség növelésével és a menetrendeknek a munkakezdéshez és záráshoz történt igazításával, hosszú halasztás után, viszonylag elfogadható közlekedési feltételeket sikerült teremteni az ingázó ipari munkások számára is. A helyközi közlekedés ugyan végig jóval drágább volt a városinál, de fokozatosan kiépült az autóbusz, illetve a vasúti bérletek részleges vállalati térítési rendszere, amely mérsékelte az ingázók anyagi terheit. A helyközi autóbusz közlekedés a hetvenes években fejlődött jól bevált, az ingázók életét megkönnyítő rendszerre.

(A heti ingázók) A „szocialista iparosítás” időszakában kialakult egyik legsajátosabb és legjellegzetesebb munkáscsoport a nagy távolságból ingázó, hazautazni csupán hétvégeken vagy még annál is nagyobb időközökben tudó, hét közben ideiglenes szállásokon élő munkásoké volt.⁴²⁸ Számukat, pontosabban a nem munkásszálláson (albérletben, ágybérletben stb.) élőkét a statisztikák nem rögzítették olyan pontosan, mint a napi ingázókét, de a munkásszállások férőhelyeinek száma alapján nagyságrendjük százezresre tehető.⁴²⁹ A hetente vagy annál is ritkábban hazajáró, elsősorban az építőiparban foglalkoztatott munkások még a naponta bejáró társaiknál is súlyo-

⁴²⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/1962/33. ő. e. Munkásellátás. 1962. (KSH-anyag, hivatalos használatra).

⁴²⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/48. ő. e. Megyei munkaerőmérlegek. [1964]

⁴²⁶ U. o.

⁴²⁷ MOL XIX-C-4-a 13. d. Jelentés. 1955. máj. 12.

⁴²⁸ Az egyszerűség kedvéért „heti” ingázónak nevezzük őket, noha egy részük anyagi problémák miatt még hetente sem tudott hazautazni.

⁴²⁹ 1957-ban az országban összesen 158 ezer férőhely volt a munkásszállásokon, amelynek zöme, 113 ezer ipari és építőipari munkások számára szolgált ideiglenes szállásul. MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ő. e. Jelentés. D. n. [1957]. – A korszak életkörülményeit igen alaposan mutatja be Sebők Balázs: *Az életkörülmények alakulása az 1950-es évek Magyarországon c. szakdolgozata.* (Szeged, 2000.)

sabb terheket kellett viseljenek, hiszen a munkásszállás, illetve annak hiányában az albérlet vagy ágybérlet stb. nyújtotta életfeltételek meg sem közelítették az otthoniakat. Emellett jelentősen növelte kiadásait is, hiszen az ilyen munkáscsaládoknak – korabeli kifejezéssel – „két konyhát kellett vinni”. Fizetni kellett továbbá az albérletért, egyes vállalatok esetében a munkásszállásért is, holott egy ilyen, általában nem a legjobban kereső munkás számára még a vonatjegy megvásárlása is komoly kiadásnak számított. (Az ötvenes évek elején volt olyan ember, aki pulóverét kellett eladja, hogy haza tudjon utazni).⁴³⁰ Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy ebben a csoportban az átlagosnál nagyobb arányban voltak a legszegényebb paraszti sorból jött emberek, az agrárproletárok utódai. 1957-ben a hetente, vagy még ritkábban hazajáró, munkanapokon munkásszállásokon élők 85%-a volt férfi, 9%-a nő és 6%-a házaspár (ők többnyire ún. családi szállásokon laktak ekkor már).⁴³¹ Noha sok idősebb, családos ember is csak úgy kapott munkát, hogy munkásszálláson kényszerült élni, a többség inkább a fiatalabb korosztályokból, a még nem családos emberek közül került ki. 1958-ban a Pécsi Szénbányászati Tröszt „legényszállásain” összesen elhelyezett 1270 férfi közül 386 (30,4%) volt nő, a többi nőtlen, bár utóbbiak közül 90-en családfenntartók voltak (az összes családfenntartó aránya így elérte a 37,5%-ot).⁴³²

A heti ingázók számának növekedésével nem tartott lépést sem a vasúti közlekedés fejlesztése, sem a munkásszállások építése. A hétvégi vonatok zsúfolásig megtelten vitték haza a Duna-Tisza köze és a Tiszántúl kisebb-nagyobb településeibe a Budapestre, a Sajó völgyében, vagy Komárom megyében és más iparvidékeken dolgozókat. Ezekre a kortársak által gyakran „fekete vonatok”-nak nevezett, hét eleji és hétvégi járatokon gyakran szélsőséges viszonyok uralkodtak a zsúfoltság, a komfort teljes hiánya és a szerelvények lassúsága következtében. 1951-ben a KPM egyik vezető munkatársa állapította meg, hogy a munkások a hatnapos munkahét következtében csak szombaton délután „mehetnek haza a családjukhoz, de legtöbb esetben vasárnap délre érnek haza, és így csak nagyon kevés időt tölthetnek családjuknál”.⁴³³ Az ötvenes évek elején a MÁV gyakran indított olyan munkásszállító vonatokat, amelyek részben tehervagonokból álltak, és a padlózatukhoz csavarozott padokon ültek az emberek – már akinek jutott ülőhely. Jóllehet e vonatok közül a Szabolcsba és azok közül is főként a Budapestre Mátészalkára tartó járatok váltak fogalommal, a munkásszállításnak ez a formája az Alföld egész területére jellemző volt, és nem csak az ötvenes, hanem a hatvanas években is.

(Munkásszállás, albérlet) A nagy távolságból ingázó munkások számára a legtöbb nehézséget az elszállásolás okozta. Számuk rohamos növekedésével egyáltalán nem tartott lépést a munkásszállók építése, ezért sokan a rendkívül drága albérletekbe vagy a minimális kényelmet is alig biztosító ágybérletekbe kényszerültek. Az albérleti uzsora Budapestre volt a legnagyobb (1958-ban egy albérletért 300–400, egy ágybérletért 160-at is elkértek)⁴³⁴, de még olyan kisvárosban, mint Ózd is drága volt az albérlet.⁴³⁵ A munkások egy része emiatt nem is próbálkozott azzal, hogy szobát, vagy ágyat béreljen, hanem

⁴³⁰ MOL XIX-C-4. 14. d.

⁴³¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ő. e. Jelentés. D. n. [1957]

⁴³² MOL-M-KS-288. f. 21. cs. 23/1958. ő. e. Táblázatos kimutatások. 1958.

⁴³³ MOL XIX-A-16-a 223. d. Jegyzőkönyv. 1951. okt. 23.

⁴³⁴ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/20. ő. e. Az MSZMP III. kerületi PB jelentése. 1958. jún. 28.

⁴³⁵ Munkások Magyarországon. I. m. 335. o.

lakásnak nem minősíthető helyeken húzta meg magát: mosókonyhákban, barlanglakásokban, az építőipari vállalatok már elhagyott felvonulási épületeiben – és a példákat még hosszan sorolhatnánk. A nagyvállalatok már az első ötéves terv idején elkezdtek a munkásszállások (a „legényszállások”) építését az ingázó munkaerő elhelyezésére, ám ezekből az igényekhez mérten kevés épült, és az is nagyon rossz minőségben. A legtöbb szállást az építőipari nagyvállalatok és a bányatrösztök létesítették, hiszen ezekben az iparágakban dolgozott a legtöbb távoli vidékről érkező munkás. Később a bányászatban csökkent a távoli ingázók aránya, az építőiparban azonban nem: 1960-ban, idényben 70 ezer volt a munkásszálláson lakó építőipari munkások száma.⁴³⁶ A szállásért egyes vállalatok nem kértek térítési díjat, általában azonban a szállásköltségek bizonyos hányadát a munkásoknak kellett fizetniük. Az ötvenes évek első felében a költségek túlnyomó részét a vállalatok fedezték: 1957-ben a dolgozói és a vállalati térítés aránya 7,2:92,8 volt, ami egész hónapban egy olcsó szálláson csupán 6–8 Ft megterhelést jelentett a munkásoknak.⁴³⁷ Később megváltozott a felfogás, az állam arra törekedett, hogy a munkások egyre nagyobb részét fedezzék a költségeknek. Ennek következtében 1963-ban a II. osztályú budapesti munkásszállásokon már 125 Ft volt a havi térítési díj, s az már komoly kiadásnak számított.⁴³⁸

1957-ben az építőipari munkások közül minden harmadik (35,8%) lakott munkásszálláson, ami kiemelkedően magas arány volt. Ezt egyrészt az építőipari tevékenység jellege (a munkahelyek „vándorlása”), másrészt az építőipari munkások sajátos társadalmi összetétele, konkrétan falusi eredete, s így az ingázók eleve magas aránya magyarázza. A nehézipari munkások közül már csak minden hatodik, hetedik (15,8%), a kohó- és gépipari munkások közül viszont csak minden huszadik (5,5%) lakott munkásszálláson. Az élelmiszeripari munkások között is hasonlóan alacsony volt a szálláson lakók aránya (6,7). A munkásszállási férőhelyeknek csak 61%-a volt olyan épületben, amely erre a célra épült, 30%-a barakkokban, a fennmaradó 9%-a szükséglétesítményekben.⁴³⁹ Az ötvenes években még az eredetileg munkásszállásnak épült épületek többsége is gyenge minőségű volt. Az 1950 végétől építeni kezdett dunapentelei lakóbarakkok például vékony, ún. „futó téglá” falazású és kátránypapír tetőzetű, betonozott vagy téglapadlózott épületek voltak. Egyik típusuk négy lakóhelyiségből állt, amelyekben 40–40 embert helyeztek el. A barakk közepén vályúszerűen egymás mellé sorolt mosdók szolgálták a tisztálkodási igényeket. Ezek a legelső között felépült szállások egészségtelenek voltak a túlszűfolttság és a falak vízesése miatt, az ún. „Déli táborban” például a falak mentén elhelyezett ágyak szalmazsákjai átnevesedtek.⁴⁴⁰ Később olyan típusú barakkokat kezdtek építeni, amelyek bejárata egy hosszú folyosóra nyílt, amelynek két oldalán helyezkedtek el a lakószobák és a mellékhelyiségek. Itt a nagyobb termék helyett kisebb szobákat alakítottak ki, amelyekben 6–8, a nagyobbakban 16–22 fő lakott. A munkások emeletes vaságyakon aludtak. Ezekben a szobákban az ágyakon kívül általában volt egy konyhai asztal négy székkal, továbbá néhány szekrény, amelyekben annyi rakodórész (rekesz) volt, ahány férőhelyre tervezték a szobát. Fűteni itt is, mint az első típusban

⁴³⁶ MOL-M-KS-288. f. 21/1960/20. ő. e. A SZOT jelentése a munkásszállásokról. [1960]

⁴³⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ő. e. Jelentés a vállalati munkásellátásról. 1957.

⁴³⁸ MOL XIX-C-5. 55. d. 1963. jan. 16-i levél.

⁴³⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ő. e. Jelentés. D. n. [1957] – A forrás külön mutatta ki a „nehézipart” és a kohó- és gépipart.

⁴⁴⁰ MOL XXIX-F-2-a. 76. d. Beszámoló. 1951. ápr. 16.

is, kályhával fűtöttek, de a nyílászárók rossz minősége miatt gyakran volt hideg. Még rosszabbak voltak a mélyépítők barakkjai, mert viszonylag kis helyiségekben 20 ágyat zsúfoltak össze, és ráadásul az épületben nem volt mosdási lehetőség, hanem csak egy központi fürdő állt rendelkezésre. A legjobban azok a munkások jártak, akiket a már megépített, végleges kiutalásra szánt lakásokban helyeztek el átmenetileg, mert ezek az épületek összehasonlíthatatlanul egészségesebbek voltak, másrészt egy – igaz: kicsiny – szobában csak 2–4 ember lakott.⁴⁴¹ Munkásszállás céljára még 1958-ban is 360 kész lakást használtak a városban, amelyekben akkor kétezer ember lakott.⁴⁴² A munkásszállásokon gyakran betegedtek meg a munkások; a bajt tetézte, hogy az orvosi ellátás színvonala alacsony volt. A zsúfoltság, a súlyos egészségügyi és a higiéniai problémák (piszkosság, mosatlan ágyneműk, férgek elszaporodása stb.) mellett egyéb nehézségek is adódtak. Gyakoriak voltak például a lakótársak közötti súrlódások, sőt még a nyílt összeütközések sem voltak ritkák, miként az alkoholfogyasztás sem, ugyancsak sűrűn fordultak elő lopások is.⁴⁴³ Sztálinvárosban a kezdeti időszakban egy helyre szállásoltak el férfiakat, nőket, sőt gyermekes házaspárokat is.⁴⁴⁴ Később a gyermekes családokat külön szobákban helyezték el, sőt családi szállások kialakítását is tervezték, ahol egy barakkban csak családokat szállásoltak volna el. A sztálinvárosi munkásszállások ugyanakkor nem tartoztak a legrosszabbak közé; egyes sebtében megindított építkezéseken, amilyen például a kunmadarasi katonai repülőtér volt, kezdetben például semmilyen szálláshely nem állt rendelkezésre, ezért az oda megérkezett toborzott dolgozók az állomás környékén, vagy az állomás épületében aludtak napokon át.⁴⁴⁵ Később a környező falvakban helyezték el őket. Sajószentpéteren a Szabolcsból érkezett építőipari munkásokat istállóknak szállásolták el.⁴⁴⁶ A toborzott dolgozók elhelyezésének egyes esetekben szörnyűséges körülményeiről, az ivóvíz, a lepedők, a W. C-k állapotáról, az étellemezés gyengeségéről és az orvosi ellátás hiányáról, hogy csak néhányat említsünk a bajok közül, az MTH illetékesei megannyi jelentést készítettek ugyan, ám gyakorlati lépésekre csak késve, s általában akkor sem megfelelő módon került sor.⁴⁴⁷ Az olyan kiemelt építkezéseken viszont, mint a sztálinvárosi ugyanakkor megfelelő, sőt az ipari munkásság országos átlagához képest kimondottan jó volt az üzemélelmezés, feltéve persze, hogy az étel nem kihűltén érkezett, és tartalmazta mindazt a nyersanyagot, amit az étkezési normákban előírtak.⁴⁴⁸ A jegyrendszer időszakában súlyos nehézséget okozott, hogy a nagy távolságból ingázó munkások ételmisszerjegyei csak a lakóhelyükön lettek volna kiválthatók, a munkahelyen nem.⁴⁴⁹

⁴⁴¹ Kárgli Rita: *Sztálinvárosi életkörülmények 1950–1953*. Szakdolgozat. JATE. Szeged, 1997. 8–9. o.

⁴⁴² MOL-M-KS-288. f. 21/1958/23. ö. e. Jelentés a Dunai Vasmű munkásainak helyzetéről. 1958.

⁴⁴³ Kárgli Rita: *Sztálinvárosi életkörülmények 1950–1953*. I. m. 3. sz. melléklet.

⁴⁴⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/4. ö. e. Jelentés. 1950. okt. 12.

⁴⁴⁵ MOL XIX-C-4. [M 616]. 13. d. (3932/T/7.). Az MTH levele. 1951. márc. 16.; Csongrád Megyei Levéltár. A Megyei Tanács VB üléseinek jegyzőkönyvei. 1951-III. 1951. márc. 3-i jelentés.

⁴⁴⁶ MOL XIX-C-4. [M 616]. 1. d. (3932/T16). 1951. máj. 11-i jelentés.

⁴⁴⁷ MOL XIX-C-4 [M 616] 12–14. d. (Jelentések, beszámolók).

⁴⁴⁸ Kárgli Rita: *Sztálinvárosi életkörülmények 1950–1953*. I. m. 4. sz. melléklet. – A kihűlt ételekre: MOL-M-KS-276. f. 53/62. ö. e. Az MDP PB 1950. okt. 19-i ülése.

⁴⁴⁹ MOL XIX-A-16-a 223. d. (rég). 1951. okt. 23-i értekezlet.

A hatvanas években országsszerte több új munkásszállást építettek, illetve régebben készült épületeket korszerűsítettek, ahol már kulturáltabb körülmények között lakhattak a munkások. Kevesebb ember élt egy szobában, több volt a kiszolgáló helyiség, a szállók egy részében még kulturális programokat is próbáltak szervezni. A budapesti Hernád utcai munkásszálláson „minden szobában van rádió, rendelkezik könyvtárral, van televíziója és egyéb más szórakozási lehetőség is áll a dolgozók rendelkezésére, úgy hogy szabadidejüket szívesen töltik a szálláson” – állapították meg 1958-ban a fővárosi 30. sz. Építőipari Vállalatnak erről a munkásszállásáról.⁴⁵⁰ Még olyan, a politikai vezetés által elnyomott városban, mint Szeged is új (később jelentősen kibővített) munkásszálló létesült. Annak következtében azonban, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezése tömegesen készítette ipari munkavállalásra a tegnapi parasztokat, a férőhelyek iránti igények is nőttek, és ezzel a hatvanas években sem tudott lépést tartani a munkásszállások építése. Emiatt a jó minőségű munkásszállásokkal egyidejűleg az ötvenes évek elejét idéző viszonyok is tapasztalhatók voltak, különösen a fővárosban. 1966-ban a magyar gyáripar zászlóshajójának számító Csepel Művek munkásszálláson lakó munkásai például rendkívül mostoha körülmények között éltek hétköznapijaikat. Nagy volt a zsúfoltság: egy szobában általában 14–28 fő lakott, a szociális és az egészségügyi ellátás színvonala sok kívánnivalót hagyott maga után. A Csögyár utcai munkásszállón a beszerzett élelmiszertároló szekrényeket a helyszűke miatt „a szobákban tartják, a kályha mellett – olvasható egy korabeli jelentésben. – Így aztán ez természetesen annyi, mintha nem is lenne, órák alatt megromlik a tárolt élelmiszer”.⁴⁵¹ A Csepel Művek egyik legnagyobb befogadóképességű munkásszállása „hideg-rideg betonépület” volt, „fűthetetlen helyiségekkel, rossz világítással, egészségtelen mellékhelyiségekkel”. Pontos képet festett az ottani viszonyokról a XXI. kerületi tanács egyik népművelője: „A kulturális lehetőségek ... kihasználatlanságának legfőbb oka: a 3 műszak, a hétvégi hazautazások, a lakók gyors cserélődése, s a lakók igénytelensége. A vizsgált szállók lakóinak nagy része még a 8 általánossal sem rendelkezik (főleg az idősebbek), a fiatalok legnagyobb része pedig abbahagyta tanulmányait a VIII. osztály elvégzésével”.⁴⁵² Egy, a Csepel Művek hét munkásszállóján elvégzett kérdőíves felmérés összegzéséből kiderült, hogy a választ adó 355 munkás közül 175 nyolc általánost sem végzett, 172-nek volt meg a 8 osztálya, középiskolát (technikumot) végzett 26 és egyetemet (főiskolát) 6 fő.⁴⁵³ Ez az iskolázottsági színvonal alatta maradt az ipari munkások 1966. évi országos átlagának, jelezvén, hogy a munkásszállásokon élők jelentős része nem csak ottani nehéz életfeltételeik okán, hanem saját adottságaik következtében is az alsó munkásság rétegébe tartozott. (A tanácsi kulturális hivatalnoknak a szállásokon lakók igénytelenségével, kulturálatlanságával kapcsolatos, fontos és találó megjegyzését ezek az adatok jórészt megmagyarázzák.)

⁴⁵⁰ MOL-M-KS-288. f. 2/1958/20. ő. e. Jelentés. D. n. [1958] A felmérést és a jelentést készítő csoport tagjai hozzátették: a vállalathoz tartozik a Kilián laktanyában elhelyezett munkásszállás is, ahol viszont igen rosszak voltak a körülmények.

⁴⁵¹ MOL XXIX-F-3. 62. d. Jelentés. 1966. márc. 16. – Az iratot Sváby Enikő bocsátotta rendelkezésemre, amiért köszönetet mondok.

⁴⁵² U. o.

⁴⁵³ U. o.

III. fejezet
A MUNKA VILÁGA

A munka világának társadalomtörténeti szempontú bemutatása meglehetősen nehéz, látványos eredményekkel nem kecsegtető feladat. Talán ez az oka annak, hogy a munkavégzést a közelmúltig inkább a gazdaságtörténet, és jóval kevésbé a társadalomtörténet módszereivel közelítette meg a hazai történettudomány. A munkavégzés, a munkahelyi viszonyok bemutatása véleményünk szerint fontos része kell legyen a társadalomtörténeti műveknek is, különösen egy olyan társadalmi csoport esetében, amilyen az ipari munkásság. A modern korban ugyanis az emberek többsége, így a munkásember is, ideje jelentős részét munkahelyén tölti, emberi aktivitásának pedig egyenesen nagyobbik része kötődik oda, ezért a munkahelyhez, mint jogi személyhez és sajátos szervezethez fűződő kapcsolata, továbbá ottani emberi és tárgyi (fizikai) környezete nagyon jelentős szerepet játszanak életében. Következésképpen társadalmi viszonyait nem ismerhetnénk meg kellő alaposítással és sokoldalúsággal, különösen a szocialista rendszer első korszakában nem, ha azt csak a magánélet, a táplálkozás, az öltözködés, a lakásviszonyok és a szabadidős tevékenységek – egyébként nagyon fontos – világának ábrázolására szűkítenénk, s nem tennénk kísérletet a munka világának bemutatására is. A munkavégző ember munkahelyen keletkező társadalmi meghatározottságai persze nem örökkévalóak a történelemben, hanem helyhez, korszakhoz és foglalkozáshoz kötöttek. Más a XVIII. századi jobbágyé és más a XXI. századi értelmisége. Ezen túl a meghatározottságok azonos helyen és időben is összetettek, nem egyetlen elemből állnak; témánknál maradva: a munkahelyi világ, a munkavégző tevékenység egyebek mellett magában foglalja a bérezés, a normarendezések, a munkaversenyek, a munkakörülmények, a munkások feletti állami ellenőrzési rendszer kiépítésének és működésének történetét.

A szocializmus első korszakában ráadásul ennek a kapcsolatnak, befolyásnak új dimenziói nyíltak meg: az államosított vállalatokban a munkások szoros személyi ellenőrzés alá kerültek, emellett a bürokratikus munkahelyi vezetés a munkafeladatokon túl a legkülönfélébb, központilag kezdeményezett, addig ismeretlen akciók részesévé is tette őket. Ilyenek voltak a munkaversenyek, a tömegszervezeti és pártrendezvények, a békekölcsönjegyzés kampányai, a „szocialista brigádmozgalom”, a gyári ötletnapok, a tervismertető értekezletek, a Szabad Nép félórák, az önbírálati órák, az „elvtársi bíróságoknak” a gyárakban megrendezett tárgyalásai és sort még hosszan folytathatnánk. Ezen túl a munkahely befolyása kiterjedt a munkások munkahelyen kívüli világára is, hiszen az ország településeinek közellátása, a szolgáltatások színvonala vagy a lakásépítés és kiutalás a korszak egészében nagymértékben függött attól, milyen gazdasági tevékenység folyt ott. Végül nem hagyható említés nélkül, hogy a kötelező túlórák miatt az ötvenes években igen hosszú volt a munkaidő, és a szabadidőt tovább csökkentette a gyatra helyközi közlekedés is, így a kettő aránya az előbbi javára tolódott el.

1. SZEMÉLYI KÖTÖTTSÉGEK ÉS ÁLLAMI ELLENŐRZÉS A MUNKA VILÁGÁBAN

(Változások a jogi szabályozásban) Az 1940-es évek végétől az ipari munkások munkahelyi státuszának jogi szabályozása terén számottevő változások történtek. Az 1949 augusztusában elfogadott, szovjet mintájú alkotmány 9. §-a rögzítette, hogy

az ország minden polgárának kötelessége képességei szerint dolgozni. 1951-ben egy munkajogi kódex megalkotásának céljával, ismét csak szovjet és részben román példát követve, elfogadták a Munka Törvénykönyvét, amely a munkaviszonyokat addig szabályozó iparági kollektív szerződések helyébe lépett. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a gyakorlatban a jogi elvektől eltérő, sőt azokkal ellentétes változási folyamatok bontakoztak ki, mégpedig viharos gyorsasággal. Mi több, magukat az új jogszabályokat is arra használták fel, hogy korlátok közé szorítsák a munkavállalókat.⁴⁵⁴ A korábban a kollektív szerződésekben rögzített bérszabályozást például teljesen kivették a Munka Törvénykönyvből, és meglehetősen dogmatikus érveléssel⁴⁵⁵ kizárólag az állami szervek hatáskörébe utalták azt. Az addig hat hónapos felmondási időt pedig tíz napra (!) csökkentették, ugyanakkor változatlanul hagyták azt a szabályt, hogy vállalatok indoklási kötelezettség nélkül mondhattak fel a munkásoknak.⁴⁵⁶

(Személyi kötöttségek) Az állam, mint a gazdasági élet fő szervezője és irányítója a munkavállalók személyi kötöttségi rendszerének kialakításával és a munkaerő-piaci mozgásszabadság korlátozásával ugyanolyan jelentős hatást gyakorolt az ipari munkásságra, mint magával az iparosítási politikával. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) a munkavállalók feletti ellenőrzés rendszerét a Szovjetunió mintáját másolva építette ki a negyvenes évek végén Magyarországon. A munkavállalók szabadságának korlátozására, az állami kényszer eszközeinek széleskörű alkalmazására irányuló törekvései egyes területeken a polgári társadalomfejlődési korszak előtti, a rendi viszonyokra emlékeztető gazdaság- és társadalomszervezési eszközöket csempészték munkaviszonyokba. Marxtól kölcsönzött kifejezéssel élve: gazdaságon kívüli kényszert alkalmaztak a munkavállalókkal szemben. (Mindazonáltal az államnak ez a hatalmasra nőtt gazdasági szerepe – miként maga az ilyen típusú állam is – új, kimondottan 20. századi történelmi jelenség volt.) Az említett szigorú kötöttségeken a hatvanas évek derekán lazítottak.

A) A MUNKAERŐ-PIACI MOZGÁSSZABADSÁG KORLÁTOZÁSA

(A munkaközvetítés állami irányítás alá vonása) A kötött, központosított munkaerő-gazdálkodási rendszer kialakításának egyik első gyakorlati lépése a munkaközvetítés megváltoztatása volt. 1949-től kezdve, felső szintű politikai döntés nyomán a szakszervezetek elvesztették a munkaközvetítés terén addig élvezett uralkodó pozíciójukat, szerepüket állami intézmények (az OMH, majd az MTH) vették át, és egyidejűleg a közvetítés igénybe vételét minden munkavállalóra nézve kötelezővé tették. A negyvenes évek végétől elvileg megszűntek az ún. gyárkapunál történő felvételek: aki munkát keresett, az előírások szerint csak az állami munkaközvetítő rendszer igénybevételével helyezkedhetett el. A „kötelező közvetítés” elrendelése teljes összhangban volt a szocialista tervgazdálkodás alapelveivel, a „piaci spontane-

⁴⁵⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/1. ó. e. Az Államgazdasági Osztály „Tájékoztatója...” 1951. jan. 25.

⁴⁵⁵ Az előző jegyzetben hivatkozott dokumentum például így fogalmaz: „Az iparági kollektív szerződés rendszere nem fejezte ki az államhatalomban bekövetkezett változásokat. A munkabér tételek ugyanis szerves részei népgazdasági tervünknek, amelyet a Párt irányítása mellett a Népköztársaság kormánya határoz meg”.

⁴⁵⁶ MOL-M-KS-276. f. 116/1. ó. e. Az OMB jelentése az MDP Államgazdasági Bizottságának. 1950. nov. 20.

ítás” elutasításával. Megfelelt továbbá a gazdaságirányítás ágazati preferenciájának, hiszen a kiemelt iparágak, a nehézipar, a bányászat és az építőipar munkaerő ellátását e központi elosztás segítségével valósították meg. Ez a rendszer azonban nem volt hatékony, s így célját sem érthette el, mert a munkások is és a gyárak is egyszerűen áthágták a rendelkezéseket. Hozzátehetjük: a gazdaság működése sem viselt el ilyen piacellenes, szélsőségesen bürokratikus irányítást. Piacellenességet említeni egyáltalán nem túlzás, hiszen 1950-ben a gazdasági vezetést már azt tervezte, hogy a jövőben az ipari munkaerő-állomány többségét kitevő férfi munkaerőt katonai módszerekkel mozgósítja: „a szükséges és politikailag megfelelő időpontban – foglalt állást az MTH vezetése – a munkaerők kötelező behívásának rendszerét országos méretekben ki kell terjeszteni, és egyidejűleg meg kell szüntetni a dolgozóknak az üzemekből történő szabad eltávozási lehetőségét. A megfelelő büntető szankciókat olyan módon kell felépíteni, hogy a kényszermunka és általában a kényszerítés rendszere az utolsó és lehető legkisebb körre terjedő szankció legyen. Ezen a téren ki kell dolgozni a további szigorítások közbeeső fokozatait”.⁴⁵⁷ Míg a munkavállalóknak a felmondással és a kilépéssel kapcsolatos jogait erőteljesen korlátozták, addig a vállalatok „bármikor, minden indoklás nélkül”, rövid felmondási idővel elbocsáthatták munkavállalóikat.⁴⁵⁸

(Az „önkéntes kilépés” büntetőjogi szabályozása) A munkásvándorlás megakadályozására a kötelező behívás helyett végül – szovjet mintára⁴⁵⁹ – más megoldást dolgoztak ki, amely a (büntető)jogot használta fel a munkaerőmozgás szabályozására. A kezdeményezés az MDP Államgazdasági Osztálya nevéhez fűződött, amely a vállalati hozzájárulás nélküli („önkéntes”) kilépések és az igazolatlan mulasztások magas számára hivatkozva 1951 végén az alábbi intézkedéseket javasolta a Titkárságnak: 1. „Az önkényesen kilépőket, valamint azokat a dolgozókat, akik 6 hónapon belül legálább 2 napot igazolatlanul mulasztottak, bíróság ítélje el, mégpedig általában 3 hónaptól egy évig terjedő javító-nevelő munkára.” Súlyosabb esetben azonban – így az előterjesztés – börtönbüntetést kell kiszabni, sőt ha az elítélt a javító-nevelő munka időtartama alatt nem dolgozik rendesen, ítélete szintén börtönbüntetéssé alakítandó át. 2. A Legfelsőbb Bíróság „a munkafegyelem megsértésének egy konkrét ügyében hozzon példamutató ítéletet, amelynek indoklása később a bíróságok gyakorlata számára irányelvül szolgál.”⁴⁶⁰ A jogi alapot a „népgazdasági terv védelméről” szóló, drákói szigorúságú 1950. évi IV. sz. törvényerejű rendeletben találták meg. Ez az 1950. február 16-i keltezésű, de január 1-i visszamenő hatállyal kiadott tvr. a 4. § (1) pontjában a következőket mondja: „Vétséget követ el, aki valamely termék, vagy termény előállítására (termelésére), kezelésére, vagy felhasználására, rendelkezésre bocsátására, megszerzésére, vagy forgalomba hozatalára vonatkozó jogszabályon, vagy ilyen jogszabály értelmében tett hatósági intézkedésen alapuló köteleességét szándékosan megszegi és ezzel a népgazdasági terv vagy valamely részletterv megvalósítását veszé-

⁴⁵⁷ MOL XIX-A-16-b 138. d. Az MTH feljegyzése. 1950. nov. 29.

⁴⁵⁸ MOL 276. f. 116/1. ő. e. Az OMB átirata az MDP Államgazdasági Osztálynak. 1950. nov. 20.

⁴⁵⁹ MOL-M-KS-276. f. 116/1. ő. e. Az OMB az MDP Államgazdasági Osztályához intézett, 1950. nov. 20-i átiratában az olvasható, hogy a „Szovjetunió jogszabályai szerint a munkából önkényesen kilépő, áthelyezés teljesítését megtagadó dolgozó munkakerülőnek minősül, és ellene büntetőeljárás indul.”

⁴⁶⁰ MOL-M-KS-276. f. 54/172. ő. e. Előterjesztés a Titkárság részére. 1951. dec. 11.

lyezteti. (...) A jelen törvényerejű rendeletben meghatározott vétségek két évig terjedő fogházzal büntetendők”. 1951-ben a Legfelsőbb Bíróság 20 208/1951 sz. ítéletében „elvi éllel” kimondta, hogy „kártévő célzat hiányában”⁴⁶¹ a munkából való önkényes távolmaradás, igazolatlan mulasztás az 1950. évi 4. tvr. 4. paragrafusának 1. bekezdésbe ütköző büntettnek minősül”. Önkényes elhagyásnak vagy önkényes kilépésnek egyszerűen azt nevezték, amikor egy állami vállalatnál dolgozó munkás a munkáltató hozzájárulása nélkül kilépett a munkahelyéről és más munkahelyen vállalt munkát. Ilyen esetben a vállalat köteles volt az ügyészsen feljelenteni a dolgozót.

E döntések nyomán a munkásoknak tehát azzal kellett szembenézniük, hogy az államhatalom bűncselekmény elkövetésével vádolja őket, ha a munkaerőmozgás – rájuk nézve általában hátrányos – szabályait megkerülve vállalnak munkát. Az önkényes kilépés büntetőjogi elmarasztalása 1953 nyaráig igen gyakori volt. Az 1952. augusztusa és 1953. februárja közötti fél évben például 17 647 vállalati feljelentést regisztráltak a hatóságok.⁴⁶² Ezt alapul véve úgy becsülhető, hogy a rendelkezés bevezetése és első, 1953–1954-es enyhítése közötti nem egészen két esztendő alatt mintegy 40–70 ezer munkás juthatott erre a sorsra. Hozzá kell tennünk még azt, hogy a hozzájárulás nélkül kilépő munkások ellen a vállalatok csak az esetek viszonylag kis részében tettek feljelentést – noha az elvileg kötelességük lett volna. Az iparból, a bányászatból és az építőiparból történt „önkéntes kilépések” száma ugyanis jóval meghaladta az évi százezret, 1951-ben például 153 600 volt.⁴⁶³ A bírósági ítélethozatal a tömeges feljelentésekkel persze nem tudott lépést tartani. Az említett fél éves időszakban például a meghozott ítéletek száma 4545 volt csupán, a feljelentések egynegyede.⁴⁶⁴ A büntetőeljárás alá vont munkások egy része olyan ipari segédmunkás volt, aki a magyar munkaerőpiac hagyományait követve aratás idején az iparból visszatért a mezőgazdaságba, hogy a télire való gabonát biztosítani tudja. Ennek kényszerítő erejét az MDP vezetése utólag felismerte, és a Nép gazdasági Tanács egy határozatával⁴⁶⁵ amnesztiát adott azoknak, akik május 15. és augusztus 1. között bizonyíthatóan mezőgazdasági munka végzése miatt távoztak munkahelyükről, sőt az „önkéntes kilépés” egyéb hátrányai alól is mentesítette őket.⁴⁶⁶ Ha a vállalat nem jelentette fel a munkást, hanem csak a munkakönyvbe jegyezte be az „önkéntes kilépést”, akkor a munkavállaló kizárólag az MTH közvetítésével helyezkedhetett el, és új munkahelyén komoly hátrányokat kellett elszenvednie. A besorolásnál fizetés szempontjából például hat havi időtartamra alacsonyabb bérkategóriába sorolták át, a minimumra csökkentették éves szabadságának idejét, betegség esetén az egyébként törvényesen neki járó táppénznek csak a felét kaphatta stb.⁴⁶⁷ Előírás volt továbbá, hogy az ilyen munkást olyan munkahelyre kell kiközvetíteni, „ahol a munkafeltételek általában rosszabbak az átlagnál”.⁴⁶⁸

⁴⁶¹ Kártévő célzat esetén természetesen más volt a jogi minősítés, és súlyosabb a büntetés.

⁴⁶² MOL-M-KS-276. f. 94/596. ő. e. Az Igazságügyi Minisztérium jelentése. 1953. márc. 20.

⁴⁶³ MOL XIX-A16-b 403. d. „A munkafegyelem kérdése” c. elemzés szerint az építőiparban volt a legtöbb „önkéntes kilépés”, 75 700 fő.

⁴⁶⁴ U. o.

⁴⁶⁵ 271/13/1951. N. T. sz. hat. (1951. júl. 26.)

⁴⁶⁶ MOL-M-KS-276. f. 54/153. ő. e. A Titkárság ebben az 1951. július 25-i állásfoglalásában, a hatalmas tömegű engedély nélküli kilépés láttán már azt hangsúlyozta, hogy a cél nem a munkaerő elijesztése, ellenkezőleg visszanyerése.

⁴⁶⁷ MOL M-KS-276. f. 54/172. ő. e. A Titkárság 1951. dec. 12-i ülése.

⁴⁶⁸ MOL XIX-A16-a 223. d. Az MTH átíratja az OT-nak. 1951. dec. 12.

(A bírósági gyakorlat) Az ítéletek általában nem voltak súlyosak, sőt enyhének mondhatók. Az indoklásban a bírák gyakran emelték ki a „kártévő célzat” hiányát – hozzá kell persze tennünk, hogy a vádlottak valójában nem is követtek el semmilyen bűncselekményt. A gazdaságpolitikai cél nem is a súlyos büntetés volt, hanem egyrészt a munkahelyhez kötés és ezáltal a feljelentő vállalat számára a munkaerő biztosítása, másrészt a büntetőeljárás fenyegetésével a munkások visszatartása az önkényes kilépéstől. 812 perre⁴⁶⁹ kiterjedő vizsgálataink eredményeként azt állapíthatjuk meg, hogy a bíróságok csak három esetben szabtak ki egy évnél hosszabb börtönbüntetést (14, 18 és 30 havi börtönt), a többi elmarasztaló ítélet 12 havi vagy annál rövidebb büntetést mondott ki, amelyeknek jóval kevesebb, mint egytizede volt börtönbüntetés, és több, mint 90%-a ún. javító-nevelő munka. A leggyakrabban, az ebből a szempontból értékelhető adatot tartalmazó 743 ítéletből 452-szer (60,8%) 4 és 6 hónap közötti javító-nevelő munkára ítélték a vádlottakat, amit általában az „önkéntesen” elhagyott vállalatnál (amely egyben a feljelentő is volt) kellett letölteni, 15–30%-kal csökkentett fizetés mellett. Fontos tudni azonban, hogy a javító-nevelő munkára ítélt munkások is büntetett előéletű embereké váltak, nem csak a börtönbüntetésre ítélték. Elsősorban tehát maga a munkásokkal szemben igazságtalan és alaptalan büntetőeljárás, továbbá az a tény, hogy az állam a munkavállalás szabadságát gazdaságon kívüli eszközökkel korlátozta, és kevésbé az ítéletek súlyossága kifogásolható ebben a processzusban. Különösen azok az esetek voltak visszatetszők, amikor a tárgyalás helyszíne a munkahely volt. A Népgazdasági Tanács egyik határozata ugyanis kimondta, hogy „egyes esetekben a bírósági tárgyalást a vállalat telephelyén kell tartani”. Ilyen esetekben azután a tárgyalásra kivezényelték a munkások jó részét, egyes üzemszervezetekben pedig hangszórón sugározták a tárgyalást, majd az ítélet kimondása után a munkásoknak röpgyűlésen meg is kellett vitatniuk az ítéletet. Azokról a munkásokról pedig, akik valamilyen módon szolidaritást mutattak az elítéltekkel, a pártbizottság nyilvántartást készített.⁴⁷⁰ Ennek az eljárásnak a másik alapvető problémája az volt, hogy alkalmatlan eszköznek bizonyult gazdasági folyamatok szabályozására, konkrétan a fluktuáció megfékezésére. Az sem hagyható említés nélkül végül, hogy a túlnyomó részben az alsó munkásságba tartozó vádlottak számára egy egyébként enyhének számító, 20–30%-os fizetéscsökkentéssel járó javító-nevelő munka is komoly anyagi veszteséget jelentett, mert már addig is a létminimum szintje alatt voltak kénytelenek élni. A periratokból igen gyakran tárultak fel nagyon szomorú, hányatott emberi sorsok.

(A korlátozás enyhítése) 1953 második felétől enyhítették az „önkéntes” kilépőkkel szembeni eljárásokat, 1954-től pedig lényegében megszüntették. Ennek hatására 1953-hoz képest 1954-ben két és félszeresére nőtt az önkéntesen kilépők száma.⁴⁷¹ Amikor viszont 1955-ben újabb politikai fordulat történt, Gerő egyik első dolga volt a visszaesőkkel szemben újra elrendelni az önkényes kilépők bírósági úton történő felelősségre vonását.⁴⁷² A Minisztertanács Titkársága Bér- és Munkaügyi Osztálya javaslatára az MDP Politikai Bizottsága azután 1956. augusztus 31-én hozott határozatával ezeket a szigorú korlátozásokat megszüntette. Az addigi jogi korlátozás enyhítésével valóban szabadabbá vált a munkások mozgása a munkaerőpiacon,

⁴⁶⁹ Lásd a II. fejezet 3/b pontját!

⁴⁷⁰ 271/13/1951. N. T. sz. hat. (1951. júl. 26.)

⁴⁷¹ MOL XIX-A-16-b 842. d. A KSH jelentése. Munkaügyi adatok. 1954. II. félév. 20. o.

⁴⁷² MOL-M-KS-276. f. Az MDP Központi Vezetősége 1955. jún. 10-i határozata.

hiszen hozzájárulás nélkül is kiléphettek, sőt távozásukat indokolniuk sem kellett. A döntés szerint a munkaerőmozgást a jövőben közgazdasági eszközökkel kell befolyásolni: megfelelő bérezéssel, prémiumokkal, hűségjutalommal stb., és csak a fegyelmi úton elbocsátottakkal szemben munkaügyi hátrányok életbe léptetésével. Az 1956-os forradalom utáni években ehhez képest ugyan újra szigorítottak a rendelkezéseken, de odáig már nem mentek, hogy újra bűncselekménynek minősüljön a hozzájárulás nélküli kilépés. A Kormány Gazdasági Bizottságának egyik, a hatvanas évek elején hozott határozata úgy rendelkezett, hogy a vállalati hozzájárulás nélkül kilépett munkás fizetése az új munkahelyen a belépést követő fél évben nem lehet több annál, amennyit az előző munkahelyen keresett.⁴⁷³ Elvesztette továbbá a jogot arra, hogy egy éven belül nyereségrészesedét kapjon (ennek a bérezési formának a hatvanas években fokozatosan nőtt a jelentősége).

A munkaerőmozgás hatalmi, adminisztratív eszközökkel történő szabályozása a hatvanas évek derekán fokozatosan veszített a jelentőségéből. A vállalatok egyre inkább megtalálták a munkaerő biztosításának saját eszközeit, ezért nem szorultak rá a legdurvább adminisztratív eszközök alkalmazására. 1963-ban az OT még a munkaerő fluktuációja által legerősebben érintett építőiparban is csak 15–20%-ra taksálta az önkényes kilépők arányát a dolgozók által kezdeményezett kilépéseken belül, mert a vállalatok általában hozzájárultak a távozáshoz, így az nem minősült „önkéntesnek”.⁴⁷⁴

(A munkaerő-toborzás) A munkaerő-piaci folyamatokba történt állami beavatkozás egyik legjellegzetesebb formája a munkaerő-toborzás volt, amelyet azzal a céllal kezdeményeztek, hogy egyes iparágak, főleg az építőipar és a bányászat, segédmunkás igényét a mezőgazdasági népességből államilag szervezett toborzással elégítsék ki.⁴⁷⁵ Kezdeményezője Gerő Ernő volt, aki 1951 elején, az MDP II. kongresszusán úgy érvelt, hogy a szocializmus fejlődése következtében már olyan „jólét” van a falvakban, hogy megszűnt onnan a spontán elvándorlás, ezért az államnak kell beavatkoznia annak érdekében, hogy felgyorsuljon a mezőgazdasági dolgozók iparba áramlása.⁴⁷⁶ (A parasztság jólétére vonatkozó megállapítás nem felelt meg a valóságnak. Ellenkezőleg, az 1950-es évek első felében drámai elszegényedés figyelhető meg e népes társadalmi csoport körében). A toborzásról szóló első döntéseket a Népgazdasági Tanács, majd a Minisztertanács hozta,⁴⁷⁷ a pártközpont szándékának megfelelően. A végrehajtást az MTH-ra, illetve részben a helyi (járási, városi, községi) tanácsokra, részben a munkaerőt igénylő nagyvállalatokra bízták. A toborzás az ország mezőgazdasági vidékein folyt, és kizárólag erre hatósági engedélyt kapott nagyvállalatok folytathatták. A vállalat és a dolgozó szerződést kötöttek, amely az építőiparban fél-, a többi iparágban egyéves időtartamra szólt. A toborzott 200, illetve 400 Ft toborzási jutalom

⁴⁷³ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/38. ő. e. 10120/1961 sz. G. B. hat.

⁴⁷⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/1963/63. ő. e. Az OT feljegyzése. D. n. [1963]

⁴⁷⁵ MOL XIX-A-16-b 138. d. Tervezet a munkaerő-toborzás szabályozásáról. D. n. [1950]

⁴⁷⁶ Az MDP II. kongresszusán Gerő kijelentette: „jelenleg a magyar faluban nincs éhség és megszűnt a menekülés a faluról a városba”. (A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. 2. kiad. Szikra. Budapest, 1956. 224. o.) Gerő ezt Sztálin egyik beszédéből szinte szó szerint vette át: mivel ma már a falu nem „mostohája a parasztnak”, „híre-hamva sem maradt a ... <muzsik menekülésének a faluról a városba>” – állította Sztálin 1931-ben. Ez indokolja – tette hozzá – az áttérést a szervezett munkaerő-toborzásra. (J. V. Sztálin: A leninizmus kérdései. Szikra. Budapest, 1951. 431. o.)

⁴⁷⁷ 578/29/1950. N. T. sz. határozat és 40/1951. febr. 11. M. T. sz. határozat.

felvétele fejében kötelezte magát, hogy a szerződés időtartama alatt a vállalat alkalmazásában marad, és munkáját annak előírásai szerint végzi, ellenkező esetben, illetve ha a szerződés lejártá előtt kilép, a jutalmat köteles visszafizetni. Ha a munkás ezt elmulasztja, a vállalat köteles őt feljelenteni a vállalat telephelye szerint illetékes rendőrségen. A toborzás rendkívül magas, 1951-ben például mintegy 70 millió forintot költségét központilag fedezték.

Az elképzelések szerint a toborzással évente százezres tömegben kellett volna mezőgazdasági dolgozókat ipari munkára szerződtetni. Ezt ugyan nem sikerült valóra váltani, de négy év alatt így is nagyon jelentős számú, összesen 135 ezer mezőgazdasági dolgozót sikerült a „döntő iparágak számára” toborozni.⁴⁷⁸ Ez a szám azt bizonyítja, hogy a toborzás igen fontos szerepet játszott a negyvenes évek végétől kibontakozott, nagyarányú társadalmi mobilitásban és belső migrációban egyaránt, hiszen szinte kizárólag a parasztság köréből és a mezőgazdasági régiókból toborozták az embereket. A toborzásnak ez a központosított formája az első öt éves terv időszakára volt jellemző, később legfeljebb a vállalatok folytattak toborzó akciókat. A nagyarányú állami szerepvállalás miatt a falusi, kisvárosi lakosság egy részében a toborzás riadalmat keltett, amit az MTH egyik vezető munkatársa el is ismert, mondván: „Hatalmas hibát követtünk el ott, hogy... azt a képet adtuk, hogy az állam toboroz”.⁴⁷⁹ Sokan attól féltek ugyanis, hogy folytatódnak a háború utáni szibériai deportálások, mások pedig úgy fogták fel a toborzást, hogy az tulajdonképpen már háborús mozgósítás. Északkelet-Magyarország egyes falvaiban olyan hír kapott lábra, hogy „kényszermunkára viszik az embereket a Szovjetunióba”, és ezért a helyi lakosok „kéréssel fordulnak a községi tanácshoz, ne engedjék őket elvinni, mert ők nem vétettek semmit”.⁴⁸⁰ De az ország áttellenes felében, Zalában is sokan értelmezték háborús készülődésként a nagy propagandával folytatott toborzást.⁴⁸¹ Az ország más vidékein viszont nem volt tapasztalható ez a riadalom, sőt elsősorban a helyi munkavállalási lehetőségek hiánya miatt, meg persze a szerződés aláírásakor járó csekély jutalom hatására viszonylag hamar kötélnek álltak a falusiak, ha később közülük is nem egy ember csalódott reményeiben. E csalódás oka főleg az volt, hogy a toborzók ígéretei és az új munkahely valósága gyakran messze estek egymástól. Volt eset, hogy a toborzók nem csak magas fizetést, de még családi házat is ígértek annak, aki aláír. A csalódottságot fokozta, hogy a munkakörülmények, az elszállásolás és az ételmezés egyes esetekben minősíthetetlenül rossz volt. Kunmadarason például központi vizsgálatot is kellett tartani, mert a katonai repülőtér építésére odavezényelt toborzott segédmunkások, tegnapi falusi parasztemberekből lett újmunkások napokig a szabad ég alatt voltak kénytelenek aludni, végül a helyi tanácsok szereztek számukra ideiglenes szálláshelyeket. Hasonló zavarok voltak az ételek kiosztásánál is. Az sem mellékes továbbá, hogy a fizetések nagyon alacsonyak voltak, sőt a vállalathoz megérkező új munkásoknak gyakran munkát sem tudtak adni, és még sorolhatnánk tovább a súlyos problémákat.⁴⁸² A Kádár-rendszerben a központi munkaerő-toborzás fokozatosan elvesztette a jelentőségét, hiszen a vállalati-

⁴⁷⁸ MOL-M-KS-276. f. 94/827. ő. e. 19. dosszié. 1955. jún. 28-i jelentés az MDP KV Titkárságnak.

⁴⁷⁹ MOL XIX-C-4 13. d. Feljegyzés. 1951. márc. 2.

⁴⁸⁰ MOL-M-KS-276. f. 116/4. ő. e. Jelentés. 1951. márc. 1.

⁴⁸¹ U. o.

⁴⁸² U. o. Jelentés. 1951. márc. 6. és MOL XIX-C-4-a. 11. d. Előterjesztés. 1952. okt. 10.

tok – mint 1948 előtt is – újra az ún. „kapunál történő felvételek” útján biztosították a munkaerőt.

(Az „5000 bányászt!” akció) A társadalmi átrétegződés és a belső vándorlás állami befolyásolásának egyik további, a toborzáshoz kapcsolódó mozzanata volt az 1951-ben lebonyolított „5000 bányászt!” elnevezésű akció. 1951 elején az MDP Államgazdasági Osztálya azt állapította meg, hogy a bányászat – más okok mellett – azért nem tudja hónapok óta termelési tervét teljesíteni, mert nem áll rendelkezésre kellő számú munkaerő. „A bányászati terv teljesítésének ezért előfeltétele ..., hogy a létszámot sürgősen kb. 5000 fővel megemeljük” – foglaltak állást a pártvezetők. Az 5000 új munkást „szervezett kampány keretében kell a bányákba irányítani”, mégpedig egyetlen hónap (augusztus) leforgása alatt. A KV Államgazdasági Osztálya még azt is előírta, hogy első lépésként a tatabányai bányászoknak kell nyílt levelet intézniük „a dolgozókhöz” – azt a látszatot keltve, mintha az egész akció a bányászok saját, alulról jövő kezdeményezése lenne. „A nyílt levél mutasson rá a ... bányászati terv teljesítésének jelentőségére, és hívja fel a dolgozókat, hogy adjanak meg minden segítséget, elsősorban a szénbányákba való önkéntes jelentkezés révén...” Az akcióban az állami szervezeteknek, a Minisztertanácsot is beleértve, a SZOT-nak, a DISZ-nek és természetesen az MDP különböző szintű szerveinek is részt kellett venni. „A bányákba való jelentkezést – tekintettel arra, hogy a tanácsok augusztus folyamán a begyűjtéssel és részben a szövetkezetek szervezésével erősen el lesznek foglalva – a Pártnak (értsd: a pártapparátusnak – B. Gy.) kell megszerveznie.” A direktíva szerint 1500 embert a bányák közeléből, 3500-at távoli vidékekről kellett biztosítani. A megyei pártbizottságok a megyei tanácsok elnökeinek jelenlétében augusztus 7-ig kötelesek voltak megtárgyalni a teendőket. Minden megyébe egy központi instruktort küldtek, aki utasításokkal látta el a helyi vezetést. Gondoskodott annak az elvnek a valóra váltásáról, hogy a toborzandó embereket előre ki kell választani, és azután az agitációt rájuk összpontosítva, „célzottan” kell folytatni. „A jelentkezőknek elsősorban faluról kell kikerülniük, parasztok, mezőgazdasági munkások közül és általában az ifjúság köréből.” Az akciót a pártsajtó, „elsősorban a Szabad Nép és a Népszava erősen támassza alá..., népszerűsítse a bányásmunkát és mutasson irányt ahhoz az agitációhoz, amelyet a pártszervezeteknek és a tömegszervezeteknek kell folytatniuk az 5000 bányamunkás jelentkezéséért” – fejeződött be az előterjesztés.⁴⁸³ A nagy apparátussal folytatott agitációnak köszönhetően az akció sikerrel járt, sőt még némileg túl is teljesítették az ötezres létszámot, legalábbis a jelentkezések számát tekintve. Arról azonban már nincs információ, hogy az ilyen úton nyert, „kitermelt” újmunkások közül hányan maradtak meg tartósan a bányászatban, és hányan hagyták el azt rövid időn belül.

B) AZ ÜZEMEKEN BELÜLI ELLENŐRZÉS, A MUNKÁSELLENÁLLÁS ÉS A MUNKÁSTANÁCSOK

Mint korábban hangsúlyoztuk, a szocializmusban a munkaadó és a munkavállaló közötti viszony egyben az állam és az állampolgár közötti viszonyná is változott. Ez azért volt fontos változás, mert lehetővé tette, hogy a munkaadó államhatalmi, hatósági eszközöket is alkalmazhasson a munkavállalókkal szemben. Az 1950-es évek elején

⁴⁸³ MOL-M-KS-276. f. 116/3. ő. e. „Javaslat a bányászat munkaerő-szükséglete...” és „Előterjesztés a Titkárság részére...” 1951. júl. 30. c. anyagok.

a munka világát jobbra az ilyen jellegű intézkedések jellemezték. Korszakunk második felében, inkább annak vége felé csökkent az effajta szabályozás jelentősége – bár meg nem szűnt –, a munkaerő feletti ellenőrzésben nagyobb teret nyert a gazdasági folyamatok természetének jobban megfelelő szabályozás.

(A munkakönyv kötelezővé tétele) Korszakunkban a munkások feletti ellenőrzés egyik fontos eszközévé vált a munkakönyv használatának kötelezővé tétele. Ezt követően egy munkásember csak ennek a könyvnek a birtokában vállalhatott munkát, illetve a vállalatok csak munkakönyvvel rendelkező dolgozót alkalmazhattak. A munkakönyv kötelezővé tételéről 1949 végén hoztak politikai döntést. Ekkor az MDP Államgazdasági Osztálya egy, a Politikai Bizottság számára készített előterjesztésében azt javasolta, hogy „1950. március 1-től a munkavállalók adatainak, szakképzettségének, munkahelyeinek, munkahelyükről való távozásuk okának nyilvántartására úgy a szellemi, mint a fizikai kollektív szerződés hatálya alá eső munkavállalókra kötelező, új beosztású munkakönyvet kell bevezetni”.⁴⁸⁴ Ettől kezdve a munkás, ha munkát akart vállalni, először az üzem valamelyik személyzetisével találkozott, akinek át kellett adja munkakönyvét. Csak ha a személyzetis felvette, akkor kerülhetett be az üzemi munkaszervezetbe, lehetett egy brigád vagy egy munkacsoport stb. tagja, és attól kezdve munkáját a közvetlen termelésirányítók irányítása alatt végezte. Ha kilépett, akkor a személyzeti osztálytól (csoporttól) kaphatta meg újra a munkakönyvét. E rendelkezés nyomán az ötvenes évek közepéig 4 millió (!) dolgozót láttak el munkakönyvvel.⁴⁸⁵ A munkakönyvbe igen sokféle adatot jegyeztek be: a személyi adatok mellett az elvégzett tanfolyamokat, a letett vizsgákat, a kitüntetéseket, a fegyelmi büntetéseket, és főleg a vállalattól történt kilépés módját, hogy a vállalat mondott-e fel (esetleg azonnali hatállyal) vagy a munkavállaló lépett-e ki, s utóbbi esetben a vállalat hozzájárult-e ehhez? 1950 tavaszától a munkakönyv kiállításának joga a vállalatokat illette meg, amelyet a munkavállaló kérdőíven (adatlapon) előzetesen rögzített adatai alapján kellett elvégeznie. Egyébként a kérdőív fejlécén az alábbi két sor szerepelt: „FIGYELMEZTETÉS: Minden kérdésre pontosan kell válaszolni. Aki hamis adatot ír be, büncselekményt követ el.” A kiállított munkakönyvbe – folytatódott az állásfoglalás – a „későbbi bejegyzéseket is a vállalati személyzeti osztály, illetve az elöljáróság⁴⁸⁶ eszközli. (...) A munkakönyvet ugyanúgy, mint jelenleg, a vállalat őrzi és eltávozáskor a munkavállalónak adja át” – tette még hozzá az idézett előterjesztés.

A munkaerő feletti hatékony ellenőrzést, főleg a „spontán”, „nem tervezett” munkaerőmozgás megszüntetését az új típusú munkakönyv bevezetésével persze nem lehetett megoldani. Amikor ugyanis kiléptek, a munkások egyszerűen a vállalatnál hagyták a munkakönyvet – tíz- és tízezer számra hevertek a vállalatok személyzeti osztályain az otthagytott könyvek.⁴⁸⁷ Ezért 1952-ben egy belügyminisztériumi

⁴⁸⁴ MOL-M-KS-276. f. 53/39. 6. e. Előterjesztés az 1949. nov. 10-i politikai bizottsági ülésre.

⁴⁸⁵ MOL-M-KS-276. f. 94/827. 6. e. Jelentés az MDP KV Titkárságának. 1955. jún. 28. – Munkakönyv természetesen már 1949 (illetve már a háború) előtt is létezett, de nem volt államilag egységesítő és nem volt kötelezővé téve.

⁴⁸⁶ A kisebb vállalatok és a kisipar munkavállalóinak munkakönyvébe az MTH irányítása alatt álló, területileg illetékes munkaügyi kirendeltségek tehettek bejegyzéseket.

⁴⁸⁷ Az MTH elnöke szerint 1953-ban havonta 2–3 ezer munkakönyv „veszik el”, mert a munkások „tudatosan eldugják” a könyveket. – MOL MTH III. Kollégiumi előterjesztések 54–59.

osztályvezető részéről még olyan, akkor még meg nem valósított javaslat is felvetődött, hogy egyesítsék a személyi igazolványt és a munkakönyvet, így annak elvesztése „közrendészeti szempontból” is veszélyes cselekménynek minősülhetne, és az illető után rendőrségi nyomozást lehetne folytatni.⁴⁸⁸ A munkások persze nem feledékenységből hagyták a vállalatnál a munkakönyvet. Ha ugyanis egy munkás a munkaadó beleegyezése nélkül lépett ki, és ezt a személyzeti osztály a munkakönyvben rögzítette, akkor a rendeletek értelmében új munkahelyén komoly hátrányokat kellett elszenvednie. Sőt, mint korábban szoltunk róla, 1951-től az „önkéntes kilépés” büntetőeljárást is maga után vonhatott. Ezt az „önkéntesen kilépett” bejegyzést kerülték meg tehát azzal a munkások, hogy nem vitték magukkal a munkakönyvet, az új munkahelyen pedig azt mondták, a régi elveszett. Ha viszont a BM osztályvezető javaslata megvalósult volna, akkor a személyi igazolvánnyal egyesített munkakönyv „elvesztése” önmagában is rendőrségi ügy lett volna, másrészt a vállalat által szem elől tévesztett munkást a rendőrség kutathatta volna fel: „A vállalatot kötelezni kell arra, hogy az önkéntesen kilépőkről a rendőrséget értesítsék. A rendőrség fogja az illetőt felkutatni, és gondoskodni fog arról, hogy a munkaviszony megszűnését az igazolványba bejegyezzék”.⁴⁸⁹ Igen sajtáságos, hogy ezt a munkavállalói és a személyi szabadságot tovább korlátozó intézkedést csak később, éppen Nagy Imre miniszterelnöksége idején valósították meg, igaz ekkor Gerő Ernő volt a belügyminiszter. Az 1/1954 (I. 9.) BM sz. rendeletet maga a kibocsátó minisztérium értelmezte úgy, hogy minden munkába lépő vagy a munkahelyről kilépő dolgozónak a felvételre, a kilépésre és az esetleges elbocsátásra vonatkozó adatait a személyi igazolványban rögzíteni kellett. 1954. december 1-től az üzemek munkavállalót csak a személyi igazolvány felmutatása esetén alkalmazhattak. 1956 után szétválasztották a kétféle igazolványt, de a személyibe az első munkahely bejegyezte, hogy az illetőt ellátták munkakönyvvel, amelyet egyébként továbbra is a személyzeti osztályok őriztek. A hatvanas években is érvényben maradtak azok a rendelkezések, amelyek értelmében a munkakönyvbe a személyi adatokon túl bejegyezték a vállalatban belüli munkavállalói magatartásra, a fegyelmi, a kitüntetések, a szocialista brigád-tagságra vonatkozó információkat is. Összességében azonban ebben az évtizedben a munkaügyi szabályok maguk is, és még inkább a joggyakorlat, kedvezőbbé váltak a munkások számára. A vállalatoknak ekkor már meg kellett indokolniuk a felmondást, és azzal szemben a munkás akár panasszal is élhetett. A hatvanas évek elejétől kezdve nem lehetett felmondani a csökkent munkaképességű és az öt éven belül nyugdíjba menő dolgozónak.⁴⁹⁰ Bár ezeket a rendelkezéseket a gyakorlatban nem mindig tartották be,⁴⁹¹ végeredményben azonban növelték a munkavállalók biztonságát. Azt is hozzá kell tennünk azonban, hogy az ötvenes évek végéig a munkást továbbra is komoly kötöttségek

12. d. Javaslat. 1953. júl. 17.

⁴⁸⁸ MOL XIX-A16-b 249. d. A BM Rendőrhatalmú Osztályának átirata az OT-hoz. 1952. jan. 7.

⁴⁸⁹ U. o.

⁴⁹⁰ MOL XIX-C-5 32. d. A miskolci Megyei Bíróság elnöke tájékoztatója a MűM. számára. 1961. okt. 13.

⁴⁹¹ A jogszabályok „átszervezés” címén ilyen esetekben is engedélyezték a felmondást, ezért a vállalatok gyakran ezzel az ürüggyel bocsátottak el védett helyzetű dolgozókat is. Az ötvenes évek végén Bács-Kiskun megye ipari üzeimeiben több ilyen eset történt. – MOL XIX-C-5 12. d. Az MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottsága jelentése. D. n. [1959]

terhelték, például ha felmondott, ugyanúgy köteles volt indokolni azt, mint fordított esetben a munkaadó.⁴⁹²

(A vállalati személyzeti osztályok) 1949-ben az állami iparvállalatokon belül megszervezték a személyzeti osztályokat, amelyek fő feladata az volt, hogy a vállalat számára biztosítsák a kellő számú munkaerőt. Feladataik közé tartozott továbbá a képzés és az átképzés helyi teendőinek ellátása és a munkaerő-állomány hatósági jellegű ellenőrzése. Ott őrizték a munkakönyveket és a munkások által kitöltött kérdőíveket (adatlapokat) is. Ezek az osztályok mind a munkakönyvbe, mind a kérdőívekre, kartonokra vagy más kimutatásokba, azaz a „káderanyagokba” a munkavállaló tudta nélkül bejegyzéseket tehettek. A munkások körében erős ellenszenv, hogy ne mondjuk: utálat kísérte munkájukat, ami érthető is, hiszen a munkavállalók úgy érezték (nem alaptalanul), hogy titkos és esetenként politikai tartalmú adatokat vezetnek róluk, a tudtuk nélkül. A személyzeti osztályok népszerűtlenségét növelte, hogy hozzájárultak a munkások által egyébként sem kedvelt adminisztratív dolgozói létszám felduzzadásához, hiszen ezek az osztályok általában nagy létszámúak voltak. Ezt egy ízben még az egyik, a magyar viszonyokról egyébként nem sok ismerettel rendelkező szovjet tanácsadó is szóvá tette a Magyar Pamutipari Vállalat kapcsán, azt állítván, hogy a 23 főből álló személyzeti osztály munkáját Szovjetunióban 2–3 ember végezné el.⁴⁹³ Fokozta népszerűtlenségüket, hogy együttműködtek az ÁVH-val; még az is előfordult, hogy az osztály egy vagy több dolgozója az ÁVH állományába tartozott. A káderezés jogsértő voltát egyes üzemek vezetői már az SZKP 1956. februári XX. kongresszusát közvetlenül követően felismerték és – saját jól felfogott érdekükben is – az anyagok egy részét már akkor megsemmisítették. (Talán nem véletlen, hogy az ötvenes évek elejéről származó, politikai adatokat is tartalmazó munkahelyi káderanyagok máig nem kerültek elő). A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat üzemi „forradalmi tanácsának” 1956. november 27-i ülésén így tekintettek vissza erre: 1956 tavaszán a „személyzeti osztály felülvizsgálata alkalmából kb. 60 dossziét kiemelték, ahol egyes személyek ellen terhelő adatokat találtak... a dossziék tisztogatását még maga a személyzeti osztály elvégezte, és a XX. kongresszus után minden dolgozóról új káderlapot fektettek fel, az előzőeket pedig megsemmisítették.”⁴⁹⁴

(A munkástanácsok a káderezésről) Az 1956-os forradalom alatt működő munkástanácsok leggyakoribb követelései közé tartozott, hogy vagy semmisítsék meg, vagy kinek-kinek adják kezébe a saját káderlapját, a személyzeti osztályokat pedig szüntessék meg. Azt ugyan a munkástanácsok sem vonták kétségbe, hogy a vállalatokon belül szükség van valamilyen munkaerő-gazdálkodási, ma úgy mondanánk:

⁴⁹² Nagy László: Munkajogunk feladatai a dolgozók stabilitásának előmozdításával kapcsolatban. *Munkaügyi Szemle*. 1957. 1–3. sz.

⁴⁹³ MOL- M-KS-276. f. 116/57. ő. e. Jegyzőkönyv. Csigin elvtárs értékelése. 1951. jún. 21. – A szovjet tanácsadók az élet szinte minden területén tevékenykedtek, és bármibe beleszólhattak a gépipari normák megállapításától az ipari tanulók egyenruhájának külleméig, a szántás mélységétől a népgazdasági tervek fő irányszámaiig (amelyeket egyébként láttamozásra ki kellett küldeni Moszkvába). A fegyveres erők működtetésében pedig még ennél is nagyobb szerepük volt. Tevékenységükről eddig még alig jelent meg elemzés, holott a szocialista rendszer első, alapozó éveinek története annak ismeretében sokkal jobban megérthető lenne.

⁴⁹⁴ PIL 290. f. 1/56. ő. e. Jegyzőkönyvi kivonat... Végvári Kálmán hozzászólásairól. Részlet az 1956. nov. 27-i jegyzőkönyvből.

humánpolitikai tevékenységre, de a politikai természetű, a személyiségi jogokat sértő káderezés, titkos minősítés helyett azt teljesen más formában óhajtották megvalósítani. A Goldberger Textilművek munkástanácsának október 31-i ülésén hozott határozatok közül az első úgy szolt, hogy a „személyzeti osztály kádernyilvántartását megtekintés nélkül azonnal megsemmisítjük”.⁴⁹⁵ A Villamosgép- és Kábelgyárban éppen a legérzékenyebb vezetők, a párttitkár és a személyzeti osztályvezető utasítására a vállalat teljes „káderanyagát a személyzeti osztályról a kazánházba szállították, és elégették”.⁴⁹⁶ Volt olyan gyár is, ahol megsemmisítés helyett a dolgozók kezébe adták a káderlapokat, „kinek-kinek a sajátját” – ahogy erről az Ikarus Karosszéria és Járműgyár ideiglenes munkástanácsa határozott november 3-án.⁴⁹⁷ Azok a radikálisabb javaslatok viszont, amelyek a teljes káderanyag nyilvánosságra hozását követelték, hogy „a meghurcolt emberek” megtudhassák, „miért kellett szenvedniük”⁴⁹⁸ – nem váltak valóra. A személyzeti osztályok működése és a káderezés olyan sérelmes volt, hogy azokkal szemben még a szovjet intervenciót követő időszakban is felléptek a munkástanácsok. A MOM munkástanácsa például már november 4. után hozott olyan határozatot, hogy a vállalatnál „meg kell szüntetni a Személyzeti Osztályt és a Munkaügyi Osztályt. Ezen osztályok vezetőinek további működésére nem tart igényt más beosztásban sem. Jóváhagyja az Elnökség javaslatát az Üzemgazdasági Osztály felállításáról” (amely a létszám- és bérgazdálkodási ügyeket fogja intézni – B. Gy.).⁴⁹⁹

A forradalom leverése után, a gyárakon belül is megtörtént a korábbi viszonyok restaurációja, bár egy rövid időre az MSZMP kísérletet tett arra, hogy a saját elképzeléseinek megfelelően átalakított, vezetésükben megváltoztatott munkástanácsokat valami módon beillesse a munkahelyek szervezetébe. Ettől a csupán néhány hónapig tartó kísérlettől függetlenül azonban a gyárak régi irányítási rendjének és vezetésének visszaállítására került sor. Ennek egyik fontos eleme volt, hogy 1957 folyamán újjászervezték a személyzeti osztályokat és az üzemi pártszervezeteket is. Az idő múlásával, a hatvanas évek derekára tevékenységük diszkrétebbé és kevésbé önkényessé vált, de a káderlapokat és a dolgozók munkakönyveit továbbra is ott őrizték.

(Az érdekvédelem helyzete) A magyarországi ipari munkásság a XIX. század vége óta rendelkezett érdekvédelmi szervezetekkel, amelyek a bérezés, a munkaviszonyok szabályozása és néhány más területen képviselték érdekeiket. A szakszervezetek a második világháborút követő néhány évben politikai befolyás és taglétszám tekintetében egyaránt megerősödtek, ugyanakkor viszont egyre inkább a „nagypolitika” befolyása alá kerültek. A szocialista rendszer bevezetésével párhuzamosan, annak részeként azután az érdekvédelem terén is fordulat zajlott le Magyarországon. A szakszervezetek irányítása kizárólagosan az MDP felső vezetése kezébe került, ami lehetővé tette a szocialista rendszer egyik fő elvének, a „párt vezető szerepének” érvényre juttatását a szakszervezetek tevékenységében. Jóllehet az SZDP és a szakszervezetek 1945 előtt is összefonódtak, az a kapcsolat más természetű volt, hiszen annak célja a munkások

⁴⁹⁵ PIL 290. f. 1/46. ő. e. Jegyzőkönyv. 1956. okt. 31.

⁴⁹⁶ PIL 290. f. 1/44. ő. e.

⁴⁹⁷ PIL 290. f. 1/45. ő. e.

⁴⁹⁸ PIL 290. f. 1/42. ő. e. A Lámpagyár Munkástanácsa második ülése jegyzőkönyve. 1956. okt. 30.

⁴⁹⁹ PIL 290. f. 1/45. ő. e. A Magyar Optikai Művek Ideiglenes Munkástanácsának beszámolója. 1956. nov. 30.

érdekvédelmének a megerősítése volt, főleg a magánmunkaadókkal szemben. Most, a negyvenes évek végén viszont a szakszervezetek egyoldalú pártirányítás alá vonása, államosítása zajlott le annak érdekében, hogy a növekvő számú ipari és egyéb „városi munkásságot” megfosszák érdekvédelmi szervezeteitől. Az 1948-tól kibontakozó átalakítási folyamatnak ugyanis ez volt a lényege.

A szakszervezetek 1948 októberében megtartott XVII. kongresszusán a nem sokkal korábban iparügyi miniszterré előléptetett régi főtitkár, Kossa István kijelentette: a szakszervezetek helyzete alapvetően megváltozott, mert az állami üzemekben dolgozó munkások – és akkor már ők voltak a nagy többség – többé nem tekinthetők „kizsákmányolt” dolgozóknak, hiszen az „ő államuk”, a „munkásállam” a tulajdonosa a gyáraknak. Ezért – állította – a munkások érdekvédelme is átalakul, mostantól az azal védik érdekeiket, hogy többet és jobban dolgoznak.⁵⁰⁰ Annak ellenére, hogy ez a megnyilatkozás félreérthetetlenül a tényleges érdekvédelem feladásának kinyilvánítása volt, az MDP egyik legfelső vezető testülete elégedetlen volt ezzel a szakszervezeti kongresszussal. Ami azt illeti, 1948 novemberében Rákosi keményebben is fogalmazott Kossánál, amikor kijelentette: a szocializmusban a szakszervezetek szerepe az, hogy vállalják a munkások előtt népszerűtlen feladatok képviselését, például a termelés növelésének segítségét, a gyáron belüli fegyelem fokozását.⁵⁰¹ 1949-ben azután az építőipari szakszervezet (MÉMOSZ) vezetői ellen hozott durva, megfélemlítő párthatározattal hozták a szakszervezetek vezetőinek és egész tagságának tudomására, hogy legfőbb feladatuk a szocialista termelés növelésének segítése.⁵⁰² A régi értelemben vett érdekvédelemnek pedig nincs helye a szakszervezeti munkában, hiszen a munkás – hangsúlyozták ismét – most már a „saját” tulajdonában dolgozik, és saját maga ellen nem folytathat semmilyen érdekvédelmi küzdelmet.

1950-ben Apró Antal SZOT főtitkár még az „érdekvédelem” szó használatától is elhatárolódott,⁵⁰³ miközben az MDP felső vezetése egy újabb megfélemlítő határozatot hozott a szakszervezetek vezetői ellen.⁵⁰⁴ E folyamat végső következménye az lett, hogy az ipari munkások valóságos érdekvédelmi szervezet nélkül maradtak.⁵⁰⁵ Tótágast állt a világ: a szakszervezet, amit addig a munkások a saját, alulról felépülő szervezetüknek tudhattak, amelynek az volt a fő feladata, hogy képviselje érdekeiket a munkaadókkal szemben, most a munkaadót kezdte képviselni velük szemben. Az állam ugyanakkor különböző eszközök felhasználásával (munkahelyi nyomásgyakorlás, agitáció, a társadalombiztosítás szakszervezeti kézbe adása stb.) egyre több munkást kényszerített arra, hogy belépjen a szakszervezetbe. 1951. decemberében a szakszervezetek összesített taglétszáma (mezőgazdasági dolgozók nélkül) megközelítette a másfélmilliót, 1953. februárjában pedig túllépte az egy és háromnegyed milliót,

⁵⁰⁰ Sz. Varga Lajos: *Szakszervezetek a diktatúrában*. A Magyar Dolgozók Pártja és a szakszervezetek (1948–1953). Pécs, 1995. 30. o.

⁵⁰¹ Rákosi Mátyás: *Építjük a nép országát*. I. m. 282. o.

⁵⁰² A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Szikra. Budapest, 1951. 129–135. o.

⁵⁰³ Munkások Magyarországon. I. m. 28. o.

⁵⁰⁴ Az MDP Politikai Bizottságának határozata a szakszervezeti munka egyes kérdéseiről. In: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. I. m. 140–147. o.

⁵⁰⁵ A szakszervezetek 1948 utáni sorsát részletesen tárgyalja Sz. Varga Lajos: *Szakszervezetek a diktatúrában* című, idézett monográfiája.

ami azt jelentette, hogy a dolgozók összlétszámához viszonyítva a taglétszám elérte a 76%-ot. Iparáganként ez 70–90%-os szervezettséggel volt egyenértékű. Az ipari munkások körében ennél némileg alacsonyabb volt az arány, különösen a legnagyobb üzemek ipari munkásai voltak kisebb, 60–75%-os arányban tagjai a szakszervezeteknek.⁵⁰⁶ A magas szervezettség célja és értelme az volt, hogy a szakszervezetek minél több munkavállalót, egyben szakszervezeti tagot mozgósíthassanak a termelési célok megvalósítására, a munkaversenyekre, és elfogadtassák a munkavállalókkal a nagyarányú normaemeléseket és a szintén nem csekély reálbércsökkenést. Járulékosan az ideológiai, politikai képzés és a „párt politikájának megismertetése és elfogadtatása” is a szakszervezetek feladatai közé tartozott. Mozdósítaniuk kellett továbbá a békekölcsön jegyzés vagy az ünnepi felvonulásokon való minél tömegesebb részvétel érdekében is. Az üzem vezetésével, a pártszervekkel közös feladataik közé tartozott a gyári dicsőség- illetve szégyentáblák elkészítése és anyaguk folyamatos cseréje, hogy ezáltal kiemeljék vagy megszégyenítsék társaik előtt a jól és a rosszul dolgozó munkásokat. Egyes üzemek erre a célra még a gyári hangosbemondót is felhasználták: ha reggel egy rosszul teljesítő munkás belépett a gyárkapun, mint alacsony százalékot teljesítőnek bemondták a nevét. Rövid idő alatt ide jutottak tehát a szakszervezetek: a munkások érdekeinek védelme helyett, egyebek mellett, megszégyenítésükből vállaltak részt. A negyvenes évek végén a szakszervezetek addigi, a szakmai jellegű szervezeti felépítését is megszüntették, helyette szovjet mintára iparági szakszervezeteket hoztak létre, hogy egy munkahelyen lehetőleg egy szakszervezet működjön.

Nagy Imre miniszterelnökségének időszakában a szakszervezetek helyzete kissé módosult ugyan, de alapvetően nem változott. A „munkásosztály helyzetének tanulmányozására” kiküldött, Apró Antal vezette bizottság 1953. őszi jelentése vitathatatlanul elég komoly – bár nem mélyreható – bírálatot mondott a nagyipari munkásság munka- és életkörülményeiről,⁵⁰⁷ de ez nem vezetett a szakszervezetek érdekvédelmi tevékenységének megjavulásához. Így aztán nem meglepő, hogy az 1956-os forradalom alatt létrejött munkástanácsok határozottan bírálták a szakszervezetek addigi munkáját, a hatalommal szemben tanúsított konformizmusát és az érdekvédelem teljes elhanyagolását. A munkástanácsok is szerepet játszottak abban, hogy egyes iparágakban a munkások szakítottak a pártállami szervezetekkel és új, független érdekképviselő alakítását kezdeményezték.

Miközben a Kádár rendszer keményen megtorolta a munkások aktív részvételét az 1956-os forradalomban,⁵⁰⁸ a hatvanas években igyekezett fokozatosan átalakítani a

⁵⁰⁶ Sz. Varga Lajos: *Szakszervezetek a diktatúrában*. I. m. 179. o.

⁵⁰⁷ Megjegyezzük, hogy ez a két változatban készült jelentés őszintebben szólt a nagyüzemi munkások problémáiról, mint az 1958-ban, nagy apparátus mozgósításával készített, hasonló anyag.

⁵⁰⁸ Az üzemi szakszervezetek személyzeti politikájában még sok éven át vezető szempont maradt, hogy az illető munkás milyen magatartást tanúsított 1956-ban. Azok a dolgozók hátrányokat kellett elszenvedjenek, akik valamilyen mértékben „sárosak” voltak a forradalmi eseményekben. Jól példázza ezt a következő eset: 1958-ban Hidason egy bányászt az igazgató fegyelmi úton elbocsátott azzal az indokkal, hogy a bányában tüzet rakott. A bányász viszont bizonyítani tudta, hogy fordítva történt a dolog: amikor egyik munkatársa tüzet rakott, ő szólította fel, hogy azonnal oltsa el. Ezután jelentette az esetet felettesének. A vállalat azonban csak azt ismerte el, hogy a fegyelmi határozat indoklása nem helyes, „mert a terhére rótt cselekményt nem követte el, de az ellenforradalom alatti ténykedésével és kijelentéseivel

„nyers diktatúra” éveiben kialakult viszonyokat, módosítani az érdekvédelem létjogosultságát tagadó, a szakszervezeteket egyértelműen alávetett helyzetbe kényszerítő politikát. Ez a módosulás elsősorban az 1956-os forradalomnak köszönhető, mert annak fényénél már könnyebb volt belátni, hogy a munkásság valóságos érdekeinek, törekvéseinek és véleményének a teljes figyelmen kívül hagyása a hatalom számára is rossz megoldás, mert ötvenhathoz hasonlóan robbanásveszélyes helyzeteket teremthet. Fokozatosan olyan gyakorlat alakult ki, amely a hatalom által kijelölt, szűk keretek között megengedte, hogy a szakszervezetek ne csak a termelési és egyéb állami feladatok végrehajtásában működjenek közre (mert azért az a kötelességük maradt), hanem a vállalatvezetés szintjén módjuk legyen egyeztetni is a munkavállalókat érintő kérdésekről, például a bérezésről vagy a dolgozók munkakörülményeiről. Az eltávolodás persze csak bizonyos korlátok között értendő, mert a szakszervezetek pártirányítása továbbra is a legfontosabb alapelv maradt. Ez úgy valósult meg, hogy a szakszervezeti vezetés és a pártvezetés összefonódott, vagyis a szakszervezetek irányítói egyben a pártállami irányító apparátusba is beletartoztak, annak szerves részét képezték. A SZOT elnöke például a Kádár rendszer nagy részében az MSZMP Politikai Bizottságának is tagja volt. Ezt tudva nem meglepő, hogy a szakszervezeti vezetés részéről olyan gondolat soha fel sem merült, hogy a munkások követeléseinek nyomtatékosítására sztrájkot vagy más hasonló akciókat (pl. munkálássítást) szervezzenek. De még a nemzetközi munkajogi normákat sértő esetekben sem tiltakozott, például nem lépett fel a nők éjszakai munkája ellen, holott e normák megsértése miatt a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) a hatvanas években kizárással fenyegette meg Magyarországot (a kérdésre alább visszatérünk). Ugyanakkor vezetői értekezleteken, vagy a politikai egyeztetés fórumain mint a vezetés integráns része szóvá tehetett és időnként szóvá is tett a munkások érdekeit sértő eseteket. Ennek megfelelően a hatvanas években kezdett kialakulni az ún. üzemi négyyszög, amely az igazgatóból, a főkönyvelőből (gazdasági igazgatóból), a párttitkárból és a szakszervezeti titkárból tevődött össze. Ez a négyyszög időről időre egyeztetett bizonyos vállalatirányítási kérdésekben, beleértve a munkaügyi problémákat is. Ez a sajátos helyzet halványan emlékeztetett az egykori korporációs rendszerekre: nem alulról jövő kezdeményezés hatására születtek meg a változtatások és alakult ki bizonyos fokú érdekvédelem, hanem a hatalom vezetése az azokat felülről, és mindvégig kezében tartotta a folyamatok irányítását.⁵⁰⁹

(Az „elvtársi bíróságok”) Érdekvédelmi szervezeteinek sajátos metamorfózisa, a munkaadók oldalára történt átállása mellett az ötvenes évek elején a munkásság még egyéb, újszerű szervezetek nyomásának is ki volt téve a gyárakon belül. A felső pártvezetés kezdeményezésére például ún. társadalmi bíróságokat, más elnevezéssel elvtársi bíróságokat állítottak fel. Ezek a „bíróságok” a munkafegyelem ellen vétő, általában politikailag is problematikusnak tartott munkavállalók ellen folytattak bírósági perekre emlékeztető eljárást, amelynek helyszíne maga a gyár volt. Noha nyilvánvaló, hogy az üzemen belüli vétségek, ha megtörténtek egyáltalán, nem voltak törvénybe ütköző cselekedetek, a jogászok bevonásával tartott, a gyári munkavállalók színe előtt

rászolgált arra” (tudniillik az elbocsátásra – B. Gy.) – PIL (SZKL) SZOT 1. f. Elnöki Iroda. 11/1958/6/41. Tájékoztató a dolgozók bejelentéseiről. 1958. febr. 10.

⁵⁰⁹ Arra a politikatörténeti szempontból fontos kérdésre nem térhetünk ki, hogy a felső szakszervezeti bürokrácia milyen politikai pozíciót foglalt el a Kádár korszak nagypolitikai pozícióharcaiban. Ez ugyanis szétfeszítené munkánk kereteit.

lefolytatott tárgyalások büntetőeljárás formáját öltötték magukra. Még ügyész és bíró is szerepelt azokon. Az eljárás során a megvádolt munkást általában munkatársai színe előtt megszégyenítették, majd fegyelmi úton eltávolították a gyárból. Nagyon tanulságos K. Imrének az Autó- és Traktoralkatrész Gyárban (ATRA) 1950 nyarán lefolytatott „társadalmi bírósági pere”.⁵¹⁰ A „vádolt” 38 éves, négy polgárit végzett, tehát iskolázottnak mondható, két szakmával (géplakatos és villanyszerelő) rendelkező szakmunkás volt, aki Nyugat-Magyarországról került még fiatalon a fővárosba. Az „ügyész” 300 gyári dolgozó jelenlétében azzal vádolta, hogy a normarendezések és az időelemzés elleni támadásaival a „reakciót” segíti. K. Imre egyébként sztahanovista volt, nem sokkal „per” előtt kisebb pénzjutalmat is kapott; mi több, tagja volt az MDP-nek is. 1950 nyarán egy munkafeladat elvégzésére kiszabott normaidő miatt azonban vitája támadt a gyári időelemzőkkel, ami végül az ellene lefolytatott eljáráshoz vezetett. A „bíróság” előtt emellett politikai természetű vádakkal is illették: „a jobboldali szociáldemokrácia befolyása” alá került; egyik munkatársának „reakciós” viccet mesélt; a gyár néhány pártvezetőjéről azt állította, hogy nyilasok voltak stb. A nyilvánvalóan előre megírt forgatókönyv alapján lezajlott tárgyaláson a tanúk ellene vallottak, egyikük egyenesen „osztályárulónak” nevezte. Végül a „bíróság” „bűnösnek” mondta ki az ellene felhozott vádakban, és úgy határozott, hogy az „üzemből minden joghiány nélkül el kell bocsátani”. Továbbá azt javasolták, hogy a SZOT vonja meg tőle a sztahanovista címet, a szakszervezet pedig zárja ki a soraiból. K. Imre, aki az „utolsó szó jogán” elismerte „bűnösségét”, az ítéletet tudomásul vette. Az ő későbbi sorsát nem ismerjük, más esetekből viszont tudjuk, hogy a dolognak nem egyszer folytatása lett, mert a „társadalmi” („elvtársi”) bírósági ülés után a gyár igazgatója feljelentést tett a munkás ellen, és annak nyomán már valóságos büntetőeljárás vette kezdetét. Az ATRA gyári tárgyalással majdnem egy időben a STANDARD Gyárban három fő (két szellemi és egy fizikai dolgozó) ellen folytattak „elvtársi bírósági” tárgyalást.⁵¹¹ A „bíróság” ebben az esetben is úgy határozott, hogy a három munkavállalót el kell távolítani az üzemből, viszont ebben az esetben azt is javasolta, hogy az ügyet „a Nehézipari Miniszter (sic!) elvtárs”⁵¹² juttassa el a Népbírósághoz (sic!), hogy méltó büntetésüket elnyerjék”. Az „élmunkás” kitüntető címet viselő munkásnőt az ügyész csalással vádolta, mert a magas normateljesítést úgy érte el, hogy „munkáját hazavitte, és családjával együtt készítette el”. Nem mellékesen nyilas múlttal is megvádolták, amit a letartóztatásban⁵¹³ eleinte következetesen tagadott. Csak az utolsó kihallgatásán, már megtört emberként, ismerte el szóról szóra mindazt, amivel megvádolták.

(A területi egyeztető bizottságok) A hatvanas években a felülről végrehajtott változtatások a szakszervezetekhez hasonlóan ezen a téren is éreztették hatásukat. Jó példa erre az üzemi és a területi egyeztető bizottságok (TEB) munkája. Előbbiek feladata a munkaadó és a munkavállaló közötti vitás munkaügyi kérdések üzemen belüli rendezése, utóbbiaké pedig az első fokon nem megoldott munkaügyi viták fellebbezési tárgyalása és jogerős ítélettel történő lezárása volt. A vállalati egyeztető bizottságok

⁵¹⁰ Anyagát ld.: Munkások Magyarországon. I. m. 135–149. o.

⁵¹¹ ÁBTL 2.1. zárt III. 36/a. SZDP „üzemi vonal”. Több jelentés. 1950. július.

⁵¹² A gyár igazgatója a bíróság határozatáról levélben tájékoztatta Zsfinyecz nehézipari minisztert.

⁵¹³ A gyári „elvtársi bírósági” tárgyalást 1950. július 4-én tartották, Gy-nét 1950. július 11-én vette őrizetbe az ÁVH.

évente nagy számú vitás ügyel foglalkoztak. 1961. I. félévében például Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 40 268 „munkaügyi intézkedés” történt, ami igen magas szám. Ezekben a munkaügyi vitákban ugyan gyakrabban tudta érvényesíteni akaratát a vállalatvezetés, mint az egyszerű munkavállaló, de utóbbiak sem voltak esélytelenek a vezetéssel szemben, és ez mindenképpen változás az ötvenes évek elejéhez képest. Ha pedig egy munkás végképp elfogadhatatlannak tartotta a vállalati egyeztető bizottság döntését, akkor a területileg illetékes megyei TEB-hez fordulhatott. Ez körülbelül minden huszadik esetben történt meg, ami az ötvenes és a hatvanas évek fordulóján országosan évente 10–15 ezer ügyet jelentett.⁵¹⁴ Bár a területi egyeztető bizottságok is csak a vitás ügyek kisebb részét ítélték meg úgy, hogy a munkavállalónak volt igaza, de ezen a szinten sem volt eleve lehetetlen, hogy vállalatvezetéssel szemben ő nyerjen, sőt valamivel még jobbak is voltak az esélyei, mint a gyári egyeztető bizottság előtt. 1960-ban a Csongrád megyei TEB-ek például majdnem fele részben, 46,5%-ban nekik adtak igazat. Elmondható tehát, hogy tevékenységük alapvetően más természetű volt, mint az ötvenes évek elején működő, jogilag egyébként is tisztázatlan státuszú „társadalmi (elvtársi) bíróságoké” és az „önkéntesen kilépett” dolgozókat elítélő büntetőbíróságoké.

(Az ÁVH munkahelyi jelenléte) Az ötvenes évek elején az Államvédelmi Hatóság gyárakon belüli tevékenysége a munkások körében (is) széles körben ismert volt. Tudunk olyan gyárról, amelynek munkásai az egyik irodaépület egyik helyiségét nyíltan „ÁVO szobának” nevezték.⁵¹⁵ A társadalom más rétegeihez hasonlóan azt is sejtették-tudták továbbá, hogy a fegyelmezésében, a vállalaton belüli „rend” fenntartásában a végső szó az ávosoké volt, akikkel semmiképpen sem tanácsos ujjat húzni.⁵¹⁶ A „Hatóság” működésének részletei, például az ügynökként felhasznált személyek kiléte, az alkalmazott módszerek és az összegyűjtött információk tartalma azonban e tevékenység titkossága miatt ismeretlenek voltak előttük. Az ÁVH munkahelyi jelenlétét világosan bizonyítja az MDP KV Államgazdasági Osztályának a Politikai Bizottság számára készített egyik 1949. évi előterjesztése. Ebből a fontos dokumentumból kiderül, hogy az ÁVH nem csak a katonai vagy gazdasági szempontból kiemelkedő jelentőségű üzemekben tevékenykedett, hanem a kisebb jelentőségűekben is. Az előterjesztés ugyanis azt javasolta, hogy a „politikailag megbízhatatlan elemeket a minisztériumok által külön kijelölendő, nem döntő jelentőségű üzemekben szétszórta, általában fizikai munkára kell beosztani. Az ÁVH munkáját ezekben az üzemekben meg kell erősíteni”.⁵¹⁷ Ami azt jelenti, hogy a „nem döntő” jelentőségű üzemekbe is, már az „osztályellenség” tervezett odahelyezése előtt beépült az ÁVH, hiszen nem új szervezetek létesítéséről, hanem a meglevők „megerősítéséről” szól az irat. Tudható továbbá az is, hogy a munkásokkal szembeni megfélemlítés már 1949-re olyan erőssé vált, hogy a véleményüket már akkor sem merték őszintén elmondani. A Danuvia Gyár egy

⁵¹⁴ 1959-ben 10 595, 1962-ben 14 816 ügyet tárgyalta a TEB-ek. – MOL XIX-C-5. 57. d. Jelenítés. 1963. jún. 4.

⁵¹⁵ PIL 290. f. 1/42. ő. e. A Lámpagyár Munkástanácsának 2. ülése. 1956. okt. 30.

⁵¹⁶ Az ÁVH történetéről újabban megjelent munka nem is tud arról, hogy a lakosság széles tömegeit is közvetlen ellenőrzés és elnyomás alatt tartotta volna az ÁVH, így abból a társadalomtörténész alig profitálhat valamit. – Kiszely Gábor: ÁVH. Egy terrorszervezet története. Korona Kiadó. Budapest, 2000.

⁵¹⁷ MOL-M-KS-276. f. 53/39. ő. e.

fiatal, 24 éves munkása 1949 áprilisában azért vonakodott választ adni egy egyszerű hangulatjelentés kérdésére (azt tudakolták a pártszervek, mit szól a gyárban látogatást tett Rákosi ott elmondott beszédéhez), mert – mint mondta – „nem akar az Andrassy út 60-ba kerülni”. Megjegyezzük, hogy a fiatal munkás párttag volt.⁵¹⁸ Tudjuk továbbá, hogy egyes fontos üzemekben egész belső hálózatot épített ki az ÁVH, „elhárítási” célokkal. Ez történt például a MAORT-nál, ahol külön-külön „beépülések történtek” a különböző munkaterületekre – derül ki Scipiades Attila főhadnagy 1950. júniusi jelentéséből.⁵¹⁹ Ugyancsak a MAORT-ról szóló jelentésekből derül ki, hogy az ávósok a mindennapi életben mennyire fölényeskedve, egyszersmind megfélemlítően viselkedtek a munkásokkal szemben.⁵²⁰ Ha valaki bércsalást vagy normacsalást követett el, vagy egyszerűen csak azzal vádolták meg, könnyen jutott az internálás sorsára.⁵²¹ A munkások megfigyelése és ellenőrzés alatt tartása, más társadalmi rétegekhez hasonlóan, a munkahelyen kívül sem szünetelt. 1950-ben egy a Dunai Repülőgépgyárban dolgozó asztalos a Szt. István Kórházban feküdt betegen, ahol politizálás közben Rákosit, Gerőt és Vas Zoltánt „csirkefogónak” nevezte, velük szemben Peyer Károlyt és Mónus Illést dicsérte. A politikai rendőrség kórházi embere pedig azonnal jelentette az esetet.⁵²² Ugyanerre a sorsra jutott az ötvenes évek végén, ha valaki kártyázás közben tett „ellenforradalmi szellemű” megjegyzéseket, mint 1959-ben a salgótarjáni M. Gyula.⁵²³

Az ÁVH gyárakon belüli jelenlétét érdemes egy többé-kevésbé átlagosnak mondható gyár példája segítségével részletesebben is bemutatnunk. Ilyen üzemnek tekinthető a Csepeli Papírgyár, amely ezer fő feletti foglalkoztatotti létszámával ugyan az egyik legnagyobb papír- és cellulózgyár volt Magyarországon, de sem gazdasági, sem biztonsági (katonai) szempontból nem sorolható az ország legfontosabb nagyüzemei közé. Példája tehát kellő változtatásokkal számos közepes és kisebb üzemre is érvényesnek tekinthető. A gyárban az ÁVH 1950-ben építette ki a hálózatát: 1950. júliusától ún. objektum dossziét vezettek róla, amelyben a besúgók információit, azok kiértékelését és a jövőbeni teendőket, illetve a saját, felettesei számára készült jelentéseit gyűjtötte össze az ezzel a feladattal megbízott ÁVH-s alhadnagy, Seres János.⁵²⁴ Seres az információkat általában nem közvetlenül a fedőnévvel illetett, a gyárban dolgozó besúgóktól („Madarász”, „Juhász”, „Kósa” stb.) kapta, hanem egy szintén fedőnév alatt nyilvántartott rezidenstől, (fedő)neve szerint „Vadász”-tól, akinek az volt a feladata, hogy a besúgók információit összegyűjtse és továbbítsa az illetékes ÁVH-s tisztnek. (A tisztnek mindazonáltal az informátorokkal is volt közvetlen kapcsolata). A megfigyelés szempontjait természetesen a tiszt határozta meg. Ezek a szempontok meglehetősen sokfélék voltak, s gyakran jelentéktelen dolgokra összpontosítottak. 1952 elején például Seres heteken át azt tartotta a gyár fő politikai kérdésének, hogy volt egy – személy

⁵¹⁸ MOL 95. f. 3. cs. 116. ő. e.

⁵¹⁹ Zala megyei Levéltár. 57/1 1948–1956/77. ő. e. Az iratot Mark Pittaway bocsátotta rendelkezésemre, amiért köszönetet mondok.

⁵²⁰ U. o.

⁵²¹ ÁBTL 3.1.9. V-107 215. Deli Lajos 56 éves művezető internálása.

⁵²² ÁBTL 3.1.9. V-113 448. Jelentés. 1950. ápr. 27.

⁵²³ ÁBTL 2.1.2 M-15 708. „Tóth János” ügynök. Jelentés. 1959. jún. 16.

⁵²⁴ ÁBTL O-9/516. Csepeli Papírgyár. Jelentések. 1952. jan. 28., 1952. febr. 18., 1952. febr. 25., 1952. márc. 25., 1952. ápr. 3., 1952. máj. 3., 1955. júl. 20.

szerint nem ismert – munkás, aki nem akart előfizetni a Szabad Népre. (A központi pártlap előfizetésére a munkahelyeken rendszeresen kampányokat szerveztek, nyilván egy ilyen kampánnyal volt kapcsolatos az eset). Az alhadnagy 1952. január 28-i jelentésében az alábbiak olvashatók:

„Jelentem, hogy jelenleg munkaterületen igen rendesek a viselkedések (sic!) és a kollektív szellem jó. Jelenleg a villanszerelőknél azt tapasztaltam, hogy van olyan egyén, aki a többi munkatársát azzal bujtogatja, hogy nem fizet Szabad Népet (sic!), mert ő a fizetését utólag kapja. És ezért ő sem hajlandó előlegezni a pénzt az újságra.

Feladat: meg kell keresni, ki az az egyén, aki a Szabad Nép ellen agitál. Meg kell tudni továbbá, hogy az illető milyen pártnak volt tagja a múltban, és milyen tevékenységet fejtett ki.” Három héttel későbbi jelentése még mindig ugyanezzel a kérdéssel foglalkozott: „Utasítottam az informátort, hogy adja meg az illető személy nevét, aki a Szabad Nép ellen agitál. És a személy barátainak (!) névsorát” – olvasható a február 18-i jelentésben.

Az „ügy” természetesen jelentéktelen volt. Annyi tanulság azonban mégis leszűrhető belőle, hogy már az is elég volt ahhoz, hogy valaki a politikai rendőrség titkos nyilvántartásába (névsorába) kerüljön, ha csak barátja volt olyasvalakinek, aki nem akart a Szabad Nép előfizetőjévé válni. A politikai magatartás ellenőrzésébe beletartozott továbbá, hogy adatokat gyűjtöttek arról, mit gondolnak a gyár dolgozói a hivatalos ünnepekről, például április 4-éről, hogyan foglalnak állást aktuálpolitikai kérdésekben stb. A legkisebb gyáron belüli cselekmény esetében pedig azonnal nyomozást folytattak, mint történt az például 1955-ben, amikor a gyári víztorony tetejére olyan módon erősített fel egy munkás két léccet, hogy azt keresztnek lehetett nézni. A munkások politikai megnyilvánulásainak megfigyelése és nyilvántartása mellett a gyár gazdasági tevékenységének is nagy figyelmet szentelt az ÁVH. Főleg olyan információkat gyűjtött, amelyek szabotázs jellegű cselekményeknek tűnhettek. Azokról a munkásokról külön listát készítettek, akiknek keze alatt meghibásodott (eltört) egy gép, vagy felrobbant egy motor. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy eljárást is indítottak volna ellenük. Elképzelhető viszont, hogy a kerületi pártapparátuson keresztül, esetleg közvetlenül is, jelezték észrevételeiket a gyár vezetésének.

(A munkásellenállás egyes esetei az ötvenes évek elején) A munkahelyen működő politikai rendőrség elsősorban a munkásellenállás különböző, megnyilvánulásait kívánta megelőzni, illetve elnyomni. Ilyen lokális akciókra főleg az ötvenes évek elején került sor, amikor a munkások a bérek letörése, vagy a normák nagymérvű emelése miatt tiltakoztak, esetleg sztrájk szervezésével kísérleteztek. A vonatkozó iratanyag feltárasának sajátos nehézségei⁵²⁵ miatt ezeknek az akcióknak a módszeres áttekintésére nincs lehetőségünk, ezért be kell érünk néhány eset ismertetésével. Előljáróban annyit elmondhatunk, hogy a gyári tiltakozó akciók és sztrájkszervezési kísérletek egymástól elszigetelten zajlottak, tudatos szervezkedésnek, pláne az akciókat mozgató bármilyen illegális szervezetnek, központnak nem bukkantunk nyomára, és nem is tartjuk valószínűnek, hogy léteztek ilyenek.

⁵²⁵ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában nincs külön gyűjtemény sem a sztrájkszervezésekről, sem a munkásellenállás egyéb formáiról. Ezért a levéltárosok legnagyobb segítőkészsége mellett – amelyet módomban volt élvezni – sem lehet átfogó képet alkotni a korabeli munkásellenállás egészéről. Pontosabban mondva: az csak egy külön, kizárólag erre irányuló, hosszas alap kutatás gyümölcse lehetne.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint 1949 és 1951 közötti időszakban még több sztrájkszervezési kísérletre is sor került. Erről árulkodik például az MDP KV Titkárságának egy 1949. januári határozata, amely – valószínűleg nem egyetlen eset nyomán – úgy döntött, hogy amennyiben egy párttag munkás sztrájkol, ki kell zárni a pártból,⁵²⁶ ami egyértelműen jelzi az MDP álláspontjának gyökeres megváltozását ebben a kérdésben.⁵²⁷ 1950-ben az Óbudai Hajógyárból és a Ganz Hajógyárból, 1951-ben a Kispesti Textilgyárból hurcoltak el munkásokat, elsősorban sztrájkszervezés, illetve „politikai izgatás” és „szabotázs” miatt (például egy-egy komolyabb üzemzavar, vagy gyári tüzeset stb. kapcsán).⁵²⁸ Másokat normacsálás címén vittek, majd ítélték el – egy gyárból ugyanabban a perben egyszerre több embert is.⁵²⁹ 1950 tavaszán egyébként az említett két hajógyári eseten kívül más munkabeszüntetési kísérletekre is sor került. Márciusban a MÁVAG Mozdonyműhelyében a darukezelők próbáltak sztrájkot szervezni béreik csökkenése miatt.⁵³⁰ Egy memorandumot is készítettek, amelyet összesen mintegy 30 darus írt alá. Az üzemi pártbizottság egyik munkatársa azonban elvette tőlük az ívet, és megakadályozta a további aláírásokat, mire a munkások kijelentették: „ha el is visznek bennünket az Andrásy út 60-ba, akkor is ki kell vívni követeléseinket”. Az ügy folytatását nem ismerjük, csak az MDP fővárosi apparátusa egyik munkatársának a javaslatát, mely szerint a résztvevők közül a párttagokat ki kell zárni a pártból, két hangadót az üzemből is el kell távolítani, a szervezkedésbe bekapcsolódott, „nyugatos” szakszervezeti titkár ügyét pedig „az ÁVH-nak is ki kell vizsgálni”.⁵³¹ Egy hónappal később Csepelen az Acél- és Csőgyárban tört ki elégedetlenség, de ott a leállást sikerült megakadályozni. (A munkások az átmenetileg napi 12–16 órára emelt munkaidő ellen tiltakoztak).⁵³² Márciusban a Budavidéki Posztógyár,⁵³³ májusban a Lőrinci Fonó munkásainak egy része állt le, előbbiek azt reklamálták, hogy 20–40%-kal kisebb teljesítményt számoltak el nekik a valóságosnál, utóbbiak az alacsony béreket kifogásolták, mondván „ezért a pénzért ők nem hajlandók dolgozni”. Itt a sztrájk során inzultálták a párttitkárt.⁵³⁴ Ha valaki sztrájkot nem is próbált szervezni, hanem csak hangosan elégedetlenkedett a munkahelyen, mondjuk az alacsony bér miatt, vagy tiltakozott a normák folytonos emelése ellen, az is annak a veszélynek tette ki magát, hogy letartóztatja az ÁVH. Voltak tisztán politikai tiltakozások is: a nyugati hatalmak, elsősorban az USA éltetése, a szovjet típusú szocialista rendszer és az MDP elmarasztalása szóban, falfirkák által vagy egyéb módon.⁵³⁵ Ezeket az ÁVH rövid idő

⁵²⁶ MOL-M-KS-276. f. 54/27. ő. e. 1949. jan. 26-i titkársági ülés.

⁵²⁷ A gyakorlatban sztrájkokkal kapcsolatos álláspont már 1947 folyamán megváltozott, amint azt az 1947. októberi csepeli sztrájk megtorlása bizonyítja. Lásd az I. fejezet 2. pontját!

⁵²⁸ MOL-M-Bp. 95. f. 2. cs. 168. ő. e. Gyári jelentések. 1951. – A Kispesti Textilgyárban „több letartóztatás történt, vannak személyek, akik jelenleg is az Á.V.Ö. hatóságának felügyelete alatt állnak” – olvasható az egyik jelentésben.

⁵²⁹ PIL 290. f. 1/56. f. A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat munkástanácsa 1956. okt. 29-i ülésének jegyzőkönyve.

⁵³⁰ A szovjet mozdonyimport visszaesése következtében csökkent a gyár termelése, és annak nyomán a munkások bére is, a darusok esetében heti 140–160 Ft-ról 90–110 Ft-ra.

⁵³¹ MOL-M-Bp. 95. f. 2/168/b. ő. e. Feljegyzés. 1950. márc. 27.

⁵³² MOL-M-Bp. 95. f. 2/168/b. ő. e. Feljegyzés. 1950. ápr. 27.

⁵³³ MOL-M-Bp. 95. f. 4/122. ő. e. Jelentés a... március 29-én történt eseményekről.

⁵³⁴ MOL-M-Bp. 95. f. 2/168/b. ő. e. Feljegyzés. 1950. máj. 27.

⁵³⁵ Munkások Magyarországon. I. m. 28. o.

alatt elnyomta, és számos munkást, közöttük régi szociáldemokratákat, pár évvel korábban még főbizalmiként dolgozó, megbecsült embereket tartóztatott le.⁵³⁶ Igen találoán mutatott rá a helyzet paradox voltára egy később szintén üldöztetést szenvedett volt ávos őrmester. Egy interjú során elmondta: az ÁVH minden helyiségében ki volt írva, hogy a Hatóság „a munkásosztály ökle”, ám ennek legfeljebb fordított értelemben volt köze a valósághoz: a gyakran a munkapad mellől, munkaruhában behurcolt munkások az ÁVH-s kihallgatók öklével voltak kénytelenek megismerkedni, a szó legszorosabb értelmében.⁵³⁷

(**ÁVH-s provokáció a MÁVAG Mozdonyműhelyében**) A munkások és más munkavállalók megfélemlítésének sajátos módszere volt, amikor a Hatóság a saját provokátorai segítségével „államellenes akciók”-at, „szabotázscelemeknyek”-et stb. szervezett, hogy aztán leleplezze és megtorolja azokat, és annak segítségével az egész munkahelyi közösséget megfélemlítse. Ilyen eset történt 1951–1952-ben a MÁVAG Mozdonyműhelyében.⁵³⁸ Ebben a műhelyben már 1950-ben volt egy, a politikai rendőrség figyelmét felkeltő esemény: béreik csökkenése miatt a darusok néhány órára beszüntették a munkát, mint fentebb szóltunk róla. Azt azonban nem tudjuk, volt-e abban tudatosság, egyfajta megtorlási szándék, hogy ezt az alább ismertetendő akciót éppen ebben a gyárrészlegben hajtotta végre a politikai rendőrség. Ezt mint lehetőséget komolyan kell vennünk, hiszen abban az időben az MDP illetékes szervei az üzemet a „legerősebb jobboldali fészek”-ként tartották nyilván, ahol a „fasiszta csemeték” és a „jobboldali szociáldemokraták” szabadon élnek világukat.⁵³⁹ Közvetlen bizonyíték hiányában azonban mégsem állítható teljes bizonyossággal, hogy a Mozdonyműhely „rebellis”, jobboldali magatartását büntette volna ezzel az ÁVH, mert a saját provokátorai által elindított „szervezkedés” az ÁVH egyik gyakran alkalmazott módszere volt falun és városban, iparban, mezőgazdaságban, az államigazgatásban és más munkahelyeken egyaránt. (Tudunk például a MÁVAG-ban történetekhez hasonló esetről falusiak körében is. 1953-ban a Csongrád megye Mórahalom nevű községében besúgás nyomán kilenc falusi embert tartóztattak le, és az ügy végül két halálos, valamint két életfogytiglani hadbíróági ítélettel zárult, holott a szerencsétlen falusiak csak a kocsmában, néhány fröccs mellett diskurálgattak arról, hogy a tszcs-nél jobb a magángazdálkodás, meg arról, hogy jó lenne szabadon templomba járni.)⁵⁴⁰

⁵³⁶ PIL 290. f. 1/56. ő. e. A Gázellátó Vállalat munkástanácsa 1956. okt. 31-i ülésének jegyzőkönyve.

⁵³⁷ Rettegés az örökségünk. Dokumentumfilm. Rendezte: Sággy Gyula. FÓRUM FILM. Az interjúalany Zana Albert volt.

⁵³⁸ ÁBTL 2. zárt III. 26-d; U. o. III. 26-d/1 [V. L. és társai]; U. o. III. 26-a; U. o. III. 26-b; U. o. III. 26-c. [F. Gy. és társai].

⁵³⁹ MOL-M-Bp. 95. f. 4/33. ő. e. A MÁVAG pártbizottsága jelentése az MDP KV Szervezési Osztályának a MÁVAG Mozdony- és Gépgyár termelési munkájáról. 1951. nov. 1. – A jelentésben szó szerint az alábbiak szerepelnek: „Pártbizottságunk felvette a harcot a jobboldali szociáldemokraták ellen és a beözönlő egyéb fasiszta csemeték ellen. Nem egy fasisztát, jobboldali szociáldemokratát az alapszervi titkár elvtársak segítségével lepleztünk le. És mert a legerősebb jobboldali fészek a mozdonygyár, éppen ezért pártbizottságunk a szervező titkár elvtársat, aki a legjobban ismeri ezt az üzmrészt, és egy politikai munkatársat bízunk meg kizárólag a mozdonygyár politikai munkájának megjavításával.”

⁵⁴⁰ Hadtörténeti Levéltár. I. 0068/1953. Dobó Gyula és nyolc társának pere. – Részletesebben ld.: Belényi Gyula: Politika, gazdaság, társadalom 1950–1970 között. In: *Mórahalom. A te-*

1951 első felében az ÁVH egyik besúgója és provokátora, F. Gy.⁵⁴¹ közreműködésével kísérletet tett arra, hogy a MÁVAG Mozdonyműhelyében gyári dolgozók, részben szakmunkások, részben értelmiségiek, alkalmazottak és műszaki szakemberek bele-rántásával egy „államellenes szervezkedést” indítson el, amelyet az ÁVH kezdetben az „ősi ügy” elnevezéssel illetett. A munkások kivétel nélkül szakképzettek és az átlagnál iskolázottabbak voltak, többüknek már az apja is szakmunkásként dolgozott. Azt a munkásréteget reprezentálták tehát, amelyet az ötvenes években előszeretettel „munkásarisztokráciának”, politikailag a „szociáldemokratizmus befolyása alatt álló”-nak, később, a hatvanas években inkább már „törzsgárdának”, neveztek: a jól képzett, a munkásátlagnál jobban iskolázott, többgenerációs nagyipari munkásságot. Maga az elsőrendű vádlottként szereplő, középkorú V. L. is ebbe a munkásrétegbe tartozott: hat elemít + két polgárit végzett szakmunkás volt, aki ráadásul MDP alapszervezeti titkári tisztséget is viselt letartóztatásáig. Az „ügy” első mozzanata az volt, hogy a gyár területén néhány röpcédulát találtak, amelyeken mindössze három írógéppel írt szó szerepelt. A 10 évvel későbbi pótnyomozás során ezek közül már csak kettőt (az „Isten” és a „Haza” szavakat) tudtak rekonstruálni. Az egész ügyben ez a néhány röpcédula volt az egyetlen – ismeretlen eredetű – tárgyi bizonyíték, ám a röpcédulázók kilétét homály fedte. Az tény, hogy V. L.-nek mint MDP alapszervezeti titkárnak megmutatták, és F. Gy. is látta azokat. Minden további tárgyi és egyéb „bizonyítékot”, beleértve lőfegyvereket is, az ÁVH produkálta provokátora segítségével. F. Gy. a röpcédulák felbukkanásának napjaiban kezdte elindítani az „államellenes szervezkedést”, amelynek igyekezett olyan szint kölcsönözni, mintha fegyveres összeesküvésre készültek volna. (Az 1952. május 7-én kelt őrizetbe vételi javaslat is „fegyveres ellenforradalmi szervezkedés”-nek minősítette az ügyet).⁵⁴² Ennek alátámasztására F. Gy. – nyilván az ÁVH eszköztárából – még egy amerikai gyártmányú géppisztolyt is rá akart erőltetni egyik társára, aki azonban, mint tíz évvel később vallotta, elzavarta. A politikai színezet – az államellenes szervezkedés – mellett olyan látszatot is igyekezett kelteni, mintha az általa megkörnyékezett emberek gazdasági szabotázs akciókra is készültek volna.

Cselekmény valójában nem történt, csak annyi, amennyit F. Gy. kezdeményezett, az általa megkörnyékezett emberek legfeljebb szóban mondtak ezt-azt. Az ÁVH-nak

lepülés földje és népe. Szerk.: Juhász Antal. Mórahalom, 1992. A per története: 248–250. o. – A halálra ítélt elsőrendű vádlott, aki egyébként korábban az FKGP parlamenti képviselője volt, kegyelmet kapott, a másik embert kivégezték.

⁵⁴¹ F. Gy. rovott múltú személy volt, akit múltja miatt könnyen lehetett zsarolni. 1944-ben csatlakozott a nyilasokhoz, majd rögtön utána, 1945-ben az új rendszer akkor kialakuló politikai rendőrségének lett besúgója. Pár évvel később azonban 1944-es nyilas tevékenységéért előbb internálták, majd 1 év 2 havi börtönre ítélték. 1951-ben, kiszabadulása után két évvel kezdte újra besúgói tevékenységét, most a MÁVAG mozdonyműhelyében. Így lett egyik negatív főszereplője ennek az ügynek. A hatvanas évek elején személyétől egyértelműen elhatárolódott az egész aktát 11 év után lezáró rendőrtiszt is, F. Gy. számlájára írva a törvénytelenéseket. Egyébként az „ügy”-ben őt is elítélték, sőt egyedül ő kapott életfogytiglani börtönbüntetést, de már három év múltán, 1955-ben kiszabadult. 1960-ban köztörvényes bűncselekményekért jogerősen több évre ítélték, a perújrafelvétel idején is ezt a büntetést töltötte. Az ekkor újra kihallgatott egykori vádlottak egybehangzóan azt vallották, hogy minden kezdeményezés tőle eredt.

⁵⁴² ÁBTL 2.1. zárt. III./26. „Mozdony”.

azonban ez is elegendő volt ahhoz, hogy 1952-ben a provokátorral együtt tizenegy embert letartóztasson. A foglyok egy részét durván bántalmazták, egyikük emiatt idegösszeroppanást is kapott. Másokat lelki kényszernek vetettek alá, azzal fenyegetve őket, hogy családtagjaikat is beviszik az ÁVH-ra. Az elsőrendű vádlottat pedig napokon át egy falhoz állították, és nem engedték aludni. Ha álltában mégis elaludt, akkor a hajánál fogva a földre rántották. E tortúra hatására valamennyien aláírták az előre megfogalmazott kihallgatási jegyzőkönyveket, annak ellenére, hogy azok saját magukra nézve is súlyosan terhelő megállapításokat tartalmaztak.

Mindez természetesen nem az 1952-es jegyzőkönyvekből, hanem két elítélt 1962-es perújrafelvételi anyagából derül ki, amelynek során a hatóságok új vizsgálatot folytattak, és minden érintettet újra kihallgattak. Arra azonban természetesen ez a vizsgálat sem derített fényt, hogy az ÁVH-n belül ki indította el az egész akciót, arra pedig még kevésbé, hogy az alapvető felelősség a politikai rendőrség tisztikaráé, s csak másodsorban az eszközként használt provokátoré. Ennek ellenére az akkori időkben a felülvizsgálat önmagában is nagy szó volt.

A „budapesti megyei bíróság” 1952-ben V. L. elsőrendű vádlottat tizenhárom, F. Gy.-t életfogytiglani, a többi kilenc vádlottat öt és tíz év közötti börtönbüntetésre ítélte. A tárgyalás előtt az ÁVH-s tisztek közölték velük, hogy ha nem „megfelelően” viselkednek a bíróság előtt, könnyen visszakerülhetnek hozzájuk. Több letartóztatottnak ráadásul még olyat is mondtak, hogy jó lesz vigyázni, mert a Hatóságnak egyikükkel sem kell elszámolnia. A tárgyaláson pedig a tisztek közvetlenül a vádlottak mögött ültek, jelenlétükkel emlékeztetve őket a mondottakra. Nem meglepő, hogy a tárgyaláson valamennyien elismételték azt, ami a kihallgatási jegyzőkönyvekben szerepelt. Az elsőfokú ítéleteket a Legfelsőbb Bíróság még ugyanabban az évben törvényerőre emelte, csak az indokláson módosított valamelyest. Az 1955-ben kiengedett F. Gy. után egy évvel még ketten, köztük V. L., kiszabadultak és azonnal perújrafelvétellel kísérleteztek, akkor még sikertelenül. Hat évvel később viszont ők ketten sikerrel jártak, mert maga a legfőbb ügyész kezdeményezte új eljárás lefolytatását. Ennek eredményeként a Legfelsőbb Bíróság 1962. októberében jogerősen felmentette őket az 1952-es vádak alól. Csak közben eltelt tíz év, abból négy börtönben. (A többi nyolc ember későbbi sorsát nem ismerjük ilyen részletesen). Noha az ügyet végig titkosan kezelték, a MÁVAG-ban és más helyeken⁵⁴³ bizonyára híre ment a letartóztatásoknak és volt munkatársaik elítélésének, ami nyilvánvalóan fokozott óvatosságra és hallgatásra késztetett mindenkit.

(Sztrájk a Csepel Autógyárban 1951-ben) 1951. decemberében a Csepel Autógyárban a karácsony előtti bérfizetés elmaradása miatt spontán, néhány órán át tartó munkabeszüntetésre került sor, jelentős számú munkás részvételével. A sztrájk azért robbant ki, mert – szakítva a korábbi gyakorlattal – abban az évben a gyár a december 24-én, 25-én és 26-án esedékes béreket nem fizette ki 23-án, hanem csak 27-én tervezte folyósítani azokat. Az ügy megértéséhez tudni kell, hogy az Országos Munkabér Bizottság december 12-én kelt, 6080/64/1951. sz. rendeletével kimondta, hogy az iparban a más hónapokban december 24–26. között esedékes béreket decemberben 21-én, 22-én vagy 23-án kell kifizetni. A rendelet azonban, nem tudni miért, nem vonatkozott a gépipari dolgozókra, ezért ők csak karácsony után kaphatták meg decemberi fizetésüket. A csepeli munkások körében viszont az a hír terjedt el, hogy a megszokott módon

⁵⁴³ Az ügynek felépítették egy Nagykátára kiterjedő mellékszállát is.

– ahogyan az előző évben is –, ünnep előtt lesz fizetés. Sőt, először maga a gyárvezetés is így értelmezte az OMB rendelkezését, és csak később tájékoztatta őket a felettes minisztérium, a KGM, hogy (a munkások egy kisebb részét kivéve) csak az ünnep után fizethetik ki a dolgozókat. Amikor a délutános műszakban dolgozó munkások erről értesültek, a Szerszámgépgyárban „délután 14 órakor kb. 250, a Motorgyárban 14 óra 15 perckor kb. 350 dolgozó leállt”. A munkások „kisebb csoportokba verődve, elégedetlenkedve kijelentették, hogy... nincs egyetlen fillérjük sem, [karácsony napján] nem ülhetnek terített asztalhoz, stb”. A leálló munkások száma gyorsan nőtt, majd kisvártatva 250 fő otthagya gépét, és „hangoskodva szidta Bíróné elvtársnőt [a vezérigazgatót – B. Gy.] és a demokráciát”. A munkások egy része elhagyta az üzemcsarnokot is, és az igazgatósági épületbe, a vezérigazgató szobája elé vonult. „Pornográf, demokráciaellenes és kormányzatunk vezetőit szidalmazó kijelentéseket tettek.” A vezérigazgatóság épületében egyre nagyobb számú, végül mintegy 550–600 munkás gyűlt össze, miközben sokan mások a műhelyekben maradtak, de ők sem vették fel a munkát. Amikor a vezérigazgató megjelent és szólni akart a tömeghez, trágár kifejezéseket kiabálva beléfojtották a szót. A vezetés ekkor az ÁVH segítségét kérte, a megérkező alakulat a gyári rendszerekkel közösen viasszorította a tömeget. 11 „hangadót” már azon melegeben „kiemeltek” az elégedetlenkedők közül. Ha hinni lehet az ügyről írásos összefoglalót készítő ÁVH-s tiszttel jelentésének, akkor egy óra leforgása alatt sikerült a rendet helyreállítani. A termelés kiesésén és néhány betört ajtón kívül anyagi kár nem keletkezett. A Csepel Autógyár személyzeti osztályának vezetője röviddel a sztrájk után megbüntetett 68 dolgozót, nyolcat elbocsátott, a többiek súlyos fegyelmi büntetéseket kaptak. Ezen túl a hatóságok első hullámban négy-öt, később további mintegy tíz munkást internáltak, ötöt pedig már az első egy-két napban letartóztattak. (A letartóztatottak száma később valószínűleg növekedett).⁵⁴⁴ A munkabeszüntetésről készített jelentés megállapítása szerint a bérfizetés elmaradása volt a sztrájk fő indítéka, de a munkások a rendszerrel szembeni általános kritikát is megfogalmaztak, mégpedig igen éles formában. (Hasonló eset történt az Ikarusz Gyárban is, ahol szintén leállást és politikai tüntetést váltott ki a karácsony előtti fizetés elmaradása. Ott is az ÁVH vetett véget a több száz dolgozó, közöttük sok fiatal és asszony részvételével lezajlott, kisebb zendülésnek).⁵⁴⁵

A munkahelyi munkásmentalitás az erős hatalmi nyomás következtében azonban fokozatosan megváltozott, és az évek múlásával egyre kevesebb ellenállási, sztrájk-szervezési kísérletre került sor, sőt még a szóbeli tiltakozások, elégedetlenkedések száma is csökkent. Az ellenállás, az ellenvélemény kifejezése jórészt a W. C-kbe és mosdókba szorult vissza... A diktatórikus rendszerrel szembeni ellenérzés persze nem csökkent, csak nem, illetve nagyon ritkán robbant ki nyílt tiltakozó akciókban. Pedig az elégedetlenségre egyre több ok volt: a normákat rendszeresen emelték, ugyanakkor a reálbérek gyorsan csökkentek, általánossá vált az áruhiány, mint munkánk IV. fejezetében erről szólni fogunk. A munkástiltakozások tehát egyáltalán nem a helyzet javulása miatt, hanem az egyre erőteljesebb elnyomó intézkedések következtében csökkentek, hogy aztán 1956-ban, hosszú és erős lefojtás után a feszültségek robbanás útján keressenek levezetést.

⁵⁴⁴ ÁBTL 3.1.9. V-113 446. és 3.1.9. V-113 448. Csepel Autógyár. – A névaláírással készített jelentések Bodrogi József ÁVH századostól származtak.

⁵⁴⁵ MOL-M-Bp. 95. f. 4/118. ő. c. Jelentés az Ikarusz Gyárban december 23-án... történt eseményekről. D. n.

(Az 1953-as amnesztia során szabadon engedett munkások) Az 1953-as, részleges amnesztia során szabadult rabok származási összetétele alapján hozzávetőleges képet alkothatunk arról, milyen mértékben érintette a munkásokat a legkeményebb állami repressziók egyike, a börtönbüntetés. Adataink persze kellő óvatossággal kezelendők, mert nem tudjuk, hogy az amnesztiában részesült munkások között hányan voltak köztörvényesek, illetve hányan ültek politikai okok, „szabotázs”, a „rendszer elleni izgatás”, sztrájkszervezési kísérlet stb. miatt. Mindenesetre nincs okunk feltételezni, hogy a munkások ebben a tekintetben nagyon eltértek volna az országos átlagtól, ebben az esetben pedig körükben is igen magas kellett legyen a politikai elítéltek aránya. Az első, 1953 nyári amnesztia nyomán szabadult emberek társadalmi összetételének vizsgálatából kiderül, hogy abszolút többségük, a kiengedett 20 192 fő 53,1%-a munkásként dolgozott bebörtönzése előtt.⁵⁴⁶ A gyárakon belüli erőszak persze nem csak a munkásokat sújtotta, hanem a tisztviselők és a vezetők egy részét is, elsősorban a régi értelmiségieket; a közvetlen elnyomás tehát – mondhatni – a termelés irányításának egyik bevett eszközévé vált. Akár precedens jellegű döntésnek is felfogható, hogy az MDP legmagasabb szintű vezető szerve, a Titkárság 1949-ben az egyik szakszervezeti vezető, Mekis József és a Nehézipari Központ egyik tisztviselője, Enghy Endre közötti, bérezési kérdésben folyó vitát azzal a határozattal zárta le, hogy „Enghyt le kell tartóztatni”.⁵⁴⁷ Egy 1953-ban tartott átfogó, központi üzemvizsgálat során az Ózdi Kohászati Üzemek főmérnöke elmondta: az MDP KV júniusi határozata előtt „állandó rettegésben éltek a műszaki vezetők. Félték a letartóztatásoktól, az internálótáboroktól azért, mert a termelés nem úgy ment, ahogy kellett volna”.⁵⁴⁸ Persze a kép csak akkor teljes, ha hozzátesszük: más gyári vezetők viszont nemhogy rettegettek ezektől az eszközöktől, hanem éppenséggel felhasználták azokat, mint az a győri gyárigazgató, aki 1953 júniusa után is rendőrséggel akarta visszavitetni a gyárából kilépett munkást.⁵⁴⁹ Az ÁVH munkahelyi jelenlétének azonnali megszüntetése az 1956-os munkástanácsi követelések között az egyik leggyakoribb volt, nem csak a gyárakban, de – érdekességgként jegyezzük meg – még a Magyar Nemzeti Bank munkástanácsa részéről is.

(A munkástanácsok) A munkáellenállás nemzetközi összehasonlításban is különleges, egyedi szervezeti voltak az 1956-os forradalom alatt létrejött munkástanácsok.⁵⁵⁰ Alapvető jellemzőjük volt, hogy alulról, a munkások és más munkavállalók kezdeményezésére, a rövid idő alatt meggyengült pártállami intézményrendszerrel szemben szerveződtek meg, és semmilyen külföldi mintát nem követtek, a felülről megszervezett jugoszláv „önigazgatási” modellét sem. Tudatában voltak ennek maguk a munkástanácsok is: „... világviszonylatban csak két országban működik munkástanács,

⁵⁴⁶ MOL-M-KS-276. f. 53/127. ó. e.

⁵⁴⁷ MOL-M-KS-276. f. 54/42. ó. e.

⁵⁴⁸ Munkások Magyarországon. I. m. 333. o.

⁵⁴⁹ MOL-M-KS-276. f. 66/46. ó. e.

⁵⁵⁰ Munkánk társadalom- és nem politikatörténeti jellegű, ezért le kell mondanunk a munkástanácsok tevékenységének részletes, az eseménytörténetet is felölelő bemutatásáról. Még kevésbé tekintjük feladatunknak a magyar munkástanácsok tevékenységéhez kapcsolódó, a nyugati értelmiség köreiből a hatvanas években divatosá vált ideológiai értelmezések történetének áttekintését, vagy valamilyen új ideológiai értelmezés kidolgozását. Célunk csupán az, hogy a munkások politikai, gazdasági, vállalatirányítási és érdekvédelmi elképzeléseit, törekvéseit bemutathassuk. Erre egyetlen más forrás sem kínál olyan kedvező lehetőséget, mint a munkástanácsi iratok.

Magyarországon és Jugoszláviában, [a] különbség csak az, hogy míg Jugoszláviában a munkástanácsokat a felsőbb szervek válasszák (sic!) meg, addig nálunk Magyarországon maga a nép, a munkástömegek” – állapította meg öntudatosan a Kazánjavító Vállalat munkástanácsa 1957. január 3-i ülésén.⁵⁵¹ Megalakulásukat elsősorban az előző évek rossz tapasztalatai ösztönözték, azok közül is a rendszer gyáron belül és azon kívül egyaránt tapasztalható durva elnyomó (represszív) jellege, a szocialista tervgazdálkodás keretében folytatott vállalatirányítás alacsony színvonala, valamint a munkások érdekvédelmi szervezetének hiánya emlithetők első helyen. Sajátságos módon segítette létrejöttüket az előző évek hivatalos propagandája is, mely azt hirdette, hogy az üzem a munkásoké.⁵⁵² Az 1956-os forradalom napjaiban a munkások, mintegy szaván fogva a propagandát, ezeket a jelszavakat próbálták meg valóra váltani és kezükbe venni a gyárak irányítását. A forrósodó országos hangulat hatására néhány üzem dolgozói már október 23. előtt a munkástanácsok közvetlen előzményének tekinthető, önálló szervezeteket hoztak létre. Október 21-én⁵⁵³ az ország egyik legnagyobb gépgyárában, a diósgyőri DIMÁVAG-ban „Munkás szervező bizottság” néven, kezdetben csupán néhány ember részvételével létrejött egy szervezet, amely a forradalom első napjaiban munkástanácsá alakult át. Október 22-én újabb megbeszélést tartottak, és 17 pontba foglalták követeléseiket, amelyeket 23-án 21-re egészítettek ki. Már október 21-én elhatározták, hogy 25-ére gyári munkásgyűlést próbálnak összehívni, ennek támogatására aláírásokat kezdtek gyűjteni. (A 25-i gyűlés tervét a forradalom eseményei levették a napirendről).⁵⁵⁴ Voltak tehát a gyárakon belül is előzményei az október 23-i forradalomnak, ha nem is olyan kiterjedtek, mint az egyetemisták körében. Mégis, az ilyen és hasonló szervezkedések inkább közvetlen előzménynek tekinthetők, országosan a munkástanácsok létrehozásának folyamata 24-én vette kezdetét.

A gyors egymásutánban megalakult gyári munkástanácsok közül a legjelentősebbek a fővárosi nagyüzemekben jöttek létre. A tanácsokat ebből a célból összehívott gyűléseken választották meg az október 23-át követő napokban, amelyeken a dolgozók egy része vett részt. Egy része tehát, és nem egésze, mert ilyen, a foglalkoztatottak teljes körére kiterjedő választásokat megszervezni adott körülmények között lehetetlenség volt. A dolgozók egy kisebb része különböző okokból a 23-át követő napokban nem is jelent meg, nem tudott megjelenni a munkahelyén. Ezért a munkástanácsok megbízatásukat nem is tekintették véglegesnek, csak ideiglenesnek, amit a többség a munkástanács elnevezésé-

⁵⁵¹ PIL 290. f. 1/45. ő. e. Jegyzőkönyv a Kazánjavító Vállalat munkástanácsának 1957. január 3-i üléséről.

⁵⁵² A negyvenes évek végétől kezdve gyakran lehetett hallani és olvasni olyan jelszavakat, hogy „tiéd a gyár!”; a munkások már a „gazda szemével” tekinthetnek a gyárra stb.

⁵⁵³ A Borsod megyei Rendőrfőkapitányság politikai nyomozó osztályának, a munkástanács tevékenységével kapcsolatos nyomozást elrendelő határozatában az szerepel, hogy „még az ellenforradalom (sic!) kitörése előtt, október 21-én a DIMÁVAG-ban megalakult az úgynevezett 'Munkás szervező bizottság', mely később Munkás Tanácsá alakult át.” – ÁBTLL 3.1.9. V-145095. Turbók Gyula. Határozat nyomozás elrendeléséről. 1957. júl. 10. – További kutatásoknak kell tisztáznunk, hogy valóban 21-én, vasárnap volt-e az összejövetel, vagy esetleg 22-én, hétfőn. Mivel a forrás más adatai pontosak, ezért vettük át a 21-i dátumot.

⁵⁵⁴ A forradalom Borsod megyei történetére ld.: Szokolczai Attila: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In: *A vidék forradalma*, 1956. Szerk.: Szokolczai Attila és Á. Varga László. 1956-os Intézet – Budapest főváros Levéltára. Budapest, 2003. 123–198. o. – Szokolczai nem tesz említést a „Munkás szervező bizottság” október 21-én történt megalakulásáról.

vel is érzékeltetett: az első hetekben többségük, közöttük az Ikarus Gyár, a Csepel Vas- és Fémművek Szerszámgépgyára, a Magyar Optikai Művek (MOM), a Villamosgép- és Kábelgyár, és még sort még folytathatnánk, üzemi munkástanácsa szerepeltette nevében az „ideiglenes” szót.⁵⁵⁵ Elképzelésük az volt, hogy a remélt politikai konszolidáció megtörténte után, teljes körű dolgozói részvétellel megtartott üzemi választásokon alakítják meg a végleges, a teljes jogú munkástanácsot. Erre az adott politikai helyzetben ugyan többnyire nem kerülhetett sor, ennek ellenére november második felétől kezdve a gyári munkástanácsok általában elhagyták nevükből az „ideiglenes” szót.⁵⁵⁶ A gyárak egy részében viszont a különleges viszonyok ellenére október végén, november elején megtartották az új választásokat. A munkástanácsok tagjai között az ipari munkások mellett kisebb számban voltak alkalmazottak, értelmiségiek és más beosztásban dolgozók is. Arra azonban általában ügyeltek, hogy a munkások többségben legyenek és lehetőleg az elnök és az alelnök is közülük kerüljön ki. November végi állapot szerint a MOM-ban az ún. végleges munkástanács elnöke, alelnöke és öt tagjából kettő, tehát a hétből összesen négy volt fizikai munkás, a titkára és további két tagja közül egy technikus, egy pedig művezetői beosztásban dolgozott.⁵⁵⁷ Miközben a forradalom utáni években a propaganda a fenti tényekkel szemben azt állította, hogy az üzemeken belüli forradalmi események irányítói „osztályidegen elemek”, volt „horthysták” és „kizsákmányolók” voltak, belső pártjelentésekben az MSZMP funkcionáriusai maguk is elismerték, hogy a munkások felső, legképzettebb köreiből, ahogy akkor nevezték, a „munkásarisztokráciából” vállaltak viszonylag a legtöbben „aktív” részt a munkástanácsok munkájában.⁵⁵⁸ Ez egyébként teljes mértékben megfelelt a valóságnak, mert úgyszólván íratlan szabály volt, hogy a gyárban tekintélyesnek számító, rátermett munkásokat emeljenek munkástanácsai tisztségekbe.

A munkásságnak az ötvenes évek „gyakorlati szocializmusával” kapcsolatos véleményéről és arról, hogy milyen társadalmi, gazdasági, valamint politikai berendezkedést kívántak annak helyébe állítani, vagyis eszményeikről minden másnál jobban tájékoztat az 1956-os munkástanácsok tevékenysége. Az alábbiakban munkástanácsok történetét – munkánk témájának megfelelően – csak ebből a szempontból tekintjük át, egyáltalán nem törekedve konkrét tevékenységük, küzdelmeik és felszámolásuk történetének részletes bemutatására, azaz politikatörténeti elemzésre.

A munkástanácsok tevékenysége egyszerre volt politikai, gazdasági⁵⁵⁹ és érdekvédelmi jellegű, amelyek különböző súllyal voltak jelen történetük három szakaszában. Az első szakaszban, október 24. és november 4. között azonos súllyal foglalkoztak mindhárom kérdéskörrel. Politikai állásfoglalásaik és követeléseik hasonlítottak az október 23-i tüntetés, az ő kissé pontatlan kifejezésükkel: „a bátor ifjúsági felkelés”⁵⁶⁰

⁵⁵⁵ PIL 290. f. 1/43, 1/44, 1/45. ő. e.

⁵⁵⁶ PIL 290. f. 1/45. ő. e. A MOM ideiglenes munkástanácsa 1956. nov. 30-i ülésének jegyzőkönyve.

⁵⁵⁷ PIL 290. f. 1/45. ő. e. A MOM ideiglenes munkástanácsa 1956. nov. 30-i ülésének jegyzőkönyve. 2. jegyzőkönyv.

⁵⁵⁸ MOL-M-KS-288. f. 5/96. ő. e. Jelentés a munkásosztály politikai... helyzetéről. 1958. (MSZMP KB PTO)

⁵⁵⁹ Gazdasági tevékenységük főleg saját vállalataik irányításával kapcsolatos.

⁵⁶⁰ PIL 290. f. 1/43. ő. e. Csepel Vas- és Fémművek Munkástanácsa. Határozat. 1956. november 29.

jelszavaira, néhányat majdnem szó szerint vettek át a diákok 22-én megfogalmazott pontjaiból. A munkástanácsok a legfontosabb feladatnak a nemzeti függetlenség helyreállítását, valamint a politikai és a gazdasági rendszer átalakítását, korszerűbb belső viszonyok megteremtését, a gyárak irányításában pedig a munkás öngazgatás bevezetését tartották. Pontjaikat persze nem egy kész, kiforrott elvrendszer, ideológia alapján fogalmazták meg, mert ilyen nem létezett. Még arra is csak néhány tanács tett kísérletet, hogy megpróbálja értelmezni az október 23-ával kezdődött eseményeket és abban saját szerepüket.⁵⁶¹ Néhány hónapos tevékenységük alapján mindenestre megállapítható, hogy az előző évek „gyakorlati szocializmusát” határozottan elutasították, ugyanakkor – illúzióktól nem mentesen – bizonyos szocialisztikus eszményeket ők maguk is hirdettek, főleg a gyárak tulajdonviszonyaival és irányításával kapcsolatban. Nem követelték például egyetlen nagyobb gyár privatizálást vagy reprivatizálást sem. Az általában pontokba szedett üzemi munkástanácsi határozatok konkrét politikai követeléselei között leggyakrabban a szovjet csapatok Budapestről, majd az országból való kivonása szerepelt. Több ízben követelték a Magyarország számára hátrányos szovjet-magyar gazdasági szerződések nyilvánosságra hozatalát és még inkább felülvizsgálását. Az első napokban az addigi állami propagandában a nemzeti értékekkel szemben közömbösnek és az „internacionalista” értékek iránt fogékonynak mondott munkásság követeléseiben, azok szóhasználatában a leggyakrabban éppen a „nemzet”, a „magyar sajátosságok”, a „szabadságharc” gondolta bukkant fel. Belpolitikai követeléseik elsősorban a polgári demokrácia megteremtését célozták: szabad parlamenti választásokat követeltek általános titkos választói jog alapján, több politikai párt részvételével. Ugyanakkor úgy foglaltak állást, hogy a jövőben ne működhessenek politikai pártok a munkahelyeken. Több gyári tanács is egyaránt elhatárolódott mind a jobb-, mind a baloldali szélsőségtől,⁵⁶² és elutasította az „egyéni bosszút” is.⁵⁶³ Állásfoglalásaikban több ízben felbukkant a félelem nélküli élet megteremtésének igénye is, amely félreérthetetlenül az emberek közvetlen ellenőrzésének és elnyomásának megszüntetését, a személyi szabadság növelését célozta. Határozottan visszautasították a forradalmat ért ama vádakát, hogy netán antiszemita lenne. (A Politikatörténeti Intézet Levéltárában őrzött, nagyszámú munkástanácsi iratban antiszemita követelésre vagy akár csak ilyen tartalmú megjegyzésre nem bukkantunk. Még Rákosiék személyének bírálata sem kapcsolódott össze egyetlen munkástanácsi iratban sem származási kérdésekkel. Ebből a szempontból rendkívül érdekes az az igazgatótanácsi ülés, amelyet

⁵⁶¹ Ilyen volt például az Egyesült Izzó és a más összefüggésben már idézett Kazánjavító Vállalat munkástanácsa. Az Izzó munkástanácsának 1957. január 11-i ülésén október 23-át olyan eseményként értékelték, amely „új fejezetet nyitott hazánk történelmében. A magyar nép nemzeti függetlensége és szabadsága kivívásáért szállt harcba, hogy megteremtse hazánkban a félelem nélküli életet biztosító szocialista demokráciát”. 1957. január 3-i ülésén a Kazánjavító Vállalat munkástanácsa pedig így fogalmazott: „A munkás osztály szabad gazdája akart lenni magának, szabadon akart élni, ezért tört ki a forradalom.” – PIL 290. f. 1/41. ő. e. Az Egyesült Izzólámpa Rt. Munkástanács Híradója. 1957. jan. 11. – PIL 290. f. 1/45. ő. e. A Kazánjavító Vállalat munkástanácsának 1957. jan. 3-i ülése.

⁵⁶² PIL 290. f. 1/45. ő. e. A MOM munkástanácsa 1956. dec. 6-i ülésének jegyzőkönyve. – Egy újságcikkre reagálva a munkástanács tagjai kijelentették: a „a fasiszta megnyilvánulást” és „a szélsőbaloldali, rákosista megnyilvánulásokat” egyaránt elítélik.

⁵⁶³ PIL 290. f. 1/52. ő. e. A Söripari Szállítási Vállalat munkástanácsa okt. 31-i ülésének jegyzőkönyve.

a Chinoin Gyárban október 31-én tartottak, és amelyen a zsidó származású igazgató és a tanács tagjai folytattak diskurzust többek között a nép iránti elkötelezettségről.⁵⁶⁴ A forradalom napjaiban a gyárakon belül az a vád is csak ritkán bukkant fel, hogy az 1956-os események antiszemita jellegűek lettek volna, de ilyennel azért lehetett találkozni, például a Fővárosi Gázszolgáltató Vállalatnál.⁵⁶⁵ Politikai állásfoglalásaikban nagyon gyakran tettek említést az előző évekről, a „gyakorlati szocializmusról”, egységesen elítélve a Rákosi rendszert. Néhány munkástanács ezt mérsékelt hangon, a többség azonban nagyon határozott formában fogalmazta meg. A bírálatot olykor már az 1945–1948 közötti átmeneti évekre is kiterjesztették, mint a Lámpagyár munkástanácsa is, amelynek egyik korai ülésén az hangzott el, hogy „gyalázatos” politika folyt „az elmúlt 12 évben”,⁵⁶⁶ az Erőtakarmány Gyár munkástanácsa pedig még radikálisabban fogalmazva „tizenegy esztendő s rabszolgáélet”-ről tett említést egyik, a kormányhoz intézett feliratában.⁵⁶⁷ Gyakran tették szóvá az adott gyár munkásait közvetlenül érintő elnyomó intézkedéseket, az indokolatlan elbocsátásokat és a letartóztatásokat is.⁵⁶⁸ A leggyakrabban és leghatározottabban bírált szervezetek közé tartozott az ÁVH, amelynek nem csak munkahelyi jelenlétét tartották elfogadhatatlannak, de általában is a megszüntetését követelték. A Danuvia Szerszámgépgyár munkástanácsa például úgy fogalmazott, hogy a szerveződő új karhatalomba „egyetlen tömeggyilkos ÁVO-st” (sic!) se vegyenek be.⁵⁶⁹ A radikális állásfoglalások egy része keményen bírálta a kommunista pártot általában is, nem csak 1956 előtti tevékenységéért. Egy 1956 végén keletkezett MSZMP jelentés idézett néhány gyári véleményt (a Kőbányai Gyógyszergyárat meg is nevezve), amelyekben még jóval 1956. november 4. után is azt kérdezték például a dolgozók, hogy „ki jogosította fel a kommunistákat arra, hogy magukat az ország és a nép vezetésére hivatottnak kiáltásák ki”?⁵⁷⁰ Több ízben tiltakoztak a tömegtájékoztatás, a nyomtatott sajtó és a rádió propagandája, „hazugsága” ellen.⁵⁷¹ A munkástanácsok a szovjet csapatok kivonásának követelését sztrájkok szervezésével nyomatékosították. Mivel november elején ez megoldódni látszott, többségük a

⁵⁶⁴ PIL 290. f. 1/43. ő. e. A Chinoin Gyár Igazgatósági Tanácsa 1956. okt. 31-i ülése. – Származását maga az igazgató említette meg, a hozzászólók szimpatizáltak személyével. (Korábbi vezetési gyakorlatával nem).

⁵⁶⁵ PIL 290. f. 1/56. ő. e. Jegyzőkönyvi kivonat a Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat „forradalmi tanácsának” 1956. november 27-i üléséről. A Végvári Kálmán által tett hozzászólások. – E dokumentum szerint Végvári azt mondta, hogy egy Gerőné nevű személy, aki valószínűleg vállalati dolgozó volt, „telepről telepre járva azt hangoztatja, hogy antiszemita hangok vannak. Ilyen senkinek eszébe sem jutott” – tette hozzá Végvári.

⁵⁶⁶ PIL 290. f. 1/42. ő. e. A Lámpagyár Ideiglenes Munkástanácsa 1956. okt. 30.

⁵⁶⁷ PIL 290. f. 1/52. ő. e. Az Erőtakarmány Gyár Ideiglenes Forradalmi Munkástanácsa 1956. november 1- „felirata” a kormányhoz.

⁵⁶⁸ PIL 290. f. 1/56. ő. e. A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat munkástanácsának 1956. okt. 29-i ülésének jegyzőkönyve. – 1950. júliusában az ÁVH tizenhét embert tartóztatott le a vállalatnál. Szabadulása után egyikük visszakerült a Gázszolgáltatóhoz, a hat év előtti történetekre az ő munkástanácsai felszólalása nyomán derült fény. – Lásd még: U. o. A Budapesti Erőmű ideiglenes munkástanácsa 1956. okt. 30-i ülésének jegyzőkönyve.

⁵⁶⁹ PIL 290. f. 1/45. ő. e. A Danuvia Szerszámgépgyár Ideiglenes Munkástanácsa 1956. okt. 30-i ülésének jegyzőkönyve.

⁵⁷⁰ PIL 290. f. 1/56. ő. e. Információs jelentés. 1956. dec. 28.

⁵⁷¹ PIL 290. f. 1/45. ő. e. Felhívás. 1956. okt. 29.

munka felvétele mellett döntött november 5-vel (hétfővel) kezdődően. A gyáron belül pedig a napirenden levő konkrét ügyekben hoztak döntéseket, miközben a belső viszonyok mélyebb átalakítását is megkezdték.

Gazdasági és érdekvédelmi tevékenységük egy gyári öngazgatási rendszer kialakítására irányult. Ezzel kapcsolatos elképzeléseik részben reálisak, részben azonban utópisztikusak voltak. A gyárak munkásigazgatását úgy képelték el, hogy a munkástanácsoknak legyen szerepük a szakember vezetők kiválasztásában és munkájuk ellenőrzésében, és nem úgy, hogy most ők neveznének ki munkásigazgatókat.⁵⁷² A munkástanácsok irányító szerepét tehát nem közvetlen vállalatirányításként fogták fel, hanem a képzett szakemberek, a „profi” vezetők kiválasztásának és ellenőrzésének, valamint az alapvető döntések meghozatalának jogaként. Az olyan képzetlen káderekkel szemben, amilyen például Zsófnyec Mihály, a Rákosi Mátyás Művek vezérigazgatója volt,⁵⁷³ keményen felléptek. „Vállalatunk eddigi vezetője, Zsófnyec Mihály közismert alakja volt a Rákosi politika leghívebb kiszolgálójának. (Sic!) Ettől függetlenül rátermettség és szakértelem szempontjából is teljesen alkalmatlannak bizonyult az ország legnagyobb iparvállalatának vezetésére” – foglalt állást november végén a csepeli munkástanács.⁵⁷⁴ Az igazgatók egy részének leváltása mellett sok munkástanács bocsátotta el a vállalati párttitkárt vagy a személyzeti osztály vezetőjét is, azt is megtiltva, hogy a jövőben a gyár területére lépjenek. Mint írásunk korábbi és későbbi részeiben részletebben is bemutatjuk, a munkástanácsok gyakran és igen részletesen foglalkoztak munkahelyi problémákkal. Ezek közül az egyik legfontosabbnak a vállalati káderpolitika megváltoztatását tartották. Élesen bírálták a káderezést és általában a személyzeti osztályok tevékenységét. A káderlapokat vagy megsemmisítették, vagy a dolgozók kezébe adták, és gyakran javasolták a személyzeti osztályok felszámolását is (helyenként munkaügyi osztállyá alakították át azokat). Nagyszámú új bérezési javaslatot is tettek, amelyek leggyakrabban a darabbérezés szerepének csökkentésére valamint a bérskála további összehúzására, a legszegényebb rétegek megsegítésére irányultak, és bizonyos vitatható, egyenlősítő elveket is tartalmaztak. Felléptek a munkaversenyekkel és a kampányszerű normarendezésekkel szemben, igazságos, teljesíthető normaemeléseket követelve. Az életszínvonal emelésére irányuló javaslaik a szociálisan leginkább rászoruló munkatársak megsegítésére irányultak, például a legalacsonyabb bérek felemelésére, a sokgyermekesek lakáshoz juttatásának meggyorsítására stb. Gyakran

⁵⁷² PIL 290. f. 1/54. ő. e. A magyar szakszervezetek programja azonnali intézkedésekre. D. n.

⁵⁷³ Zsófnyec 1956-ig az MDP Központi Vezetőségének is tagja volt, sőt 1951 és 1954 között még a Politikai Bizottságának is. Emellett 1949 és 1954 között a nehézipari, illetve a középépítési miniszter tisztségét is betöltötte. A rátermettség hiányáról mindennél többet árul el magának Zsófnyecnek az MDP PB 1953. június 20-i ülésén elmondott rövid felszólalása, amelyben bevallotta, hogy kisebbségi érzése van Rákosiékkal szemben és munkája végzéséhez nincs meg az önbizalma: „Egy-szer kb. 1 évvel ezelőtt [1952-ben – B. Gy.] Rákosi elvtárs megkérdezte, ’mondja csak miért nem szólal fel a P. B. ülésein. Kisebbségi érzése van, vagy nem szeret beszélni?’ Megmondtam, hogy igen, kisebbségi érzésem van és meg kell mondanom, hogy ettől máig sem tudtam teljesen megszabadulni. Keveset fejlődtem, nem voltam magabiztos a munkámban.” MOL-M-KS-276. f. 53/122. ő. e. Az MDP PB 1953. jún. 20-i ülése.

⁵⁷⁴ PIL 290. f. 1/43. ő. e. Csepel Vas- és Fémművek Munkástanácsa. Határozat. 1956. nov. 29.

szerepelt javaslataik között a békekölcsön jegyzés és a gyermektelenségi adó megszüntetése. Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban támadták az érdekvédelmi funkciót nem betöltő, hanem a pártállam meghosszabbított karjaként működő, „transzmissziós” szerepre degradált szakszervezeteket. Helyettük a hatalomtól független, demokratikusan választott szakszervezeteket és azok segítségével a sztrájkjogot⁵⁷⁵ is magában foglaló érdekvédelmet követeltek. E célok elérése érdekében választások útján teljesen meg akarták újítani a szakszervezetek vezetését. A SZOT által az iparági és a gyári szakszervezetekbe kiküldött kérdéseket „a dolgozók által megválasztott” emberekkel óhajtották helyettesíteni, akik bármikor visszahívhatók.⁵⁷⁶ Néhány iparágban pedig új, független munkás érdekvédelmi szervezet létrehozását kezdték meg.⁵⁷⁷

A november 4-i második szovjet katonai intervenció után jelentősen megnövekedett a munkástanácsoknak a forradalomban játszott szerepe, hiszen a szovjet megszállással és a Kádár kormánnyal szembeni ellenállás fő politikai erejévé váltak.⁵⁷⁸ Ennek a december 11-ig, a Nagybudapesti Központi Munkástanács két, a kormánnyal tárgyaló vezetőjének letartóztatásáig tartó szakasznak a részletes bemutatásától el kell tekintenünk. Csak jelezzük, hogy fő politikai céljuk a november 4. előtti helyzet visszaállítása volt, ezt képviselték az időközben létrejött kerületi munkástanácsok és a november 14-én megalakult Központi Munkástanács is. A szovjet hadseregre támaszkodó kormány és a nagy tömegtámogatást élvező, követeléseinek alátámasztásra több alkalommal sztrájkot szervező munkástanácsok konfrontációjában végül az előbbi kerekedett felül. Már a december 5-i tömeges letartóztatások során 200 munkástanács vezetőt hurcoltak el. December 11-én feloszlatták a kerületi és a központi munkástanácsot (utóbbi körülbelül még egy hónapig megpróbált illegálisan működni), egyidejűleg az ötvenes évek első feléhez hasonlóan újra bevezették a statáriális (rögtönítélő) bíraskodást. Ugyanazon a napon csalták törbe és tartóztatták le a magyar munkástanácsok két vezetőjét, Rácz Sándort és Bali Sándort.⁵⁷⁹ Ez átmenetileg tovább növelte a munkástanácsok radikalizmusát. Ráczék munkahelyén, a Beloianisz Híradástechnikai Gyárban sztrájk tört ki. A gyárban ugyan „december 13-án 4–5 ezer ember megjelent, de a munkát nem vették fel. A munka megtagadásának oka Rácz és Bali volt Országos Munkástanács (sic!) tagjainak letartóztatása. A délelőtti folyamán gyűléseket tartottak, ahol követelték, a Belügyminisztérium engedje szabadon Rácz és Bali személyeket. Az üzenem belül karhatalmi egységek teljesítenek szolgálatot” – jelentette még

⁵⁷⁵ PIL 290. f. 1/52. ő. e. Az Erőtakarmány Gyár Ideiglenes Forradalmi Munkástanácsa 1956. november 1-i „felirata” a kormányhoz.

⁵⁷⁶ PIL 290. f. 1/45. ő. e. Jegyzőkönyv a MOM munkástanácsa 1956. dec. 10-i rendkívüli megbeszéléséről.

⁵⁷⁷ A munkástanácsoknak a káderpolitikáról, a személyzeti osztályokról, a munkahelyi pártszervezetekről, az ÁVH munkahelyi jelenlétéről, a bérezésről, a normarendezésekről, a munkaversenyekről, az életszínvonalról alkotott véleményével írásunk III. és IV. fejezetének vonatkozó részei szólnak részletesebben.

⁵⁷⁸ A forradalom után kiadott, nagy forrásértékű ENSZ-jelentés a november 4-től kibontakozott harcot – túlozva – egyenesen úgy értelmezte, hogy az a „magyar gyári munkásság és a szovjet hadsereg között” folyt. – 1956. Az Egyesült Nemzetek Szervezete különbizottságának jelentése. Hunnia Kiadó. Budapest, 1989. 81. o.

⁵⁷⁹ Ld.: Bill Lomax: *Magyarország 1956*. Aura Kiadó. Budapest, 1989. 198–202. o. [Krassó György jegyzeteivel]; Izsák Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig*. Kulturtrade Kiadó. Budapest, 1998. 152–153. o.

ugyanazon a napon a KGM egyik osztályvezetője.⁵⁸⁰ Távolatilag azonban a két vezető letartóztatása a munkástanácsok visszaszorításnak, térvesztésének kezdete volt, mert a fegyveres erővel, a gyáron belül megjelenő karhatalommal – amire az idézett jelentés is utal – nem lehetett eredményesen szembeszállni. Különösen azért nem, mert a nyílt karhatalmi elnyomást egyéb intézkedésekkel kombinálta az új hatalom. Főleg a sorozatos, részben titokban folyó további letartóztatásokra gondolunk, de feltétlenül számításba kell vennünk a leszerelő intézkedések hatását is: például a nagyarányú béremelését,⁵⁸¹ valamint azt, hogy 1956 végétől néhány hónapon át azt a látszatot kellették, hogy a Kádár kormány saját politikai feltételeinek elfogadása esetén gyáron belül hosszú távon engedélyezi a munkástanácsok működését.⁵⁸²

A növekvő számú letartóztatás ellen december közepén még tiltakozni próbált néhány munkástanács, kérve, hogy ismertessék velük társaik letartóztatásának okait, sőt még azt is hozzátették, hogy az elvitt emberek élvezték társaik bizalmát,⁵⁸³ ám ez a kiállás egyre szórványosabbá és erőtlenebbé vált. A januári helyzetet pedig már két csepeli munkástanács nyolcadikán kiadott közös nyilatkozata jellemzi a leghívebben, ezért érdemes kommentár nélkül, teljes terjedelmében idéznünk azt: „Feloszlatozó nyilatkozat. A magyar nép forradalmának tisztelt október 23-i események hoztak létre minket abból a célból, hogy független, szabad Magyarországot építsünk és teremtsük meg a félelem nélküli életet. Az időközben bekövetkezett események bizonyítják, hogy e kötelességeinket a jelenleg fennálló körülmények között teljesíteni nem tudjuk. Számunkra nem vár végrehajtásnál egyéb szerep. (Sic!) Meggyőződésünk ellenére rendeleteket végrehajtani nem tudunk, nem nézhetjük tétlenül, hogy munkástanács tagokat minden különösebb indok nélkül letartóztatnak, zaklatnak és az egész munkástanácsot lényegében ellenforradalmárnak bélyegezzék. Végső soron arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy egyéni sorsunkkal nem törődve, a dolgozók véleményének megfelelően visszaadjuk megbízatásunkat. A fenti elhatározásunk nem jelenti azt, hogy a felelősség alól kívánunk kibújni, azonban úgy véljük, hogy a jelenlegi helyzetben a dolgozók kívánságait megvalósítani nem tudjuk, létezésünkkel nem hitegethetjük dolgozó társainkat, és ezért megbízatásunkat visszahelyezzük dolgozó társaink kezébe. 1957. január 8-án. Csepeli Vas- és Fémművek Munkástanács Elnöksége. Csepel Vas- és Acélöntödék Munkástanácsa.”⁵⁸⁴

1956 végétől, 1957 elejétől a munkástanácsok tevékenységében szerepet vállaló emberekre, jórészt ipari munkásokra nehéz korszak köszöntött. Már 1956 végén megkezdődtek a letartóztatások, amelyek 1957-ben, 1958-ban, sőt még 1959-ben is folytatódtak.⁵⁸⁵ Hogy országosan hány munkástanácsi vezetőt, tágabban ipari munkást érintettek a megtorlások, számszerű pontossággal jelenleg még nem állapítható meg, de azt azért tudjuk, hogy a forradalmi tevékenységért kivégzettek körében jóval az átlag felett voltak fizikai munkások. A letartóztatottakkal a munkások egy része nem

⁵⁸⁰ PIL 290. f. 1/40. ő. e. Sárvári Simon KGM osztályvezető jelentése. 1956. dec. 13.

⁵⁸¹ Lásd írásunk III. és IV. fejezetének a bérezésről szóló részeit!

⁵⁸² 1956. november 22-én, alig egy héttel a Nagybudapesti Központi Munkástanács megalkulása (november 14.) után, az Elnöki Tanács rendeletben szabályozta a munkástanácsok működését.

⁵⁸³ PIL 290. f. 1/45. ő. e. A MOM munkástanácsának 1956. dec. 17-i ülése.

⁵⁸⁴ PIL 290. f. 1/43. ő. e.

⁵⁸⁵ ÁBTL M-16 386. „Debreczeni János” ügynök. Feljegyzés. 1959. ápr. 22.

csak szimpatizált, hanem például a DIMÁVAG-ban titokban pénzt is gyűjtött családjaik megsegítésére.⁵⁸⁶ Az akció inkább kezdetben volt eredményes, később elapadtak az adományok. Mindenesre a kezdeményezés az összegyűjtött összegtől függetlenül, önmagában is jelentősnek mondható, hiszen a gyáron belüli gyűjtés tiltott, „illegális szervezkedésnek” minősített és rendőrséglel megfigyelt dolog volt.⁵⁸⁷ Egy 1960-as ügynöki jelentés nem csak arról tanúskodik, hogy még akkor is élt ez a kezdeményezés, hanem igen érdekes módon az egykori „vörös segély” eszméjének ellentétéként „fehér segély”-nek nevezte az akciót.⁵⁸⁸ Azokat a munkástanács tagokat és a forradalomban más módon részt vállalt embereket, akiket nem internáltak és nem börtönöztek be, hanem a gyárban maradhattak, a besúgók segítségével állandó megfigyelés alatt tartották – még a hatvanas években is.⁵⁸⁹ Még inkább ezt tették azokkal, akik ítéletüket letöltve vagy az internálásból hazaengedve álltak vissza a munkába.⁵⁹⁰ Fontosabb események közeledtével, főleg október 23. előtt ezeket az embereket néhány napra egyszerűen bevitték a rendőrségre és csak az évforduló elmúltával engedték ki őket.⁵⁹¹ Ez a nehéz, nyomasztó helyzet az elítélt munkások (és természetesen minden más foglalkozású ember) családtagjait is jellemezte.⁵⁹²

Tekinthetők-e munkásfelkelésnek az 1956 őszi események? Véleményünk szerint részben tekinthetők annak, amennyiben az ipari és más „városi” munkás rétegek mindvégig kiemelkedő szerepet játszottak benne. Nem volt azonban kizárólagosan munkásmegmozdulás, mert a forradalomban a magyar társadalom szinte minden rétege aktív szerepet vállalt, nem csak a munkások. Ilyen értelemben inkább egyfajta nemzeti felkelés volt az ország külső függésével és a diktatórikus belső viszonyaival szemben. A munkások politikai törekvéseinek legfőbb céljai egyébként nem is voltak specifikusan „proletár” célkitűzések, hanem túlmutattak azon: az ország legáltalánosabb problémáit kívánták megoldani.

(1956 után) Az 1956-os forradalom utáni években valamelyest rejtettebbé vált a politikai rendőrség gyári jelenléte, de aktivitása egyáltalán nem csökkent. Beavatkozása a munkások és a gyárak mindennapi életébe majd csak a hatvanas évek derekától válik visszafogottabbá. A visszafogottabb jelleg persze egyáltalán nem volt egyenlő a megszűnéssel: a munkások, miként az egész magyar társadalom megfigyelése és ellenőrzése egészen vizsgált korszakunk végéig (sőt az 1980-as évek végéig) megmaradt. Érdemes ezt egyetlen példa segítségével közelebbről is szemügyre vennünk. Az 1960-as évek közepén a dunai városi üzemekben, főleg a Dunai Vasműben rendszeresen figyelték, és hivatalos jelentésekben rögzítették a „belső reakciós erők” tevékenységet. 1964-ben a Fejér megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Osztálya Dunai-

⁵⁸⁶ ÁBTL M-16 835. „Gál András” ügynök. Jelentés. 1958. márc. 4.

⁵⁸⁷ U. o. „Gál András” ügynök. Jelentés. 1958. máj. 16.

⁵⁸⁸ ÁBTL M-16 384. „Hernádi András” ügynök. Jelentés. 1960. aug. 31.

⁵⁸⁹ ÁBTL M-16 835. „Gál András” ügynök. Több jelentés.

⁵⁹⁰ Molnár Adrienne: Szabadlábba ítélve. In: Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. 1956-os Intézet. Budapest, 2003. 245–270. o. U. ő: „Minden eszközzel gátoltak bennünket”. A Borsod megyei munkástanács vezetők sorsa a forradalom leverése után. Évkönyv 2001. IX. 1956-os Intézet. 111–127. o.

⁵⁹¹ ÁBTL M-16 386. „Debreczeni János” ügynök. Jelentés. 1958. nov. 5.

⁵⁹² Kőrösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne: „Kemény tanulság volt”. Az 1956-os forradalom utáni megtorlás következményei munkáscsaládokban. In: *Munkástörténet – munkásantropológia*. Szerk.: Horváth–Pethő–Tóth. Napvilág Kiadó. Budapest, 2002. 104–114. o.

városi Kirendeltsége 178 „ellenséges kategóriához tartozó személyt” tartott nyilván, akiknek fő „támadási iránya” a rendőrség szerint a gazdaság volt. Ezért nagy figyelmet szenteltek annak, ha a munkások elégedetlenkedtek a normamelés miatt, mint történt az a Vegyesipari Vállalat Szandál üzemében, vagy megjegyzéseket tettek a bérezésre. A hatvanas évek közepén a politikai rendőrséget különösen az érdekelte, hogy ösztönözte-e valaki társait valamilyen cselekvésre is. Ennek megfelelően külön megfigyelték azt a munkást, aki a „munkahelyén állandóan elégedetlenséget szít, bírálja bérezési politikánkat, úgy nyilatkozik, hogy ’közös erővel fel kellene lépniük a munkásoknak’, de szerinte ezt egy ilyen ’spicli’ rendszerben nem lehet megtenni”.⁵⁹³ Ellenséges munkahelyi véleményként tartották nyilván azt is, ha valaki megpróbálta lebeszélni társait arról, hogy túlorát vállaljanak: „letelt a munkaidőd, állj fel, hagyj ott mindent. Mit dolgozol ezeknek, hiszen a pénzt ők teszik zsebre, te pedig melózhatsz” – idézte a rendőri jelentés az egyik munkást.⁵⁹⁴ Véleményünk szerint ezek a megnyilvánulások valójában nem voltak veszélyesek a forradalom óta már konszolidálódott rendszerre (1964-ben vagyunk). Helyesebb úgy felfognunk azokat, hogy minden munkahelyen előfordulnak „dumás”, alaptermészetük szerint kritikus, elégedetlenkedő emberek, akik bármit hajlamosak bírálat tárgyává tenni, de komoly cselekvésre nem gondolnak. Ugyanakkor érdemes felfigyelnünk a rendőri jelentések által idézett megjegyzésekre tartalmára, mert azok segítenek megérteni, hogyan gondolkodtak a munkások a hatvanas évek közepén. Igen figyelemre méltónak tartjuk például a független érdekvédelmi szervezet hiányának, az alulról kezdeményezett munkásösszefogás lehetetlenségének bírálatát. Az egy évtizeddel korábbi helyzethez hasonlóan a politikai rendőrség ezekben az években is megkülönböztetett figyelmet szentelt a munkások nemzeti kérdéssel kapcsolatos megnyilvánulásainak. 1964. decemberében Tihanyi Lajos őrnagy egyik jelentésében fontosnak tartotta egyes erdélyi származású munkavállalók ama véleményét – nem egyetértéssel – idézni, hogy a Románia és a Magyarország közötti „szocialista testvériség alapja az erdélyi magyarság elnyomása”.⁵⁹⁵

(Munkahelyi pártszervezetek) Lényegében minden munkahelyen működtek pártszervezetek, a nagyobb üzemekben függetlenített (fizetett) titkárral. A vállalat irányítására, az egyes munkahelyi döntések meghozatalára gyakorolt befolyásuk időszakunk egészében nagy volt, hiszen az egész pártállami rendszer a kommunista párt „eszmei, politikai vezető szerepé”-n nyugodott. A gyárigazgatók között többségben voltak az újonnan kiemelt káderek, akiknek jó része egyébként korábban fizikai munkás volt, és kinevezésüket elsősorban pártkapcsolataiknak, politikai megbízhatóságuknak köszönhették. A pártszervezetek jogosultsága volt a gyári a szakszervezetek munkájának irányítása is. Látható tehát, hogy a vállalatok életének minden területén, a gazdaságirányításban ugyanúgy, mint a szociális, munkásellátási kérdések intézésében, pontosabban az azzal kapcsolatos döntéshozatalban a pártszervezetek különösen fontos szerepet játszottak. A munkások már a kezdet kezdetén bizonyos gyanakvással figyelték a pártszervezetek működését általában, különösen pedig azt, hogy a nem függetlenített pártvezetők, például alapszervezeti titkárok is többletjövedelemhez jutottak a gyártól, vagy mentesítették magukat a termelőmunka alól, noha munkahelyi

⁵⁹³ ÁBTL O-13/582. Összefoglaló jelentés. 1964. okt. 19.

⁵⁹⁴ ÁBTL O-13/582. Tájékoztató jelentés. 1964. dec. 16.

⁵⁹⁵ U. o.

státuszuk nem változott.⁵⁹⁶ Egy hangulatjelentés már 1948 nyarán arról számolt be, hogy az egyik fővárosi főüzemben a párttitkár „termelési pótlék címén 7–800 forintot vett fel az igazgatóságtól, ami egyes dolgozóknak elégedetlenséget keltett. Ezek azt hangoztatják, hogy a párttitkárnak sem jár több mint nekik”.⁵⁹⁷ Maguknak a tényleges fizikai munkát végző munkásoknak viszont csak egy kis része lépett be az MDP-be, majd az MSZMP-be. Különösen az 1956-ot követő években volt erős a tartózkodás a párttaggá válással szemben, elsősorban a fővárosi nagyüzemek munkásai részéről.⁵⁹⁸

Az 1956-os munkástanácsi követelések között gyakran bukkant fel a gyári pártszervezetek megszüntetése is, mondván: a direkt politika száműzéssé a munkahelyekről. Egy 1957 márciusában írott jelentés szerint decemberben még az volt az üzemi munkástanácsok álláspontja, hogy „az üzemekben nem engedélyezik az MSZMP szervezését”, és hogy azt „a maguk módján igyekeztek is akadályozni”.⁵⁹⁹ Gyakran bukkant fel olyan követelés is, hogy munkásgyűlés döntsön arról, működhessen-e pártszervezet az üzemekben.⁶⁰⁰ A hatvanas években a vállalatok irányítása egyre inkább az ún. üzemi négyzőg kezébe került, amely általában az igazgatóból, a gazdasági igazgatóból (főkönyvelőből), a párttitkárból és a szakszervezeti titkárból tevődött össze. Ez a vezetés többszörös áttételen keresztül tartott azután kapcsolatot a fizikai dolgozókkal, amelyben a brigádvezetők és a szakszervezetek alapszervezeti titkárai játszottak igen fontos szerepet.

A gyárak életéhez hozzátartoztak a különféle gyűlések és értekezletek, amelyeket természetesen szintén felülről szerveztek. Ilyenek voltak például az ötvenes évek elején a „Szabad Nép félórák”, amelyeken – munkaidőben – egy munkás egy kijelölt cikket olvasott fel társainak az MDP központi lapjából; a rendszeres párt- és szakszervezeti taggyűlések, a hatvanas években megszaporodó brigádgűlések és termelési értekezletek, az ún. önbírálati órák és a hivatalos ünnepek (április 4., május 1., november 7.). Időnként összejöveteleket, rendezvényeket szervezett a gyári DISZ és MNDSZ szervezet, a Szovjet-Magyar Baráti Társaság is.

Az 1950-es évek elejétől kezdve igyekeztek kötelezővé tenni a gyárakban az „elvtárs” megszólítást, függetlenül attól, párttag volt-e valaki vagy sem. Kezdetben ez egyes munkásokban ellenérzést keltett, mert az 1945 előtti viszonyoktól eltérően a szó ekkor már nem összetartozásukat fejezte ki, mint egykor, hanem inkább a hatalom iránt hűséget, konformitást; mások számára meg egyszerűen csak szokatlan, nem bevett megszólítási forma volt. Az 1956-os forradalom idején az üzemek nagy többségében szakítottak is ezzel a néhány éve kötelezővé tett gyakorlattal, inkább a „szaktárs”, más beosztású dolgozóval kapcsolatban esetleg a „kartárs”, ritkábban a „polgártárs” megszólítások visszaállításával, bevezetésével próbálkoztak.⁶⁰¹ A forrada-

⁵⁹⁶ MOL-M-KS-276. f. 53/107. ő. e. A szociáldemokratizmus megnyilvánulásai... 1952. szeptember. Az előterjesztés szerint azért „lázul az alsóbb funkcionáriusok tömegkapcsolata”, mert „a pártmunka cégére alatt a termeléshez szükséges munkát egyáltalán nem végzi[k]”.

⁵⁹⁷ MOL-M-Bp. 95f. 2.cs. 168/a/1. ő. e. 1948. aug. 9-i hangulatjelentések.

⁵⁹⁸ MOL-M-KS-288. f. 5/96 ő. e. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. szept. 23-i ülése. Jelentés a munkáosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről...

⁵⁹⁹ PIL 290. f. 1/44. ő. e. Jelentés a Magyar Selyemipari Vállalatról. 1957. márc. 12.

⁶⁰⁰ PIL 290. 1/56. ő. e. Információs jelentés. 1956. dec. 28.

⁶⁰¹ Az Ikarus Karosszéria és Járműgyár munkástanácsa egyaránt használta a szaktárs és a polgártárs megnevezéseket is. – PIL 290. f. 1/43. ő. e. 1956. nov. 2-i és nov. 16-i ülések jegyzőkönyve.

lom leverése után a gyárakon belüli hivatalos szóhasználatban újra kötelezővé vált az „elvtárs” megszólítás, amit azonban a munkások többsége (nem mindenki) inkább csak feljebbvalóival szemben használt, egymás között került.

2. A BÉREZÉS

(Bérezés és ideológia) A marxista-leninista ideológia szerint a szocializmusban a bér közgazdasági tartalma átalakul: már nem „a munkaerő ára”, mint a kapitalizmusban, hanem egyfajta „társadalmi elismerés” a dolgozó számára a „közösség érdekében végzett munkájáért”, hogy szükségleteit kielégíthesse. A szocialista tulajdonviszonyoknak köszönhetően itt nem termelődik értéktöbblet – érveltek –, mint a „kizsákmányoló jellegű” kapitalista gazdaságokban, amit azután a tulajdonos elsajátít. Ebből következően a munkás a szocialista rendszerben már úgy dolgozhat a munkahelyén, mint a „gazda”, aki a sajátjában dolgozik, ezért kellő belátással kell fogadnia – és öntudatosan így is fogadja – a számára megállapított bért, nem harcol annak emeléséért, hiszen akkor saját maga és munkástársai ellen folytatna bérküzdelmet. Ez az ideológus megközelítés a Rákosi rendszerben a felső szintű politikai határozatokban is gyakran felbukkant. 1956 után a politikai döntések alátámasztására már ritkábban használták, a hatvanas évek második felében pedig a politikai gazdaságtan tankönyvek lapjaira húzódtott vissza, a gyakorlati gazdaságpolitikában már nem emlegették. (A rendszernek ez a kiadása, ha úgy tetszik: mutációja, pragmatikusabb, kevésbé ideológus volt, mint az 1956 előtti, eredeti modell). A munkások valóságos helyzetére a szocialista bérezésnek ez a marxista-leninista értelmezése persze nem gyakorolt különösebb hatást, mert azt gyakorlati tényezők, a bérek és a béren kívüli juttatások illetve az árak befolyásolták. Vagyis a munkást az érdekelte, mennyi a reálbére.⁶⁰² Emellett – másodsorban – az sem volt közömbös számára, hogyan mérik munkáját, és milyen elvek szerint, milyen pontossággal számolják ki az érte kapott fizetséget, továbbá, hogy milyen adottságait értékeleik a bérezés során: inkább szaktudását, vagy ellenkezőleg a munkavégzés fizikai nehézségét. Egyszóval, nem volt közömbös a bérezés módja, elvrendszere sem.

(A szovjet bérezési rendszer átvétele) Az 1940-es évek végétől kezdődően a bérezési rendszer sokoldalú változáson ment keresztül. Központosították és országosan egységesítették a bérgazdálkodást, ebben a tekintetben is követve a szovjet példát.⁶⁰³ Az ott alkalmazott besorolási rendszerhez, a „tarifnája szetká”-hoz hasonlóan országosan egységes nomenklatúra és bérkategorizálási rendszert vezettek be azzal a céllal, hogy minden munkavállaló beilleszthető legyen az országosan egységes rendszer valamelyik kategóriájába. Egyidejűleg megsokszorozták az ún. besorolási útmutatókban leírt munkakörök számát: számuk az 1947-es 256-ról kb. 1949-re 2500-ra nőtt. Átalakították az iparágak bértarifák szerinti sorrendjét,⁶⁰⁴ egyre nagyobb előnyökhöz jut-

⁶⁰² Ezzel az alapvető fontosságú kérdéssel a IV. fejezetben foglalkozunk.

⁶⁰³ A szovjet gyakorlatra ld.: Walter D. Connor: *The Accidental Proletariat. Workers, Politics, and Crisis in Gorbachov's Russia*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey. 1991. 103–143. o.

⁶⁰⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/20. ő. e. A darabbérezés bevezetése és a bértarifák. D. n. [1951 nyár]

tatva a nehézipari ágazatokat. Megváltoztatták a teljesítmények mérésének és a bérek kifizetésének módjait is, miközben a teljesítménybér egyik legegyszerűbb formáját, a darabbért igyekeztek a lehető legszélesebb körben elterjeszteni. Végeredményben egy nagyon bonyolult, sőt több vonatkozásban áttekinthetetlen bérrendszer alakult ki. Egyidejűleg felgyorsult a bérskála összehúzásának folyamata, annak nyomán tovább csökkent a képzettségi szintek közötti bérkülönbség; a képzettség, a szaktudás le-, a képzettséget nem igénylő nehéz testi munka viszont felértékelődött.

(A bérezési rendszer egységesítése) Az országosan egységes bérezési rendszer bevezetése felszámolta az önálló vállalati bérgazdálkodást, és ezzel eltörölt minden korábban kialakult sajátos bérezési módot. „A helyzet az, hogy bérvonalon az alsó szervek hatásköre jelenleg igen szűkre szabott, ez vonatkozik elsősorban a vállalatokra, az ipari és kereskedelmi központokra és részben a minisztériumok termelési főosztályaira” – állapította meg maga az Országos Munkabér Bizottság egy 1950 tavaszán készült elemzésben.⁶⁰⁵ Persze egy munkásnak fogalma sem volt arról, hogy a párt-, a szakszervezeti és az államigazgatási apparátusban különböző szervek tucatjai foglalkoztak⁶⁰⁶ bérezési kérdésekkel, nem hagyva teret az önálló helyi döntéseknek. Ő csak a központosítás következtében keletkezett bürokratizmust és a túlbonyolítottságot érzékelhette, no meg azt, hogy ennek következtében saját munkateljesítménye és az érte kapott bér között gyakran nem lehetett logikus összefüggést találni. A havonta megkapott, központi előírások szerint készített bérelszámolási íveken és a fizetésjegyzékeken ugyanis olyan megnevezések és számítási kulcsok szerepeltek, amelyeket csak az tudott követni, aki megszerkesztette, vagy talán még az sem. Egy 1953-ban készült pártjelentés meg is állapította, hogy a bányászok nem ismerik ki magukat az ún. „szakmányadási lapon”, amelyen a végzett munkákat kellett volna vezetni napról napra, ezért nem is törődnek azokkal.⁶⁰⁷ Az említett, előre nyomtatott lapokon ugyanis 15-féle tevékenység szerepelt, és bármelyiket is végezték egy adott napon, arról hétféle adatot kellett volna rögzíteniük.

A hatvanas években a bérezés áttekinthetőbbek lett, ennek köszönhetően a munkások is tisztábban látták az összefüggést havi teljesítményük és bérük között. Ez rész-

⁶⁰⁵ MOL XIX-A-16-a 224. d. Az OMB 1950. márc. 31-i elemzése.

⁶⁰⁶ A bérrendszer szövevényességének, bürokratikusságának érzékeltetésére megemlítjük, hogy a legfelső szintű párt és állami irányító szervek (MDP Politikai Bizottsága, Titkársága és Államgazdasági Osztálya, illetve a Minisztertanács Bértitkársága és az Országos Tervhivatal) mellett 1950 táján a gazdasági terület irányításával még az alábbi szervek foglalkoztak: Országos Munkabér Bizottság, konkrétan annak Titkársága, a szaktárcák munkaügyi főosztályai vagy munkaügyi csoportjai, az ipari központok bér- és normaügyi előadói, a vállalatok személyzeti, bér- és normaosztályai, legalsó szinten pedig a vállalati normások és az időelemzők tízezrei. A felsoroltakhoz társult még a Pénzügyminisztérium, valamint a Kinevezési- és Alkalmazási Bizottság tevékenysége, szoros kapcsolatban állva a szakminisztériumok személyzeti osztályaival, de bizonyos mértékig még az Országos Létszámbizottság is beleszólhatott bérezési kérdésekbe. Külön apparátust működtetett a bérezés ügyeinek intézésére és a döntéshozatal előkészítésére a szakszervezetek országos központja is (SZOT Bérosztály), emellett az egyes iparági szakszervezeteknek is voltak bérügyekkel foglalkozó osztályai. Később csökkent az állami irányító szervek száma, maga az OMB is elvesztette jelentőségét, de a döntések továbbra is az üzemektől távol, az irányító központokban születtek. – MOL XIX-A16-a 224. d. Az OMB elemzése a bérezésről. 1950. márc. 31.

⁶⁰⁷ MOL-M-KS-276. f. 53/145. ó. e. Tájékoztató az üzemi dolgozók... által felvetett... problémákról. D. n. [1953 ősz]

ben a bérelszámolás és a teljesítmények nyilvántartása terén végrehajtott bizonyos egyszerűsítéseknek, részben annak volt köszönhető, hogy az üzemeken belüli bérezési elveket ritkábban változtatták, ennek következtében volt idő megszokni és kiismerni a bérelszámolás helyi formáit. A vállalati önállóság jelentősebb mértékben azonban csak a hatvanas évek végén, a gazdaságirányítás reformjának keretében növekedett meg, amikor a továbbra is érvényes központi szabályok betartása mellett már helyileg dönthették el, hogy az egyes munkateljesítményeket hogyan bérezik, főleg hogyan premizálják.

Az általunk vizsgált korszakban azonban nem ez a viszonylagos önállóság volt a jellemző, hanem az, hogy részletekbe menő központi utasítások szabták meg a vállalati gazdasági feladatokat, sőt azok végrehajtásának módját is. Az „alsóbb szervek” (minisztériumoktól kezdve le a vállalatokig) feladata nem lehetett más, csak a nagy központi terv lebontása, majd annak pontos végrehajtása.⁶⁰⁸ Az anyag-, energia- és eszközfelhasználáshoz hasonlóan azt is pontosan előírták, hogy a tervben engedélyezett munkaerő-felhasználás milyen bértömeg igénybe vétele mellett történhet. Ettől eltérni nem volt szabad, mert a beralap túllépéséért a vállalatok vezetőit szigorúan büntették. Sőt, az MDP Államgazdasági Osztálya még a munkásokkal szemben is retorziókat helyezett kilátásba, mondván: a „beralap túllépésért a vezetők mellett felelősség terheli a munkásokat is”.⁶⁰⁹ Ez a rendszer a gyakorlatban igen rugalmatlannak bizonyult – elsősorban azért, mert még sikeres gazdasági tevékenység esetén sem tette lehetővé annak bővítését, hiszen más erőforrásokhoz hasonlóan, a tervben rendelkezésre bocsátott beralap sem volt növelhető. (Emellett gyakran látszattevékenységek folytatására ösztönzött, amilyen a „raktárra termelés”, a szocialista gazdasági rendszer e fontos jellegzetessége volt. Azokat a gazdasági tevékenységeket nevezték így, amelyek eredménye, a termék nem realizálódott a piacon, mert nem volt rá kereslet, ezért az előállított termékek vagy az ipari üzem, vagy a kereskedelem raktáraiban heverték el. A megkapott beralapot viszont, hasonlóan a központilag kiutalt más erőforrásokhoz, feltétlenül fel kellett használni, vagyis termelni kellett, hiszen ellenkező esetben a következő évi tervben a gazdaságirányító szervek kisebb bértömeget engedélyeztek volna a vállalat számára. A munkások természetesen felismerték azt, ha az általuk előállított termék végállomása a raktár lett, ami rossz hatást gyakorolt munkamoraljukra.)

(A teljesítménybérezés szerepének növelése) A bérrendszerben az egyik legfontosabb változás a teljesítménybérezés szerepének megnövekedése volt az időbéres javadalmazás rovására. A 3 éves terv utolsó évében, 1949-ben változtattak tovább a munkások bérezési kategóriák szerinti besorolásán is. Megszüntették azt a mindössze néhány évvel korábban bevezetett rendszert, hogy a munkásokat előbb szakképzettség szerint sorolják bérkategóriákba, majd azokon belül még további csoportokba. Ehelyett egységes, a szakképzettséget figyelmen kívül hagyó kategorizálást vezettek be, 22 nagy csoportba osztva a munkásokat. Ez a változtatás már annak a gazdaságpolitikai szemléletnek a jegyében született, amely főleg a napi, darabszámban kifejezett teljesítményt nézte, és kevésbé értékelte a képzettségtől, a szaktudástól függő minőséget. Ennek ellenére a bérezési kategóriákba sorolás átalakításának a gyakorlatban ekkor még nem volt sem különösebben hátrányos, sem különösebben előnyös következménye, mert a besorolási kategóriák számát nem csökkentették, és a képzettebb munkásokat

⁶⁰⁸ Friss István: A szocialista iparosítás elvi kérdései. I. m.

⁶⁰⁹ MOL-M-KS-276. f. Tájékoztató. 1952. jan. 8.

most is általában a jobban fizetett kategóriákba sorolták. Ezzel szemben már ekkor erős bérfeszültséget keltett, hogy a magasabb és az alacsonyabb bérkategóriák közötti különbségeket, az ún. koefficienszt jelentősen csökkentették, magyarán összébb húzták a bérskálát. E változtatás miatt a szakképzettebb munkások komoly hátrányt szenvedtek, hiszen a béarányokban addig a javukra mutató különbségek mértéke tovább csökkent: a legképzettebbnek minősített csoport átlaga csak 1,55-szöröse volt a legkevésbé képzettekének.⁶¹⁰ (Egy-egy munkás fizetése között természetesen ennél sokkal nagyobb, akár 3–4-szeres különbségek is lehetett). 1948 és 1950 között egyre több munkaterületen alkalmazták az ún. mutatószámok bérezését, amely tulajdonképpen a teljesítménybérezés egy sajátos, még időbéres elemeket is tartalmazó formája volt.⁶¹¹ Ez azt jelzi, hogy az állam, mint tulajdonos a termelés növelését tartotta fő feladatának: sok munkaterületen a valóban hatékonyabb teljesítménybérezés bevezetését szorgalmazta a munkások által jobban kedvelt időbérezés helyett.

(Az egyenes darabbér) Az ipari munkások bérezésében a legnagyobb változás 1950 tavaszán történt. Ekkor egy legfelső szintű párthatározat nyomán⁶¹² az ipari vállalatok többsége számára kötelezővé tették a darabbér bevezetését. Erre a bérezési formára a Gerő Ernő vezette központi gazdaságirányító szervek mint egyfajta bérezési csodafegyverre tekintettek, ezért bevezetésének segítésére nagy erőket mozgósítottak. 1950 áprilisában az MDP Titkársága elrendelte például, hogy a központi ütemterv szerint megtett lépésekről az illetékes üzemek és a minisztériumok hetente készítsenek jelentést a Titkárság számára. A hivatalos pártlap, a Szabad Nép számára pedig kötelezővé tette, hogy május 7-én vezércikkben foglalkozzék a kérdéssel.⁶¹³ Ennek a bérezési formának az alkalmazását erőltették a gazdasági minisztériumokban dolgozó szovjet tanácsadók is. 1951-ben a KGM-ben például Borcov és Velikánov tanácsadók a magyar gyáripár egészére vonatkozóan azt állapították meg, hogy a darabbérben dolgozók 58%-os aránya alacsony, jóval elmarad a Szovjetunió gépiparának 70–75%-os arányától.⁶¹⁴ A széles körű elterjesztés érdekében a darabbérben végzett munkákra központilag 20%-kal nagyobb bértömeg kiutalását rendelték el, mint a hasonló jellegű időbéres feladatok elvégzésére. Ezen intézkedések következtében az első öt éves terv időszakában folyamatosan nőtt a darabbérben dolgozó ipari munkások aránya: míg 1949-ben 41,7%-uk, addig 1952-ben már 61,6%-uk végezte munkáját ebben a bérezési formában.⁶¹⁵ A bérreform egyik legfontosabb elemeként jelentős mértékben megemelték a 100%-os teljesítményekkel szembeni követelményeket, és megszüntették az ún. progressziót, vagyis azt a gyakorlatot, hogy a 100% feletti teljesítményekért progresszíven és nem lineárisan fizetnek több bért.⁶¹⁶ (Ezért nevezték hivatalosan is „egyszerű, progresszió nélküli darabbér”-nek ezt a bérezési módot). A szakszervezetek

⁶¹⁰ MOL XIX-A-16-b 1527. d. Bérpolitika III. Tarifarendszerünk fejlődése. 1952. ápr. 2. – Más forrás ettől némileg eltérően, iparáganként változóan 1,5–2,0-szeres különbségről informál. Az eltérést azonban egyáltalán nem mondható jelentősnek. – MOL XIX-A-16-b 842. d. A bér- és munkaügy alakulása...

⁶¹¹ U. o.

⁶¹² MOL-M-KS-276. f. 54/97. ő. e. A Titkárság 1950. ápr. 26-i ülése.

⁶¹³ U. o.

⁶¹⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/21. Jelentés... Borcov és Velikánov szovjet tanácsadó elvtársak javaslatainak végrehajtásáról. 1952. febr. 2.

⁶¹⁵ MOL XIX-A-16-b 842. d. A bér- és munkaügy alakulása... 1954. okt. 22.

⁶¹⁶ U. o.

számítása szerint a progresszió eltörlése önmagában 4–6% bércsökkenést idézett elő. További 3%-kal csappantotta meg a munkáskereseteket a különféle pótlékok elvonása.⁶¹⁷ Egyes szakmák dolgozóinak további anyagi veszteséget okozott az is, hogy a Népgazdasági Tanács 432/22/1951. N. T. sz. határozata nyomán több iparágban vagy megszüntették, vagy csökkentették a természetbeni juttatásokat (dohányipar, malomipar, bőripar, textilipar, faipar, vegyipar, söripar, áramszolgáltatás, húsipar stb.). Ez olyan súlyos érdeksérelem volt, hogy miatta a munkások egy része felmondott, mint történt az például a törökszentmiklósi és bicskei malomban. Másutt bojkottálták a szakszervezeteket és az üzemi bizottsági választásokat. A Kőbányai Sörgyár munkásai kijelentették, ezután nem fognak szakszervezeti díjat fizetni, megint más helyen nyíltan elégedetlenkedtek, mondván: „éhes gyomorral nem lehet csatát nyerni”.⁶¹⁸

Az egyenes darabbér a lehető legegyszerűbb teljesítménybérezési forma volt: a fizetési periódusban megtermelt munkadarabok számától tette függővé a béreket. A darabbérnek ez a formája főleg az egyszerűbb, darabszámban jól kifejezhető munkateljesítmények mérésére volt alkalmas, ezekben az esetekben valóban ösztönözhetette a magasabb teljesítményeket. 1950-től kezdve az egyenes darabbér rendszerének egyre szélesebb körű alkalmazásával együtt változtattak a besorolásokon is. Ennek lényege az volt, hogy elsősorban a munkákat, a munkafeladatokat kategorizálták bérfizetési szempontból, függetlenül attól, milyen volt a munkás személyes besorolása, míg korábban bármilyen munkafeladatot kapott is egy munkás, ha teljesítette azt, a kategóriáját megillető bérrel díjazták. Most viszont a besorolásától, a szakképzettségétől és a vállalati munkaszervezetben elfoglalt pozíciójától függetlenül csak a darabszámban mért napi (esetleg heti, ritkábban havi) teljesítménye után kapott bért, képzettségétől és begyakorlottságától jórészt függetlenül. Az a törekvés, hogy a bér túlnyomó részben a magasabb darabszám előállításától függjön, csak abban az esetben lehetett volna megfelelő, ha a gyártmányok minden esetben pontosan számba vehetők lettek volna, és a kész munkadarabok minőségében sem keletkezhett volna számottevő különbség. Ilyen munkafeladat azonban csak kevés volt. Más feladatok esetében viszont az egyenes darabbér erőszakolása több kárt okozott, mint amennyi hasznot hozott, mert a minőség rovására ment. A mennyiség előnyben részesítése a minőséggel szemben a legképzettebb, legbegyakorlottabb régi munkások munkahelyi pozícióit gyengítette, mert őket is arra kényszerítette, hogy nagy darabszámot állítsanak elő sietős munkával, de gyenge minőségben. Az egyenes darabbérben dolgozók esetében a szakképzettséget csak az állásidők bérezésénél (amikor a munkás a gyár hibájából nem tudott termelni) vették tekintetbe, mert arra az időre az illető bérkategóriája szerinti órabért fizettek, amely a képzettségétől és begyakorlottságától függött.

Az ötvenes évek elején a kategóriák számát a korábbi 22-ről mindössze 6–8-ra csökkentették, egyidejűleg országosan egységes, több ezer munkafajtát tartalmazó besorolási útmutatókat készítettek. Ezek tulajdonképpen példatárak voltak arra, hogy adott munkáért egy adott munkás mennyi bért kaphat. A fentebb mondottaknak megfelelően a besorolásban csak korlátozott szerepet kapott a munkás szakképzettsége, és az, hogy mennyire önállóan, mekkora egyéni felelősséget igénylően végzi a munkáját, a vezető szempont a fizikai erőlködés nehézsége volt.⁶¹⁹ Ezzel kapcsolatban

⁶¹⁷ PIL (SZKL) SZOT ir. Bér. 1950. 32. d. Feljegyzés Apró elvtársnak. 1950. máj. 24.

⁶¹⁸ PIL (SZKL) SZOT ir. Bér 1952. 24. d. Feljegyzés a természetbeni juttatás és kedvezményes vásárlás megszüntetéséről. 1952. jún. 24.

⁶¹⁹ MOL-M-KS-276. f. 116/20. ő. e. A darabbérezés bevezetése és a bértarifák. D. n. [1951. júl.]

maga a Tervhivatal állapította meg 1954-ben, hogy a szaktudás, továbbá a tapasztalat, a munkában eltöltött idő jelentőségének lebecsülése komoly gazdasági károkat okozott, amihez annyit tehetünk hozzá, hogy az anyagi veszteségen túl a munkások körében morálisan is rossz hatása volt.⁶²⁰ A bányászatban a föld alatt dolgozó munkások esetében az ún. szakmánybérezés uralkodott, amely a teljesítmény mérésén alapult, de a munka természetéből következően nem darabszámot vett alapul.

Mivel a munkásokat főleg a darabszám növelésében tették érdekeltté, az előállított termékek minőségének ellenőrzésére külön minőségi ellenőrzési osztályokat (MEO) kellett felállítani az üzemekben. A selejtes termelés azonban olyan általánossá vált, hogy azt a meózás képtelen volt orvosolni; „a gyakorlatban hibás, selejtes munkadarabért is fizettek bért. A MEO nem tudta ellensúlyozni a bérrendszer hibáit” – állapította meg egy elemzés 1957-ben.⁶²¹ A minőségi munkavégzés feláldozása a tervek mennyiségi teljesítése érdekében törvényszerű következménye volt a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején meghonosított gazdasági rendszernek: az üzemeknek nem voltak valódi gazdái, hanem egy nagy létszámú, hierarchikus felépítésű állami bürokrácia irányította azokat. Ezek az irányítók pedig elsősorban a központi előírások teljesítésében és kevésbé a tényleges gazdasági eredmények elérésében voltak érdekelték. Következménye volt továbbá a normák évről évre történt, nagyarányú emelésének is, minek következtében a munkások csak egyre magasabb, 1953 táján már 140–180%-os teljesítménnyel voltak, helyesebben: lettek volna (mert a valóságban nem voltak) képesek szinten tartani havi reálbérüket. A magasabb teljesítményszázalékok utáni hajsza pedig törvényszerűen a munka minőségének romlását vonta maga után. Az egyenes darabbér uralkodó bérezési formává tétele, minden áron történt erőltetése káros volt más szempontból is. Nem volt alkalmas ugyanis arra, hogy pontosan megmérjék azoknak a munkásoknak a teljesítményét, akik olyan természetű munkát végeztek, amelyet a teljesített darabszámmal nem lehetett megfelelően mérni. Ezért a bér még az akkori szabályok szerint sem állt összhangban a teljesítménnyel, egyesek viszonylag jól, mások rosszul jártak.

(A munkástanácsok a bérezésről) A darabbér széles körű alkalmazása ellen határozottan felleptek az 56-os munkástanácsok, mivel az alacsony munkabérekért ezt a bérezési módot (és a normarendezéseket) tették felelőssé. Helyette többnyire az órabéres javadalmazás visszaállítását követelték, és amennyiben összeget is megneveztek, általában 5–8 Ft közötti órabért követeltek annak hangsúlyozásával, hogy a bér megállapításánál a szakképzettséget jobban figyelembe kell venni. A munkástanácsok konkrét bérezési javaslatai elsősorban a legrosszabbul fizetett munkások helyzetén akartak javítani. A Danuvia Szerszámgépgyárban október 30-án, a Chinoin Gyógyszerárugyárban november 1-én foglalt állást teljesen azonos módon a munkástanács, miszerint a 800 Ft alatti béreket 15, a 800–1500 Ft közöttieket 10%-kal kell felemelni.⁶²² A munkástanácsoknak a bérrendszert illető bírálata nem merült ki a darabbérezés kritikájában. A Lámpagyár Munkástanácsa 1956. október 30-i ülésén például a szocialista bérrendszer egy másik fontos sajátosságát bíralták, amikor az egyik felszólaló a lényegére tapintva arról szólt, hogy „tönkretettük a magyar ipart, mert a

⁶²⁰ MOL XIX-A-16-b 842. d. A bér- és munkaügy alakulása... 1954. okt. 22.

⁶²¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/1. ő. e. Bérgazdálkodásunk néhány problémája ... 1957. dec. 14.

⁶²² PIL 290. f. 1/43. ő. e. A Chinoin Gyógyszerárugyár munkástanácsa 1956. nov. 1-i ülése, és u. o. 1/45. ő. e. a Danuvia Szerszámgépgyár munkástanácsa 1956. nov. 1-i ülése.

rohadt (sic!) bérpolitikával tönkretettük a minőséget. Ma újra kell majd kezdeni, mert ezzel a minőséggel nem mehetünk sehova sem”.⁶²³

(Korrekciók a forradalom után) A forradalom alatt felszínre tört bírálatok hatására 1957 folyamán a gyárak egy jelentős részében, illetve a gyárakon belül egyes üzemegekben átmenetileg időbérrel váltották fel a darabbért. A Kohó- és Gépipari Minisztérium irányítása alatt működő vállalatok nagy része például az időbérezésre tért át, közöttük olyanok is, ahol ez nem volt indokolt, mert ott a teljesítménybér volt a megfelelőbb bérezési forma.⁶²⁴ Azok az üzemek is jelentősen csökkentették a 100%-os teljesítményekkel szembeni követelményeket, amelyekben nem szüntették meg a darabbért. Sőt, olyan elképzelések születtek, hogy egy üzemen belül még azonos munkák esetében is többféle bérezési elvet alkalmazhassanak. Ezt egyébként először szintén a munkástanácsok vetették fel a forradalom alatt, illetve az azt követő hónapokban. A Vegyiparigép- és Radiátorgyár munkástanácsa odáig ment, hogy kimondta: a munkások dönthessék el, órabérben, vagy darabbérben kívánnak-e dolgozni? Ebben az igazán érdekes az, hogy egyes üzembrészek legjobb munkásai a teljesítménybér mellett álltak ki, mondván az órabéres átlagot a gyengén teljesítők erősen rontják.⁶²⁵

Ez a helyzet azonban csak egy rövid, átmeneti időszakban állt fenn. Még 1957-ben, az 1065/1957 sz. kormányhatározattal kimondták, hogy ahol csak megvalósítható, teljesítménybért kell alkalmazni. Ennek nyomán ismét gyors növekedésnek indult a teljesítménybérben dolgozók száma, 1957 végén az összes ipari munkáson belüli arányuk, iparáganként változóan, elérte a 45–60%-ot.⁶²⁶ A régi szemlélet azonban nem tért teljesen vissza, mert az egyenes darabbért többé nem tekintették a teljesítménybérezés uralkodó formájának. Helyette a munkateljesítmény mérésének helyileg, az adott munkaterületen leghatékonyabb formái megkeresését és alkalmazását ösztönözték. Volt olyan elképzelés például, amely a munkások számára egy minden körülmények között kifizetendő törzsbér és a teljesítménytől függő mozgó bér kombinációját akarta alkalmazni. Célja az volt, hogy a bér egyrészt ösztönözzön is a nagyobb teljesítményre, de a minőségi munkavégzés rovására menő hajszát csökkentse a törzsbér bevezetésével. Az ilyen és a hasonló elképzeléseket persze sokkal könnyebb volt politikai irányelvekben megfogalmazni, mint a gyakorlatban megvalósítani, hiszen annak során számos, olykor le nem küzdhető akadály merült fel.⁶²⁷ Az 1960-as évek derekán, második felében a munkások bérezésében megnövekedett a prémiumok szerepe, amelyeket egyes konkrét munkafeladatok sikeres elvégzése esetén, általában egy összegben fizettek.

(Vállalati bérszabályzatok) 1961-ben előrelépés történt a munkások bérezésében, amikor egy kormányhatározattal elrendelték, hogy minden vállalat köteles bérszabályzatot készíteni.⁶²⁸ Ezt követően egyre több vállalatnál vezették be ezeket az újfajta szabályzatokat, amelyeket egyébként nem helyben készítettek, hanem a vállalatok készen kapták a szakminisztériumoktól és az azokkal együttműködő ágazati

⁶²³ PIL 290. f. 1/42. ő. e. A Lámpagyár Munkástanácsának 1956. okt. 30-i ülése.

⁶²⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/47. ő. e. Tájékoztató a bérezési rendszerekről. 1958. márc. 24.

⁶²⁵ PIL 290. f. 1/43. ő. e. A Vegyiparigép- és Radiátorgyár munkástanácsa 1957. febr. 26-i és márc. 1-i ülése.

⁶²⁶ U. o.

⁶²⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/2957/29. ő. e. A MüM előterjesztése: „Az ipari munkások teljesítménybérezése”. D. n. [1957]

⁶²⁸ MOL XIX-C-5 42. d. A bérszabályzat tartalma és felépítése... 1961. jún. 14.

szakszervezetek vezetésétől.⁶²⁹ Az iparvállalatok dolgozóit két fő csoportba osztották: munkás állományúak és alkalmazottak. A munkásokat az adott iparágban érvényes tarifarendszer vagy külön személyi besorolás alapján, esetleg a kettő kombinációjával osztották be az egyes bércsoportokba. A hatvanas évek első felében, az iparvállalati bérszabályzatok figyelembe vették a szakképzettséget, megkülönböztetve szak-, betanított és segédmunkásokat, valamint a begyakorlottságot, végül a szakmában eltöltött időt is. Ennek megfelelően volt például „esztergályos I.” „esztergályos II.” és „esztergályos III.” kategória. Számításba vették a dolgozó általában tapasztalható szorgalmát és munkaköre vállalaton belüli fontosságát is. Ezek alapján állapították meg az időbért, amely a teljesítménybérben dolgozó munkások számára is fontos volt, mert az állásidőkre, a szabadság és a táppénz idejére járó bérük teljesen vagy nagyobb részben ettől függött. A munkások kategóriákba és azon belül csoportokba sorolása természetesen hatással volt keresetükre is, hiszen a különböző kategóriák számára a bérszabályzat eltérő nagyságú bért írt elő.⁶³⁰ A munkásokat „az illetékes üzemvezető vagy a művezető a műhelybizottság bérfelelőisével egyetértésben sorolja be a besorolási útmutatónak a szakmára és a munkakörre előírt bérezési határai közé, szem előtt tartva az üzemegység részére engedélyezett átlagbérkeretet” – olvasható a bérszabályzatban.⁶³¹ A bért végső soron a vállalat igazgatója hagyta jóvá. A bérszabályzatokban foglaltaknak és kialakult gyakorlatnak megfelelően egy munkás bére leggyakrabban a személyi besorolása és teljesítménye szerint kapott alapbérből, a célfeladatok teljesítéséért kapott prémiumokból, a különféle pótlékokból (veszélyességi, nehéz testi munkáért járó, területi, kiemelt fontosságú vállalati feladatok végzéséért járó stb.) és a túlórákból tevődött össze.

Az 1950-es évek elejétől a béreket általában havonta fizették, ezt a gyakorlatot követték a hatvanas években is, a korábban leggyakrabban alkalmazott heti bérezés háttérbe szorult. Eleinte a havi bért két részletben fizették: a hó végén, 150 ledolgozott munkaóra után járt az első rész, majd a következő hónap 8. és 15. napja között fizették ki a maradékot. Később az vált a legelterjedtebb bérfizetési móddá, hogy havonta egyszer, egy összegben, általában a hónap első napjaiban kaptak a munkások fizetést.⁶³²

⁶²⁹ Megjegyezzük, hogy a bizonyos mértékig ellentétes érdekű szakminisztériumok, illetve szakszervezetek – mindig a pártközpont kezdeményezésére – ilyen együttes utasítást, rendelkezést más esetekben, más természetű ügyekben is kiadtak, ami a szocialista rendszer sajátossága volt. Demokratikus politikai rendszerekben nehéz olyan helyzetet elképzelni, hogy a vállalatokat az államigazgatás magas szintű szervei és a munkások érdekvédelmi szervezetei együttesen utasítsák gazdálkodási kérdésekben. Hiszen nem csak az érdekek kellett volna bizonyos mértékig ütközzenek e két fél részéről, de a szakszervezetnek joguk sem volt általános érvényű, minden munkavállalót, tehát nem szakszervezeti tagokat is érintő szabályzatot akár csak társszerzőként is kiadni. A Rákosi-rendszerhez képest a hatvanas években bizonyos mértékű javulás történt azért. A Kádár-rendszerben ugyanis, a korporatív rendszerekhez hasonlóan kialakult bizonyos minisztériumi, illetve szakszervezeti önállóság is, sőt érdektagság is keletkezett a pártállam intézményrendszerén belül. Az eltérő törekvéseket kötelező volt egyeztetniük, majd azt követően már együttesen cselekedtek, az MSZMP politikai szándékainak megfelelően.

⁶³⁰ XIX-C-5. 42. d. A bérszabályzat tartalma és felépítése... 1961. jún. 14.

⁶³¹ U. o.

⁶³² MOL-M-KS-276. f. 116/K. e./ 6. ő. e. Javaslat az új közellátási rendszer bevezetése alkalmával történő bérfizetésekről. 1951. okt. 26.

(Egyéb bérformák) A hatvanas évek elejéig tartó időszakban a darabbér és az ún. egyszerű időbér maradtak a leggyakrabban alkalmazott bérezési formák. Mellettük még további hét–nyolc bérforma – általában az előbbi kettő valamilyen kombinációja – fordult elő viszonylag gyakrabban. Közülük mindenképpen említést érdemel a teljesítményhez kötött időbér, amikor az időbér folyósítását egy minimális teljesítmény eléréséhez kötötték. Csak akkor kapta az előzetesen megállapított időbért a munkás, ha teljesítménye elérte ezt a minimális szintet. Viszonylag gyakran alkalmazták a teljesítmény- és az időbér összekapcsolásának azt a módját is, hogy a bér 60–80%-át a garantált időbér (vagy személyi bér) tette ki, de a fennmaradó 20–40% a munkás teljesítményétől függött. Azokon a munkákon pedig, ahol csak egy munkacsapat, brigád stb. együttes teljesítménye volt pontosan mérhető ún. kollektív akkordbérezést alkalmaztak. A prémium és a nyereségrészesedés fontosságát az 1956-os forradalom leverése után jobban hangsúlyozták, mint annak előtte,⁶³³ ám gyakorlati szerepük igazán csak a hatvanas évek derekán, második felében növekedett meg. Ez azért volt jelentős, mert a központi előírások által részletesen szabályozott bérfizetéstől eltérően a prémiumok folyósításában nagyobb szabadságot adott azoknak a vállalatoknak, amelyek a tervezettnél jobb termelési eredményeket értek el. A tervezettnél jobb eredmény nyomán keletkezett vállalati nyereségből részesedhettek azután elsősorban az üzemek vezetői, másodsorban a munkások és az alkalmazottak. A központi szabályozás nyomásztó túlsúlya enyhült tehát, és a bérezés egy részében növekedett az önálló vállalati döntések szerepe. E bérpolitikai módosulás realisabbá tette az egyes munkások konkrét munkateljesítményének és az érte járó bér egy részének a megítélését is, mert olyanok dönthettek arról, akik ismerték a konkrét helyi viszonyokat.

Az 1940-es évek végétől kezdve fokozatosan felszámolták az 1945 előtt kialakult és még 1948–1948 között is megmaradt bér jellegű juttatásokat. Ezek általában az előállított termékekkel kapcsolatos természetbeni juttatások voltak, amelyek igen kiterjedt és iparáganként eltérő, bonyolult rendszert alkottak. Az állami iparvállalatok munkásai ezen túl, a gyár termelésével közvetlenül nem összefüggő kedvezményeket is élvezhettek 1945 előtt. A természetbeni javadalmazást bizonyos iparágakban szó szerint kell értenünk, például a húsiparban vagy a bányászatban; másutt tulajdonképpen csak az eszméje volt meg, mert az üzem (részben vagy teljesen) pénzben fizette ki azt a munkásoknak; így jártak el például a dohányiparban. Egyes iparágakban az ilyen címen kapott juttatás a „tisztá” bér 20–25%-át is elérhette, tehát nagyon fontos jövedelemkiegészítő volt, ezért ezek gyors felszámolása a szocialista rendszerben fájdalmas veszteséget okozott a munkásoknak.

(Béarányok a szocialista rendszerben) A szocialista bérezési rendszer megváltoztatta a magyar társadalom egyes rétegei közötti, történelmileg kialakult béarányokat. Témánk szempontjából ennek az átalakulásnak különösen két eleme érdemel figyelmet: 1. Általában csökkentek a társadalom egyes rétegei közötti bérkülönbségek; ennek részeként különösen nagy veszteségeket szenvedett a régi elit és a régi középosztály (az értelmiség széles rétegeit is beleértve). 2. E folyamat messze legnagyobb nyertese az ekkor kialakult káderréteg volt, amely az országban rendelkezésre álló javakkal megállapított havi fizetésétől függetlenül is szinte korlátlanul rendelkezhetett. Mellette a parasztsággal és a régi középosztállyal összehasonlítva relatív nyertesnek bizonyult az ipari munkásság is.

⁶³³ MOL XIX-C-5 97. d. Előterjesztés a Munkaügyi Tanács részére. D. n. [1958. március]

Az ötvenes és a hatvanas években, átlépve minden ésszerű mértéken, radikálisan csökkentek, sőt egyes szakmák esetében ellenkező előjelűvé váltak a fizikai és a szellemi dolgozók fizetése közötti különbségek. 1938-ban a gyáripari munkások és közszolgálati alkalmazottak (értelmiségiek és egyéb szellemi dolgozók) havi átlagbére közötti, pengőben kifejezett arány 222:96 volt, tehát 2,3-szeres különbség mutatkozott a közszolgálatiak javára. Húsz évvel később, 1957-ben viszont már a munkások kerestek jobban: a forintban kifejezett arány 1292:1524-ra változott, tehát a közszolgálatban dolgozók keresete már csak 85%-a volt a fizikai munkásokénak!⁶³⁴ Közismert például a legnagyobb létszámú értelmiségi szakmacsoport, a diplomás pedagógusok bérének elmaradása a hozzájuk képest kevésbé iskolázott, szellemileg sokkal igénytelenebb munkát végző ipari munkásoké mögött: 1957-ben az ipari szak-, betanított és segédmunkások átlagbére 4%-kal múlta felül az általános és középiskolai tanítók és tanárok átlagbérét!⁶³⁵ Ez az indokoltnak semmiképpen sem mondható, az igénytelenséget trónra emelő helycsere az értelmiség és az ún. egyszerű szellemi dolgozók reálbérének 1938 és 1957 között bekövetkezett nagymértvű, mintegy 50%-os (a középiskolai tanárok esetében még annál is nagyobb arányú!) csökkenésével magyarázható.⁶³⁶ Az 1950-es évek végén már vezető körökben is egyre gyakrabban kapott hangot az a vélemény, hogy az alkalmazottak, a szellemi dolgozók bére túlságosan alacsony, hogy „igazságtalan kereseti arányok” alakultak ki Magyarországon – ami persze írott malaszt maradt.⁶³⁷

A béarányoknak az értelmiségiek kárára, a fizikai dolgozók javára történt nagyarányú átrendeződése teljes mértékben egybevágott a Szovjetunióban lezajlott változásokkal. Ott a munkások bérét véve egységnyinek 1932-ben egy alkalmazott 1,52-szer, egy értelmiségi 2,72%-szer kapott több bért. 1965-re ezek az arányok úgy módosultak, hogy az alkalmazottak a munkások bérének már csak 0,83-ad részét kapták, magyarán elmaradtak a munkásátlagtól, és az értelmiségiek és vezetők javára mutató különbség is jelentősen, 1,42-szeresre csökkent.⁶³⁸

Az ötvenes évtized jövedelmeinek összehasonlítása, kilenc év átlagos jövedelmét véve alapul, a parasztsággal szemben is a munkások javára mutat számottevő, 28,9%-os különbséget.⁶³⁹ A magyarországi szocialista rendszer sajátossága volt, hogy a hatvanas évek közepén a fizikai dolgozó családok közül elsősorban azok kerültek előnyös helyzetbe, amelyek „két lábon álltak”, ipari és mezőgazdasági jövedelemmel egyaránt rendelkeztek.⁶⁴⁰

A jövedelemkülönbségek csökkenésének tendenciája, a lefelé egyenlősítés az üzemeken belül is érvényesült, a műszaki és a közgazdasági értelmiség rovására és a fizikai dolgozók javára. Egy 1953-as vizsgálat azt állapította meg, hogy az Ózdi Vasmű dol-

⁶³⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/25. ó. e. Az állami szerveknél és intézményeknél dolgozó értelmiségiek keresetének alakulása ... D. n. [1959]

⁶³⁵ U. o. és MOL-M-KS-276. f. 116/23. ó. e. Feljegyzés a pedagógusok kollektív szerződése tárgyában. D. n. A „Pedagógusok átlagos jövedelme” és a „Tanítók fizetése ...” c. táblázatok.

⁶³⁶ U. o. 3. sz. kimutatás. Hivatalosan 9,56 Ft = 1 P aránnyal számoltak.

⁶³⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/44. ó. e. Kisházi Ödön levele a „helyes bérárányokkal kapcsolatban”. 1959. jan. 26.

⁶³⁸ W. D. Connor: *The Accidental Proletariat*. I. m. 104. o.

⁶³⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/1. ó. e. Tájékoztató. 1958. szept. 16.

⁶⁴⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/63. ó. e. A KSH elemzése: A főbb népességcsoportok átlagos jövedelme... 1964.

gozói közül a közép- és a felső szintű vezetők „a múlt rendszerben” sokkal jobban ke-restek, mint az ötvenes évek elején. „A mestereknek kb. négyszer annyi fizetésük volt, a mérnököknek kb. tízszer annyi, mint [az] egységüknél dolgozó jó szakmunkásoknak. Ma ez az arány nem áll fenn, sőt az is előfordul, hogy a dolgozók többet keresnek, mint a művezetők. Egy VII. kategóriájú lakatos 2400 forintot is megkeres, a művezető pedig 1650 forintot, ha nem kap prémiumot”.⁶⁴¹ Csökkent a bérkülönbség az államigazgatási és a pártapparátusban dolgozók, illetve a munkások bére között is. (Más kérdés, hogy a rendszer vezető káderei más, nem bér jellegű javakkal bőven ellensúlyozták ezt). Azt aligha lehet számszerű pontossággal eldönteni, hogy általában milyen bér- és jövedelmi különbségek bizonyulnak gazdasági szempontból a legösztönzőbbnek, azt pedig egyenesen lehetetlen számszerűsíteni, hogy társadalmilag mekkora különbségek fogadhatók el „igazságosnak”. Mindenesetre az ezzel a kérdéssel kapcsolatos végletes álláspontok egyike sem tűnik elfogadhatónak. Sem az, amely szerint a társadalomnak egyáltalán nincs joga a különbségek mérséklésére törekedni, ellensúlyokat beépíteni a nyers gazdasági folyamatokba. De az sem, amely szélsőséges mértékben próbálja meg csökkenteni a jövedelmi különbségeket. Míg előbbi rendkívül súlyos szociális egyenlőtlenségek kialakulásához vezet, addig utóbbi gazdaságilag bizonyul kifejezetten károsnak, és emellett nem elégíti ki a társadalom igazságérzetét sem.

(Bérkülönbségek a „produktív szférában”) Ezek után érdemes áttekintenünk, hogyan alakult az ötvenes évek közepén az ún. termelő ágazatokban dolgozók bérsorrendje a legfelső szinttől a legsalóig; e felsorolás segíthet annak megállapításában, hol helyezkedett el a fizikai munkások bére a teljes bérskálán belül. Előljáróban annyit szükséges megjegyeznünk, hogy az alábbi felsorolásban szereplő foglalkozások, munkakörök túlnyomórán a „produktív” gazdasági ágakra jellemzőek, amit azért fontos tudni, mert a hivatalos gazdaságpolitikai felfogás az itt dolgozó munkaerőt többre értékelte, mint az „improduktív ágazatok” dolgozóit, ami a bérezésben is kifejezésre jutott.

Az iparban és az iparirányításban dolgozók havi bére (1954)⁶⁴²

Munkakör Kereset, Ft

1. Miniszter	6000
2. Igazgató (KGM „A” kat.)	3900
3. Főmérnök	3300
4. Kovács (VII. kat.)	2608
5. MEO-vezető	2500
6. Önálló üzemmérnök	1850
7. Lakatos (VII. kat.)	1848
8. Esztergályos (VI. kat.)	1762
9. Tímár (meszes) (VII. kat.)	1636
10. Géplakatos (VI. kat.)	1606
11. Beosztott üzemmérnök	1450

⁶⁴¹ Munkások Magyarországon. I. m. 334. o. – Mint később látni fogjuk, a 2400 Ft-os munkás-fizetés 1953-ban kivételesen magasnak mondható.

⁶⁴² MOL XIX-A-16-b 1248. d. A II. ötéves terv bérpolitikai intézkedései... 1954. aug. 26. A forrás 50 foglalkozás 1954. évi kereseti sorrendjét sorolja fel, mi ebből válogattuk a szövegben közölt 20-at.

12. Hegesztő (VI. kat.)	1420
13. Műszaki rajzoló	1300
14. Rakodó (III. kat.)	1100
15. Kőműves (VI. kat.)	950
16. Szövő / fonó (V. kat.)	935
17. Gép- és gyorsíró	840
18. Általános adminisztrátor	790
19. Építőipari segéd munkás (III. kat.)	620
20. Mosónő	600

MEGJEGYZÉS: *kat.* = *kategória.*

Bérezési szempontból a gyáripari munkások nem csak az „improduktív” munkaterületeken dolgozókkal, hanem más gazdasági ágak fizikai munkásaival szemben is előnyös helyzetben voltak. A minisztériumi iparban dolgozó munkások bérét 100-nak véve 1954-ben az alábbi sorrend volt megfigyelhető más gazdasági ágak munkásai körében: közlekedési forgalmi személyzet = 98,4; kivitelező építőipari munkás = 92,2; kereskedelmi alkalmazott = 89,1; közlekedési munkás = 83,0; kereskedelmi munkás = 74,3; mezőgazdasági munkás = 73,4.⁶⁴³ Annak ellenére, hogy ezek a különbségek nem voltak jelentősek, a hátrányos helyzetbe került gazdasági ágak dolgozói sérelmeztek azokat. 1953 végén a MEDOSZ vezetése például úgy ítélte meg e helyzetet, hogy a mezőgazdaság állami szektorában dolgozók indokolatlanul keresnek kevesebbet, mint más gazdasági ágak dolgozói: „Nagyfokú a bérfeszültség az Építésügyi Minisztériumhoz és a megyei tanácsokhoz tartozó építkezési dolgozók és a mezőgazdasági üzemekben foglalkoztatott építkezési dolgozók bérezése között”. (Sic!) Ennek következtében az állami mezőgazdasági szektorból 1954–1955-ben is folyamatos volt a munkaerő-kiráramlás.⁶⁴⁴

(Bérekülönbségek az ipari munkások között) Az 1940-es évek végétől megváltoztak az ipari munkásság belső bérarányai is. Szembetűnő például, hogy jelentősen csökkent a legjobban, illetve a kifejezetten gyengén kereső munkások közötti bérkülönbség. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy – mint említettük – a szocialista rendszer első hét-nyolc évében radikálisan csökkent a lakosság életszínvonala, ami szükségképpen vont maga után olyan bérpolitikai intézkedéseket, amelyek a legalsó jövedelmi csoportok teljes leszakadását, a súlyos nyomor szintjére süllyedését voltak hivatottak megakadályozni. Ám ezt a szerény célt is csak azon az áron lehetett elérni, hogy még a közepes jövedelmi szinten álló csoportok, közöttük sok ipari munkás reálbérét is csökkentették. Azt, hogy ez a fajta politika az életszínvonal csökkentése mellett károsan hatott a gazdasági fejlődésre is, egyes gazdasági vezetők már azokban az években felismerték, ám véleményüknek sokáig nem mertek hangot adni. Csak 1954-ben, Nagy Imre miniszterelnöksége idején látták elérkezettnek az időt erre: „a létminimum, illetve a megélhetés biztosításának egymást követő sürgős feladatai sokszor háttérbe szorították az egyébként helyes (bérezési – B. Gy.) elvek megvalósítását” – vetette papírra véleményét az OT egyik illetékese.⁶⁴⁵ „Helyes bérezési elveken” az

⁶⁴³ MOL XIX-A-16-b 842. d. A KSH jelentése. Munkaügyi adatok 1954. II. negyedév. 11. o.

⁶⁴⁴ PII (SZKL) MEDOSZ ir. 1953. Jelentés a mezőgazdasági és az erdészeti dolgozók élet- és munkakörülményeiről. D. n. [1953. ősz]

⁶⁴⁵ MOL XIX-A-16-b 842. d. A bér- és munkaügyi alakulása... 1954. okt. 22.

elemzők a bérkülönbségek növelését értették. A probléma megfogalmazása és megoldása persze egyáltalán nem volt egy és ugyanaz. A valóságban ugyanis 5–10 évvel később sem voltak jobbak a bérarányok: 1959-ben országos átlagban a betanított munkások a szakmunkás átlagbér 76, a segédmunkások 63%-át vihatték haza,⁶⁴⁶ akkor is túlzottan csekély volt tehát a szakmunkások javára mutatkozó különbség. Persze, ha a szakmákat e durva felosztásnál jóval részletesebb bontásban vizsgáljuk, akkor már jóval kisebb mértékű a keresetek „torlódása”, hiszen egy nem kiemelt iparág kisvállalatánál dolgozó, teljesen képzetlen segédmunkás és egy kiemelt nagyvállalat magasan képzett, ún. kiemelt szakmunkása között akár háromszoros is lehetett a havi jövedelem (a bér és a béren kívüli juttatások együttesének) különbsége.⁶⁴⁷

Az elégtelen differenciálás következtében a szakmunkások sem feladataik igényessége (ami véleményünk szerint önmagában, magasabb bér nélkül is lehet bizonyos mértékig ösztönző tényező a munkavégzés során), sem a munkájukért kapott bér tekintetében nem váltak kellő mértékben érdekeltté abban, hogy színvonalas, felkészültségüknek megfelelő munkavégzésre törekedjenek. Ez a jelenség már 1949-ben megfigyelhető volt, és később is – korszakunk egészében – jellemezte a magyar ipart. „Több fontos szakmában – olvasható egy 1949-ben, a Népgazdasági Tanács Titkárságán készült feljegyzésben – a dolgozók nem törekednek a minőségi munka végzésére, hanem attól egyenesen menekülnek, mert például az esztergályosoknál a nagyoló munkán több keresetet lehet elérni, mint a minőségi munkákon”.⁶⁴⁸ Az ötvenes évek végén történt ugyan gazdaságpolitikai kísérlet ösztönző bérkülönbségek kialakítására, de csekély eredménnyel.⁶⁴⁹ A szaktudás anyagi megbecsülésének csökkenése összefüggött azzal a gazdaságtörténeti átalakulással, amelynek során a minőségi termelés helyett a közepes vagy éppenséggel alacsony színvonalú, a KGST-piac igényeinek megfelelő tömegtermelésre, rendezkedett be a magyar gazdaság. Egy bizonyos idő elteltével azután a társadalom hozzá is szokott ezekhez a viszonyokhoz, és elvárásait, munkateljesítményét e feltételekhez igazította, hogy végül még munkamorálja is ehhez a helyzethez idomuljon.⁶⁵⁰

(**Bérkülönbségek szektorok szerint**) A kiegyenlítődési tendencia ellenére természetesen továbbra is maradtak különbségek a munkások bérei között. Korán kialakultak és korszakunk végéig fenn is maradt például a népgazdaság különböző szektorai között eltérések. (8. sz. ábra)

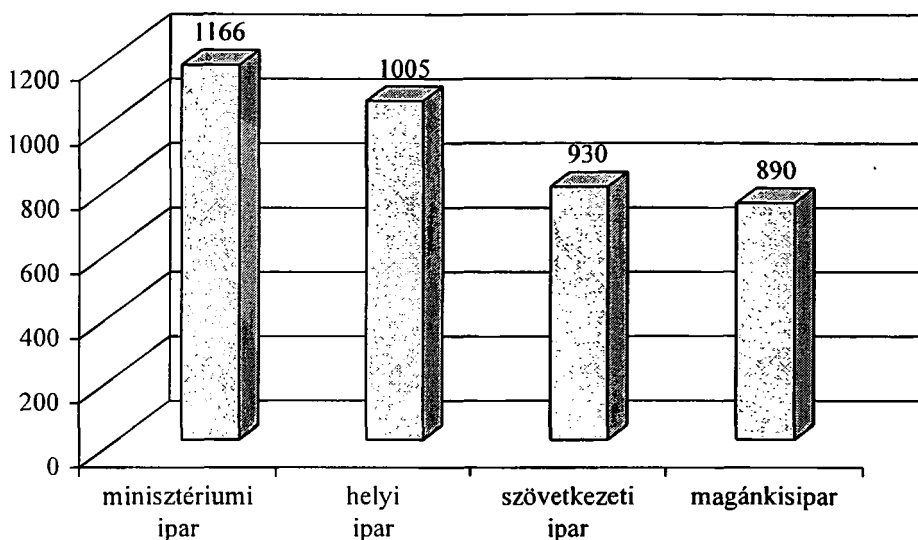
⁶⁴⁶ MOL-M-KS-288. f. 23/1963/65. ó. e. Az OT elemzése a munkás és alkalmazotti átlagkeresetekről. 1963. aug. 10.

⁶⁴⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/44. ó. e. Előterjesztés. 1959. júl. 22.

⁶⁴⁸ MOL-M-KS-276. f. 116/44. ó. e. Feljegyzés a termelékenységről és a bérezés kérdéséről. D. n. [1949 tavasz].

⁶⁴⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/44. ó. e. Előterjesztés a Politikai Bizottság számára. 1959. júl. 22.

⁶⁵⁰ Ez a morál egy töről fakadt azzal a Puskás Ferencnek tulajdonított mondással, mely szerint, ha nem kapnak egy meccs után megfelelő prémiumot, nem is hajtanak teljes erővel, vagy ahogy az aranycsapat kapitánya fogalmazott: „kis pénz, kis foci”.

8. sz. ábra.⁶⁵¹ Az ipari munkások bére szektorok szerint, 1954 (Ft)

JELMAGYARÁZAT: 1166 = minisztériumi ipar, 1005 = helyi ipar,
930 = szövetkezeti ipar, 890 = magánkisipar

Azonos munkafeladatokat feltételezve, bérezési szempontból azok a munkások voltak előnyösebb helyzetben, akiknek a vállalata „népgazdasági szempontból kiemelt” feladatokon dolgozott, mert ezek elvégzésére a központi irányítás nagyobb bértömeget irányzott elő.⁶⁵² A Sztálinvárosban és Komlón dolgozó építőipari munkások például 10%-kal magasabb bért kaptak azonos munkáért, mint egy nem kiemelt munkán dolgozó építőipari vállalat munkása.⁶⁵³ A stabilizáció után bevezetett területi bérpótlék továbbra is érvényben maradt, bár az ötvenes években már csak két kategóriát különböztettek meg, és így ez a pótlékfizetési rendszer már csak a munkások viszonylag kis részét érintette hátrányosan. A területi besorolás értelmében az ipari jellegű településeken 10%-kal magasabb bért kaptak ugyanazért a munkáért az azonos képzettségű ipari munkások, mint a nem ipari településeken. Különbséget tettek továbbá az állami tulajdonban lévő iparon belül is attól függően, hogy a vállalat közvetlen minisztériumi vagy tanácsi irányítás alá tartozott-e. 1954-ben a tanácsi (közkeletűbb elnevezéssel: helyi) ipar munkásai 14%-kal kerestek kevesebbet, mint a minisztériumi iparban dolgozók (8. sz. ábra).⁶⁵⁴

(Az iparágak közötti bérarányok megváltozása) A szocialista rendszerben megváltoztak az iparágak között történelmileg kialakult bérarányok is. A bérezésben is kifejezésre juttatott „népgazdasági rangsornak” megfelelően a nehéziparban és a bányászatban dolgozók bérét jóval magasabban állapították meg, mint a könnyű- és az élelmiszeripari munkásokét.⁶⁵⁵ Ez teljesen megfelelt annak a gazdaság-

⁶⁵¹ MOL XIX-A-16-b 842. A KSH jelentése. Munkaügyi adatok. 1954. II. negyedév. 6. o.

⁶⁵² MOL XIX-A-16-a 224. d. A REMIX Rádiótechnikai Vállalat levele. 1951. júl. 17.

⁶⁵³ MOL-M-KS-276. f. 54/221. ő. e. Előterjesztés a Titkárság részére... 1952. dec. 1.

⁶⁵⁴ MOL XIX-A16-b 842. d. A KSH jelentése. Munkaügyi adatok 1954. II. negyedév. 6. o.

⁶⁵⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/12. ő. e. Az 1952-re tervezett bérpolitikai intézkedések. 1951. aug. 25.

politikai preferenciának, amellyel az alapanyaggyártásnak (bányászatnak és kohászatnak), valamint a vas-, fém- és gépiparnak igyekeztek a lehető legelőnyösebb helyzetet biztosítani a fogyasztási cikkeket gyártó könnyű- és élelmiszeriparral szemben. Ez az eltolódás rövid idő, mindössze néhány év leforgása alatt ment végbe, és a következő másfél évtizedben, mint a szocialista bérrendszer egyik leglényegesebb vonása, meg is maradt. 1953-ban a munkások havi átlagkeresete a minisztériumi irányítású nehéziparban 1060, a könnyűiparban 818 és az élelmiszeriparban 820 Ft volt.⁶⁵⁶ Az egyes szakmákat közelebbről vizsgálva szembetűnő, hogy míg például a háború előtt a nyomdászok voltak a legjobban fizetett munkások, a szocialista iparosítás megkezdése után 3–4 évvel már a gyengén fizetett csoportba tartoztak, hiszen 1953-as adatok szerint az iparcsoportok bérezési sorrendjében a utolsó harmadba csúsztak le, még az építőanyag-ipari munkások is jobban kerestek náluk. A nyomdászokon kívül romlott a villamosenergia-iparban dolgozó munkások pozíciója is. Ezzel szemben az élre törtek az 1938-ban még csak a 11. helyen álló bányászok, és a második helyre jöttek fel a korábban csak közepes keresetűnek számító kohászok.⁶⁵⁷ Az első ötéves terv vége felé tehát már kialakult az az iparágak közötti bérhierarchia, amely azután egészen a hatvanas évek végéig jellemezte⁶⁵⁸ az ipar bérvizonyait: a legjobban fizetett munkások a bányászatban, a kohászatban és a gépgyártásban dolgoztak (főleg a vágárok, az olvasztárok és a nagy gépgyárak egyes szakmunkásai kerestek jól). A textil- és ruházati iparban, az építőiparban, az élelmiszeriparban és a már említett nyomdászatban dolgozók viszont ehhez képest közepesen vagy éppenséggel rosszul voltak fizetve. Mivel ez a jövedelmi hierarchia tartósan megmaradt, egyre inkább rányomta bélyegét az egyes szakmák, foglalkozások presztízsére is. Az iparágak szerinti bérsorrend változása egyébként pontosan követte a Szovjetunióban lezajlott hasonló folyamatokat: ott 1928-ban 17 fontosabb iparág átlagbérsorrendjében a szénbányászat még csak a 14. helyen állt, ellenben 1935-ben már a 4., míg 1950-ben is és 1956-ban is az elsőn. Hasonló mértékben javult a vasércbányászat helyezése is (1928-ban 12. 1950-ben és 1956-ban egyaránt a 2. volt). Ezzel szemben 1928 és 1956 között a nyomdászat a 2. helyről a 13-ra zuhant.⁶⁵⁹

Az MSZMP első intézkedéseinek egyikével tovább erősítette az addig is jobban fizetett munkások, különösen a bányászok jövedelmi pozíciót, mert a forradalom katonai leverését követően ők részesültek a legnagyobb arányú béremelésben.⁶⁶⁰ (Az 1957-es béremelésre visszatérünk). Néhány évvel később, az ötvenes–hatvanas évek fordulóján a nehézipari munkások bérezési előnyeit az államapparátuson belülről is bírálatok érték, mondván: teljesen azonos szakmában ne kereshessen többet egy ugyanolyan munkás, példának okáért egy lakatos, csak azért, mert „a vasipar nehézipar, a bőripar pedig csak könnyűipar”.⁶⁶¹ Ezek a kritikák azonban hatástalanok ma-

⁶⁵⁶ MOL XIX-A-16-b 842. d. Munkaügyi adatok. A KSH jelentése. 1954. jún. 7. 12. o.

⁶⁵⁷ MOL XIX-A-16-b 842. d. A bér- és munkaügyi alakulása... 1954. okt. 22.

⁶⁵⁸ A hatvanas évek közepén például a bányászat nemhogy őrizte vezető szerepét, de egyenesen növelte azt. 1964-ben az ipari nominálbérek 9,0, a bányászatban viszont 15,3%-kal növekedtek. – MOL XIX-C-5. 80. d. A MüM levele a Bányaiipari Dolgozók Szakszervezetének. 1964. nov. 28.

⁶⁵⁹ W. D. Connor: *The Accidental Proletariat*. I. m. 106. o.

⁶⁶⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/30. ő. e. A Nehézipari Minisztérium levele Münnich Ferencnek. 1957. márc. 23.

⁶⁶¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/45. ő. e. A MüM. levele az Államgazdasági Osztálynak. 1959. jún. 27.

radtak, mert a nehézipari lobbí a párt-, a szakszervezeti és az államapparátusban egyaránt olyan erősnek bizonyult, hogy lehetetlenné tette a béerarányok módosítását.

(Béren kívüli juttatások) Az iparágak között kialakult bérkülönbségeknek volt egy rejtettebb, de igen fontos oka is: a béren kívüli juttatások rendszere. Ennek megértéséhez annyit szükséges tudnunk, hogy bár korszakunk egészében fennállt a fentebb bemutatott iparágankénti bérsorrend, de a centralizált bérgazdálkodás nem tette lehetővé számottevő, a munkaerő-mobilitást komolyan ösztönző különbségek kialakulását. Így azok önmagukban nem lettek volna elegendőek arra, hogy a nehézipari termelés növeléshez szükséges munkaerőt biztosítsák. Ezért a nehézipari minisztériumok és szakszervezetek, illetve a nagyvállalatok igyekeztek a jövedelmet növelő, béren kívüli juttatásokat nyújtani legértékesebb munkát végző dolgozóiknak. 1958–1959-ben az ilyen „közvetett juttatások” a bányászatban például négyszer akkorák voltak, mint a textiliparban.⁶⁶² (Béren kívüli, vagy „közvetett” juttatásnak számítottak például az üzemi étkeztetés, az üzemi gyermekintézmények, az üdültetés, a lakáshoz jutás segítése, amelynek különösen időszakunk utolsó néhány évében nőtt meg a jelentősége stb. Míg a béerarányokat meglehetősen merev előírások kötötték, és nem tettek lehetővé nagy különbségeket, addig a béren kívüli juttatások terén jobban lehetett differenciálni). E juttatások szerepe különösen az 1950-es évek végétől nőtt meg, és azután végig megmaradt a hatvanas években is. Ez viszont sajátos, új egyenlőtlenségek kialakulásához vezetett egyazon vállalatban belül is és a vállalatok között is. Arra gondolunk, hogy nem minden dolgozó részesült ilyen kedvezményben, vállalati támogatásban, és ezzel ők hátrányt szenvedtek azon társaikhoz képest, akik hozzájutottak valamilyen támogatási formához. (1959-ben étkezési támogatást a fizikai dolgozóknak csupán 25%-a kapott például).⁶⁶³ Bár számszerű adatát tekintve bizonyosan téves az az elemzés, amely először tárta fel részletesen a „közvetett juttatások” jövedelemnövelő hatását, de készítője a tendenciát nagyon jól érzékelte, ezért érdemes idéznünk: „vegyünk egy olyan dolgozót példának, aki egy gyermekét bölcsődébe és egy gyermekét napközi otthonba helyezi, az üzemélelmelésben részt vesz, munkaruhában részesül, szolgálati lakásban lakik stb. ... munkabérének 250–280%-át kapja közvetett juttatás formájában”.⁶⁶⁴ A támogatások bizonyos egyéb formái, például az ingázás és a munkásszállás költségének részleges vállalati térítése, ha vitathatatlanul fontosak voltak is, nem tekinthetők olyannak, amelyek növelték volna a munkások jövedelmét, legfeljebb költségeiket csökkentették, amelyek azonban így is magasabbak voltak a helyben lakó munkásokénál (két háztartást kellett vinniük, az utazási és szállásköltség egy részét ők kellett fizessék stb.).⁶⁶⁵

(A nehéz testi munka kiemelt javadalmazása) A szocialista bérezés egyik fontos jellegzetessége volt a nehéz testi munka magas, gyakran eltúlzott díjazása. 1953 júliusától például 40 ezer, „nehéz fizikai erőfelfejtést igénylő” munkakörben dolgozó munkás bérét központilag 10%-kal felemelték, és minden nehéz munkát egy kategóriával feljebb soroltak.⁶⁶⁶ A szakképzetlen munka felértékelése – a korábban bemutatott szociális megfontolások mellett – bizonyos mértékig gazdasági kényszerűség is volt,

⁶⁶² MOL-M-KS-288. f. 23/1959/25. ő. e. Előterjesztés. 1959. jan. 6.

⁶⁶³ U. o.

⁶⁶⁴ U. o.

⁶⁶⁵ A „társadalmi juttatások” kérdéskörére a IV. fejezetben visszatérünk.

⁶⁶⁶ MOL-M-KS-276. f. 54/221. ő. e. Határozat az 1953. évi bérügyi intézkedésekről. 1953. dec. 21.

mert az anyagmozgatás gépesítését az 1940-es évek vége és a hatvanas évek első fele között elhanyagolták. Bizonyos nehéz munkák emberi erővel történő elvégzését pedig csak akkor lehetett biztosítani, ha a segéd munkásokat viszonylag jól megfizetik. Azt is meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy az anyagmozgatás gépesítésének elhanyagolása következtében sok segéd munkás szenvedett egészségkárosodást, amit a nehéz testi munkáért járó pótlékok, a relatíve magasabb bérek nem ellensúlyozhattak.

(A nominálbérek emelkedése) A negyvenes évek vége és az 1960-as évek második fele között a nominálbérek gyors ütemű növekedése figyelhető meg, mint ezt az 4. sz. táblázat adataiból világosan látni lehet.

4. sz. táblázat: A munkások havi nominálbére az állami iparban, 1949–1966 (Ft)

ÉV	NEHÉZ- IPAR	KÖNNYŰ- IPAR	ELELMI- SZERIPAR	ÁLLAMI IPAR ÁTLAGA
1949	625	531	513	589
1953	1070	827	814	992
1956	1321	1049	1034	1229
1960	1690	1343	1366	1574
1963	1811	1414	1439	1675
1966	1914	1528	1592	1786

FORRÁS: Munkaügyi adattár 1949–1966. I. m. 144–145. o.

A táblázat adataiból látható, hogy 17 esztendő alatt az állami iparban (építőipar nélkül) megháromszorozódtak a nominálbérek. Megjegyezzük, hogy ehhez képest a szövetkezeti ipar és feltételezhetően az építőipar bérei kisebb mértékben nőttek (utóbbiak béréről azonban csak 1960-tól állnak rendelkezésre statisztikai adatok); továbbá azt is, hogy a táblázatban foglalt adatok csak hozzávetőleges pontosságúak, és – általában felfelé – eltérnek a KSH más adtafelvételeitől. (Egy 1961-ben készült, a budapesti állami ipar fizikai munkásaira kiterjedő felvétel szerint 1960-ban a fővárosban csak 1485 Ft-t volt a munkások havi átlagkeresete, tehát kevesebb a táblázatban közölt értéknél, holott a budapesti bérek az országos átlag felett voltak).⁶⁶⁷

A nominálbérek emelése folyamatosan, évi rendszerességgel történt, de természetesen nem egyenletes mértékben. A forint bevezetése és a hatvanas évek második fele közötti korszak egészét tekintve a legnagyobb arányú központi béremelést a forradalom hatására, 1956/1957 fordulóján hajtották végre. Ekkor nem csak a korábban már említett bányászok bérét emelték fel, hanem lényegében minden ipari munkásét. Ennek következtében 1956-hoz képest a bérből és fizetésből élők béalapja 13–14%-kal,⁶⁶⁸ azon belül az állami iparban dolgozóké 16,6%-kal (1205-ről 1406 Ft-ra)⁶⁶⁹ növekedett.

⁶⁶⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/62. ő. e. Kereseti arányok a budapesti iparban. KSH Budapesti Igazgatóság. 1961. nov. 22. 19. o.

⁶⁶⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/1. ő. e. Bérgazdálkodásunk... 1957. dec. 14.

⁶⁶⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/47. ő. e. Jelentés a bérhelyzetről. [1958] (Táblázat)

Ez egyébként csak az 1957-es esztendőben a béralap 5,5 milliárd forintos növelését vonta maga után.⁶⁷⁰ Az emelés egy részét ugyan 1957 folyamán különböző központi intézkedésekkel visszavették,⁶⁷¹ például kb. 456 millió Ft értékben visszafizették a munkások által a forradalom napjaiban felvett bér egy részét,⁶⁷² és vásárlóértékét az infláció is csökkentette valamelyest, mégis – ismételten hangsúlyozzuk – korszakunk egészében ez az 1956–1957-es volt a legjelentősebb központi nominál- és egyben reálbéremelés. Ennek mélyebb indítékait maguk a munkások is világosan látták. 1958-ban, amikor az MSZMP egy újabb, még az 1953 őszinél is átfogóbb elemzést készített a munkásságról, egy gyári beszélgetés során az Óbudai Hajógyár munkásai a lényegre tapintottak, mondván: „kellett az ellenforradalom (sic!), mert ennek hatására születtek meg jórészt a kedvező intézkedések”.⁶⁷³

3. A NORMARENDEZÉSEK

A teljesítménybérezés elengedhetetlen velejárói voltak a normarendezések, mert nem csupán a munkás teljesítményét kellett folyamatosan mérni, hanem időről időre azt is felül kellett vizsgálni, hogy a munkaadó adott teljesítményért mennyi bért fizessen, illetve adott bérért mekkora teljesítményt követeljen meg. A teljesítmények pontos mérése, a munkafeltételek, a teljesítmények és a bérek folyamatos egymáshoz igazítása teljesen természetes, a piacgazdasági rendszerekben is általánosan alkalmazott eszköze volt a termelési folyamatoknak. A szocialista rendszer első bő évtizedének normarendezései ennek ellenére bizonyos jellegzetes, más rendszerekkel és korokkal össze nem téveszthető vonásokat is magukon viseltek. Szembetűnő például, hogy az akkori rendezések jó részét nem helyi, hanem központi elhatározásból, a politikai hatalom nem-gazdasági jellegű eszközeit is felhasználva hajtották végre. Egy-egy ilyen nagy állami akció, amelyeket lármás propaganda-hadjárat kísért, egész iparágakat, sőt olykor magát az egész ipart átfogta, és több százezer embert érintett egyidejűleg. A rendezésnek ez a módja a piacgazdasági rendszerekben teljesen elképzelhetetlen volt.

(A teljesítmények mérésének módszerei) Az 1940-es évek végétől a teljesítmények és az értük fizetett bérek közötti kapcsolat felülvizsgálatának fő eszközévé a normarendezések váltak. Ekkortól a teljesítménybérben dolgozó munkások normáit alapvetően kétféleképpen állapították meg: 1. ún. statisztikai normák és 2. ún. műszaki normák segítségével. Előbbiek a tapasztalatból indultak ki: egy viszonylag hosszabb időszakban megfigyelték, hogy azonos feltételek mellett egy munkafeladat elvégzése mennyi időt igényel a munkásoktól. Több megfigyelés statisztikai átlagát ki-

⁶⁷⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/1. ő. e. Bérgazdálkodásunk... 1957. dec. 14.

⁶⁷¹ MOL-M-KS-288. f. 5/106. ő. e. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. dec. 2-i ülése.

⁶⁷² MOL-M-KS-288. f. 23/1958/33. ő. e. A bérből és fizetésből élők életszínvonalának alakulása 1957-ben. 1958. máj. 19. (1. sz. táblázat)

⁶⁷³ MOL-M-KS-288. f. 5/96. ő. e. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. szept. 23-i ülése. Jelentés a munkáosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről... – Szinte szó szerint ugyanezt mondták a Dunai Vasmű munkásai is: „az ellenforradalom nyomására javította meg a Kormány a dolgozók helyzetét.” – MOL-M-KS-288. f. 21/1958/23. Feljegyzés. 1958. máj. 18. – 1958-ban hivatalos pártanyagban még mások szavait visszaadva sem lehetett más elnevezést használni, mint az „ellenforradalmat”.

számítva megkapták az üzemi vagy iparági átlagos teljesítményt, majd ehhez igazodva állapították meg a normát. Ezzel a módszerrel persze nem feltétlenül a statisztikai átlagot tekintették a norma alapjának; ha az új szabályozást készítők szándéka „feszés normák” bevezetése volt, akkor eleve az átlag feletti teljesítményt vették 100%-nak. A műszaki normák nem a statisztikailag megállapított átlagos teljesítményből indultak ki, hanem abból, hogy bizonyos munkafolyamatok apró mozzanatokra bonthatók, és az ezek elvégzésére fordítandó idő, az „egységidő” adott munkahelyen, adott munkaeszközökkel objektíve, az addig mért gyakorlati munkateljesítményektől függetlenül is megállapítható, kiszámítható. Ezért időnként „tudományos” vagy „haladó” normának is nevezték.⁶⁷⁴ A műszaki normák kidolgozásában és bevezetésében egyébként minden iparágban aktív szerepet játszottak a minisztériumokban és egyes nagyvállalatoknál működő szovjet tanácsadók.⁶⁷⁵ A normákat időről időre felülvizsgálták („karbantartották”), mégpedig alapvetően kétféle módon: vagy az adott bérért megkövetelt teljesítményt növelték, vagy megfordítva: az azonos teljesítményért járó bért csökkentették, de – harmadik lehetőségként – az is megtörtént, hogy kombinálták a kettőt.

A gyárakban országsszerte a normások ezrei dolgoztak, akik a mozdulatok elemzésétől a mozdulatsorok megtervezésén át a napi munkaidő-felhasználás elemzéséig rendkívül sok feladattal foglalkoztak. Az időelemzés, a „munkafényképezés” során percekre lebontva és összesen 15 mozzanatot vizsgálva mérték például, hogy milyen hosszú a munkás előkészületi és mennyi a produktív munkára fordított ideje, mérték a „munkahelykiszolgálást”, a veszteségidőket és a munkástól független napi idővesztéseket is. A normások feladatai között szerepelt magától értetődően az előírt normák betartásának ellenőrzése is, amelyet együtt végeztek a brigádvezetőkkel, a művezetőkkel és más közvetlen termelésirányítókcal. Az MDP vezetői és a normák ügyével foglalkozó más illetékesek, maga az Országos Munkanorma Intézet is, a műszaki normák általános elterjedését tartották kívánatosnak.⁶⁷⁶ A munkaügy irányítói még a hatvanas évek elején is ezt az elvet vallották, különösen addig, amíg az MSZMP Államgazdasági Osztálya élén Friss István állt.⁶⁷⁷ A gyakorlatban azonban végig a statisztikai normák voltak túlnyomó többségben, mert a műszaki normák kidolgozása és általános bevezetése rendkívül idő- és munkaigényes lett volna. A munkateljesítmények növelését vagy az azonos munkáért kifizetett bérek csökkentését éppenséggel a statisztikai normák segítségével is el lehetett érni, ha az volt a szándék. A munkások szempontjából azért annyi előnyük mégis volt, hogy a normaemeléseket követő időszakokban könnyebben tudták megtalálni azok lazításának a módszereit, illetve, hogy a kezükbe adott egy fontos eszközt, a teljesítmény-visszatartást. Ha ugyanis a normák megállapításánál az addigi munkateljesítményeket vették alapul, akkor a

⁶⁷⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/18. ő. e. A normahelyzet feltárása. Az Országos Munkanorma Intézet elemzése. D. n. [Kb. 1949]

⁶⁷⁵ 1951-ben, a Könnyipari Minisztériumban Csagin és Csernov tanácsadók tevékenysége még a helyes géptisztítás és olajozás műveleteinek megtanítására is kiterjedt, továbbá arra is szankcionált időt, hogy tanfolyamokat vezessenek a bér- és normaszakértők számára. – MOL-M-KS-276. f. 116/21. ő. e. Feljegyzés. 1951. febr. 2.

⁶⁷⁶ MOL-M-KS-276. f. 116/17. ő. e. A Normarendező Főbizottság 1952. máj. 17-i ülése.

⁶⁷⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/49. ő. e. Az Államgazdasági Osztály előterjesztése a Politikai Bizottsághoz. 1960. szept. 8.

munkások nem törekedtek maximális teljesítményre, nehogy legközelebb ahhoz igazítsák a normákat. Többek között ilyen okok miatt volt népszerűtlen, nem-szolidáris figura a munkások szemében az, aki kiugróan magas, „sztahanovista” teljesítményeket produkált. Az ilyenek ellen a többiek már 1949-ben felléptek; olykor egy teljes műhely fordult szembe például azzal, aki az átlagos 120 helyett 165%-ot produkált.⁶⁷⁸

(A teljesítmények visszatartása) A „visszatartás” korszakunk egészében a gazdasági vezetők által egyik leggyakrabban ostromozott problémává nőtte ki magát, amely ellen ugyan különféle eszközökkel megpróbáltak harcolni, de a jelenséget nem sikerült felszámolni. A normák lazítását megkönnyítette, hogy a munkahelyen belüli szabályok betartatásában, beleértve a normák ellenőrzését is, az alsó és középszintű vezetés több gyárban is „puha” volt, engedett a követelményekből. Ennek egyébként több oka volt: a vállalat élén nem a maga hasznát néző tulajdonos állt, hanem tulajdonképpen egy állami alkalmazott, aki a vállalati veszteséget kevésbé érezte saját, közvetlen veszteségének. Emellett a vállalatvezetés gyakran nem is volt kellően felkészült ahhoz, hogy megalapozottan tudott volna követelményeket állítani a munkásokkal szemben. A vezetési hierarchiában lejjebb elhelyezkedő műhely- és brigádvezetőket viszont, szemben a háború előtti viszonyokkal, nem fizették meg úgy, hogy azért megérte volna mindennapos konfliktusban állni a munkásokkal. Sőt, nem volt ritka a két fél közötti összejárás sem. A művezetők például a gyártási folyamat legcsekélyebb módosulása (kissé más anyag megmunkálása vagy a gyártmány méretének módosítása stb.) esetén is hajlottak arra, hogy ún. pótidőket utalványozzanak, amelyeket általában a normairódák is jóváhagytak. Gyakran előfordult továbbá, hogy nem ellenőrizték pontosan, részletekbe menően a munkás teljesítményét, hanem csak bemondás alapján állapították meg azt. A gyárak egy részében az új normák bevezetésekor a munkások nyomására eleve olyan szintet állapítottak meg, amelyet azonnal 50–80%-kal túl lehetett teljesíteni. Mint a SZOT egyik 1950-ben készült jelentéséből kitűnik, néhány esetben „a vállalatok vezetőségei és az üzemi bizottságok is támogatják a dolgozóknak ezt a törekvését”.⁶⁷⁹

(A központi normarendezések) A központi normarendezésekről az ötvenes és a hatvanas években egyaránt felső szintű párt- és minisztertanácsai határozatok rendelkeztek, hogy ezzel is kifejezésre jutassák a dolog fontosságát, és azért is, hogy a munkaadó hatósági jogkörökkel és eszközökkel léphessen fel az érdekvédelmi szervezeteitől egyébként is megfosztott munkavállalókkal szemben. Ezt jól példázza, hogy egy ízben Gerő Ernő odáig ment, hogy törvényszegőnek minősítette azokat a munkásokat, akik nem tartották be a normákkal kapcsolatos előírásokat. A Népgazdasági Tanács pedig 1951-ben arra utasította az építésügyi minisztert, hogy „a normák tudatos fellazítói ellen indítson fegyelmi (bűnvádi) eljárást”.⁶⁸⁰

1949 és 1956 között az iparban minden évben sor került központi normarendezésre, majd az 1956-os forradalom hatására az ötvenes évek végén szüneteltették ezeket a nagy központi akciókat. Ekkor egyébként átmenetileg csökkent a teljesítménybérben dolgozó munkások száma is. Ennek következtében a normások hatalmas apparátusa is a felére apadt.⁶⁸¹ Persze azokban az üzemekben, ahol továbbra is megmaradt a telje-

⁶⁷⁸ MOL-M-Bp. 95. f. 3/116. ő. e. Jelentés a Danuvia üzemből. 1949. ápr. 23.

⁶⁷⁹ PIL (SZKL) SZOT ir. Bér. 1950. 30. d. Jelentés a normahelyzetről. 1950. ápr. 15.

⁶⁸⁰ MOL-M-KS-276. f. 116/20. ő. e. Az OMB Titkárságának jelentése a Népgazdasági Tanácsnak. 1951. júl. 23.

⁶⁸¹ MOL-M-KS-288. f. 23/196/49. ő. e. Előterjesztés a Politikai Bizottsághoz. 1960. szept. 8.

sítménybérezés, ezekben az években is folyamatosan módosították a normákat, csak országosan szervezett, nagy kampány nem folyt. Végül a tíz évvel korábbi akciókra emlékeztető nagy központi normarendezésre került sor a hatvanas évek elején, rögtön hozzá kell tennünk: hasonló elégedetlenséget váltva ki a munkások körében, amilyent az 1956 előttiék. A hatvanas évek második felében azután a normarendezéseket egyre inkább a vállalatokra, illetve a szakminisztériumokra bízta.

A nagy központi normarendezésekkel a gazdasági vezetésnek két, szorosan összefüggő cél lebegett a szeme előtt: egyrészt a munkateljesítmények növelése a munkaintenzitás fokozása által, másrészt a kifizetett munkabérek csökkentése. Mivel a legfelső párvezetés is jól látta, hogy ezek az intézkedések, összefonódva más, a munkások számára ugyancsak hátrányos változásokkal, elégedetlenséghez fognak vezetni, ezért határozataiban a munkások „áldozatkészségére”, „öntudatára” és „fegyelmére” apellált, mint amelyek túllendíthetik a normarendezés ügyét a nehézségeken.⁶⁸² A legnagyobb számú munkást érintő rendezések 1950-ben, 1952-ben és 1955-ben történtek, amelyekről nem csak az elvi döntést hozták meg legfelső szinten, de egy hadművelethez hasonlóan végig onnan is irányítottak.⁶⁸³

Igen tanulságosak, ezért érdemes részleteiben is nyomon követnünk előbb az 1950-es, majd a tíz évvel későbbi, 1960-as nagyszabású központi normarendezés főbb lépéseit.

(Az 1950. évi normarendezés) Az 1950-es rendezés részletesebb bemutatása mellett szól, hogy abban az évben más, a munkások helyzetét ugyancsak erősen befolyásoló intézkedések is történtek, például a darabbérben dolgozók számának nagyarányú növelése, vagy a különböző bérpótlékok elvonása és a természetbeni javadalmazás egy részének megszüntetése egyes iparágakban. Ezt a változássorozatot még a SZOT Bérosztálya is túlzásnak érezte, ezért egy 1950 májusában, Apró Antal számára készült feljegyzésben arra hívta fel a figyelmet, hogy a nagyszabású és kivétel nélkül jelentős jövedelemcsökkenéshez vezető intézkedések túlságosan gyorsan követik egymást.⁶⁸⁴

Az 1950-es normarendezés előkészítése az előző évi tapasztalatok alapján⁶⁸⁵ már az év elején megkezdődött. A rendezés során abból indultak ki, hogy a normák „fel-lazultak”, a teljesítmények nem arányosak a kifizetett bérekkel, ezért jelentősen meg kell szigorítani a 100%-os teljesítménnyel szembeni követelményeket. A szigorítást két módon kívánták megvalósítani. Az egyik esetben az ipari munkások 1950. áprilisi 117%-os teljesítményét vették a normaemelés után 100%-nak, vagyis ha egy munkás el akarta kerülni, hogy keresete csökkenjen, akkor lényegében 17%-kal kellett volna többet teljesítsen a normarendezés után, mint előtte. Hangsúlyozzuk: ilyen teljesítménynövelésre azonban az átlagos munkás egyik hónapról a másikra nem volt képes.⁶⁸⁶ A másik esetben pedig úgy jártak el, hogy amennyiben 1950 áprilisában a vállalati átlagos normateljesítés 109% felett volt, akkor minden munka normaidejét annnyival kellett csökkenteni, ahány százalékkal 1950 áprilisában túlteljesítették a 100%-ot. Ez

⁶⁸² MOL-M-KS-276. f. 53/53. ő. e. Az MDP PB 1950. máj. 25-i ülése.

⁶⁸³ Munkások Magyarországon. I. m. Bevezetés. 26–31. o.

⁶⁸⁴ PIL (SZKL) SZOT ir. Bér. 1950. 32. d. Feljegyzés Apró elvtársnak.

⁶⁸⁵ A munkások már az 1949-es rendezést is szigorúnak tartották és elégedetlenek voltak vele, ezért kellett korán kezdeni az előkészítést. – U. o.

⁶⁸⁶ MOL-M-KS-276. f. 116/18. ő. e. Előterjesztés a Titkárság részére a bányai bérékről. 1950. április.

a munkások számára ugyanolyan fájdalmas intézkedés volt, mert 1949 végére olyan bérezési helyzet alakult ki a gyárakban, hogy egy átlagos, az akkori viszonyok között elfogadható fizetést csak 109% feletti normateljesítéssel lehetett elérni. Most pedig, ha valaki példának okáért 1950. áprilisában 115%-ot teljesített, annak az adott munka elvégzésére fordítható normaidejét 15%-kal megrövidítették. A normák emelése másrészt a kifizetett bértömeg csökkentését is célozta, tehát tulajdonképpen kombináltan alkalmazták a teljesítménynövelést és a bércsökkentést. Utóbbit ráadásul úgy, hogy az alapbérek egyidejű emelését az iparágak közötti bérarányok megváltoztatására is felhasználták, a kiemelt iparágak javára. A fent mondottaknak megfelelően az új normákat úgy tervezték meg, hogy a teljesítmények átlagban 8–10%-kal emelkedjenek, és egyidejűleg az ipar rendelkezésére bocsátott összes beralap – a „bérfond”, ahogy akkor nevezték – mintegy 6–8%-kal csökkenjen.⁶⁸⁷ Egy hónappal később, 1950. júliusában a bércsökkentés mértékét már 8,1%-ban szabta meg az MDP KV Titkársága.⁶⁸⁸ A cél az volt tehát, hogy több munkáért kevesebb bért fizessenek.

Az 1950. évi országos normarendezésről az MDP Központi Vezetősége hozott döntést 1950. június 1-én. (Az elhatározás egyébként Gerő Ernőtől, a gazdasági vezetés kulcsfigurájától eredt, aki a végrehajtás folyamatát is irányította). A kiadandó kormányhatározat szövegét a Minisztertanács már készen kapta a pártközponttól, amelyet formálisan azután kormányhatározattá emelt.⁶⁸⁹ Ebben kimondta, hogy az 1950. áprilisi normákat kell a rendezés kiindulópontjának tekinteni, és július 31. és szeptember 20. között ezen a bázison kell végrehajtani az emelést. Ezt követően a szakminisztériumok és a szakszervezetek kidolgozták a normaemelés „művelési tervét”. A normarendezés levezénylésére egy külön, országos hatáskörű szervet hoztak létre, az Országos Normarendező Főbizottságot, amelynek élén a pártközpont Államgazdasági Osztályának vezetője, Friss István állt.⁶⁹⁰ Külön feladatokat adtak a központi sajtónak (Szabad Nép, Népszava) és más kommunikációs eszközöknek is (Magyar Rádió, filmhíradó). A pártközpont Agitációs és Propaganda Osztálya 1950 nyarán olyan utasítást adott a Szabad Népeknek, a Népszavának és megyei pártlapoknak, hogy az ún. munkáslevelezőkkel írassanak olyan nyílt leveleket a szerkesztőségbe, amelyek sürgetik a normarendezést, ahogyan megfogalmazták: „munkáslevelek vessék fel a normarendezés szükségességét”. Magyarán: az akciót a pártsajtó a munkások saját kezdeményezésének állítsa be.⁶⁹¹ Pár héttel később pedig az MDP Titkársága kötelezte a központi pártlapot, hogy a normarendezés kapcsán „közöljön egy cikket, amelyben élesen megtámadja azokat, akik nem bízva a proletariátus öntudatában, kerülgetik a

⁶⁸⁷ MOL-M-KS-276. f. 54/106. ő. e. Az Államgazdasági Osztály előterjesztése a Titkárságnak. 1950. jún. 27.

⁶⁸⁸ MOL-M-KS-276. f. 54/108. ő. e. A Titkárság 1950. júl. 12-i ülése.

⁶⁸⁹ A Minisztertanács önállólanságát maga Rákosi Mátyás is elismerte az MDP Politikai Bizottsága 1953. június 20-i ülésén: „A kormány a szó szoros értelmében a párt Politikai Bizottságának árnyékává vált, tulajdonképpen csak regisztrálta a párt vezető szerveinek határozatait. Ennek megfelelően a múlt esztendő folyamán pl. 1–1 minisztertanácsi ülés gyakran csak 30–40 percig tartott. A párt szűk vezetése kisajátította az állam és a minisztertanács (sic!) funkcióit ...” – MOL-M-KS-276. 53/122. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1953. jún. 20-i üléséről.

⁶⁹⁰ MOL-M-KS-276. f. 54/106. ő. e. A Titkárság 1950. jún. 28-i ülése.

⁶⁹¹ MOL-M-KS-276. f. 116/18. ő. e. Az MDP Agitációs és Propaganda osztály javaslata. 1950. júl. 10.

kérdést ahelyett, hogy nyíltan megmondanák, miről van szó”.⁶⁹² (Nevezetesen, hogy a teljesítmények növelését követelik bércsökkenés mellett – B. Gy.). A propagandára egyebek mellett azért fektettek nagy súlyt, mert a nagyarányú reálbércsökkenés és a munkaintenzitás fokozása miatt a munkáselegedetlenség növekedésével számoltak. A vállalatok a központi utasítások nyomán július utolsó napjától szeptember második feléig, 6–7 hét alatt valósították meg a normarendezést, amelyért a fent említett minisztertanácsi határozat személy szerint is felelőssé tette a vállalatok igazgatóit. A pártközpont és a Normarendező Főbizottság a végrehajtás során megkülönböztetett figyelemmel ellenőrizte továbbá a minisztériumi főosztályvezetők és az üzemvezetők munkáját is, akik „a legnagyobb körültekintéssel, éberséggel, a népgazdaság érdekeinek megóvása mellett” kellett végezzék a normarendezést.⁶⁹³ A rendezés végeredményben 465 ezer darabbérben és 90 ezer mutatószámos bérezéssel dolgozó, összesen tehát 555 ezer munkavállalót érintett, azaz az ipari munkások többségét.⁶⁹⁴

(A normarendezés és a munkások hangulata) A rendezés befejezése után három hónappal a munkások teljesítménye még mindig jelentősen elmaradt a 100%-os teljesítménnyel szemben támasztott új követelményektől.⁶⁹⁵ Az elmaradás okai között említették az új munkások begyakorlatlanságát és a régi, de az ipar átprofilírozása következtében teljesen új munkafeladatokat kapott munkások járatlanságát e feladatok végrehajtásában. Szerepet játszott az is, hogy az idősebb munkások már nem tudtak az új követelményeknek megfelelő iramban dolgozni, míg az egészen fiatalok tapasztalatlanságuk miatt maradtak le. Ezek azonban csak parciális igazságok voltak, az alapvető problémát a munkaintenzitás általános, minden iparágra kiterjedő növelése jelentette, amely az I. ötéves terv időszakában a termelékenységi növelésének legfőbb eszközévé vált, sőt egyes iparágakban az elavuló géppark és a szintén romló egyéb munkafeltételek következtében a kizárólagos eszközévé. Szemléletesen – bár végleteken – példázza ezt a dohányipar esete: 1950-ben egységnyi idő alatt négyszer annyi cigarettát kellett becsomagolnia egy dohánygyári munkásnak, mint két évvel korábban, 1948-ban.⁶⁹⁶ Szakszervezeti hangulatjelentések tanúbizonysága szerint a normarendezést követő hónapokban általános elégedetlenség keletkezett az üzemi munkások körében. A Mauthner Gyárban éppen az egyik bizalmi mondta elkeseredetten, hogy a rendezés óta „négy kilót fogytam, és nézzen meg estére, hullák leszünk a megerőltető munkától”. Ugyanitt egy másik dolgozó kijelentette: „én megértem, hogy 70 Ft-tal kevesebbet viszek haza, de a három gyermekemnek hiába magyarázom”. A Hubert és Sigmund Gyárban a munkások „nagy káromkodások közepette kijelentették, hogy ezért a pénzért nem érdemes dolgozni”. A Rákosi Művekben pedig a normások lettek az elégedetlenség céltáblái: velük szemben „ellenségesen viselkednek..., szídják

⁶⁹² MOL-M-KS-276. f. 54/111. ő. e. A Titkárság 1950. aug. 2-i ülése.

⁶⁹³ MOL-M-KS-276. f. 116/16. ő. e.

⁶⁹⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/19. ő. e. Összefoglaló jelentés. 1950. szept. 16.

⁶⁹⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/19. ő. e. A céllenőrzés a normarendezéssel kapcsolatban... D. n. [1950. dec.] Az irat tételesen felsorolja, hogy 3–10 héttel a normarendezés után az egyes iparágakban a munkások mekkora hányada maradt el a 100%-os teljesítménytől. Néhány példa: a bányászatban a munkások 40,2, a kohászatban 33,1, a gépiparban 22,3%-a nem tudta elérni a rendezés utáni 100%-os teljesítményt.

⁶⁹⁶ MOL XIX-A16-b. 842. d. A bér- és munkaügy alakulása az első ötéves terv időszakában. 1954. okt. 22.

őket". A Boon Téglagyárban a normarendezést követő első fizetés után a kőbányászok egy része felmondott, mert oly mértékben csökkent a fizetése. Az építőiparban pedig a munkások a visszatartás fegyverét alkalmazták.⁶⁹⁷ A jelentéseket készítő szakszervezeti funkcionáriusok elsősorban a „horthysták”, a „klerikális reakció” és a „jobboldali szociáldemokraták”, egyszóval az „osztályellenség” számlájára írták a munkások elégedetlenségét.⁶⁹⁸ No meg annak, hogy a normarendezést egyes párt- és szakszervezeti vezetők nem „politizálták át” megfelelően a munkásokkal, vagyis nem magyarázták meg nekik, hogy miért „jó” számukra az, ami valójában rossz.⁶⁹⁹

Az 1950. évi normarendezés keresetcsökkentő hatását szemlélteti az alábbi kimutatás:⁷⁰⁰

	A munkások keresetének	
	előirányzott	tényleges
	csökkenése	
Nehézipar	9,1%	14,3%
Könnyűipar	9,7%	12,8%
Magasépítőipar	16,1%	19,4%

A gyárakban tapasztalható nagyarányú bércsökkenés az első hetekben inkább a munkakedv csökkenéséhez vezetett ahelyett hogy fokozott erőfeszítésekre sarkallt volna. Ráadásul a normák szigorítása nem járt együtt a munkaszervezés javulásával, nem csökkent például a várakozási idő a különféle gépekre és eszközökre (volt olyan gyár, ahol a kész munkadarab elszállításához szükséges darura 3–4 órát kellett várni), változatlanul akadozott az anyagellátás is, és a példákat még sorolhatnánk.⁷⁰¹ A teljesítmények növelését megkövetelő új, „feszés” normák teljesítéséhez szükség lett volna a vállalaton belüli teljesítménymérés tökéletesítésére is, erre azonban nem került sor, ami még a jól teljesítő munkások egy részét is elkedvetlenítette, mert tényleges teljesítményük és megkapott bérük gyakran nem állt összhangban. A normák országosan egységes emelése a munkahelyek adottságait, sajátosságait nem vette figyelembe, ami időnként irreális norma megállapításhoz vezetett. A Fémáru és Szerszámgépgyárban egy fedőlap formázásának korábban 15 perces normaidejét például 1,8 percre csökkentették.

Miközben a kifizetett bérek csökkentek, mert a munkások nagy része az első hónapokban nem volt képes elérni a 100%-os teljesítményt, a vállalati termelékenység számottevően, egyes források szerint két hónap alatt 13,5%-kal javult,⁷⁰² és ezzel nőtt a munkavégzés gazdasági haszna is. Persze a munkások is azonnal keresni kezdték – és hamar meg is találták – a maguk válaszát erre az új helyzetre, hogy ellensúlyoz-

⁶⁹⁷ MOL 276. f. 116/19. ő. e. A SZOT Szervezési Osztály Információs Alosztálya jelentése az 1950. aug. 31-i helyzetről. D. n.

⁶⁹⁸ MOL-M-KS-276. f. 116/19. ő. e. A SZOT jelentése a pártközpontnak az 1950. aug. 18-i helyzetről.

⁶⁹⁹ Az „átpolitizálás”, vagy „kipolitizálás” ekkor általánosan elterjedt „agitpropos” zsargon volt, lényegében azt jelentette: elfogadtatni az emberekkel azt, ami számukra rossznak tűnt, vagy éppenséggel valóban rossz is volt.

⁷⁰⁰ MOL-M-KS-276. f. 116/19. ő. e. A SZOT jelentése a pártközpontnak az 1950. aug. 18-i helyzetről.

⁷⁰¹ U. o.

⁷⁰² PIL (SZKL) SZOT Bér. 1950. 30. d. Összefoglaló jelentés. 1950. szept. 18.

zák a keresetcsökkenést. Egy részük például, gyakran a közvetlen termelésirányítók tudtával, csaláshoz folyamodott. A norma- és bércsalások elsősorban a rendelkezések gyenge pontjainak felhasználásával, minőségrontással, az elvégzett munka magasabb bérkategória szerinti kifizetésével történtek. A vállalatok vezetői időnként kivizsgáltak egy-egy ügyet, de a jelenségnek, gátat szabni nem voltak képesek. Annak ellenére sem, hogy olykor az egyik munkás jelentette fel a másikat normacsalás miatt.⁷⁰³ Az erőszakos állami szabályozás, hasonlóan az „önkéntes kilépés” büntetéséhez és számos más intézkedéshez, nem érte el célját, ugyanakkor valamilyen befolyást mégis gyakorolt a munkásság teljesítményére.

A későbbi rendezések céljaikban és módszereikben lényegében megegyeztek az 1950-essel; 1952-ben még országos aktívaértekezletet is összehívtak.⁷⁰⁴ Ugyanakkor az 1952-es és talán az 1955-ös kivételével nem voltak olyan átfogóak, az ipar egészét érintőek, mint amilyen az 1950-es.

(A munkástanácsok a normarendezésekről) 1956-ban a munkástanácsok nagyon élesen bírálták a normarendezéseket; követeléseik között az egyik leggyakoribb és legélesebben megfogalmazott a normarendszer felülvizsgálata, sőt helyenként megszüntetése volt. Ennek fő okát nem is a teljesítménybérezés szigorú voltában látjuk, hanem abban, hogy a normarendezéseket – mint fent bemutattuk – rendszeresen a nagyarányú bércsökkentések eszközül használták. Nem valószínű, hogy valamilyen közvetlen egyeztetés állt volna a kifejezések használata mögött, de a munkástanácsok feltűnően gyakran illették a normarendszert a „munkásnyúzó” és a „kiszípolyozó” jelzőkkel.⁷⁰⁵ Az addigi rendszer helyett vagy teljesíthető normák felállítását,⁷⁰⁶ vagy a normarendszer teljes megszüntetését követelték.⁷⁰⁷

(Központi normarendezés 1961-ben) Az utolsó, az ipar egészére kiterjedő központi normarendezésre 1961 elején került sor. Biztosra vehető, hogy háttérben az MSZMP Államgazdasági Osztálya és annak vezetője, az ötvenes évek eleji nagy akciók irányításában is fontos szerepet játszó Friss István, valamint a későbbi miniszterelnök, Fock Jenő álltak.⁷⁰⁸ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1960. szeptember 13-án hozott határozata értelmében 1961. június 30-ig minden ipari üzemben rendezni kellett a normákat. Ennek fő célja az 1956 előttiéhez hasonlóan a termelékenységek növelése volt a bérek emelése nélkül. Ahogy egy korabeli határozat megállapította: „Változtatlan keresetért magasabb teljesítést kell elérni”.⁷⁰⁹ Cél volt továbbá, hogy létszámot takarítsanak meg és elősegítsék a munkaerő átcsoportosítását azokra a területekre,

⁷⁰³ MOL-M-KS-276. f. 116/mb./58. ő. e. Jegyzőkönyv. 1951. szept. 13.

⁷⁰⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/21. ő. e. Tájékoztató jelentés a normarendezés állásáról 1952. ápr. 25.

⁷⁰⁵ 1957-ben még Munkaügyi Minisztérium egyik elemzésében is az olvasható, hogy a normarendezések okozta „igazságtalanságok... a darabbérrendszert lejáratták és a normákat gyűlöletessé tették a munkások előtt”. – MOL-M-KS 23/2957/29. ő. e. Ipari munkások teljesítménybérezése. D. n. [1957]

⁷⁰⁶ PIL 290. f. 1/41. ő. e. az Egyesült Izzólámpagyár Rt. Munkástanács Híradója. 3. sz.

⁷⁰⁷ PIL 290. f. 1/52. ő. e. Az Egyetemi Nyomda munkástanácsának előterjesztése a Minisztertanácshoz. 1956. okt. 30. Ebben az előterjesztésben a nyomdászok azt követelték, hogy „Szüntesse meg a kormány a kiszípolyozó normákat”. – U. o. 1/41. ő. e. „Forradalmi ifjúság” c. röplap (Ganz Gyár). 1956. okt. 29. Ebben pedig az áll: „Töröljék el a munkásnyúzó normarendszert”.

⁷⁰⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/49. ő. e. Előterjesztés a Politikai Bizottsághoz. 1960. nov. 2.

⁷⁰⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/80. ő. e. Tájékoztató jelentés... 1961. szept. 12.

ahol a legnagyobb mértékű hiány mutatkozott. A párthatározat után 1960. novemberében az Építésügyi Minisztérium és a Kohó- és Gépipari Minisztérium kivételével az összes ipari szakminisztérium utasította vállalatait a rendezés előkészítésére, majd végrehajtására. (A kivételt képező két minisztérium már korábban, 1960 nyarán megtette ezt vállalataival). A rendezés során az átlagbér gazdálkodással együtt 1957-ben bevezetett és 140%-os teljesítményben megszabott⁷¹⁰ ún. bérplafon alkalmazásának csökkentésére is törekedtek. Ez új vonása volt az 1960-as normarendezésnek, mert a megkereshető bér maximálásának megszüntetése vagy legalábbis kevésbé kiterjedt alkalmazása magasabb teljesítmény esetén magas(abb) jövedelmeket is lehetővé tett a munkások számára. A gazdaságpolitikai felfogás távolodott tehát az egyenlősítő szemlélettől. A „bérplafon” alkalmazását csak ott tartották indokoltnak, ahol a termék minőségét másként nem lehetett garantálni, vagy ahol a technológiai fegyelemnek ellentmondott volna a minél magasabb teljesítményre törekvés.⁷¹¹

A rendezés idején készült politikai és szakmai elemzések a munkabérek kismértékű csökkenésével számoltak. Az első, 1961 nyarán készült jelentések még úgy szóltak, hogy a rendezés után a munkások hangulata „lényegesen kedvezőbb volt, mint bármely előző normarendezésnél”. Az illetékesek csak ott érzékelték elégedetlenséget, ahol „a keresetek nagyobb mértékben vagy tartósan csökkentek”.⁷¹² Valamivel később készült értékelések azonban rámutattak, hogy a munkások körében idegesség, aggodalom volt tapasztalható. Volt olyan munkás, aki kijelentette, jobb lenne, ha világosan megmondanák, mennyivel kell többet dolgozni ezután.⁷¹³ A fejlemények igazolták az aggodalmakat: 1961 szeptemberére az ipar egészében a teljesítményszázalékok a rendezés előtti átlagos 106,7-ről 102,6%-ra csökkentek.⁷¹⁴ A gazdasági eredményességet jelzi ugyanakkor, hogy míg az ipar évi összes bérfelhasználása csak 4,6%-kal nőtt⁷¹⁵, ezzel szemben a termelés 12%-kal. Egy, a Munkaügyi Minisztérium által lefolytatott vizsgálat azt állapította meg, hogy „minden ipari ágazat kevesebb bért használt fel a tervezettnél”, miközben a termelési terveket túlteljesítették. A bérmegtakarítás mértéke ágazatonként 0,1% és 7,4% között mozgott.⁷¹⁶ A nagyszabású, központi normarendezés következménye most is, akárcsak tíz évvel korábban, a munkások életszínvonalának csökkenése lett.⁷¹⁷ A centralizált gazdaságirányítási rendszerben az állam természetesen az 1961 utáni időszakban is folyamatosan ellenőrizte az üzemi normákat, illetve ezzel kapcsolatban továbbra is utasításokat adott a vállalatoknak. A Munkaügyi Minisztérium például a hatvanas évek derekán is félévente volt köteles tájékoztatni a pártvezetést a vállalatok normahelyzetéről.⁷¹⁸ Ekkor azonban a központi, „minden ágazatra kiterjedő, általános érvényű” normarendezést kifejezetten kerülni akarták.⁷¹⁹ Ennek következtében a munkásokkal szemben támasztott

⁷¹⁰ MOL XIX-C-5 88. d. Jelentés a KGM kollégiuma számára. 1964. október.

⁷¹¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/80. ő. e. Tájékoztató jelentés... 1961. szept. 12.

⁷¹² MOL-M-KS-288. f. 23/1961/80. ő. e. Jelentés a Mü.M. kollégiumának. 1961. aug. 11.

⁷¹³ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/80. ő. e. Előterjesztés tervezet. 1961. jan. 4.

⁷¹⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/80. ő. e. Tájékoztató jelentés... 1961. szept. 12.

⁷¹⁵ Ennek nagyobb részét a létszámnövekedés vitte el.

⁷¹⁶ MOL-M-KS-288. f. 23/1962/3. ő. e. Előterjesztés a Gazdasági Bizottsághoz. 1962. márc. 23.

⁷¹⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1962/32. ő. e. Az OT Közgazdasági Főosztály előterjesztése... 1962. márc. 30.

⁷¹⁸ MOL XIX-C-5 80. d. Veres József levele a Kohó- és Gépipari Minisztériumnak. 1964. júl. 24.

⁷¹⁹ MOL XIX-C-5. 80. d. Tájékoztató a munkanormák helyzetéről. 1964. júl. 23.

konkrét követelményeket már nem a párvezetés legfelső szintjén, hanem az üzemekben fogalmazták meg, ami sokkal jobban megfelelt a munkaadó – munkavállaló közötti szokásos viszonynak, mint a korábbi gyakorlat.

4. A MUNKAVERSENYEK

A szocialista munkaviszonyokkal, gyári világgal kapcsolatban a köztudat talán a munkaversenyek emlékét őrizte meg a leginkább. A vörös drapériával, Lenin, Sztálin és Rákosi képekkel feldíszített üzemcsarnok képét, ahol óriási lendülettel, mégis mosolyogva és felszabadultan dolgozik a mellén sztahanovista jelvényt viselő munkás. Sőt, olykor még felidéződik egy-egy élmunkás neve és fantasztikus teljesítménye is.

A versenyek közismert elnevezése, a sztahanovizmus egy, a Donyec-medencében dolgozó szovjet vájárnak, Sztahanovnak a nevéből származik. Ő a szovjet propaganda állítása szerint 1935-ben egy alkalommal hat óra leforgása alatt a napi norma tizenötszörösét (!) teljesítette, azaz 1500%-ot. Az ottani nagy munkaverseny-kampányokat azután erre a nyilvánvalóan mondvacsinált teljesítményre hivatkozva kezdték szervezni. Az 1940-es évek végén az MDP vezetése ezt szovjet mintát követve kezdte szervezni az itteni munkaversenyeket.

(A munkaversenyek célja) A munkaversenyek a propagandisztikus beállítással ellentétben minden emelkedettség és lelkesedés nélküli, a munkások szemében meglehetősen népszerűtlen akciók voltak. Céljuk a termelés növelése volt anélkül, hogy azzal arányosan a béreket is emelték volna. Az ötvenes évek elején a versenyek a munka világának fontos elemévé váltak, hiszen hivatalos adatok szerint az ipari munkások fele, sőt egyes időszakokban 70–75%-a vett részt azokban.⁷²⁰ A versenyek szervezése a forradalom utáni években sem szűnt meg. A hatvanas években azonban a „szocialista brigádok”, sőt a vállalatok között folyó versenyeket szerveztek inkább, az egyének számára hirdetett versenyek sokkal ritkábbak lettek. Az érintett munkások száma ekkor is magas volt: a hatvanas évek végén például minden gazdasági ágat számításhoz véve mintegy 700 ezer ember mozgósításával folytatódott a munkaversenyek szervezése különböző kitüntető címekért (szocialista brigád, élüzem stb.).

(A „sztálini műszak”) A munkaversenyek propagálása,⁷²¹ majd gyakorlati szervezése 1948-ban kezdődött meg. Az első egyike az ún. azonossági verseny volt, amely azonban csak néhány nagyobb gyár munkásait érintette. 1949 első félévében ennél már nagyságrenddel több embert, hivatalos adatok szerint kb. 10 ezer brigádot és 100 ezer munkást kapcsoltak be a versenybe, hogy azután az év második felében még ezeket a számokat is túlszárnyalják.⁷²² Az első, valóban nagy tömegeket mozgósító,

⁷²⁰ PIL (SZKL) SZOT ir. Közgazdasági Osztály. 150. d. Előterjesztés. 1951. nov. 23.

⁷²¹ A központi pártfolyóirat 1948-ban több cikkben is agitált a munkaversenyek mellett. Ld. pl.: Mód Aladárné: Munkaverseny Magyarországon. *Társadalmi Szemle*. 1948. 4. sz. és U. ő: Az első magyar munkaverseny mérlege – új jelenségek a magyar munkásmozgalomban. *Társadalmi Szemle*. 1948. 11. sz.

⁷²² MOL-M-KS- 276. f. 116/42. ő. e. A szocialista munkaverseny vezetése és szervezése. D. n. [1952] – 1949. második félévében 16 ezer brigádot és 140 ezer embert érintett a verseny.

zajos propagandával kísért országos kampányt, a „sztálini műszakot” 1949 végén indították, Sztálin 70. születésnapja alkalmából. A versenyt szervező és irányító állam végig ragaszkodott ahhoz a látszathoz, hogy ez spontán, a munkások lelkesedéséből és „Sztálin elvtárs iránti szeretetéből” kifejlődött „mozgalom” volt. „Az a hatalmas lelkesedés, amellyel dolgozóink Sztálin elvtárs születésnapját ünnepelték meg, valósággal kirobantotta nálunk is a sztahanov mozgalmat” – olvasható például egy, az ötvenes évek elején készült jelentésben.⁷²³ A valóságban azonban, újra hangsúlyozzuk, sem a „sztálini műszak”, sem a későbbi munkaversenyek nem alulról szerveződtek, azokat felülről kezdeményezték és irányították.

(Az ötvenes évek elejének nagy kampányai) A következő év elején, 1950. januárjában az MDP Központi Vezetősége már azt állapította meg, hogy a 700 ezer gyáripari dolgozóból 300 ezer vett részt ún. egyéni versenyben és mellettük 15 ezer brigádban együttesen még további 100 ezer dolgozó versengett csoportosan. 1953-ig minden évben szerveztek egy vagy több nagy országos kampányt. Április 4., május 1. és november 7. mint állandó alkalmak mellett 1950-ben a „koreai hét” megszervezésére került sor, 1951-ben „kongresszusi munkaversenyt” hirdettek, a következő évben pedig „Rákosi Mátyás 60. születésnapja tiszteletére” tették ugyanezt – hogy csak néhányat említsünk a sok akció közül. A munkaversenyek politikai céljai között gyakran szerepelt az öt-éves tervvel, valamint az „amerikai imperialisták és nyugat-európai csatlósai” elleni harc ügyével való feltétlen azonosulás követelménye is.⁷²⁴ Országon belül főleg a „klerikális reakció” (egy 1952-es jelentés például a váci püspököt mint a munkaverseny ellenségét támadta) és a „szociáldemokratizmus” elleni harc fontosságát hangsúlyozták.⁷²⁵ Az „ideális munkás” hivatalos képébe tehát nem csak a magas, már-már emberfeletti teljesítmény nyújtása tartozott bele, hanem a szocialista rendszer és a párt iránti feltétlen politikai és világnézeti elkötelezettség is, az „osztályharc” ügyének odaadó szolgálata. A munkásoktól munka közben is olyan „öntudatos” magatartást vártak el, sőt követeltek meg, amely majd elvezet egy új munkamorál, a „szocialista munkaerkölcs” kialakulásához, amikor a dolgozó nem egyszerűen kötelességének, hanem „becsületbeli ügyének” tekinti a minél magasabb teljesítmények elérését.⁷²⁶ Az ember egész személyiségét érintő, feltétlen odaadás megkövetelése azonban meglehetősen idegen volt a munkásember számára, lett légyen valaki akár régi szociáldemokrata szakmunkás, akár faluról jött vagy a háztartásból csak a minap átlépett új munkás.

(Felülről szervezettség) Az MDP vezetésének utasítása értelmében 1951-től a szervezés fő feladatait a szakszervezetek kellett elvégezzék. Ebben a munkában különösen fontos szerepet szántak a bizalmiaknak. Mellettük a gyárak vezetőit, az igazgatókat és a műszaki vezetőket kellett még a versenyszervezésbe bevonni.⁷²⁷ A versenyeket különböző politikai rendezvényekkel is összekapcsolták. 1950 februárjában például országos tanácskozást szerveztek a sztahanovisták számára, amelyen megjelentek és

⁷²³ MOL-M-KS- 276. f. 116/42. ő. e. A szocialista munkaverseny vezetése és szervezése. D. n. [1952]

⁷²⁴ PIL (SZKL) SZOT ir. Közgazdasági Osztály. 150. d. Előterjesztés. 1951. nov. 23.

⁷²⁵ MOL-M-KS-276. f.116/42. ő. e. A szocialista munkaverseny vezetése és szervezése. D. n. [1952]

⁷²⁶ MOL-M-KS-276. f. 65/76. ő. e. Jelentés. 1950. jan. 3.

⁷²⁷ MOL-M-KS- 276. f. 116/42. ő. e. A szocialista munkaverseny vezetése és szervezése. D. n.

felszólaltak az MDP felső vezetői is. Ennek a hangos propagandával kísért tanácskozásnak a megrendezéséről 1950 januárjában hozott határozatot az MDP KV Titkársága,⁷²⁸ amelynek nyomán több száz élmunkást hívtak össze az ország különböző vállalataiból, akik központilag megírt forgatókönyv szerint számoltak be eddigi munkájukról, és tettek újabb versenyfelajánlásokat. A következő évben Tatabányán az ún. Csorba-féle tüzeléstechnikai eljárás népszerűsítésére szerveztek országos értekezletet, ugyancsak központilag elkészített forgatókönyv szerint, előre egyeztetett szövegű előadásokkal.⁷²⁹ Rövid ideig próbálkoztak központi sztahanovista iskolák megszervezésével is, ám azok nem váltották valóra a hozzájuk fűzött reményeket.⁷³⁰

Érdemes kissé közelebből is szemügyre vennünk, hogyan is nézett ki a valóságban egy „alulról jövő”, „spontán” kezdeményezés – az MDP Államgazdasági Osztálya forgatókönyve szerint. „Az Alkotmány ünnepének tiszteletére meginduló munkaverseny mozgalom szervezésére – olvasható egy, a Szervező Bizottság számára készített előterjesztésben – a következőt javasolom: A./ A Kistext dolgozói június 1-én nyilvánosan felhívással forduljanak a velük páros versenyben lévő üzemekhez, amelyben külön szocialista kötelezettségvállalást tesznek az alkotmány évfordulójára. A versenyvállalás a terv határidő előtti teljesítése mellett elsősorban a Minisztertanács takarékosági határozatában foglaltak megvalósítására vonatkozzék. A Kistext kiválasztása mellett a következők szólnak: eddig még minden versenymozgalmat a nehézipari üzemek indítottak el, a Kistext elnyerte a Budapesti Pártbizottság kongresszusi zászlaját (...). B./ A Keltex és a HPS dolgozói (a Kistext párosverseny társai) nyilvánosan megjelenő versenyvállalással válaszoljanak a Kistext felhívására. C./ A minisztériumok a szakszervezetekkel közösen szervezzék meg, hogy ütemesen június 15-ig legalább 6 nehézipari, 2 könnyűipari, 3 bányászati, 1 vegyipari, 1 vasúti üzem és 2 építkezés a sajtóban is megjelenő versenyvállalást tegyen az Alkotmány ünnepére.”⁷³¹

Az MDP Központi Vezetősége 1950. január 22-i határozata értelmében a munkaversenyek fő formájának az egyéni versenyt tekintették⁷³², amelyek folyamatosan, egész évben zajlottak nem csak a nagy kampányok idején. Szerveztek emellett ún. „párosversenyeket” (amikor egy munkás versenyre hívta ki valamelyik társát), továbbá brigádok, üzembrészek, sőt gyárak közötti versenyeket is. A konkrét cél az esetek nagy többségében a magasabb munkateljesítmények elérése volt, de meghirdettek anyag- és energiatakarékosági, sőt hulladékgyűjtési versenyeket is. Utóbbiakat azért kezdték szervezni, mert a magasabb teljesítményeket a munkások általában aránytalanul nagyobb anyag- és energiafelhasználással érték el, vagyis az üzem gyakran többet veszített a réven, mint amennyit nyert a vámon.

(A versenyformák) A versenyeknek nem volt se szeri, se száma, mert iparáganként és sajátos feladatok szerint (magasabb teljesítmény elérése, takarékoság, gépek karbantartása, újítás, selejtszűkítés, munkamódszer átadás, gyorsvágás, ritmikus pásztafejtés, többgépes termelés stb., stb.) külön-külön hirdettek munkaversenyt. A sztahanovizmuson, mint gyűjtőfogalmon belül volt például Nazarova, Vorosin,

⁷²⁸ MOL-M-KS-276. f. 54/81. ő. e. Határozati javaslat. 1950. jan. 14.

⁷²⁹ MOL-M-KS-276. f. 116/41. ő. e. Feljegyzés. D. n. [Iktatva: 1951. júl. 24.]

⁷³⁰ PIL (SZKL) SZOT ir. Közgazdasági Osztály. 1953. 62. d. Előterjesztés. 1953. febr. 20.

⁷³¹ MOL-M-KS-276.f. 116/41. ő. e. A sztahanov mozgalom továbbfejlesztése érdekében végrehajtandó feladatok. 1951. máj. 18.

⁷³² MOL-M-KS-276. f. 54/81. ő. e. Határozati javaslat. 1950. jan. 26.

Csutkih, Kuznyecov, Kovaljov, Maximenko, „100 ezer kilométer mozgalom”, amelyeket a szovjet gyakorlatból vettek át. Voltak persze hazai kezdeményezések is, mint a Gazda, a Csorba, a Deák, a Róder, a Loy „mozgalom” – csak találomra emelve ki néhányat a megszámlálhatatlanul sok közül. Az összes említett és nem említett versenyforma, illetve konkrét verseny közös, lényegi vonása volt, hogy a munkások vállalásai, „felajánlásai” nem voltak önkéntesek, a vállalatvezetés írta elő számukra azokat. A versenyszervezők gyakran az irodákban, a munkások megkérdezése nélkül töltötték ki az erre a célra rendszeresített nyomtatványokat. A versenyek szervezésére és folyamatos ellenőrzésére a gyárakban először külön apparátust állítottak fel, élükön a gyári versenyfelelősökkel; a helyi versenyfeltételek kidolgozása és a végrehajtás ellenőrzése elsősorban az ő feladatuk volt. A versenyirodák általában bürokratikusán, nehézkesen működtek, 1951-től meg is szüntették őket. Ettől kezdve a versenyeket a vállalati szakszervezet szervezte és adminisztrálta,⁷³³ nem kevésbé bürokratikusán, mint elődje.

(A részvétel feltételei és a követelmények) A feltételek központi kidolgozása során közös minisztertanácsi és SZOT határozatokban megfogalmazták, a sztahanovistákkal (más kifejezéssel: az élmunkásokkal) szemben támasztott követelményeket is, mint alább ezt részletesen bemutatjuk. E központi követelményeket az egyes szakszervezetek, illetve az iparági szakszervezetek a maguk területére konkretizálták, amelyeket végül a gyárakban dolgoztak ki teljes részletességgel.

Jól szemlélteti ezt a Minisztertanács és a Szakszervezetek Országos Tanácsa 1009/1954 (II. 3.) sz. (együttes) határozata. Ez a kohó- és gépiparban az alábbiak szerint határozta meg az élmunkással szembeni követelményeket:

1. Az átlagosnál jóval magasabb teljesítményt érjen el.
2. Átlag feletti minőséget állítson elő, selejtszázaléka maradjon az előírt maximum alatt.
3. Anyagot és szerszámot takarítson meg.
4. Élenjáró munkamódszert adjon át más munkásoknak;
5. Munkafegyelme példás legyen, ne végezzen feketén túlórát, ne legyen igazolatlan mulasztása stb.

A sztahanovista címet egy hónapi teljesítmény után, egyhavi időtartamra adományozták. Ha a munkás a következő hónapban nem tudta ismét teljesíteni a feltételeket, elvesztette a címet. Ha valaki 3 hónapon át folyamatosan megfelelt a feltételeknek, a vállalat igazgatójától oklevelet kapott. Újabb sikeres 3 hónap (összesen fél év) után elnyerte a „kiváló dolgozó” címet, amellyel jelvény is járt, de az első években pénz nem. Félhavi fizetést kapott az, aki egy teljes éven át folyamatosan teljesítette a követelményeket, amivel a szakma kiváló dolgozója cím is járt. Akiknek a munkáját a vezetés példaként akarta a többi munkás elé állítani, azoknak a fényképét 2 hónapra elhelyezték a vállalati „dicsőségtáblán”.⁷³⁴ Országosan az összes versenyben álló munkásnak csak egy kis része volt képes az ilyen feltételeknek megfelelni. Az ipari szakszervezetek 1951. októberében például összesen 22 013 sztahanovistát tartottak számon, ebből 6048 volt jelvényes és 15 965 okleveles.⁷³⁵ A fenti adatok azonban

⁷³³ MOL-M-KS-276. f. 116/42. ő. e. A szocialista munkaverseny vezetése és szervezése. D. n. [1952]

⁷³⁴ MOL-M-KS-276. f. 53/141. ő. e. A SZOT előterjesztése. 1953. okt. 9. és MOL XIX-F-2-a. Sztahanovista feltételek. D. n. [1954]

⁷³⁵ PIL (SZKL) SZOT ir. Közgazdasági Osztály. 150. d. [A] Sztahanovisták száma. [1951]

viszonylagos értékűek, mert gyakran jogosulatlanoknak adományozták a címet, s az ilyenek egy részét később vissza is vonták. 1950 végén például megvizsgálták 1011, a magasépítő-iparban dolgozó sztahanovistát, és kiderült, hogy közülük „mintegy 400 bér- és normacsálás, illetve helytelen normamegállapítás alapján kapta meg a kitüntetést”.⁷³⁶ Évente sok ezer újítást is benyújtottak, amelyek közül 1952-ben például 6712-t fogadtak el.⁷³⁷ A sztahanovizmus elterjesztésére több szakszervezet szakmánként megszervezte a központi sztahanovista iskolákat azzal a céllal, hogy a „fejlett munkamódszereket” elterjessze.⁷³⁸

A hatalom feltétlenül elvárta, hogy egy élmunkás tagja legyen a szakszervezetnek, de ez még nem volt minden. Egy sztahanovista akkor felelt meg igazán az „elvárásoknak”, ha párttag is volt, és teljes mértékben azonosult a kommunista párt politikájával, sőt propagálta is azt politikailag „még nem eléggé fejlett, nem eléggé öntudatos” társai előtt. Példamutatást vártak el tőle az ún. társadalmi munkában, vagy például a békekölcsönjegyzésben (tőlük például 200 Ft jegyzés elfogadhatatlanul alacsonynak számított),⁷³⁹ és az élet más területein is. Ha egy sztahanovista ebből a szempontból nem felelt meg a követelményeknek, akkor elmarasztalták. A Magyar Pamutipari Vállalat Erkel utcai telepén dolgozó egyik munkásnőt megbírálták például azért, mert „nagy keresztet hord a nyakában, és sajnálkozását fejezte ki, hogy nem tudott templomban, fátyolban megesküdni, azt sem tudja mióta tagjelölt, azt pedig egyáltalán nem tudja, hogy 1 hónapos férje párttag-e vagy sem”.⁷⁴⁰

(Sztár élmunkások) A politikai vezetés néhány munkást propagandisztikus célból – Sztahanovhoz, Ivanovhoz, Bikovhoz és más szovjet élmunkásokhoz hasonlóan – nálunk is sztárolt, azaz országos ismertséget teremtett számukra. Közülük talán a Kossuth-díjjal is kitüntetett Pióker Ignác neve a legismertebb.⁷⁴¹

Ezek a sztár élmunkások a munkaversenyek során teljesen valószínűtlen, emberfeletti munkateljesítményeket produkáltak. Már 1949 végén arról adott hírt a Szabad Nép, a Népszava és forgatott filmet a filmhíradó, hogy a Sztálin 70. születésnapjára szervezett munkafelajánlási mozgalomban Muszka Imre 2000, Horváth Ede 1764, Baranyai András 1515%-os teljesítményt ért el állítólag, az 1000%-on felüli teljesítmények száma pedig csak a vasipar területén meghaladta a 200-at.⁷⁴² Ezek a Verne Gyula fantáziáját idéző teljesítmények azonban nem valós, hanem megrendezett körülmények között, a sztahanovisták különleges kiszolgálása mellett és csak rövid periódusban mérve születhettek meg – ha fizikailag lehetséges egyáltalán egy, a munkások átlagteljesítményéhez igazított 100%-os normát húszszorosán felülmúlni. Ezek a reflektorfénybe állított emberek részben áldozatok voltak, akiket egy ellentmondást nem tűrő hatalom kiszemelt egy feladatra, aminek teljesítése elől kitérni alig lehetett. (A kiszemelést a szó legszorosabb értelmében kell érteni. 1952-ben a SZOT vezetői például úgy foglaltak állást, hogy a mozdonyfűtés terén „is meg kellene találni azt a

⁷³⁶ MOL-M-KS-276. f. 54/118. ő. e. Előterjesztés. 1951. nov. 14.

⁷³⁷ PIL (SZKL) SZOT ir. Közgazdasági Osztály. Előterjesztés. 1953. febr. 20.

⁷³⁸ MOL-M-KS-276. f. 116/40. ő. e. Jelentés. 1950. okt. 27.

⁷³⁹ MOL-M-KS-276. f. 116/40. ő. e. Jelentés. 1950. okt. 27.

⁷⁴⁰ MOL-M-KS-276. f. 116/40. ő. e. Jelentés. 1950. okt. 25.

⁷⁴¹ Rövid életrajzát ld.: Horváth Sándor – Majtényi György – Tóth Eszter: Élmunkások és sztahanovisták. *História*. 1998. 8. sz. 29 – 32. o.

⁷⁴² MOL-M-KS-276. f. 65/76. ő. e. Jelentés. 1950. jan. 3.

mozdonyfűtőt, akinek a nevéhez a takarékos széntüzelés mozgalmát hozzá lehetne kapcsolni”).⁷⁴³ Részben azonban – egyesek legalábbis – hasznélvezői is lettek soruk e fura fordulatának: magas kitüntetést, esetleg soron kívüli lakáskiutalást kaptak, vagy éppen ezzel alapozták meg későbbi vezetői karrierjüket.⁷⁴⁴ A kevésbé „futtatott” sztahanovisták egy része is igyekezett frissen elnyert státusát karrierépítésre felhasználni, ha másra nem, hát éppenséggel arra, hogy kitörjön a fizikai munkás társadalmi helyzetéből, és egyszerű szellemi dolgozó, például gépíró lehessen.⁷⁴⁵ Egy azonban bizonyos: az átlagos teljesítményt nyújtó munkások szemében ez a néhány, reflektorfénybe állított ember, sőt általában a sztahanovisták népszerűtlenek voltak. Népszerűtlenségük oka az volt, hogy nem tanúsítottak szolidáris magatartást társaikkal szemben, hanem kiugró teljesítményeikkel hivatkozási alapot adtak a hatalomnak a normák folytonos feszítéséhez, amiért a többiek őket tették felelőssé.⁷⁴⁶ Az Újpesti Fésűs Gyárban társaik gúnydalt énekeltek a róluk: „te akartad, hogy így legyen, hogy normádban több gép legyen”.⁷⁴⁷ Volt eset, hogy az ilyen okból kirobbant viták nyíltan, az üzemi normairódában folytak a munkások között.⁷⁴⁸

A verseny nem csak egyének, hanem brigádok, vállalatok és üzemrészek között is folyt. Az üzemek számára az „élüzem” cím vagy a rangosabb „kongresszusi zászló”, illetve a hatvanas években is fennmaradt „a Minisztertanács és a SZOT vörös vándorzászlaja” cím elnyerése számítottak a legnagyobb kitüntetésnek (1954-ben 14 iparvállalatot tüntettek ki ezzel a címmel, ebből hét a KGM és a NIM felügyelete alá tartozott).⁷⁴⁹ A cím elnyerésével pénzjutalom is járt, amit részben közös gyári célra fordítottak, részben egyéni jutalom formájában osztottak szét.

(A munkaversenyek 1956 után) A Kádár rendszer – mint annyi más területen – itt sem szakított gyökeresen az 1956 előtti gyakorlattal, vagyis nem hagyott fel a versenyszervezéssel, de több módosítást hajtott végre. Már 1957-ben a SZOT-tal közös minisztertanácsi határozatot hoztak a munkaversenyekről,⁷⁵⁰ majd a következő évben átfogó szabályozást tettek közzé. Egy 1958. decemberében hozott MSZMP politikai bizottsági határozat tovább ment, és enyhe megfogalmazásban ugyan, de bírálta a munkaversenyek korábbi gyakorlatát. Egyebek mellett kifogásolták, hogy a versenyek „kincstári jellegűek” voltak, és elmarasztalták egyes sztahanovisták sztárolását is. Ugyanakkor a legfelső szintű pártszerv azt is hangoztatta, hogy a munkások anyagi ösztönzése viszonylagos értékű és egyoldalú, ezért azt feltétlenül ki kell egészíteni olyan „erkölcsi ösztönzőkkel” is, amilyen a munkaverseny. Az előterjesztés vitája során Gáspár Sándor, a SZOT főtitkára önkritikát gyakorolt, amely arra enged következtetni, hogy a forradalmat közvetlenül követő időszakban a munkások körében

⁷⁴³ MOL-M-KS-276. f. 116/42. ő. e. Mándi Péter levele Beckl Sándornak. 1952. márc. 11. (Másolat)

⁷⁴⁴ Csak két példát említve: Csorba István fűtő Kossuth-díjat kapott; Horváth Ede a későbbi évtizedekben komoly vezetői karriert futott be.

⁷⁴⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/40. ő. e. Jelentés. D. n. [1950]

⁷⁴⁶ MOL-M-KS-276. f. 54/118. ő. e. Előterjesztés. 1951. jan. 15.

⁷⁴⁷ MOL-M-KS-276. f. 116/40. ő. e. Jelentés. D. n. [1950] – A dal a textilipar talán leggyakoribb versenyzési formájára céloz, amely arra irányult, hogy a textilmunkásnők egyszerre minél több gépen dolgozzanak.

⁷⁴⁸ MOL-M-KS-276. f. 116/40. Jelentés. D. n. [1950]

⁷⁴⁹ MOL-M-KS-276. f. 94/596. ő. e. Határozattervezet. D. n. [1954]

⁷⁵⁰ 1068/1957. M. T. sz. határozat.

népszerűtlen munkaversenyek felélesztését a szakszervezeti vezetés egy része sem tartotta helyesnek. „Volt nálunk egy időben egy nézet, aminek sajnos egy darabig én is hirdetője voltam – mondta –, hogy elsődleges az anyagi ösztönzés, és kicsit háttérbe szorult, hogy a tudatos cselekvés (sic!) elemét erősítsük”.⁷⁵¹

Az ötvenes évek végétől a gazdasági szempontból gyakran ellenőrizhetetlen, vagy éppen kétes eredménnyel járó, százezreket megmozgató nagy egyéni versenyek helyett a „szocialista brigád mozgalmat” tették a verseny fő formájává. Már közvetlenül a forradalom után olyan politikai bizottsági határozatot hoztak, amely kimondta: a versenyeket a „jövőben ne a felső szervek, hanem az üzemekben, a dolgozókkal egyetértésben a pártszervezet, üzemi bizottság, igazgató közösen dolgozzák ki”.⁷⁵² A cím elnyerésének általános feltételeit persze ekkor is központilag írták elő, illetve módosították időről időre, a felajánlásoknak azonban illeszkedniük kellett a gyár éves tervébe. Az írásban rögzített feltételek teljesítésére folyamatosan versenyeket szerveztek a (még nem „szocialista”) brigádok számára. A brigádmozgalomnak a termelés növelésén túl egyfajta közösségsszervező szerepet is szántak, amely még a szabadidő megszervezésre és eltöltésére is kiterjedt. Valamennyi gazdasági ágat számításba véve, a szocialista brigádokban sok százezer, sőt a hatvanas évek végén már háromnegyed millió ember dolgozott.

A munkaversenyek gazdasági mérlegét lehetetlen megvonni, hiszen a többlettermésként nem tudták mérni még hozzávetőleges pontossággal sem, gazdaságosságát pedig végképp nem. Mindenesetre a versenyek miatt periodikusan bekövetkezett „feszítés”, a teljes termelő kapacitás – ember, gép és egyéb eszköz – csúcsra járatása olykor több kárt okozott, mint amennyi hasznot hozott – az aránytalanul nagyobb anyag- és energia-felhasználás, a munkaerő kimerülése, a zaklatott munkahelyi viszonyok miatt. A munkáltatónak, végső soron az államnak annyi haszna volt belőle, hogy nem kellett a teljesítmény növekedésével arányosan, s különösen nem progresszíven több bért fizetnie, hiszen – mint láttuk – a darabbérrendszer széleskörű elterjesztésével együtt a progressziót is megszüntették, sőt sok munkakörben egyenesen a degresszió elvét érvényesítették. 1956 után a versenyeket sokkal mérsékeltabb formában folytatták, a helyi vezetés kötelességévé téve a versenyfeladatoknak a vállalatok éves tervébe illesztését, hogy a kampányszerű versenyszervezések ne okozzanak gazdasági kárt.

5. A MUNKAKÖRÜLMÉNYEK

(A munkavégzés tárgyi feltételei) Az 1949–1956 közötti időszakban az ipari munkások munkavégzésének tárgyi feltételei jelentős mértékben romlottak, mert az épületek, a gépek és berendezések elöregedtek, elhasználódtak, sok közülük már teljesen korszerűtlennek számított, mi több, a szó szoros értelmében elkopott, tönkrement. A tárgyi környezet állapotán világosan felismerhető a szocialista iparosí-

⁷⁵¹ MOL-M-KS-288. f. 5/107. ő. e. Az MSZMP PB 1958. dec. 9-i ülése. – Gáspár a „tudatos cselekvés”-en nyilvánvalóan „öntudatos” cselekvést értett, azaz a magasabb munkateljesítményekre törekvést csupán öntudatból, anyagi ösztönzés nélkül (is). Azokban az években erre éppen a munkaversenyeket tartották a legalkalmasabbnak.

⁷⁵² MOL-M-KS-288. f. 5/37. ő. e. Az MSZMP PB határozata a szocialista munkaversenyről. 1957. júl. 25.

tás egyik fő jellegzetessége, hogy a termelés növelését elsősorban a munkáslétszám emelésére, másodsorban a munkaintenzitás fokozására alapozták, ezzel szemben elhanyagolták a műszaki fejlesztést, a gépek, a berendezések, a szerszámok stb. és az épületek korszerűsítését, felújítását, ezért azok az idő múlásával egyre elavultabbá és elhasználtabbá váltak. Ezen a téren csak hosszú halasztás után, a hatvanas évek első felében bontakozott ki átfogó, a vállalatok jó részét érintő korszerűsödési tendencia. Más volt a helyzet az átadott új létesítmények esetében, hiszen azok egyszerűen abból következően, hogy újak voltak, üzembe helyezésük pillanatától jobb munkafeltételeket biztosítottak a munkásoknak.

Az épületek és a gépek fizikai állapotának romlása kezdetben, a negyvenes évek második felében még persze a háborús pusztítás számlájára írható, hiszen a harcok során számos épület megrongálódott, a gépek egy része megsérült, esetleg megsemmisült, másik részüket a háború végén a németek, azt követően pedig a szovjetek hurcolták el. Ez természetesen rontotta a munkakörülményeket. A gazdaság helyreállítása során, a negyvenes évek végéig az épületek kijavítása, felújítása és a géppark pótlása megindult és jelentős eredményeket hozva előre is haladt, ám nem fejeződött be.

Az első ötéves terv időszakában azután a rekonstrukció folytatása helyett drámai romlás következett be a munkavégzés tárgyi feltételeiben. A nagy igénybevételnek kitett gépek és épületek már nem csupán erkölcsi értelemben koptak meg (azaz váltak nemzetközi összehasonlításban korszerűtlenné), hanem fizikai értelemben is. Találónan jellemezte a helyzetet egy 1955-ben készült jelentés: a kohó- és gépipar üzemének „jelentős részében rosszabbak a munkakörülmények”, mint 1945 előtt – írták –, mert a műhelyek technikai felszerelése és a technológiai folyamat „nem változott lényegesen, ugyanakkor a termelés többszörösére emelkedett”.⁷⁵³ Hozzátehetjük: ez a megállapítás, nem csak a kohó- és gépiparra volt érvényes, hanem az ipar egészére is.

(A nehéz testi munka) A nehéz fizikai munka különösen korszakunk első felében volt jellemző, de még a hatvanas években is többszáz ezer ipari munkás osztályrésze volt Magyarországon. A munka világában betöltött szerepe tehát csak lassan csökkent, amit világosan bizonyít, hogy 1963-ban az iparban (az építőipar nélkül) a 805 ezer ún. betölthető munkahely közül csak 317 ezer számított ún. gépi munkahelynek.⁷⁵⁴ Számos fontos munkafolyamatot, elsősorban az üzemeken belüli anyagmozgatást még a hatvanas években is kézi erővel végeztek a munkások, ami sok esetben nagy fizikai igénybevétellel járt.⁷⁵⁵ Ez alól még a szakmunkások egy része sem mentesülhetett, mert az anyagmozgatás terhe bizonyos mértékig rájuk is hárult. Igen találónan jellemezte a helyzetet a MÁVAG egyik szállítómunkása 1953-ban: „Mi nem géppel, hanem nyers erővel dolgozunk” – jelentette ki, és azt is joggal tette hozzá: „ami megkövetelné a jó táplálékot, de ez nem lehetséges ebből a pénzből...” (értsd: fizetésből).⁷⁵⁶ Sok más nehézipari üzemről – a kellő változtatásokkal – el lehetett volna mondani azt, amit 1953-ban a Gábor Áron Vasöntöde és Gépgyár munkaviszonyairól állapított meg a munkásság helyzetének feltárására létrehozott bizottság: „Az üzemben rendkívül

⁷⁵³ PIL (SZKL) SZOT ir. 1–4. 336.d. Jelentés a Minisztertanácsnak. 1955. márc. 7.

⁷⁵⁴ *Ipari adattár. I. köt.* I. m. 306. o. – A munkahelyeket csak egyszer vették számításba, függetlenül attól, hogy esetleg több műszakban folyt ott a munka. A munkások száma ezért meghaladta a munkahelyekét.

⁷⁵⁵ MOL-M-KS-288. f. 21/1960/20. ő. e. Jelentés. 1960. febr. 29.

⁷⁵⁶ *Munkások Magyarországon* I. m. 339. o.

szűk a hely, az anyagmozgatás ezért komoly nehézségekbe ütközik. Az öntödében és más műhelyekben is rendkívül nagy terhet mozgatnak meg fizikai erővel. Anyagmozgató gépek beszerzésére semmiféle kilitás nincs.⁷⁵⁷ 1960 körül például egy téglagyári munkás naponta 7–8 kilométert gyalogolva 55–60 tonna terhet mozgatott meg.⁷⁵⁸ Még ennél is többet tettek meg egy műszak alatt a textilgyári munkásnők, bár nekik olyan nagy terhet, mint a téglagyáriaknak nem kellett megmozgatniuk – az is igaz viszont, hogy nyáron a fonodákban és szövödékben 40 fokos melegben és nagy zajban kellett dolgozni.⁷⁵⁹ Hasonló nehézségek voltak a bőriparban is, nem is beszélve a bányászatról. „A szénbányászatban a gépesítés tűrhetetlenül alacsony fokon van. A csákányozást ugyan 60–65%-ban gépi fejtőkalapács váltotta fel,... azonban a jövesztés gépesítése csak 0,5%-ot, a munkahelyi rakodása 0,9%-ot ért el, és az ötéves terv során romlott” – állapították meg az illetékes hatóságok az ötvenes évek közepén.⁷⁶⁰ A forradalom előtti években részben amiatt, hogy a régiek tönkrementek, részben a munkások számának gyors növekedése következtében gyakran hiányoztak az egyszerű kéziszerszámok és eszközök is, ami hátráltatta a folyamatos termelést, csökkentette a teljesítményt. 1953-ban az esztergomi Szerszámgépgyárban például 70–80 munkásra jutott egyetlen tolmérce.⁷⁶¹ Hasonló következménnyel jártak a gyakori géptörések és meghibásodások, gyakran állt tovább a munka anyagihiány miatt is, különösen a hónapok első néhány napján. Növelte a bajt a zsúfoltság: a gyárak változatlan épület- és gépállományát egyre többen használták, hiszen a munká létszám gyors ütemben nőtt, ami a gyárak többségében a műszakszám növeléséhez vezetett. Egyes üzemekben a gépek a munkahét egész időtartama alatt folyamatosan, három műszakban működtek. A műszakszám növekedése, második és harmadik műszakok beállítása ellenére jelentősen emelkedett az azonos, főleg a délelőtti műszakban dolgozók száma is.

(Az épületek és a munkavédelmi eszközök, berendezések) A gépek és egyéb munkaeszközök elhasználódása mellett romlott az épületek és a kiszolgáló berendezések (vízvezeték-hálózat, szellőztetés stb.) állapota is, már ott, ahol egyáltalán voltak ilyen berendezések. Az előregedő épületek karbantartására kevés gondot fordítottak, olykor még a kitört ablakokat sem cserélték újra. Több nagyüzemben az öltözők, a mosdók és a WC-k rossz állapotban voltak, vagy teljesen tönkrementek, hiszen eredetileg a létszám felére, negyedére épültek. Ha pedig maga az épület ment tönkre annyira, hogy már életveszélyessé vált, akkor úgy végezték el a felújítási munkákat, hogy közben folyt a termelés, ami természetesen a munkakörülmények további romlását vonta maga után. Az egyik nagyüzem kovácműhelyét például télvíz idején-újították fel; a tetőzet nélküli épületben, a nagy hidegben és huzatban dolgozó munkások sorozatosan megfáztak.⁷⁶² A kiszolgáló berendezések hiánya vagy meghibásodása is problémákat okozott, mert hol elviselhetetlen hőségben, hol egészségre ártalmas poros, szénporos vagy éppen kénsavkipárolgástól szennyezett levegőben, hol nedves, nyirkos helyen kellett dolgozniuk, hogy csak néhány példát említsünk.⁷⁶³ Az ún. egyéni

⁷⁵⁷ *Munkások Magyarországon* I. m. 351. o.

⁷⁵⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/2960/24. ő. e. Előterjesztés. 1960. márc. 12.

⁷⁵⁹ MOL XIX-C-5. 87. (MTH visszaminősített irat.) Kollégiumi előterjesztés. 1954. júl. 9.

⁷⁶⁰ Idézi: Szakács Sándor: *Gazdaságtörténet II. köt.* SZÁMALK Kiadó. Budapest, 1998. 241. o.

⁷⁶¹ *Munkások Magyarországon*. I. m. 352. o.

⁷⁶² *Munkások Magyarországon*. I. m. 330. o.

⁷⁶³ A Szegedi Kendergyárban porral erősen szennyezett levegő és 40 fokos hőség vette körül a

védőfelszerelések gyakran hiányoztak vagy tönkrementek, helyettük újakat azonban 1953-ig az üzemek csak ritkán szereztek be, több minisztérium például fel sem mérte az ilyen irányú szükségleteket.⁷⁶⁴ Ha a védőfelszerelés működőképes volt is, de akadályozta a normateljesítést, akkor használatát – szabályellenesen – maguk a munkások mellőzték. Sőt arra is volt példa, hogy a védőeszközt hazavitték, és átalakítva saját céljaikra használták. (Olykor egyébként más gyári tulajdon is hazavándorolt. A tulajdon becsületének csökkenésére enged következtetni, hogy félhivatalosan külön fogalmat is alkottak az ilyen munkásokkal kapcsolatban: őket nevezték „üzemi szarkának”). A helyzet 1956 után egy ideig változatlan maradt. Az „anyagmozgatás gépesítése nagyon elmaradott, sok a megerőltető, nehéz fizikai munka” – állapították meg az illetékesek 1960-ban.⁷⁶⁵ Az iparfejlesztés meggyorsítása 1960 körül a munkaslétszám újabb gyors növekedéséhez vezetett egyes iparágakban, a gyárak szociális létesítményeit viszont most sem bővítették a kellő mértékben.⁷⁶⁶ Az üzemek jelentős részében nagy volt a rendetlenség, mert a rendcsinálásra, a takarításra és a karbantartásra kevés gondot fordítottak, hiszen a gyárvezetők kizárólag a termelési tervek teljesítésére és túlteljesítésre összpontosítottak, a munkások pedig a normateljesítés hátráltatóját látták a takarításra fordított időben. Az első ötéves terv éveiben a karbantartó és takarító munkások egy részét is közvetlen termelőmunkára irányították át. A rendetlenség a munkahelyek erős elszennyeződésével párosult.

1953–1955 között növelték a munkavédelemre, illetve az üzemi szociális létesítményekre fordított kiadásokat.⁷⁶⁷ Ennek nyomán történt ugyan javulás, fordulatról azonban nem beszélhetünk, mert ahhoz nagyságrenddel több pénzre és természetesen másfél évnél hosszabb időre lett volna szükség. Az alapvető probléma ugyanis az ipari épületek és berendezések, a géppark általános elavulásában, a gyárak zsúfoltságának növekedésében, a járulékos tevékenységek (karbantartás, takarítás) csökkentésében rejlett.

(Az új létesítmények) Az átadott új létesítményekben jobb volt a helyzet, mint az üzemek nagy többségét képező régi gyárakban. Ezeket a vonatkozó rendeletek értelmében úgy kellett tervezni, hogy a termelés célját szolgáló épületek tágasabbak legyenek, legyenek bennük a munkaslétszámnak megfelelő kapacitású szociális létesítmények (öltözők, mosdók, WC-k stb.), illetve munkavédelmi eszközök és védőberendezések. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az új létesítményekre vonatkozó rendelkezéseket nem minden területen tartották be. Bevett gyakorlattá vált például, hogy az új gyárakhoz tartozó kiszolgáló létesítményeket úgy tervezték, mintha a gyár fele akkora létszámmal dolgozott volna (ezt nevezték „50%-os kapacitásra tervezésnek”), ezért az új gyárpépületekben is zsúfoltak voltak az öltözők, a mosdók és egyéb kiszolgáló helyiségek. Kivitele-

munkásokat (többségükben nőket). – MOL XIX-C-5. 87. d. Kollégiumi előterjesztés. 1954. júl. 9. – A Budafoki Zománcédenygyárban a nagyfokú kénsvapárolgás károsította a munkások egészségét. Ugyancsak hiányzott az elszívó berendezés az Ózdi Kohászati Üzemek érc-tömörítőjében, ezért – állapította meg az 1953. őszi felmérés – „mindenki menekülni szeretne a műhelyből, akkora por van”. – *Munkások Magyarországon*. I. m. 368. és 334. o.

⁷⁶⁴ *Munkások Magyarországon*. I. m. 248. o.

⁷⁶⁵ MOL-M-KS-288. 21/1960/20. ö. e. Jelentés. 1960. febr. 29.

⁷⁶⁶ A vasipari munkások száma 1958–1959-ben 15–20%-kal nőtt, de összesen csak 5000 fő részére építettek szociális létesítményeket. – MOL-M-KS-288. f. 23/1960/36. ö. e. Jelentés. 1960. márc. 18.

⁷⁶⁷ Csak 1953-ban 100 millió Ft-ot szántak erre a célra.

zésük nagyon „takarékos” volt, a felszerelt védőberendezések a lehető legolcsóbbak, különösen egyes vidéki könnyűipari beruházások, például ruhagyárak, gyapottfeldolgozók stb. esetében. Ugyanígy gyakran történt meg az is, hogy a tervekben szerepeltek ugyan ezek a „járulékos létesítmények”, de megépítésüket későbbre halasztották. Az 1955-ben átadott és attól kezdve folyamatosan üzemelő Borsodi Vegyiművek például csak 1960-ban kapott pénzt az üzem szociális létesítményeinek megépítésére.

(A munkaszervezés) A munkafeltételekre a tárgyi környezet mellett a munkaszervezés színvonala is hatással volt. Az ipar egyik legjellemzőbb szervezési problémája a felesleges anyagmozgatás volt, amely az egyik fontos oka volt a nehéz testi munka oly széleskörű elterjedtségének, hiszen a mozgatás nagyrészt kézi erővel történt. Bizonyos mértékig még az anyaghiány is (ha például a gyár késedelmesen rendelt, vagy rosszul tervezte az anyagfelhasználást, vagy nem a gyártáshoz megfelelő minőséget szerezte be stb.) a szervezés alacsony színvonalára volt visszavezethető.⁷⁶⁸ A szervezési hibák akadályozták a folyamatos, „ütemes” termelést is. Egyes időszakokban álltak a gépek, máskor viszont hatalmas „rohammunkával”, nagy „hóvégi” és „évvégi hajrákkal” próbálták behozni a lemaradásokat. Ilyenkor magasba szökött a túlórák száma is, amelyet a munkásnak nem volt joga visszatámasztani. Ezekben a hajráidőszakokban azután megszorodtak a géptörések és a balesetek is. A munkaszervezés színvonala 1956 után is csak lassan javult. A hatvanas években azért voltak bizonyos érzékelhető eredmények: sikerült csökkenteni a veszteségidőket, a leállásokat, ami egyenletesebbé tette a munkavégzést. A termelési feladatok kiszámíthatóbbá tétele (a munkás tudta, hogy holnap mi lesz a feladata) szintén hozzájárult, hogy nagyobb begyakorlottsággal, folyamatosan, ahogy akkor mondták: „szériászerűen”, illetve „ütemesen” dolgozhatott.⁷⁶⁹

(A munkaidő, a munkaszüneti napok és túlórák) A Munka Törvénykönyve előírása szerint ebben a korszakban az ipari munkások heti munkaideje általában 48 óra volt, amelyet csak a következő időszakban (1968 közepe és 1970 vége között) szálítottak le lépcsőzetesen 44 órára, egy 1967-ben kiadott kormányrendelet nyomán.⁷⁷⁰ 1964-ben, túlóra nélkül számítva, az ipari munkások több mint négyötöde dolgozott heti 48 órás munkaidővel. Ezt törvényesen meghaladó munkaideje ekkor már csupán a munkások nem egészen 2%-ának volt, főleg az építőiparban, ahol idényben gyakori volt az 56 órás munkahét. A nem 48 órás munkahéttel dolgozók többségének az átlagosnál általában rövidebb (főleg 44 és 42 órás) volt a munkaideje, ebben az esetben is természetesen túlóra nélkül számítva azt.⁷⁷¹ 1956 után a kedvezményeket fokozatosan terjesztették ki a veszélyes és egészségre ártalmas munkát végző munkásokra. 1960-ban például 32–33 ezer vegyi ártalmaknak, szilikózisos megbetegedésnek és intenzív hőártalomnak kitett munkás munkaidejének csökkentése történt meg.⁷⁷² A hatvanas évek első felében ugyanakkor a csökkenő tendencia ellenére még magas volt a teljesített túlórák száma is, s ennek következtében az állami alkalmazásban álló dolgozók közül minden tizedik tényleges munkaideje meghaladta a heti 48 órát. Ebből a szempontból a bányászatban volt a legnehezebb a helyzet.⁷⁷³

⁷⁶⁸ MOL-M-KS-288. f. 21/1960/20. ő. e. Jelentés. 1960. febr. 29.

⁷⁶⁹ MOL XIX-C-5. 57. d. Jelentés a KIM normahelyzetéről. D. n. [1963]

⁷⁷⁰ 1021/1967 (VII. 12.) M. T. sz. határozat.

⁷⁷¹ Az adatok forrása: *Ipari adattár*. I. köt. I. m. 288. o.

⁷⁷² MOL-M-KS-288. f. 23/1960/7. ő. e. Előterjesztés a Gazdasági Bizottsághoz. 1960. ápr. 28.

⁷⁷³ MOL-M-KS-288. 23/1963/60. ő. e. Előterjesztés. 1963. dec. 2.

Korszakunk nagy részében csak a vasárnap volt munkaszüneti nap, szombaton, valamivel rövidebb munkaidővel ugyan, de dolgoztak a munkások. Emiatt a másik öt munkanap valamivel hosszabb volt nyolc óránál, hogy meglegyen a heti 48 óra. A heti második pihenőnapot, a szabad szombatot a hatvanas évek második felében kezdték bevezetni néhány munkaterületen. Az ötvenes és a hatvanas évek között volt bizonyos különbség a fizetett ünnepnapok tekintetében is. Az ötvenes évek elején politikai okokból gyors egymásutánban szűnt meg munkaszüneti napnak lenni karácsony második napja, a húsvét hétfő és március 15. Ugyanilyen okból munkaszüneti nappá lépett elő viszont április 4., május 1. és november 7.⁷⁷⁴ 1957-től, nyilvánvalóan a forradalom hatására, december 26. és húsvét hétfő újra munkaszüneti nap lett, március 15., legnagyobb nemzeti ünnepünk viszont továbbra is – a szocializmus egész korszakában – munkanap maradt. Ami sokat elárul a rendszer negatív előjelű nemzetfelfogásáról.⁷⁷⁵ Az egykorú üzemi hangulatjelentések egy része arról informálta a felettes szerveket, hogy a munkások – állítólag – örömmel vették tudomásul karácsony második napjának munkanappá nyilvánítását, sőt ebből az alkalmából még munkafelajánlásokat tettek, mások pedig az ellenség elleni harc fokozását ígérték. Az őszintébb üzemi beszámolókból azonban világosan kiderült, hogy sok munkás ellenezte ezeket az intézkedéseket. Egyes gyárakban egyenesen aláírásgyűjtés folyt azért, hogy a karácsony teljes egészében legyen munkaszünet, más üzemekben pedig még párttaggyűlésen is kifogásolták a rendelkezést. Olyan munkás is akadt, aki nyíltan kijelentette: „ezzel az intézkedéssel egy évszázadok óta megtartott ünnepnapot vettek el”.⁷⁷⁶ Hasonló lehetett a munkások véleménye húsvét hétfő munkanappá tételéről is, hiszen azon a napon sok ember egyszerűen nem jelent meg a munkahelyén. 1952-ben csak a diósgyőri kohászok közül 1200-an maradtak igazolatlanul távol például, köztük olyanok, akik korábban igazolatlanul még sohasem hiányoztak. (A vállalatvezetés először minden távol maradót meg akart büntetni, később beérte 700 munkás elmarasztalásával).⁷⁷⁷

A rendeletileg előírt és a tényleges munkaidő, akár a szabadnapokat és pihenőnapokat, akár a napi munkaidőt tekintjük, eltértek egymástól. A munkaügyi és az iparstatisztikák

⁷⁷⁴ A vonatkozó rendeleteket ld.: Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953. Dokumentumok. Szerk.: Balogh Sándor. Gondolat Kiadó. Budapest, 1986.

⁷⁷⁵ Az MDP (MSZMP) a magyar társadalom nagy többségét, beleértve az ipari munkásságot is, nacionalistának tartotta. Valószínűleg erre és általában a nemzeti kérdéssel kapcsolatos álláspontjára vezethető vissza március 15. munkanappá nyilvánítása. – Ezt a szemléletet jól példázza Mód Aladár: A nacionalizmus ellen c. cikke. (*Társadalmi Szemle*. 1949. 8–9. sz.) A nyilvánvalóan a hivatalos pártálláspontot képviselő szerző – egyben a Társadalmi Szemle főszerkesztője – szerint 1949-ben a magyar társadalom túlnyomó része nacionalista volt: az értelmiség, a parasztság, az ifjúság stb. mellett – írta – „megtalálható az elhajlás veszélye, a nacionalista elzárkózás és elbizakodottság sajátos formája magán a munkásságon belül is”. (534. o.). Ez azért különösen fontos ideológiatörténeti szempontból is, mert a marxista-leninista elmélet szerint az ipari munkásság létéből, objektív meghatározottságaiból következően internacionalista kellett (volna) legyen. 1958-ban hasonló álláspontot hangoztatott az MSZMP is, egy, a munkásságról készített összefoglaló elemzésében: „A nacionalizmusnak, amelyet a 25 éves Horthy-uralom táplált, és az [1956-os – B. Gy.] ellenforradalom (sic!) felszított, a munkásosztály gondolkodásában mély nyomai vannak” – olvasható egy, az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya által készített, 1958. szept. 11-i dátumot viselő „Jelentés”-ben. – MOL-KS-288. f. 5/96. ő. e.

⁷⁷⁶ MOL-M-Bp. 95. f. 2/215. f. Feljegyzés. 1952. dec. 16.

⁷⁷⁷ PIL (SZKL) SZOT ir. Bér. 1953/29. d. Feljegyzés. 1952. jún. 17.

azonban nem segítenek a különbség mértékének megállapításában, mert az 1949–1956 közötti időszakra vonatkozóan nem közölnek a túlórákra vonatkozó adatot, holott a papíron előírt és a tényleges munkaidő között éppen azokban az években volt a legnagyobb mértékű az eltérés. Azt statisztikai kimutatások nélkül is tudjuk, hogy az ötvenes évek elején a munkások nyílt és rejtett formában is rendszeresen kifogásolták a túlságosan hosszú munkaidőt. 1950-ben a Lampart Gyár egyik munkása a normarendezéssel foglalkozó egyik értekezleten nyíltan hangoztatta: „ők, a régi szocialisták 'mindég a 8 órai munkáért, a 8 órai szórakozásért és a 8 órai pihenésért harcoltak, és ezt ilyen hajsza mellett nem lehet elérni'”.⁷⁷⁸ 1952-ben pedig egy pártjelentés arról számolt be, hogy több budapesti nagyüzemben (Láng Gépgyár, Vörös Csillag, Egyesült Izzó) „felütötte fejét a három nyolcas és a sztrájkjog követelése”.⁷⁷⁹ A rejtett tiltakozás legelterjedtebb módja pedig az volt, amikor a mosdók, a raktárak stb. falaira felírták a régi munkáskövetelést: $3 \times 8 = 24$. Másfél évtizeddel később, 1964-ben már kisebb mértékű volt a túlóráztatás: az egy munkásra eső túlórák aránya az összes teljesített munkaórának csak 2,3%-át tette ki,⁷⁸⁰ mert 1957 és 1964 között a napi tényleges, túlórákkal együtt számolt munkaidő 8,10 óráról 8,02-ra csökkent.⁷⁸¹ A szabadnapok és az évi rendes szabadság ki nem adásáról („benn tartásáról”) egyáltalán nem készültek statisztikák. Egykorú jelentések szöveges megállapításaiból mindenesetre egyértelműen kiderül, hogy a túlóráztatáshoz hasonlóan a szabadnapok és a szabadságok „benn tartása” 1949 és 1953 között szakadatlanul növekedett, és néhány iparágban (pl. a bányászatban és a gépipar több területén stb.) a munkások kimerüléséhez vezetett. Egy, a SZOT által 1953. június közepén készített elemzés több beérkezett jelentésre hivatkozva állította például, hogy „igen sok üzemben nem adják ki a dolgozóknak a Munka Törvénykönyvében biztosított szabadnapokat”. Ennek alátámasztására megannyi példát sorolt fel, amelyekből kiderül: nem csak egyes munkásoknak, hanem 250–300 fős csoportoknak sem adták ki hosszú időn, 4–8 hónapra át a munkaszüneti napokat. A Bánya- és Energiaügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó vállalatok 1953. első negyedévi szabadságolási tervüket csak 83%-ra teljesítették, a Kohó- és Gépipari Minisztérium vállalatai pedig 79,6%-ra. És ezek a számok tartalmazták azoknak a munkásoknak az adatait is, akiket hivatalosan szabadságra engedtek ugyan, de ténylegesen arra köteleztek, hogy azon idő alatt pótműszakokban dolgozzanak.⁷⁸² Hozzá kell tennünk azonban, hogy ennek a munkások egy része örült, mert így többletkeresethez jutott: a szabadság idejére megkapták az esedékes bért, a teljesített pótműszakért pedig külön megfizették őket, anyagilag tehát jól jártak. Tatabányán az ilyen pótműszakokért például többet fizettek a bányászoknak, mint egy átlagos műszak után. A gyorsan romló életszínvonal miatt ezek a bányászok csak a többlet keresetet nézték, és nem törődtek azzal, hogy hosszú éveken át nem mentek (mehettek) szabadságra, lényegében a szakadatlan munkavégzés töltötte ki életüket.⁷⁸³

(**Második és harmadik műszak**) 1949-től kezdve gyors ütemben növekedett a második és a harmadik műszakban dolgozó munkások száma is és aránya is. Ez a tendencia a túlóráztatástól eltérően, egészen a hatvanas évek második feléig folytatódott. Sőt,

⁷⁷⁸ PIL (SZKL) SZOT ir. Vasas 1950/1530. 1950. júl. 27-i levél az Elnökségnek.

⁷⁷⁹ MOL-M-KS. 276. f. 53/107. 6. e. 1952. szept. 25-i politikai bizottsági ülés.

⁷⁸⁰ Ipari adattár. I. köt. I. m. 546. o.

⁷⁸¹ Ipari adattár. I. köt. I. m. 547. o.

⁷⁸² PIL (SZKL) SZOT ir. Bér. 1953/29. d. Feljegyzés. 1952. jún. 17.

⁷⁸³ U. o.

a délutános és az éjszakai műszakokban dolgozók száma éppen 1959 és 1963 között nőtt a leggyorsabban,⁷⁸⁴ (5. sz. táblázat) minek következtében 1963-ban az állami ipar munkásainak átlagos műszakszáma elérte a napi 1,46-ot.⁷⁸⁵ A két és a három műszakos munkások nem arányosan oszlottak meg az egyes iparágak között: a szénbányászok és a textilipari munkások, helyesebben munkásnők viselték ennek a fő terhet, napi 2,05, illetve 1,83 műszakkal, ellenben a gépgyártás és a fém-tömegcikkipar műszakszáma jóval az országos átlag alatt maradt.⁷⁸⁶

5. sz. táblázat: Az állami ipar munkásainak %-os megoszlása műszakok szerint 1959-ben és 1963-ban⁷⁸⁷

Iparág	Egyműszakos		Két műszakos		Három műszakos	
	1959	1963	1959	1963	1959	1963
Nehézipar	54,5	49,0	15,0	16,3	30,5	34,8
Könnyűipar	40,6	30,3	33,0	38,2	26,4	31,5
Élelmiszer- ipar	53,8	35,7	18,9	22,4	27,3	41,9
Állami ipar összesen	51,0	43,0	19,8	22,2	29,2	34,8

Az ötvenes évek elejétől kezdve a csökkentett munkaidővel, továbbá a vasárnapi műszakban dolgozók részére bevezették az ún. negyedik műszakot,⁷⁸⁸ és az ún. folyamatos termelő munkahetet, amelyet később egyszerűen „folyamatos beosztásnak” neveztek. Utóbbit azért, hogy a termelésben ne következzen be megszakítás, például, hogy ne feltétlenül vasárnap kelljen kiadni a heti pihenőnapot, továbbá, hogy amennyiben az ilyen munkarendben dolgozó munkás vasárnap is dolgozott, ne kelljen bérpótlékot fizetni (ami egyébként járt a vasár- és ünnepnap munkáért). Emellett a bányászatban még külön vasárnapi műszakokat is szerveztek. A műszakok számának növelését az első és a második öt éves terv időszakában egyaránt az állóeszközök jobb kihasználásával, megtérülési idejük csökkentésével indokolták.⁷⁸⁹

(A nők és a fiatalok éjszakai munkája) A három műszakban dolgozó munkások száma a hatvanas évek derekán 350 ezer fő körül alakult. Az éjszakai műszakban dolgozóknak pótlék járt, ami jól jött a családi jövedelem szempontjából, ám csak részben ellensúlyozhatta a munkavégzés fokozott nehézségeit és az egész életmód kényszerű átalakulását. Éppen emiatt a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) már a két világháború között nemzetközi egyezményekben tiltotta a nők és fiatalok éjszakai munkáját. Magyarország még abban az időszakban csatlakozott ehhez a szervezethez, és 1928-ban, majd

⁷⁸⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/39. ő. e. Előterjesztés. 1964. nov. 6.

⁷⁸⁵ Ipari adattár I. köt. I. m. 547. o.

⁷⁸⁶ Ipari adattár I. köt. I. m. 547. o.

⁷⁸⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/39. ő. e. Előterjesztés. 1964. nov. 6. (Táblázat)

⁷⁸⁸ A negyedik műszakban teljesített munkaórák száma elenyésző volt: 1963-ban a munkások által ledolgozott összes munkaórának csak 0,14%-a. – Ipari adattár I. köt. I. m. 547. o.

⁷⁸⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/39. ő. e. Előterjesztés. 1964. nov. 6.

1936-ban ismételten ratifikálta a nőkre, 1929-ben pedig törvénybe iktatta a fiatalkorúakra vonatkozó, az éjszakai munka tilalmát kimondó nemzetközi egyezményeket. Ezen a jogi alapon azután a hatvanas években a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet részéről „sorozatos támadások” érték az országot a nők és a fiatalkorúak tömeges éjszakai foglalkoztatása miatt.⁷⁹⁰ Abban az időben ugyanis az éjszaka is dolgozó munkások közül százezer volt nő és 20–30 ezer 16–18 éves fiatal, e két munkáscsoport aránya együtt elérte az éjszakások 36%-át. (A második világháború utáni korszakban Magyarországon a nők és a 16–18 éves fiatalkorúak éjszakai foglalkoztatásában egy kis előrelépés történt: 1957-ben a textiliparban és részlegesen a vasiparban megszüntették a szombat éjszakai műszakot, azt követően tehát szombatról vasárnapra virradó éjjel nem kellett dolgozni).⁷⁹¹ A nemzetközi szervezet fellépésére a magyar gazdasági és a munkaügyi vezetés nem reagált pozitívan, mert úgy ítélte meg, hogy a szocialista ipar fejlődése szempontjából nélkülözhetetlen a nők éjszakai munkája. „Az éjszakai műszakok számának csökkentése... azokban a munkakörökben, ahol jelentős számban dolgoznak nők éjszaka, jelentős termelés kiesést vonna maga után” – foglalt állást a MüM vezető jogásza, majd így folytatta: „Ennek a népgazdaság helyzete szempontjából hátrányos következményeit nyilvánvalóan nem lehet vállalni.” Gondolatmenetét pedig azzal az előrejelzéssel zárta, hogy „a nők éjszakai munkájának aránya a következő évtized perspektívájában inkább növekedni fog, mint csökkenni”.⁷⁹² Az éjjeli műszak a felnőtt férfiaknak sem volt könnyű, a teljesítmények alacsonyabbak is voltak, mint nappal, és sokkal több volt a baleset is. A bányászatban a szerencsétlenségeknek például „nem egy esetben okozója volt az éjszakai álmoság, mely különösen megmutatkozik a kétlaki munkásoknál”, akik nappal otthon a földjükön is dolgoznak.⁷⁹³ Összességében a három műszakos és különösen az éjszakai munka fiziológiai és szociológiai szempontból is áldozatokat követelt a munkásoktól, mert az életritmust folytonosan változtatni kellett, a nappali alvás kevésbé pihentető az éjszakainál, és a munkavállaló szabadideje gyakran nem esett egybe családtagjai szabadidejével.⁷⁹⁴

(Az üzemi balesetek) Korszakunk első felében európai összehasonlításban rendkívül magas volt mind a balesetek, mind a munkahelyen szerzett betegségek száma. A helyzet 1949 és 1953 között volt a legrosszabb, 1953–1956 között a romlás üteme lassult, de nem állt meg, javulás pedig csak néhány területeken volt tapasztalható. 1956 után viszont fokozatosan, bár nem gyors ütemben csökkent az egységnyi számú munkásra eső balesetek száma. A balesetek elsősorban a feszített munkatempó, az épületek és a gépek elavultsága, elhasználtsága, a rossz munkaszervezés, a hosszú munkaidő, valamint a munkások gyakorlatlansága és képzetlensége miatt következtek be. Számuk a munkahelyi megbetegedésekkel együtt akkor érte el a csúcspontot, amikor ezek a tényezők egyszerre és fokozott mértékben jelentkeztek, mint történt az első öt éves terv időszakában.

Az üzemi balesetek számát a hatvanas évek elejéig terjedő időszakban nem lehet pontosan meghatározni, noha egyébként sok, számszerű adatot is tartalmazó jelentés, később már kiadvány is készült e tárgyban. Ezek az adatok ugyanis nem csak egymástól térnek el jelentős mértékben, hanem – ami a fontosabb – a valóságtól is. Az ötvenes

⁷⁹⁰ U. o.

⁷⁹¹ MOL XIX-C-5 7. d. Fontosabb gazdasági mutatók. 1958. augusztus.

⁷⁹² MOL-M-KS-288. f. 23/1964/39. ő. e. Előterjesztés. 1964. nov. 6.

⁷⁹³ MOL-M-KS-276. f. 116/46. ő. e. Feljegyzés. 1951. márc. 31.

⁷⁹⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/2963/60. ő. e. Előterjesztés. 1963. dec. 2.

évekre vonatkozóan még a témában legilletékesebb és nyilvánvalóan legszakzszerűbb KSH statisztikákat sem tekinthetjük megbízhatónak. E bizonytalanság alapvető oka az, hogy a vállalatvezetők a balesetek jó részét egyszerűen eltitkolták. „A vállalatok részint nemtörődomségből, részint hogy a felelősséget magukról elhárítsák, nem tesznek eleget a baleset bejelentési kötelezettségnek, ennek következtében a tényleges baleseti helyzetről számszerűleg megbízható képet nem lehet alkotni” – olvasható egy 1950-ben készült, igen kritikus elemzésben.⁷⁹⁵ Az eltitkolással tehát az illetékesek is tisztában voltak, legfeljebb annak mértékéről tért el a véleményük: egyes jelentések minden második,⁷⁹⁶ mások minden harmadik⁷⁹⁷ baleset eltitkolását feltételezték az 1950-es évek első felében. A rendelkezésünkre álló különböző adatokról kivétel nélkül elmondható tehát, hogy a ténylegesnél alacsonyabban állapították meg a balesetek számát. Ezt tudva igencsak szomorú kép tárul elénk, hiszen a számok még megszépítve is rendkívül magasak: egyes elemzések szerint az ötvenes évek elején az iparban évente jóval 100 ezer fölött volt a három napnál hosszabb keresőképtelenséget okozó balesetek száma.⁷⁹⁸ Ráadásul jelentős hányaduk súlyos volt, gyakran maradandó egészségkárosodást, illetve fogyatékossgot idézett elő, és kirívóan magas volt a halálos kimenetelűek száma is: 1950-ben 265, 1951-ben 204 ipari munkás vesztette életét munka közben!⁷⁹⁹ Az 1949 és 1970 közötti időszakban a legtöbb, egyszersmind a legsúlyosabb baleset a (szén)bányászatban történt. 1954-ben például minden negyedik bányász szenvedett balesetet, több ízben pedig tömeges szerencsétlenség történt: 1950-ben a tatabányai 81, 1959-ben a szücsi tömegszerencsétlenség pedig 31 bányász életét követelte.⁸⁰⁰

Az ötvenes évek derekán a nehéziparban csökkent, a könnyűiparban viszont növekedett a bejelentett balesetek száma. Ez azzal magyarázható, hogy 1953 nyaratól előbbi termelését visszafogták, és ennek következtében csökkent a munkások hajszoltsága, míg utóbbi termelését növelték.⁸⁰¹ 1960-ra, elsősorban a munkaintenzitás mérsékelése és a körütekintőbbé váló munkaszervezés következtében mind a 3 napon túl gyógyuló, mind a halálos balesetek száma érzékelhetően csökkent. Egy KSH kiadvány visszatekintő adatai szerint az 1950–1954 közötti időszak évi átlagához képest 1960-ra számottevően, 92-ről 72-re csökkent az ezer munkásra jutó balesetek száma. Még nagyobb mértékben csökkent a halálos kimenetelűeké: 1950–1954 között 100 ezer munkásra számítva évente átlag 45 halálos baleset történt, 1960-ban 26. A hatvanas évtized folyamán azután egységnyi létszámra vetítve tovább folytatódott ez a tendencia: 1968-ban ezer munkásra számítva 51 baleset történt, illetve 100 ezer munkásra 18 halálos jutott. Noha 1968-ig jelentősen nőtt az ipari munkások száma, még abszolút értékekben is csökkenés figyelhető meg az ötvenes évek elejéhez képest, mégpedig mindkét baleseti típusban. (6. sz. táblázat)

⁷⁹⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/49. ő. e. Beszámoló. 1951. nov. 24.

⁷⁹⁶ U. o.

⁷⁹⁷ PIL (SZKL) SZOT ir. Titkárság. 1952. 16. d. Jelentés. 1952. máj. 5.

⁷⁹⁸ U. o. – Egy két évtizeddel később készült KSH baleseti statisztika öt esztendő (1950–1954) átlagában ennél kevesebb balesetről (évi 95 ezerről) tájékoztat. – Bejelentett üzemi balesetek. 1968. év. Előzetes adatok. KSH. Budapest, 1969. 7. o.

⁷⁹⁹ MOL-M-KS-276. f. 116/49. ő. e. Az üzemi balesetek 1950–1951.

⁸⁰⁰ Munkások Magyarországon. I. m. 254. o. és MOL-M-KS-288. f. 23/1960/24. ő. e. Előterjesztés. 1960. márc. 12.

⁸⁰¹ PIL (SZKL) SZOT ir. Elnökség. 1–4/336. d. Jelentés. 1955. márc. 7.

6. sz. táblázat: Üzemi balesetek az állami iparban, 1968

A baleset típusa	Állami ipar	Állami építőipar	Összesen
3 napon túl gyógyuló	65 810	7817	73 627
Halálos	164	66	230

FORRÁS: Bejelentett üzemi balesetek 1968. év. Előzetes adatok. KSH. Budapest, 1969. 7. o.

A hatvanas évek végén balesetet szenvedett munkások életkorát vizsgálva azt találjuk, hogy viszonylag arányosan oszlottak meg az ipari munkásság nagyobb korcsoportjai között, határozottan csak a 14–19 éveseké mondható átlag felettinek. Sok volt közöttük továbbá az egy évnél rövidebb ideje a vállalatnál dolgozó munkás, az ötvenes évek végén az építőiparban például arányuk elérte a 37%-ot.⁸⁰² A halálos balesetek túlnyomó többsége a férfiakat érte, 1968-ban például a 230-ból 223 volt a férfi áldozatok száma, ami messze meghaladta az összes baleseten belüli arányukat.⁸⁰³ A balesetek miatti keresőképtelenség átlagos időtartama igen hosszú volt, 1968-ban 20,1 munkanap.⁸⁰⁴ Leggyakrabban a kéz és a fej, illetve a szem és a bőr sérült. A sérülések relatív többsége zúzódás volt, magas volt továbbá a törések és az égések száma is.

A balesetek okairól pontos diagnózist adott egy 1960-ban készített munkaügyi elemzés: „Az üzemek többségében elavult, korszerűtlen gépek vannak. Az össz balesetek 15%-a még mindig erő- és munkagépeknél történik, néhány iparágban ennél is több: pl. gépgyártásban 25%-a, könnyűiparban 31%-a. A korszerűtlen gépeknél, berendezéseknél igen sok a veszélyes, megerőltető, egészségre ártalmas munka. A veszélyt fokozza, hogy az üzemek jelentős részében nem törekednek korszerű technológiai folyamatok alkalmazására, a gépek karbantartásánál, felújításánál a korszerű védőeszközökre, berendezésekre”. (Sic!) Ismert tény, hogy az ország textilipari kapacitásának jelentős része, sietős importhelyettesítő intézkedések nyomán, a két világháború között épült ki. Az akkor termelésbe állított gépek nem voltak újak, hanem jó részüket használtan, nyugati országokból szereztek be. Nos, a textilipar még a hatvanas években is jelentős részben ezekkel az elhasznált, öreg gépekkel dolgozott. Más iparágakban is gyakori volt, hogy a gépekről hiányoztak a védőberendezések. Sok balesetet okozott az egyéni védőfelszerelések (szemüveg, kötény stb.) hiánya és a megannyi rossz minőségű, vagy elhasznált kéziszerszám is.⁸⁰⁵ Olykor nem csak egyes gépek, hanem az üzem volt életveszélyes a maga egészében. 1960-ban csak a könnyűiparban 27 ilyen életveszélyesnek minősített gyárat, vagy gyár-részleget tartottak nyilván – tervezett megszüntetésüket azonban 1960-ban elhalasztották.⁸⁰⁶ Az első ötvenes terv időszakában a gyárak gyakran még a munka- és egészségvédelmi célú, egyébként csekély pénzeket sem költöttek el, hanem a termelésben használták fel azokat. 1952-ben odáig fajult a dolog, hogy a vállalatok vezetése az üzemekben folyó „beruházásokról való lemondási mozgalom” (!) keretében elsősorban a munkavédelmi

⁸⁰² MOL-M-KS-288. f. 23/1960/24. ő. e. Előterjesztés. 1960. márc. 12.

⁸⁰³ Bejelentett üzemi balesetek. I. m. 12. o.

⁸⁰⁴ Bejelentett üzemi balesetek. I. m. 19. o.

⁸⁰⁵ MOL-M-KS-288. 21/1960/20. ő. e. Jelentés. 1960. febr. 29.

⁸⁰⁶ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/24. ő. e. Előterjesztés. 1960. márc. 12.

beruházásokról mondtak le.⁸⁰⁷ A materiális okok mellett a munkásság társadalmi eredetének sajátosságai is okai voltak a gyakori baleseteknek: az első generációs, az üzemek világát még alig ismerő munkások, akik begyakorlottság nélkül és a munkavédelmi ismeretek hiányában álltak be a kenyérre valót megkeresni, az átlagnál több balesetet szenvedtek. Az üzemekben tapasztalható rendetlenség szintén növelte a balesetek számát, egyes számítások szerint minden harmadikban közvetve vagy közvetlenül szerepet játszott.⁸⁰⁸ Ugyanilyen fontos ok volt a feszített munkatempó is, főleg az első öt éves terv időszakában történt emiatt sok baleset. 1957 és 1960 között a tárgyi feltételek és a munkaszervezés terén messze nem történt akkora javulás, mint amilyen mértékben csökkent a balesetek száma az 1949–1953-as időszakhoz képest, vagyis a javulás elsősorban a hajsza csökkenésével hozható összefüggésbe. Egyébként a nagy sebességgel és kellő körültekintés nélkül végzett munka több balesetet okozott, mint az elfáradás. Ismert tény például, hogy a munkavégzés első órájában arányaiban is több baleset történt, mint amennyi a túlóráztatás idején, a 9. és a 10. órában, abszolút számban pedig messze a legtöbb.⁸⁰⁹

A vállalatok vezetői a balesetkért általában igyekeztek a munkásokra hárítani a felelősséget. A rossz technikai adottságokkal rendelkező, balesetveszélyes Salgótarjáni Üvegyárban a vezetők a balesetek 90%-áért a munkásokat tették felelőssé.⁸¹⁰ Ebben a súlyos baleseteknél helyszínelő és jegyzőkönyvet kiállító rendőrség is a vállalatvezetők kezére játszott, mert gyakran nyilatkoztatták úgy a sérült dolgozót, hogy a balesetért senkit nem hibáztatnak.⁸¹¹

(A munkahelyen szerzett betegségek) A védőfelszerelések hiánya, az alkalmazott korszerűtlen technológia és az erős hajsza nagy áldozatokat követelt az egészségügyi téren is, főleg a munkahelyi ártalmak gyakorisága szembetűnő. Az ötvenes években ugyan ezekről sem készült megbízható statisztika (mintha azzal el lehetett volna titkolni, sőt meg nem történtté lehetne tenni bármit is), de teljes mértékben hihetünk azoknak a forrásoknak, amelyek a munkahelyi ártalmak miatti megbetegedéseket nagyarányúnak, az üzemegészségügy helyzetét súlyosnak minősítették.⁸¹²

A munkahelyen szerzett betegségek fő oka a levegő, a víz és a berendezési tárgyak szennyezettsége volt, amely szinte minden iparágat jellemzett. A leggyakrabban a bőrbetegségek (vegyipar, bőripar), a szilikózis (a bányászattól, a kohászaton és az építőanyag iparon át a len- és kenderiparig) az ízületi betegségek, a sérv (utóbbiak minden huzamosan anyagmozgató munkát végző embert fenyegetett) és a szembetegségek fordultak elő. Egyes szakmákban, illetve munkakörökben a munkások különösen magas hányada betegedett meg ún. ipari ártalom következtében: 1955-ben, az Országos Munkaegészségügyi Intézet megállapítása szerint az ún. kemencekohóművesek 19,5, a tűzálló téglagyári munkások 24,0, a mecsekvidéki vájárok 24,9%-a szenvedett szilikózis megbetegedésben!⁸¹³ A szilikózisos munkásokat a hatvanas években már igyekeztek

⁸⁰⁷ Munkások Magyarországon. I. m. 232. o.

⁸⁰⁸ PIL (SZKL) SZOT ir. Titkárság. 1952. 16. d. Jelentés. 1952. máj. 5.

⁸⁰⁹ Bejelentett üzemi balesetek. I. m. 51. o. – Azért beszélünk arányról, mert míg például a munkavégzés 1. és 3. órájában nagyjából azonos számú munkás dolgozott, addig a 9. és a 10. órában jóval kevesebben, hiszen csak egy kisebbség túlórázott.

⁸¹⁰ MOL XIX-C-5. 12. d. Beszámoló. 1959. szept. 10

⁸¹¹ PIL (SZKL) SZOT ir. Titkárság. 1952. 16. d. Jelentés. 1952. máj. 5.

⁸¹² PIL (SZKL) SZOT ir. 1–4/336. d. Jelentés. 1955. márc. 14.

⁸¹³ U. o.

más munkára beosztani, ám ők nem mindig fogadták el azt, mert akkor csökkent volna a keresetük.⁸¹⁴ Az említetteknel jóval ritkábban fordult elő ólommérgezés (a „Tudor Accumlátorgyár”-ban betegedett meg több munkás), vagy más, különleges vegyi anyagtól kapott betegség, mégis fontos megemlítenünk, mert az ilyen jellegű ártalmaknak általában súlyos következményei voltak. Az 1950-es évek végétől növekedett a munkahelyi ártalom következtében megbetegedett (részben leszázalékolt) munkások száma, mert több iparágban olyan új vegyületeket kezdtek alkalmazni, amelyek fokozottan károsították az egészséget.⁸¹⁵ A tbc ugyan nem munkahelyi ártalom következtében fészkelte be magát az üzemekbe – sok tbc-s munkás dolgozott az ország nagyvállalatainál, a dunapentelei építkezéstől a Lenin Kohászati Művekig –,⁸¹⁶ de azok zsúfoltsága, egészségtelen levegője, továbbá a munkásszállások egészségügyi szempontból is kifogásolható körülményei elősegítették terjedését.

(Az üzemorvosi ellátás) A rossz egészségügyi helyzeten javított az üzemi orvosok fokozatosan terjedő alkalmazása. Már 1951-ben kormányrendelet írta elő (70/1951 M. T. sz.), hogy minden 500-nál több fizikai dolgozót foglalkoztató üzemben üzemi orvost alkalmazzanak.⁸¹⁷ A gyakorlatban az üzemorvosi szolgálat fokozatosan terjedt el, 1957-ben például 400 nagyvállalatnál rendelt saját orvos vagy teljes vagy részmunkaidőben. Az ötvenes évek második felében ebből a szempontból a textilipar volt a legkedvezőbb helyzetben, mert ott minden 500 munkásnál többet foglalkoztató nagyvállalatnak – a rendelet előírásának megfelelően – volt orvosa, ezzel szemben az építő- és az élelmiszeriparban alig több mint felének.⁸¹⁸ Az üzemorvosi ellátás javulása az ötvenes évek végétől egyre inkább éreztette hatását, különösen a felvilágosítás és a megelőzés, továbbá a korai diagnózis tekintetében. 1960 körül már egy olyan közepes nagyságú üzem is, mint amilyen a Salgótarjáni Acélárugyár volt, 8 órás munkaidőben tudott üzemorvost foglalkoztatni. A hatvanas évektől általánossá vált a tüdőszűrés is. Jelentős mértékben nőtt a különféle egészségi ártalmak⁸¹⁹ miatt csökkentett munkaidőben dolgozók száma is. 1962-ben valamennyi munkavállalót számításba véve az iparban megközelítette a 80 ezret, nagy többségük bizonyára fizikai munkás volt, és csak jóval kisebb hányaduk szellemi dolgozó. Ők általában heti 42, vagy 40, ritkábban 36 órát dolgoztak.⁸²⁰

A munkások természetesen nem csak a munkahelyi ártalmak következtében betegedtek meg, és kerültek táppénzre, hanem attól függetlenül is, noha általános egészségi állapotuk is összefüggésben volt a munkakörülményeikkel. Betegségeik gyakoriságából a munkafegyelem helyzetére is következtethetünk továbbá, mert a munkások gyakran azért próbálták meg – nem egyszer sikerrel – táppénzre íratni magukat, hogy

⁸¹⁴ MOL XIX-C-5. 12. Beszámoló. 1959. szept. 10.

⁸¹⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/36. ő. e. Jelentés. 1960. márc. 18.

⁸¹⁶ Munkások Magyarországon. I. m. 332. o. – A Lenin Kohászati Művekben 1951-ben és 1952-ben „63-an betegedtek meg tbc-ben és egyéb betegségekben. Ezek közül többen meghaltak és 18 dolgozót kellett az üzemorvos véleménye alapján leváltani” – olvasható a jelentésben.

⁸¹⁷ A kormányrendeletet az egészségügyi miniszter úgy értelmezte, hogy csak az egy telephelyen több mint 500 munkással működő üzemekben kell megkezdeni az üzemorvosi praxis bevezetését. – MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ő. e. Jelentés. D. n. [1957]

⁸¹⁸ U. o.

⁸¹⁹ Főleg a por-, a vegyi és a hő ártalomnak kitett dolgozók kaptak kedvezményeket.

⁸²⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1962/33. ő. e. Munkásellátás. 1962. (KSH-anyag, hivatalos használatra). (Táblázatok)

egyéb teendőiket végezhessek, és nem betegség miatt. (Ez egyébként a munkásmentalitás, a munkamorál terén új jelenség volt, és nem csak a munkavállalók részéről, de a következetesen nem eljáró munkahelyi vezetők, sőt a táppénzre kiíró orvosok részéről is.) Érdemes tehát befejezésül egy futó pillantást vetnünk a táppénzes állomány alakulására is. A rendelkezésünkre álló források szerint 1954-ben az ún. ledolgozható munkanapok és a ténylegesen ledolgozott munkanapok között 13,9% volt a különbség. Az ún. le nem dolgozott munkanapok viszonylagos többségét a szabadságidő tette ki (6,2%), rögtön utána azonban a betegségek miatt kiesett idő következett, az elvileg teljesíthető munkaidő 5,3%-ával, ami magas arálynak mondható.⁸²¹

6. A SZAKKÉPZÉS

Az ipari munkásság belső rétegződését alakító tényezők sorában a demográfiai adottságok (nem, életkor, családi állapot), a társadalmi háttér (a szülők társadalmi csoportja, a lakóhely, a mezőgazdasághoz kötődés és az ingázás), a munkaviszonyok (bér, munkafeltételek stb.) és más tényezők mellett fontos szerepe volt a képzettségnek is. A képzettség (és bizonyos mértékig az iskolázottság) ugyanis jelentős mértékben befolyásolta a munkások munkafeladatait és munkavégzését, hatással volt jövedelmükre, anyagi fogyasztásukra, társaikkal tartott kapcsolataikra és nem utolsósorban önértékelésükre is.

A XX. században Magyarországon a munkásság egyes képzettségi csoportjaiba kerülni más és más úton lehetett. A legegyszerűbb helyzetben a segédmunkások voltak, mert ők általában szakképzettség, sőt külön betanulás nélkül láthatták el munkafeladataikat. A betanított munkásoktól ezzel szemben korszakunk egészében megkövetelték azt, hogy munkafeladataik ellátására speciális kiképzésben, betanításban részesüljenek, amelyre általában a munkahelyen került sor. Külön iskola elvégzése azonban az ő esetükben sem volt követelmény. A szakmunkásságba jutni viszont – elvileg legalábbis – csak egy sajátos iskolatípus, a szakmunkásképző elvégzése után lehetett. Azért csak elvileg, mert a szocialista rendszer első korszakában az 1945 előtti viszonyokhoz képest e téren (is) jelentős változás történt, sok új szakmunkás ugyanis nem az iskolarendszeren keresztül, hanem felnőtt segéd- vagy betanított munkásként a munkahelyen szervezett tanfolyamokon szerezte meg a szakmunkás bizonyítványt.

(A képzés történetének két fő szakasza) A szakmunkásképzés története a szocialista rendszer első korszakán belül két, egymástól markánsan különböző szakaszra bontható, a tanulók száma és a képzés minősége szempontjából egyaránt. 1949 és 1956 között a tanulólétszám alacsony volt, elmaradt az 1930-as évek végi szint mögött is, hiszen ezekben az években mindössze 45 és 60 ezer között hullámzott a szakmát tanuló fiatalok száma.⁸²² 1957-től kezdve viszont gyors növekedés vette kezdetét, amelynek eredményeként az 1960-as évek végére megháromszorozódott az ipari tanulók száma: míg az 1955/1956-os tanévben még csak 62 ezer, az 1966/1967-es tanévben viszont már 184 ezer diák tanult a különböző szakmunkásképző iskolákban.⁸²³ A képzés színvona-

⁸²¹ MOL XIX-A-16-b 842. d. Függelék a „Munkaügyi adatok”... c. kiadványhoz. 1954.

⁸²² Az 1937/1938-as tanévben 65 ezer tanuló vett részt a szakmunkásképzésben, 1953/1954-ben csak 45 ezer. – Művelődésszisztiikai adattár. KSH. Budapest, 1968. 45. o.

⁸²³ U. o.

la és feltételei hasonló görbét írtak le, mint a tanulók száma azzal a különbséggel, hogy a felfelé ívelő szakasz a létszámnövekedéstől eltérően nem 1957 táján, hanem évekkel később vette kezdetét. Összefoglaló igénnyel elmondható: a szocialista szakmunkásképzés első szakaszában a végzett tanulók felkészültségének színvonala romlott. Ennek fő oka az volt, hogy a negyvenes-ötvenes évek fordulóján lerombolták a régi, feladatát addig megfelelően betöltő oktatási rendszert, helyébe viszont hosszú évekig nem tudtak olyan újat állítani, amely a régivel azonos szintű tudást nyújtott volna. Az átszervezést főleg a gyakorlati képzés szenvedte meg, de az elméleti oktatás színvonala is csökkent. A hatvanas évek elejétől fokozatosan kedvezőbbre fordult a szakmunkásképzés helyzete, javultak az oktatás tárgyi és személyi feltételei, és ennek nyomán a tanulók szaktudása is és általános műveltsége is számottevően növekedhetett.

(Az előzmények) A két világháború közötti időszakban az a serdülőkorú fiatal, aki úgy határozott (vagy szülei döntöttek így helyette), hogy valamilyen iparos szakmát tanul, már egy külön erre a célra kiépített iskolarendszert vehetett igénybe, amelyet túlnyomó részben az önkormányzatok működtettek, a 20-as és a 30-as években kiadott miniszteri rendeleteknek és törvényeknek megfelelően. A kultuszminiszter egy 1924-ben kiadott rendeletével részletesen szabályozta az elméleti képzést nyújtó iskolák működését a szervezeti felépítéstől kezdve a tantervekkel bezárólag. Az 1936. évi VII. törvény pedig legalább hatosztályos végzettséghez kötötte az ipari tanuló iskolákba történő felvételt. A szakmunkásképzés súlypontját azonban nem a heti három alkalommal, általában délutánonként folyó elméleti képzés, hanem a gyakorlati oktatás adta, amely túlnyomó részben a kisiparban, kisiparos mesterek irányításával folyt heti 4–6 napon át. A szülők általában előzetesen megállapodtak egy, a képzésre jogosult kisiparossal, és azután minden gyakorlati ismeretet nála sajátított el a tanuló (régii, a negyvenes évek végén hivatalosan megszüntetett nevén: a tanonc). Gyáripari képzés is folyt már 1945 előtt is, és 1945–1948 között is. A negyvenes évek vége felé mintegy 8–10 ezerre tehető az ilyen tanulók száma, akik az ország valamelyik vezető ipari nagyüzemében sajátították el a szakma gyakorlati fogásait. Az általában hároméves képzési idő végén a tanulók vizsgát tettek, a sikeres vizsga után felszabadultak, és szakmunkássá váltak. Ez a képzési rendszer a háborút követő években is fennmaradt azzal a módosítással, hogy az elméleti képzés irányítását a Vallás- és Közoktatási Minisztériumtól az Iparügyi Minisztérium Iparoktatási Osztályának adták át. A hároméves terv időszakában bizonyos beruházások is történtek a szakoktatás fejlesztésére: Csepelen átadtak egy új ipari tanuló iskolát, és felújítottak néhány régi iskolaépületet (Miskolcon, Monoron, Komáromban, Sopronban, Mezőtúron és még néhány más városban).⁸²⁴ Ezekben az években a szakmát tanuló fiatalok leggyakrabban munkás, azon belül is szakmunkás- vagy kisiparoscsládból kerültek ki, és jóval ritkábban értelmiségi-tisztviselői, illetve paraszti rétegekből. Többségük fiú volt, és Budapesten tanult.

(Fordulat a negyvenes évek végén) Az 1940–1950-es évek fordulójától a serdülők újabb korosztályai idősebb társaikhoz képest teljesen eltérő feltételek mellett kellett folytatassák tanulmányaikat, mert a szakmunkásképzés addigi rendszere a negyvenes évek végétől gyökeresen átalakult. A változások elindítója az állam volt, amely az addigi képzési rendszert a „szocialista iparosítás” igényeivel és követelményeivel összhangban nem állónak minősítette, és egy teljesen új rendszerrel kívánta felváltani.

⁸²⁴ Gazdasági Főtanácsi Határozatok Tára. 1086/1948. sz. G. F. határozat melléklete.

Első lépésként 1949 januárjában törvényt bocsátottak ki az iparos és kereskedőtanulók képzéséről (1949. évi IV. tc.). A törvény miniszteri indoklása az első és legfontosabb feladatnak „az iparostanuló-képzés zömének a kisipartól a gyáriparba való átvitelé”-t jelölte meg. Emellett az oktatás belső rendjének megváltoztatását is elrendelte azzal a céllal, hogy a képzés „súlypontja” a műhelyekből az iskolákba kerüljön át. A tanulók jogi helyzetét, jogállását is módosították, amennyiben a törvény végrehajtási utasítása szerint a tanuló nem csak az iskolával lép kapcsolatba, mint annak tanulója, hanem mint „munkaerő-tartalék” egyúttal már a munkaerő-gazdálkodási hatósághoz is kötődik. (Ez a felfogás az ötvenes évek végén megváltozott, és a tanulók jogi helyzetét az ország többi diákjához hasonlóan szabályozták, magát az oktatást a „szocialista nevelési rendszer” részének, egyik alkotó elemének tekintették.)⁸²⁵ A felvételt 8 általános iskolai osztály elvégzéséhez köthették. A törvény hangsúlyozta a képzetlen felnőtt munkások átképzésének jelentőségét is.

A szakmunkásképzés sietős átalakítása során nem számoltak azzal, hogy adottak voltak-e az új rendszer bevezetésének feltételei, azzal pedig még kevésbé, hogy a korábbi rendszer értékei hogyan vihetők át az újba, hiszen az MDP és az MSZMP vezetése az 1945 előtti magyar viszonyokkal kapcsolatos – negatív előjelű – elfogultsága következtében ilyen értékek meglétét ab ovo nem volt hajlandó elismerni. Az átszervezés alapvető fogyatékosága, mintegy születési hibája az volt, hogy amilyen könnyű volt adminisztratív eszközökkel felszámolni a régi rendszert, olyan nehéz volt annak helyébe egy jellegében teljesen eltérő újat kialakítani, mert annak sem tárgyi, sem személyi feltételei nem voltak adottak, leszámítva az iskolahálózatot, ám az már a két világháború között kiépült, a rendszer készen vette át.

(A kisipari képzés felszámolása) Az 1949. évi IV. tc. megjelenése után azonnal hozzáálltak a szakmunkásképzés rendszerének átalakításához. A törvény intencióinak megfelelően néhány év leforgása alatt megszüntették a kisiparban folyó, addig vezető szerepet játszó képzési formát, és tanműhelyi, illetve gyári kiképzéssel próbálták meg helyettesíteni azt. A kisipari képzésben részesülő tanulókra már 1948-ban, tehát a törvény megjelenése előtt megkezdtek a nyomásgyakorlást, oly módon például, hogy kitétték a kollégiumokból azokat a tanulókat, akik kisiparos mellett folytatták szakmai gyakorlatukat – márpedig a diákokthonokban lakók háromnegyed része akkor még kisipari képzésben vett részt.⁸²⁶ 1949-től pedig a szakmai gyakorlatukat a kisiparban folytató tanulókat arra kötelezték, hogy szerződjenek át az MTH irányítása alá került iskolákba, ahol igyekeztek tanműhelyi és/vagy gyáripari kiképzésben részesíteni őket. 1952-re a kisipari szakmunkásképzést lényegében felszámolták, hiszen míg 1948-ban 37,5 ezer, 1952-ben már csak 537, a következő évben pedig – írd és mondd! – 63 tanuló gyakorlati képzése folyt a kisiparban (az építőipar adatai nélkül).⁸²⁷ Ezzel a fiatalok előtt bezárult a szakmatanulás hagyományos, több évtizede járt útja. Ezután egy új, tanárban és diákban egyaránt a bizonytalanság érzését keltő, ismeretlen képzési formával kellett megismerkedni. Az átszervezés a gyakorlati képzés színvonalának nagyarányú csökkenését vonta maga után, mert éppen a szakmailag legfelkészültebb és e téren már gyakorlatot is szerzett mesterek estek ki abból, továbbá azért, mert egy ad-

⁸²⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/10. ő. e. Előterjesztés. 1958. nov. 6.

⁸²⁶ MOL-M-KS-276. f. 54/12. ő. e. Előterjesztés. 1948. szept. 15.

⁸²⁷ Ipari adattár. I. köt. I. m. 692. o. – A negyvenes évek végén az építőiparban mintegy három-ezer volt a kisipari tanulók száma. *Statistikai Évkönyv 1957*. KSH Budapest, 1959. 66. o.

dig bevált képzési módszert, a szakma kisipari műhelyben történő elsajátítását egy kialakulatlanul és tapasztalat nélkülivel, a tanműhelyi képzéssel kellett felváltani. Nem is beszélve arról, hogy a 14–16 éves fiataloknak milyen lelki megrázkódtatás volt hirtelen átváltaniuk az addigi egyéni (legfeljebb kiscsoportos), mester melletti képzésről a nagycsoportos képzésre. (Csekély vigaszt nyújthatott, hogy már fiatalon élettapasztalatot szerezhettek a szocialista iparban szakadatlanul folyó átszervezések mibenlétéről.) Az 1953-as mélyponthoz képest később nőtt ugyan a kisipari tanulók száma, de ez a képzési forma korszakunk egészében alárendelt maradt: 1956-ban 7,5 ezer tanuló végezte gyakorlati tanulmányait kisiparosnál, 1964-ben 5,5 ezer.⁸²⁸ Az 1951-es Munka Törvénykönyvének az a rendelkezése időszakunk végéig érvényben volt, hogy ha kisiparos tart is tanulót, egyszerre legfeljebb egyet képezhet ki.⁸²⁹ Egyébiránt a gyáripari képzésnek, mint jóval később be is bizonyosodott, kétségtelenül lettek volna bizonyos előnyei is, mert bár egyéni foglalkozás hiányában egy-egy szakma mesterfogásaira kevésbé készíthette fel a tanulót, mint a kisipari képzés, a gyári munkafolyamatokat viszont alaposabban megismerhették a tanulók. A probléma elsősorban abban rejlett, hogy az első évtizedben sem az iskolák, sem az üzemek nem voltak felkészülve a szakmunkástanulók tömeges képzésére. A vállalatok egy része nem is szervezte meg kellő gondossággal azt, hanem gyakran a segéd munkások munkafeladatait végeztette a fiatalokkal.⁸³⁰ A gyárak, üzemek tanulókkal szembeni idegenkedését fokozta, hogy az iskolák és ennek következtében a tanulók is az MTH és nem a vállalatot felügyelő szakminisztérium irányítása alá tartoztak. 1953-ig ez szinte kizárólag így volt, később a helyi tanácsok, illetve egyes szakminisztériumok irányításával is folyt tanulóképzés, alárendelt jelentőséggel.

(Új alapelv) A „Szovjetunió útmutatásait” követve oktatási szempontból az átszervezés fő céljának azt tekintették, hogy biztosítsák az elméleti ismereteket nyújtó iskola, a gyakorlati képzést folytató tanműhely és a tanulóknak szállást adó tanulóotthon szervezeti egységét.⁸³¹ Egy ilyen reformmal szemben még akkor is támadhattak volna kételyek, ha egyébként e hármasság megteremtésének adva lettek volna a tárgyi (anyagi), a személyi és a szervezési feltételei, és lettek volna már bizonyos előzményei a magyar gyakorlatban (nem voltak). Kétely támadhat például azzal kapcsolatban, hogy vajon annak a diáknak is szükséges-e a tanulóotthonban laknia, aki abban a városban él, ahol az iskola működik, márpedig 1950–1951-ben még ezzel számoltak és erre törekedtek.⁸³² Egyáltalán nem biztos az sem, hogy a szakmára felkészítésnek minden esetben az-e a leghatékonyabb módja, hogy a termelőüzemtől elszakítva, az iskola mellett működő műhelyben tanulják a szakmát a diákok. Arról nem is beszélve, hogy szervezési szempontból is megoldhatatlan volt, hogy egy iskola minden diákja azonos műhelybe járjon gyakorlatra, és ráadásul ugyanabban a kollégiumban is lakjon.⁸³³ A kétely azonban erre szintre nem is juthatott fel, az ötvenes évek végéig semmiképpen sem, mert az átszervezés elemi feltételei sem voltak adottak.

⁸²⁸ *Ipari adattár. I. köt. I. m.* 692. o.

⁸²⁹ MOL XIX-A16-b. 842. d. Előterjesztés. 1954. aug. 26.

⁸³⁰ MOL XIX-C-4-a III. (Kollégiumi előterjesztések) 10. d. Előterjesztés. 1952. jún. 28.

⁸³¹ Ezt 1952-ben minisztertanácsi határozatban is rögzítették (2029/9/1952. sz. hat.).

⁸³² MOL XIX-A-16-b. 245. d. Jegyzőkönyv. 1951. aug. 22.

⁸³³ 1952-ben az Üllői úti MTH-tanulóotthon diákjai 90 üzembe és 8 iskolába jártak dolgozni, illetve tanulni. – MOL-M-KS- 276. f. 116/52. ő. e. Jelentés. 1952. febr. 7.

(Az oktatás átalakításának személyi feltételei) A személyi feltételek terén például nem a nagyszabású tervekkel összhangban álló előrelépés, hanem azoknak ellentmondó, gyors ütemű és nagyarányú leromlás következett be. Ezekben az években az elméleti tárgyakat tanító tanárok, illetve a gyakorlati képzést irányító szakoktatók átlagos felkészültsége csökkent, mert a főállásban máshol (általában egy polgári iskolában) tanító, felkészült és tapasztalt óraadó tanárok munkaviszonyát megszüntették. Ennek mértékét érzékelteti, hogy az 1950/1951-es tanévben még 1673 óraadó tanár tanított a szakmunkásképzőkben, az 1951/1952-esben már csak 529.⁸³⁴ A folytonos átszervezések, a tantárgyi struktúra tanévenkénti átalakítása, a nyomtatott tananyagok évenkénti változtatása és alacsony színvonala több főállású tanárt is elbizonytalanított, és arra késztetett, hogy más iskolában keressen munkát.⁸³⁵ A tanárok gyakori cserélődése természetesen a tanulókra is rossz hatással volt. A tanári munka színvonalának eséséhez hozzájárultak továbbá a durva politikai tisztogatások is, hiszen számos régi tanárt távolítottak el „politikai megbízhatatlanság” címén. Az oktatást irányító MTH illetvekei 1952-ben például a „rég tanárok”-ról úgy vélekedett, hogy többségük „politikailag nem megfelelő, sőt részben egyenesen ellenséges: fasiszta, klerikális beállítottságú”.⁸³⁶ Volt, akit azért minősítettek „reakciós”-nak, mert az apja református lelkész volt.⁸³⁷ A szakoktatók között pedig a régi, szociáldemokrata beállítottságú szakmunkásoknak a tanulókra gyakorolt befolyását sokallották.⁸³⁸ A tanárokkal és a szakoktatókkal szembeni bizalmatlanság és a rájuk gyakorolt nyomás akkor érte el a csúcspontját, amikor 1952 őszén úgy döntöttek, hogy az év végéig „felül kell vizsgálni politikai és szakmai szempontból a tanműhelyek oktatóit, 1953. augusztus 1-ig a tanárokat és a nevelőket, és a nem megfelelőket... 2 év alatt le kell váltani”.⁸³⁹ Ilyen légkörben már nem csak tanítani, de tanulni sem lehetett könnyű. Ennek a megrendült, elbizonytalanodott helyzetű tanári karnak ráadásul egy évfolyamon több elméleti órát kellett tartania, mint korábban, ezért egyre több új nevelőt kellett munkába állítani: az 1950/1951-es tanévben 913, a következőben már 1423 főhivatású tanár dolgozott ezekben az iskolákban.⁸⁴⁰ A felvett új embereknek általában nem volt tanári képesítésük, gyakran még érettségijük sem, egy részüket néhány hónapos rövid tanfolyamon képezték ki.

A gyakorlati képzés személyi feltételei még az elméleti tárgyak oktatásánál is nagyobb mértékben romlottak. A kellő tudással és tapasztalattal rendelkező kisiparosok helyettesítése évekig megoldatlan maradt, mert a gyáripár a tanulóképzésre csak nagyon korlátozottan – lényegében csak azokban a nagyüzemekben, amelyekben már 1945 előtt is gyáripari képzést folytattak – volt felkészülve. A tanműhelyekben alkalmazott új szakoktatók többsége a gyári munkások közül került ki, akiknek felkészültsége sok kívánni valót hagyott maga után, mert a jó szakmunkások az alacsony szakoktatói fizetés miatt nem vállalták ezt a munkát.⁸⁴¹ Az ötvenes években az okta-

⁸³⁴ MOL XIX-C-4. III. (Kollégiumi előterjesztések 1-102.) 10. d.

⁸³⁵ MOL XIX-C-4-a III. (Kollégiumi előterjesztések.) 12. d. Jelentés. 1954. máj. 27.

⁸³⁶ MOL XIX-C-4-a III. (Kollégiumi előterjesztések.) 10. d. Jelentés. 1952. szept. 12.

⁸³⁷ MOL-M-KS-276. f. 116/52. ő. e. Jelentés. 1952. febr. 7.

⁸³⁸ MOL XIX-C-4-a III. (Kollégiumi előterjesztések.) 10. d. 1952. szept. 12.

⁸³⁹ MOL XIX-C-5. 80. d. (Visszaminősített MTH-tük ir.) A Titkárság határozata. 1952. szept. 2.

⁸⁴⁰ U. o.

⁸⁴¹ MOL XIX-C-4-a (Kollégiumi előterjesztések.) 10. d. Előterjesztés. 1952. febr. 1.

tók többségének (1954-ben például 56%-ának)⁸⁴² a 8 általánosa sem volt meg, ráadásul járatlanok is voltak a diákok oktatásában. Tovább rontotta a helyzetet, hogy a régi helyébe állított új képzési forma, a tanulóműhelyi, illetve a gyárüzemben történő oktatás a szakmák jó részében előzmény nélküli volt, s ezért megannyi elemi szervezési, technikai és pedagógiai problémával kellett szembenézni. Ezek az állapotok nem csak a tanműhelyi képzést jellemezték. „A mesterek az üzemekben sem jobbak, mint a tanműhelyekben – állapította meg egy korabeli elemzés –, a munkával, géppel és szerszámmal való ellátottság sem megfelelő, amit súlyosbít az, hogy a tanulók foglalkoztatása a tantervvel nincs semmiféle kapcsolatban. A tanulókat rendszerint olyan munkákkal foglalkoztatják, amit a felnőtt szakmunkások nem szívesen vállalnak. Különösen szomorú a helyzet esztergályos képzésben.”⁸⁴³ Igen gyakori, hogy a tanulók, miután esztergapadjuk nincs, csak nehezítik a szakmunkások munkáját”.⁸⁴⁴

(A tárgyi feltételek) A negyvenes-ötvenes évek fordulóján és az azt követő években szakmunkásképző iskolába került fiatalok az oktatás tárgyi feltételei tekintetében is mostoha viszonyok között találták magukat, ami szintén az elhamarkodva végrehajtott átszervezés számlájára írható. Az elméleti órák arányának növelése és a tanműhelyben folyó gyakorlati oktatás erőltetése következtében nőtt az oktatás célját szolgáló épületek, továbbá a taneszközök, a gyakorlati képzést szolgáló gépek, eszközök és berendezések iránti igény. Ám ezek megépítésére, illetve beszerzésére nem állt rendelkezésre pénz. (Ugyanakkor – mint alább visszatérünk rá – az első néhány évben a tanulókra fordított személyes kiadások jelentősen nőttek). A rendelkezésre álló épületek általában kicsinynek bizonyultak, hiszen jó részük eredetileg nem oktatás céljára készült: Székesfehérváron például a ferences rendház épületében, Sajókazalon egy kisajátított kastélyban, másutt egykori kaszárnyaépületben, vagy az építőipari vállalatok kezdetleges felvonulási épületeiben kezdtek oktatni.⁸⁴⁵ Tanteremhiány miatt sok iskolában délelőtt és délután is folyt a tanítás, ennek ellenére olykor 80–100 tanulót kellett egy terembe bezsúfolni. Másutt pedig a hideg idő beköszöntével télikabátban ültek a teremben a tanulók, mert alig fűtöttek. (Több tanévben szénszünetet, máskor 25 perces tanórákkal rövidített tanítási időt kellett elrendelni mind az ötvenes, mind a hatvanas években). A pénzhiány következtében a tanműhelyek gyengén felszereltek voltak, így a különben is csökkentett óraszámú gyakorlati képzés még kevésbé volt alkalmas arra, hogy a tanulókat olyan tudással vértessze föl, amelynek birtokában végzés után felkészült szakmunkásként dolgozhassanak.

A tanulóotthonok terén sem volt jobb a helyzet. Mivel a kollégisták számát néhány év alatt három és fél- négyezerről húszezerre futtatták fel, csak jelentős és gyorsan kivitelezett beruházások esetén lett volna tartható a tanulóotthoni ellátás korábbi színvonala. Ám ilyen célra alig állt rendelkezésre pénz, ennek következtében az illetékes hatóságok e téren is, hasonlóan az iskolaépületek és a tanműhelyek biztosításának módszereihez, a szükségmegoldásokhoz folyamodtak. Egy 1951-ben lefolytatott, az ország összes tanulóotthonának a felére kiterjedő vizsgálat alapján képet alkothatunk

⁸⁴² MOL XIX-C-4-a 12. d. Előterjesztés. 1954. ápr. 30. – Más források szerint az oktatók 96%-ának nem volt meg a 8 osztálya. – MOL XIX-C-5. 80. d. (Visszaminősített MTH-tük ir.) Ipari tanulóképzésünk helyzete. 1954. jan. 30.

⁸⁴³ A tanulólétszám ebben a szakmában volt a legmagasabb.

⁸⁴⁴ MOL XIX-C-5. 80. d. (Visszaminősített MTH-tük ir.) Ipari tanulóképzésünk helyzete. 1954. jan. 30.

⁸⁴⁵ MOL XIX-C-4 17. d. Jelentések. 1951 tavasz.

arról, hogy e szükségmegoldások milyen áldozatokat követeltek a kollégiumban elhelyezett diákoktól. A vizsgálat a tanulóotthonok majdnem háromnegyed részében nem találta elfogadhatónak, ezen belül 37–38%-uk esetében egyenesen „tűrhetetlennek” minősítette a tanulók helyzetét. Feltárták, hogy az eredetileg más célra épült épületek egy része egyáltalán nem volt alkalmas gyermekek elszállásolására, és azt is, hogy általános volt az épületekben a zsúfoltság. Oroszlányban 80 fős kollégiumban 150-en laktak, Nagybátonyban az elhelyezhető 150 helyett 260, Diósgyőrben 300 helyett 600, a fővárosi Kilián otthonban 250 helyett 839 tanulót zsúfoltak össze. Az otthonok többségében nem volt tanulószoba, és számos alapvető felszerelési tárgy is hiányzott, vagy csak nagyon kevés volt belőlük (evőeszközök, ágyneműk stb.). „Szombathelyen 110 tanulóra 4 lavór, a Kilián otthonban 839 főre 80 bögre, a [budapesti] Dózsa György úti leányotthonban 186 főre 1 vasaló jut”. „Az ágyneműek (sic!) rendkívül piszkosak és sok helyen hiányosak (fejpárna, takaró). (...) Az esti mosakodás, a hálóing használat ritka. Ruhástól, bakancsostól hevernek az ágyakon. A tanulók nagy része alig rendelkezik egy váltás testi fehérneművel, azt is sok helyen hideg vízben, szappan nélkül, maguk mossák. Igen sok a panasz a cipő és bakancs hiány miatt, ami nagyrészt azon múlik, hogy a tanulók egy összegben nem tudják megvenni.” Néhány otthonban „közegészségügyi szempontból veszélyes helyzet alakult ki”; a betegszoba ritka, az orvosi ellátás hiányos.⁸⁴⁶ A ruházat,⁸⁴⁷ a fehérnemű és a lábbeli hiányáról, és az emiatt megszorodott kollégiumon belüli lopásokról több más jelentés is beszámolt.⁸⁴⁸

(A tanulmányi idő, az elmélet és a gyakorlat aránya) Az oktatás színvonalának csökkenéséhez hozzájárult az is, hogy a Minisztertanács egy 1950. január 8-án hozott határozatával jelentősen csökkentette a képzési időt, hogy minél gyorsabban növelhesék a szakmunkások tömegét. A szakmák többségében, ide számítva a legtöbb tanulóval rendelkező vasipariakat is, két évre szállították le a tanulmányi időt,⁸⁴⁹ sőt az építőipari, a vágár- és a kohász tanulók esetében mindössze egy éves képzés után lehetett szakmunkás bizonyítványt szerezni.⁸⁵⁰ A tanulmányi idő csökkentése különösen a gyakorlati képzésben éreztette károsan a hatását. 1950-tól kezdve a gyakorlati oktatás arányát 60%-ra csökkentették, a tanulóknak csak heti három nap kellett szakmai gyakorlatot végezniük az ugyancsak háromnapos elméleti képzés mellett. Az 1955/1956-os tanévtől kezdve ezt megváltoztatták: óraszámban 80%-ra, a munkanapokat tekintve heti 4 napra emelték a gyakorlat arányát. Sőt a valóságban a módosítás még nagyobb mértékűre sikeredett, mert a gyakorlati oktatás óraszáma az említett tanév egészében a korábbi 2355-ről 4446 órára emelkedett, tehát majdnem megduplázódott. (A heti elméleti oktatás pedig 2×6 órára csökkent).⁸⁵¹ 1955-ben olyan elvi állásfoglalás is született, hogy a képzési időt általában újra három évre kell emelni oly módon, hogy a 3. évben heti hat napon át csak gyakorlati képzésben részesüljenek a tanulók.⁸⁵²

⁸⁴⁶ MOL XIX-A-16-b 248. d. Jelentés. 1951. dec. 7.

⁸⁴⁷ 1952-ben Budapesten a gyerekek még februárban is vékony nyári ruhában jártak, mert még nem kapták meg téli váltást.

⁸⁴⁸ Igen értékes forrás például egy 1952 elején készült, a budapesti tanulóotthonok helyzetét vizsgáló jelentés: MOL-M-KS-276. f. 116/52. ő. e. Jelentés. 1952. febr. 7.

⁸⁴⁹ MOL XIX-C-4. III. (Kollégiumi előterjesztések 1-53.) 11. d. Elnöki utasítás. 1953.

⁸⁵⁰ U. o. Előterjesztés 1953. jan. 9. és a 2044/14/1953. M. T. sz. határozat.

⁸⁵¹ MOL XIX-C-5. 80. d. (Visszaminősített MTH-tük ir.) 1955. márc. 16-i levél.

⁸⁵² MOL XIX-C-4-a III. (Kollégiumi határozatok.) 13. d. 1/1955. sz. kollégiumi határozat.

Az oktatás alacsony színvonala miatt a végzett tanulók jó része munkahelyén nem tudott megfelelni a szakmunkásokkal szemben támasztott követelményeknek. Ezt a szakképzést irányító apparátus is elismerte, mondván: „tanulóinknak nem kis hányada sem a szakmunkásvizsgán, s még kevésbé a gyakorlatban nem tudta azt a teljesítményt nyújtani, amit kétéves kiképzés után elvárhattunk volna tőlük”.⁸⁵³ Ez a jelenség olyan általános volt, hogy az ötvenes évek elején a frissen végzett tanulókat egy külön munkakategóriába kellett sorolni, amelyet „gyakorló szakmunkásnak” neveztek, akiknek a normáját alacsonyabban állapították meg, mint a többéves gyakorlattal rendelkező társaikét. Ez indokolt is volt, mert egy 1954-ben készült, 3401 fiatal szakmunkásra kiterjedő vizsgálat szerint a „gyakorló szakmunkásoknak” kevesebb, mint fele tudta elérni a 100%-os teljesítményt, különösen gyengén teljesítettek az esztergályosok és a gyalusok.⁸⁵⁴ A kőműves szakmát tanult fiatal szakmunkások nagy többsége egyáltalán nem tudott önállóan dolgozni, mert az oktató vállalatok a tanulóképzés idején nem biztosítottak változatos, a képességeket sokoldalúan fejlesztő munkát számukra.⁸⁵⁵ A felkészületlenségre visszavezethető gyenge teljesítmény, illetve az annak következtében kapott alacsony bér sok fiataalt arra ösztönzött, hogy hátat fordítson tanult szakmájának, és segédmunkásként helyezkedjen el, illetve a gyárakat arra, hogy segédmunkásra szabott feladatokkal lássák el őket.⁸⁵⁶ A gyárak azért kényszerültek erre, mert a fiatal szakmunkásokat a Munka Törvénykönyve előírása szerint kötelező volt elhelyezni valamilyen munkahelyre⁸⁵⁷ – ami a fiatalok szempontjából természetesen kedvező intézkedés volt. A gyárak azonban a terv teljesítését nem akarták kockára tenni azzal, hogy a rosszul kiképzett, új szakmunkásokra bízzák az igényesebb munkafeladatokat, s ezért használták lényegében segédmunkára egy részüket. Ehhez az is hozzájárult továbbá, hogy a vasipari szakmákban néhány év alatt olyan sok tanuló szabadult fel, hogy még jó egyéni adottságokkal sem lehetett mindegyiküknek szakmunkás munkakört biztosítani.

(Az elméleti képzés) Egy ipari tanuló elméleti ismeretei 1949 előtt is messze elmaradtak a hasonló korú gimnáziumi tanulókéttől, hiszen az a képzés kimondottan a gyakorlati ismeretek oktatását állította előtérbe. Az ötvenes évek elején növelték ugyan az egy tanévre eső elméleti órák számát,⁸⁵⁸ de a tantárgyi struktúra kialakulatlansága és egyes tantárgyak céljának és tartalmának tisztázatlansága miatt az elméleti oktatás nem volt hatékony, ezért a tudásszint is alacsony maradt. Ehhez persze hozzájárult az is, hogy ipari tanulóknak általában a gyenge, vagy legalábbis a gyengébb tanulók mentek: az 1951/1952-es tanévben például a szakmunkástanulók 51%-ának nem volt meg a nyolc osztályos végzettsége. (Azzal, hogy mégis felvették őket az iskolákba, lényegében megszegették az 1949. évi IV. törvénynek a nyolc osztályos végzettségre vonatkozó előírását). Bár ezen a téren folyamatos volt a javulás, hiszen három évvel később már a diákok háromnegyede végezte el a nyolc általánost, az előképzettség a hatvanas

⁸⁵³ MOL XIX-C-4-a 10. d. Előterjesztés. „Esztergályos és kőműves szakmai jellemzés”. D. n. [1952]

⁸⁵⁴ MOL XIX-C-5 80. d. (Visszaminősített MTH-tük ir.). Ipari tanuló képzésünk helyzete. 1954. jan. 30.

⁸⁵⁵ MOL XIX-C-4-a 12. d. Előterjesztés. 1953. okt. 7.

⁸⁵⁶ MOL 276. f. 116/52. ő. c. Előterjesztés. 1951. ápr. 10.

⁸⁵⁷ MOL XIX-A-16-b 841. d. Előterjesztés. 1954. aug. 19.

⁸⁵⁸ A foglalkozásoknak mintegy 40%-át képezték az elméleti órák.

évek második feléig gyengének mondható.⁸⁵⁹ 1952-ben egy szakmunkástanulónak a következő elméleti tárgyakat kellett tanulnia:

	I. osztály	II. osztály
	heti óraszám	
1. Magyar irodalom és nyelvtan	2	2
2. Társadalmi ismeretek	2	2
3. Természettudományos ismeretek	1	–
4. Egészségtan	0,5	0,5
5. Számtan	3	2
6. Természettan	2	2
7. Testnevelés	2	2
1–7. (Közismeret) összesen	13	11
8. Anyag- és gyártásismeret	2	2
9. Szakmai ismeretek	2	3
10. Szakrajz	3	4
8–10. (Szaktárgy) összesen	7	9

(Az elhelyezkedési lehetőségek) A szakmát tanulni vágyó fiatalok választási lehetősége az ötvenes évek elején jelentős mértékben szűkült, mert számos szakmában vagy megszüntették a tanulóképzést, vagy csökkentették a tanulók számát. Évekig nem képeztek például Magyarországon kereskedőket, és teljesen megszűnt több könnyűipari, vegyipari és szolgáltató ipari szakmában is a képzés.⁸⁶⁰ 1951-ben a Nép-gazdasági Tanács például egyetlen rendeletével 15 szakmában számolta fel a szakmunkásképzést.⁸⁶¹ A korábban legnépszerűbbek közé tartozó férfi és női szabó, asztalos és cipész szakmák tanulólétszáma pedig visszaesett: 1954-ben 10 ezerrel kevesebb (férfi és női) szabót, 2100-zal kevesebb asztalost képeztek az iskolákban, mint 1938-ban.⁸⁶² Voltak továbbá olyan szakmák, amelyekben továbbra is lehetett ugyan szakmunkás bizonyítványt szerezni, de azt nem kötötték többé a szakmunkásképző iskola elvégzéséhez, hanem csak ún. technikai minimum vizsga letételéhez. Egyes szakmák háttérbe szorítása elsősorban gazdasági kárt okozott, mert az évek múltával ún. hiányszakmává váltak, minek következtében egyes, a lakosság ellátása szempontjából fontos tevékenységi területek is visszaszorultak. A kár azonban társadalmi szempontból sem lebecsülendő, hiszen a tanulható szakmák számának csökkentésével a fiatalok szabad pályaválasztási lehetőségei szűkültek. Ezt némileg enyhítette, de nem ellensúlyozta, hogy néhány területen (például a kohászatban) új szakmákat is oktatni kezdtek.⁸⁶³ A tanulók szakma szerinti összetételének radikális megváltoztatása egyértelműen a vasipari szakmák tanulólétszámának növelése érdekében történt: az ötvenes évek első

⁸⁵⁹ MOL-M-KS-288. f. 3/23/1960/10. ő. e. Előterjesztés. 1958. nov. 6. (Melléklet)

⁸⁶⁰ MOL-M-KS-276. f. 94/827 ő. e. Jelentés. 1955. jún. 28.

⁸⁶¹ Nép-gazdasági Tanácsi Határozatok Tára. 1951. szept. 20. 383. o.

⁸⁶² MOL XIX-C-5. 80. d. (Visszaminósított MTH-tük ir.) Az ipari tanuló képzés rendszere. 1954. dec. 16.

⁸⁶³ MOL XIX-C-4-a 10. d. III. (Kollégiumi előterjesztések). 11. d. Előterjesztés. 1953. jan. 9. E szakmák képzési ideje 10 hónap volt.

felében a tanulók kétharmada-háromnegyede lakatos, esztergályos, marós szakmát tanult.⁸⁶⁴ Ennek az egyoldalúságnak az lett a következménye, hogy a végzés után nehéz volt, illetve maradéktalanul nem is lehetett tanult szakmájuknak megfelelő állásba helyezni a fiatalokat; az MTH hozzávetőleges számítása szerint 1955-ben az iskolában kiképzett volt diákok 50%-a nem dolgozott a szakmájában.⁸⁶⁵ Egyes vállalatok csak azzal a feltétellel vették fel a végzett tanulókat, ha azonnal más szakmára képezik át magukat, ami viszont bizonytalanság érzetét ébresztette a 16–17 éves fiatalokban.⁸⁶⁶ A szakmastruktúra belső arányainak radikális megváltoztatását még az sem igazolhatja, hogy az elsőgenerációs, azaz nem szakmunkás családból származó tanulók és szüleik körében is – azaz nem csak az állami törekvésekben – mindent megelőzött a vasipari szakmák népszerűsége. Falusi szülők például rendszeresen kérvényeket írtak az MTH-nak, hogy gyermekük valamilyen vasas (esztergályos, marós stb.) szakmát tanulhasson, lehetőleg budapesti szakmunkásképző intézetben.⁸⁶⁷ Egyébként ez a törekvés nem mindig járt sikerrel, mert a gyerekeket nem feltétlenül olyan szakmába iskolázták be, mint amilyenre jelentkeztek, emiatt többen abba is hagyták tanulmányaikat.

(A tanult szakma és a származás összefüggései) A tanulók származása és a tanult szakma között szoros, törvényszerűnek mondható összefüggés volt. A szakmunkáscsaládból, továbbá a városi környezetből kikerült tanulók a magasabb presztízsű szakmákban, ezzel szemben a falusi, paraszti környezetből származók az alacsonyabb presztízsűekben képviseltették magukat saját átlaguk felett. Ez nem csak a falusiak kisebb tájékozottságának, gyengébb előképzettségének és bizonyos fokú igénytelenségének tudható be, hanem annak is, hogy az ő érdekérvényesítő képességük jóval gyengébb volt városi, kivált fővárosi társaikénál. Budapesti családok például egyáltalán nem szívesen adták gyereküket vājártanulónak (ilyen képzés ráadásul csak a bányavidékeken folyt), és még kevésbé építőipari tanulónak. „A tapasztalat azt mutatja, hogy nagyon kevés azok száma, akik városokból, vagy ipari gőcpontokból kerülnek vājárszakmára, és azt meg is tanulják. (...) A beiskolázottak zöme inkább mind falusi mezőgazdasági munkás volt” – állapította meg az MTH 1951-ben.⁸⁶⁸ Még a vājárok gyermekei sem szívesen választották apáik foglalkozását.⁸⁶⁹ A tanulók társadalmi eredetéről a képzést irányító Munkaerő-tartalékok Hivatala egy 1950 elején készült átfogó kimutatása tájékoztat számszerű pontossággal. Eszerint az 1949-ben beiskolázott 27 ezer elsőéves tanuló közül 22 ezer munkáscsaládból származott, s csak a fennmaradó ötezer került ki más társadalmi rétegekből, például a parasztságból.⁸⁷⁰ A fenti számok világosan mutatják, hogy a szakmunkásképzés szerepet játszott a paraszt- és egyéb nem munkás családból származó fiatalok ún. nemzedékek közötti mobilitásában, közelebből szakmunkássá válásában, ám – mint a fenti adatok mutatják – a

⁸⁶⁴ MOL XIX-C-4-a 10. d. III. (Kollégiumi előterjesztések). 13. d. „Jelenlegi helyzet”. 1952. szept. 12. – Az irat szerint 1952 tavaszán a „munkaerő-tartalék rendszerben” képzett tanulók 70,2%-a volt vasipari tanuló.

⁸⁶⁵ MOL XIX-A16-b 1248. d. Tervjavaslat. D. n. [1955]

⁸⁶⁶ U. o. Az ipari tanulóképzés helyzete. 1954. jan. 30.

⁸⁶⁷ MOL XIX-C-4 13. d.

⁸⁶⁸ MOL XIX-C-4 12. d. Jegyzőkönyv. 1951. nov. 28.

⁸⁶⁹ MOL XIX-A16-b 1248. d. Az MTH jelentése. D. n. [1955]

⁸⁷⁰ MOL XIX-C-4-a 2. d.

mobilitásnak ez az útja az ötvenes években még nem volt igazán széles. A hatvanas években viszont egyre több falusi gyerek került a szakmunkásképző iskolákba, különösen a vidéki városokban. Ha nem a családi környezetet, hanem az egyéni adottságokat tekintjük, akkor elmondható, hogy ipari tanulónak az általános iskolákban az átlagosnál gyengébb tanulmányi előmenetelt mutató, inkább gyakorlati érdeklődésű gyerekek, elsősorban fiúk mentek. (A KSH becslése szerint az 1953/1954-es tanévben a diákok mintegy kilenctized része volt fiú.)⁸⁷¹

(A szegény családok gyermekei és a lemorzsolódás) 1953-ig egyébként a falvakban a munkaerő-toborzáshoz hasonlóan szakmunkástanulókat is toboroztak. Ez az akció főleg a parasztság szegény rétegeiben váltott ki érdeklődést, mert vonzóan találták az ingyenes kollégiumi és egyéb ellátást. Sokan gondolkodtak úgy, mint az a 15 éves Zala megyei fiú, aki az MTH-hoz írt levelében „lakást, élelmet, munkaruhát” kért azért, hogy beálljon tanulónak.⁸⁷² A családok egy része nem gondolta véglegesnek gyermeke szakmunkásképzőbe és egyúttal tanulótthonba kerülését, hanem csak amolyan „kiteleltetési akció”-nak tekintette a dolgot, hogy a tavasz eljöttével a gyerekük hazatérjen és végezze a mezőgazdasági munkát.⁸⁷³ Többnyire persze nem ilyenfajta hátszándék, hanem a szociális kényszer készítette a nagy szegénységben élő családokat arra, hogy hazahívják az iskolából gyermekeiket. Így történt ez egy 9 gyermekes család egyik fiával, aki a Bács-Kiskun megyei Akasztóról származott: apja tartós megbetegedése miatt kényszerült arra, hogy végleg elhagyja az iskolát, mert ki kellett vennie a részét a család eltartásából.⁸⁷⁴ A lemorzsolódásnak a megélhetési gondokon kívül számos más oka is volt. A teljesség igénye nélkül megemlíthető például az, hogy a gyerekek a megígért kollégiumi elhelyezést nem kapták meg, és arra is volt példa, hogy vidéki szülők, tartva attól – és nem alaptalanul –, hogy lányaikat prostitúcióra csábítják, nem engedték őket vissza a budapesti tanulótthonba.⁸⁷⁵ Különösen az elsősök közül maradtak ki sokan az iskolákból. 1952 októberében például 1409, novemberében 1037 volt a lemorzsolódott tanulók száma.⁸⁷⁶ Az iskolából kimaradt diákoknak „taníttatási költségmegtérítést” kellett fizetniük, amely az ötvenes évek elején elérhette az 1500 Ft-ot is, ám ezt gyakran nem fizették meg. Az 1950-es évek elején az illetékes hatóságok kísérletet tettek arra, hogy a büntetésüket már letöltött fiatalok, illetve az ún. javító nevelésre utalt fiatalok, valamint az állami gondozottak egy részét megpróbálják integrálni a szakmunkástanulók közé.⁸⁷⁷ E döntés meghozatalában, bizonyos idealista megfontolások mellett, talán az játszhatott szerepet, hogy a fiatalok büntetésüket mintegy fele (1953-ban 55,1%-a) munkásszármazású

⁸⁷¹ Művelődésszatisztikai adattár. I. m. 47. o.

⁸⁷² MOL XIX-C-4-a 2. M. István 1950. máj. 28-i keltezésű levele.

⁸⁷³ MOL XIX-C-4. III. (Kollégiumi előterjesztések.) 1-53. 11. d. Az ipari tanulók taníttatási költségmegtérítésével kapcsolatos hiányosságok. D. n. [1953]

⁸⁷⁴ MOL XIX-C-4-a 11.d. Előterjesztés. 1953. máj. 27.

⁸⁷⁵ A budapesti leány MTH otthonok környékén „igen gyakori a férfiak ácsorgása. A Dózsa György úti és a Menház utcai leányotthonban az utóbbi időben nemi betegség is előfordult...” – állapította meg az MDP Budapesti Pártbizottsága 1952. elején. – MOL-MKS-276. f. 116/52. 6. e. Jelentés. 1952. febr. 7.

⁸⁷⁶ MOL XIX-C-4-a 10. d.

⁸⁷⁷ Erről az MDP KV határozott 1951. július 11-én. – MOL XIX-C-5 80. d. (Visszaminősített MTH-tük ir.) Az MTH elnökének jelentése. 1952. júl. 16.

volt.⁸⁷⁸ A törekvés nem járt sikerrel, mert a fiatalok számára fenntartott, speciális büntetőintézetek feladatait a szakmunkásképző intézetek és a tanulóotthonok képtelenek voltak átvenni. Sőt, több fiatalok a munkahelyen és a tanulóotthonban folytatatta korábbi, bűnöző életmódját, és ezzel a velük együtt dolgozó és lakó többi tanulóra rossz hatással voltak: „alapvető hiba az, hogy az MTH otthonokba osztották be a volt Gyermekvédelmi Intézet (rovott múltú) gyermekeit, és ezek a többi gyermekeket (sic!) a fiúotthonokban lopásra, a leányotthonokban pedig prostitúcióra csábítják” – állapította meg egy a budapesti tanulóotthonokról készített jelentés.⁸⁷⁹

(A tanulók személyes ellátása 1953-ig) Az MDP vezetői úgy vélték, hogy a majdan kialakuló „ideális szocialista társadalom” egyik lényeges alkotórészét fogja képezni a „harcos”, „öntudatos”, „forradalmi” ifjúság.⁸⁸⁰ Ők lesznek azok, akik valóra fogják váltani a vezetés társadalomátalakító terveit, ezért megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. Ennek számos jelét adták: 1953 tavaszán Gerő Ernő például arra utasította a sajtót (a Szabad Népet és a Rádiót nevezve meg), hogy propagálja a Minisztertanács egyik legújabb, az ifjúságokról szóló határozatát, mert – mint mondta – nem lehet elégszer hangsúlyozni „a párt gondoskodását az ifjú nemzedékről”.⁸⁸¹ Ezért ragaszkodott ahhoz is, hogy az évenkénti május elseji felvonulásokon feltétlenül ott masírozzanak az egyenruhába öltöztetett szakmunkástanulók is.⁸⁸² Kezdetben a tanulók személyes ellátását is ennek az elvnek megfelelően próbálták biztosítani: 1950 és 1953 között arra törekedtek, hogy a tanulók számára az egész oktatási folyamat majdnem teljesen ingyenes legyen, beleértve az étkeztetést, a felső- és alsóruházattal, a taneszközökkel való ellátást, továbbá azt, hogy minden diák (a helyi lakosok is) tanulóotthonban lakjon. 1952-ben a tanulók étkezésére 157,5, ruházataira 83,0, egyéb személyes kiadásaira 36–37, munkabérére 66 millió forintot fordítottak.⁸⁸³ Noha a gyerekek az első tanévtől kezdve dolgoztak (is), és munkájukkal hasznót hajtottak, az ellátás forintban kifejezett értéke – az elsőévesek esetében mindenképpen – meghaladta munkájuk értékét. (Egyébként a tanulók óráért is kaptak: 1952-ben tanulmányaik I. félévében 0,66, a II. félévben 0,88, a harmadikban 1,1 és a negyedikben 1,39 Ft-ot).⁸⁸⁴ Ha tehát korábban, az oktatási infrastruktúra kiépítése kapcsán állami szűkmarkúságot, súlyos pénzühiányt említettünk, a diákok személyes ellátása terén viszont 1953-ig kivételesen nagy bőkezűségről adhatunk számot. Még akkor is, ha súlyos szervezési és egyéb mulasztások következtében a diákok egy része sosem kapta meg például az ekkor rendszeresített egyenruhát: 1951 tavaszán a mintegy 56–57 ezer ipari tanuló közül csak 10 ezernek volt téli és további négyezernek nyári egyenruhája.⁸⁸⁵ Az MTH hivatalos megállapítása szerint saját Gazdasági Osztálya

⁸⁷⁸ MOL XIX-C-5 80. d. (Visszaminősített MTH-tük ir.) Beszámoló a fiatalok bűnözéséről. 1953. (Táblázat)

⁸⁷⁹ U. o.

⁸⁸⁰ A kifejezések egy az MTH által készített kollégiumi előterjesztésből valók. – MOL-M-KS-276. f. 116/mb./54. ő. e. Előterjesztés. 1951. febr. 2.

⁸⁸¹ MOL-M-KS-276. f. 66/46. ő. e. Feljegyzés. 1953. máj. 23.

⁸⁸² Pécsi János közlése, aki 1956 előtt az MTH elnökhelyettese, majd elnöke volt. Az interjút 1982-ben készítettem.

⁸⁸³ MOL XIX-C-4-a III. (Kollégiumi előterjesztések). 11. d. 1952. okt.-i ülés.

⁸⁸⁴ U. o. Előterjesztés. 1952. okt. 24. – A tanulók előírt, bár gyakran be nem tartott heti munkaideje félévenként emelkedett: az első félévben 36 óra a negyedikben 48 óra volt. – XIX-C-5 80. d. (Visszaminősített MTH-tük ir.) Jelentés. 1952. szept. 3.

⁸⁸⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/52. ő. e. Előterjesztés. 1951. ápr. 7.

„súlyos mulasztásai” következtében 50 ezer garnitúra egyenruha (és egyéb felszerelés) „hollétéről és meglétéről már csak országos számbavétel útján lehetne képet alkotni”, magyarul: hollétüket még az arra illetékes hatóság sem ismerte, csak az volt biztos, hogy nem jutottak el rendeltetési helyükre.⁸⁸⁶ Több intézetben az élelmiszerellátás terén is komoly fennakadások voltak, a kollégistáknak járó napi háromszori ingyen étkezés helyett például helyenként csak egy ebédet osztottak. Sőt, a komlói vājáriskola igazgatósága csak azzal a feltétellel vette fel a diákokat az otthonba, ha havonta 1 kg zsírt és 3 kg lisztet hoznak hazulról.⁸⁸⁷ Nagy Imre miniszterelnöksége idején, takarékosági okokra és arra hivatkozva, hogy az ipar szükségletét meghaladó számban képeztek tanulókat,⁸⁸⁸ (utóbbi érv persze csak a vasipari szakmákkal kapcsolatban volt igaz), ezt az anyagiakat rosszul felhasználó, osztogató rendszert fokozatosan leépítették, és a tanulólétszámmal együtt csökkentették a képzésre fordított kiadásokat is.⁸⁸⁹

(Az oktatás ideológiai és politikai meghatározottságai) A tanulók által kapott anyagi juttatások közül különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak a fekete posztóból készült egyenruhának. Az ipari tanuló iskolák számára készült „1951. évi Rendtartás II.”, „Egyenruha viselési jog” c. fejezete például részletesen előírta az egyenruha viselésének szabályait.⁸⁹⁰ Azt ugyanis nem csak ruházatként, de egyben egy meghatározott szellemiség megtestesítőjének fogták fel, mégpedig a katonás, militarista szellemű nevelés megtestesítőjének. Ezt igen határozott formában fogalmazta meg az MDP KV Titkársága 1952-ben: „A katonai előképzés és az egyenruha által nyújtott lehetőségek felhasználásával alkalmazni kell az ipari tanulók közt a katonai nevelés módszereit”.⁸⁹¹ Az egyenruha viselésével együtt bizonyos magatartási szabályokat is előírtak; ilyen volt például a feljebbvalók előtti kötelező tisztelgés. A 1951-ben bevezették az ipari tanulók ún. „48 órás szabadságharcos kiképzését”, amelynek során a fiataloknak katonai gyakorlatokat kellett végrehajtaniuk. A kiképzés hetenként öt órát vett igénybe, Budapesten a vasárnap délelőtti, vidéken az egyik hétköznapi délutánját volt kötelező erre a célra fordítani.⁸⁹² A „munkahadsereg” kialakításának víziójába beletartozott az ideológiai muníció biztosítása is. Elsősorban az „osztályharcos” magatartást követelték meg, odáig menve, hogy a 14–17 éves fiatalokban az „ellenség iránti gyűlölet” kialakítását és folytonos növelését tartották szükségesnek!⁸⁹³

⁸⁸⁶ MOL XIX-A-16-b 248. d. Jelentés. 1951. dec. 7.

⁸⁸⁷ MOL XIX-C-4 2. d. Levél. 1950. jan. 24.

⁸⁸⁸ MOL XIX-A-16-b 1249. d. 1955. évi tervjavaslat.

⁸⁸⁹ MOL XIX-A-16-b 841. d. Előterjesztés. 1954. aug. 19. – A pénzügyminiszter állásfoglalása szerint az 1954/1955-ös tanévtől kezdve a nem állami gondozott diákok, valamint a vājár- és a kohász tanulók kivételével „elvonásra kerülnek az összes többi tanulóknál (sic!) az alsó és egyéb fehérnemű, a lábbeli, a tisztálkodási és egészségügyi felszerelések, valamint az összes szolgáltatási jellegű juttatások”, kivéve a mosatást. Az említettek kivül még további juttatásokat is megszüntettek vagy csökkentettek: a tankönyveket és a tanszereket 50%-kal, a felsőruházatát teljesen.

⁸⁹⁰ PIL 933. f. 134. ő. e. Rendtartás az ipari tanuló iskolák számára. Kézirat. 1951.

⁸⁹¹ MOL XIX-C-5 80. d. (Visszaminósított MTH-tük ír.) A Titkárság határozata. 1952. szept. 2. (Az iraton Friss István aláírása szerepel.)

⁸⁹² MOL-M-KS-276. f. 116/mb./54. ő. e. Előterjesztés. 1951. febr. 2.

⁸⁹³ Az MTH Kollégiumának egyik 1955-ös határozatában egészen pontosan az áll, hogy „fokozni kell tanulóinkban az ellenség iránti gyűlöletet”. – MOL XIX-C-4-a 13. d. MTH Kollégiumának Határozatok Tára (sic!). 11. sz. 1955. máj. 4.

A tanulók politikai felügyeletébe beletartozott az is, hogy megfigyelték és számon tartották azokat, akik az „ellenséges” „impérialista nagykövetségek” (értsd: az USA és a nyugat-európai országok diplomáciai képviselői) vetítéseire jártak el filmet nézni.⁸⁹⁴ Hasonlóképpen politikai és ideológiai eltévelyedésnek számított, ha valaki „klerikális jelvényeket” viselt, és még inkább az olyan – egyes diákok által hangoztatott – nézet, hogy „Ha Kína harcol Tajvanért, mi is harcoljunk Erdélyért”.⁸⁹⁵

(A tanulólétszám ugrásszerű növekedése 1956 után) Az 1956-os forradalmat követő években a tanulólétszám gyors növekedésnek indult. Ennek következtében 1952-höz képest már 1959-re megduplázódott, a hatvanas évek derekára pedig a háromszorosára nőtt az ipari tanulók száma. A hatvanas évek derekán már a mezőgazdaság, a kereskedelem és a szolgáltatások területén helyezkedett el körülbelül minden ötödik végzett diák, tehát a létszámnövekedés nem teljes egészében az iparban csapódott le. 1967-ben az említett három gazdasági ág számára kiképzett tanulók együttes száma már megközelítette a 40 ezret.⁸⁹⁶ A gyors növekedés következtében néhány évig elhelyezkedési nehézségek támadtak, 1962-ben a végzettek 8,9%-a nem talált állást.⁸⁹⁷ A tanulók között egyre több volt a lány: az 1956/1957-os és az 1966/67-es tanévek között eltelt időben arányuk az összes tanulón belül 14-ről 22%-ra emelkedett. Az ipari szakmát tanulók között azonban a növekedés kisebb arányú volt, mivel a lányok kisebb arányban tanultak ipari szakmákat.⁸⁹⁸ A lányok tanulási kedvének általános növekedését jelzi, az 1960-as évek elején a középiskolában továbbtanulók között abszolút (1963-ban 57,2%-os) többségbe kerültek! Azt is meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy még mindig ebből a nemből került ki jóval több olyan fiatal is, akik egyáltalán nem tanultak tovább és munkát sem vállaltak, legalábbis az általános iskola elvégzését közvetlenül követő időszakban nem. (Utóbbiak többnyire falun éltek, és egy hagyományos, ekkor már inkább régiesnek nevezhető életstratégiát követtek: vártak a férjhezmenetelre, hogy aztán háziasszonyként és családayaként, esetleg segítő családtagként dolgozva találják meg a számukra megfelelő tevékenységeket és életmódot).⁸⁹⁹

(A tanulható szakmák számának növekedése) A képzés az ipari szakmákon belül is sokoldalúbbá vált, a hatvanas évek közepén Magyarországon már mintegy 260 szakma közül választhattak a fiatalok.⁹⁰⁰ Ugyanakkor a vásipari szakmák vezető szerepe megmaradt; a legtöbb diák a hatvanas években is lakatosnak és esztergályosnak készült. A konszolidált Kádár-rendszerben néhány új szakma rövid idő alatt igen népszerűvé vált, tanulólétszámuk gyorsan nőtt (autószerelő, TV- és rádióműszerész, fodrász, kozmetikus). A népszerű illetve „divatos” szakmákat egyébként jóval többen szerették volna tanulni, mint amekkora az államilag korlátozott tanulólétszám volt, ezért nehéz volt oda bekerülni, olykor a „szocialista összeköttetést” is igénybe kellett venni hozzá. A tanulók származása és a tanult szakma közötti összefüggés a hatvanas

⁸⁹⁴ MOL XIX-C-4-a 10. d. Előterjesztés. 1952. szept. 12.

⁸⁹⁵ MOL XIX-C-4. III. (Kollégiumi előterjesztések.) 13. d. Jelentés. 1955. ápr. 13.

⁸⁹⁶ Művelődésszisztiikai adattár. I. m. 52. o.

⁸⁹⁷ MOL XIX-C-5. 57. d. Jelentés. 1963. aug. 6.

⁸⁹⁸ Művelődésszisztiikai adattár. I. m. 47. és 51–53. o. Az 1966/1967-es tanévben a 40 343 lánytanuló közül 17 927-en tanultak mezőgazdasági, kereskedelmi és vendéglátóipari szakmát.

⁸⁹⁹ MOL XIX-C-5 58. d. Tájékoztató. 1963. máj. 15. (Melléklet). A tovább nem tanulók 67,8%-a volt lány.

⁹⁰⁰ MOL-M-KS-288. 23/1964/39. ó. e. A szakember szükséglet. 1964. júl. 16.

években is fennállt, sőt határozottabbá vált: a városi, elsősorban a fővárosi gyerekek sokkal nagyobb arányban kerültek a fent említett „elit-szakmákba”, míg a falusi, paraszti környezetből származók aránya ezekben az években is a hagyományos vasipari, építőipari és bányász szakmák tanulói körében volt átlag feletti. A társadalom nagyarányú foglalkozási átrétegződésének, a paraszt-munkás mobilitásnak egyébként még ezzel együtt is ez volt a legegészségesebb útja, amikor a kiválás a mezőgazdaságból és az átkerülés az ipari munkásság soraiba a nemzedékek közötti mobilitás formájában, az iskolarendszer útján történt.

(A személyi és a tárgyi feltételek javulása) Az oktatás személyi és főleg tárgyi feltételei tekintetében a hatvanas években történtek jelentős változások. Az 1950-es évek második felében a tárgyi feltételek inkább romlottak, mert csökkentették az egy tanulóra jutó képzési költséget, mégpedig jelentős mértékben: 1953-ban még évi 8712, 1958-ban már csak 4311 Ft volt az egy főre eső összeg.⁹⁰¹ A tanulólétszám ugrásszerű növelése következtében nőtt az épületek zsúfoltsága, és fokozódott az oktatási eszközök igénybevétele. 1958-ban a 73 ezer ipari tanulóból 60 400-an tanultak a szakmunkásképző intézetek saját épületeiben és 12 600-an ún. fiókiskolákban. (Ezek általában délutánra vagy a koraesti órákra átengedett általános iskolai épületek voltak). A saját tulajdonú épületekben összesen 709 tanterem állt rendelkezésre, tehát 85 tanuló jutott egy teremre. Ez a magas szám ráadásul még nem is érzékelteti kellően a zsúfoltságot, mert a saját iskolaépületek jelentős része eredetileg nem oktatási célokra épült, és ezért 20–25 főnél nagyobb befogadóképességű tantermeket építészeti okok miatt nem lehetett kialakítani bennük. „A ... helyzet egyes helyeken annyira súlyos, hogy a társadalmi nyomás miatt már e területek országgyűlési képviselői is foglalkoztak vele, sokhelyütt igen jelentős felajánlások is történtek [a] szülők, [a] munkáltatók, a tanulók részéről (pl. Gyöngyös, Szolnok, Szombathely)” – jellemezte az oktatás céljára használt épületek szűkösségét és alkalmatlanságát a munkaügyi miniszter 1958 elején.⁹⁰² A zsúfoltságot úgy mérsékeltek, hogy a saját iskolák egy részében váltott műszakban, délelőtt és délután egyaránt folyt a tanítás, bár ez tanárnak és diáknak egyaránt igen megterhelő volt. A kétműszakos tanítás ellenére is, 1958 táján az egy tanteremre jutó diákok száma tekintetében több iskolában még az ötvenes évek eleji viszonyoknál is rosszabb volt a helyzet, mint az alábbi felsorolás mutatja⁹⁰³

Budapest Krisztina körút	185 fő/terem
Szondy utca	165 fő/terem
Wesselényi u. 52.	134 fő/terem
Tatabánya-Újváros	185 fő/terem
Miskolc	160 fő/terem
Ózd	159 fő/terem

A tanulólétszám gyors növekedésével nem tartott lépést az iskolai felszerelések, a taneszközök beszerzése. A tanműhelyek felszerelésének bővítésére és új műhelyek létesítésére 1959-ben mindössze 2,7 millió, 1960-ban is csak 4,2, millió Ft állt rendelkezésre.⁹⁰⁴ Új iskolákat később, a hatvanas években sem építettek nagy számban,

⁹⁰¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/10. ő. e. Előterjesztés. (Melléklet) 1958. nov. 6.

⁹⁰² MOL XIX-C-5 97. d. Előterjesztés. 1958. február

⁹⁰³ MOL XIX-C-5 97. d. Előterjesztés. 1958. február

⁹⁰⁴ MOL-M-KS-28823/1958/10. ő. e. Előterjesztés. 1958. november

de azért fokozatosan javult a helyzet: 1960/1961-es tanévben 212, az 1966/1967-esben 254 szakmunkásképző iskola működött az országban. Az otthonok száma stagnált, számottevően emelkedett viszont a tanműhelyeké, annak ellenére is, hogy ebben az időszakban a gyakorlati képzés fő színtere már az üzem és nem a tanműhely volt.⁹⁰⁵

A képzés személyi feltételei fokozatosan javultak. Az elméleti tantárgyakat, szemben az ötvenes évek végével,⁹⁰⁶ a hatvanas években egyre nagyobb arányban tanították szakképzett, tanárok, mert a frissen diplomát szerzett pedagógusok egy részét a központi munkaerő-elosztás rendszerére támaszkodva hatalmi szóval a szakmunkásképző iskolákba irányították. Ez persze az igényesebb munkára vágyó fiatal tanároknak nem volt öröm, mert a pedagógusok szemében ez a munka mindvégig az átlagosnál alacsonyabb presztízsűnek számított. Ami érthető is, hiszen szakmunkástanulónak ekkor is az általános iskolát gyengébb eredménnyel végző, az elméleti tárgyak tanulásában nem különösebben szorgalmas fiatalok mentek. A szakoktatók képzettsége sokkal lassabban javult; még 1965-ben is az volt az általános, hogy egy szakoktató csak szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezett, pedagógiai ismeretei azonban egyáltalán nem voltak.⁹⁰⁷

Az „iskola-otthon-tanműhely” egységével kapcsolatos merev és utópisztikus felfogás valamelyest már 1953-ban enyhült, de az oktatást irányító szervek szemében csak a hatvanas években vesztette el jelentőségét. A korábban létrehozott néhány ilyen intézmény természetesen továbbra is működött. Ilyen volt például a Budapest IX. kerületében a Timót utcai 2. sz. Ipari Tanuló Intézet is, ahol a hatvanas években már mintegy ezer diák tanult. Közülük 300 dolgozhatott az intézet saját tanműhelyében, és szintén 300 volt a kollégisták száma.⁹⁰⁸ A tanműhelyi képzésben részesülők 30%-os aránya egyébként jóval az országos átlag felett volt, mert az 1966/1967-es tanévben az országos arány csak 8,6%-t ért el. (A tanulóműhelyben oktatott tanulók száma e másfél évtized alatt abszolút értékben is csökkent).⁹⁰⁹ A tanulóotthonok pedig egyszerűen kollégiumokká alakultak át, ahol a nem helyi lakos gyerekek egy részét helyezték el. Az otthonban lakó szakmunkástanulók száma az ötvenes évek eleji állapothoz képest lassan emelkedett ugyan, de messze nem olyan ütemben, mint az összes tanulóé, következőképpen másfél-két évtized alatt a kollégisták aránya csökkent.⁹¹⁰

A kisipari képzés ezekben az években sem nyerte, nyerhette vissza korábbi súlyát, szerepe alárendelt maradt. Az itt képzett tanulók száma átmeneti, az ötvenes évek végén bekövetkezett növekedés után újra csökkent, és azon az alacsony szinten állapodott meg.

(Az elméleti tárgyak oktatása) Az 1950-es évek végétől mérséklődött az elméleti oktatás ideologikus jellege és militarista szelleme. A „kádári pragmatizmus” jegyében inkább a szakmára történő felkészítést tekintették elsődlegesnek, és csak másodlagos jelentőséget tulajdonítottak a diákok ideológiai felvértezésének és politikai hűségének.

⁹⁰⁵ Művelődésszisztiikai adattár. I. m. 45. o.

⁹⁰⁶ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/10. ő. c. Előterjesztés. 1958. nov. 6.

⁹⁰⁷ MOL XIX-C-5. 97. d. 1965. márc. 10-i értekeztet.

⁹⁰⁸ MOL XIX-C-5. 42. d. Előterjesztés. 1962. márc. 30. Az ötvenes évek elején az intézetben csak állami gondozott tanulókat helyeztek el, 1956 után azonban ezt megszüntették.

⁹⁰⁹ Művelődésszisztiikai adattár. I. m. 47. o.

⁹¹⁰ U. o. – Az otthonokban lakók száma sajátos görbét írt le, mert 1952/1953-ban 20 ezer diák volt a tanulóotthonokban, 1956/1957-ben azonban csak 11 ezer, s egy évtizeddel később 25,5 ezer.

(A „világnézeti nevelés” irányultsága azonban, amely különösen a történelem tantárgy oktatásában, osztályfőnöki órákon és a különböző iskolai ünnepségeken ütközött ki, nem változott). Az egymást követő korosztályok – ha lett volna összehasonlítási alapjuk – lassú, evolúciós változásokat tapasztalhattak volna az oktatás rendszerében. 1957-től kezdve a szakmák túlnyomó többségében újra három évre emelték a képzési időt, és egyidejűleg jelentős mértékben módosították az elméleti és a gyakorlati képzés arányát, az utóbbi javára. Már az elsőévesek számára is heti négy nap szakmai gyakorlatot írtak elő és csak két nap elméleti (iskolai) képzést, a felsőbb évfolyamokon pedig 5:1-es arányt tettek kötelezővé. Ez segített a gyakorlati ismeretek alaposabb elsajátításban – és végeredményben ez volt a legfontosabb cél, amit a szakképzésnek el kellett érnie. Ennek persze ára is volt: az egyébként is gyenge előképzettségű diákok elméleti felkészültsége sok kívánnivalót hagyott maga után, mint ezt az elméleti tantárgyak alacsony, az 1960/1961-es tanévben mindössze 2,7-es átlagosztályzata is mutatja.⁹¹¹ A kivételt elsősorban az 1962-ben bevezetett új iskolatípust, a szakközépiskolát elvégzett fiatalok képezték, hiszen ők az ipari tanuló átlagnál jóval nagyobb tudásra tettek szert tanulmányaik során.⁹¹² Ennek a képzésnek az volt az eredeti eszméje, hogy a szakközépiskolákból olyan szakmunkások kerüljenek ki, akik a szakképzettség megszerzésével együtt középiskolai végzettségre is szert tesznek. Az 1960-as évek közepén a szakközépiskolába felvett diákok száma elérte a 15 ezret, bár csak egy részük fejezte be azt.⁹¹³ Mindenestre elsősorban a szakközépiskola bevezetésének tulajdonítható, hogy a ténylegesen szakmunkás munkakörben dolgozók között az 1965-ben már mintegy 9000 volt az érettségizettek száma.⁹¹⁴

(Az elhelyezkedési lehetőségek) A végzett tanulók elhelyezkedési lehetőségei korszakunk nagy részében megfelelőek voltak, nem csak azért, mert – mint korábban említettük – a Munka Törvénykönyve kötelezővé tette munkahely biztosítását az újdonsült szakmunkások számára, hanem az ipar munkaerőhiánya miatt is. Kivételt csak az 1953–1954-es „racionalizálás” időszak és hatvanas évek eleje képezett, ebben a két periódusban a frissen végzett fiatalok nehezen kaptak állást. 1956 előtt gyakran megtörtént, hogy az új szakmunkások gyenge felkészültségük miatt nem tudtak megfelelni a szakmunkásokkal szembeni követelményeknek, emiatt rosszul kerestek, és hamar pályaelhagyóvá váltak. 1956 után részben a béremelések hatására, részben a képzési és az állásba helyezési rendszer megszilárdulása következtében a pályakezdés problémái mérséklődtek. A hatvanas évek első felében 3–4%-ra tehető azoknak a végzett tanulóknak az aránya, akiknek, bár törekedtek rá, nem sikerült a végzés utáni hónapokban elhelyezkedni.⁹¹⁵

A szakmunkásképző elvégzése egyesek előtt mobilitási pályát nyitott meg, lehetővé téve alsó, majd középső szintű vezetői pozíciók elérését elsősorban a munkahelyi hierarchiában, de a KISZ vagy az MSZMP, esetleg a tanács helyi vezetői között is.

⁹¹¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/38. ő. e. Tájékoztató. 1961. jan. 30-i állapot.

⁹¹² MOL-M-KS-288. f. 23/1962/11. ő. e. Előterjesztés. 1962. nov. 2.

⁹¹³ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/39. ő. e. A szakember szükséglet. 1964. júl. 16. – A hatvanas évek első felében a gyakorlati ismeretek elemi szintű elsajátítását megpróbálták kötelezővé tenni az általános gimnáziumok nagy részében is. Ebből a célból vezették be a gimnazisták számára az ún. „politechnika” oktatást, amelyet 5+1-es képzésnek is neveztek, mert a heti hat tanítási nap közül egy napon valamilyen gyakorlati képzésben részesültek a gimnazisták.

⁹¹⁴ Művelődéssziszti adattár. I. m. 47. o.

⁹¹⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1963/66. ő. e. Jelentés. 1963. aug. 6.

A Várpalotán működő ipari tanuló iskola diákjaiból 8–10 évvel a végzés után igen sok bányamester, főaknász stb. került ki, sőt a városi KISZ bizottság titkára is ott végzett.⁹¹⁶

A munkába álló fiatal szakmunkások döntő többségét a „szocialista szektor” szívtá fel, csak nagyon kevesen lettek kisiparosok alkalmazottai. Még a kisipari képzésben részesült csekély számú tanuló többsége is állami vállalatához, vagy ipari szövetkezetbe ment dolgozni, és nem maszekhoz. Igen magas volt viszont azoknak az aránya (9–10%), akik a végzés után munkába álltak ugyan, de nem tanult szakmájukban helyezkedtek el. A végzés utáni, azonnali pályaelhagyás különösen néhány szakmát jellemzett: 1962-ben a munkába állt kovácsoknak, bányászoknak és kohászoknak 23–39%-a nem a saját szakmájában dolgozott.

A hatvanas évek első felében a tanulók jelentős része máshol kezdett dolgozni, mint ahonnan származott. Amikor 14 éves korukban iskolájukat megkezdték, csak negyed-részüknél az állandó lakóhelye volt az ország hat legnagyobb városában (Budapesten, a négy megyei jogú városban és Győrben).⁹¹⁷ A végzés után azonban 46–48%-uk ebben a hat településben helyezkedett el.⁹¹⁸ (Ez egyébként nem teljesen a saját elhatározásuktól függött, mert a kötött munkaerő-gazdálkodási rendszerben a végzett tanulók egy részét elosztották a munkahelyek között). A végzés után támadt szociális problémák, főleg a lakáshiány nyomán azonban a vidékről származó fiatalok közül sokan visszatértek lakóhelyükre, de legalábbis elhagyták ezeket a városokat, főleg Budapestet. Volt olyan 14 éves fiú, aki a déli határ közelében fekvő Tompa vidékéről, szülői engedély nélkül, egy tehervonatra felkapaszkodva szökött fel Budapestre, ahol többnapos bolyongás után Csepelen egy régi szociáldemokrata „szaki” vette szárnyai alá, és mentette meg – a szó szoros értelmében – az éhenhalástól. Később iskolába is ez az öreg szakmunkás segítette. Végül két szakmát is kitanult (a másodikat már munka mellett), és a fővárosban helyezkedett el. A megélhetési gondok, elsősorban a lakáshiány végül arra kényszerítették, hogy elhagyja Budapestet. Egy Szeged környéki községben, Tiszaszigeten alapított családot. A faluban öreg házat vett, amelyet évek munkájával felújított, és abban nevelte két gyermekét hozzá hasonlóan dolgozó feleségével. Munkája Szegedhez kötötte, napi ingázóként járt be a városba, ahol vasipari szakmunkásként dolgozott. Otthon állatot tartott, kertet művelt és apró műhelyében „fusizott”. Dolgozott – ahogy tréfásan szokta volt mondani – „látástól Mikulásig”. 38 éves korában a munkahelyén rosszul lett, embóliát kapott, és az SZTK-ban, sorára várva meghalt.

(Az átképzés) A negyvenes ötvenes évek fordulójától a szakmunkás státus elérése nemcsak a szakmunkásképző iskolán, esetleg a szakközépiskolán keresztül, hanem azok megkerülésével, a felnőtt segédmunkások átképzése útján is lehetségessé vált. A negyvenes évek vége és a hatvanas évek eleje közötti időszakban a szakmunkásképzésének az átképzési rendszer volt a legproblematisabb eleme, mert: 1. színvonalalacsony volt, 2. túlságosan sok ember kapott ezen az úton szakmunkás-bizonyítványt (az új szakmunkásoknak előbb 40–50 és később is 15–30%-a az átképzősök közül került ki).⁹¹⁹

⁹¹⁶ MOL XIX-C-5. 42. d. Előterjesztés. 1962. aug. 21.

⁹¹⁷ Győr később kapta meg a „megyei jogú város” rangot, akkor ezzel még csak Debrecen, Miskolc, Pécs és Szeged dicsekedhetett.

⁹¹⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1963/66. ő. e. Jelentés. 1963. aug. 6.

⁹¹⁹ Az átképzősök pontos számát nehéz megállapítani, de abban a források megegyeznek, hogy

Az átképzési rendszert központi politikai döntés nyomán 1949-ben vezették be. Szükségességét azzal indokolták, hogy az iskolai képzés nem bocsát ki évente annyi szakmunkást, amennyit a „szocialista nagyipar” igényelne. Ezért a gyárak alkalmazásában álló, felnőtt segéd-, esetleg betanított munkásokat kell szakmunkássá átképezni az üzemekben szervezett, rövid tanfolyamok segítségével, hogy az igényeket ki lehessen elégíteni. Kezdetben, 1949-ben még jobbára csak az építőiparban szerveztek tanfolyamokat,⁹²⁰ 1950-ben azonban már 153 szakmában.⁹²¹ Ezeknek az intézkedéseknek következtében az 1950-es években egy sajátos munkástípus kezdett kialakulni, a segéd- és a szakmunkás között átmeneti helyzetben levő, több vonatkozásban a betanított munkához közel álló, ám szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkező átképzett munkás típusa. Az ötvenes évek elejétől ugyanis hivatalosan nem csupán azokat tekintették szakmunkásoknak, akik a szakmunkásképző iskolát elvégezték és arról bizonyítványt is szereztek, hanem azokat is, akik átképzős tanfolyamot végeztek, és sikeres „IV. kategóriájú technikai minimum vizsgát”, vagy egyszerűen csak tanfolyami záróvizsgát tettek.⁹²² A tanfolyamokat – központi utasításokat és előírásokat követve – az üzemek szervezték saját munkásaik számára. A gyárak az újonnan felvett segédmunkásokat gyakran azonnal átképzős tanfolyamra küldték, hogy minél gyorsabban növelhessék a szakmunkáslétszámot. Ilyen esetekben azonban a képzési idő (elvileg) kétszer olyan hosszú kellett (volna) legyen, mint azoké, akik már korábban a gyár alkalmazásában álltak, és ott munkatapasztalatokat szereztek. A tanfolyamok többsége fél éves volt, de a szakminiszter a képzési időt saját hatáskörében le is rövidíthette. A képzés gyakorlati része munkaidőben folyt, az elméleti órákat viszont – elvileg – a munkaidő lejártá után kellett (volna) tartani. A kor jellegzetes megoldási módját követve azonban az előírások „kivételesen” lehetővé tették a munkaidő alatti elméleti képzést is – mondanunk sem kell, hogy a kivétel lett a szabály, nincs is tudomásunk olyan tanfolyamról, amelyet a munkaidő lejártá után tartottak volna.⁹²³ A tanfolyam időtartama alatt a vállalattal már korábban munkaviszonyba került „tanulómunkás” megkapta alapfizetését, munkaideje változatlan maradt. A központi előírások szerint a vállalatnak és a tanfolyamra beiskolázott munkásnak szerződést kellett kötni, amelyben a munkás kötelezte magát arra, hogy a bizonyítvány megszerzése után hat hónapig eredeti vállalatánál vagy ugyanazon szaktárca irányítása alatt álló másik vállalatnál helyezkedik el.

(Az átképzősök társadalmi eredete) Az átképzős tanfolyamra beiskolázottak elsőprő többsége segédmunkás volt, betanított munkások alig fordultak elő közöttük.

rendkívül magas volt. Az Országos Tervhivatal szerint 1950-ben 47 ezer fő végzett átképzős tanfolyamot, ami sokkal több volt a az abban az évben végzett tanulók számánál. (MOL XIX-A-16-a 150. d. Előterjesztés. 1951. eleje.) 1962-ben a Mű.M. szerint országosan 44 634 tanuló és 27 347 felnőtt, „tanulóviszonyban nem álló” felnőtt tett szakmunkásvizsgát. (MOL XIX-C-5. 56. d. Országos összesítő kimutatás, 1962.)

⁹²⁰ PIL (SZKL) MEDOSZ ir. 1949. 3. d. Feljegyzés. 1949. dec. 15.

⁹²¹ Addig csak az Országos Hadigondozó Hivatal égisze alatt a hadigondozottak számára, vagyis teljesen más céllal szerveztek átképző tanfolyamokat. Az átképzésnek ezt a formáját a Gazdasági Főtanács 1949. jan. 20-i határozatával véglegesen megszüntették.

⁹²² MOL XIX-A-16-b 248. d. Előterjesztés. 1951. nov. 23.

⁹²³ „A szakmunkásképző tanfolyamok elméleti oktatását munkaidő után kell rendezni. Indokolt esetben azonban az illetékes miniszter a munkaidő alatt is engedélyezheti az elméleti oktatást” – foglalt állást 1951-ben az Országos Tervhivatal. – MOL XIX-A-16-b 248. d. Előterjesztés. 1951. nov. 23.

tük. Utóbbiak tartózkodásának oka kettős volt: e tanfolyamok révén sem alaposabb, mélyebb tudáshoz nem lehetett jutni annál, mint amit a betanításuk során korábban már megszereztek, sem jobb jövedelemhez. Erre egy korabeli jelentés is rámutatott: a betanított munkások azért nem jelentkeznak, mert keresetük „a tanfolyam ideje alatt, sőt a tanfolyam után is csökkent volna”.⁹²⁴ Az átképzősök bére 1951-től kezdődően két részből állt: darabbérből és az ún. betanulási pótlékból (ez 1951-ben óránként 2 Ft volt), amit azért kaptak, mert teljesítményük – érthetően – alacsony szinten állt.⁹²⁵ 1953-ig a tanfolyamokra lényegében bárkit felvettek, aki oda jelentkezett, sőt egyes vállalatok egyenesen toborozták átképzőseiket. Ennek következtében egyre több lett az alacsony iskolázottságú, az iparban gyakorlatot még egyáltalán nem szerzett szakmunkás; sok volt közöttük a falusi vagy onnan származó ember.⁹²⁶

(Az átképzés szakmai fogyatékoságai) Minden átképzőst egy „oktatómunkás” mellé osztottak be, aki saját munkafeladatának ellátása közben, a munkafogások ismeretetésével kellett oktassa a tanulómunkást. Gyakran megtörtént azonban, hogy a tervlemaradások behozása vagy a saját normájának teljesítése érdekében, illetve mert nem állt rendelkezésre kellő számú munkaeszköz és gép, az oktató munkás csak kiszolgáló feladatokkal bízta meg az átképzőst.⁹²⁷ Többnyire persze az éppen aktuális gyári munkafeladat elvégzését el tudta sajátítani a „tanulómunkás”, de ez nem volt több egyfajta betanításnál egy konkrét feladat elvégzésére („munkadarab legyártására”), ám újfajta feladatok önálló megoldására nem készítette fel, hiszen ahhoz a 4–8 hónapos kiképzési idő nagyon kevés volt. „Már most [1951-ben – B. Gy.] megállapítható, hogy az MTH tanfolyamain résztvevők jó része számára ez az idő a szakma alapos elsajátításhoz nem lesz elegendő. Különös nehézséget okoz az előképzettség hiánya az esztorgályos és egyéb szakmák gyakorlásához szükséges számolási és rajzolási ismeretek elsajátításánál” – sorolta a fontosabb nehézséget az OT.⁹²⁸ Munkába állván a végzett átképzősök meg sem tudták közelíteni a 100%-os teljesítményt, hiszen a munkafeladatok gyakran változtak, s az új feladatok megoldásához nem rendelkeztek megfelelő, innovatív szaktudással. Az is gyakorta előfordult, hogy a gyárak vezetése az átképzősöket már a tanfolyam időtartama alatt olyan munkafeladatokkal bízta meg, amelyek a végzett szakmunkások ismertszintjét és gyakorlottságát feltételezte, ezért a feladatnak egyáltalán nem tudtak megfelelni. (Ez az eljárás éppen az átképzősöket a legtömegesebben alkalmazó üzemekre, például a Rákosi Művek Szerszámgépgyárára, a Csepel Autógyárra, a Diósgyőri Szerszámgépgyárra stb. volt jellemző).⁹²⁹ Ugyanakkor viszont a régi, gyakorlott szakmunkások kisebb szakértelmet igénylő, „haladós” munkát kértek és kaptak, mert a darabbéres rendszerben – mint korábban rámutattunk – így lehetett jobban keresni. Az alacsony teljesítmény következtében kapott alacsony bér az átképzősök egy részét arra ösztönözte, hogy visszamenjen segédmunkásnak.

Az átképzési rendszer negatívumai, továbbá a nagyarányú elbocsátások miatt 1953 és 1955 között átmenetileg a szakmák nagy részében szüneteltették az átképzést, mi több, a vállalatoknak megtiltották új átképzős szakmunkások munkakörbe helyezését.

⁹²⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/o/7. ő. e. Jelentés. 1951. dec. 6.

⁹²⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/34. ő. e. Körlevél. 1951. okt. 11.

⁹²⁶ MOL-M-KS-276. f. 116/o/7. ő. e. Előterjesztés. 1951. máj. 31.

⁹²⁷ PIL (SZKL) Vasas 1–4. 183. d. Jelentés. 1953. jan. 17.

⁹²⁸ MOL-M-KS-276. f. 116/o/7. ő. e. Előterjesztés. 1951. máj. 31.

⁹²⁹ MOL-M-KS-276. f. 116/o/7. ő. e. Jelentés. 1951. dec. 6.

Ezzel azonban nem került pont e sajátos szakmunkás-képzési forma történetének végére, mert az 1950-es évek végén újra felfuttatták.⁹³⁰ 1962-ben az összes szakmunkás-bizonyítvány 38%-át kapták felnőttek („tanulóviszonyban nem álló” személyek), ezen belül azonban a szakminisztériumi irányítás alatt állóknak közel kétharmada jutott az iskolarendszeren kívül, de persze vizsga letételével bizonyítványhoz.⁹³¹

(Az átképzősök helyzetének rendezése) 1963-ban a gazdasági vezetés elérkezettnek látta az időt arra, hogy az előző időszakban iskolán kívül bizonyítványt szerzett átképzős és más, bizonyítványt nem szerzett, mégis szakmunkás munkakörben dolgozó munkások helyzetét rendezze. Elrendelték, hogy aki szakmunkás munkakört szakképzettség nélkül tölt be, azt egy szakképzettségi fokozattal alacsonyabb bérkategóriába kell besorolni, mint azt egyébként pillanatnyi besorolása, munkaköre indokolná. Az ilyen dolgozónak, feltéve, hogy még nem múlt el 45 éves, a vállalat igazgatója felmondhatott, de adhatott egy év haladékot is ahhoz, hogy megkezdje a megfelelő képzettség megszerzését. Egyidejűleg, ugyancsak a képzett munkaerő védelmében, azt is elrendelték, hogy amennyiben egy bizonyítvánnyal rendelkező szakmunkást nem képzettségének megfelelő munkakörben foglalkoztatnak, akkor felmondhat, és a vállalat köteles elengedni (amire normál feltételek mellett a kötött munkaerő-gazdálkodási rendszerben a munkaadó nem volt kötelezhető).⁹³² Ezek a másfél évtized múltán meghozott intézkedések hozzájárultak ahhoz, hogy a képzettség, a szaktudás egyre többet nyerhessen vissza elvesztett rangjából.

Képzettebbé vált-e a munkás a második világháborút követő negyedszázadban, mint annak előtte volt? A kérdést megnyugtatóan csak akkor lehetne megválaszolni, ha ebben a korszakban a munkaviszonyok nem változtak volna meg alapvetően. Mivel azonban éppenséggel alapvető változások történtek e téren is, az összehasonlítás csak viszonylagos értékű lehet. Ha mégis megkíséreljük, elsőként azt kell kiemelnünk, hogy a szocialista rendszer első évtizedében inkább visszalépés történt az ipari munkásság képzettsége terén. Ennek számos oka volt, de közöttük a legfontosabb az, hogy a szocialista gazdasági rendszerben a munkával szemben támasztott minőségi követelmények csökkentek. Ennek két fontos szimptomája is volt: a munkásság egészén belül visszaesett a szakképzettek aránya, másfelől pedig egy fiatal, frissen végzett szakmunkás jóval kevesebbet tudott az ötvenes években, mint 5–10–15 évvel idősebb társaik tudtak a végzés után. Az ötvenes években egyes gyárak vezetői és a gazdaság-irányító apparátus munkatársai olykor hangot is adtak ezzel kapcsolatos aggályaiknak. Egy 1954-ben készült elemzés az ország egészét jellemezve megállapította: „a szakma minden fortélyát ismerő, képzett szakmunkások gárdája fokozatosan és erősen fogy”, mert nincs utánpótlása e rétegnek, és még azt is hozzátették, hogy „az ipari munkásság általános... képzettségi színvonala az [1949 óta – B. Gy.] eltelt 5 évben nem hogy emelkedett, hanem jelentősen romlott”.⁹³³

A szakmunkások számszerű növekedését tanúsító statisztikai adatok mögött tehát az átlagos tudásszint süllyedése húzódott meg, hiszen gyenge felkészültségű tanulók,

⁹³⁰ 1964-ben az új szakmunkások mintegy 40%-a a felnőttek átképzése útján vált szakmunkássá. – MOL-M-KS-288. f. 32/1964/39. ő. e. A szakember szükséglet. 1964. júl. 16.

⁹³¹ MOL XIX-C-5 56. d. Jelentés a szakmunkászvizsgákról. 1962. év. D. n. [2–4. sz. mellékletek.]

⁹³² MOL XIX-C-5 58. d. A 111/1962. sz. Mü.M. utasítás végrehajtása. 1963.

⁹³³ MOL XIX-A-16-b 842. d. A bér- és munkaügy alakulása. 1954. okt. 22.

illetve átképzősök is megkapták a szakmunkás bizonyítványt, mintha a papír és nem a tényleges tudás lett volna az igazán fontos. A magyar nagyiparnak csak néhány olyan nagyüzeme működött, amelyekben a szakmunkásság tudása valóban magas szintű volt, sőt folyamatosan javult (ilyen volt például már ebben a korszakban is az Egyesült Izzó). Ezek a nagyvállalatok magas felkészültségű szakmunkás réteggel rendelkeztek, amelyet igényes feladatokkal tudtak ellátni. E vállalatok saját hatáskörben szervezték meg e réteg utánpótlását is, illetve egyes esetekben a vidéki telephelyeken külön osztályokat indítottak az ottani ipari tanuló iskolákban. (A hatvanas években például így folyt a képzés az Egyesült Izzó gyöngyösi gyáregysége számára.) A hatvanas évek derekán az oktatás belső rendje megszilárdult, s ráadásul a kiképzett tanulók száma is megnövekedett, és ennek következtében javult az ipari munkásság felső rétegének tudásszintje is.

IV. fejezet
AZ ÉLETKÖRÜLMÉNYEK

(Az ábrázolás nehézségei) Az életkörülmények tudományos igényű bemutatása kifejezetten nehéz feladat, ha azt egy olyan népes társadalmi csoport esetében kíséreljük meg, mint az ipari munkásság. Ha a történész ilyen feladatra vállalkozik, nem összpontosíthat az egyes emberek életútjának bemutatására, hanem meg kell próbálnia a témát a maga egészében megragadni. Nem csak lehetetlen, de szükségtelen is száz- és százezer emberi sors nyomába erednie, hiszen az egész együttesen más, mint az egyes életpályák mechanikus összege, vagyis akárhány életutat írna is le, az egésztől csak pontatlan képet alkothatna. A makrotörténeti elemzésnek persze vannak hátrányai is: a történész abból kénytelen kiindulni, hogy az emberek élményei, öröme és bánata, a velük történt jó és rossz tömegmérétekben kiegyenlítik egymást – holott tudja, az életben ez nincs így, ott nincsenek „tömegmérétek”, egyszerű számtani műveletekkel, összeadással és kivonással nem lehet az életből kiiktatni őket. Amit nyer tehát a réven – hogy jóval több ember sorsát tudja bemutatni, mintha kis csoportokat vizsgálna csupán –, elveszíti a vámon, mert számos kérdésről csak általánosságban, elvontan szólhat. Márpedig egy társadalmi csoport általános helyzetéből sosem vezethetők le közvetlenül az egyéni sorsok. Az a diktatúrában élő munkás is lehetett boldog ember éppenséggel, aki nehéz testi munkát végzett, és csak ágybérletre meg kenyérre és tejre telt szerény fizetéséből, ha mondjuk élete legnagyobb szerelme éppen azokra az évekre esett. Mint ahogy tudomásunk is van arról, hogy amikor Sztálinváros még csak kialakulatlan barakkváros volt, és egyáltalán nem lehetett civilizált helyet találni a fiatal párok találkáihoz, a település egyik parkja a fiatalok kedvenc találkahelyévé vált, ahová naplemente után egyedülállóknak illetlenség volt bemenniük, vagyis olyan körülmények között is szövődtek szerelmek. Ha két fiatal akkori egymásra találása évtizedekre szólónak bizonyult, netán már akkor gyermek is fogant belőle, abban az esetben az a család valószínűleg könnyebben felejtette el a nehézségeket és bajokat. A vizes falú barakkot, a gyakori élelmiszerhiányt, a járványos betegségeket, esetleg brigádvezető igazságtalanságait is. És ez így is van rendjén. Persze az ellenkezőjére is ugyanennyi példa hozható: munkahelyi sikerei, az átlagosnál magasabb jövedelme ellenére is végtelenül boldogtalan volt egy ember, ha például kiskorú gyermekét kellett eltemetnie.

Válaszút előtt áll tehát a kutató: vagy egyre kevesebb emberről tud meg és mond el minél többet, vagy sokakról viszonylag kevesebbet. A múlt megismerésének ez a két eltérő módja egyformán lényeges ismeretekhez és értékes tudományos következtetésekhez segíthet bennünket. Egyik sem tehető kizárólagossá, ugyanakkor egyik sem rekeszthető ki a múlt vizsgálatának módszerei közül. A történésznek – újra hangsúlyozzuk –, amennyiben a makrotörténeti megközelítés mellett dönt, az általánosítást, illetve az általánosíthatót kell keresnie, tudván, hogy a szerelem, a családalapítás, illetve a gyász és sok más személyes öröm és bánat más körülmények között is része lett volna az ember életének, akkor is, ha (a példánál maradva) Sztálinváros soha meg sem épül. Ezért tehát érdeklődése abba az irányba kell forduljon, ami túlmutat a személyes vonatkozásokon, illetve ha azok iránt érdeklődik, az általánosíthatót keresi bennük.

(A munkahely befolyása a magánéletre) Egyes nagyvállalatok már a dualizmus korában, majd a két világháború között is kiterjesztették befolyásukat munkavállalóik egy részének munkahelyen kívüli világára, például a kolonizált munkások estében lakásjuttatással, kedvezményes élelmiszervásárlási, esetleg kulturálódási lehetőségek

biztosításával.⁹³⁴ Nem volt ez tehát teljesen új jelenség történelmünkben, mégis azt kell mondanunk, hogy a szocialista rendszerben lényegesen megváltozott a munkahelynek a magánéletre gyakorolt befolyása, mert sokkal több munkásra terjedt ki és természete is átalakult, hiszen a vállalatok mögött közvetlenül ott állt az állam mint tulajdonos. Ez a fajta befolyás alapvetően két úton valósult meg: 1. A vállalat és a munkavállaló közötti kapcsolat révén. Ezzel összefüggésben elsősorban azt a jogot kell említeni, amely lehetővé tette, hogy a vállalatok utaljanak ki lakásokat munkavállalóiknak, de nem hagyható említés nélkül az sem, hogy jó részük saját óvodát, bölcsődét stb. tartott fenn. 2. Az állam közvetlen befolyása által, amikor nem az üzemek tulajdonosaként, hanem a fejlesztési források legfőbb elosztójaként befolyásolta a társadalom életkörülményeit. Ilyenfajta döntéseinek meghozatalában alapvető szempontként szerepelt az, hogy egy régió vagy egy település gazdasága milyen jellegű volt, az ott elhelyezkedő vállalatok mennyire voltak fontosak a szocialista gazdasági vezetés számára. Egy település közellátása, infrastrukturális fejlesztése, lakásépítése és számos más, a munkavállalók életkörülményeit befolyásoló tényezője ugyanis elsősorban ettől az állami megítéléstől függött. A jelen munka által vizsgált korszakban általában az ipari jellegű települések élveztek előnyöket, közöttük is a legkedvezményezettebb helyzetben a kiemelt nagyüzemeknek otthont adó városok voltak, mert a – szűkös – településfejlesztési forrásokat ezekbe összpontosították. Mindent összevetve: a szocializmus korszakában az állam befolyása a munkások magánéletére sokkal kiterjedtebb és mélyrehatóbbá vált.

1. A MUNKÁSCSALÁDOK REÁLJÖVEDELME ÉS SZOCIÁLIS ELLÁTOTTSÁGA

(Az egy főre eső családi jövedelmet meghatározó tényezők) A munkások életkörülményeit alakító tényezők közül az egyik legfontosabb az anyagi fogyasztás volt. Ennek színvonala korszakunkban főként két dologtól függött: 1. A családok egy főre eső reáljövedelmétől, amely munkabérekéből és a szociális ellátás csatornáin keresztül kapott pénzjellegű és egyéb juttatásokból állt. Erősen befolyásolta továbbá a családokon belüli kereső-eltartott arány, és nem kevésbé a fogyasztói árak alakulása. 2. Az áruellátás mennyiségétől és minőségétől, mert egyáltalán nem volt közömbös, hogy a pénzükért mihez juthatnak hozzá az emberek, és mihez nem.

Az ipari munkásság természetesen a fogyasztás szempontjából sem volt egységes, hiszen amilyen sokféle rétegből és még annál is többféle családtípusból tevődött össze, annyira eltérő volt az anyagi javakból való részesedésének mértéke és minősége is. Nem szabad felednünk, hogy a növekvő számú kétkeresős családok jelentős része nem volt „tisztá” munkáscsalád: a második kereső gyakran más gazdasági ágban dolgozott. A jövedelem eredete szempontjából „kettősjövedelmű”-nek tekintett családok száma már az ötvenes években növekedni kezdett, a folyamat azonban a következő évtizedben gyorsult fel igazán, elsősorban az ipari munkás – termelőszövetkezeti tag házaspárok magas száma révén. Ezzel párhuzamosan jelentős réteggé vált az ipari munkásból és (egyszerű) szellemi dolgozóból álló kétkeresős családtípus is. „Ipari munkás” családról beszélni

⁹³⁴ Paládi-Kovács Attila: Ipari tájkép. I. m. 191 – 196. o.

tehát a szocialista rendszer első korszakában nem egyértelmű dolog: amilyen könnyű a fogalmi elhatárolás azokban az esetekben, amikor csak egy – ipari munkás – kereső volt egy családban, vagy esetleg a második stb. kereső is ipari fizikai dolgozó volt, annyira nehéz eldönteni egy „vegyes”, nem „tisztá” jövedelmű családról, hogy társadalmilag mely réteghez sorolható. És ez a probléma nem csak úgy vetődik fel (persze úgy is), hogy az ipari munkás családfő mellett a második kereső más gazdasági ágban dolgozott, esetleg nem is fizikai munkát végzett, hanem fordítva is: egyes családokban a második kereső volt ipari munkás és a családfő dolgozott más területen.

A munkáscsaládok bevételei, a többi bérből és fizetésből élőhöz hasonlóan, döntően – mintegy 9/10-es arányban⁹³⁵ – munkabérből származtak. Hitelt még 1960 táján is alig vehetett igénybe a lakosság – noha arra már lett volna igénye, főleg áruhitel formájában.⁹³⁶ Az 1945 előtti helyzethez képest viszont a családi jövedelmekhez nagyobb mértékben járultak hozzá az ún. béren kívüli juttatások, amelyeket részben közvetlenül a munkahelytől, részben általános munkavállalói jogon kaptak a munkások, más bérből és fizetésből élőkhez hasonlóan. Megjegyezzük, hogy korszakunk első felében az ilyen címen kapott összegek a növekvő tendencia ellenére is meglehetősen szerények voltak: a bérből és fizetésből élők számára kifizetett teljes nyugdíjösszeg még 1959-ben is csak 6,2%-a volt az ún. nomináljövedelem teljes összegének, a táppénz és a családi pótlék pedig (a segélyekkel együtt) egyaránt 2,5–2,5%-a.⁹³⁷ Csak ha minden ilyen jellegű juttatást számításba veszünk, akkor éri el a kétféle, a bérből és a béren kívüli juttatásból származó bevételek aránya az imént említett 9/10–1/10-es arányt.⁹³⁸ A szocializmus egész korszakában kifejezetten csekély, mindössze néhány százalék volt a munkavállalók által fizetett személyi jövedelemadó és más járulékok összege, mert az elvonások maguktól az állami tulajdonban lévő vállalatoktól történtek és nem a személyi jövedelemből. Ennek következtében a bruttó bér, illetve a munkások által a vállalati pénztáraknál ténylegesen kézhez kapott fizetés közel estek egymáshoz. Ugyanakkor viszont 1956-ig olyan sajátos kiadások terhelték a munkavállalókat, mint a 4%-os gyermektelenségi adó, vagy a kötelező békekölcsönjegyzés, amelyeket 1957-től megszüntettek.

⁹³⁵ Egy, az Országos Tervhivatalban készült elemzés szerint 1959-ben a bérből és fizetésből élő családokban a jövedelem 90%-a származott bérből és csak 10%-a béren felüli jövedelmekből. – MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ő. e. Feljegyzés. 1959. ápr. 25. (3. sz. melléklet, amely külön dátumot visel: 1959. ápr. 24.)

Más források ettől némileg eltérő arányokról informálnak: egy 1951-ben készített elemzés szerint az állami, a szövetkezeti és a magánszektor együttes beralapja 17 958 millió Ft volt, a nyugdíjakra 1 060 millió Ft-ot, családi pótléokra pedig 375 milliót fizettek ki. Minden egyéb juttatást (táppénz, ösztöndíj, béren felüli juttatás és további vállalati és állami juttatások) számításba véve a bérből és fizetésből élők összes pénzjövedelme 21 300 millió Ft volt. Egykorú számítások a béren kívüli juttatások közé számították a fent felsorolt összes bevételi forrást, így a bér jellegű és béren kívüli juttatások aránya 84:16. – MOL-M-KS-276. f. 116/K.e. /6. ő. e. Előterjesztés. 1951. nov. 14.

⁹³⁶ 1960-ban a lakosság évi egy főre eső átlagos jövedelme 12 013 Ft, a felvett hitel átlagos összege viszont mindössze 41 (!) Ft volt. – A lakosság fogyasztása 1960–1964. KSH. Budapest, 1966. Statisztikai Időszaki Közlemények 83. 11. o.

⁹³⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/46. ő. e. Előzetes adatok... 1961. jan. 27. (A bérből és fizetésből élők reáljövedelme c. táblázat.)

⁹³⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ő. e. Feljegyzés. 1959. ápr. 25. (3. sz. melléklet. „A bérből és fizetésből élők jövedelmének és életkörülményeinek alakulása...” 1959. ápr. 24.)

Az áruellátás színvonalát azért kell külön tényezőként számításba vennünk, mert az a bérektől függetlenül is befolyásolta a fogyasztást, hiszen hiába állapították meg egy cikk árát alacsonyan, ha egyáltalán nem lehetett kapni, vagy esetleg hosszú éveket kellett rá várni.⁹³⁹ Hatást gyakorolt az életkörülményekre a javak ekkor kialakított sajátos központosított elosztási rendszere is, amely a fogyasztói ártól függetlenül is befolyásolni tudta az életkörülményeket azáltal, hogy egyes embereknek, vagy közösségeknek juttatott bizonyos fontos fogyasztási cikkeket, másoknak nem. Ennek legszemléletesebb és az életminőség szempontjából talán legfontosabb példái a központosított élelmiszer- és lakáselosztás szolgáltatották. A korszak egészében a népesebb, gazdasági szempontból pedig az ipari jellegű települések élveztek előnyöket: elsősorban a főváros, másodsorban a vidéki ipari települések, később pedig minden megyeszékhely. Az 1950-es évek elején például az ország teljes kiskereskedelmi áruforgalmába került hús 60%-át a budapesti üzletek kapták meg.⁹⁴⁰

(A kétkeresős családmódel térhódítása) Annak következtében, hogy a vizsgált korszak egészében feltűnően csekélyek voltak a bérkülönbségek, a munkások életszínvonalát egyre nagyobb mértékben befolyásolta a családjaikon belüli kereső-eltartott arány. Ez azután maga után vonta a kétkeresős családok számának növekedését, és a családi élet, a családi együttlét átalakulását is. Mindkét szülő dolgozott, a gyermekek egy része az óvodai, egy másik az iskolai napközi otthoni ellátást vette igénybe; a család kevesebb időt töltött együtt. A kétkeresős családok számának növekedésével és az abortusztilalom enyhítésével párhuzamosan csökkenni kezdett a születésszám, és ennek következtében az eltartott gyermekek száma is csökkent, vagyis kisebbek lettek a családok. Ez a folyamat több tényező hatására erősödött fel, amelyek közül az egyik legfontosabb a társadalomnak az a törekvése volt, hogy az életkörülményeket a kereső-eltartott arány megváltoztatásával javítsák meg, annak árán is, hogy kevesebb gyerek születik.

Az egy családra jutó keresők és eltartottak száma, illetve az egy főre eső jövedelem közötti szoros összefüggést mutatja a 7. sz. táblázat.

⁹³⁹ Ezt a helyzetet roppant találóan jellemezte egy, a hatvanas-hetvenes években divatos vicc. Ez arról szólt, hogy egy vásárló karácsony előtt banánt akart venni a KÖZÉRT-ben, de nem kapott. Erre elment egy „maszek” zöldségeshez, akinek volt, de drágán, 100 Ft-ért adta kilóját. A vásárló kifogásolta az árat, mondván: a KÖZÉRT-ben ki van írva, hogy a banán kilója 50 Ft. Akkor vegyen ott – válaszolta a zöldséges. De ott nincs banán – mondta emberünk. Na látja – zárta le a vitát a maszek – majd ha nekem se lesz, akkor én 25-ért fogom adni.

⁹⁴⁰ MOL-M-KS 276. f. 116/1. ő. e. Előterjesztés. 1951. márc. 20.

7. sz. táblázat: Munkás és alkalmazott családok nagysága és az egy főre eső jövedelme közötti összefüggés 1957-ben⁹⁴¹

1. Az egy főre eső jöve- delem (Ft)	2. A családok átlagos taglétszáma (fő)	3. 100 keresőre jutó eltartottak száma	4. Az egy keresőre jutó átlagos munkabér	5. Az egy főre jutó havi átlagos bruttó jövedelem
I./ 400 Ft alatt	4,84	326	1106	342
II./ 400–500	4,28	239	1229	454
III./ 500–600	3,95	190	1309	554
IV./ 600–700	3,44	130	1258	651
V./ 700–800	3,24	118	1339	750
VI./ 800–900	3,02	88	1304	848
VII./ 900–1000	2,86	76	1391	951
VIII./ 1000–1100	2,54	47	1271	1040
IX./ 1100–1200	2,25	38	1307	1138
X./ 1200–1400	2,05	38	1476	1279
XI./ 1400–1600	1,84	23	1390	1486
XII./ 1600 felett	1,74	14	1705	1788
Átlag	3,32	126	1314	710

Mint a táblázatból látható, a jövedelmi kategóriák sorrendje hajszálpontosan megegyezett a családnagyság (2. oszlop) illetve a családokon belüli kereső-eltartott arány sorrendjével (3. oszlop). Minél nagyobb volt tehát egy család, illetve minél több eltartott jutott egy keresőre, annál rosszabb anyagi helyzetben volt. Ez persze természetes dolog, csak az nem, hogy egyetlen kivételt sem megengedő,⁹⁴² szigorú törvényszerűséggé lépett elő abban a korban. Ezzel szemben az egy keresőre jutó átlagos munkabér szerinti sorrend (4. oszlop) eltért az egy családtagra eső jövedelem sorrendjétől. Bizonyítván, hogy a családok egy főre eső jövedelmének sorrendjét a bérkülönbségek kevésbé befolyásolták. Erre a legszemléletesebb példát a III. kategória családjai nyújtják, hiszen keresőik közepes fizetésűnek számítottak, az egy családtagra eső jövedelem szempontjából viszont hátul kullogtak.

⁹⁴¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ő. e. Feljegyzés. 1959. ápr. 25. (3. sz. melléklet. „A bérből és fizetésből élők jövedelmének és életkörülményeinek alakulása...” 1959. ápr. 24.)

⁹⁴² A 100 keresőre jutó eltartottak esetében a IX. és a X. kategória adatai azonosak.

Ha a táblázatban szereplő tizenkét jövedelmi kategóriát két nagy csoportba vonjuk össze (az I–VI. képezi az elsőt és a VII–XII. a másodikat), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a mezőny alsó és felső része között nagyon csekély volt a bérkülönbség. A jobb helyzetű fél keresőinek átlagbére csak 8,9%-kal volt magasabb a gyengébb helyzetűnél.⁹⁴³ Ezzel szemben viszont az egy főre eső családi jövedelem terén 89,8%-os különbség mutatkozott e két csoport között.⁹⁴⁴ A két csoport egy főre eső jövedelmében kialakult különbséget alig befolyásolták az ún. társadalmi juttatások. Részből azért, mert azok összege 1957-ben még igen szerény volt, részben pedig azért, mert a béren kívüli bevételeknek a teljes családi jövedelemhez viszonyított aránya nagyon hasonló volt – 10% körül alakult – mindkét csoport esetében. A népes családok helyzetét anyagi szempontból tovább nehezítette, hogy nem csak a kereső-eltartott arány volt kedvezőtlen, hanem abszolút számban is kevesebb volt a kereső bennük, mert az eltartottak (többnyire gyerekek) magasabb száma akadályozta a családanyák munkavállalását. Míg az ötvenes évek második felében az egy gyermekes anyák 51%-ának volt kereső foglalkozása, addig a háromgyermekeseknek csak 39%-ának. Mindent összevetve, az ötvenes évek második felében a gyermekes családok egy főre eső jövedelme 30%-kal volt alacsonyabb a gyermektelenekénél.

(Az életszínvonal-politika) Az ipari munkások fogyasztása sajátos görbét írt le a háború befejezése és a hatvanas évek vége között. A háborús pusztítások és az infláció által előidézett drámai romlás után a negyvenes évek végéig javultak az életkörülmények, ha nem is egyenletes ütemben. 1950-től viszont a görbe megindult és egyre meredekebben haladt lefelé. Amikor 1953 táján elérte mélypontját, akkor a társadalom többségének, közöttük az ipari munkások nagy részének a szegénység szintjére, a legalsó rétegek esetében a súlyos szegénység szintjére süllyedt az életszínvonala. Ez a folyamat egyértelműen az MDP gazdaság- és életszínvonal-politikájára vezethető vissza, amely a fogyasztás és a felhalmozás arányát végletesen utóbbi javára módosította, hogy a lakosság életszínvonalának csökkentése árán is növelhesse a nehézipar, azon belül is elsősorban a hadiipar termelését. A propagandában 1948 végétől egyre gyakrabban emlegették, hogy a bérek emelése azzal a veszéllyel fenyeget, hogy „levágjuk a majdan „arany tojástartó tyúkot”. Igaz, az ország vezetői az életszínvonal-politika egyik elveként azt is hangoztatták, hogy „a döntő az, hogy a proli mit visz haza”,⁹⁴⁵ de annak értelme nem az volt, hogy más rétegekénél gyorsabban emelkedjen a munkások életszínvonala, hanem az, hogy azokénál lassabban romoljon. Ami viszont csekély vigasz volt a munkások számára. Az első öt éves terv éveiben folytatott életszínvonal-politika minősítésére aligha lehet megfelelőbb jelzőt találni annál, amit maga az MDP Központi Vezetősége használt 1953 nyarán saját addigi politikájára (igaz nem önszántából, hanem moszkvai előírásra): magán viselte a „kalandorpolitika” jellemvonása-

⁹⁴³ Az I–VI. kategória átlagát véve 100-nak.

⁹⁴⁴ Ebben az esetben is az I–VI. kategória átlagát véve 100-nak.

⁹⁴⁵ MOL-M-KS-276. f. 53/65. ő. e. Az MDP Politikai Bizottsága 1950. dec. 14-i ülése. – Ezen, az 1951. évi éves tervet megvitató ülésen Rákosi Mátyás a következőket mondta: „A döntő az, hogy a proli mit visz haza, utána a tisztviselő és a parasztság. – A feszített terv a jó terv. Mindig felmerül az, hogy a terv túlfeszített, és a megvalósításánál derül ki, hogy nem az. Az a jó terv, amit csak lábujjhegyen lehet elérni. (...) Ahol kezdenek a bajok mutatkozni az, hogy a vásárlóerő gyorsabban növekszik a fogyasztási cikkekénél. Ugyanarra a csizma mennyiségre több vevő jelentkezik, és ugyanarra a kukoricamennyiségre is. Ez a tervnek a gyengéje.”

it.⁹⁴⁶ Az életszínvonal csökkenésének folyamata 1953–1954 táján megállt, több területen javult a közellátás, de csak szerény mértékben, fordulatról nem beszélhetünk. Sőt az elbocsátások miatt egyes munkás- (és tisztviselői) rétegek helyzete még romlott is az „új szakasz” időszakában. Összességében elmondható, hogy a magyar társadalom többsége, közöttük ipari munkások és családtagjaik százezrei az ötvenes évek derekán is szegénységben éltek.

1956 után az MSZMP vezetése — az 1956-os forradalom hatására — módosította az életszínvonal-politikát. 1956 végén és 1957 elején jelentős mértékű béremeléseket hajtottak végre, 1957-től pedig megváltoztatták a fogyasztás és a felhalmozás arányával kapcsolatos korábbi felfogást, mégpedig az előbbi javára. Ennek köszönhetően 1957 és 1959 között javultak a lakosság, mindenekelőtt éppen az ipari munkásság életkörülményei. A bérek emelésével párhuzamosan a kiskereskedelem árukínálatát is növelni, a hiánycikkek számát pedig csökkenteni tudták. Ez azt is lehetővé tette, hogy a lakosság az előző esztendőök folytonos áruhiánya következtében keletkezett, kényszerű megtakarításait áruvásárlásra fordíthassa, főként ruházatra és más iparcikkekre. 1959 és 1962 között viszont több ok következtében lelassult, egyes periódusokban megállt a bérből és fizetésből élők életszínvonalának emelkedése. Ez azonnal meglátszott a fogyasztási szerkezeten is: ismét növekedett az élelmiszerfogyasztás aránya. Komolyabb változás akkor vette kezdetét, amikor a hatvanas évek derekán jelentős mértékben nőtt a fogyasztási cikkek termelése, és egyidejűleg tovább javult a belkereskedelem színvonala. Gondolunk itt elsősorban a mezőgazdasági termelés volumenének növelésére és a belföldi élelmiszer-értékesítés javulására (az exportkényszer⁹⁴⁷ miatt a kettő nem járt törvényszerűen együtt), a lakásépítés és az iparcikk-termelés növelésére, valamint a szolgáltatások színvonalának javulására. A társadalom más csoportjaival összehasonlítva az ipari munkásság viszonylagos nyertese volt e változásoknak, két értelemben is: az ötvenes évek első felében életszínvonala nem csökkent olyan mértékben, mint a régi vezető- és középrétegeké, valamint a paraszttársadalomé, később pedig, főleg a hatvanas évektől életkörülményei az átlagosnál gyorsabb ütemben javultak.

(Nominálbér – reálbér) 1949 és 1966 között az állami ipar fizikai dolgozóinak a nominálbére 589 Ft-ról 1786 Ft-ra emelkedett, azaz megháromszorozódott. A növekedés üteme az ötvenes években valamivel gyorsabb, 1960 és 1966 között lassúbb volt. A gazdasági vezetés értékrendjének megfelelően a növekedés a nehéziparban gyorsabb, a könnyű- és élelmiszeriparban lassúbb volt.⁹⁴⁸ A nominálbér alapján azonban természetesen nem alkothatunk pontos képet a munkások életszínvonaláról, ahhoz az árak változását is ismernünk kell, hiszen azok — az egykorú hivatalos beállítással szemben — a szocialista rendszerben is emelkedtek. A reálbér-alakulásról összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az 1940-es és az 1960 évek vége közötti két évtized egészét tekintve számottevő növekedés történt, noha annak mértéke természetesen kisebb volt, mint a nominálbére. A növekedés számszerűsítése azonban nem könnyű feladat, mert hosszú

⁹⁴⁶ Az 1953. június 27–28-i MDP KV ülésen hozott határozat I. részének 1. pontjában egész pontosan az olvasható, hogy az 1949 és 1953 között folytatott gazdaságpolitika „magában hordta a kalandorpolitika elemeit...”. *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Főszerkesztő: Izsák Lajos. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 189. o.

⁹⁴⁷ A szocialista gazdaság működésére hosszú időn át az volt a jellemző, hogy az ipar számára fontos importcikkek behozatalát nagy tömegű mezőgazdasági exporttal ellentételezték.

⁹⁴⁸ *Munkügyi Adattár 1949–1966*. I. m. 144–145. o.

időn át nem mérték megfelelően a fogyasztói árak alakulását. Még az ország vezetői számára készített és a nyilvánosság előtt teljes mértékben elzárt elemzésekben is csak bizonyos kritikus időszakokban, például 1953–1954-ben és 1956–1957-ben próbáltak szembenézni az infláció tényével.

(Az infláció) Mivel a pénz értékének romlását elméletileg a szocialista gazdaság természetével ellentétesnek tartották, ezért annak mérésére sem fordítottak gondot. Kivételt jelent egy 1969-ben publikált KSH-kiadvány,⁹⁴⁹ melyben szerepel egy 1950-ig visszatekintő adatsor a munkások és az alkalmazottak fogyasztói árindexéről. A kiadvány ugyan alábecsülte a két évtized során bekövetkezett infláció mértékét, de pontosan érzékelteti annak hullámzását; ezért alkalmas arra, hogy megállapítsuk, mely időszakokban volt erős, és melyekben enyhe az infláció. Statisztikánk szerint a pénz értékének romlása 1949 és 1953 között volt a leggyorsabb, közel 70%-os, 1953 és 1956 között viszont megállt a folyamat, hogy azután a forradalmat közvetlenül követő időszakban újra felgyorsuljon, s végül a hatvanas években alacsony szinten stabilizálódjon. E statisztikai kiadvány szerint a forint vásárlóértéke 1949 és 1968 között végeredményben 68%-kal csökkent, következésképpen a munkások reálbére két évtized folyamán mintegy 2,5-szeresére nőtt. Amennyire pontos statisztikánk az infláció szakaszainak a megállapításában, annyira pontatlan az infláció mértékének a meghatározásában. Fenntartásainkat alátámasztja egy az MSZMP Államgazdasági Osztálya számára 1962-ben készített közgazdasági elemzés is: „A Központi Statisztikai Hivatal által kimutatott fogyasztói árindex alakulása – állapítja meg a lakosság életszínvonalának változását elemző elaborátum – csak az áraknak olyan statisztikailag mérhető alakulását veszi figyelembe, amely hatósági vagy ezzel egyértelmű (sic!) módosítást jelent. Nem tudja mérni az esetleges burkolt árváltozásokat és a minőségromlásból eredő áremelkedéseket, valamint azt sem, hogy az olcsóbb cikkekből nem áll kellő mennyiség rendelkezésre, s helyett magasabb értékű, drágább cikket kell a lakosságnak megvásárolnia.⁹⁵⁰ Ezeket a burkolt formában megjelenő árváltozásokat a lakosság szubjektíve – egy-egy cikk vonatkozásában különösen – erősen érzi, bár összességét tekintve hatásuk az árindex emelkedésére nem jelentős, mindössze néhány pontos⁹⁵¹ növekedést idéz elő”.⁹⁵² Hozzá kell tenni, hogy a szabadpiaci árak mérése akkor sem állt még megfelelő színvonalon, ami azt vonta maga után, hogy az árstatisztikákban – becsléssel – a hatóságilag megállapított alacsonyabb árakhoz közeleli eredményeket mutattak ki.

Az Államgazdasági Osztály idézett elvi jellegű megjegyzéseit alátámasztják az egyes inflációs szakaszokra vonatkozó kutatásaink. Időben visszafelé haladva: 1. az 1956 és

⁹⁴⁹ A fogyasztói árak változása a lakosság főbb rétegeinél 1968. Statisztikai Időszaki Közlemények 151. KSH. Budapest, 1969. 49. o. – Ennek az adatsornak az 1955-ig terjedő része megegyezik a az 1949–1955-ös Statisztikai Évkönyvben szereplő adatokkal, azzal a különbséggel, hogy utóbbi 1949-es bázison számolt. (Statisztikai Évkönyv 1949–1955. I. m. 298. o.)

⁹⁵⁰ Ez a jelenség a szegényebb rétegeket, különösen az ipari munkások alsóbb jövedelmi csoportjait sújtotta, akik beérték volna egy-egy rosszabb minőségű áruval is, ha az olcsóbb, ám arra kényszerültek, hogy a drágábbat vegyék meg.

⁹⁵¹ A néhány pontos kifejezés korabeli szakzsargon volt, és azt jelentette: néhány százalék(pont) os. – Megjegyezzük, hogy a néhány %-os infláció minősítésére aligha megfelelő kifejezés a „mindössze”, hiszen a hivatalos statisztikákban évi 1% alatti inflációs adatot hoztak ki.

⁹⁵² MOL-M-KS-288. f. 23/1962/30. ő. e. A lakosság jövedelmi viszonyainak... alakulása az 1959–1961. években. 1962. június.

1968 közötti bő egy évtized alatt, annak első éveiben a „burkolt árváltozások” és az olcsóbb cikkek gyakori hiánya következtében a tényleges pénzromlás a kimutatott 6–7%-nál, azaz évi kb. fél százaléknál jóval gyorsabb volt. Egyes források szerint csak 1957-ben, e 12 esztendő első évében, 5%-ot csökkent a forint vásárlóértéke.⁹⁵³ 2. A hivatalos statisztika 1953 és 1956 között mintegy 10%-os árcsökkenést (!) mutatott ki, a valóságban azonban ezekben az években is romlott a pénz értéke, ha az előző öt évhez képest összehasonlíthatatlanul kisebb sebességgel is. 1952 és 1955 között például csak a minőségromlás, melyet a statisztika nem mutatott ki, 8–10%-ot rontott a bérek vásárlóértékén.⁹⁵⁴ 3. Végül az első szakaszban, 1949 és 1953 között az áremelkedés sokkal gyorsabb ütemű volt az idézett KSH-kiadványban közölt 68–69%-nál. Véleményünk szerint egy, az Országos Tervhivatalban 1954-ben készült elemzés járt közel a valósághoz, amikor az 1949 és 1953 közötti inflációt 93%-ban állapította meg.⁹⁵⁵

A felsorolt tényezőket figyelembe véve úgy becsülhetjük tehát, hogy 1950 és 1968 között a munkások reálbére nem két és félszeresére, hanem legfeljebb a kétszeresére emelkedett, amit egyébként nem tartunk lebecsülendőnek, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a bázisév (1950) reálbérének színvonala nagyon alacsony volt. Két és félszeres, illetve még annál is nagyobb mértékű növekedésről csak akkor beszélhetünk, ha a mélypontot jelentő 1952–1953-as időszakhoz viszonyítjuk a hatvanas évek végi reálbéreket. Ehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy a hatvanas években az életszínvonal nem egyszerűen mennyiségi értelemben javult, hanem hosszú halasztás, késleltetés után megkezdődött a fogyasztási szerkezet átalakulása is, amely az életmód fokozatos megváltozását is maga után vonta.

A fentiekből következik, hogy e két évtizedes korszak inflációjában meghatározó szerepet játszott az 1949 és 1953 között lezajlott áremelkedés, ezért érdemes e néhány esztendő inflációs folyamatait közelebbről is szemügyre vennünk. Átfogó elemzésre nem törekedhetünk ugyan, hiszen az szétfeszítené munkánk kereteit, de egy részlet alaposabb vizsgálatával, „kinagyításával” is kísérletet tehetünk az áremelkedés mértékének érzékeltetésére. Ennek megértéséhez előzetesen azonban annyit szükséges tudnunk, hogy 1950 táján egy sajátos, összetett fogyasztói árrendszer létezett Magyarországon, minimum négyfajta árral. Voltak kötött, államilag megállapított árak, amelyeket „jegyes árnak” is neveztek, mert a jegyre adagolt árucikkek is ebbe a körbe tartoztak. Ezek igen alacsonyak voltak, ám ilyen áron a fogyasztók csak kis mennyiségű árucikkhez juthattak hozzá (ezért is kellett alkalmazni a jegyes adagolást). Ugyanezeknek a termékeknek volt ún. szabad ára is, amelyeket szintén központilag állapítottak meg. Ez a „kétféle árrendszer” hivatalos felfogás szerint a – vélt – „fölös vásárlóerő” „lecsapolásának”,⁹⁵⁶ valójában a reáljövedelem csökkentésének egyik módszere volt. Úgy gondolták, ha valaki az olcsón kapható, de csekély mennyiségű áruval nem éri be, vegyen kiegészítést, de már jóval magasabb áron. Az állami kereskedelem „szabad árai” ugyanis általában 50–100%-kal voltak magasabbak, mint a kötöttek. 1951-ben például a félféher kenyér ún. jegyes ára 1,6 Ft volt kilónként, „szabad ára” 2,6 Ft; a jobb minőségű fehér cipőből csak szabad áron lehetett vásárolni, ½ kg 3,6 Ft-ba

⁹⁵³ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/21. ő. e. Tájékoztató a munkások és alkalmazottak életszínvonalának 1957. I. félévi alakulásáról. 1957. szept. 17.

⁹⁵⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/21. ő. e. Tájékoztató. 1957. aug. 7.

⁹⁵⁵ MOL XIX-A-16-b. 842. d. A bér- és munkaügy alakulása... 1954. okt. 22.

⁹⁵⁶ MOL-M-KS-276. f. 116/1. ő. e. Előterjesztés. 1950. dec. 5.

került. Az élelmiszerek többsége esetében még ennél is nagyobb, mintegy kétszeres volt a különbség a kétfajta állami ár között.⁹⁵⁷ A fogyasztói árak harmadik típusát a szabadpiaci árak képezték, amelyeket a piacon vagy más helyen engedéllyel árusító magánszemélyek, esetleg közületek legálisan állapítottak meg a kereslet és a kínálat törvényeinek megfelelően. Ezek az árak általában magasabbak voltak az állami kereskedelem árainál. Végül voltak a feketepiaci árak, amelyek az engedély nélküli, „fekete” kereskedelemben alakultak ki olyan termékek esetében, amelyeknek tiltott volt a szabadpiaci forgalma (az élelmiszerek közül például a tökehús és a töltelékáru, a tej és a tejtermékek stb. tartoztak ebbe a körbe). Mivel azonban az állami kereskedelemben csak nagyon korlátozottan lehetett kapni őket, ezeknek az áruféleségeknek kialakult egy ellenőrizetlen, engedély nélkül működő feketepiaci forgalma. Emellett még sok más termék is a feketepiacon realizálódott abban az esetben, ha az eladónak nem volt a kereskedelemre állami engedélye, de volt „elpasszolni” való áruja, vagy esetleg a régi középosztály tagjai adogatták el javaik egy részét, hogy azon élelmet vásárolhassanak. A feketepiaci árak rendkívül magasak voltak, elérhették a hivatalos árak ötszörösét-tízszeresét is, hiszen a legkeresettebb hiánycikkek forgalmazták itt, és az eladó a büntetőeljárás kockázatát is belekalkulálta az árba. Ezeket az árakat átfogóan nem mérték – lehetetlen is lett volna – legfeljebb rendőrségi aktákban, vagy az MDP különböző szerveinek hangulatjelentéseiben bukkanhat fel egy-egy eset, ezért pontos adatokkal sem rendelkezünk róluk. Nem az általános jellemzés igényével, inkább csak érdekességként jegyezzük meg, hogy 1951-ben az akkori szegényes táplálkozásban oly fontos szerepet játszó sertésszár ára a fővárosi feketepiacon elérhette a 120–130 Ft-ot, a 16–17 Ft-os kötött ár hét és félszeresét!⁹⁵⁸

(Központi áremelés 1951-ben) Az inflációt főleg a legális szabadpiacon és a nem legális feketepiacon forgalmazott termékek árának folyamatos emelkedése idézte elő, ám éppen ezekről az árakról csak szórványos adatokkal rendelkezünk, ezért valóságos inflációs hatásukat nem tudjuk megállapítani. Más a helyzet a kötött árakkal, mert az ott végrehajtott központi áremeléseket részletekbe menően ismerjük, s így inflációs hatásukat is érzékeltetni tudjuk.

A legnagyobb mértékű központi áremelésre 1951 végén, a jegyrendszer megszüntetésével párhuzamosan került sor, mert az addig jegyre adagolt élelmiszerek forgalmának felszabadítása csak úgy volt lehetséges, hogy drasztikusan megemelik a fogyasztói árakat, hiszen a jegyrendszer fenntartását éppen az indokolta, hogy alapvető fogyasztási cikkekből súlyos hiány volt.⁹⁵⁹ Az 1951–1952 fordulóján végrehajtott áremelés során mintegy 10 ezer fogyasztási cikk⁹⁶⁰ ára növekedett 10 és 150% közötti

⁹⁵⁷ MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./5. ő. e. Élelmiszer fogyasztói árak. (Táblázatok.) D. n. [1951. október-november.] – A finomliszt kilóját jegyre 2,6 forintért adták, szabad áron 5,2-ért; a csomagolt aprótészta esetében is hasonló volt az arány: 11 Ft/kg szabad és 6,25 Ft/kg kötött áron. Kristálycukor: a szabad ár 12 Ft/kg a kötött 6 Ft/kg. Kisebb volt a különbség a zsíradékok esetében: az étkezési olaj ún. jegyes ára 12 Ft/liter volt, szabad ára 18 Ft/liter; 25 dkg margarin ára jegyre 14 Ft, „szabadon” 21 Ft, 1 kg sertésszár 16, illetve 24 Ft volt a kétféle ár. Stb.

⁹⁵⁸ A budapesti feketepiaci árakra: MOL-M-Bp. 95. f. 2/322. ő. e. Jelentés. 1951. szept. 22.

⁹⁵⁹ Más kérdés, hogy az áremelés érintett olyan árukat is, amelyeket előzőleg sem jegyre adtak, sőt az őrjáti többség ilyen árucikk volt.

⁹⁶⁰ MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./5. ő. e. Az ármegállapítással kapcsolatos intézkedések. 1951. okt. 22.

mértékben, amely összességében hivatalos értékelés szerint is 30%-kal emelte meg a fogyasztói árindeket. A szigorúan titkos körülmények között előkészített intézkedések 1951. decemberétől, részben 1952. januárjától a fogyasztási cikkek nagy részére, azon belül a leggyakrabban vásárolt alapvető élelmiszerek és ruházati cikkek túlnyomó részére, továbbá a szolgáltatások egy részére terjedtek ki. Az intézkedést mintegy 20%-os nominálbér-emeléssel is összekapcsolták a bérből és fizetésből élők esetében. (E nagyarányú áremelés érdekessége, hogy egy jó évvel korábban, 1950 közepén az MDP legfelső gazdasági vezetése körében is még az a meggyőződés uralkodott, hogy a szocialista gazdaság általános törvényszerűségeinek érvényesülése következtében Magyarországon sem nőnek, ellenkezőleg csökkennek a fogyasztói árak. Az MDP Államgazdasági Osztálya szerint az 1949. decembere és 1950 áprilisa közötti négy hónapban a gyáripari dolgozók névleges keresete 12,7%-kal nőtt, miközben ugyanezen idő alatt a létfenntartás költségei 4,1%-kal csökkentek [!], tehát a reálkereset 17,5%-kal növekedett. „Az ötéves tervtörvény értelmében azonban – írták egyik elemzésükben – 5 esztendő alatt kívánjuk az életszínvonalat 35%-kal felemelni. A gyáriparban dolgozók számára tehát 4 hónap alatt teljesítettük az ötéves terv célkitűzéseinek felét”.⁹⁶¹ Ez az álláspont azért érdemel figyelmet, mert jelzi: azok, akik döntéseikkel javíthattak volna a helyzeten, abban a hitben voltak, hogy javításra semmi szükség, sőt a vélt reálbér-növekedés lassítása szükséges.)

Ennek az egyszeri áremelésnek a tényleges éves inflációs hatása bizonyosan magasabb volt a hivatalosan elismert 30%-nál. A kötött áras élelmiszerek ára például kétszeresére, két és félszeresére nőtt, és a leggyakrabban vásárolt ruházati cikkek ára is 30–100%-kal ment föl. (Kivételt néhány gyermekcikk képezett, a vászon iskolatáska ára például nem emelkedett). Tekintve, hogy az ötvenes évek eleji lakossági fogyasztásról korabeli, valamennyire is megbízható adatfelvételeket eddig nem ismertünk, talán nem lesz érdektelen néhány fontos élelmiszer és ruházati cikk emelés előtti és utáni árát tételesen felsorolni. A lista önmagáért beszél, ezért előzetesen elég annyit megjegyeznünk, hogy rendelkezésünkre álló forrásban szereplő közel négyszáz árucikk mindegyike hasonló mértékben drágult, mint az alábbi táblázatban szereplő élelmiszereké és ruházati cikkeké (8. sz. táblázat).

8. sz. táblázat: Egyes élelmiszer- és ruházati cikkek árának emelkedése, 1951. december⁹⁶²

A termék megnevezése (régí ár = 100%)	Régi ár (Ft)	Új ár (Ft)	Növekedés (%)
1. Élelmiszerszerek			
Sertéshús egységes kimérésben, kg	9,8–11,9	26,4	269–222
Marhahús egységes kimérésben, kg	7,4– 8,4	20,5	277–244
Lóhús egységes kimérésben, kg	5,2	12,1	233
Párizsi, kg	13,0	35,0	233
Gyulai száraz kolbász, kg	27,0	63,0	233

⁹⁶¹ MOL-M-KS-276. f. 116/18. ő. e. A munkabéralap, a reálkereset és a termelés összefüggéseinek alakulása. D. n. [1950].

⁹⁶² MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./5. ő. e. „Élelmiszer fogyasztói árak” és „Kiemelt ruházati cikkek árjegyzéke” c. táblázatok.

Füstölt kenyérszalonna, kg	19,0	48,9	257
Félfelhér kenyér, kg	1,6	2,8	175
Finomliszt	2,6	4,6	177
Palackos tej (pasztörözött), liter	2,0	4,2	210
Kristálycukor, kg	6,0	11,2	187

2. Ruházati cikkek

Karton méteráru (70 cm)	14,9	28,7	192,5
Lepedő	28,4	49,2	173,2
Középnéhez kosztümszövet, méter	132,0	165,0	125,0
Középnéhez öltönyszövet, méter	141,0	176,5	125,0
Női bordás harisnya	8,4	13,75	163,7
Férfi lódenkabát prima / szekunda	763 / 558	992 / 725	130,0
Női kartonruha kétszínnyomásos	118,4	178,0	150,0
Flanell gyermeking	38,0	57,0	150,0
Iskolatáska (vászon)	95,5	95,5	0,0
Munkásbakancs	131,0	265,0	202,1
Borjúbox női szandál	152,0	251,5	165,5

Az áremelések más árucsoportokra és szolgáltatásokra is kiterjedtek, így például jelentősen megrágultak az építőanyagok, egyesek ára 300–500%-kal ment feljebb. Nőtték a vasúti személyszállítás díjai is (a teljes áru menetjegy 80%-kal drágult, a csak a lakóhely és a munkahely között felhasználható hetijegyeké viszont 25%-kal).⁹⁶³ Az építőanyag árak és a vasúti személyszállítási díjak emelkedése az ipari munkások közül elsősorban a falun élőket érintette, mert saját (családi) házat ezekben az években városokban alig építettek, az ottani (csekély számú) új lakás állami kivitelezésben épült, és a tanácsok, vagy a vállalatok utalták ki a bérlőknek. A falusi építkezések viszont magánereből történtek, az ott élő ipari munkásokat tehát érintette az áremelés, bár 1954-ig a magánházak építését korlátozta az építőanyag-hiány. A közlekedési költségek növekedése pedig elsősorban az ingázó munkásokat sújtotta, bár a munkás-hetijegyek az átlagosnál jóval kisebb mértékben drágultak. Ugyanakkor nem emelkedtek a lakbérek és a lakással kapcsolatos szolgáltatások, és változatlanul nem kellett az állami (tanácsi) tulajdonú lakásért használatba vételi díjat fizetni. Voltak azután olyan áruk is, amelyeknek árát a nagy áremelés idején változatlanul hagyták, de valamivel később „csendben”, bejelentés nélkül elkezdtek növelni azt (ezt nevezték „burkolt áremelésnek”). Így jártak el például a cigaretta esetében, mondván, hogy az emelést „kívánatos néhány hónap alatt, burkolt formában végrehajtani”.⁹⁶⁴ Az 1952-ben történt további áremeléseket is figyelembe véve az egész évre számított infláció, hivatalos adatok szerint is, meghaladta a 40%-ot (okkal feltételezhető, hogy jelentős mértékben), ezzel szemben – ugyancsak hivatalos adatok szerint – a bérek még a viszonylag kevésbé rosszul járt ipari munkások⁹⁶⁵ esetében is csak 27%-kal emelkedtek.⁹⁶⁶

⁹⁶³ MOL-M-KS-276. f. 116/K. e./5. ő. e. Előterjesztés a Titkárságnak. 1951. okt. 27.

⁹⁶⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/K. e./5. ő. e. Árkérdések. 1951. okt. 22.

⁹⁶⁵ Az áremelések fő terhet bevallottan a falusi lakosság vállára igyekeztek helyezni.

⁹⁶⁶ Statisztikai Évkönyv 1949–1955. I. m. 298. o. és Munkaügyi adattár 1949–1966. I. m. 144–145. o.

(A munkáscsaládok jövedelmének egyéb összetevői) Korszakunkban az atlanti térség országaiban élő ipari munkások életszínvonala, anyagi fogyasztása jelentős mértékben túlszárnyalta a magyar munkásokét. A különbség azonban nem volt akkora, mint amekkorának a munkabérek közötti eltérések alapján tűnhet. A munkabérek közötti nagy távolságot ugyanis a családi jövedelmek néhány egyéb tényezője mérsékelte, ha ki nem is egyenlítette. Ezek közül elsőként azt említhetjük, hogy akkor Magyarországon több kereső jutott egy családra, mint a nyugati országokban. A magasabb foglalkoztatottsági színvonal persze több (munkahelyi) munkavégzéssel, vagyis nagyobb megterheléssel járt, emellett pedig megnehezítette a családok életét is, hiszen kevesebb idő jutott a gyereknevelésre, az együttlétre és a házimunkára. Ez mindazonáltal nem változtat azon, hogy már az egy családtagra eső bér jellegű jövedelem terén is kisebb volt a különbség a nyugati országok munkásai javára, mint az egy keresőre jutó bérek között. Másodszor: a reálbérek – egyébként vizsgált időszakunkban folyamatosan növekvő – különbségeit az is mérsékelte, hogy korszakunk második felében a tág értelemben vett szociális juttatások, amelyet a hatvanas évek első felében gyakran neveztek „társadalmi gondoskodás”-nak, kevésbé voltak lemaradva a nyugatiak mögött, mint a munkabérek. Ezzel kapcsolatban jó tudnunk, hogy például 1957 és 1964 között Magyarországon a társadalombiztosítási rendszeren keresztül jutott pénzeszegek, illetve szolgáltatások értékének növekedése gyorsabb volt, mint a munkabéréké.⁹⁶⁷ Harmadszor: a szocialista rendszerben a munkavállalók egy jelentős része olyan munkahelyi juttatásokat (pl. étkezési, utazási és üdülési támogatást) kapott, amelyek csökkentették kiadásait.

Az ún. béren kívüli juttatások magasabb és a bérek viszonylag alacsonyabb részesezése a családi jövedelmekből a szocialista rendszer egyik fontos sajátossága volt, amely közvetlenül levezethető a javak elosztásával kapcsolatos marxista-leninista ideológiai elvekből. E felfogás szerint a szocializmusban csökkenni fog a bér szerepe a munkavállalók javadalmazásában, ellenben növekszik a „közösségi” juttatásoké, mert a társadalom fokozatosan közeledik a „szükségletek szerinti elosztás” állapotához, amikor a személyi jövedelemnek egyre kisebb szerepe lesz a fogyasztásban. Párhuzamosan a pénz szerepe is csökken majd a mindennapi életben és helyét a szükségletek közvetlen kielégítése veszi át. Ez az ideológiai meghatározottság különösen a szocialista rendszer első korszakában, azon belül is az ötvenes években befolyásolta erősen a (gazdaság)politikai döntéshozókat. Ebből az utópisztikus felfogásból (is) következett, hogy a szocialista rendszer első másfél évtizedében folyamatosan nőtt a „társadalmi gondoskodás keretében szétosztott jövedelem”⁹⁶⁸ aránya a bér jellegű jövedelmekhez képest. Az ideológiai motívumok mellett persze nyers gazdasági indítékai is voltak ennek. A felhalmozási hányadot a végletekig növelni törekvő gazdaságpolitika azért tartotta alacsonyan a béreket, hogy nagyobb összegek álljanak rendelkezésre beruházási célokra. Annak érdekében viszont, hogy a munkaerő újratermelését biztosíthassa, bizonyos költségeket át kellett vállalnia a munkavállalóktól. Mint alább részletezni fogjuk, a munkások munkahelyre szállítása, elszállásolása, munkahelyi étkeztetése és a mun-

⁹⁶⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/63. ő. e. Az életszínvonal alakulása a II. ötéves terv időszakában. 1964.

⁹⁶⁸ E jellegzetes kifejezést egy hatvanas évek végi, a jövedelempolitikáról szóló elemzés készítői használták. – MOL-M-KS-288. f. 24/1968/36. ő. e. A jövedelempolitikai, valamint a társadalmi juttatások néhány kérdése. (Sic!) 1968.

kahelyi bölcsődék, óvodák anyagi támogatása elsősorban ilyen gazdasági megfontolásokból történt. A juttatások egy része készpénz volt; közülük a táppénz, a családi pótlék és a nyugdíj voltak a legfontosabbak. Hozzá kell tenni azonban, hogy utóbbi már nem az aktív munkavállalók (köztük az aktívan dolgozó ipari munkások) bevétele volt, hanem egy másik társadalmi rétegé, a nyugdíjasoké. Az ún. társadalmi juttatások másik formájának azokat tekintették, amelyek nem jártak készpénzbevétellel: a munkásszállások, az üzemi ételmezés, a munkásszállítás stb. költségeinek részbeni állami (vállalati) átvállalását. A hatvanas években ide számították továbbá egyes fogyasztási cikkek és szolgáltatások állami dotációját is (például a lakásjuttatást és a lakbértámogatást),⁹⁶⁹ ám az valójában a szocialista árrendszer sajátossága volt, amelyben egyaránt voltak kirívóan olcsó és kirívóan drága dolgok, s nem olyan jellegű támogatás, amilyen mondjuk egy önköltséges szakszervezeti üdülés volt.

(A társadalombiztosítás rendszere) A második világháborút követő másfél-két évtizedben bővült a társadalombiztosításba bevont ipari munkások köre. Már közvetlenül a háború után új rétegekre terjesztették ki a családi pótlékot, minek következtében országosan 200 ezerről 400 ezer fölé emelkedett az abban részesülő gyermekek száma, ami sok munkáscsaládot is kedvezően érintett.⁹⁷⁰ Az 1950-es években ez a tendencia folytatódott: az évtized elején minden második ember, az évtized második felében pedig a társadalom tagjainak 62%-a⁹⁷¹ részesült társadalombiztosítás valamely formájában. Az ipari munkások helyzete még ennél is kedvezőbb volt, mert már az évtized elején a négyötöd fölé emelkedett a biztosítottak aránya. A terjedelmi növekedéssel viszont nem tartott lépést a társadalombiztosítás minőségi fejlődése, mert a gazdasági erőforrások egyoldalú, iparosítási célokat szolgáló felhasználása nem csak a személyes, hanem az ún. közösségi fogyasztástól, azaz a szociális ellátó rendszerektől is elvonta a fejlesztési forrásokat. Látni fogjuk, hogy ez a felfogás főleg az ilyen célokat szolgáló infrastruktúra fejlesztésének elhanyagolásban, valamint az öregségi nyugdíj (kezdeti) súlyos elégtelenségében érezte káros hatását. Ezek az évek tehát a gyors terjedelmi növekedés és az ugyancsak gyors színvonalcsökkenés korszakaként jellemezhetők a társadalombiztosítás szempontjából.

Az ipari munkások helyzete korszakunk egészében jobb volt az országos átlagnál, mert az állami alkalmazottak biztosítási feltételei – a II. világháború előtti időszakhoz hasonlóan – kedvezőbbek voltak a magánalkalmazottakénál és a szövetkezeti tagokénál, utóbbiak közé sorolva az kisipari szövetkezetek fizikai dolgozó tagjait is. A ktsz-ek tagjai csak a hatvanas évek első felében kaphatták meg azokat a juttatásokat, amelyek az állami vállalatoknál dolgozó társaiknak már az ötvenes évek elejétől jártak. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok társadalombiztosításának színvonala pedig korszakunk egészében elmaradt az állami alkalmazottaké mögött.

(A jogi szabályozás) A magyarországi társadalombiztosítási rendszert az ötvenes évek elején gyökeresen átszervezték. Az 1950. szeptember 17-én kihirdetett 1950. évi 36. törvényerejű rendelet az Országos Társadalombiztosítási Intézet megszüntetésével – meglehetősen vitatható elvekből kiindulva⁹⁷² – a SZOT kezébe adta a társadalom-

⁹⁶⁹ A lakáshellyeztetel jelen fejezet 3. pontjában foglalkozunk.

⁹⁷⁰ Tárkányi Ákos: *Európai családpolitikák*. A magyar családpolitika története. Magzatvédő Társaság. 1999.

⁹⁷¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/25. ő. e. Az állami szerveknél... D. n. [1959]

⁹⁷² Arra gondolunk, hogy bizonyos egészségügyi (SZTK) szolgáltatásokat attól tettek függővé, hogy az abban részesülni óhajtó állampolgár szakszervezeti tag-e vagy sem. (Ld. pl.: 71/1955

biztosítás irányítását, létrehozva a Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központot (SZTK).⁹⁷³ Ezzel az átszervezéssel az irányítás erősen központosítottá vált.

A társadalombiztosítás három nagy területe (a betegségi biztosítás, a nyugdíj és a családi pótlék) közül először a betegbiztosítással kapcsolatos szabályokat módosították. 1950. májusában megjelent egy kormányrendelet,⁹⁷⁴ amely lényegében az 1927. évi XXI. tc. alapelveit megismételve szabályozta a beteg- és balesetbiztosítást, hangsúlyozva, hogy a biztosítás gyakorlati megvalósításához szükséges intézményi háttér megteremtése és fenntartása állami feladat. Az állami iparban foglalkoztatott munkások szempontjából a betegbiztosítás legfontosabb elveként azt említhetjük, hogy az a munkavállaló szerzett rá jogosultságot, aki olyan munkaviszonyban állt, amely után betegségi biztosítást fizettek. A társadalombiztosítási járulék korszakunk túlnyomó részében a bér 13%-a volt, amelyből 10-et a munkaadó, hármát a munkavállaló fizetett.⁹⁷⁵ A betegbiztosítás egyes formái csak magára a biztosítottra terjedtek ki (ilyen volt például a táppénz), más formái viszont közvetlen hozzátartozóira, házastársára, gyermekeire stb. is. (Ilyen volt például az egészségügyi ellátás, beleértve a gyógyszerellátást is. A gyógyszerért a munkavállaló 15%-os térítést fizetett). Az ötvenes évek elején megjelent jogszabályok még nem rendelkeztek egyértelműen arról, hogy a betegbiztosítás legfontosabb alkotóeleme, a táppénz a munkabér hány százaléka legyen.⁹⁷⁶ Később ezt – a már kialakult gyakorlatnak megfelelően – úgy szabályozták, hogy nem kórházi ellátás esetén a munkabér 65%-át fizették ki táppénz címén, ha azonban a munkavállaló több mint 2 éve folyamatosan ugyanazon az állami munkahelyen dolgozott, akkor a táppénz a bér 75%-ára emelkedett. A táppénzes állományba vétel időtartamát egy évben maximálták, kivéve, ha a munkavállaló üzemi baleset miatt vált keresőképtelenné, mert abban az esetben egy éven túl is folyósíthatták. Ha a megbetegedett dolgozó kórházi ápolásra szorult, akkor csak a táppénz felét kapta (vagyis fizetése 32,5 vagy 37,5%-át). Ha azonban voltak eltartottjai is, akkor a neki egyébként járó táppénz 80%-át kapta.⁹⁷⁷ A betegbiztosítás részeként fokozatosan bővült a kórházi, illetve a gyógyszerellátás állami támogatása is. Összességében a betegbiztosítás szabályai az ipari munkások szempontjából – más rétegekkel, főleg a parasztsággal összehasonlítva – kedvezőnek mondhatók, noha azt is látnunk kell, hogy a betegellátás színvonala a biztosítottak számának növekedése miatt az ötvenes években gyors ütemben romlott.

A társadalombiztosítási rendszer különösen fontos alkotóeleme volt az öregségi biztosítás, egyszerűbben fogalmazva: a nyugdíj. A nyugdíjrendszert az ötvenes években három egymást követő rendelettel is szabályozták, ami arról árulkodik, hogy az

(XII. 31.) M. T. sz. rendeletet és a 6/1955 (XII. 31.) SZOT sz. szabályzatot!) És még inkább arra, hogy a minden állampolgárt érintő állami társadalombiztosítás irányítása egy jogilag önkéntes tagságon alapuló szervezet, a szakszervezet, illetve annak központi vezetése kezébe került.

⁹⁷³ Szeptember 23-án a Minisztertanács kibocsátotta a törvényerejű rendelet végrehajtási utasítását is (238/1950 [IX. 23.] M. T. sz. rendelet).

⁹⁷⁴ 139/1950 (V. 14.) M. T. sz. rendelet.

⁹⁷⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/25. ő. e. Az állami szerveknél... D. n. [1959]

⁹⁷⁶ Ezt az iparági kollektív szerződésekben rögzítették, mégpedig általában a munkabér 65%-ában. MOL-M-KS-276. f. 116/23. ő. e. Feljegyzés. 1949. júl. 5.

⁹⁷⁷ Részletesebben ld.: Dr. Abonyi Géza: *A magyar társadalombiztosítás alapvető szabályai*. Tánácsics Kiadó. Budapest, 1967. 23–103. o.

első rendelkezések nem voltak megfelelőek. Az 1952. jan. 1-től életbe lépett nyugdíj-rendelet⁹⁷⁸ szerint nyugdíjra az a munkaviszonyban álló dolgozó volt jogosult, aki az állami társadalombiztosítás keretében betegségi biztosítással rendelkezett. 1954-ig a nyugdíjjárulékot a munkáltató fizette. Az öregségi nyugdíj korhatárát férfiaknál a 60., a nőknél az 55. életév betöltéséhez kötötte. Feltételként szabta továbbá, hogy a nyugdíjban részesülő biztosított legalább 10 éves munkaviszonnyal rendelkezzen, amelynek ugyan nem kell folyamatosnak lennie, de 5 évnél hosszabb megszakítás sem lehet benne. Ellenkező esetben a megszakítás előtti éveket nem számították be a nyugdíjba. A rendelet egyik hibája volt, hogy a munkában eltöltött időt csak a 10 éves minimális szolgálati idő megszakításánál vette tekintetbe, egyébként a nyugdíj kiszámításánál nem tett különbséget hosszabb illetve rövidebb szolgálati idő között (pl. egyébként azonos feltételek esetén ugyanannyi nyugdíj járt 11, mint 41 évi munka után). Még ennél is súlyosabb fogyatékosága volt, hogy az ún. öregségi törzsnyugdíj⁹⁷⁹ összegét rendkívül alacsonyan állapították meg, az a munkabérnek mindössze 15%-a volt! (Kivételes esetekben alkalmaztak ún. felemelt összegű törzsnyugdíjat is, amely a bér 30%-át tette ki). Az öregségi nyugdíj minimális összegét havi 100 Ft-ban határozták meg. A törzsnyugdíjra az ipari munkások többsége kiegészítést kapott, amely az 1945. január 1. után munkaviszonyban töltött minden esztendő után 2–2%-os nyugdíjemelést eredményezett. A harmadik komoly probléma elsősorban a fizikai munkavállalókat, köztük természetesen az ipari munkásokat érintette. Ez abban állt, hogy a nyugdíj kiszámításának alapját képező munkabéreket az aktív életpálya utolsó időszakából vették, amikor egy fizikai dolgozó már kevesebbet tudott teljesíteni és keresni, mint fiatalabb korában, pályája csúcán.

1954-ben előbb a nyugdíjminimumot emelték fel 100 Ft-ról 200-ra,⁹⁸⁰ majd szeptemberben az addigi 15 helyett a munkabér 50%-ára emelték az öregségi törzsnyugdíjat, ugyanakkor megszüntették a II. világháború után munkában töltött idő után járó, évi 2%-os emelést.⁹⁸¹ Ennek a kedvező változtatásnak valamelyest csökkentette az értékét, hogy 1954. novemberétől a munkaadó mellett a munkavállalónak is fizetnie kellett nyugdíjjárulékot, mégpedig munkabére 3%-át, amelyet a munkáltató vont le a bérből. Az 1954. szeptemberi rendelet már valamivel elfogadhatóbb összegű – de még mindig alacsony – új nyugdíjak fizetését tette lehetővé. Egyáltalán nem rendezte viszont a sokszázezer régi nyugdíjas és öregségi járadékos helyzetét, mert a korábban megállapított nyugdíjakon nem változtatott.

1958-ban újabb törvényerejű rendelet⁹⁸² jelent meg az öregségi biztosításról, amelyet kisvártatva követett a tvr. végrehajtási utasítása is.⁹⁸³ Ennek a hatvanas évek derekáig érvényben maradt rendeletnek a legfőbb újítása az volt, hogy az öregségi teljes nyugdíjhoz (amely maradt 50%) megkövetelt minimális szolgálati időt 10-ről 25 évre emelte,

⁹⁷⁸ 1951. évi 30. sz. törvényerejű rendelet a dolgozók egységes társadalombiztosítási nyugdíjáról. Kihirdetve: 1951. nov. 11. Hatályba lépés napja: 1952. jan. 1. – A tvr. az öregségi mellett rendelkezett az özvegyi és a rokkantsági nyugdíjakról is.

⁹⁷⁹ Törzsnyugdíj: az az összeg, ami mindenképpen járt a biztosítottnak, ha az előírt egyéb feltételeknek megfelelt.

⁹⁸⁰ 1954. évi 8. tvr.

⁹⁸¹ 1954. évi 28. tvr.

⁹⁸² 1958. évi 40. tvr. (Hatályos 1959. jan. 1-től).

⁹⁸³ 67/1958 (XII. 24.) Korm. sz. rendelet.

mégpedig felmenő rendszerben, vagyis a szolgálatban eltöltött idő jóval nagyobb szerepet kapott a nyugdíj megállapításában. A felmenő rendszert úgy valósították meg, hogy az első évben, 1959-ben a nyugdíjjogosultság megszerzéséhez még elegendő volt 14 évi munkaviszony, majd a következő évtizedben – 1970-ig – minden évben egy esztendővel emelték a jogosultság alsó határát, míg az el nem érte a 25 évet. Hasonló módon fokozatosan emelték azoknak a hónapoknak a számát is, amelyek alapján kiszámították a havi átlagos keresetet: 1959-ben még a munkában töltött utolsó 24 hónap, végül 1962-ben már az utolsó 60 hónap havi átlagkeresete számított a nyugdíj alapjának. A rendelet a minimálnyugdíjat 500 Ft-ra emelte. A jogosultság megszerzésének fő elvei változatlanok maradtak: a női és a férfi korhatár, a járulékfizetési kötelezettség megosztása a munkaadó és a munkavállaló között és több más szabályozás. Fontos fejlemény volt az is, hogy 1956 után a nyugdíjjogosultságot kiterjesztették a ktsz-ek tagjaira is.⁹⁸⁴

A családi pótlék folyósításának az alapfeltétele azonos volt a nyugdíjével: azok a munkavállalók kaphatták, akiknek az állami társadalombiztosítás keretében volt betegségi biztosításuk. A háború utáni években a pótlék fizetését első ízben 1946-ban módosították, a 10 és 20 közötti létszámmal működő vállalatokra is kiterjesztve érvényét.⁹⁸⁵ A rendeleten az ötvenes évek elején két kisebb korrekciót hajtottak végre,⁹⁸⁶ amelyek az ipari munkások szempontjából csak annyiban fontosak, hogy az önkényes kilépést úgy értelmezték, mint ami megszakítja az illető munkavállaló folyamatos munkaviszonyát, és emiatt arra a hónapra elvesztette jogosultságát a családi pótlékra. Az átfogó szabályozás igényével jelent meg a 6/1953 (II. 8.) M. T. sz. rendelet, amely a jogosultság alapelvének változatlanul hagyása mellett a családi pótlék folyósításának több részletét is újszerűen szabályozta. Kimondta, hogy pótlék minimum két gyermek után fizethető és a munkavállaló⁹⁸⁷ gyermekének (eltartottjának) 16 éves koráig jár, két kivétellel: ha a gyermek tanul, akkor 18 éves koráig kaphatták szülei (eltartói), ezzel szemben viszont az ipari tanulóotthonban elhelyezett gyerekek után egyáltalán nem fizettek családi pótlékot. (Ez a rendelkezés még a hatvanas évek második felében is érvényben volt, holott az ipari tanuló otthonokban elhelyezett tanulók akkor már semmilyen többlettámogatásban nem részesültek).⁹⁸⁸ A családi pótlék összegét az egy és a kétgyermekes családok számára nagyon kedvezőtlenül, a sokgyerekesek számára viszont túlságosan kedvezően határozták meg. Egy gyermek után nem járt családi pótlék, még az egyedülálló apáknak sem (!),⁹⁸⁹ kivételt csak az egyedülálló anyák képeztek, akik csekély összeget kaptak egy gyermek után is.⁹⁹⁰ Két gyermek után együttesen havi 75, három után együttesen havi 180, négy után együttesen havi 260 Ft volt

⁹⁸⁴ Dr. Abonyi Géza: *A magyar társadalombiztosítás alapvető szabályai*. I. m. 106. o.

⁹⁸⁵ 11780/1946 (X. 19.) M. E. sz. rendelet. Addig csak a 20 főnél több alkalmazottal dolgozó vállalatokra volt érvényes.

⁹⁸⁶ 124/1950. (IV. 29.) M. T. sz. rendelet; 88/1952 (IX. 27.) M. T. sz. rendelet.

⁹⁸⁷ Ha mindkét szülő betegbiztosítással rendelkező munkavállaló volt természetesen csak egyikük kapott családi pótlékot. A pótlék csak teljes ledolgozott hónap után járt.

⁹⁸⁸ MOL-M-KS-288. f. 24/1968/36. ő. e. Feljegyzés az... 1968. július 1. napjával megvalósítandó... társadalombiztosítási kérdésekről. 1968. febr. 16.

⁹⁸⁹ Csak 1968-ban, korszakunk záró időpontján túl merült fel, hogy a gyermeküket egyedül nevelő apáknak is járna valamekkora pótlék. – MOL-M-KS-288. f. 24/1968/36. ő. e. Feljegyzés az... 1968. július 1. napjával megvalósítandó... társadalombiztosítási kérdésekről. 1968. febr. 16.

⁹⁹⁰ MOL-M-KS-288. 23/1959/25. ő. e. Az állami szerveknél... D. n. [1959]

a pótlék összege, amely a gyerekek számának növekedésétől függően egyre jobban emelkedett. Míg a kétgyermekesek 37,5 Ft-ot, addig például a tizenkét gyermekesek 112,5 Ft-ot kaptak gyermekenként!⁹⁹¹

A szocialista rendszerben a családi pótlék juttatását végig ez a felfogás jellemezte. Komoly formában soha fel nem merült az, hogy az 1–2 gyermekesek, akik valószínűleg gondosabban tudták nevelni a kicsinyeket, azonos kedvezményeket kapjanak a 10–12 gyermekesekkel. Az 1930-as években még más volt a felfogás, igaz, akkor az állami biztosítás csak a társadalom 31%-ára terjedt ki. Mindenesetre tény, hogy azokban az években az állami alkalmazottak általában jóval nagyobb összegű családi pótlékban részesültek, mint a szocializmus korszakában. A különbség főleg a gyermektelen házaspárok és az 1–3 gyermekes családok esetében szembetűnő. 1945 előtt abban az esetben, ha a feleség nem dolgozott, még a gyermektelen házaspárok is kaptak havi 12 pengőt, egy eltartott gyermek esetén pedig 18, kettő esetén 36, három esetén 54 pengő volt a pótlék összege.⁹⁹²

Korabeli számítások szerint az ötvenes évek végén a családi pótlék a gyermekekre fordított családi kiadások kis részét fedezte: az 1–5 gyermekes családok esetében nulla és 22,6% között mozgott a pótlék aránya a gyermekekre fordított kiadásokon belül.⁹⁹³ 1959-ben a három és többgyermekes családok pótlékát jelentősen növelték, a három-gyermekeket egyenesen megkétszerezték (180 Ft-ról 360-ra), az egy és a két gyermekeseket viszont ekkor sem emelték.⁹⁹⁴ A kétgyermekesek helyzetét csak 1966-ban javították meg, akkor viszont jelentős mértékben: pótlékukat a régi és már nagyon keveset érő 75 Ft-ról 300-ra emelték.⁹⁹⁵

Korszakunkban a várandós kisgyermekes anyák gondozásának rendszere nagyarányú változásokon ment keresztül. Az ötvenes évek elején a legalább 10 hónapja folyamatos munkaviszonyban álló és annak megfelelő betegségi biztosításban részesülő dolgozó nőknek a szülést megelőzően hathetes terhességi segély, majd a szülést követően ugyancsak hathetes fizetett szülési szabadság járt, annak leteltével újra munkába kellett állniuk. Azt követően csak annyi kedvezményt kaptak, hogy a gyermek kilenc hónapos koráig naponta szoptatási szünetet vehettek igénybe, továbbá, hogy egy 1948-ban hozott rendelet értelmében a dolgozó nő egy évnél fiatalabb gyermeke betegsége esetén

⁹⁹¹ Összesen tehát előbbiek 75, utóbbiak 1350 Ft családi pótlékot kaptak.

⁹⁹² MOL-M-KS-288. 23/1959/25. ö. e. Az állami szerveknél... D. n. [1959] – Ha a szövegben említett összegeket forintba számítjuk át, az alábbi értékeket kapjuk [zárójelben az 1958-as összegeket is megadjuk]:

A harmincas években a gyermektelen házaspárok 115 Ft-ot kaptak havonta [1958: 0 Ft]; egy gyermek után: 172 [1958: 0 Ft], kettő után: 344 [1958: 75 Ft], három után: 516 Ft [1958: 180 Ft] családi pótlék járt az állami foglalkoztatottnak. A sokgyermekes családok egy gyermekére ugyan a harmincas években is valamivel nagyobb összeg jutott, mint a kétgyermekesek egy gyermekére, de a görbe messze nem emelkedett olyan meredeken, mint az ötvenes években. 10 gyermekes családok havonta 222 pengőt kaptak [1958-ban 975 forintot]. (Megjegyzés: 1956 után készült hivatalos KSH számítások a pengő-forint szorzót 9,56-ban állapították meg, jobb híján mi is ezt vettük alapul.)

⁹⁹³ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ö. e. Feljegyzés. 3. sz. melléklet. 1959. ápr. 24. – A gyermekekre fordított kiadásokból az egy gyermekes családokban minden költség a szülőkre hárult, két gyermek esetén a családi pótlék a kiadások 8,7, három esetén 15,4, négy esetén 18,6 és öt esetén pedig 22,6%-át fedezte.

⁹⁹⁴ 38/1959 (VIII. 15.) Korm. sz. rendelet.

⁹⁹⁵ 16/1966 (VI. 1.) Korm. sz. rendelet.

táppénzre írathatta magát, 1949-től pedig egyszeri, 500 Ft-os anyasági segélyt vehetett igénybe.⁹⁹⁶ Néhány évvel később az 1004/1953 (II. 8.) M. T. sz. rendelet a fizetett szülési szabadságot 12 hétre növelte, és csekély mértékben emelte az anyasági segély összegét is: az első gyermek után 700, minden további testvér után 600 Ft járt ezen a címen. Az a férfi munkavállaló, akinek gyermeke született, és a felesége nem dolgozott, csak 460 Ft-ot kapott ilyen címen, ami ugyanolyan igazságtalan volt az apákkal szemben, mint az, hogy egy eltartott gyermek után nem kaphattak családi pótlékot, ha egyedül nevelték gyermeküket.⁹⁹⁷ A hatvanas évek közepéig bizonyos módosításokkal, amelyek közül a szülési szabadság időtartamának emelése említendő elsősorban, ez a kormányrendelet maradt a gyermekgondozás jogi szabályozásának alapja.⁹⁹⁸

A szocialista rendszer négy évtizedes történetét tekintve, időszakunk végén történt a legjelentősebb előrelépés a női munkavállalás és a gyermeknevelés összeegyeztetése terén, amikor a 3/1967 (I. 29.) Korm. számú rendelettel bevezették a gyermekgondozási segélyt, a gyეს-t. Ez a rendelet és későbbi módosításai lehetővé tették, hogy a munkaviszony teljes jogú fenntartása mellett az anyák a szülési szabadság lejárta után, 30 hónapon át havi (az első években 600 Ft-os, tehát viszonylag jelentős) gyermekgondozási díj mellett otthon maradhassanak a gyermekükkel, gyermekeikkel. A gyés feltétele az volt, hogy az anyának a szülést megelőzően 12 hónapos folyamatos, teljes munkaidős munkaviszonya legyen. A gyermekgondozási segélyt átlag feletti arányban vették igénybe ipari munkások: az első évben (1967 októberéig) a mintegy 26 ezer asszonynak közel a fele, 12 833 fő volt ipari foglalkoztatott. A leggyakrabban (70%-os arányban) azok mentek gyés-re, akiknek a havi fizetése 1500 Ft alatt maradt. A segély bevezetése persze az állam sajátos gazdasági törekvéseit is szolgálta. Azt például, hogy csökkentsék a munkát kereső nők számát azáltal, hogy egy részüket néhány évre kivonják a munkaerőpiacról. Továbbá azt is, hogy a gyermeküket otthon nevelő anyák számának növekedése csökkentse a bölcsődei férőhelyek iránti igényt.⁹⁹⁹

(A társadalombiztosítás problémái a gyakorlatban) A társadalombiztosítás által nyújtott szolgáltatások és juttatások története természetesen messzemenően nem azonosítható a jogi szabályozás történetével. A valóságos viszonyok az ötvenes évek végéig több szempontból rosszabbak voltak annál, mint amit a jogszabályok alapján feltételezhetnénk. A betegségi biztosításban részesülők körének jelentős mértékű bővülésével – ami önmagában természetesen sok „kisember”, közöttük sok munkás számára kedvező változás volt – egyáltalán nem tartott lépést az egészségügyi infrastruktúra fejlődése. Az egészségügyi beruházások minimumra csökkentése következtében nem épültek új kórházak. Az 1950-es évek végén az egészségügy egyik befolyásos szakembere, Simonovits István egy terjedelmes levelet írt az MSZMP KB-nak, rámutatva arra, hogy „óriási beruházásokkal felépítettük Sztálinvárost, de kórház építésére nem került sor. Felépítettük Komlót, de a kórház adaptált épületben működik. Hasonló a helyzet Kazincbarcikán...”¹⁰⁰⁰ A kórházak országszerte zsúfoltak voltak, közel

⁹⁹⁶ Erről a 8 800/1948. és 1040/1949. Korm. sz. rendeletek intézkedtek. – Részletesebben ld.: Tárkányi Ákos: *Európai családpolitikák. A magyar családpolitika története. I. m.*

⁹⁹⁷ MOL-M-KS-288. 23/1959/25. ö. e. Az állami szerveknél... D. n. [1959]

⁹⁹⁸ Részletesebben ld.: Tárkányi Ákos: *Európai családpolitikák. A magyar családpolitika története. I. m.*

⁹⁹⁹ MOL-M-KS-288. f. 24/1967/10. ö. e. Tájékoztató. 1967. dec. 4.

¹⁰⁰⁰ MOL-M-KS 288. f. 21/1958/19. ö. e. A munkásosztály gazdasági helyzetéről. 1958. okt. 16.

jártak a 100%-os kihasználtsághoz.¹⁰⁰¹ Ez pedig azt jelentette, hogy bizonyos periódusokban és bizonyos típusú betegségek esetén, főleg a gyorsan növekvő népesség régiókban jóval 100% feletti volt a kihasználtság, vagyis a kórházak maximális kapacitásuk felett voltak megterhelve. A rendelőintézetekben az „expressz”, az „5 perces” vizsgálatok ellenére elviselhetetlenül hosszúra, gyakran egész naposra nyúlt a várakozási idő. Számos fontos gyógyszer nem lehetett kapni, mert a gyártás nem tudott lépést tartani a gyorsan növekvő igényekkel, az import pedig minimális mennyiségű volt. A hatvanas évek első felében sem építettek új kórházakat, de a régiók új szárnyakkal történt bővítése vagy az ágyszám emelésével együtt járó felújítása már gyakoribbá vált. Nagyobb összegeket fordítottak a kórházi felszerelések, eszközök stb. beszerzésére is, mint az I. öt éves terv időszakában.

Az ötvenes évek legsúlyosabb társadalombiztosítási problémái az öregségi biztosítás terén jelentkeztek. Az első, 1951 végén hozott törvényerejű rendelet több problémát okozott, mint amennyit megoldott. A nyugellátásból teljes egészében kimaradtak azok, akik még 1945 előtt fizették meg járulékukat, mert az 1945 előtti nyugdíjpénztári befizetéseket az Országos Nyugdíjpénztár nem ismerte el.¹⁰⁰² Mások azért estek el a nyugdíjtól, vagy legalábbis voltak kénytelenek még évekig a korhatár elérése után is tovább dolgozni érte, mert munkaviszonyukban 5 évnél hosszabb megszakítás történt, így a megszakítás előtt ledolgozott éveket nem vették figyelembe, amelyek nélkül viszont nem volt meg a 10 év szolgálati idő, hiába érte el az illető a korhatárt. Ez sok olyan anyát érintett hátrányosan, akik gyermekeik születése előtt már munkavállalók voltak, majd a szülés után otthon maradtak egészen addig, amíg a gyermekek el nem érték az iskolás kort, mert ez általában a munkaviszony 5 évnél hosszabb megszakításához vezetett. Abból is gyakran származott nehézség, hogy évtizedekkel korábban – amikor egyébként még nem volt akkora jelentősége a munkaviszonyt igazoló papíroknak, mint az erősen bürokratikus szocialista rendszerben – az akkori munkáltatók nem jelentették be munkavállalóikat az OTI-nál. Ez főleg az egykor az építőiparban, a mezőgazdaságban bér munkát végző dolgozókat és a háztartási alkalmazottakat érintette hátrányosan.¹⁰⁰³ Azoknak sem volt könnyű a helyzetük, akik megszerezvén a rendeletben előírt minimális szolgálati időt, nyugdíjba mehettek, mert az 1951. évi 30. törvényerejű rendelet értelmében rendkívül alacsony nyugdíjat kaptak. Abban az ideális esetben, ha a nyugdíjas 1945 és 1951 között minden évben dolgozott (ami azért nem volt biztos) és 1952-ben ment nyugdíjba, bérének legfeljebb 29%-át (a 15% törzsnyugdíjat meg az 1945–1951 között munkában töltött 7 év után 7×2 , együttesen számítva 14% kiegészítést) kaphatta meg nyugdíjként. És 1952-ben ez a 29% volt a maximum, amit nyugdíj címén kapni lehetett. A gyakorlatban egy 700 Ft havi keresettel rendelkező ember 210 Ft havi nyugdíjra számíthatott tehát, amiből 1952-ben már nem lehetett megélni. Ha magasabb jövedelmű volt, havi 1300 Ft-ot keresett, nyugdíja akkor sem érte el a 400 Ft-ot. Ez az állapot 1954-ig tartott, amikor a törzsnyugdíjak összegét a munkabér 50%-ára emelték, ami sokak helyzetén javított. Az imént említett két példánál maradva: 700 Ft-os kereset után 350, az 1300-as után 650 Ft lett a nyugdíj

¹⁰⁰¹ Statisztikai Évkönyv 1949–1955. I. m. 310–311. o.

¹⁰⁰² SZKL (PIL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 11/1958/41. d. Levéltervezet K. Gézának. 1958. ápr. 29.

¹⁰⁰³ SZKL (PIL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 1956. Panaszok, munkáslevelek. 16. d. Jelentés az első félévi munkáslevelekről. 1956. júl. 16.

összege. Látható tehát, hogy a javulás ellenére még mindig sok nyugdíjas munkás volt kénytelen nélkülözni vagy öreg korában is keményen dolgozni. A hatvanas években megindult a nyugdíjrendszer gyakorlati konszolidációjának folyamata, ám a legrégebb nyugdíjasok helyzete ekkor is nehéz maradt. 1964 táján hivatalosan úgy ítélték meg, hogy minden nyugdíjas számára csak az lenne megnyugtató megoldás, ha a nyugdíjakat rendszeresen a bérekkel arányosan emelnék, mert egyébként az évek múlásával a bér és a nyugdíj közötti eredeti (a nyugdíjba vonuláskor meglevő) arány utóbbi kárára módosul. Erre azonban az illetékesek nem láttak gyakorlati lehetőséget: „Tekintve, hogy a népgazdaság nyugdíjterhei a jövőben amúgy is nagymértékben növekednek, a III. 5 éves terv időszakában ilyen intézkedésre¹⁰⁰⁴ a népgazdaság anyagi eszközei nem nyújtanak lehetőséget” – foglalt állást az Életszínvonal Bizottság egyik 1964. szeptemberi ülésén.¹⁰⁰⁵

A nyugdíj alacsony összege mellett sokan sérelmezték a kiszámítás elveit is. Elsősorban azt, hogy az új rendszer első évtizedében a nyugdíj megállapításánál nem méltányolták a munkában eltöltött hosszú időt, hogy ebből a szempontból 40-45 éves munkaviszony sem ért többet, mint a törvényben minimumként megszabott 10 év. Ami valóban rendkívüli igazságtalanság volt a hosszú évtizedeken át dolgozó öreg munkásokkal szemben. Mint a jogszabályok ismertetése kapcsán rámutattunk, ezt majd csak a hatvanas években korrigáltak fokozatosan. Az ipari munkások azt is sérelmezték, hogy a nyugdíj alapját képező munkabért a dolgozói életpálya legutolsó szakaszának keresetei alapján számítják ki, amikor egy fizikai dolgozó már jóval kevesebbet tud teljesíteni és ezáltal keresni, mint fiatalabb korában. 1956 nyarán egy salgótarjáni munkásnak 40 éves munkaviszony után 500 Ft nyugdíjat állapítottak meg, amiből – mint az illetékes szakszervezeti szervhez írott levelében panaszolta – feleségével nem tud megélni. „Hogy ki hozta ezt a törvényt, nem tudom, de aki ezt hozta törvénybe, az nagyobb ellensége a dolgozónak, mint a Horthy-féle Vass [József] igazságügyminiszter...”¹⁰⁰⁶ A nyugdíj mellett legálisan pénzt keresni alig volt mód, mert amint egy nyugdíjas munkát vállalt, megszüntették nyugdíja vagy egyéb járadéka folyósítását. „71 éves 75%-os hadirokkant vagyok, még bírok és akarok dolgozni, és keresek havonként 300 Ft-nál valamivel többet. Ezért büntet saját XI. ker. hatóságunk azzal, hogy elveszi 82 Ft hadirokkant járadékomat, amelyet... szeretnék visszaszerezni, (...) amiért nyomorék lettem” – írta elkeseredetten egy idős budapesti lakos.¹⁰⁰⁷ Hasonló gyakorlatot folytattak a hatvanas évek elején is: ha a nyugdíjas munkát vállalt és a kapott bér meghaladta a havi 500 Ft-ot, akkor új munkaviszonya időtartama alatt nyugdíja folyósítását szüneteltetették. Rok-

¹⁰⁰⁴ Azaz a béremeléssel arányos nyugdíjemelésre

¹⁰⁰⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/63. ő. e. Az Életszínvonal Bizottság 1964. szept. 11-i ülése.

¹⁰⁰⁶ SZKL (PIL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 1956. Panaszok, munkáslevelek. 16. d. Jelentés az első félévi munkáslevelekről. 1956. júl. 16. Szabó Béla levele. – Vass József az 1920-as években a Bethlen kormány munkaügyi és népjóléti minisztere volt. Nevéhez fűződik több társadalombiztosítási törvény, az ún. „lex Vass”-ok meghozatala. Vö.: Gergely Jenő-Izsák Lajos: A huszadik század története. I. m. 188–189. o. – Vass József szociálpolitikai alapelveire és miniszteri tevékenységére lásd még: Egresi Katalin: Viták a társadalompolitika elméletéről és gyakorlatáról a Bethlen-érában c. tanulmányát. Századok, 2004. 1. sz. 122–123. o. – A hazai szociálpolitika történetét átfogóan elemzi Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon. Budapest, 1994. c. munkája.

¹⁰⁰⁷ SZKL (PIL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 11/1953/12. d. Jelentés a munkáslevelekről. 1953. nov. 1. – nov. 30. (Kovács Antal).

kant nyugdíjasokkal annyi kivételt tettek, hogy ők rokkantsági nyugdíjuk 1/3-át ebben az esetben is megkaphatták.¹⁰⁰⁸

A vázolt helyzet következtében az ötvenes években soktízezer ipari munkás kényszerült arra, hogy 60. (nők esetében az 55.) életévét átlépve tovább dolgozzon, mert vagy nem sikerült igazolnia nyugdíjjogosultságát vagy ha sikerült is, olyan csekély nyugdíjat kapott volna, amiből nem lehetett megélni. Az ötvenes évek közepén Magyarországon a gyáripárban dolgozó férfi munkások 6, a női fizikai dolgozók 6,2%-a dolgozott a nyugdíjas koron túl.¹⁰⁰⁹ A korhatáron túl is dolgozó munkások száma a hatvanas évek elején, más okok mellett a kevéssel korábban kiadott harmadik nyugdíjrendelet nyomán kezdett csökkenni.¹⁰¹⁰

Az ötvenes évek kezdetén a gyermekgondozás és a gyermekellátás intézményrendszere igen fejletlen volt. A férőhelyek hiánya miatt a bölcsődés korú gyermekeknek még csak 2–3, az óvodás korúaknak 20–25%-át lehetett elhelyezni bölcsődében, illetve óvodában. Kialakulatlan volt az iskolai napközi otthoni étkeztetés rendszere is, sőt még a gyermekkórházak is túlszűfoltak voltak. A fővárosi Tüzoltó utcai Kórházban a gyerekek egy részét kórházi ágy hiányában kosarakban voltak kénytelenek elhelyezni, emellett a gyermek szakorvosok száma is alacsony volt, országosan nem érte el az 500-at sem.¹⁰¹¹ Gyakran megtörtént, hogy a szülési szabadság lejárta után végleg kiléptek a vállalatról, mert bölcsődés korú gyermekük ellátását nem tudták biztosítani. A következő másfél-két évtizedben azután folyamatosan nőtt az általános iskolai napköziben és az óvodákban elhelyezett gyerekek száma: az 1953/54-es tanévben napközi otthonban 31 ezer általános iskolás étkezett, az 1966/67-es tanévben viszont már 189 ezer. A napközis tanulók száma tehát gyorsabban emelkedett, mint a női foglalkoztatottaké, ennek köszönhetően e téren javulás figyelhető meg. Az óvodai férőhelyek növekedése üteme viszont valamivel lassúbb volt a női munkavállalók számának növekedésénél: 1952-ben húsz és 1966-ban is csak ötven férőhely jutott 100 óvodás korú gyermekre.¹⁰¹² Mind a napközik, mind az óvodai férőhelyek tekintetében az ipari munkásságot nagy számban tömörítő Budapest ellátottsága volt a legjobb, a főváros után pedig a vidéki iparvárosok következtek. Ebből arra következtethetünk, hogy a munkáscsaládok helyzete ezen a téren jobb volt a fent ismertetett országos átlagoknál, ami egyébként egyáltalán nem volt véletlen, mert az ipari jellegű települések az ilyen intézmények telepítésénél (is) előnyöket élveztek. A nagyobb, később már a közepes méretű üzemek jó része saját óvodát tartott fenn, amelyek felszereltsége gyakran jobb volt, mint a területieké. Ugyanakkor ezek a gyerekek természetesen kénytelenek voltak igazodni szüleik munkarendjéhez. Emiatt sok kicsi hajnalban kelt, hogy a hat órás műszakkezdésre anyjuk a gyárban lehessen. Tudunk olyan esetről is, amikor a távolsági buszvezető apa és a gyári munkás anya egyaránt hajnalban indult munkába, a városi óvoda viszont csak reggel nyolckor nyitott. Ezért középső, később nagycso-

¹⁰⁰⁸ SZKL (PIL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 11/1961/3/25. A SZOT Elnökségi Iroda levele Nyári Gézánnának. 1961. máj. 30.

¹⁰⁰⁹ *Statisztikai Évkönyv 1949–1955*. I. m. 65. o. Ez azt jelentette, hogy csak a gyáripári munkások között mintegy 45 ezer „túlkoros” munkás dolgozott.

¹⁰¹⁰ Az öreg munkások helyzetével részletesebben munkánk II. fejezetének 4/c pontjában foglalkoztunk.

¹⁰¹¹ MOL-M-KS-276. f. 116/43. ő. e. Előterjesztés. 1951. február 22.

¹⁰¹² *Művelődéssziszatizikai adattár*. KSH. Budapest, 1968. 21. és 34. o.

portos óvodás fiúk egyedül kelt fel, mosdott, öltözött, zárta be a lakást és egyedül balagott el az óvodába, ami komoly próbatétel és egy életen át elkísérő élmény volt egy kisfiú számára.¹⁰¹³ Az óvodai és az iskolai napközis felvételeknél igazolni kellett, hogy mindkét szülő dolgozik, egyébként nagy valószínűséggel nem vették fel a gyereket. Sőt még ebben az esetben sem volt garantált a felvétel: „Jelenleg mintegy 18 000 azoknak a napközis óvodából kimaradt és 16 000 azoknak az iskolai napköziből – férőhely hiányában – kimaradt gyermekeknek a száma, akiknek mindkét szülője dolgozik” – állapította meg a SZOT 1959-ben.¹⁰¹⁴

(Munkahelyi juttatások és kedvezmények) A béren kívüli juttatások sajátos formáját képezték a munkahelytől kapott kedvezmények. Ilyen kedvezmény volt a lakóhely és a munkahely közötti közlekedés, az üzemélelmezés, az üzemi gyermekellátás és a munkásszállások költségeihez való állami hozzájárulás. Látnunk kell persze, hogy ezek is összefüggtek a vállalatok termelési érdekeivel, mert az utazási és a szállásköltségek részleges térítése nélkül az alacsony fizetésű, vidéki munkások anyagilag nem bírták volna a bejárást. Ezért a vállalatok, ha a kellő számú munkaerőt biztosítani akarták, magukra kellett vállalják e költségek nagyobb részét. Elsősorban tehát gazdasági és nem szociálpolitikai megfontolásnak tudható be, hogy az említett területeken kezdetben a költségek túlnyomó részét a vállalatok térítették és nem a munkavállalók. Egy 2200 üzemre és közel 1,6 millió ipari és más „városi” munkásra kiterjedő vizsgálat szerint 1957-ben (és az előző években is) a munkásszállásokkal és a munkásszállítással kapcsolatos kiadások mintegy kilenczizedét fedezték a vállalatok és csak egytizedét a dolgozók.¹⁰¹⁵ Az utazási és a munkásszállási költségek térítése az összmunkásságnak csak egy kisebb részét, 8–10%-át érintette, hiszen az ilyen jellegű támogatások csak az ingázók számára jelenthettek könnyítést. Más volt viszont a helyzet az üzemi étkeztetéssel, mert azt nem csupán a bejárók, hanem minden munkás igénybe vehette. 1957-ben a vállalatok túlnyomó többsége már tudott is ilyen lehetőséget biztosítani dolgozóinak, amellyel ténylegesen a munkavállalók 27%-a élt. Az ötvenes években az étkezés árát fele részben a munkahely, fele részben a munkavállaló térítette. Ez forintban kifejezve a munkásoknak naponta csak 3,3–3,4 Ft kiadást jelentett, vagyis 25 munkanappal számolva havonta 82–85 Ft-ot.¹⁰¹⁶ A hatvanas évek első felében a támogatások rendszere megmaradt ugyan, de a vállalatok hozzájárulások mértékét jelentősen csökkentették, az egy üzemi étkeztetés keretében elfogyasztott ebédre jutó állami támogatást napi 2 Ft-ban maximálták.¹⁰¹⁷ Ehhez képest kisebb mértékben csökkentették az utazási költségek támogatását. Az egyébként kevés munkást utaztató élelmiszeripari vállalatoknál az arány az ötvenes évek közepi szinten, 90% felett maradt például. A Nehézipari Minisztérium irányítása alatt álló vállalatoknál, amelyek a legtöbb munkást utaztatták, viszont csökkent a hozzájárulás mértéke, bár nem drámai mértékben: 1962-ben a menetrendszerű járatokkal történő utaztatás költségeinek még mindig a háromnegyedét (74,1%-át) fedezték. Más volt a helyzet a Könnyűipari Minisztérium irányítása alá tartozó üzemek esetében, mert azok csak 56,2%-át térítették

¹⁰¹³ A. Lászlóné (Gyöngyös) és fia A. László (Szeged) közlése.

¹⁰¹⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/36. A nők helyzete. 1959. december.

¹⁰¹⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ő. e. Munkásellátás 1957.

¹⁰¹⁶ U. o.

¹⁰¹⁷ MOL-M-KS 288. f. 23/1962/28. ő. e. Irányelvek. 1962. ápr. 28.

dolgozók utazási költségeinek.¹⁰¹⁸ A támogatások csökkentése mögött szemléletváltás húzódott meg, mert a gazdasági vezetés indokolatlannak tartotta a vállalati hozzájárulásnak az ötvenes években kialakított magas arányát. Érveik között nem csak gazdaságiak szerepeltek, hanem szociálisak is, mondván: az állami támogatásokból való részesedés egyenlőtlenséget okoz a munkavállalók között, mert egyesek részesülnek belőle, mások nem.¹⁰¹⁹ Néhány évvel később, a gazdaságirányítási rendszer korrekciójának időszakában már elvi élel is bíralták azt a felfogást, amely az ún. társadalmi juttatásoknak növekvő, a bérnek pedig csökkenő szerepet szánt a munkavállalók javadalmazásában.¹⁰²⁰ Noha azokban az években hivatalosan a munkaruha, a védőruházat, védőétel, védőital stb. biztosítását is a juttatások közé sorolták, azok a termelés elengedhetetlen feltételei közé tartoztak, ezért még közvetve sem foghatók fel a munkások anyagi támogatásaként, hanem egyszerűen termelési költségeknek kell tekintenünk őket.

2. A FOGYASZTÁS: ÉTKEZÉS, RUHÁZKODÁS, IPARCIKK-VÁSÁRLÁS

Az anyagi fogyasztás szerteágazó kérdéskörének jobb megértéséhez először néhány, a fogyasztást befolyásoló korabeli sajátosságról kell szót ejtenünk. Elsősorban az árueletés színvonalára, a szocialista viszonyokra oly jellemző áruhiányra és annak megannyi (a felvásárlási láztól a jegyrendszerig terjedő) következményére gondolunk.

(Hiánycikkek) Azokban az években egyáltalán nem volt természetes, hogy a pénzért mindenki azt vásárolhatott, amire éppen szüksége volt. Ellenkezőleg: 1956 előtt a legalapvetőbb fogyasztási cikkekből is gyakran volt hiány (hús, tej, kenyér, liszt, cukor, gyufa, textíliák, cipő stb.; nem is beszélve számos fontos iparcikkról, déligyümölcsökről, babkávéről és kakaóról – és a sort még hosszan folytathatnánk). Emiatt már a negyvenes és az ötvenes évek fordulóján országszerte elégedetlenség keletkezett: Budapesten a MÁVAG és egyes textilgyárak munkásai, Sajószentpéteren bányászfelelőségek panaszkodtak például azért, hogy fizetésnapon a boltba siettek, hogy feltölthessék a megfogyatkozott családi készleteket, ám számos alapvető fogyasztási cikket nem lehetett kapni.¹⁰²¹

A társadalom minden rétegét sújtó hiány következtében a bevásárlás, az árubeszerzés a családok egyik legfontosabb foglalatosságává vált. Ennek első mozzanata a „hírszerzés” volt, meg kellett tudni, hol, mit lehet kapni. Folytatódott az időrabló, a türelmet próbára tevő sorban állásokkal, amelyek alkalmával a fáradt, ideges emberek között gyakran történt szóváltás, veszekedés, olykor még pofon is csattant. A sorban állások nem szűntek meg akkor sem, amikor a legfontosabb élelmiszerek jó részét csak jegyre lehetett kapni, mert a gyakorlatban a jegy nem jelentett teljes garanciát arra, hogy árut is kap érte a tulajdonosa, annak birtokában is meg kellett küzdeni az elfogadható minőségű húsért, kenyérért, vagy más fontos cikkekért. A forradalom után az életszínvonal-politika egyik fő célja éppen ezért az lett, hogy az említett alapvető

¹⁰¹⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1962/33. ő. e. Munkásellátás. 1962.

¹⁰¹⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/63. ő. e. Az Életszínvonal Bizottság 1964. szept. 11-i ülése.

¹⁰²⁰ MOL-M-KS-288. f. 24/1968/36. ő. e. A jövedelempolitikai, valamint a társadalmi juttatások néhány főbb kérdése. 1968.

¹⁰²¹ MOL-M-KS-276. f. 116/19. ő. e. Jelentés. 1950. aug. 19.

fogyasztási cikkekből ha szerény színvonalon is, de rendszeres ellátást tudjon biztosítani. E célt csak fokozatosan, végérvényesen a hatvanas évek derekán sikerült elérni, akkor is elsősorban a városi lakosság számára. Ugyanakkor számos, nem alapvetőnek tekintett árucikk ezekben az években is hiányzott az üzletek polcairól. Ennek következtében nehezen adta át magát az elmúlásnak a sorban állás is: a jobbra csak karácsony előtt kapható banánért például a hatvanas években is (és később is) hosszú sorokban álltak az emberek, s akkor sem mindig eredménnyel. Divatos nyugati iparcikkeket, a farmertől a hanglemezig pedig az állami kereskedelem – ritka kivételektől eltekintve – egyáltalán nem is árult, azokhoz csak aránytalanul magas áron lehetett hozzájutni „kéz alól”, vagy a némiképpen feléledő magánkereskedelemben.

(Vásárlási láz) A hiány másik jellegzetes kísérőjelensége a vásárlási láz volt, amely a sorban állásoktól eltérően csak korszakunk első szakaszára volt jellemző. A pánikszerű felvásárlás amellet, hogy hiánycikkek megszerzésére irányult, egyben kifejezésre juttatta a lakosságnak, főleg a bérből és fizetésből élőknek a gazdaság egészével, különösen a pénz értékállóságával kapcsolatos pesszimizmusát. Az emberek egyszerre próbáltak hiányzó árucikket beszerezni és tartalékokat képezni, de az sem volt mellékes, hogy mielőbb árura akarták váltani forintjaikat, mert annak értékállóságában egyáltalán nem bíztak – s erre minden okuk megvolt. Ebből a megfontolásból következően értékes „befektetésnek” számított nem romlékony áruk, pl. textíliák, liszt stb. felvásárlása és tartalékolása.

Tudomásunk szerint az első pánikszerű, tömeges vásárlási rohamra 1950-ben került sor, hogy azután 1953-ig – elsősorban a fővárosban – minden esztendőben egyszer vagy többször kitörjön a láz. 1954-ben és 1955-ben kevésbé volt tapasztalható, majd az utolsó nagy rohamra 1957-ben, a forradalmat közvetlenül követő hónapokban került sor, később már egyre kevésbé volt tapasztalható. Amikor egy ilyen vásárlási láz kitört, napokig eltartott. 1952 augusztusában, több mint fél évvel a nagy áremelés után például a főváros egész területén pánikszerű felvásárlás indult meg és csak 3-4 nap után csillapodott le. Az emberek elsősorban zsírt, lisztet, cukrot, textíliákat és ruhaféléket próbáltak venni. Korabeli jelentések szerint egyes üzletekben a „8–10-szeresét vásárolták az átlagos fogyasztásnak. Pl. a Flórián téri közértnél (sic!) a zsír eladás napi átlaga 200 kg volt, szombaton 2000 kg-ot adtak el. A IX. kerületben 23-án szombaton 34 mázsa cukor fogyott 30-án 188 mázsa. (...) A többi kerületekben, még ott is, ahol a legkisebb mérvű volt a felvásárlás, 3–4-szerese volt az előző, megszokott forgalomnak” – állapította meg az MDP fővárosi szervezetének illetékes osztálya. A belső használatra készített pártírat azt is hangsúlyozta továbbá, hogy az emberek a munkáslakta kerületekben is rohamozták az üzleteket, sőt, még a fegyveres testületek tagjai (rendőrök, katonák, mi több: ávósok) is felbukkantak a sorban állók között.¹⁰²² A pánikszerű vásárlási rohamok csak az alapvető élelmiszeri cikkek kínálatának bővülésével szűntek meg végleg a hatvanas években.

A hiány további igen jellegzetes következménye volt a kényszerszűkítettség. Az a helyzet, amikor egy család azért tette félre jövedelme egy részét, mert azt – bár szeretne volna – nem tudta árura váltani, a kívánt áru ugyanis tartósan nem volt kapható. 1950-ben 10 budapesti munkáscsalád havi pénzbevételeinek 7,3%-át tette félre például, olyan helyzetben, amikor kifejezetten nélkülözni kényszerült egyes iparcikkeket, mert azokat nem volt képes beszerezni. A takarékbetétek 1957-ig általában növekedtek, majd a következő 2–3 évben, amikor több áru volt az üzletekben, a lakosság hozzányúlt meg-

¹⁰²² MOL-M-Bp. 95. 2/215. ő. e. Feljegyzés. 1952. szept. 2.

takarításainak egy részéhez, hogy az akkor könnyebben beszerezhető tartós fogyasztási cikkekre költse. Ezzel együtt a kényszerszükséglet mint közgazdasági jelenség a hatvanas években sem múlt el, legfeljebb más formát öltött és mértéke csökkent.

(A jegyrendszer bevezetése és megszüntetése) Az ötvenes évek elején a szűkös készletek központi elosztásának és egyben a kereslet korlátozásának egyik fontos eszköze a jegyrendszer volt. A rendszer úgy működött, hogy a munkavállalók és családtagjaik a munkahelyükön, míg a lakosság más csoportjai a helyi tanácsokon keresztül, havonta (esetleg hetente) meghatározott számú jegyet kaptak, amelyért azután nagyon csekély mennyiségben, ám alacsony áron vásárolhattak az üzletekben. A jegyrendszert mint eszközt részben már a háború alatt is alkalmazták (valójában jellegzetesen háborús rendszabálynak tekinthető), majd a háborút követő években is szükségképpen éltek vele a készletek szűkossége miatt, mint erre a I. fejezetben rámutattunk. Néhány év múltán, amikor a közellátás helyzete javult, szűkíteni lehetett a jegyre adagolt áruk körét, az egy jegyre kiutalható adagokat pedig növelni. Az 1940-es évek végétől ahelyett, hogy ez a tendencia folytatódott volna, és végül maga a jegyrendszer teljesen eltűnt volna a közellátásból, használata kiterjedtebbé vált.

A hivatalosan „adagolt ellátásnak” nevezett rendszer minden korábbinál szélesebb körű alkalmazására került sor 1951-ben. A jegyrendszer széleskörű bevezetését egy 1950. decemberében készült javaslat négy okra vezette vissza: 1. az „ellátandó” (azaz élelmiszerből nem önellátó) lakosság számának folyamatos növekedésére; 2. a „feszült nemzetközi helyzetre”; 3. a mezőgazdasági export növelésének szükségességére és 4. a tömeges kollektivizálásnak a parasztságra gyakorolt hatására. Ezekre tekintettel indítványozták, hogy 1951. február elsejétől „új közellátási intézkedéseket” vezessenek be. Első lépcsőben a cukor, a liszt, a zsír, a mosószappan, a bakancs, valamint csak a falvakban a rizs és a petróleum forgalmazására javasolták kiterjeszteni a korlátozást.¹⁰²³ A gyakorlati intézkedések során módosították az eredeti javaslatokat, a lábbeliket kihagyták, ellenben a kenyert és a (tőke)húst bevonták a jegyes ellátás körébe. (9. sz. táblázat).

9. sz. táblázat: **Jegyre kapható termékek és a jegyes ellátásban részesülők száma, 1951. október**¹⁰²⁴

Az áru neve	Összes jegyes ellátásban részesülő (ezer fő)	Ebből dolgozó (ezer fő)	A dolgozók családtagjai (ezer fő)
Kenyér, liszt	4550	1770	2275
Cukor	9200	2110	3050
Hús	2650	1410	1240
Zsiradék	3090	1600	1290
Tej	1675	900	640
Szappan (mosó)	3400	1670	1730
Szappan (pipere)	3050	1410	1640

A rendszer bevezetésében a gazdasági kényszerűség mellett szemléleti egyoldalúság is közrejátszott. Azokban az években azt a gazdaságot tekintették ideálisnak, amelynek

¹⁰²³ MOL-M-KS-276. f. 116/1. ő. e. Előterjesztés a Titkárság részére. (Friss István). 1950. dec. 5.

¹⁰²⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/1. ő. e. Javaslat. 1951. okt. 6.

működéséből teljesen sikerül kiiktatni a spontán, piaci jellegű mechanizmusokat, és központi intézkedésekkel, jelen esetben egy országos áruelosztó rendszerrel helyettesíteni azokat. Ha hosszú távon megmaradt volna, akkor az állampolgárok, elsősorban a rendszerbe leginkább bevont városi munkavállalók egy újfajta rendbe kellett volna illeszkedjenek, a jegyelosztás országos mechanizmusába. Érdemes ezzel kapcsolatban idéznünk az MDP Államgazdasági Osztálya vezetőjének elképzeléseit: „Az ország lakosságát aszerint, hogy különböző cikkekből milyen ellátásra jogosultak, kategóriákba kell sorolni. A jegyfiókok a területükhöz tartozó lakosokról a kategorizálás alapján közellátási nyilvántartó kartonokat fektetnek fel. A jegyek szétosztása (az alapjegyeké és a pótajegyeké is) a nyilvántartás alapján történik. A kategóriába történő besorolást a jegyhivatal megbízottja és az illetékes üzem vezetője, illetőleg a helyi tanács által kijelölt felelős személy közösen állapítják meg, és az mindaddig érvényben van, míg az illető beosztásában, ill. foglalkozásában, életkorában stb. nem történik változás. Az esetleges változásokat a dolgozóknál az üzemnek, nem dolgozóknál a helyi tanácsnak kell igazolnia, és azért az üzem, illetve a tanács vezetője a felelős. Ha valaki lakóhelyéről más jegyfiók területére költözik, közellátási kartotékját a kijelentéssel párhuzamosan át kell küldeni új lakóhelye jegyfiókjához. (...) A jegyeket csak azokon a területeken lehet beváltani, ahol azokat kiadták. Az úton levők, nyaralók stb. ellátására be kell vezetni a váltójegy rendszert. A váltójegyek az egész ország területére érvényesek.” A távlati terv pedig az volt, hogy „a dolgozók megrendelés formájában előre adják le jegyeiket egy üzletben, ill. ugyanabban az üzletben váltásuk bejegyeiket, hogy ezáltal megkönnyítsék az áruelosztást és a visszaélések kiküszöbölését.” Kezdetben a jegyek szétosztása térítés mentesen történt, de a terv az volt, hogy a jegyeket 50 filléres térítés ellenében lehet csak átvenni.¹⁰²⁵ A jegyre kapott áruért a jegy leadásával egyidejűleg természetesen fizetni kellett az üzletben.

A jegyrendszerrel elsősorban a városi lakosságot, főleg a bérből és fizetésből élő munkavállalókat és családtagjaikat próbálták meg csekély mennyiségű, de viszonylag biztos ellátásban részesíteni. A gyakorlati végrehajtás során különbséget tettek ún. ellátatlanok (akik nem termeltek élelmiszert) és ún. ellátottak (akik termeltek élelmiszert) között. Az „ellátottnak” minősített népességnek abból az élelmiszerfelhasználásból nem járt jegy, amelyből „ellátottnak” minősítette őket a hatóság. A hatalomnak az a feltételezése, hogy a „vidéki” emberek túlnyomó része az alapvető élelmiszerekből önellátó lett volna, nem volt helyálló, hiszen egy jelentős és egyre növekvő falusi és kisvárosi népesség nem is volt mezőgazdasági foglalkozású, továbbá azért sem, mert még a mezőgazdasági foglalkozásúak sem voltak teljesen önellátók minden élelmiszerből. A kis pékségek gyors tönkremenetele következtében például még annak is problémát jelentett a kenyérsütés, akinek egyébként volt saját lisztje, hogy csak egy példát említsünk. Mindenesetre a táblázat adataiból jól látható, hogy a jellegzetesen gyári termék, a cukor kivételével csak az ország lakosságának felét, egyharmadát látták el élelmiszerjegyekkel.

A „dolgozók” és a „nem dolgozók” között a fejadagok tekintetében tettek különbséget, utóbbiaknak kisebb fejadagot állapítva meg. A nem dolgozónak tekintett

¹⁰²⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/1. ő. e. Előterjesztés. 1951. ápr. 3. (Egységes jegyelosztó szervezet kialakítása). – Az előzetes elképzelések szerint a jegyelosztó szervezet egy központi jegyhivatalból, 20 területi kirendeltségből (Budapest és a 19 megye) és 200 kirendeltségből (jegyfiókból) állt volna, együttesen 2500 alkalmazottal. Az apparátus a Belkereskedelmi Minisztérium irányítása alatt állt volna.

volt „kizsákmányolók” pedig nem is kaphattak jegyet, ha egyébként „ellátatlannak” minősültek volna, akkor sem. Így ők vagy a szabadpiacon, esetleg a feketepiacon próbálhatták meg beszerezni az adott árut, vagy teljesen lemondhattak róla. Talán nem felesleges kitérő ezzel kapcsolatban a pár évvel korábban emigrált, itthon maradt anyjáért aggódó Márai Sándor 1951-es „Napló”-ját idézni: „Levél anyámtól. Otthon bevezették a liszt, cukor, zsír és szappan-jegyeket. Minthogy anyám nem ’dolgozó’ – nehéz elképzelni, hogyan és mit dolgozhatna hetvennyolc éves korában? – nem kap semmiféle jegyet és a méregdrága szabadpiacon kénytelen beszerezni az élelmet. ... A bolsevisták éhhalálra ítélnék egy társadalmat, amelynek öreg, vagy tehetetlen tagjai nem tudják a rabszolgamunkával kiszolgálni őket.”¹⁰²⁶ Mennyire egybecseng a hazájától elszakadt polgár-író és a könyvünk második fejezetében már idézett öreg ipari munkás szava, aki azt kérdezte: miért csak addig számít „legfőbb érték”-nek az ember – ahogy ezt a hivatalos propaganda hangoztatta –, „amíg munkaképes?”!

A nem dolgozókkal ellentétben a dolgozók mellett felnőtt családtagjaik is kaptak ún. alapfejadagot, a kisgyermek után pedig bizonyos többletet is. 1951. márciusában kenyérből a napi alapdag 25 dkg volt (ez járt a dolgozók családtagjainak). A „dolgozók”-nak erre még járt +5 dkg, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozóknak, közöttük az ipari munkásoknak is +10 dkg. Az ún. nehéz fizikai dolgozók többlete 20, az élelmiszerellátásban minden szempontból kivételezetten kezelt bányászoké +30 dkg volt.¹⁰²⁷ Az eltartottak közül az egy év alatti gyerekek és a várandós anyák bizonyos árukból – például zsiradékból vaj formájában – többletmennyiséget kaptak. Hús-jegy kizárólag a dolgozóknak és hozzátartozóiknak járt, a nem dolgozóknak és az ún. „önálló foglalkozásúaknak” nem. A jegyes húsellátás terén, ellentétben a kenyérrel, nem tettek különbséget dolgozó és dolgozó között, mindnyájan heti 30, hozzátartozóik heti 25 dkg értékű jegyet kaptak, amelyet tökehússra válthattak (az ún. töltelék-árak nem voltak jegyes termékek).¹⁰²⁸ Viszonylag elfogadható mennyiséget lehetett jegyre kapni zsiradékokból: az alapdag havi 60 dkg volt, erre a dolgozók +20 dkg-t kaptak, továbbá 1 éven aluli gyermek esetén is járt a családnak +20 dkg, és akkor is, ha az anya várandós volt. 1–12 év közötti gyermek után pedig 10 dkg többlet járt, amelyet vaj formájában javasoltak kiadni az illetékes hatóságok, bár a gyakori vajhiány miatt ezt ritkán sikerült valóra váltani. A zsiradékok és különösen a sertészsír az akkori táplálkozásban nagyon fontos szerepet játszottak: főzéshez a leggyakrabban ezt használták, de a hideg élelmek nem túl széles választékában is sűrűn szerepelt az olcsónak számító zsíros kenyér – sok gyerek egyik fő tápláléka volt, sóval és kevés őrölt paprikával meghintve. Az árukészlet szűkösségére jellemző, hogy azok, akik üzemi étkeztetésben, vagy menzai, illetve kórházi ellátásban részesültek, meghatározott mennyiségű kenyér (étkezésenként 5 dkg értékű) és hús- (heti 20 dkg értékű) jegyet le kellett adjanak.¹⁰²⁹ E roppant bonyolult, nagy bürokráciát igénylő rendszer az 1951-es esztendő végéig működött.

¹⁰²⁶ Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1950 – 1951 – 1952*. Vörösváry [Kiadó]. Toronto, 2001. 169. o.

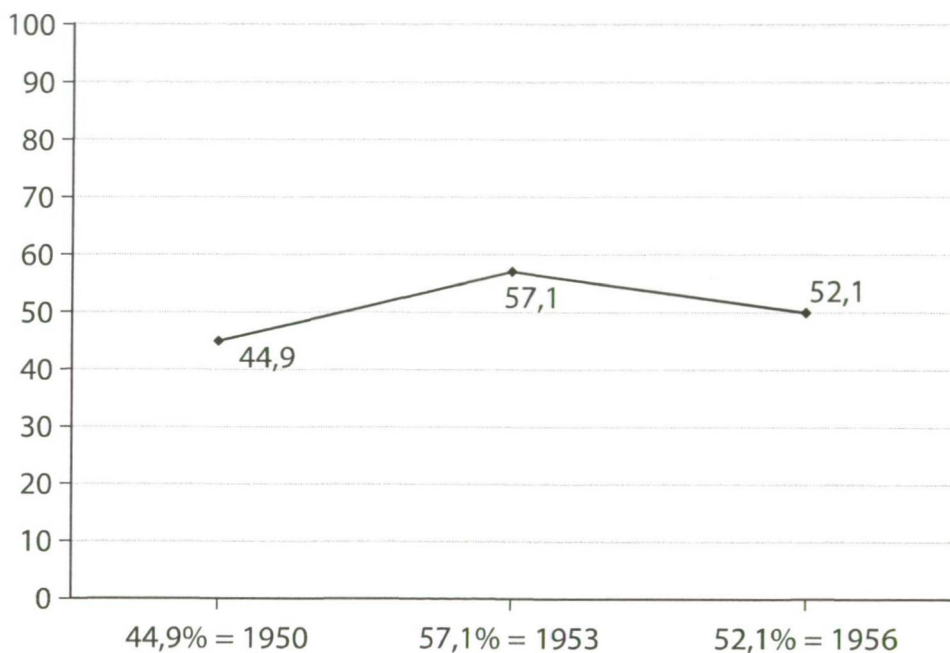
¹⁰²⁷ MOL-M-KS-276. f. 116/1. ő. e. Előterjesztés. 1951. márc. 20. – A szellemi dolgozók a „dolgozóknak” egységesen járó + 5 dkg-t kapták, kivéve a „kiemelt szellemi dolgozókat”, akik +10-et kaptak.

¹⁰²⁸ MOL-M-KS-276. f. 116/1. ő. e. Előterjesztés a Titkárság részére hús-kérdésben. 1951. márc. 20.

¹⁰²⁹ U. o. és MOL-M-KS-276. f. 116/1. ő. e. Előterjesztés. 1951. márc. 20.

(A fogyasztási szerkezet) Az ipari munkások fogyasztásának szerkezete az ötvenes évek első felében a gyorsan romló életszínvonal következtében a szegény társadalmakra jellemző összetétel irányába mozdult el: emelkedett az élelmiszerekre fordított kiadások eredetileg is magas aránya, a ruházati, lakberendezési, higiéniai és az egyéb iparcikkekre (korabeli kifejezéssel: vegyes iparcikkekre) fordítottaké viszont folyamatosan csökkent. (9. sz. ábra). Nem változott jelentősen a lakásra és a lakásfenntartásra fordított összegeké, maguk a költségek sem emelkedtek jelentősen, feltéve, hogy nem saját házat épített valaki, mert az építőanyagok ára gyors ütemben nőtt.

9. sz. ábra¹⁰³⁰: Az élelmiszerfogyasztás arányának változása a bérből és fizetésből élők összes kiadásán belül (1950 – 1953 – 1956)

Az ábrán a teljes bérből és fizetésből élő népesség fogyasztási szerkezetének változása követhető nyomon, ami azonban alkalmas az ipari munkások fogyasztásának jel-

¹⁰³⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/21. ő. e. Tájékoztató a munkások és alkalmazottak életszínvonalának 1956. évi alakulásáról. 1957. aug. 7. – Az élelmiszerre fordított kiadások nem foglalják magukban az élvezeti cikkeket.

– Egy másik, az élvezeti cikkek és az élelmiszerek fogyasztását összevontan kezelő számítás szerint 1950-ben ez a két kiadási csoport együttesen az összes kiadás 44,62%-át, két év múlva, 1952-ben 59,66%-át, majd négy évvel később, a forradalom évében 53,6%-át tette ki. – MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ő. e. A lakosság életszínvonalának jelenlegi helyzete...” „A II. öt- éves tervben foganatosítandó fogyasztói árintézkedések...” 1959. ápr. 18.

lemzésére is, mert bár a szellemi dolgozók átlagkeresete 25–30%-kal magasabb volt a fizikai dolgozókénál, de utóbbiak sok rétegből összetevődő csoportjában az ipari munkások kerestek a legjobban, ezért a különbség nem lehetett nagy. Az ötvenes években egyébként különösen szoros összefüggés, pontosabban fordított arányosság állt fenn a családok egy főre eső jövedelme és az élelmiszerekre fordított kiadások aránya között. Azok a családok, amelyekben az egy családtagra eső havi jövedelem 400 Ft alatt volt még 1957-ben is összes kiadásuk 63,4%-át, ezzel szemben azok, amelyekben az egy főre eső havi jövedelem meghaladta az 1000 Ft-ot csak 43,8%-át költötték élelmiszerre.¹⁰³¹ (Miközben természetesen utóbbiak fogyasztottak több és jobb élelmiszert).

(Néhány budapesti munkáscsalád fogyasztása 1951–1952-ben) A 9. sz. ábra egyetlen mozzanatba tömöríti az életkörülményeknek a szocialista rendszer első éveiben lezajlott változásait. Érdekes azonban az anyagi fogyasztást, mint az életszínvonal legfontosabb összetevőjét ennél alaposabban szemügyre venni: mit ettek, ittak, hogyan öltözködtek, milyen körülmények között laktak¹⁰³² a munkások azokban az években?

A KSH 1951 végén, majd 1952 első felében megismételve az adatfelvételt felmérte 10, illetve 9 budapesti munkáscsalád havi bevételeit és kiadásait. Az eredményeket táblázatokba foglalva rögzítették.¹⁰³³ A családok fogyasztásának szerkezetét, azon belül az élelmiszervásárlás részletes adatait az első felvétel a nagy áremelést közvetlenül megelőző, a második az azt követő helyzetben ábrázolja. (A vizsgálattal a politikai vezetés célja bizonynyal az volt, hogy megpróbálták megállapítani, az áremelések hatására hogyan változott e családok fogyasztási szerkezete).

A kiválasztott családok¹⁰³⁴ anyagi helyzete sokkal jobb volt az ipari munkásság átlagánál, ezért példájuk elsősorban a felsőbb munkásrétegek helyzetének szemléltetésére alkalmas. Az átlag fölé elsősorban az emelte őket, hogy sokkal kedvezőbb volt bennük a keresők és eltartottak szerinti összetétel az országos átlagnál: a 10 családban 16 kereső és 18 eltartott élt.¹⁰³⁵ Emellett az egy keresőre jutó átlagbér is magasabb volt a munkások országos átlagánál, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy a családok „első keresői” kivétel nélkül szakképzett munkások voltak.¹⁰³⁶ (A „második keresők” foglalkozását

¹⁰³¹ MOL XIX-C-5. 97. d. Előterjesztés. 1957. nov. 7. – Az előterjesztés készítői a lakosságot öt jövedelmi kategóriába sorolták. A szövegben idézett legalsó és legfelső csoport között helyezkedtek el a 401–600, a 601–800 és a 801–1000 Ft közötti fejenkénti havi jövedelemmel rendelkező családok, amelyek teljes havi jövedelmük 59,2; 55,0 és 50,0%-át fordították élelmiszerek vásárlására. Az összefüggés tehát rendkívül szignifikáns a havi jövedelem nagysága és annak élelmiszerekre fordított hányada között.

¹⁰³² A lakáshelyzettel a következő alfejezetben foglalkozunk.

¹⁰³³ MOL-M-KS-276. f. 116/K. e./7. ó. e. 10 + 9 családstatistikai táblázat és mellékletek. – A táblázatos kimutatásokon nincs dátum. Az első felvétel néhány kísérő iratán 1951. novemberi dátum szerepel. A második, 1952-es felvételnek nincsenek kísérő iratai. – A második felvétel 9 családja az első felvételben is szerepelt, a tizedik ismeretlen okból maradt ki.

¹⁰³⁴ A mintavétel szempontjait nem ismerjük.

¹⁰³⁵ 1949-ben országosan, a mezőgazdasági munkásokat nem számítva, a bérből és fizetésből élő családoknak 74,3%-a volt egykeresős, mintánkban csak 40, ellenben országosan csak 21,1%-a volt kétkeresős, ezzel szemben mintánkban 60%. (Országosan a maradék 4,6% kettőnél több keresővel rendelkezett.)

¹⁰³⁶ A családok jövedelme 1951 első kilenc hónapjának átlagában elérte a havi 1254 Ft-ot. Ezt elosztva a családönkénti 1,6 keresővel 784 Ft-os keresőnkénti átlagot kapunk, míg 1951-ben az állami iparban dolgozó fizikai munkások havi átlagfizetése csak 743 Ft volt. (Munkaügyi

nem ismerjük.) Nem hagyható említés nélkül az sem, hogy ezek a családok kivétel nélkül Budapesten éltek, ahol a legjobb volt a közellátás Magyarországon. Végül előnyösen különböztette meg e családokat a munkásság átlagától, hogy kivétel nélkül rendelkeztek lakással, amit sok, azokban az években vidékről felvándorolt munkásember és ugyancsak sok budapesti illetőségű, pályakezdő fiatal nem mondhatott el magáról. A 10 család fogyasztásának sajátosságaival tehát – ismételjük – elsősorban a szakképzett, felsőbb munkásréteget jellemezhetjük. Hozzá kell tenni azonban, hogy voltak náluk magasabb jövedelmű munkáscsaládok is; úgy is mondhatnánk, a bemutatott minta ugyan a munkások felső harmadát, de nem a legfelső tizedét jellemzi. Azok a két keresővel és egy (ritkábban két) eltartottal rendelkező családok, amelyekben a családfő valamely kiemelt iparág vezető szakmunkása volt, például vágár vagy olvasztár, netán valamelyik fővárosi nagyüzem vezető szakmunkása, jobban éltek, mint a KSH által felmért családok, feltéve, hogy rendelkeztek önálló (bér)lakással. Az ő esetükben az ötvenes években sem jelentett problémát az, hogy húsleves és rántott hús legyen a vasárnapi ebéd, mert megkeresték a rávalót (gondot legfeljebb az jelenthetett, hogy nem kaptak húst a hentesnél).¹⁰³⁷

Családjaink havi jövedelmük (1254 Ft/család) túlnyomó részét még abban a hónapban elköltötték. A fennmaradó rész nagyobbik felét (az összes bevétel 7,3%-át) későbbi, nagyobb kiadásokra tartalékolták, kisebbik fele „társadalmi kiadásokra” (2,1%) és békekölcsonjegyzésre (3,9%) ment el. Utóbbi kettő rövid és középtávon egyaránt holt pénznek számított, hiszen az ún. társadalmi kiadások a munkások számára az ötvenes évek elején gyakorlati hasznot nem hozó szakszervezeti és párttagsági díjakat jelentették. (Később, a hatvanas években, amikor fokozatosan bővülni kezdtek a szakszervezetek által a munkásoknak nyújtott juttatások, már árnyaltabban ítélandó meg a tagdíjra kiadott összeg értelme, bár az alapvető érdekvédelmi feladatokat a szakszervezet továbbra sem látta el). A békekölcson, vagy tervkölcson hosszú távú, minimális kamattal (azaz a nagy infláció miatt ténylegesen komoly anyagi veszteséggel) járó, kényszerű lakossági hitelnyújtás volt az állam számára. A lakosság befizetéseit az időnként megtartott nyeremenysorsolásokon visszanyerhető pénz vagy tárgyi ajándék messze nem ellensúlyozta. A békekölcson jó részét csak 1956 végén történt megszüntetése utáni években fizették vissza, lényegében névértékben. Eltérően ítélandók meg a megtakarítások, hiszen azokat a család önként tette félre, és a békekölcsonnal ellentétben szabadon hozzájuk nyúlhatott, bár a nagymérvű áruhiány következtében bizonyos mértékig még ez a fajta tartalékolás is kényszerűségből történt.

(A 10 család fogyasztási szerkezete) 1951 első kilenc hónapjában a tényleges havi kiadások közel felét (47,4%-át) élelmiszerekre fordították. Más kiadási tételek meg sem közelítették ezt az értéket, hiszen a második helyen szereplő ruházkodási költsé-

Adattár I. m. 144–145. o.) Az országos átlaghoz képest mutatkozó tényleges különbséget ez a számítási mód ráadásul még jelentős mértékben csökkenti is, mert:

1. A 10 család 16 keresőjéből hat második kereső volt (valószínűleg a feleség), holott az összes ipari munkás körében messze nem 10:6 volt az arány, ami azért fontos, mert a második keresők (országosan is túlnyomó többségben nők) jóval kevesebbet kerestek az átlagnál, ha egyébként a plusz kereset nagyon fontos is volt a család számára. 2. A ténylegesnél kisebbnek mutatja a különbséget az is, hogy az országos bértatisztika a decemberi hónap adatait is belefoglalta a 743 Ft-os átlagba, amikor a nagy áremelésekkel együtt – mint fent rámutattunk – mintegy 27%-kal felemelték a nominálbéreket is, míg a KSH elemzése természetesen csak az első kilenc hónap átlagát adhatta meg.

¹⁰³⁷ *Munkások Magyarországon*. I. m. 360. o.

gek csak 17,9%-át¹⁰³⁸ tették ki a havi átlagos tényleges kiadásnak. Igen keveset kellett viszont a lakásra költeni (a lakbér, a fűtés és a világítás együttesen 8,6%-át tették ki az összes havi kifizetéseknek), és nem azért, mert e családok nagyon olcsó szükség-lakásokban éltek volna, hanem az árrendszer sajátosságai miatt, vagyis azért, mert a lakással kapcsolatos költségek többsége csekély volt. (Lásd alább!)

A reáljövedelmek csökkenése egyébként önmagában is, függetlenül az árarányoktól arra ösztönözte a lakosságot, hogy először a nélkülözhetőbb dolgokra (szórakozásra, iparcikkekre és ruházatra, később a fűtésre) fordított kiadásokat csökkentse. Jó példa erre, hogy a nagy áremelés után, 1952 elején a KSH-felmérésben szereplő családok ruházatkódásra fordított kiadásainak aránya 18-ról 8% körüli értékre esett vissza.¹⁰³⁹ Szinte törvényszerű, hogy amikor 1956–1957 fordulóján számottevően nőttek a reálbérek és egyidejűleg javult az árukínálat is, elsősorban az ún. vegyes iparcikkek vásárlása ugrott meg, mert az évek során ezen a téren keletkezett a legnagyobb lemaradás: 1957-ben országosan 72%-kal több iparcikk fogyott, mint négy évvel korábban, 1953-ban.¹⁰⁴⁰

(Az élelmiszerfogyasztás) 1951 első háromnegyed évében a vizsgált 10 budapesti munkáscsalád élelmiszerfogyasztásának összetétele és mennyisége, ha színvonalasnak nem is, de – más munkásrétegekkel összehasonlítva – elfogadhatónak mondható. A legfontosabb táplálékok, amelyeket nagy mennyiségben fogyasztottak a liszt, a kenyér, a burgonya, a zsiradékok (főleg sertészsír) és a hús voltak, amelyek révén a szükséges kalóriamennyiséghez hozzájutottak. Táplálkozásuk azonban már akkor sem volt változatos, különösen a zöldség- és a gyümölcsfogyasztás mennyisége maradt el a kívánatos mögött. A helyzet 1951 végétől romlott, annak ellenére, hogy az élelmiszerfogyasztás aránya az összefogyasztáson belül 1952 januárjában már elérte az 55,7%-ot. 1952 elején, amikor a KSH korábban a felmért 10 család közül 9-ben megismételte a felvételt,¹⁰⁴¹ néhány fontos élelmiszer családonkénti átlagos havi fogyasztása a következőképpen alakult:¹⁰⁴²

– liszt:	7,08 kg
– kenyér:	31,24 kg
– hús:	6,12 kg
– zsír:	2,9 kg
– tojás:	25,8 db
– tej:	15,0 l
– burgonya:	12,57 kg

¹⁰³⁸ Nem egészen 200 Ft-ot családonként.

¹⁰³⁹ Kilenc – az első felmérésben is szereplő – család adatai, egy valamivel később megismételt felvétel alkalmával. A 10. család újabb adatfelvételére ismeretlen okból nem került sor. (A családtagok összesített száma az előző felvétel időpontjához képest 2 fővel csökkent.)

¹⁰⁴⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/33. ő. e. A munkásosztály ellátási helyzete. 1958. júl. 10.

¹⁰⁴¹ A kilenc családhoz ekkor együttesen 29-en tartoztak, az átlagos családnagyság tehát 3,22 fő volt. A keresők és eltartottak szerinti összetétel tovább távolodott az országos átlagtól – még kedvezőbb lett annál –, mert az arány 14:15-re módosult.

¹⁰⁴² MOL-M-KS-276. f. 116/K. e. 7. ő. e. KSH Népesedésszisztiikai főosztály. Az „Összefoglalás” és 9 tábla adatai.

1951-hez képest tehát az értéktelenebb élelmiszerek, a liszt, a kenyér és a zsír fogyasztása tovább nőtt, ellenben csökkent a húsé, a tojásé, a burgonyáé, a tejé és a gyümölcsöké. Mindenestre, ha a családok átlagos nagysága (3,22 fő) helyett családonként három ún. fogyasztási egységgel¹⁰⁴³ számolunk (a 15 eltartottból hét 14 éven aluli gyermek volt, akik kevesebbet fogyasztottak egy felnőtténél), a fejenként és naponként jutó 35 dkg kenyér még elfogadható mennyiségnek mondható. A napi, fejenkénti 6–7 dkg hús azonban már semmiképpen, különös tekintettel arra, hogy: 1. egyetlen családtag sem étkezett házon kívül, vagyis az adatok a teljes elfogyasztott élelmiszer-mennyiséget tartalmazzák, 2. a húsfogyasztás adatában minden húsféleség, tehát az ún. töltelékáru is szerepel, nem csak a tökehús. Ami azt valószínűsíti, hogy főtt ételként hetente legfeljebb egy-három alkalommal fogyaszthattak húst. (Azokban az években volt „divat” a „hamishúsleves” és a „hamis-gulyásleves” főzni, amelyeket pontosan olyan módon készítettek el, mintha lett volna bennük hús – csak éppen nem volt). Reggelire és vacsorára gyakran ettek szalonnát, párizsit és lókolbászt. Konzervet egyáltalán nem vásároltak, és nem jártak étterembe sem. Az 1956 előtti években déli gyümölcsöt, egyes fűszereket, valódi kakaót és babkávét („gyarmatárut”) egyáltalán nem forgalmazott a kereskedelem, azokat tehát nem is vásárolhatták; teafüvet igen, de a 9 család átlagban mindössze havi 1,1 Ft-ot költött erre (egy család vásárolt 10 Ft értékben). Ami még ezeknél is feltűnőbb: 2 hónap alatt (1951. december és 1952. január) egyáltalán nem vettek édesipari termékeket, annak ellenére, hogy a 29 családtag között hét gyermek is volt. Édességnek valószínűleg maradt a lekváros kenyér, vagy a népnyelv által Sztálin szalonnának¹⁰⁴⁴ nevezett vegyes gyümölcsíz, esetleg tojás sárgája cukorral kikeverve. Igen figyelemre méltó, hogy a kilenc család kiadásai között viszonylag szerény összeggel szerepeltek az italok, hiszen havonta családonként átlag 44 Ft-ot adtak ki arra, az átlagos fogyasztás 3 liter/hó volt. (Az előző felvétel idején, 1951 végén még havi 4 litert fogyasztottak, ami arra enged következtetni, hogy az áremelések után ezen téren is takarékoskodtak, pontosabban nem növelték kiadásait az áremeléssel arányosan, inkább az elfogyasztott mennyiséget csökkentették).

E családok ötvenes évek eleji élelmiszerfogyasztásának színvonala két szempontból is alatta maradt az ipari munkások II. világháború előtti átlagának. 1936-ban a Statisztikai Hivatal a hús- és a tejfogyasztás terén egy négytagú (= 3,3 fogyasztási egységből álló) család létminimumát az 1952-esnél magasabban állapította meg: akkor például havi 15 kg hús és 30 liter tej elfogyasztását tekintették a minimálisan elégséges fogyasztási szintnek.¹⁰⁴⁵ A fent közölt 1952-es élelmiszerfogyasztási adatokat ugyancsak 3,3-es fogyasztási egységre számítva át, vagyis 10%-kal növelve a KSH 1952-es felvételében szereplő mennyiségeket, azt találjuk, hogy ténylegesen havonta mintegy 7 kilogramm húst és 16,5 liter tejet vásároltak, az 1936-os felfogás szerinti minimálisan szükséges mennyiségeknek csak körülbelül a felét.¹⁰⁴⁶ Ezzel szemben

¹⁰⁴³ Nemzetközileg használt számítási mód a családok fogyasztásának megállapítására, amely egy felnőtt férfit tekint egy fogyasztási egységnek.

¹⁰⁴⁴ Ez a készítmény már 1945 előtt is ismert volt, akkor Hitler szalonnának csúfolta a népnyelv.

¹⁰⁴⁵ MOL-M-KS-276. f. 66/36. ő. e. Tájékoztató a munkások... létminimumának alakulásáról. 1956. júl. 23.

¹⁰⁴⁶ Az 1956. nyarán készült létminimum-számítás egy négytagú család esetében havi 7,9 kg hús és 24 liter tej fogyasztását tekintette minimális szükségletnek.

1936-ban lisztből kisebb mennyiség fogyasztásával számoltak, mint amennyit az ötvenes évek első felében ténylegesen elfogyasztottak, hiszen ekkor fő táplálékká léptek elő a lisztből származó ételek, a kenyeret is beleértve.¹⁰⁴⁷ A másik szempont pedig az, hogy a harmincas évek derekán valamivel változatosabban lehetett táplálkozni, mert a kereskedelem importból beszerzett olyan árukat is, amelyeket – „devizatakarékosság” miatt – az ötvenes évek első felében nem.

(A bérből és fizetésből élők fogyasztása 1956-ban) Az ipari munkások nagy többsége a bemutatott 10, illetve 9 családnál rosszabbul élt. Az ő fogyasztásuk színvonaláról részletekbe menően tájékoztat egy 1956 tavaszán készített, reprezentatív adatfelvétel, amely a bérből és fizetésből élők életszínvonalát a létminimum tükrében vizsgálta.¹⁰⁴⁸ A SZOT Közgazdasági Osztálya által jegyzett, végleges formájában 1956 nyarára befejezett, szigorúan bizalmas jelentés az alacsonyabb jövedelmű társadalmi csoportok, elsősorban az ipari munkások helyzetének bemutatására koncentrált. Célja annak tisztázása volt, mi is tekinthető az ötvenes évek közepén létminimumnak, majd annak ismeretében megállapítani: hányan élnek annak szintje alatt, és hányan felette? A dolgozat egyik legfontosabb megállapításának az tekinthető, hogy Magyarországon az ötvenes évek közepén a bérből és fizetésből élő emberek 40%-a a létminimum szintje alatt élt.¹⁰⁴⁹

(A létminimum) Az elemzés készítői azt állapították meg, hogy 1955-ben egy felnőtt ember minimális havi szükségletének fedezésére 580 Ft szükséges. Ebből következően egy háromtagú, két felnőttből és egy kiskorú gyermekből álló, 2,5 fogyasztási egységet képező családnak havonta 1450 Ft, egy négytagú, két felnőttből és két gyermekből álló, 3,3 fogyasztási egységet¹⁰⁵⁰ képező családnak pedig valamivel több mint 1900 Ft jövedelemre volt szüksége a létminimum eléréséhez. A szükségletek kiszámításakor feltételezték, hogy a családok rendelkeznek minden alapvető, tartós fogyasztási cikkel, amely szükséges ahhoz, hogy egy család elérje a létminimumot (bútor, konyhafelszerelés, kályha, tűzhely és ruházat), azokat legfeljebb cserélni, felújítani, szinten tartani kell. A létminimum kiszámításakor ennek az adott szintnek az „egyszerű újratermeléséből” indultak ki tehát, noha látták, hogy új család alapítása esetén mindez nem volt elég, hiszen az új családoknak egyszeri, nagyobb összegű beruházásokra is szükségük lett volna.

Az SZOT Közgazdasági Osztálya munkatársai 103 árucikk és cikkszoport (pl. zöldségfélék, felsőruházat stb.) fogyasztását vizsgálták részletekbe menően. Az élelmiszerfogyasztás terén létminimumnak azt tekintették, ha egy felnőtt ember napi táplálékának kalória-értéke elérte a 2825 egységet, ami soknak semmiképpen sem mondható.¹⁰⁵¹ Úgy ítélték meg, hogy egy felnőtt ember táplálkozása már akkor is megfelel a minimális követelményeknek, ha az említett kalóriaérték túlnyomó részét szénhidrátokból és zsírokból biztosítja, és csak egy kis részét húsfeleségekből.¹⁰⁵² Az, aki az ötvenes évek köze-

¹⁰⁴⁷ MOL-M-KS-276. f. 66/36. ő. e. Tájékoztató a munkások... létminimumának alakulásáról. 1956. júl. 23.

¹⁰⁴⁸ MOL-M-KS-276. f. 66/36. ő. e. Tájékoztató a munkások... létminimumának alakulásáról. 1956. júl. 23.

¹⁰⁴⁹ U. o. – A családok számát tekintve mintegy 33–34%-uk élt ilyen alacsony szinten, mert a szegénység a népes családokat jellemezte elsősorban.

¹⁰⁵⁰ Valószínűleg egy nagyobb, 14 év körüli és egy kisebb, 10 év alatti gyermekkel számoltak, ebből adódott a 3,3 fogyasztási egység a négytagú család esetében.

¹⁰⁵¹ Ez a mennyiség 437 g szénhidrát, 93 g összfehérje, 72 g zsír elfogyasztását feltételezte.

¹⁰⁵² Szénhidrátból 63, zsírokból 23, együttesen tehát 86%-ot, húsból 14%-ot.

pén éppen a létminimum szintjén tudott táplálkozni sok kenyeret és még több krump-
lit evett, előbbiből naponta egy 1 kg-os vekni harmadát, utóbbiból napi $\frac{1}{4}$ kilót. Ezzel
szemben kevés, napi 7–8 dekagramm húst és húsfélét fogyasztott, és még kevesebb friss
zöldséget és gyümölcsöt.¹⁰⁵³ Bizonyos élelmiszerféléseket (kávé, tea, déligyümölcs, to-
vábbá gomba, tejtermék, baromfihús és húskészítmények) egyáltalán nem is vettek szá-
mításba a minimálisan elégséges táplálkozás kiszámításánál, „jóllehet... ezek is fontos
kiegészítói (lennének – B. Gy.) az élelmiszerfogyasztásnak” – tették hozzá.

A ruházkodás terén a létminimum eléréséhez elegendőnek tartották a legszüksé-
gesebb holmik vásárlását. Az elhasználódás tekintetében pedig a „lehető leghosszabb”
kihordási időt feltételezték. Számos az „idényszerű ruházkodáshoz” szükséges áru,
például „jobb minőségű ruhák, cipők, ballonkabát, szövetfélék” fogyasztását nem vet-
ték figyelembe, mert vagy túlságosan drágák voltak, vagy nem is forgalmazta azokat a
kereskedelem. Milyen ruhatárral kellett rendelkeznie valakinek ahhoz, hogy a kora-
beli normák szerint elérhesse a létminimumot? Férfiak és nők esetében egyaránt 1–1
télikabát, 2–2 szövetből készült felsőruha, 1–1 pulóver, váltás fehérnemű, és néhány
kiegészítő ruhadarab már elég volt a létminimum eléréséhez.

A lakberendezés és az egészségápolás terén csak minimális fogyasztással számoltak,
a fűtés mércéjét viszont magasabbra helyezték: egy háromtagú család számára legalább
évi 36 q szén és 10 q fa, egy négytagúnak pedig évi 45 q szén és 15 q fa fűtőanyag fel-
használását látták szükségesnek. Ezzel a mennyiséggel biztosítani lehet, hogy a gyer-
mekek számára legyen egy fűtött helyiség és a családnak naponta meleg étel – hang-
súlyozták. Megjegyezzük, hogy az országban azokban az években még a hagyományos
tüzelési mód volt az uralkodó, a távfűtés és a gázfűtés nagyarányú előretörése a később
kezdődött meg. Még az 1960 körül épült tömbházak nagyobb részét is hagyományos
kályhás fűtéssel tervezték. A villanyáram-fogyasztás tekintetében mindössze havi 15
kW-ban jelölték meg a fogyasztás minimálisan szükséges szintjét, ami mai szemmel
már nagyon alacsonynak tűnik, de az ötvenes évek derekán a háztartások még kevés
elektromos energiával működő eszközzel rendelkeztek (lényegében nem használtak
elektromos hűtőt,¹⁰⁵⁴ porszívót, TV-t, az akkori rádiókészülékek pedig annak ellenére
sem fogyasztottak sokat, hogy „lámpásak” voltak); áramot elsősorban a világítás igé-
nyelt. Egyetlen terület volt, ahol – megítélésünk szerint – túlságosan magasan húzták
meg a határt, s ez a művelődés volt. Egy munkáscsaládtól saját igényeihez mérten
sem, az ötvenes évtizedre jellemző nehézségek közepette pedig különösen nem le-
hetett elvárni, hogy évente minimum kétszer menjen színházba és háromhetenként
moziba – a létminimum eléréséhez ugyanis ezt a kritériumot állították fel. Még akkor
sem, ha a színház- (átlag 12 Ft) és a mozijegyek (átlag 3 Ft) egyaránt olcsók voltak.
Abban viszont igazuk volt, hogy a művelődésre fordítandó kiadások nagyobb részét a
gyermekek iskoláztatási költségeire szánták, mert bár a tanszerek, az írószerek szintén

¹⁰⁵³ A számítások szerint így alakult volna egy felnőtt férfi havi élelmiszerfogyasztása: kenyér: 11,5 kg; liszt: 3,6 kg; tésztanemű: 0,8 kg; cukor: 1,9 kg; hús: 2,4 kg; zsír: 1,5 kg; tojás: 8 db; tej: 7,2 l; vaj: 0,06 kg; burgonya: 8,0 kg; főzelékfélék: 5,2 kg; gyümölcs: 2,0 kg; hüvelyes: 0,8 kg és cukorka: 0,04 kg.

¹⁰⁵⁴ A nagyobb városokban, elsősorban Budapesten a családok egy része jégszekrényt használt, amihez előre lefagyasztott és a „jeges” által stráfkocsin házhoz szállított jégtömböket használtak. A jégszekrények nem voltak széles körben elterjedve, és messze nem voltak egyenértékűek a modern hűtőkkel.

olcsók voltak, sok kicsi sokra megy alapon azért a művelődési kiadásoknak jó része erre ment el egy kétgyermekes család esetében.

1955-ben a minisztériumi iparban dolgozó munkások havi átlagbére 1164 Ft volt. Ez 280, illetve 735 Ft-tal maradt el attól, ami a három-, illetve a négytagú családok létminimumának biztosításához szükséges volt. „Egy kereső abban az esetben tud gondoskodni (két felnőttből és egy gyermekből álló – B. Gy.) családjáról, hogyha keresete 1500 Ft körül van, az ilyen összeget keresők száma azonban meglehetősen csekély, az 1955. évi adatok szerint az összes munkások és alkalmazottak 15,7%-a, 300 000 dolgozó keresete haladta meg az 1500 forintot”. A családok túlnyomó többsége, különösen a négy- és többtagúak tehát csak akkor érhettek el a létminimumot, ha egynél több keresővel rendelkeztek. Véleményünk szerint ez a körülmény játszotta a legfontosabb szerepet abban, hogy korszakunk egészében nagyon gyorsan nőtt a nő munkavállalók száma, s ennek megfelelően a kétkeresős családmódel is gyors ütemben hódított tért.

(A fogyasztás színvonala jövedelmi csoportonként) Az ötvenes évek első felében a közepes jövedelmű családok átlagos fogyasztási szintje csak kevéssel volt a létminimum szintje felett. Ha a bérből és fizetésből élők népes társadalmi csoportját az egy főre eső havi jövedelem alapján öt kategóriába soroljuk, és pedig a havi 500 Ft/fő alatti, az 501–700, a 701–900, a 901–1100 közötti és az 1100 Ft feletti jövedelemmel rendelkező családokra, az egyes csoportokba tartozó népesség száma alapján sajátos megoszlást tapasztalunk. A legtöbben a két alsó csoportba tartoztak (együttesen 56%), a közepes jövedelmű (701–900 Ft/fő/hó) családokban élők száma az átlag körül alakult (22%). A jövedelmi szempontból legjobb helyzetű két csoportba (901–1100 Ft közötti és 1100 Ft feletti egy főre eső havi jövedelemmel) együttesen tartoztak annyian (22%), mint a közepes jövedelműbe, következésképpen messze kevesebben, mint az alsó kettőbe. A bérből és fizetésből élő népességnek az egyes jövedelmi kategóriák közötti aránytalan megoszlása egyszerre hívja fel a figyelmünket arra, hogy az átlagnál több család tartozott a szerény jövedelműek közé, és arra is, hogy ezek a családok az átlagosnál népesebbek voltak, sok eltartott élt bennük. Az is látható továbbá, hogy a létminimum szintje (580 Ft havi jövedelem felnőtt családtagnonként) a mérsékelt szegénynek nevezhető, 501–700 Ft közötti jövedelemmel rendelkező csoporton belül húzódt.

Az egyes jövedelmi kategóriák között az élelmiszerfogyasztás terén volt viszonylag a legkisebb különbség, és egyben egyedül itt maradt 40% alatt a létminimumnál kevesebbet fogyasztók aránya. (Csak emlékeztetünk rá, hogy a teljes fogyasztást tekintve a létminimum alatt élők aránya éppen 40% volt.) Az olcsóbb élelmiszerekből, kenyérből, lisztből például azonos mennyiséget vásároltak a magas, a közepes és az alacsony jövedelműek.¹⁰⁵⁵ A drágább, állati eredetű élelmiszerek fogyasztása terén viszont már komoly különbségek voltak az egyes jövedelmi csoportok között. A teljes bérből és fizetésből élő népesség közel harmadát magában foglaló, legszegényebb csoport például nemhogy nem érte el a létminimumot, de annak csak a felét, kétharmadát fogyaszthatta húsból, vajból és tojásból.¹⁰⁵⁶ Hús fogyasztás tekintetében a „mérsékelt

¹⁰⁵⁵ Kenyérből a legmagasabb és a közepes jövedelmű csoport pontosan a létminimumnak megfelelő mennyiséget fogyasztott, a 901–1100 Ft közötti jövedelemmel rendelkező családok annak 98,9%-át, a két leggyengébb jövedelmű csoport pedig egyaránt 97,9%-át. A különbségek tehát elhanyagolhatók.

¹⁰⁵⁶ Húsból 1,3 kg, zsiradékból 0,8 kg, cukorból 1,5 kg, tojásból 6 db tejből 5,6 liter vajból 3 dkg volt a havi átlagos fogyasztás ebben a rétegben.

szegénynek” nevezhető 501–700 Ft közötti fejenkénti jövedelemmel rendelkező csoport is csak a havi 2,4 kg-ban megállapított létminimum 95%-át tudta megvásárolni. A közepes jövedelmű családok viszont e három élelmiszer (hús, vaj, tojás) mindegyikéből többet tudtak vásárolni a létminimumnál. A felső jövedelmi kategóriákba tartozó családok helyzete természetesen még ennél is jobb volt, ami elsősorban a vaj vásárlásán érződött, mert abból a létminimum több mint kétszeresét ették meg egy hónapban.

Az ipari munkások ruházkodásának színvonala elmaradt az élelmiszerfogyasztásé mögött. 1955–1956-ban Magyarországon csak minden második bérből és fizetésből élő ember ruházkodásának színvonala szárnyalta túl az igen alacsonyan megállapított létminimumot. Az egyes jövedelmi kategóriák között pedig jóval nagyobb különbségek alakultak ki ezen a téren, mint az élelmiszerfogyasztásban. A legalacsonyabb jövedelmű családok a ruházkodási létminimum (havi 88 Ft/fő) felét sem (39 Ft-ot) költötték ruhavásárlásra. Ezzel szemben a legjobb helyzetűek a kétszeresénél is többet (199-Ft-ot). Sok munkáscsalád ruházkodása volt kifejezetten rossz azokban az években. A „munkások 13,3%-ának nincs télikabátja, közel felének kettőnél kevesebb [a] szövetöltönye, a nők egyharmadának csak egy vagy még ennyi szövetruhája sincs, (...) a férfi ruházati cikkek közel fele, a női szövetruha 40%-a, a télikabátok 65%-a 1953 előtti beszerzésűek – tehát elhasználódási fokuk szükségessé teszi pótlásukat –, [megállapítható tehát, hogy] a ruházkodás rendkívül kedvezőtlen” – összegezte véleményét 1956 nyarán a SZOT Közgazdasági Osztálya. A hosszabb kihordási idejű darabok jelentős részét 1945 előtt, jobb esetben az 1940-es évek végén vásárolták, ezért gyakori volt a foltozott, a stoppolt, vagy éppen a kifordítva újravarrt ruhanemű és a megtalpalt-megsarkalt cipő. A szegény családoknál a ruházkodásra szánt összeg nagy részét a gyermekekre költötték; a felnőttek, különösen az anyák alig vettek maguknak valamit. Ezzel szemben a munkásság jövedelmi szempontból felső rétegéhez tartozó családok megfelelően ruházkodtak. Bár a kiskereskedelmi kínálat szűkös volt, kellő kitartással, leleménnyel és kompromisszumkészséggel a minimálisan szükséges ruháznál többet is biztosítani tudtak maguknak: hideg időben hosszú télikabátot, váltás szövetruhát és egyéb felsőruhá(ka)t, fejenként több darab fehérneműt (a létminimum eléréséhez elegendőnek tartottak fajtánként 2 darabot, azaz egy váltást). A jobb helyzetű munkások öltözködését a kiskereskedelmi árukínálat szűkössége mellett 1956-ig erősen befolyásolta az öltözködés egységesítésére irányuló központi törekvés, amelyet ideológiailag úgy indokoltak, hogy a társadalmi különbségeknek az öltözködés terén is el kell tűnniük. (A gyakorlatban persze a választékhiány is hozzájárult, mert a kisipari ruhagyártást szinte teljesen kizorító konfekcióipar kínálata szegényes volt). A ruházkodás 1956-ig előtti egyenlősítő eszményeit a munkásoknak ez a felső rétege nem vette szívesen, hiszen már 1945 előtt is arra törekedett, hogy „polgáriasabb” öltözködésével megkülönböztesse magát a többi munkásrétegtől.¹⁰⁵⁷ Érdekességként jegyezzük meg, hogy az utókor tudatában szinte fogalomná vált lódenkabátot azok a munkások sem kedvelték, akiknek lett volna rá pénzük (mert egyébként nem tartozott az olcsó holmik közé), lehetőleg másféle felsőruhát viseltek. Széles körben terjedt el viszont, főleg az alsó munkásság körében a gumírozott vászonból készült, béleletlen „viharkabát”, amely igen silány, de olcsó ruhadarab volt, s amíg el nem hasadt – amire egyébként

¹⁰⁵⁷ Valuch Tibor: A lódentől a miniszoknyáig. Az öltözködés és a divat Magyarországon az ötvenes és a hatvanas években. Évkönyv 2002. *Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet. 59. o.

hajlamos volt –, védett az esőtől és a szélről. Az már más kérdés, hogy – nem rendelkezvén télikabáttal – sokan télen is ezt hordták, mert akkor alkalmatlan viselet volt: a hideg ellen alig védett. A munkások egy kisebb része munkaruhában járt dolgozni, s persze úgy is tért haza. Aki utcai viseletben ment munkába, az sem az utolsó divatot követte, nem is telt volna rá, de mentalistásuktól is távol állt, ahogy mondták: dolgozni jártak és nem divatbemutatóra. A fiatal munkások szabadidejükben persze igyekeztek követni a divatot anyagi lehetőségeikhez mérten és ízlésük szerint. Korszakunk végén a munkásfiatalok más foglalkozású kortársaikhoz hasonlóan szívesen viseltek farmert, ha képesek voltak hozzájutni, hiszen az állami kereskedelem a hatvanas évek közepéig nem árulta ezt a világszerte viselt portékát. A nők többsége a magas árak és a gyenge minőség miatt elégedetlen volt a konfekcióipar termékeivel; a ruhák ráadásul a divatot sem követték.¹⁰⁵⁸ Ünnepi alkalmakkor korszakunkban még a sötét (fekete vagy sötétkék) öltöny, a fehér ing és nyakkendő volt úgyszólván kötelező (a munkások többségének is volt egy öltözete belőle), a nőknek sötét kosztüm és fehér blúz.

A jobb és a rosszabb helyzetű munkáscsaládok között a lakberendezési cikkek és az ún. vegyes iparcikkek vásárlása terén alakultak a legnagyobb különbségek.¹⁰⁵⁹ A legnehezebb helyzetben levő családok hosszú években át alig vásároltak ilyen árukat, ezzel szemben a legfelső jövedelmi kategóriába tartozó munkáscsaládok, az alsó kategóriák kiadásainak 8–10-szeresét fordíthatták ilyen célra. 1956 előtt egyedül ez, az összes családnak csupán valamivel több, mint tizedrészét képező réteg volt képes új bútort és költségesebb iparcikkeket vásárolni. (Lásd alább!)

(A szegénység) A munkások és általában a bérből és fizetésből élők közötti jövedelmi különbségek csökkenése ugyan megakadályozta, hogy a legszegényebb rétegek körében tartós, tömeges elhalálozást maga után vonó nyomor alakuljon ki, a szegénység azonban annál szélesebb rétegeket, 1950–1956 között a magyar társadalom mintegy felét érintette.¹⁰⁶⁰ Abban, hogy egy társadalomban létezik szegénység – ha sajnálatos is – nincsen semmi különleges. Az ún. relatív szegénység¹⁰⁶¹ például a legtehetősebb társadalmakban is jelen van, hiszen ez a fogalom viszonylagos, a társadalom alsó vagy legalsó rétegeit viszonyítja a felettük elhelyezkedőkhöz, márpedig minden tagolt társadalomban léteznek alsó rétegek (is). Más a helyzet akkor, ha a szegénységet úgy értelmezzük, hogy fogyasztási normákat állítunk fel, ahogyan az 1956-os elemzés készítői tették. Elméletileg ugyanis elképzelhető olyan társadalom, amelyben mindenki a még éppen elfogadható fogyasztási szint felett él (a gyakorlatban azonban ezt is lehetetlennek tartjuk).

¹⁰⁵⁸ A kor divatjának történetére ld.: F. Dózsa Katalin: Magyar divattörténet 1945–1949. I–II. *História*, 1991. 4. és 5–6. sz.

¹⁰⁵⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/21. ő. e. Tájékoztató. 1957. aug. 7.

¹⁰⁶⁰ A szegénység létét szocialista rendszerben tagadták, csak a rendszer történetének utolsó szakaszában lehetett a társadalom alsó rétegeinek helyzetéről beszélni és írni, de magát a kifejezést akkor is különböző eufemizmusokkal kellett helyettesíteni. Ilyen volt például „halmozottan hátrányos helyzetű rétegek” kifejezés és társai. Vö.: Böhm Antal (ism.): A többszörösen hátrányos helyzetű rétegek. *Szociológia*, 1981. 3–4. sz. – A szegénységkutatás egykori nehézségeire ld.: Benda Gyula: A KSH társadalomstatistikai főosztályán folytatott szegénységvizsgálatról – 1975–1979. *Esély*, 1991. 4. sz. 3–12. o.

¹⁰⁶¹ A szegénység elvi, elméleti kérdéseire ld.: Andorka Rudolf: Szegénység Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 1989. 12. sz. és U. ő.: Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó. Budapest, 1997. 119–149. o. (Bibliográfiával)

Amennyiben ez az „abszolút” szegénységnek nevezhető állapot nagy tömegeket sújt, akkor az adott társadalom helyzete problematikusnak nevezhető. Véleményünk szerint ilyen helyzetben volt a magyar társadalom az 1950-es évtized első felében, sőt kisebb mértékben még vége felé is. Igaz, a szegénységben élő emberek nagy része nem rekedt kívül a dolgozó társadalmon, mint egyes latin-amerikai vagy ázsiai országokban történt; ha egyes munkásrétegek a szocialista rendszerben is munka nélkül maradtak bizonyos időszakokban, ez az állapot a túlnyomó többség esetében nem vált visszafordíthatatlanná. Ez a szegénység tehát a dolgozó társadalom bizonyos köreire volt jellemző, és elsősorban az életszínvonal általános, az emberek nagy részét sújtó csökkenésével hozható összefüggésbe. Legfőbb jellemzőjének tömegességét tartjuk, hiszen – mint említettük – az egész magyar társadalom közel fele élt szegénységben. (1957 táján a parasztság átlagos életszínvonala csak kétharmada volt a bérből és fizetésből élőkének, azokénak, akiknek 40%-a élt a létminimum szintje alatt).¹⁰⁶² A dolgozó társadalom szegénységének egyes példáit hosszan sorolhatnánk: tudunk olyan fiatal szakmunkásról, akinek hosszú időn át egyetlen tápláléka az Ózd környékén szedett vadkörte volt,¹⁰⁶³ és olyan középkorú, a budapesti Játékkártya Gyárban dolgozó társáról, akinek tartósan zöldpaprikán kellett élnie.¹⁰⁶⁴ (És még az is elképzelhető, hogy a zöldpaprikát sem vásárolta, hanem csak egyszerűen felszedte valamelyik paprikaföldön.) A legszegényebb munkásrétegek és a társadalomból, a rendszeres munkavégzésből kiszorult városi proletárok (mert azért ilyenek is voltak, ha nem is nagy tömegben) között olykor nem is volt olyan nagy a távolság. Egy a város szociális problémáiról készített jelentés például azt állapította meg, hogy 1956. februárjában Miskolcnak, az ország második legjelentősebb iparvárosának a „főbb útvonalaiban, a piactereken, különösen heti piaci napok alkalmával koldulók láthatók”.¹⁰⁶⁵ A jelentésben foglaltak súlyát növeli, hogy a koldulás egy 1955-ban hozott jogszabály¹⁰⁶⁶ szerint bűncselekménynek minősült Magyarországon, tehát hatóságilag üldözhető volt, vagyis aki ennek ellenére is megkockáztatta a koldulást, az az ember nagyon rossz helyzetben kellett legyen. Olyanban, amelyben már nincs vesztenivaló. Ugyanez a forrás tudósít arról, hogy a városban „elszaporodott az utcán, a színházak, a filmszínházak [környékén – B. Gy.] és [a] vendéglátó üzemekben kéregető gyerekek száma...” is.¹⁰⁶⁷

Az egyedi eseteken túl, tömegmérétekből a 400 Ft egy főre eső havi jövedelmi szint alatti rétegek helyzete volt a legproblematisabb. Az 1950-es évek közepén a nem mezőgazdasági népességen belül a létminimum alatt¹⁰⁶⁸ élők kétharmada, 1,2 millió ember ebbe, a nyomor szintjén élő csoportba tartozott, átlagosan mindössze 318 Ft-os családtagonkénti havi jövedelemmel.¹⁰⁶⁹ Erről akkor is, később is mélyen hallgattak. Ugyanakkor a szegénység nem öltött olyan tragikus méreteket, mint egyes szocialista

¹⁰⁶² MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ő. e. Feljegyzés. 1959. ápr. 25. – Az OT Pénzügyi Főosztálya még azt is hangsúlyozta, hogy a bérből és fizetésből élők és a parasztság közötti különbség az 1957-et közvetlenül megelőző években fokozatosan növekedett.

¹⁰⁶³ Munkások Magyarországon I. m. 335. o.

¹⁰⁶⁴ MOL-M-Bp. 95. f. 122. ő. e. Feljegyzés. 1951. szept. 27.

¹⁰⁶⁵ SZKL (PIL) 1. f. SZOT Elnökségi Iroda. Levelezés 1956. 14. dosszié. „Miskolc város lakossága szociális ellátottságának megvizsgálása.” 1956. febr. 25.

¹⁰⁶⁶ 1955. évi 17. tvr.

¹⁰⁶⁷ SZKL (PIL) 1. f. SZOT Elnökségi Iroda. Levelezés 1956. 14. dosszié. „Miskolc város lakossága szociális ellátottságának megvizsgálása.” 1956. febr. 25.

¹⁰⁶⁸ 580 Ft egy főre eső havi jövedelem alatt.

¹⁰⁶⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/21. ő. e. Tájékoztató. 1957. aug. 7.

országokban. Ismert tény, hogy a Szovjetunióban a harmincas években és a II. világháborút követő néhány évben, illetve Kínában a „nagy ugrás” és a „kommuna-mozgalom” időszakban hatalmas éhínség tört ki, milliók halálát okozva. Magyarországon bár volt tömeges éhezés, sőt éhhalál is előfordult, de nem vált ilyen tömegessé, nem követelte százezrek életét.

Mindenestre a tűréshatáron is átlépő tömeges szegénység, kiegészülve más jellegű próbatételekkel, megrázkódtatásokkal, hozzájárult a magyar társadalom általános állapotának leromlásához, a belső feszültségek felhalmozódásához az ötvenes években.

(A munkástanácsok az életszínvonalról) Noha az 1956-os munkástanácsok elsősorban általános politikai kérdésekkel, illetve az üzemek belső életével foglalkoztak, időnként természetesen az alacsony életszínvonal miatti elégedetlenségüket is kifejezésre juttatták. Ennek illusztrálására idézhetjük két fővárosi nagyüzem munkástanácsának megállapításait: a Kőbányai Sör- és Malátagyár munkástanácsának egyik november eleji ülésén elkeseredetten mondta például az egyik felszólaló, hogy „nekünk mindig a munka jutott, és a disznónak a körme”.¹⁰⁷⁰ A Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsának egyik december közepi, a Kádár kormánnyal szemben egyébként már inkább békülékeny felhívása pedig arra mutat rá, hogy „sok-sok szaktársunk sufniban és mosókonyhában lelt otthonra, és a fizetés előtt nem volt riika a lómészárszék előtt álldogáló asszonyok tömege. Ez volt, mindnyájan emlékszünk rá”.¹⁰⁷¹ Az életkörülmények megváltoztatására irányuló javaslataik (amelyek olykor csak rövid megjegyzések voltak) elsősorban a legszegényebb rétegek helyzetének javítását célozták, hogy a legalacsonyabb jövedelmű munkások számára is biztosított legyen a létminimum, amit többnyire 800 Ft-os havi fizetésben, mint minimálbérben jelöltek meg.¹⁰⁷² Az ennél alacsonyabb béreket több munkástanács is 15, a 801–1500 Ft közöttieket 10%-kal akarta felemelni.¹⁰⁷³ Emellett határozott törekvésük volt a bérkülönbségek csökkentése is, elsősorban a magasnak vélt fizetések csökkentésével, illetve felső bérhatár megállapításával, ami persze főleg a vezető réteget és nem a munkásokat érintette volna. A Ganz Gyárban például azzal a javaslattal éltek, hogy az alapfizetések alsó határa 800, a felső 3500 Ft legyen.¹⁰⁷⁴ A Magyar Optikai Művek (MOM) munkástanácsa pedig elvként is kimondta, hogy a béreket „szociális szempontokat szem előtt tartva” állapítja meg. A szociális szempontok figyelembe vétele és általában az erős egyenlősítő törekvés a bérezés terén igen jellegzetes illúziójuk volt a munkástanácsoknak.¹⁰⁷⁵ Az életkörülmények megjavításra irányuló konkrét javaslatok között leggyakoribbak a lakáshellyel voltak kapcsolatosak: épüljön több lakás, és az üzemek demokratikusan oszthassák el azokat, csökkentsék a magas lakbéreket stb. (A lakberek legfeljebb egyes fizetésekhez képest tűnhettek magasnak, más kiadások-

¹⁰⁷⁰ PIL 290. f. 1/52. ő. e. A Kőbányai Sör- és Malátagyár munkástanácsa 1956. nov. 2-i ülése.

¹⁰⁷¹ PIL 290. f. 1/43. ő. e. A Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsának felhívása. D. n. – A konciliáns álláspont elsősorban aktuálpolitikai kérdésekben jutott kifejezésre, azt javasolva például, hogy „Adjunk időt a kormánynak”. Sőt, még a Kádár kormány „erős kéz politikájával” kapcsolatos helyeslés is felbukkan a felhívásban.

¹⁰⁷² PIL 290. f. 1/57. ő. e. A Vízvezeték és Fűtésszerelési Vállalat munkástanácsának 1956. okt. 31-i és nov. 2-i határozatai.

¹⁰⁷³ PIL 290. f. 1/45. ő. e. Műszaki Művek munkástanácsa ülése d. n. és PIL 290. f. 1/43. ő. e. a Danuvia Szerszámgépgyár munkástanácsa 1956. okt. 30-i ülése. – A Műszaki Művek Munkástanácsa 1200 Ft-os felső határt szabott volna a 10%-os emelésben részesülők számára.

¹⁰⁷⁴ PIL 290. f. 1/41. ő. e. „Forradalmi ifjúmunkás” c. röplap. 1956. okt. 29.

¹⁰⁷⁵ PIL 290. f. 1/45. ő. e. A MOM munkástanácsának beszámolója. 1956. nov. 30.

hoz képest kifejezetten alacsonyok voltak). További gyakori követelés volt a szociális biztosítás akkor még igen hézagos rendszerének fejlesztése: a nyugdíjrendszer megváltoztatása, a legalacsonyabb nyugdíjak felemelése, az 1945 előtt szerzett jogosultságok megfelelőbb elismerése; a táppénzfizetés módosítása, beleértve azt, hogy gyermeke betegsége idejére az anya fizetése 90%-át kaphassa; a családi pótlék emelése, a gyermektelenségi adó megszüntetése, és még hosszan sorolhatnánk.

(A reálbér növekedése a forradalom után) A forradalom leverése után, az erős elnyomó intézkedésekkel párhuzamosan az MSZMP vezetése komoly erőfeszítéseket tett az életszínvonal emelésére, különösen a szegénységben élők számának csökkentésére. Az előző fejezetben részletesen bemutatott béremelések, valamint a gyermektelenségi adó és a békekölcsön megszüntetése következtében 1957 első félévében jelentős mértékben – az ipari munkások esetében 15–16%-kal,¹⁰⁷⁶ más forrás szerint 20%-kal¹⁰⁷⁷ – nőtt a reáljövedelem. Ennek köszönhetően a bérből és fizetésből élők körében 1957 nyarára az előző évi 1,8 millióról 1,35 millióra, arányát tekintve 40-ről 32%-ra csökkent a létminimum alatt élő emberek száma.¹⁰⁷⁸ A reálbéremelés másik fontos következményeként javult a bérből és fizetésből élők fogyasztási szerkezete is, hiszen 1957-ben 50% alá súlylyedt az élelmiszerfogyasztás részesedése. A béremelésekkel párhuzamosan javítottak a közellátás színvonalán is, igyekeztek több fogyasztási cikket gyártani, ha ez nem is ment azonnal. Emellett akár a raktárkészletek kimerítése árán is – mint egyszeri lehetőséggel élve – javították az árukínálatot is. A munkások a társadalom többi rétegéhez hasonlóan a kínálat, különösen az iparcikkek kínálatának javulására úgy reagáltak, hogy a korábbi években félretett megtakarításaikhoz is hozzányúltak, hogy legalább részben pótolhassák azokat a ruhaneműket és iparcikkeket, amelyeket éveken át nem tudtak megvásárolni. Ennek következtében 1957-ben megugrott a bérből és fizetésből élők iparcikk vásárlása, az emelkedés 1953-as esztendőhöz képest 72%-os volt.¹⁰⁷⁹ A következő két esztendőben az életszínvonal emelkedésének üteme lelassult, de még így is gyorsnak mondható: az MNB pár esztendővel későbbi elemzése szerint 1958–1959-ben évi 7%-kal növekedett.¹⁰⁸⁰ A munkások életszínvonalának e három év (1957–1959) alatt lezajlott javulása elmozdulást eredményezett arról a fogyasztási szintről, amely az 1950-es évek első felére volt jellemző. Az ipari munkások legjobb anyagi helyzetben lévő csoportjai amellet, hogy táplálkozni is igényesebben táplálkozhattak,¹⁰⁸¹ jövedelmük növekvő há-

¹⁰⁷⁶ MOL-M-KS-288. f. 5/96. ő. e. Határozati javaslat a munkásosztály politikai, gazdasági és kulturális helyzetének megjavítására. 1958. szept. 11.

¹⁰⁷⁷ MOL-M-KS-288. 23/1959/52. ő. e. Feljegyzés. 1959. ápr. 25. (3. sz. melléklet. „A bérből és fizetésből élők jövedelmének és életkörülményeinek alakulása...” 1959. ápr. 24.)

¹⁰⁷⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/21. ő. e. Tájékoztató. 1957. szept. 17. – A szegénység által érintett családok aránya az 1956 előttihez hasonlóan 1957-ben is alatta maradt a létminimum alatt élő emberek arányának, mivel a szegénység általában a népes családokra volt jellemző. 1957 I. negyedévében a bérből és fizetésből élő családok 25,6% nem érte el a létminimum szintjét.

¹⁰⁷⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/33. ő. e. A munkásosztály ellátási helyzete. 1958. júl. 10.

¹⁰⁸⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1962/30. ő. e. A lakosság jövedelmi viszonyainak ... alakulása. 1962. június.

¹⁰⁸¹ 1959-ben növekedett „az élettani szempontból értékes, drágább élelmiszerek – hús, hentesáru, tejtermék, tojás, gyümölcs, továbbá igen nagymértékben, 28%-kal a kávé és csaknem 14%-kal az üdítő italok – fogyasztása” – állapította meg a KSH egy igen alapos, belső használatra készült elemzésében.

nyadát költhették ruházkodásra és iparcikkekre, főleg bútorzatra és az üzletekben akkor megjelenő háztartási gépekre.

(A táplálkozás az ötvenes évek végén) Érdemes újra megvizsgálni, hogy ekkor, az ötvenes évek végi, valamelyest konszolidáltabb helyzetben hogyan étkeztek a „városi” bérből és fizetésből élő emberek, közejük számítva természetesen a nagyszámú ipari munkásságot is. Ebben segítségünkre van egy 1958. júliusra és 1959. januárja között lefolytatott, 340 háztartásra kiterjedő KSH vizsgálat a városi családok étrendi szokásairól.¹⁰⁸² Alapvető étkezési szokásaik természetesen a magyarországi hagyományoknak megfelelően három ún. főétkezésből, mégpedig reggeliből, ebédből és vacsorából és egy (ritkábban két) kiegészítő étkezésből, tízóraiból és/vagy uzsonnából állt. A reggeli szinte mindig tartalmazott folyadékot, leggyakrabban pótkávéval készített tejeskávét vagy tejet, valamivel ritkábban teát. A reggelik több mint kétötöd része csak ebből állt, az esetek több mint felében viszont ettek is valamit, leggyakrabban vajjas kenyeret vagy szalonnát.¹⁰⁸³ A napi főétkezés a hagyományoknak megfelelően az ebéd volt, amely az esetek többségében, még hétköznap is meleg ebéd volt. (Ezt elősegítette az üzemi étkeztetés elterjedése. Régebben a szakmunkások egy része kis edényben, ételhordóban vitt a munkahelyre meleg ebédet, főleg, ha volt módja megmelegíteni. A többség hideg ételmezt vitt, és munka után, otthon evett meleget. Az üzemi étkeztetés ehhez képest javulást hozott). Az ebédek általában kétfogásosak voltak, levesből és második fogásból álltak. A leveseknek csak 30%-a volt olyan, amelyben hús is főtt. Széles körben ették viszont a nem túl igényes, de olcsó rántott levést és a térszalevesek különböző változatait. Nyáron gyakran került az asztalra zöldségleves is. A második fogás közel kétötöd részben tartalmazott húst valamilyen körettel. További 15%-uk olyan főzelék volt, amelyen volt csekély feltét is, a tükör- és a főtt tojástól a néhány szem húsból álló pörköltön át a szafaládéig. A statisztikusok itt vették számba a népszerű krumplipaprikást is. A családok a főzeléket gyakran feltét nélkül, üresen is ették. Minden 5. napon került az asztalra főtt tészta (túrós, sajtos, mákos, diós, izes stb.) és népszerű volt a gombóc is. Az ötvenes évek végén a városi emberek az esetek többségében hideg vacsorát ettek, ha mégsem, akkor többnyire a déli maradékot fogyasztották el este. Minden étkezést számításba véve leggyakrabban kenyeret, tejet és tejes (főtt)ételt, vaját, gyümölcsöt ettek, gyakoriságát tekintve közepes volt a húsetelek fogyasztása. Háromnegyedes többségben voltak azok, akik átlagban minden második napon vagy annál is kevesebbszer ettek húst. A hét napjait tekintve hagyományosan vasárnap fogyasztották a legtáplálóbb és legfinomabb ételeket, ekkor például a munkás és alkalmazott családok közel 80% húsleveset ebédelt.¹⁰⁸⁴

(A szegénység a Kádár rendszer első szakaszában) Az életszínvonal javulása nem jelentett egyet a szegénység megszűnésével. A családok egy részének továbbra is nagyon alacsony volt az egy családtagra eső jövedelme: 1958-ban a bérből és fizetésből

– MOL-M-KS-288. f. 23/1960/31. ó. e. 700 budapesti munkás és alkalmazotti háztartás jövedelme és kiadása 1958–1959. 1960. okt. 22.

¹⁰⁸² Étrendi szokások a munkás-alkalmazotti és paraszti háztartásokban. KSH. Budapest, 1960. (A statisztikusok 340 háztartást figyeltek meg, mindegyiket 28 alkalommal vizsgálták).

¹⁰⁸³ A csak folyadékot reggelizők aránya 43,3, az egyéb ételt is reggelizők 52,3% volt. – Étrendi szokások a munkás-alkalmazotti és paraszti háztartásokban. I. m. 12–13. o.

¹⁰⁸⁴ Étrendi szokások a munkás-alkalmazotti és paraszti háztartásokban. I. m. 14–20. o.

elő népesség közel egynegyede 500 Ft alatti havi egy főre eső jövedelemből kellett megéljen. „Ebből az összegből csak a szükséges olcsóbb élelmészeti cikkek szerezhetők meg, az iparcikkokban pedig az alacsony árúak. (Sic!) A legtöbb ilyen családban szórakozásra, mozira, színházra, művelődésre alig gondolnak. Sokan közülük munkaidő után vagonok kirakásában vagy maszeknál dolgoznak. (Sic!) Nagy részük eladósodott, kölcsönöket vesz fel, zálogcédulája van. Lakásaik kevés kivétellel túlszűfoltak, berendezésük szegényes, ruházkodásuk, ágyneműjük hiányos. (...) Ezek a rétegek most kilátástalannak érzik helyzetüket...” – állapította meg 1958-ban a munkásság helyzetét vizsgáló egyik központi pártszerv.¹⁰⁸⁵ Az egyéni életutak vizsgálata pedig, ha kisebb számban is, de ahhoz hasonló sorsokat tár elénk, amilyenek az ötvenes évek elején a vadkörtén vagy zöldpatrikán élni kénytelen munkásoké volt. Ekkor (1958-ban) is volt olyan folyamatos munkaviszonyban álló szakmunkás, mint a 32 éves zalaegerszegi Sz. J., aki 1200 Ft-os havi fizetéséből két gyermeke után 400 Ft gyermektartási díjat fizetett elvált feleségének, és a maradék 800-ból nevelte másik két gyermekét (a válás után két gyermek nála, kettő volt feleségénél maradt). Érthető, hogy havi 800-ból harmadmagával csak nagyon szűkösen tudott megélni, mint elmondta: „Bizony meg kell néznem sokszor... hogy mit egyek vacsorára: tejet, hagymát, vagy csak egyszerűen kenyeret...”¹⁰⁸⁶

(A reáljövedelem növekedésének lassulása a hatvanas évek első felében) Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a többi bérből és fizetésből élőhöz hasonlóan a munkáscsaládok reáljövedelmének növekedési üteme is lelassult, 1959 és 1962 között évi 1–2%-ra esett,¹⁰⁸⁷ sőt 1961-ben az iparban 0,3, az építőiparban 1,8%-kal csökkent a reálbér.¹⁰⁸⁸ A hatvanas évek első felében (1965-ig) a reálbér növekedését végig ez a lassú ütem jellemezte: egyes számítások szerint 1961 és 1964 között együttesen csak 8%-kal nőtt.¹⁰⁸⁹ Az évtized első felében a munkások életkörülményei azért ennél az évi átlagban körülbelül 1,8%-os növekedésnél valamivel gyorsabban a javultak, mert az ún. „társadalmi juttatások” növekedésének üteme felülmúlta a bérekét. Emelkedett továbbá az egy munkáscsaládra eső keresők száma is, elsősorban a nők munkavállalása következtében; végül egy bizonyos munkásréteg esetében az ún. kettős (ipari és egy másik családtag révén mezőgazdasági eredetű) jövedelem is javított a helyzeten. Javult az áruellátás színvonala is: a fogyasztási cikk is több lett (időnként már déligyümölcsöt is lehetett kapni, igaz, méregdrágán),¹⁰⁹⁰ és az árueelosztás is kiegyensúlyozottabbá vált. A legfontosabb változásnak persze nem a ritka időközökben forgalmazott, nehezen hozzáférhető ún. gyarmatárak megjelenése tekinthető – noha ezt is fontosnak

¹⁰⁸⁵ MOL-M-KS-288. f. 5/96. MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya. Jelentés a munkásokosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről... 1958. szept. 11.

¹⁰⁸⁶ Zala megyei Levéltár. MSZMP Zala Megyei Bizottsága ir. 1. f. 1958/12. ő. e. A tapasztalatok összefoglalása. D. n. – Az iratot Mark Pittaway bocsátotta rendelkezésemre, amiért köszönetet mondok.

¹⁰⁸⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1962/30. ő. e. A lakosság jövedelmi viszonyainak... alakulása (1959–1961).

¹⁰⁸⁸ MOL-M-K-S288. f. 23/1962/59. ő. e. Az életszínvonal alakulása... 1962. ápr. 18.

¹⁰⁸⁹ MOL-M-KS-288. f. MOL-M-KS-288. f. 24/1968/36. ő. e. A jövedelempolitika, valamint a társadalmi juttatások néhány főbb kérdése. 1968.

¹⁰⁹⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1962/30. ő. e. A lakosság jövedelmi viszonyainak... alakulása... 1962. június. 38. o.

tartjuk –, hanem az, hogy a hatvanas évek elejétől¹⁰⁹¹ az alapvető élelmiszerekből a fővárosban és a nagyobb ipari központokban viszonylag kiegyensúlyozott ellátást tudtak biztosítani. A hatvanas évek közepén, Budapesten és a nagyobb iparvárosokban már nem kellett hosszú időn át sorban állni kenyérért, tejért és húsért, nem fenyegetett a jegyrendszer visszaállítása, és nem tört ki vásárlási láz sem. A választék nem volt széles, a kínálat elsősorban szerény igények biztos kielégítését célozta, ezekből az árukból viszont folyamatos ellátást tudtak biztosítani. Mivel a belkereskedelem továbbra is állami irányítás alatt állt, az áruelosztásnál bizonyos politikai szempontokat is érvényesítettek. Ez kedvezett az ipari központokban élő munkásoknak, mert a fővárosban az ún. munkáskerületek, például Csepel, Kőbánya és Angyalföld, Budapesten kívül pedig az olyan nagyobb ipari központok élelmiszerellátását javították, amilyenek Miskolc, Pécs, Ózd, Sztálinváros, Kazincbarcika voltak. Néhány év alatt országosan összesen 1000–1200 új boltot nyitottak meg.¹⁰⁹² Ugyanakkor a nem ipari jellegűnek minősített városokban és a falvakban élő munkások ellátási szempontból sokkal rosszabb helyzetben voltak, mert ott csak lassan javult az ellátás. A falvakban például egy héten egyszer vagy még annál is ritkábban lehetett húst kapni, és akkor sem jó minőségűt.

Az 1956. évi forradalmat követő 5–7 esztendőben csak halvány jelei mutatkoztak új fogyasztási szerkezet kialakulásának, ebből a szempontból ezek az évek inkább az jellemző, hogy az 1956 előtt ki nem elégíthető igények kielégítését hozták el. Ennek értelmében az életmód, különösen az otthoni munka és a szabadidős tevékenységek terén sem adhatunk számot fordulatról. Nem mond ellent ennek az iparcikkek vásárlásának 1957–1958-ban megfigyelhető fellendülése sem, mert akkor elsősorban azokat az olcsóbb iparcikkeket vásárolta meg akkor a lakosság, amelyeket megfelelő áruellátás esetén már 1956 előtt is meg tudott volna venni, ezért ezeknek az iparcikkeknek később csökkent is a kereslete. 1957-ben pontosan negyedmillió rádiókészülék és 212 ezer kerékpár fogyott, jóval több mint 1959-ben (akkor 176 ezer rádiót és 168 ezer kerékpárt adtak el).¹⁰⁹³ Ugyanezt bizonyítják a fogyasztási szerkezetre vonatkozó adatok is, hiszen a bérből és fizetésből élők 1961. évi fogyasztási szerkezete lényegében megegyezett az 1957-essel. Az élelmiszerfogyasztás aránya 1959-ben és 1960-ban átmenetileg ugyan valamivel 48% alá csökkent, ám 1961-ben visszaesett, és kissé még az 1957-esnél is rosszabbá vált.

(Az új fogyasztási struktúra első jelei) Az ötvenes évek végén az ipari munkásság legjobb helyzetben lévő csoportjai megfelelő kínálat esetén már olyan tartós fogyasztá-

¹⁰⁹¹ Az ötvenes évek végén időnként még komoly hiány lépett fel az áruellátásban, ami „sok bosszúságot” okozott, különösen a dolgozó asszonyoknak. Vidéken egyáltalán nem volt ritka eset, hogy boltok polcairól hiányzott hol a kenyér, hol a tej, máskor – a leggyakrabban – a hús. Az iparcikk-ellátás még inkább akadozott: „Sem az ipar, sem a kereskedelem nem készült fel, és még ma sem alkalmazkodik megfelelően a munkások fogyasztási igényeihez” – állapították meg 1958-ban. – MOL-M-KS-288. f. 5/96. ő. e. Határozati javaslat a munkásosztály politikai, gazdasági és kulturális helyzetének megjavítására. 1958. szept. 11. – Azokban az években még a vidéki iparvárosok is csak hetente egyszer vagy kétszer kaptak friss húst, s akkor sem elegendő, emiatt helyi konfliktusok is keletkeztek az emberek között. – MOL-M-KS-288. f. 21/1958/20. ő. e. Kivonat a munkásosztály helyzete című vizsgálati anyagokból. D. n. [1958]

¹⁰⁹² MOL-M-KS-288. f. 23/1958/33. ő. e. A munkásosztály ellátási helyzete. 1958. júl. 10.

¹⁰⁹³ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/46. ő. e. Előzetes adatok... 1961. jan. 27.

si cikkeket is meg tudtak (volna) vásárolni, amelyek a háztartási munkavégzés és életmód átalakulásában fontos szerepet játszhattak. Jó példája ennek a mosógépek iránti kereslet növekedése. Az ötvenes évek végén ezt a kurrens cikket csak előjegyzéssel lehetett vásárolni, mert jóval nagyobb volt a kereslet, mint a kínálat, holott 1957-ben a háztartási gépek közül mosógépből forgalmaztak a legtöbbet, 47 ezret.¹⁰⁹⁴ A MÁVAG-ban 1958-ban olyan sok munkás szeretett volna mosógépet vásárolni, hogy a szakszervezethez benyújtott igénylések 15 hónapi keretet kötöttek le. (A szocialista rendszer sajátosságaként előjegyezni nem a kiskereskedelem üzleteiben lehetett, hanem a vállalati szakszervezeteknél, ezzel is bizonyos előnyhöz juttatva az aktív keresőket, főként az ipari munkavállalókat.) Emellett a munkások „különösen nagy érdeklődést” mutattak bútorok vásárlása iránt is,¹⁰⁹⁵ sőt a legjobb helyzetűek az ötvenes évek végén TV készülék vagy motorkerékpár, néhány évvel később hűtőszekrény vásárlására is gondolhattak már. 1957-ben országosan még csak 4982 TV készüléket adott el a kiskereskedelem, 1959-ben már 40 585-öt. A hűtőszekrények vásárlása ugyan nem nőtt ilyen gyors ütemben, 1957-ben 6080, 1959-ben 8526 elektromos hűtőt adtak el Magyarországon, de ez azzal magyarázható, hogy 1957-ben a lakosság megtakarításainak egy részét éppen hűtőszekrények vásárlására fordította, amit az is bizonyít, hogy 1958-ban átmenetileg visszaesett (4259-re) ennek a fontos tartós fogyasztási cikknek a vásárlása.¹⁰⁹⁶ Látható tehát, hogy a jobb anyagi helyzetű munkáscsaládok már azokban az években is igényelték a fogyasztási struktúra átalakítását és annak nyomán az életmód, az otthoni munka és a szabadidős tevékenységek megváltoztatását. Igényen elsősorban azt értve, hogy az ipar és a kereskedelem gyártson, illetve forgalmazzon jóval többet és kínáljon szélesebb választékot az ilyen iparcikkekből. Ez azonban nem állt összhangban a legszegényebb munkásrétegek igényeivel, törekvéseivel, akiknek még az is komoly erőfeszítésükbe került, hogy a legalapvetőbb fogyasztási cikkekhez, élelmiszerekhez és tüzelőhöz hozzájuthassanak, nem is beszélve lakásproblémáikról. A kétféle igényt egyszerre, egy időben nem lehetett kielégíteni. Kétségtelenül politikai megfontolások is szerepet játszottak abban, hogy az ötvenes évek végén ez utóbbi, számban sokkal nagyobb csoport fogyasztása javulhatott inkább, míg a jobb helyzetű munkásrétegek sajátos igényeinek kielégítése egy időre halasztást szenvedett. Más szavakkal: az ötvenes évek végén az életszínvonal nem különösebben magas szinten történő stabilizációja, a súlyos szegénységben élők számának csökkentése került előnybe a fogyasztási struktúra megváltoztatásával szemben. Politikai megfontolásból tehát ismét a lefelé egyenlősítés elvét részesítették előnyben.

A hatvanas évek első felében lassanként – a szegénység további fokozatos csökkentésével párhuzamosan – már kezdett kibontakozni ez a tendencia is, amit legszembetűnőbben a háztartási gépek növekvő kiskereskedelmi forgalma bizonyít. E gépek közül a legnépszerűbbek a hűtőszekrény, a porszívó és a (hagyományos keverőtárcsás) mosógép voltak. A munkáscsaládok zöme persze nem rendelkezett e gépek széles spektrumával, az otthoni munka jó részét még a hatvanas évek közepén is kézi erővel végezték. Az életforma fokozatos megváltozásához hozzájárult továbbá – jó és rossz

¹⁰⁹⁴ MOL-M-KS288. f. 21/1958/25. 6. c. Egyes ipari jellegű települések kereskedelmi hálózata és áruellátása. D. n. [1958 nyara] Az akkor forgalmazott másik két elektromos háztartási eszközből jóval kevesebb fogyott: porszívóból 9100-at, padlókeféleből 6500-at adtak el. U. o.

¹⁰⁹⁵ MOL-M-KS-288- f. 23/1958/33. 6. c. A munkásosztály ellátási helyzete. 1958. júl. 10.

¹⁰⁹⁶ MOL-M-KS-288- f. 23/1961/46. 6. c. Előzetes adatok... 1961. jan. 27. (Táblázat.)

oldalaival egyaránt – a gyors ütemben terjedő televíziózás is, bár a TV-vel vagy egyéb szórakoztató elektronikai eszközökkel is csak a családok kisebb része volt ellátott, az egyetlen széles körben elterjedt cikket, a rádiót leszámítva. A motorizáció a munkások számára a hatvanas évek közepén döntően motorkerékpár vásárlását jelentette és nem gépkocsit. (A néhány keleti gyártmányú autómárka korszakunk utolsó néhány évében kezdett elterjedni, ám ipari munkások csak nagyon ritkán engedhették meg maguknak, hogy kocsit vegyenek). Az átlagos munkás még motorbiciklivel sem rendelkezett: vagy tömegközlekedési eszközt vett igénybe vagy biciklivel járt, esetleg még azzal sem, hanem gyalog.

3. A LAKÁSVISZONYOK ÉS A SZABADIDŐS TEVÉKENYSÉGEK

A) A LAKÁSHELYZET A NEGYVENES ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

(Az örökség) 1945 előtt az ipari munkások más „városi” fizikai dolgozókhoz hasonlóan meglehetősen szegényes körülmények között laktak. Zömüknek egyszobás lakása volt, amelyhez többnyire konyha is tartozott, bár meglehetősen magas volt a konyha nélküli egyszobás lakások száma is. Ezeket a kis, 25–35 négyzetméteres, komfort nélküli lakásokat jobbra bérelték, ritkábban tulajdonosi jogcímen használták. Csak kevés munkáscsalád dicsekedhetett két- és még annál is kevesebb háromszobás lakással. Ezek nem csak nagyobbak voltak a munkáslakások átlagánál, hanem minőségük is jobb volt, hiszen minél több szobás volt egy lakás, annál komfortosabb is volt egyben. Viszonylag jó helyzetben voltak a munkáskolóniákon élő munkások is, annak ellenére is, hogy az ottani lakások kis alapterületűek voltak. Egy nem jelentéktelen kisebbség helyzete viszont még a komfort nélküli lakások lakóinál is rosszabb volt: az ilyen családok nyomortelepeken, eredetileg nem lakás célját szolgáló építményekben, vagy szükséglakásokban, barakkokban kényszerültek élni, noha nem tartoztak a lumpen rétegbe.¹⁰⁹⁷

(A háborús károk) A lakásállományt a II. világháborúban olyan nagy károk érték, hogy helyreállításuk még a negyvenes évek végére sem fejeződhetett be. Ennek következtében a negyvenes évek második felében sok volt a csak ideiglenesen, pár éves átmeneti időre kijavított, például aládúcolt vagy oldalánál megtámasztott lakóépület, amelyet később azután szerkezeti, statikai sérülések miatt vagy le kellett volna bontani, vagy alaposabban fel kellett volna újítani. A világháború alatt az ország 1,728 millió lakóházának negyedrésze (24,8%-a) sérült meg, szám szerint 355 299. Ezen belül a könnyebben sérült lakóházak száma 269,6 ezer, a súlyosabban sérülteké 86 ezer volt.¹⁰⁹⁸ A károk az ország központi régiójában, Budapesten és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében voltak a legnagyobbak, emellett jelentős mértékben pusztult a lakásállomány Fejér, Győr-Moson-Sopron és Hajdú vármegyében is. Az ország

¹⁰⁹⁷ A két világháború közötti lakásviszonyokra ld.: Gyáni Gábor: Bérkaszárnya és nyomortelep I. m. és Bácskai Vera-Gyáni Gábor-Kubinyi András: Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Budapest Főváros Levéltára. Budapest, 2000.

¹⁰⁹⁸ 1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. KSH. Budapest, 1950. 4. o.

településtípusai közül a főváros lakásállománya szenvedte a legnagyobb károkat,¹⁰⁹⁹ A károk mértéke szempontjából Budapestet a nagyobb vidéki városok követték, majd a „városias” községek¹¹⁰⁰ és a kisvárosok következtek. A nagyobb vidéki városok közül Debrecen, Székesfehérvár, Győr és Szolnok épület- és lakásállománya szenvedte meg legjobban a háborút. A lakáskárok a munkáslakta településekben nagyobbak voltak az átlagosnál, mert a bombázások egyik fő célpontját a közvetlenül vagy közvetve katonai célokat szolgáló ipari üzemek képezték. (Emlékeztetjük az olvasót, hogy egyes munkáslakónegyedeket, amilyen például a csepeli Dunai Repülőgépgyár mellett elhelyezkedő telep volt, különösen súlyos bombatámadások értek).¹¹⁰¹ 1949-ig mintegy negyedmillió könnyebben sérült lakóházat állítottak helyre, ennek több mint a felét¹¹⁰² „egészen” és további jó százezret részben. A 86 ezer súlyosan megsérült lakóház rekonstrukciója ennél lassabban haladt, 1949-ig alig több mint harmadát állítottak helyre „egészen” és valamivel több mint felét részben, a többi rekonstrukciója még vagy folyamatban volt, vagy el sem kezdődött.¹¹⁰³ Összegezve: A háborúban megsérült lakások közül 1949-ig mintegy 150 ezret csak részben és több tízezer nyit még egyáltalán nem állítottak helyre.

A negyvenes évek második felében a helyreállítás sürgős feladatai miatt viszonylag kevés új lakás épült, azok jó része is a földreform után keletkezett tanya volt. 1945 és 1948. december 31. között az ország ún. városias településeiben (az igazgatási szempontból városnak számító településekben és 145 „városias községben”) együttesen csak 20 721 új lakás készült el. A legsúlyosabb háborús károkat szenvedett Budapesten mindössze 3506 új lakást adtak át, tehát évi átlagban mindössze körülbelül ezret. Ennél még a nagyobb vidéki városokban is több lakás épült, holott azok összesített lakossága csak kevéssel haladta meg a fővárosi népesség¹¹⁰⁴ felét. Hozzá kell tennünk persze, hogy egyáltalán nem a „nagyobb vidéki városokban” épült kb. ötezer lakás volt sok, hanem a budapesti kirívóan kevés.¹¹⁰⁵

A háború pusztításai következtében tíz- és tízezer család maradt otthon nélkül. Még többen voltak azok, akik súlyosan megrongálódott, sőt életveszélyes lakásban voltak

¹⁰⁹⁹ Budapesten a lakások 42,9%-a sérült meg, a nagyobb vidéki városokban 30,2, a „városias” községekben 26,3%-a, a kisvárosokban 24,5. A lakóépületek a lakásoknál nagyobb arányban károsodtak, hiszen egy megsérült épületnek nem sérült meg szükségképpen minden egyes lakása. Ezt bizonyítják a statisztikai adatok is: a fővárosban a lakóépületek 44,3%-a könnyebb, 11,9%-a pedig súlyos sérülést szenvedett, ami együttesen jóval meghaladja a sérült lakások arányát. – U. o.

¹¹⁰⁰ 1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. I. m. 31. o. – A „városias település” meglehetősen sajátos fogalmát az 1949-es népszámlálás során alkalmazták: az összes igazgatási értelemben vett várost (a fővárost, 13 „nagyobb” és 40 kisebb várost) és 145 „városias” községet számítottak ide.

¹¹⁰¹ Lásd az I. fejezet 2. pontját!

¹¹⁰² $128\,313 + 19\,593\text{-at} = 147\,826\text{-ot teljesen, } 84\,341 + 20\,483\text{-at} = 104\,824\text{-et részben állítottak helyre. 1949-ban folyamatban volt mintegy } 4300, \text{ nem történt meg } 12\,560 \text{ helyreállítás.}$ – 1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. I. m. 4. o.

¹¹⁰³ 1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. I. m. 4. o. – A súlyosan megsérült lakóházak száma 85 709 volt, ebből 28 950-et állítottak helyre teljesen, 45 507-et részben, folyamatban volt 2781 és meg sem kezdtek 8471 felújítást.

¹¹⁰⁴ Az 1950-től érvényes igazgatási terület népességével számolva.

¹¹⁰⁵ 1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. I. m. – Az ún. nagyobb vidéki városokban együttesen 5165 lakás épült a negyvenes évek második felében.

kénytelenek lakni. A kisebb sérüléseket szenvedett lakások lakóinak száma pedig százazres nagyságrendű volt. A lakásállományt ért veszteség azért nem okozott a társadalomnak – ebben az összefüggésben azt mondhatjuk: sajnálatos módon – még nagyobb nehézségeket, mert a tragikus háborús emberveszteség (hozzászámítva a zsidó népirtás veszteségét is) következtében csökkent az ország népessége. A KSH 1945 nyarán készített, a szakirodalomban gyakran idézett¹¹⁰⁶ gyorsjelentése szerint június 30-án, trianoni területen majdnem 665 ezer fővel volt kisebb a népesség annál, amennyit az 1941. évi népszámlálás során összeírtak. Sőt, még az 1949. évi népesség is százezerrel maradt el az 1941-esétől. A meghalt vagy a végleg külföldre távozott emberek lakásainak egy része megürült, amelyeket az itthon maradtak egyszerűen elfoglaltak. Ezzel hozható összefüggésbe, hogy 1949-ben országosan a 100 lakásra jutó ún. jelenlevő népesség száma (365 fő) valamivel alatta maradt a háború előttinek.¹¹⁰⁷ A háború után hosszú ideig érvényben volt egy, békeidőkben furcsának tűnő szabály: aki felfedezett egy megüresedett, lakatlan lakást, bejelentette rá az igényét, és hatóságok elvileg kötelesek voltak számára kiutalni. A lakásszerzésnek ez a szabálya az ötvenes években végig érvényben volt, sőt az 1956-os forradalom után újra megszorodtak az üres lakások, és azokat a korábbi szabályoknak megfelelően ugyanúgy ki lehetett igényelni, mint 1956 előtt.

(A nem mezőgazdasági fizikai dolgozók lakásviszonyai 1949-ben) Mivel a negyvenes évek második felében nagyon kevés új lakás épült, és erősen érződtek a háborús pusztítás nyomai is, a városokban élő ipari munkások helyzete némileg romlott az 1930-as évekhez képest, két okból is: 1. Az eltelt idő alatt öregedett lakásállomány; 2. a háborúban súlyosan megsérült lakások egy részét nem, vagy csupán részben állították helyre, ám ennek ellenére laktak bennük. Ezeket a lakásokat nevezték nem hivatalosan „romlakásoknak”, a bennük élőket „romlakóknak”. Az előregedés érzékeltetésére pedig elegendő annyit mondanunk, hogy még 1970-ben is az ország lakásállományának ötödrésze a XIX. században épült, ezen belül majdnem minden harmincadik lakás elmúlt 120 éves. Ehhez képest kevésnek mondható a II. világháború utáni negyedszázadban épült kevesebb, mint kétötöd rész.¹¹⁰⁸ Nem meglepő hát, hogy az ország népességéből minden hatodik ember 70 évnél régebben épült, közel ugyanannyi 50–70 éves lakásokban lakott.¹¹⁰⁹

A harmincas évekhez képest az 1940-es évek végéig a szobaszámmal kifejezett lakásnagyság, a komfortosság és a tulajdonviszonyok terén nem történt komoly változás. Az ipari munkásság kis alapterületű, alacsony komfortokozatú lakásokban lakott, többnyire főbérleti és csak másodsorban tulajdonosi jogcímen. Ugyanakkor a negyvenes évek végéig még nem kezdődtek meg, noha már a küszöbön álltak, azok a társadalmi változások, a viharos ütemű foglalkozási átrétegződés és az ugyancsak nagyarányú

¹¹⁰⁶ Ld. például: Für Lajos: Mennyi a sok sírkereszt? *Alföld*, 1984. 9. sz. és Szabó A. Ferenc: *Egymillióval kevesebben*. Emberveszteségek, népesedési tendenciák és népesedéspolitika Magyarországon (1941–1960). Pannónia Könyvek. [Pécs, é. n.] 99–100. o.

¹¹⁰⁷ 1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. I. m. 16–17. o.

¹¹⁰⁸ 1970. évi népszámlálás. 26. kötet. Lakás és lakóépület adatok. KSH. Budapest, 1973. 147. o. – Az ország 1970. évi lakásállományának 20,1%-a épült 1900 előtt, 37,8%-a pedig a második világháború utáni negyedszázadban.

¹¹⁰⁹ 1970. évi népszámlálás. 26. kötet. Lakás és lakóépület adatok I. m. 148. o. – Az ország teljes népességéből 1 847 976 ember élt hetven évesnél régebbi építésű és 1 470 134 ötven-hetven éves lakásokban.

belső vándorlás, amelyek azután a végletekig – korabeli zsargont használva – „kielezték” a lakáshelyzetet Magyarországon.

Az ipari munkások lakáviszonyai viszonylag jól jellemezhetők a statisztika által városias jellegű településeknek nevezett városok és községek kisebb lakásainak vizsgálatával. Ebben az egyébként heterogén településcsoportban 1949-ben az ország lakosságának közel fele, 4,23 millió ember élt. Ennek a jelentős tömegnek 62,2%-a egyszobás, 27,1%-a kétszobás lakásban lakott.¹¹¹⁰ Alapos okkal feltételezhető, hogy a munkások az átlagosnál valamivel nagyobb arányban voltak az egy-, és kisebb arányban a kétszobás lakások lakói (ezek lakói között inkább az alsó középosztályba tartozó családok voltak felülreprezentáltak). Nagyság szempontjából a legjellegzetesebb munkáslakásnak tehát egyértelműen az egyszobás mondható, amely alapvetően három típusra oszlott: 1. Szoba-konyhás lakás. A munkások többsége ilyenben élt, hiszen az egyszobás lakások közel 90%-a a lakószoba mellett konyhával is rendelkezett. 2. Egy kisebb résznek csak lakószobája volt (vagyis lakás egyhelyiséges volt). 3. Egy még kisebb csoport a lakószoba mellett rendelkezett ugyan még egy helyiséggel, de az nem konyha volt, hanem kamra, néha fürdőszoba vagy egyéb helyiség. A konyha nélküli egyszobás lakásokban leggyakrabban 2–4 ember lakott, a szoba-konyhásokban a 2–5. Az átlagosnál jobb helyzetű ipari munkások kétszobás lakásban éltek, amelyekben nagy valószínűséggel konyha is volt. Az ott lakók száma általában 3–5 fő között mozgott.¹¹¹¹ Munkások kétszobásnál nagyobb lakásban inkább csak társbérletként, azaz egy másik bérlettel megosztva éltek, s csak egészen ritkán önállóan. Ezzel szemben voltak az átlagnál sokkal rosszabb körülmények között lakó, szükséglakásban, a lakószoba nélküli lakásban (!) és a lakásnak nem minősülő építményben élő munkások is.¹¹¹² Még gyakrabban fordult elő, hogy valaki albérletben vagy ágybérletben lakott: a statisztikailag városias településként nyilvántartott városokban és községben számuk közelített a 150 ezerhez.¹¹¹³

A munkáslakások általában alacsony komfortfokozatúak voltak. A víz csak kevesebb, mint egynegyed részükbe volt bevezetve, egyébként vagy a lakóépület udvarán található, vagy azon kívüli kútról, kifolyóról kellett felhordani a lakásba. A szoba-konyhás lakásokban az ivóvizet a konyhában tárolták, erre a célra rendszeresített kannákban, kancsókban és főzőedényekben, a mosdóvizet vödrökben és lavórban. A konyha nélküli egyszobás lakások funkcionálisan természetesen tagolatlanok voltak, az egyetlen lakóhelyiség egyszerre töltötte be a konyha, a lakó- („nappali”) és „hálószoba” funkcióit az egész család számára, sőt ha fürdőszobájuk sem volt, akkor

¹¹¹⁰ 1949. évi népszámlálás 5. köt. Részletes épület- és lakástatisztikai eredmények. I. m. 26–27. o.

¹¹¹¹ A lakások laksűrűségére ld.: 1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakástatisztikai eredmények. I. m. 26–27. o. – Budapesten a konyha nélküli egyszobás lakások esetében 230 ún. jelenlevő (lényegében a lakásban élő ember) jutott 100 lakásra, a vidéki városokban 241–246, a „városias” községekben 281. A szoba-konyhás lakásokban többen laktak: a fővárosban 304 jelenlevő jutott 100 lakásra, a vidéki városokban 329–337, a „városias” községekben 357. (17. o.)

¹¹¹² Az ilyen lakások általában egy helyiségből álltak, amely azonban nem volt szobának tekinthető; leggyakrabban konyha vagy kamra volt. Megjegyezzük, hogy ezek a szoba nélküli lakások nem azonosak a kunyhókkal, bódékkal stb., mert azokat, mint „lakás célját szolgáló nem-lakóépítményeket” külön tartotta nyilván a statisztika.

¹¹¹³ A „városias” településeken 90 ezer albérlet és 47 ezer ágybérlet írtak össze 1949-ben. – 1949. évi népszámlálás 5. k. Részletes épület- és lakástatisztikai eredmények. I. m. 28. o.

a tisztálkodás is ott zajlott. A funkciók térbeli megosztását az egyetlen szobán belül a bútorozással próbálták úgy-ahogy megoldani. Ha egy ilyen lakásba be volt vezetve a víz, akkor az gyakran egy öntöttvas lapba épített fali csapból, más elnevezéssel: fali kútból folyt (külsőre egy falra akasztott, fejjel lefelé álló, nagy papucsra emlékeztetett), megkönnyítve a lakásban élők helyzetét. A főzést és még inkább a fűtést az egy-két szobás lakásokban élő családok a hagyományos módon, fával és szénnel, általában vaskályhával és hagyományos fűtésű tűzhellyel („sparhettal”, ahogy mondták) oldották meg. Az ekkora nagyságú lakások közül minden tizedikbe volt bevezetve vezetékes gáz.¹¹¹⁴ A szobakonyhás lakások természetesen kényelmesebbek voltak, mert a lakás térben két részre tagolódott. A későbbi szocialista lakásépítés mércéjével mérve a konyhák kifejezetten nagyméretűnek mondhatók, ahol a konyhabútor és az étkezőasztal mellett gyakran jutott hely egy ágynak is (ott gyakran a legidősebb gyerek vagy a családdal élő nagyszülő aludt).

Az ország településtípusai között jelentős különbségek voltak a lakások felszereltsége és komfortossága tekintetében. Általános szabályként mondható ki, hogy a városok és a „városias” községek együttesén belül a népesebbek voltak az urbanizáltabbak. Budapesten például a lakóházak (nem a lakások!) 52,1% városi vízvezetékéből, további 35,1% a ház (épület) telkén levő, fűrt kútból jutott vízhez. Csak minden nyolcadik kényszerült arra, hogy a lakóház telkén kívülről hordja a vizet. Ezzel szemben a falvakban csak minden hatvanadik lakóépületbe volt bevezetve víz, a házak közel hattized része a ház telkén fekvő kútból jutott vízhez, a többiek azon kívülről hordták.¹¹¹⁵ A vidéki városok vízellátottság tekintetében (is) a fővárosi és a falusi szint között helyezkedtek el. A villanyellátottság terén még erősebben érvényesült ez a tendencia: Budapesten a lakóházak (nem a lakások!) 86,3%-ába volt bevezetve a villany, országosan csak 35,7%-ába. További fontos jellegzetesség, hogy a munkások nagy többségének otthont adó kisebb lakások, miként 1945 előtt is, általában komfort nélküliek, a nagyobb, több szobás lakások, ahol viszont önálló bérlőként vagy tulajdonosként alig éltek ipari munkások,¹¹¹⁶ komfortosabbak voltak. Kivételt jelentettek ez alól a konyha nélküli és a konyhával ellátott egyszobás lakások, mert előbbiek valamivel jobban voltak fürdőszobával és WC-vel ellátva, ami némiképpen ellensúlyozta a konyha hiányát.¹¹¹⁷

Országosan az 1940-es évek végén a munkáslakások többsége saját tulajdonban volt. A „városias” településekben viszont a munkások többsége is bérlő volt, hasonló-

¹¹¹⁴ Még Budapesten is csak a lakások 13,6%-ában volt vezetékes gáz, azaz az abszolút érték ott is alacsony volt. – 1949. évi népszámlálás 5. köt. Részletes épület- és lakásstatistikai eredmények. I. m. 8. o.

¹¹¹⁵ A víz a falusi lakások 1,6%-ába volt bevezetve és további 56,9% kapta a ház telkén fekvő kútból.

¹¹¹⁶ Társbérlőként „városi” munkások is laktak háromszobás, sőt nagyobb lakásokban is, önálló bérlőként elvéve.

¹¹¹⁷ A konyha nélküli egyszobás lakások közül minden kilencedik rendelkezett fürdőszobával, a szoba-konyhások közül csak minden 17. Innen azután érvényesül a törvényszerűség, hogy minél nagyobb egy lakás, annál komfortosabb. A kétszobás lakások közül minden harmadiknak volt fürdőszobája, az ennél is nagyobb lakások pedig még ennél is nagyobb arányban rendelkeztek fürdőszobával. Az árnyékszékkel ellátottság terén is hasonló sorrend alakult ki. – 1949. évi népszámlálás 5. k. Részletes épület- és lakásstatistikai eredmények. I. m. 19. o.

an az ott élő egyéb társadalmi rétegekhez.¹¹¹⁸ Budapesten minden tíz lakásból hétben főbérli élt és csak minden hatodik lakásban laktak „háztulajdonosi jogcímen”.¹¹¹⁹ Talán ezen a téren látható a legvilágosabban – ami egyébként a lakások átlagos nagysága és komfortossága terén is megmutatkozott –, hogy a budapesti lakásviszonyok nagyon jelentős mértékben különböztek nem csak a falvakétól, hanem a vidéki városokétól is. Ez az eltérés olyan mérvű, hogy az ország lakáshelyzetét és az azzal kapcsolatos sajátos társadalmi problémákat nem lehet a falu-város dichotómiájával leírni, mert már a XIX. század vége óta nem két, hanem három eltérő településminőség létezett Magyarországon: a községek, a vidéki városok és a főváros egymástól nagyon különböző világa. A falusi ember túlnyomó részben kis alapterületű, komfort nélküli, de általában saját tulajdonú lakásban (kertes házban) élt. A fővárosi ember lakása valamivel nagyobb és komfortosabb volt, ám kétharmad részében csak bérliként és nem tulajdonosként élt ott. Ha a budapesti ipari munkások rendelkeztek saját tulajdonban levő lakással vagy házzal, az általában a külső kerületek valamelyikében helyezkedett el; ezek többnyire kicsiny, gyenge minőségű lakóházak voltak. A vidéki városok nagyjából félúton álltak a falvak és a főváros között a nagyság (szobaszám), a komfortosság és a tulajdonviszonyok tekintetében egyaránt.¹¹²⁰

(Átalakuló társadalom – megváltozott lakásigények) Az 1940-es évek végétől néhány év leforgása alatt fordulat következett be a magyarországi lakáshelyzetben, bár nem abban az értelemben, ahogyan azt a társadalom széles tömegei remélték. A változások ugyanis nem a lakásépítés fellendülésében, a felújítás ütemének felgyorsulásában és a lakások tágasabbá és komfortosabbá válásában öltöttek testet, hanem a tulajdon- és a bérleti viszonyok átalakulásában, a lakásgazdálkodás és a lakásépítés feltételeinek megváltozásában. A változások kezdete időben egybeesett a társadalmi mozgásfolyamatok felgyorsulásával, amelyek megváltoztatták a meglevő lakásállománnyal és a lakásépítéssel kapcsolatos társadalmi igényeket (is).

1949 és 1960 között gyors ütemben nőtt az ország népessége, az 1956-os mintegy 180 ezres kivándorlási veszteség ellenére is több mint háromnegyed-millióval. Az önálló lakás iránti igény szempontjából hasonlóan fontos demográfiai változás volt, hogy a népesség számánál is sokkal gyorsabban, 1949 és 1958 között 18, a következő évtizedben, pontosabban 1960 és 1968 között 20%-kal emelkedett a házasságban élők száma, mert ez természetesen maga után vonta az önálló lakás iránti igények számának további emelkedését.¹¹²¹ Megváltozott a népesség regionális és településtípusok szerinti elhelyezkedése is: nagyarányú faluból városba (elsősorban Budapestre), illetve általában a mezőgazdasági régiókból az ipariakba irányuló vándorlás bontakozott ki, a vándorlás célpontjaiban hirtelen megemelve a lakásigényeket.¹¹²² Az országban

¹¹¹⁸ A „városias” települések 1 241 013 lakásának 44,7%-át lakták főbérli és 38,8%-át „háztulajdonosi” jogcímen. – 1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatistikai eredmények I. m. 21. o.

¹¹¹⁹ 1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatistikai eredmények I. m. 21. o. – Budapesten háztulajdonosi jogcímen a lakások 15,2, főbérli jogcímen 66,9%-át használták.

¹¹²⁰ 1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatistikai eredmények I. m. 21. o.

¹¹²¹ 1949-ben 4 265 ezren 1958-ban 4 981 ezren éltek házasságban. – Statisztikai Évkönyv 1957. I. m. 5. o. – Az 1960–1968 közötti időszakra vonatkozó adat forrása: MOL-M-KS-288. f. 24/1968/4. 6. e. Előterjesztés a lakásépítés fejlesztésének és a lakáelosztás új rendszerének irányelveiről. MSZMP Gazdaságpolitikai Osztály. 1968. október. (2. o.)

¹¹²² Lásd a II. fejezet 3/c pontját!

sajátos aszimmetria keletkezett: ahol volt munkaalkalom, ott a gyors bevándorlás következtében súlyos lakáshiány keletkezett, hiszen a migráció ütemével messze nem tartott lépést a lakásépítés. Ahol viszont nem romlottak ilyen drámaian a lakáviszonyok, ott sok ember tartósan nem jutott munkához, ami viszont még a lakáshiánynál is nagyobb baj volt. A gyors gazdasági változások következtében átalakult a társadalom foglalkozási szerkezete is, csökkent a mezőgazdasági népesség aránya és növekedett az egyéb gazdasági ágakhoz tartozóké, ami szintén módosította a társadalom lakással szembeni igényeit. A kistulajdonosok, főleg a parasztok számának és arányának csökkenésével párhuzamosan ugyanis csökkent a hagyományos, többgenerációs családi együttélés szerepe, mert a bér munkások általában nem éltek olyan nagy, több nemzedéket közös fedél alá gyűjtő családokban, mint a kistulajdonosok. A többgenerációs családi együttélés lehetőségét az elvándorlás is csökkentette, mert a falusi és kisvárosi térségekből távoli vidékekre költözött fiatalok, ha házasságot kötöttek, már a távolság miatt sem számíthattak arra, hogy a szüleik lakásában (házában) lakhatnak. Ezek a vázlatosan áttekintett társadalmi változások tehát még a népesség számának növekedésénél is gyorsabban emelték az önálló lakások iránti igényt.

B) A TULAJDONVISZONYOK MEGVÁLTOZTATÁSA

(A tulajdonviszonyok és a lakásbérleti rendszer átalakítása 1948-ban) A háború után az állam a magántulajdonban lévő bérlakás szektor, a tőkés vállalkozás e sajátos formája működését is korlátozta.¹¹²³ Ennek első fontos lépése az volt, amikor az 1946. évi pénzügyi stabilizáció során a lakbéreket nagyon alacsony, mindössze 1,25-szeres forint-pengő szorzóval állapították meg. Az állam ezzel nem egyszerűen folytatta, hanem radikálisan felgyorsította a fogyasztói árak szerkezetének már a háború éveiben megkezdődött átalakulását. (Már a negyvenes évek első felében csökkent a lakással kapcsolatos kiadások aránya, ellenben nőtt az élelmiszerekre fordítottaké).¹¹²⁴ 1948 tavaszán a kormány sokkal radikálisabb intézkedések bevezetésére látta elérkezettnek az időt. Egy májusban kiadott rendeletével¹¹²⁵ korlátozta a bérlakás-tulajdonosok felmondási jogát, amelynek értelmében a bérlőt ún. rendes felmondással nem lehetett kitenni a lakásból, csak akkor, ha magának a bérbeadónak vagy leszármazottjának volt szüksége arra. Ez meglehetősen egyoldalú intézkedés volt, hiszen nem szólt arról, hogy a lakbérfizetés tartós elmulasztása vajon alapos ok-e a felmondásra, ezzel pedig a tulajdonosok érdekeit figyelmen kívül hagyta. (A gyakorlatban a magántulajdonosokkal szembeni lakbérhátralékot ettől kezdve egyre kevésbé tekintették alapos felmondási oknak. Majd csak az ötvenes évek második felében mondta ki világosan

¹¹²³ A tőkekorlátozás politikájára ld. Pető Iván-Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985.* I. m. 58–83. o.

¹¹²⁴ Míg 1938-ban egy négytagú munkáscsalád jövedelemének átlag 28, addig 1943-ban már csak 20%-át fordította lakbérre, fűtésre és világításra. – MOL-M-KS 288. f. 23/1959/52 ő. e. A II. ötéves tervben fogantatosítandó fogyasztói árintézkedések irányelvei. Az Országos Árhivatal 1959. ápr. 18-i előterjesztése. (Az előterjesztést magában foglaló nagyobb anyag címe: A lakosság életszínvonalának jelenlegi helyzete...)

¹¹²⁵ 6000/1948. Korm. sz. rendelet „a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában”. (Kihirdetve: május 16.).

két rendelet, hogy a lakbérfizetés elmulasztása alapos okot képez a főbérleti jog megvonására, illetve a szerződés felbontására, ám akkor már magántulajdonban lévő, vállalkozásként üzemeltetett bérlakások lényegében nem léteztek, csak államiak).¹¹²⁶ A rendelet ugyanakkor sok szerény jövedelmű bérlőnek, közöttük számos ipari munkásnak is kedvezett, mert helyzetüket biztonságosabbá tette, hiszen a kilakoltatás veszélye gyakorlatilag nem fenyegette őket. Megjegyezzük, hogy ez a megnövekedett biztonságérzet korszakunk egészében jellemző maradt azokra, akik már benn laktak egy bérlakásban. Az első években szintén kedvező volt a számukra, hogy a „6000-es” rendelet befagyasztotta a lakbéreket, pontosabban csak abban az esetben járult hozzá emelésükhöz, ha a tulajdonos (a bérbeadó) növelte a lakás értékét, egyébként nem. (Mint ebben a fejezetben bemutattuk, a negyvenes évek végétől felgyorsult az infláció, ezért a lakberek befagyasztása üzleti értelemben már az 1952-es nagyarányú államosítás előtt teljesen ellehetetlenítette a magántulajdonban levő lakásszektor). Amikor pedig az állam a városi lakásállomány túlnyomó részét a saját tulajdonába vette, a lakáskiutalás terén a sztálini közgazdasági elveknek megfelelően teljesen elvetette a piaci szempontokat. Olyan rendszert vezetett be és működtetett hosszú időn át, amelyben a lakás kiutalásáért, azaz egy állami (tanácsi) lakás bérleti jogának megszerzéséért nem kellett használatbavételi díjat fizetni, a kiutalás ingyenes, a lakbér és a fenntartási költségek nagyon csekélyek voltak.

A negyvenes évek végétől, jórészt szovjet minta alapján kialakított szocialista lakásgazdálkodási politika egyaránt kiterjesztette befolyását a lakások építésére, a már meglévő lakásszektor fenntartására és az állami – tanácsi – tulajdonban lévő bérlakásszektor üzemeltetésére. Ennek a radikális átalakításnak közgazdasági feltételrendszerét azonban egyáltalán nem gondolták végig, kezdetben fel sem merültek ilyen kérdések a gazdaságpolitikában. A gyakorlatban aztán olyan rendszer alakult ki, hogy az állam egyaránt óriási összegekkel támogatta a városi lakásépítést és a lakásfenntartást, mert a rendszer másként nem működhetett volna. Azért nem, mert a bérlakást igénylők, illetve a lakásbérlők sem akkora tőkével nem rendelkeztek, amekkora egy városi lakás felépítéséhez kellett volna (az állam a magántulajdont egyébként sem tartotta kívánatosnak), sem annyit nem kerestek, hogy magasabb lakbér fizetésével maradéktalanul fedezhessék a fenntartás költségeit. Az ebből fakadó súlyos közgazdasági problémákat kezdetben fel sem ismerték. Csak másfél évtizeddel később döbrentek rá, hogy az állam egyáltalán nem képes annyi lakást építeni, amennyit maga is jónak látott volna, annyit meg pláne nem, amennyit adott feltételek mellett az ország lakossága óhajtott volna. Emellett pedig nincs elegendő pénze a lakások nagy többségét képező régi lakásállomány állagának megőrzésére (felújítására és karbantartására) sem. Így tehát a lakosság terheit minimalizálni törekvő rendszer, miközben rövidtávon jót tett a bérlőkkel, eltorzította a lakáskeresletet, mert olyan családok is igényt tartottak állami tulajdonban lévő, jó minőségű lakásokra, akik piaczgazdasági körülmények között nem is álmodhattak volna arról. Ezt a problémát utóbb az MSZMP vezetése is és egyes közgazdászok is felismerték. 1964-ben az MSZMP Politikai Bizottsága igen pontosan értékelte a helyzetet, amikor rámutatott, hogy mivel a „jelenlegi jogszabályok szerint minden állampolgár igényt tarthat” állami lakásra, „a lehetőségekhez képest túlzott igény jelentkezik. Az állami bérlakásokkal járó előnyök (ingyenes megszerzés, ala-

¹¹²⁶ 35/1956 (IX. 30.) M. T. sz. rendelet a lakásbérletekről és az 1959-ben kiadott polgári törvénykönyv (IV. törvény) 441.§-a.

csony lakbér) következtében” irántuk túlzott kereslet alakult ki, ami viszont maga után vonta a bérleti joghoz jutás (törvényesen el nem ismert, de megtúrt) árának emelkedését.¹¹²⁷ Nyilvánosan a kételyeket legtalálóbban Liska Tibor fogalmazta meg a hatvanas évek végén, amikor rámutatott, hogy a fővárosi lakások iránt, amelyek a legértékesebbek voltak Magyarországon, azért alakult ki túlzott kereslet, valóságos tolongás, mert megszerzésük és fenntartásuk költsége messze-messze nem volt arányos értékükkel. Ez egyébként más vonatkozásokban is így volt: egy világváros civilizációs, kulturális vívmányait és más előnyeit kívánták nyújtani a város lakóinak, anélkül, hogy annak tényleges költségeit akár csupán közelítőleg megfizettették volna azokkal, akik áldásaiból részesedtek. Liska közgazdasági nézőpontból nem alaptalanul „látszólagos lakáshiánynak” nevezte a jelenséget, mert piaci lakásárak mellett a kereslet csak töredéke lett volna annak, ami szocialista gazdasági viszonyok közepette mutatkozott.¹¹²⁸ A Liska által jelzett problémát a rendszer nem-piaci intézkedésekkel, például a fővárosi letelepedés szigorú adminisztratív korlátozásával próbálta megoldani – félsikerrel).

(Kisajátítás és az „indokolt lakásszükséglet”) Az ötvenes évek elején az állam a meglévő lakásállomány egy részének újraosztásával, kényszerhasznosításával is segítette egyes társadalmi csoportok, elsősorban a háború után hatalomra jutott új vezető réteg lakáshoz jutását. Ennek a szándéknak megfelelően már a 6000/1948-as rendelet lehetővé tette, hogy azoktól az emberektől, akik több ház (lakás) tulajdonosai voltak, egy kivételével elvegyék tulajdonukat. Az egyszobásnál nagyobb bérlakásokkal kapcsolatban pedig megengedte a lakás „indokolt szükségleten” felüli részének igénybe vételét és abba a részbe új (társ)bérlő költöztetését. Indokolt szükségletnek azt tekintették, ha két emberre jutott egy lakószoba, tehát egy házaspár jogos lakásigényének a maximuma (és a hangsúly ezen van: a maximuma) egy szobakonyhás lakás volt. Amennyiben a család ennél többtagú volt, akkor minden további két személy számára volt jogos maximum egy további szoba. Páratlan számú családtag esetén az utolsót is megillette még egy szoba.¹¹²⁹ A hatóságok azoktól, akik a hivatalosan megállapított „indokolt lakásszükségletnél” nagyobb lakással rendelkeztek, bármikor elvehették a „szükségleten felüli” részt, és azt új (társ)bérlőnek utalhatták ki. (Az „indokolt lakásszükséglettel kapcsolatos” norma sokáig érvényben maradt és iránymutatónak számított az „átlagemberek” lakásszükségletének megítélésakor. Egy 1960-ban kiadott kormányrendelet azonban már lehetővé tette, hogy a normánál nagyobb lakásban élők – akik egyre kevésbé a régi és egyre inkább az új vezető réteghez tartoztak – lakbérpótlék fizetése mellett jogszerűen megtarthassák a normánál nagyobb lakásokat is).¹¹³⁰

¹¹²⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/2. ő. e. A Politikai Bizottság 1964. június 2-i határozata a lakás-elosztási rendszer fejlesztésére...

¹¹²⁸ „A jelenlegi olcsó lakbérért majdnem mindenki sokkal szebb, nagyobb lakást választana, ha lehetne, ha nem hiányozna ehhez a meglévő lakásállomány többszöröse. E... látszólagos lakáshiány tehát közvetlenül az olcsó lakbér következménye. Bármilyen áru hiánycikké tehető, ha olyan alacsony áron hozzuk forgalomba, amelyen a rendelkezésre állónál többszörös mennyiséget is megvennének belőle.” – Liska Tibor: A bérlakás-kereskedelem koncepciója. In: *Lakáspolitikánkról*. Összeállította: Böröczfy Ferenc. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1983. 19. o. – A tanulmány először a Valóság c. folyóirat 1969. januári számában jelent meg.

¹¹²⁹ A politikai (párt és szakszervezeti) vezetőknek és egyes kiemelkedő tudósoknak, jogászoknak stb. járt még egy szoba.

¹¹³⁰ 3/1960 (I. 10.) Korm. sz. rendelet.

(Az 1952. évi lakásállamosítási rendelet) A szocialista államhatalom 1952-ben érezte elérkezettnek az időt, hogy a gyakorlatilag már tönkretett magánvállalkozásban működő bérlakás szektort állami tulajdonba vegye. Az ekkor kiadott lakásállamosítási rendelettel¹¹³¹ a szocialista állam a kis- és közepes tőkeértékű magántulajdon egyik utolsó létezési formáját számolta fel. A tvr. értelmében államosították azokat a házingatlanokat, beleértve a lakóházakat, villákat, öröklakásokat, és üzletházakat, amelyeket addig teljes egészében vagy részben bérlet útján hasznosítottak. Államosították továbbá a volt „uralkodó osztályok” ház- és lakásingatlanait is, függetlenül attól, hogy bérbe voltak-e adva, vagy sem. Az ő esetükben tehát egyszerűen személyi tulajdonuk elvétele, s még formálisan sem a „kizsákmányolás megszüntetése” volt a cél. Sőt, ha a tulajdonosok nem abban a lakásban éltek, hanem máshol, akkor még a lakásban található ingóságaikat is elvették.¹¹³² A volt elit és a régi középosztály kisajátítása, vagyonfosztása ezzel az intézkedéssel tetőzött, noha egyáltalán nem ezzel kezdődött, hiszen már az „indokolt lakásszükséglet” elvének bevezetése 1948-ban, majd az 1951. évi kitelepítések is keményen érintették őket. Mint ismert, 1951 tavaszán csak a fővárosból jóval több, mint ötezer, a „volt uralkodó osztályokhoz” tartozó családot telepítettek ki, teljesen megfosztva őket ingó és ingatlan vagyonuktól.¹¹³³ Hasonló akciókra került sor a megyeszékhelyeken is, mégpedig az esetek egy részében már konkrét politikai indoklás nélkül, „közérdekű kitelepítésnek” nevezve az akciót. Ez történt például 1951-ben Székesfehérváron, ahol abban az évben új lakás építését egyáltalán nem vették tervbe, ám mivel a különböző hatóságoknak és a vállalatoknak szükségük volt lakásokra, ezért „közérdekből” régi középosztályi családokat telepítettek ki a városból.¹¹³⁴ Ezeknek az intézkedéseknek a következtében a hazai lakásállomány legértékesebb részének tekinthető, jól felszerelt, tágas lakások nagy része 1950 után nem maradt meg eredeti formájában. Miután elvették őket eredeti tulajdonosaiktól, egy részüket kivonták a lakásállományból és más célra (főleg irodának) használták fel, vagy több lakásra osztották fel őket.¹¹³⁵

A bemutatott intézkedéssorozat következtében 1952-re a városi, elsősorban a fővárosi lakásingatlanok legfőbb tulajdonosává az állam lépett elő, fő kezelőivé pedig a helyi (kerületi) tanácsok váltak. Az államosított lakások egy kisebb részével a pártállam központi szervei és az adott település felső vezetése (Budapesten például a fővárosi tanács) közvetlenül rendelkezhettek. Saját „keretükből” szabadon, pontosabban „káderpolitikai szempontok” figyelembe vételével utalhattak ki lakásokat. Az 1950-es évek végén az 1952-ben államosított házak egy kis részét újra magántulajdonná alakították át, helyesebben: vissza, de azokat csak elvétele után adták vissza az eredeti tulajdonosnak, inkább az új bérlők számára tették lehetővé az ingatlan megvételét.

¹¹³¹ 1952. évi 4. sz. törvényerejű rendelet egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről. (Kihirdetve: 1952. febr. 17.)

¹¹³² Sváby Enikő: *Budapesti lakáviszonyok*. Kézirat. Budapest, 2000. 4. o. – A tanulmány a mi megbízásunkból, az OKTK IX. főiránya és az FKFP anyagi támogatásával készült.

¹¹³³ Lásd erre: Széchenyi Kinga: *Megbélyegzettek. A kitelepítések tragédiája*. Kráter [Kiadó]. Pomáz, 2008.

¹¹³⁴ MOL XIX-A-16-b 216. d. (rég) Feljegyzés az Üzemgazdasági Tanács 213/19/1951. sz. határozatának végrehajtásáról. 1951. márc. 28.

¹¹³⁵ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. KSH. Budapest, 1957. 423. o.

Kevésbé ismert, hogy az 1952-es államosítások során, ipari munkások házáat, esetleg lakását is kisajátították. Csepelen például az 1952-es államosítási rendelet által érintett 602 ingatlan 9,3%-a, 58 lakás munkások tulajdonában volt.¹¹³⁶ Ennek ellenére persze a munkások elsöprő többsége megmaradhatott eredeti lakásában, illetve házában. Ugyanez mondható el a lakásbérletről is: általában ők is maradtak ott, ahol addig laktak. A bérlek az első években csak annyi változást érzekelték, hogy a lakbért máshová kellett befizetni, mint addig. A nagyobb lakások államosításával, majd megosztásával keletkezett kisebb társbérleti lakásokba egyébként nem nagyon költöztek munkások, mert azok a lakások zömmel az I., a II., a XI. illetve az V. kerületben,¹¹³⁷ a munkásnegyedektől távol feküdtek, ahová ők nem mentek szívesen. Ezekben az években a gyári munkáskolóniákon élők helyzete is megváltozott, mert a korábban vállalati kezelésben lévő lakások tanácsai irányítású közüzemek kezébe kerültek, amelyek alig törődtek a kolóniák színvonalának megtartásával, a karbantartással és a felújítással. Ezzel megkezdődött a régi kolóniák leromlása.

(Az új lakások elosztására vonatkozó elképzelések) Az 1940-es évek végétől a politikai vezetés arra törekedett, hogy a városokban az állami lakástulajdon kerüljön többségbe. Ezt a meglevő állomány államosításával és – legalábbis a városokban – az állami lakásépítés túlsúlyával akarták elérni. A Rákosi-rendszerben úgy képzelték, hogy távlatilag az újonnan épült, állami tulajdonú lakások többségét a nagyvállalatok fogják majd elosztani, csak másodsorban a helyi tanácsok. A vállalatok pedig a saját értékrendjük és érdekeik szerint utalják ki azokat – nyilvánvalóan a saját dogozóik között.¹¹³⁸ Hogy mi történjék azokkal az emberekkel, akik egyszerűen csak állampolgári jogon és nem egy munkaszervezet dolgozóiként szerettek volna lakáshoz jutni, nem dolgoztak ki részletes elképzelést. Ugyanez volt a helyzet a kistelepüléseken, a falvakban és a tanyákon élő emberek, köztük ipari munkások lakásigényével kapcsolatban is, mert a politikai vezetés ezeket a településtípusokat nem támogatta, sőt egy részük visszafejlesztésére, mi több: felszámolására törekedett.¹¹³⁹

(A bérlakások) A szocialista rendszerben a régi építésű bérlakások túlnyomó része, természetesen közéjük számítva a munkások által bérelteket is, tanácsai kezelésben állt. A fővárosban és az iparvárosokban az ipari munkásság többnyire ilyen lakásokban élt. A bérleti feltételeket jogszabályok rögzítették a bérlek és a bérbeadó felmondási jogától a lakbér összegéig. A tanácsai bérlakás igénylésének, majd bérlelti joga elnyerésének alapelvei már az ötvenes évek elején kialakultak és később keveset változtak. A lakásbérlelssel, különösen a felmondással kapcsolatos jogszabályok és még inkább a gyakorlat ismeretében megállapíthatjuk, hogy a bérlek nagy többségének helyzete korszakunkban stabilnak mondható. A bérlakás másik, kevésbé elterjedt formája a szolgálati lakás volt. Jogilag ezek is állami tulajdon voltak, azonban nem

¹¹³⁶ Sváby Enikő: *Budapesti lakáviszonyok*. I. m. 4. o.

¹¹³⁷ Vö.: Preisich Gábor: A lakásépítés és a lakásállomány változása. In: Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története 1945–1990*. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 1998. 73–74. o.

¹¹³⁸ Az ötvenes évektől az ország legnagyobb vállalatai profiljuktól függetlenül is folytattak saját építési tevékenységet a Sztálin Vasműtől a Tatabányai Szénbányászati Trösztig. Így tehát nem csak a kiutalás, de gyakran maga az építés is a nagyvállalatok és a mögöttük álló szakminisztériumok kezébe került.

¹¹³⁹ Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozunk egy korábbi könyvünkben: Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika*. I. m.

a tanácsok, hanem egyes vállalatok és intézmények stb. rendelkezettek felettük a bérlő kijelölésétől a lakbér (az általános szabályoktól gyakran eltérő) megállapításig. A szolgálati lakást jogszerűen csak a munkaviszony időtartama alatt lehetett bérelni, annak megszűntével a bérbeadó vállalat, intézmény stb. a jogviszonyt megszüntethette. A bérlakás e kettő között álló, sajátos formája volt az ún. első bérlő kijelölési jog, amikor végeredményben a tanácsok rendelkezése alá került egy új lakás, ám az első bérlőt a településen működő (nagy)vállalat jelölhette ki, természetesen a saját alkalmazottai közül. Arra nézve nem volt világos szabály, mi legyen a lakás sorsa, ha a bérlő munkahelyet változtat, el kell-e hagynia azt? Ez a lakáskiutalási forma különösen gyakori volt az új „szocialista iparvárosokban”, ahol egyes esztendőkből az új bérlők kétharmadát, háromnegyedét a nagyvállalatok jelölték ki.

(Saját tulajdonú házak, lakások) Az ipari munkások többsége az ötvenes években nem bérlakásban, hanem saját tulajdonukban lévő házban vagy lakásban élt. Az ötvenes években végbement változások ellenére ugyanis az ország lakásállományának abszolút többsége 1960-ban is magántulajdonban volt, a bérlakás szektor csak Budapesten volt túlsúlyban.¹¹⁴⁰

Ebből a szempontból a lakosság más rétegeihez hasonlóan a munkások helyzetét is megnehezítette, hogy a Rákosi rendszerben kifejezetten akadályozták új magánházak vagy magántulajdonú lakások építését. Még a kisvárosokban és a falvakban is így járt el a hatalom, pedig azokban más úton nemigen lehetett új lakáshoz jutni, hiszen állami lakások ott alig épültek. Az akadályozás fő eszköze a kiskereskedelem építőanyag-ellátásának korlátozása volt. Az I. ötéves terv éveiben megtörtént például, hogy az országos lakásépítési tervben szerepeltették ugyan a magánépítkezéseket is (több lakás illetve ház építését várva el, mint amennyit állami kivitelezésben terveztek), ám az éves pénzügyi tervben, a „forinttervben” nem vették figyelembe a magánépítkezéseket, csak az államiakat. Mivel ez a tétel a pénzügyi tervben nem szerepelt, az éves anyagtervbe (mert olyan is volt) sem kerülhetett be, következésképpen a magánépítkezések céljait szolgáló kiskereskedelem számára sem juttattak kellő mennyiségű építőanyagot.¹¹⁴¹ 1953-ig ilyen nehézségek közepette kellett tehát a magánépítkezésekbe belevágni. Nem meglepő hát, hogy nem csak az állami lakásépítés, hanem a magánházépítés is messze elmaradt a tervektől.¹¹⁴² (Ld. alább!) További akadály volt a bürokratikus és lassú hatósági ügyintézés is. 1953-tól ugyan igyekeztek javítani a magánépítkezők helyzetén, de fordulat nem történt. Miközben hivatalosan az állami lakásépítés maradt a fő és a kivitelezett helyzetű lakásépítési forma, az ötvenes és a hatvanas évek fordulójától már egyre inkább „több lábra állt” az új lakások építése, mert akkor már jobban megtúrták, részben segítették a magánházak (-lakások) építését is.

(A magánépítkezések finanszírozása) Az első évtizedben a magánépítkezők helyzetét nehezítette a hitelezés kialakulatlansága, fejletlensége is. Az ilyen építkezések 1956 előtt hitelfelvételi lehetőség nélkül folytak, mert az állam a házépítés, illetve lakásvásárlás megkönnyítésére nem dolgozott ki országosan egységes hitelnyújtási

¹¹⁴⁰ 1960. évi népszámlálás 11. kötet. A lakott lakások és a lakóházak adatai. KSH. Budapest, 1964. 52–55. o.

¹¹⁴¹ MOL XIX-A-16-b 425. d. (rég.) Feljegyzés az 503/8/1953 M. T. határozattal kapcsolatban. 1953. aug. 27.

¹¹⁴² Egyes források szerint 1953-ban mindössze ötezer lakás (ház) épült magánérőből. – MOL. XIX-A-16-b. 425. d. (rég.) Előterjesztés a Minisztertanácshoz. 1953. dec. 23. (Piszkozat)

rendszert, holott az iránt már az ötvenes évek közepén nagy volt a társadalom igénye. Hitel hiányában a magánházat építők az induláshoz szükséges pénzt előbb össze kellett gyűjtsék, a többi pedig menet közben teremteték elő. Ezek az építkezések készpénz-takarékosak voltak, viszont nagyon sok volt a saját munka bennük. Az építőanyagot is gyakran bontásból (ismét csak saját munkával) teremtettek elő. Az ötvenes évek végén megváltozott a helyzet. Az állami takarékbank, az OTP ettől kezdve már egyaránt nyújtott hitelt magánházak építéséhez és (csak a városokban) a személyi tulajdonba kerülő lakások, az ún. OTP lakások vásárlásához. Ennek következtében a hatvanas évek első felében a magánépítkezések többségéhez, az 1961–1965 közötti periódusban 180 ezerből 110 ezerhez¹¹⁴³ már igénybe is vettek állami hiteleket, ami jelentős előrelépésnek tekinthető. A finanszírozás terén végbement változásnak is köszönhető, hogy az ötvenes évek végén és a hatvanas évek első felében bekövetkezett a magánházak (lakások) építésének említett fellendülése. Megjegyezzük, hogy a hitelt akkor hivatalosan az állami támogatás egyik formájának tekintették, ami csak részben felelt meg a valóságnak. A szövetkezeti lakások esetében tényleg volt a hitelezésben bizonyos állami támogatás is, mert az a hitel kamatmentes volt. Azok az OTP által nyújtott házépítési és lakásvásárlási hitelek viszont, amelyeket kamatostól kellett visszafizetni, nem tekinthetők állami támogatásnak, noha a kamat nem volt magas.

Készpénzre persze nem csak a magánházak építéséhez lett volna szükség. A lakáscsere során például gyakran kellett – nem legálisan – az értékkülönbötért fizetni, amivel egyébként a hatóságok is tisztában voltak, de az esetek többségében nem avatkoztak közbe, hanem az üzletet ráhagyták a felekre. A hatvanas években pedig már tudatosan számításba is vették az állami lakásszektor használatának piaci jellegű folyamatait: az ún. minőségi csere és az azzal járó értékkülönböt-fizetés bevett dologgá kezdett válni. Még nagyobb összeget kaphatott az, aki egy másik személy javára lemondott bérlői jogáról, mert ez a lelépési díjnak is nevezett pénz 1958 táján Budapesten elérhette egy kis saját ház értékének harmadát, olykor a felét is, készpénzben kifejezve a 60–100 ezer Ft-ot.¹¹⁴⁴ Sőt, pár évvel később, a hatvanas évek közepén már olyan helyzet alakult ki, hogy a lakásmobilitás ösztönzése érdekében maga az állam is pénzért vásárolta meg egyes lakások bérleti jogát! Az MSZMP Politikai Bizottsága egyik határozatával lényegében szentesítette ezt az egyébként – papíron – még a magánosoknak is tiltott eljárást. Budapesten az állam „az általános szabály ellenére egyes esetekben, sürgős igények kielégítése miatt maga is – az ingatlanközvetítő szerv útján – fizet (szabályozott árat) azoknak a bérlőknek, akik bérleti jogviszonyukról az állam javára lemondanak” – olvasható az MSZMP Politikai Bizottsága egyik anyagában.¹¹⁴⁵ A hatvanas évek derekán a lakásgazdaság terén, hosszú tetszhalál után tehát feléledtek és nagyon-nagyon korlátozottan működni kezdtek bizonyos piaci mechanizmusok, amelyek elősegítették a szükségleteknek megfelelőbb lakáshasználatot. Ezek az ügyletek természetesen készpénzt követeltek, ám ha – kezdetben legalábbis – magánház építésére sem lehetett banki hitelt felvenni, akkor az ilyen nem legális ügyletekre végképpen nem.

¹¹⁴³ Lakáspolitikai Magyarországon. Szerkesztette az Építésügyi Minisztérium megbízásából az É. M. Városépítési és Tudományos Tervező Intézet. Budapest, 1967. 13–14. o.

¹¹⁴⁴ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/20. ő. e. Jelentés a munkásosztály helyzetéről a budapesti üzemekben folytatott vizsgálatok alapján. 1958. júl. 29.

¹¹⁴⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/2. ő. e. A Politikai Bizottság 1964. június 2-i határozata a lakáscsere rendszer fejlesztésére...

(Bérlakás-igénylés, lakásbérlet az 1960-as években) Az 1956. évi forradalom után változást hozott, hogy az új lakások elosztásában csökkent a nagyvállalati dominancia, és nőtt a helyi tanácsok szerepe. Újdonság volt az is, hogy az állami és a magántulajdon mellett kialakítottak egy sajátos új tulajdoni formát, a szövetkezeti lakást.

1960-ban Magyarországon a lakásban lakó emberek háromtized része élt főbérleti jogcímen használt lakásban.¹¹⁴⁶ Az ország teljes, állami tulajdonban lévő lakásállományának nagy többsége változatlanul a tanácsok kezelésében volt, amelyek erre a célra külön igazgatási részlegeket alakítottak ki, a lakáshivatalokat; a házkezelési és a karbantartási feladatok ellátására pedig külön vállalatokat (házkezelősegeket) működtettek. A lakáshelyzetben drámai változásokhoz vezető intézkedésekre, amilyenek a Rákosi-rendszerben a tömeges kitelepítés és az államosítások voltak, ezekben az években már nem került sor.

A forradalmat követő másfél évtizedben az állami lakáselosztási, kiutalási rendszer fokozatosan áttekinthetőbbé vált. Másokhoz hasonlóan egy munkás úgy juthatott tanácsi bérlakáshoz, hogy igénylést nyújtott be annál a területileg illetékes tanácsnál, ahol lakást szeretett volna kapni. A benyújtással egyidejűleg egész sor, űrlapokon megfogalmazott kérdést kellett megválaszolni, amelyek személyi és családi helyzetét, továbbá munkahelyét, foglalkozását stb. tudakolták. Az igényléshez csatolni kellett munkahelyi véleményt is; segítette az előrehaladást, ha a munkahelyi pártszervezet is támogatta a kérelmet. Egyedülállóknek „szocialista összeköttetés”, magyarul protekció vagy lepénzelés nélkül gyakorlatilag lehetetlen volt lakást kapniuk. Házaspároknak már jobbak voltak az esélyeik, különösen, ha már volt gyermekük. Az igénylés benyújtása és a lakáskiutalás között általában hosszú évek teltek el. A kiutalásról, a tanács ezzel megbízott szervei döntöttek időről időre, amelyet a tanácsi vezető testületek formálisan jóváhagytak. Az elbírálás során vizsgálták a családok létszámát, egy főre eső jövedelmét, a kiskorú gyermekek számát, figyelembe vettek tartós betegséget, rokkantságot, szociális problémákat és a várakozási idő hosszát is. Külön figyelték, hogy nem magántulajdonos-e az illető, valamint azt, hogy nincs-e valami politikailag felróható a múltjában, mert sem magántulajdonosok, sem politikailag megbízhatatlannak minősített emberek nem kaphattak tanácsi lakást. A szolgálati lakásokat közvetlenül a vállalatok rendelkezhettek, ezért teljesen rájuk volt bízva, kinek és milyen bérleti feltételek mellett adják oda azokat. Az első bérlő kijelölési jog segítségével kapott lakások bérleti feltételeit, például lakbérét a tanácsi bérlakásokhoz és nem a szolgálati lakásokhoz hasonlóan állapították meg, noha az első bérlőt egy vállalat jelölte ki.

(A magánszektor) Az ország lakásállományának nagyobb részét, 1960-ban 63,1%-át¹¹⁴⁷ képező, sőt az új építkezéseken belül is többséget alkotó magánszektor lakáspolitikai szempontból továbbra sem tartozott a gazdaságpolitika által kiemelten támogatott tulajdonformák közé. Ennek ellenére már az ötvenes évek vége felé javítottak a magánépítkezések építőanyag-ellátásán. Egy magánház felépítése sok utánajárást, ide-oda szaladgálást igényelt, a sok ezer befektetett munkaóráról nem is beszélve. A házépítők, különösen a falun élő munkások, többnyire nem várták meg az épület teljes befejezését, amint egy helyiség lakhatóvá vált, máris beköltöztek, s úgy foly-

¹¹⁴⁶ 1960-ban 9 456 327 fő élt lakásban. Ebből 63,1 tulajdonosi, 0,3 öröklakás tulajdonosi, 30,5 főbérleti, 2,2 társ (közös) bérleti, végül 3,9% szolgálati és egyéb jogcímen lakott lakásában. – 1960. évi népszámlálás 11. kötet. A lakott lakások és a lakóházak adatai. I. m. 74–75. o.

¹¹⁴⁷ 1960. évi népszámlálás 11. A lakott lakások és a lakóházak adatai. I. m. 74–75. o.

tatták az építkezést. Az indulástól a teljes befejezésig sokszor tíz év is eltelt, s akkor még nem is beszéltünk arról, hogy a rokonoktól, barátoktól kapott munkasegítséget erkölcsi kötelesség volt később visszaadni. A hatvanas évek második felében kezdett kialakulni az a gyakorlat, hogy a magánházat építő ipari munkást saját vállalata is segítette valamilyen formában. (Erre a kérdésre alább visszatérünk). Az erőfeszítések eredménnyel jártak: az ipari munkásság lakáshelyzete a hatvanas években elsősorban a magánépítkezések fellendülése következtében javult.

(A szövetkezeti lakások) Ezt a sajátos, átmeneti jellegűnek mondható tulajdonformát egy ötvenes évek végi kormányrendelettel vezették be.¹¹⁴⁸ A szövetkezeti lakásszektor kialakítását politikailag azzal indokolták, hogy meg kívánják könnyíteni az üzemi dolgozók, főként a nagyüzemi munkások lakáshoz jutását. Lakásépítő szövetkezetet alakítani csak a városokban lehetett, kizárólag a munkahely (vállalatvezetés és a vállalati szakszervezet) részvételével, illetve a helyi tanácsok közreműködésével. A szövetkezeti lakásépítés sajátossága abban állt, hogy ötvözni próbálta a saját, OTP kölcsönrel folyó, magántulajdonba kerülő városi lakásépítés és a tanács (bér)lakáskiutalás egyes elemeit. Az állami takarékbank, az OTP hiteltámogatásával épített magánlakásokhoz hasonlóan a szövetkezeti lakás esetében is az átvétel időpontjáig egy nagyobb összeget, „beugró” kellett fizetni, majd a fennmaradó részt havonta törleszteni. A különbség az volt, hogy szövetkezeti lakásoknál a „beugró” a lakás árának csak 15%-a volt,¹¹⁴⁹ továbbá az, hogy – mint fentebb említettük – az állami bank egyáltalán nem számított fel kamatot, vagyis anyagilag igen előnyös volt. Ennek persze ára is volt: a tulajdon nem volt teljesen szabad rendelkezésű, csak egyszer lehetett örökölni, azután átszállt az államra. Magának a szövetkezetnek a megalakításánál pedig ott bábáskodott a helyi tanács és a munkahely is, sőt az igazi kezdeményezők általában ezek a szervek és nem a lakásszövetkezet tagjai voltak.

(A lakáshasználat településtípusonkénti különbségei) Annak ellenére, hogy 1945 után Magyarországon gyorsan növekedett a városokban lakó ipari munkások száma, a munkásság egészen belüli arányuk csökkent, mert a községben lakó ipari munkások száma még a városi munkásokénál is sokkal gyorsabban nőtt. Túlzás nélkül állítható: a szocializmus korszakában lezajlott társadalmi változások egyik legsajátosabb vonása az volt, hogy az ipari munkásság lakóhely szempontjából egyre inkább falusi népességgé alakult át: 1960-ban jóval több, mint kétötöd része,¹¹⁵⁰ 1970-ben pedig már – az összes ipari munkást¹¹⁵¹ számításba véve – majdnem fele községekben lakott!¹¹⁵² Ez aztán jelentős hatást gyakorolt az ipari munkások lakásviszonyaira is, mert e viszonyokat sokkal inkább meghatározta az, hogy ki, milyen településtípusban lakott, mint az, hogy melyik társadalmi réteghez tartozott. Magyarán: a budapesti, a vidéki városi és

¹¹⁴⁸ 20/1959 (IV. 16.) Korm. sz. rendelet a lakásszövetkezetekről.

¹¹⁴⁹ Az OTP lakásoknál 30%.

¹¹⁵⁰ Lásd a II. fejezet 3/e pontját, a 7. sz. ábrát! – Népszámlálási adatok szerint 1960-ban 584 497 ipari és építőipari munkás lakott a községekben (43,4%), 413 475 Budapesten (30,7%) és 348 605 a vidéki városokban (25,9%).

¹¹⁵¹ Az állami ipar és az ipari termelőszövetkezetek fizikai dolgozói, valamint az állami építőipar és az építőipari termelőszövetkezetek fizikai dolgozói együtt.

¹¹⁵² 1970-ben az 1 685 310-ből ipari fizikai dolgozóból 810 773, azaz 48,1% lakott falun. – Az ipari munkások településtípusok szerinti megoszlására ld.: 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. (Az országos adatok: 84–87. o., a községiek: 546–549. o., a budapestiek: 238–241. o., a vidéki városoké: 392–395. o.)

a községi munkásoknak a lakástulajdon és lakáshasználat szempontjából mutatkozó sajátosságai sokkal közelebb álltak az abban a településtípusban lakó más társadalmi rétegek sajátosságaihoz, mint a más településtípusokban élő ipari munkás társaikéhoz. Elsősorban budapesti, vidéki városi és községi sajátosságokról beszélhetünk tehát, és csak ezeken az alaptípusokon belül, másodlagosan társadalmi rétegek szerintiekről (ipari munkás, mezőgazdasági fizikai dolgozó, szellemi dolgozó stb.). Így értendő tehát a fent tett megállapítás: a községben élő ipari munkások számának és arányának gyors emelkedése a munkások lakásviszonyait bizonyos mértékig a falusi sajátosságok irányába mozdította el. (10. sz. táblázat)

10. sz. táblázat: A lakott lakások száma és aránya használati jogcím szerint, településtípusonként (1960)

Település-típus	Az összes lakott lakás		Háztulajdonosi jogcímen lakott lakás		Öröklakás címén lakott lakások		Főbérleti jogcímen lakott lakások		Egyéb jogcímen lakott lakások	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
Budapest	532 568	100	90 576	17,0	6 471	1,2	391 884	73,6	43 637	8,2
Vidéki városok	585 885	100	285 913	48,8	1 858	0,3	265 883	45,4	32 231	5,5
Községek	1592373	100	1300873	81,7	773	0,0	224 945	14,1	65 782	4,2
Összesen	2710826	100	1677362	61,9	9 102	0,3	882 712	32,6	141 650	5,2

FORRÁS: 1960. évi népszámlálás II. kötet. A lakott lakások és a lakóházak adatai. I. m. 52–55. o.
(Megjegyzés: az adatok csak a lakásokban élő 9 456 323 személyre vonatkoznak.)

A táblázat két fontos következtetés levonására is alkalmat ad. Az egyik az, hogy a községek társadalmára az egyes emberek foglalkozásától jobbra függetlenül a saját tulajdonú lakás, a fővárosi társadalomra pedig, jórészt szintén függetlenül foglalkozási csoportjuktól, a bérlakás volt jellemző, a vidéki városok pedig majdnem pontosan félúton álltak e kettő között. A másik pedig az, hogy a községek illetve a főváros a maguk jellegzetességeit igen végletes formában, mondhatni nagyon egyoldalúan hordozták, hiszen előbbieket esetében a magántulajdonú házak (lakások) aránya még a négyötödöt is meghaladta, és csak minden hetedik ember volt bérlő, a fővárosban viszont a bérlakásoké közelítette meg a szintén nagy túlsúlyt jelentő háromnegyedet, és csak minden ötödik-hatodik ember lakott saját tulajdonú házban (lakásban). Bár a magánlakások aránya a hatvanas évek folyamán növekedett, 1970-re Budapesten például valamivel egynegyed fölé emelkedett, ez alapvető fordulatot nem hozott.

Az ipari munkások lakásviszonyai ugyanakkor – és erről sem szabad megfeledkeznünk – nem voltak teljesen azonosak annak a településtípusnak a viszonyaival, amelyben éltek. Ezt bizonyítja a nem mezőgazdasági fizikai dolgozókra vonatkozó

adatok.¹¹⁵³ Ennek az 1960-ban családtagjaival együtt három és félmillió rétegnek a Budapesten élő része az ottani átlagtól kissé a „vidéki jellemzők” irányába, a Budapesten kívül élő része pedig a „budapesti jellemzők” irányába tért el. Ennek leglényegesebb eleme az, hogy a budapesti nem mezőgazdasági fizikai dolgozók a helyi átlagnál valamivel nagyobb, 17,7%-os arányban éltek saját tulajdonukban levő lakásban, a községekben viszont az ottani nagyon magas, 81-82%-os átlagnál valamivel kevesebben.¹¹⁵⁴

Az ország egészét tekintve hasonló tendenciák figyelhetők meg. A nem mezőgazdasági fizikai dolgozók abszolút többsége, 53,6%-a saját tulajdonú lakásban élt, ám ez az arány alatta maradt a magyar társadalom 62%-os országos átlagának. A főbérleti lakások arányáról fordított előjellel ugyanez mondható el: a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók körében ugyan kisebbségben volt ez a lakáshasználati forma, de 40%-os aránya magasabb volt az országos átlagnál.¹¹⁵⁵ A hatvanas évek után változást hoztak ezen a területen is, mert a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók körében gyors növekedésnek indult és 1970-re már kétharmad fölé emelkedett a saját tulajdonukban lakók aránya.¹¹⁵⁶

(Társbérlet) A lakáshasználat sajátos formája volt a társbérlet. A társbérletek elszaporodása előtt a 6000/1948. Korm. sz. rendelet nyitott utat, mert a „jogos lakásszükséglet” elvének kimondásával¹¹⁵⁷ lehetővé tette a nagyobb bérlakások egy részének elvételét, illetve több lakásra osztását. A nagyobb lakások „feldarabolása”, több kisebb lakásra osztása főleg a budai villanegyedek nagy alapterületű lakóházait és a pesti oldal tágas polgárlakásait érintette.¹¹⁵⁸

A társbérletben élők száma korszakunk első felében főleg Budapesten¹¹⁵⁹ kimondottan magasnak mondható: az ötvenes években közel 40 ezer lakást használtak ilyen jogcímen, amelyekben együttesen több mint 200 ezer ember élt.¹¹⁶⁰ A következő évtized azután fordulatot hozott ezen a téren: 1970-re 90 ezer alá csökkent a társbérletben élő emberek száma.¹¹⁶¹ Egy részük önálló lakásba költözött, mások a korábban is két külön bejáratú lakásból eredeti lakást műszakilag úgy el tudták választani, hogy

¹¹⁵³ Pontos, de nehézkes statisztikai nevükön: lakásban lakó, alkalmazásban álló nem mezőgazdasági fizikai dolgozók. A többször idézett népszámlálási statisztika szerint számuk 1960-ban 3 564 640 volt.

¹¹⁵⁴ Mint a 10. sz. táblázatból látható, a teljes községi népesség 81,7%-os, a községi nem mezőgazdasági fizikai dolgozók kerekén 75,0%-os arányban laktak saját tulajdonukban lévő házban. – 1960. évi népszámlálás 11. kötet. A lakott lakások és a lakóházak adatai. I. m. 70–71. o.

¹¹⁵⁵ 1960. évi népszámlálás 11. A lakott lakások és a lakóházak adatai. I. m. 56–73. o.

¹¹⁵⁶ 1970. évi népszámlálás 26. Lakás- és lakóépület adatok. I. I. m. 20. o.

¹¹⁵⁷ Egy házaspár számára maximum egy szoba használatát tekintették jogos vagy indokolt szükségletnek. – Bővebben lásd a jelen alfejezet „b” pontját!

¹¹⁵⁸ Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története*. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 1969. 101. o.

¹¹⁵⁹ Az ország összes társbérleti lakásának kb. 80%-a volt budapesti.

¹¹⁶⁰ 1949-ben országosan 39 172, ebből Budapesten 33 377 társbérletes lakást írtak össze. Összesen 205 950 ember lakott társbérletben, ebből Budapesten 172 762. 1960-ban a társbérletben élők száma országosan 210 277 volt. – 1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakástatisztikai eredmények. I. m. 28. o. és 1970. évi népszámlálás 26. Lakás- és lakóépület adatok I. I. m. 37. o.

¹¹⁶¹ 1970-ben 87 373 ember lakott társbérletben. 1970. évi népszámlálás 26. Lakás- és lakóépület adatok I. I. m. 37. o.

jogi értelemben két különálló főbérleti lakás keletkezett: 1949 és 1958 között csak Budapesten közel 15 ezer új lakást alakítottak ki lakásmegosztással.¹¹⁶² A tömeges társbérletesítés háttérében olyan lakáspolitikai elképzelés húzódott meg, hogy az addigi bérlok jogainak és életlehetőségeinek korlátozásával segítenek a lakás nélkülieken – oly módon, hogy utóbbiakat egyszerűen beköltöztetik egy régi bérlo mellé. A főbérlo lakáshasználat egyfajta újrafelosztása történt tehát. Sajátos esete volt ennek, amikor az eredeti tulajdonosokat főbérloként meghagyták államosított lakásuk egy részében, a lakás többi részét pedig társbérloknak utalták ki.

A társbérlo rendszer széleskörűvé tétele inkább előnyösen, mint hátrányosan érintette az ipari munkás családokat. Ők ugyanis ritkán mondhattak magukénak „indokolt szükségleten felüli”, társbérletté alakítható lakást, ilyen jellegű veszteség tehát nem nagyon érte őket. Ellenben elég sok olyan munkás volt, aki éppen társbérlet kiutalásával jutott az addiginál elfogadhatóbb lakáshoz.

A társbérletesítés a gyakorlatban egyszerűen úgy történt, hogy a lakás „jogos szükségleten felüli” részét, az addigi bérlo megkérdezése nélkül egy másik családnak utalták, azonnali beköltözési joggal.¹¹⁶³ Arra is volt példa, hogy a munkából hazatérő régi bérloket legnagyobb meglepetésükre az új társbérlo fogadta lakásukban.¹¹⁶⁴ Azok számára, akik így jutottak lakáshoz, köztük ipari munkások is, a társbérlet természetesen előrelépésnek számított, mindenképpen jobb volt a szükséglakásnál vagy az albérletnél; a régi bérlok életét viszont roppant módon megkeserítette. Később, az 1950-es évek végén már lehetővé tették, hogy a főbérlo maga válassza meg bérlo társát, amiért akár pénz is kérhetett. Noha az emberi együttélés szempontjából ez valamelyest jobb megoldás volt, mégis éppen ipari munkások nehezményezték ezt az eljárást. Egy, a főváros VIII. kerületében lefolytatott vizsgálat idézi is kritikájukat: „Kifogásolják, hogy a főbérlok saját maguk választhatják meg társbérlojuket. Véleményük szerint ez ugyan kedvező olyan irányban, hogy kevesebb nézeteltérést okoz a társbérlok között, de akadályozza a lakásra rászorulóknak között a helyes elosztást, és módot nyújt a főbérloknak a pénzszerezésre.”¹¹⁶⁵

Társbérletben élni nem volt könnyű. A kényszerű alkalmazkodás mindenkinek kényelmetlen volt, a családok között gyakran támadtak konfliktusok. Szép számmal voltak olyan lakások, amelyeknek nem csak egymásba nyíltak a szobái, hanem egyes szobák kizárólag a társbérlo szobáján keresztül voltak megközelíthetők. Sok kényelmetlenséggel járt a közös helyiségek (konyha, fürdő, W. C. stb.) használata is. Az évek

¹¹⁶² MOL-M-KS 288. f. 21/1958/19. ő. e. A munkásosztály gazdasági helyzetéről c. anyag III. fejezete. 1958. júl. 16. – Ez a fajta lakásszaporulat természetesen nem növelte a lakónégyzetméterek számát és a lakásállományt sem fiatalította, inkább jogi értelemben, persze bizonyos műszaki átalakításokat is beleértve, beszélhetünk külön lakásokról.

¹¹⁶³ Csak érdekességgként jegyezzük meg, hogy hasonló „kényszerházasságot” tettek lehetővé a korszak egyik legnagyobb hiánycikke, a telefon használata terén is, amikor számos fővonalat „ikresítettek”. Egyfajta korszellem volt ez tehát.

¹¹⁶⁴ Egy 1956. decemberi keltezésű panaszlevélben az áll például, hogy „amíg én [a levél írója – B. Gy.] férjemmel együtt munkába[n] voltam, hazatértünk[k]or a legnagyobb meglepetésünkre idegen családot találtunk ott beköltözve, ismételtelen megjegyezve, hogy a szobánforgó szoba [ahová a társbérloket betelepítették – B. Gy.] csak az én szobámból nyílik...”. – MOL XIX-D-4-c 149. d. Sch. Endréne levele, 1956. dec. 19.

¹¹⁶⁵ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/20. ő. e. Jelentés a VIII. kerületi Tanács HKI dolgozói politikai hangulatáról. 1958. június.

során egyébként az a később jogilag is szentesített gyakorlat alakult ki, hogy csak azt a közös lakást tekintették társbérletnek, amelynek két bejárata volt. Ha második bejáratot nem lehetett kialakítani, akkor csak közös bérletről beszéltek.

(Albérlet, ágybérlet) 1949 és 1970 között Magyarországon az albérlok száma 90 ezerrel 270 ezerre, az ágybérllőké (ágyrajáróké) pedig 50 ezerrel 120 ezerre ugrott.¹¹⁶⁶ A növekedés üteme különösen az ötvenes években volt gyors. Az albérlok és az ágyrajárók számának emelkedése a heves társadalmi változások és a lakásépítés üteme közötti nagyfokú egyenlőtlenség számlájára írható. Ez a két lakásbérleti forma a társbérlethez hasonlóan szintén elsősorban a fővárost jellemezte, másodsorban azokat a vidéki városokat, amelyekbe negyvenes évek vége és a hatvanas évek közepe között nagyarányú bevándorlás történt, viszont nem épült kellő számú lakás. 1960 táján a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók másfél–két százaléka lakott albérletben vagy ágybérletben.

Az albérllő a lakás használatával kapcsolatban csak arra formálhatott jogot, amiben a házigazdával előzetesen megállapodott például a házirendet, a konyha és a mellékhelyiségek használatát illetően stb. Ebben a megállapodásban rögzítették az albérleti díjat is, amely az esetek többségben magas volt, a főbérllő által fizetett lakbér többszöröse is lehetett. Egy 1953-ban készült jelentés például Miskolcon „hallatlanul magas uzsoraárak”-at említ, ami nem túlzás. Egy kis, (fa)padló nélküli szobáért a főbérllő 16 Ft lakbért fizetett havonta, viszont az abban elszállásolt ágyrajáróktól fejenként 100 Ft-ot kért.¹¹⁶⁷ Az ötvenes évek végén Budapesten az albérleti díjak akár havi 400–600 Ft-ra is felmentek, tehát elérték egy közepes munkásfizetés harmadát, felét.¹¹⁶⁸ Albérletben lakni drága mulatság volt tehát, ezért egy munkásember csak akkor költözött oda, ha végképp nem volt más választása. 1960-ban megpróbálták rendeletileg korlátozni az albérleti díjakat. Budapesten, ahol nagy volt a kereslet 250, vidéken 150 Ft-ban állapították meg a havi albérleti díj maximumát, ám a bútorhasználatért, a fűtésért, ágyneműhasználatért további – a rendeletben nem limitált – összegeket lehetett szedni.¹¹⁶⁹ Az albérletek általában kevés kényelmet nyújtottak, ritka volt a külön bejáratú rendelő, megfelelő bútorzattal ellátott és tisztán tartott szoba – meg is kellett fizetni az árát. A bérlemény gyakran nem is szoba volt, hanem csak valamilyen ideiglenes építmény, ablaktalan mosókonyha, fészter stb.

Az albérllők többnyire egyedülálló emberek voltak, jórészt férfiak, de a családos albérlet vagy ágybérlet sem volt ritka, különösen fiatal házaspárok esetében. Még arra is akadt példa, hogy egy fiatalember anyósa is a fiatal házaspárral lakott. „Egy ágyban alszunk az anyósommal és a feleségemmel. Volt egy kislányunk, 2 éves. A lakás vihes, egészségtelen, megfázott... és meghalt, szeretnék újra családot alapítani [értsd: másik gyermeket – B. Gy.], de azt hiszem, ilyen körülmények között lehetetlen”.¹¹⁷⁰ Az ágybérllők helyzete rosszabb volt az albérllőkénél, mert ők csak egyetlen napszakra

¹¹⁶⁶ 1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatistikai eredmények. I. m. 28. o. és 1970. évi népszámlálás 26. Lakás- és lakóépület adatok I. I. m. 37. o.

¹¹⁶⁷ Munkások Magyarországon. I. m. 338. o.

¹¹⁶⁸ MOL-M-KS 288. f. 21/1958/19. ő. e. A lakáshelyzet a fővárosban. 1958. július. – MOL-M-KS 288. f. 21/1958/20. ő. e. Jelentés a munkásosztály helyzetével kapcsolatos vizsgálatokról. Budapest, III. kerület. 1958. jún. 28.

¹¹⁶⁹ 3/1960 (I. 10.) Korm. sz. rendelet. A rendelet hatálya a főváros mellett 63 vidéki településre terjedt ki.

¹¹⁷⁰ MOL XIX-D-3-a. H. Sámuel levele. D. n. [Az É. M. Dolgozók Bejelentéseinek Irodája válaszlevelének kelte: 1956. ápr. 28.]

bérelték egyetlen helyiség egyetlen ágát. Az ágybérleti mizéria szemléltetésére pedig egy 26 éves, két éve nős fiatalember Rákosi Mátyásnak címzett, 1956 nyarán kelt levelét érdemes idéznünk. Abban azt írja, hogy házasságkötésük, 1954 óta egy ideig külön éltek egymástól szintén albérletben lakó feleségével. „Én ágybérelő voltam és a főbérelőm hosszas kérésemre feleségemet is odavette, és így elértük azt, hogy egy helyen lakhattunk mint ágybérlők. Egy szobában hatan aludtunk (számomra idegenek), ezért heteken át jártam a várost, hogy külön kis albérletet kapjunk, de sehol sem vettek fel bennünket, mert féltek attól, hogy gyermekünk lesz.”¹¹⁷¹

Összegzőképpen elmondható, hogy a hatvanas évek közepén az ipari munkások többsége saját tulajdonú házban lakott. Jóval kisebb részük élt a korlátozott magántulajdonnak tekinthető szövetkezeti lakásokban és még annál is kisebb rész öröklakásban. Ha sajátjában lakott is valaki, az egyáltalán nem jelentette azt, hogy vagyonos ember lett volna. Falusi vagy városszéli kis házaik értéke a hatvanas évek elején 150 és 300 ezer forint között mozogott. Az ipari munkások másik nagy csoportját – a magyar társadalom egészéhez hasonlóan – a lakásbérlők alkották. Többségük állami tulajdonban lévő, tanácsi rendelkezésű és régi (nem 1945 utáni) építésű lakás főbérelője volt, akik az érvényes jogszabályok szerint használták lakásaikat, beleértve a bérelő számára kedvező felmondási szabályokat és a lakbérfizetést is. E szabályok az ott élőknek biztonságot nyújtottak tehát. Ennek a bérleti formának volt egy sajátos, kedvezőtlenebb változata is, a társbérlet. A munkások kisebb része szintén állami tulajdonú, de vállalati rendelkezésben lévő, szolgálati lakások bérelője volt, gyakran még a tanácsi lakásokénál is kedvezőbb bérfizetési, ugyanakkor viszont a lakás jellegéből következően hátrányosabb felmondási feltételek mellett. (Igaz, hozzájutni is sokkal könnyebb volt, mint tanácsi kiutalással). Sajátos volt az albérlők és az ágybérlők helyzete, mert egy részük az ország valamelyik másik településében rendelkezett saját házzal (lakással) vagy főbérlettel. Őket főleg a munkanélküliség hajtotta távoli vidékekre, ahol ideiglenes bejelentővel jelentkeztek csak be. Másik részük viszont sem főbérleti, sem saját tulajdonú lakással nem rendelkezett, az ilyeneknek az egyetlen lakhelye az albérlet (az ágybérlet) volt. Korszakunk jellegzetes munkás-lakóhelye volt a munkásszállás, ahol az albérlőkhöz hasonlóan többnyire olyanok laktak, akiknek valahol máshol volt valamilyen lakásuk. Egy kis részüknek viszont ez volt egyedüli otthona (szálláshelye). Végül nem feledkezhetünk meg azokról, akiknek nem volt semmilyen lakáshasználati jogcímük, egyszerűen azért, mert nem lakásban éltek. Barlangokban, földbe vájt odúban, lakókocsikban, illetve raktárhelyiségekben, mosókonyhákban stb. húzták meg magukat.

C) A LAKÁSSAL KAPCSOLATOS KIADÁSOK

(A lakáshoz jutás költségei) A szocialista rendszerben az állam a tulajdonában lévő lakásállományt függetlenítette a piaci viszonyoktól, hogy az új lakásokat vagy a megürült régieket adminisztratív elosztási rendszer segítségével „juttassa” a lakosságnak, elsősorban a munkavállalóknak. Ennek következtében a városi emberek egy jelentős része, a piacgazdasági rendszerektől eltérően nem egy viszonylag magas ke-

¹¹⁷¹ MOL XIX-D-4-c. 8. Sz. Tibor levele. D. n. [A lakásgazdálkodási főigazgatóság válaszelevelének dátuma: 1956. márc. 30.]

reset viszonylag magas hányadát kifizetve vásárolhatott, vagy esetleg bérelhetett lakást, hanem alacsony kereset mellett az állami lakáselosztó szervektől igényelhetett alacsony költségű lakást. Ha azután hosszú várakozás után megkapta, akkor viszont nem kellett érte használatbavételi díjat fizetnie. Állami tulajdonban lévő lakáshoz jutni, illetve abban lakni tehát, leszámítva a hosszú várakozást, a lehető legkedvezőbb dolog volt korszakunkban, mert „ingyen” kapta meg a bérlő, és az állami dotációnak köszönhetően a lakás fenntartása is kevés pénzbe került.

Magántulajdonban lévő házat (lakást) építeni vagy vásárolni viszont sok pénzbe és az esetek többségében még több saját munkába került. Ez a sajátos duális rendszer, aligha kell bizonygatnunk, nagyarányú társadalmi egyenlőtlenségeket idézett elő, amelyet, óvatos formában ugyan, már a szocializmus korszakában is bíráltak. E kritika közgazdasági vonatkozásairól fentebb már esett szó, ezért itt elég csak bizonyos társadalmi vonatkozásaira utalnunk. A bírálók joggal mutattak rá arra, hogy a felszínen kommunisztikus vonásokat mutató (ingyenes lakáskiutalás, alacsony lakbér) állami lakásgazdálkodás nagy tömegeket érintő, mély társadalmi egyenlőtlenség forrásává vált, mert csak a társadalom egy részét, mégpedig kisebbségét hozta kedvező helyzetbe. Ők a többséggel szemben meg nem szolgált előnyökhöz jutottak, lényegében nagy ajándékot kaptak az államtól. Ezzel szemben a társadalom másik, többségben levő részét¹¹⁷² – különösen az ötvenes években – majdnem teljesen sorsára hagyva arra kényszerítette, hogy saját anyagi erőforrásaiból és munkabefektetéséből építse fel vagy vásárolja meg lakását, házát. Az állami bérlakásban illetve a saját tulajdonban lakók között húzódó törésvonal kettémetszte az ipari munkások társadalmi csoportját is, két igen népes csoportot alakítva ki: a valamivel nagyobb saját tulajdonban lakókékat és a valamivel kisebb bérlőkéket.

(A magánházépítéssel kapcsolatos kiadások) A magánereőből épített házak építési költségeit nem ismerjük kellő alapossággal, mert annak pontos számbavételéhez rendelkezniünk kellene a magánépítkezések kiadásairól készített tételes kimutatásokkal, ilyenek azonban nem állnak rendelkezésünkre. Annyit azért tudunk, hogy az 1950-es évek elején az építőanyagot a munkások „megfizethetetlenül drágának” tartották, nyilván nem alaptalanul, hiszen például az 1951. évi nagy áremelések során az építőanyagok árát is drasztikusan növelték.¹¹⁷³ Legalább ekkora baj volt, hogy gyakran kapni sem lehetett azokat, különösen faanyagot és szerelvényeket. Szórványos adataink azért vannak a konkrét kiadásokról is: 1958-ban a kisebb településeken 10 ezer Ft-ot kellett egy építési telekért fizetni, bár azt nem tudjuk, közművesített volt-e vagy sem.¹¹⁷⁴ A hatvanas évek derekán egy átlagos méretű, új OTP lakás értékesítési ára pedig 200 ezer Ft volt,¹¹⁷⁵ egy családi ház ennél nyilvánvalóan többet ért. Mindenesetre a tévedés kockázata nélkül kijelenthető, hogy azok számára, akik saját házat (lakást)

¹¹⁷² Az nem volt egyéb, mint egykorú, főleg a propaganda által kialakított tévhit, hogy az ipari munkások nagy többsége állami tulajdonban lévő, városi bérlakások lakója lett volna.

¹¹⁷³ Az építőanyagok ára „még a magasabb keresetű dolgozók részére is megfizethetetlen” – állapította meg 1953 őszén a nagyüzemi munkásság helyzetét vizsgáló bizottság. MOL-M-KS-276. f. 53/145. ő. e. Jelentés az MDP Politikai Bizottságának az üzemi dolgozók helyzetéről. 1953. okt. 21. (Rövid változat)

¹¹⁷⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/20. ő. e. Jelentés a 30. sz. Építőipari Vállalat munkavállalóiról. D. n. [1958]

¹¹⁷⁵ MOL-M-KS-288. f. 24/1968/4. ő. e. Előterjesztés a lakásépítésről. 1968. október

építettek, életükben messze ez volt a legnagyobb kiadás, még ha a befektetett sok ezer saját (és rokoni, baráti) munkaórát nem számítjuk is át forintra.

A konszolidált Kádár rendszerben a magánházat építő ipari munkások egy kis része kapott bizonyos segítséget munkahelyétől, főleg, ha az maga is építőipari vállalat volt, de ez a támogatás kizárólag a vállalat jóakarától függött, és értéke általában nem volt jelentős. 1958-ban egy nagyüzem, a 30. sz. Építőipari Vállalat például 30 családi ház építéséhez vagy felújításához adott segítséget egyik vidéki telephelyén élő dolgozóinak.¹¹⁷⁶ A segítség jelenthette építőanyagok szállítását, vagy vállalati gépek (tehergépkocsi, betonkeverő stb.) hétévégre szóló átengedését és egyes szakmunkák elvégzését.

(Lakbér, árárányok) A magánház (lakás) értékénél pontosabban ismerjük a bér lakással kapcsolatos költségeket, amelyeket érdemes a többi fogyasztási cikkel összehasonlítva megvizsgálnunk. A szocializmusban a háború előtti, alapvetően piacgazdaságinak nevezhető rendszerhez képest az árárányok alapvetően megváltoztak. E változásoknak egyaránt voltak a fogyasztók számára kedvező és kedvezőtlen összetevői. 1959-ben például egyes ruházati termékek forintban kifejezett ára 30–35-szöröse volt az 1938-as pengő-árnak, és az élelmiszerek egy részének forint-ára is elérte a 21 évvel korábbi ár 12–15-szörösét. Ezzel szemben a lakberek között a szorzó csak másfélszeres volt!¹¹⁷⁷ Ruházkodni, iparcikket és élvezeti cikket vásárolni tehát nagyon drága dolog volt, és meglehetősen drágának mondható az élelmezés is, különösen, ha a piaci árakat is számításba vesszük. Ezzel szemben bér lakásban lakni, vagy a városi tömegközlekedés igénybe vételével közlekedni, gyógyszert vásárolni stb. korszakunk egészében nagyon olcsó volt. (11. sz. táblázat) Mint említettük, a bér lakásért a hatvanas évek közepéig nem kellett használatbavételi díjat fizetni, arról az első magas szintű politikai döntés csak 1964-ben született, de akkor sem állapították meg magasan: összege Budapesten és a megyei jogú városokban az építési költség kb. 15%-át érte el. A rendelkezés nem csak a tanács, hanem az első bérlő kijelölési joggal juttatott bér lakásokra is kiterjedt.¹¹⁷⁸ A lakberek alacsonyok voltak, a lakással kapcsolatos egyéb kiadások egy része (pl. a városi közüzemi díjak, a budapesti villanyáram szolgáltatás stb.) szintén.

Az 1948 előtt épült lakások négyzetméterenkénti lakbére országosan egységesen 1,5 Ft volt. Ez egy kis munkáslakás esetében havi 30–50 Ft körüli kiadást jelentett, a havi fizetés 5–7%-át. A nagyobbak számító, 50 négyzetméter körüli régi lakás bére sem ment 75 Ft fölé. Az 1948 után épített lakások többbe kerültek, de egy átlagos munkáscsalád számára ezek sem voltak megfizethetetlenek: Budapesten négyzetméterenként 2,7, vidéken 2,1 Ft bért kellett fizetni.¹¹⁷⁹ A későbbiekben az infláció növekedé-

¹¹⁷⁶ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/20. ő. e. Jelentés a 30. sz. Építőipari Vállalat munkavállalóiról. D. n. [1958]

¹¹⁷⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ő. e. A II. ötéves tervben fogantatosítandó fogyasztói árintézkedések irányelvei. Az Országos Árhivatal 1959. ápr. 18-i előterjesztése. (Az előterjesztést magában foglaló nagyobb anyag címe: A lakosság életszínvonalának jelenlegi helyzete...)

¹¹⁷⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/2. ő. e. A Politikai Bizottság 1964. június 2-i határozata a lakás-elosztási rendszer fejlesztésére... – Az első bérlőt kijelölő vállalat a bérlő helyett, tetszése szerint, meg is fizethette a használatbavételi díjat.

¹¹⁷⁹ MOL-M-KS-288. f. 24/1968/4. ő. e. Előterjesztés a lakásépítés... irányelveiről. 1968. október

sével párhuzamosan a változatlanul hagyott lakbérek mind kisebb és kisebb terhet jelentettek a bérlőknek, mert nominálbéreik közben növekedtek. A hatvanas években a régi lakások bére már csak a havi átlagbér 3%-a körül, az 1948 után épülteké 5%-a körül alakult (40–50 négyzetméteres lakást feltételezve).

11. sz. táblázat: A lakbérek, egyes fogyasztási cikkek és a szolgáltatások árai 1938-ban és 1959-ben¹¹⁸⁰

Megnevezés	Mértékegység	1938. évi ár (Pengő)	1959. évi ár (Forint)	Index 1938 = 100
Egyszobás lakás bére	1 év	450,0	689,0	153,0
Kenyér	1 kg	0,38	3,0	789,5
Marhahús	1 kg	2,10	19,0	904,7
Sertéshús	1 kg	1,74	26,6	1528,7
Kristály cukor	1 kg	1,06	10,6	1000,0
Zsír	1 kg	1,62	25,0	1543,0
Szivarka (cigaretta)	db	0,02	0,12	600,0
Mosószappan	1 kg	0,78	20,0	2564,0
Pamutkarton	1 méter	0,90	32,1	3566,6
Flanell	1 méter	1,20	37,0	3083,0
Gyapjúszövet	1 méter	15,0	241,5	1610,0
Férficipő	1 pár	14,0	267,0	1904,0
Rádió (4 csöves)	1 db	247,0	1320,0	534,4
Kerékpár (férfi)	1 db	93,0	960,0	1032,2
Szén (barna, átlagos)	1 mázsa	2,3	22,0	965,5
Tűzifa	1 mázsa	3,5	44,0	1257,0
Vasúti jegy (fapados)	100 km	4,4	25,4	576,0
Villamos átszálló jegy	1 db	0,3	0,7	233,0

Egyes munkáscsaládok néha még ezeket a lakbéreket és a lakással kapcsolatos egyéb kiadásokat is sokallták. Kutatásaink szerint például a Lehel, későbbi nevén Élmunkás téri ún. élmunkásházak lakásainak költségeit az ott lakók nagyon magasnak tartották.¹¹⁸¹ Objektíve, más szolgáltatásokkal és árucikkkel összehasonlítva azonban a kifogás megalapozatlan volt. A Kádár rendszer első éveiben Budapesten a szegényebb és a közepes jövedelmű családok hatszor, hat és félszer annyit költöttek élelmiszerre, mint amennyi a lakbér, a lakáskarbantartási, fűtési és világításai költségük egyesített

¹¹⁸⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52 ó. e. A II. ötéves tervben fogantatandó fogyasztói árintézkedések irányelvei. Az Országos Árhivatal 1959. ápr. 18-i előterjesztése. (Az előterjesztés magában foglaló nagyobb anyag címe: A lakosság életszínvonalának jelenlegi helyzete...)

¹¹⁸¹ Egyes források szerint a Lehel téren egy szobakonyhás új lakás havi költsége 320 Ft volt, ám nem tudni, mit értettek „költségen”. – Munkások Magyarországon. I. m. 352. o. – Ha, mint feltételezzük, a költségekbe lakbér mellett a teljes fenntartást is beleszámították, akkor legfeljebb a régi kis munkáslakások költségeihez képest volt drága egy „élmunkás-lakás”, az élelmiszerekhez és a ruházkodáshoz képest egyáltalán nem.

összege volt.¹¹⁸² Az állam az alacsony lakbérek miatt a hatvanas évek derekán a lakások felújítására és karbantartására már a kétszeresét kellett költsé annak, amennyit a lakbérékből beszedett.¹¹⁸³

A lakással kapcsolatos egyéb költségek közül a budapesti villanyáram díjszabás volt még rendkívül kedvező, kilowattóránként (kwó) mindössze 90 fillér, amely a lakbérhez hasonlóan hosszú időn át változatlan maradt. Az ország többi településében már nem volt ennyire olcsó az áram: egy 1958-ban hozott rendelet szerint egyes iparvárosokban (pl. Sztálinvárosban, Kazincbarcikán stb.) és az ország nagyobb vidéki városaiban (Debrecenben, Miskolcon, Pécsen, Szegeden) a fővárosinál kétharmaddal többet, 1,5 Ft-ot kellett fizetni egy kwó áramért. A többi vidéki városban 1,8 Ft-ot (a budapesti kétszeresét), a községekben pedig, ahol a magyar társadalom többsége élt, 2,3 Ft-ot (a budapesti ár két és félszeresét).¹¹⁸⁴ Ebben a vonatkozásban ugyanazt mondhatjuk, mint a saját illetve a bérlakásban élők közötti különbségekről: az ipari munkások társadalmát ez a díjszabási rendszer is keresztülmetasztette. 40–45%-uk, sőt, mint fentebb láttuk, 1970-ben már 48%-uk községekben élt, tehát ennyien a legdrágább tarifa szerint fizetették az áramot, a legkedvezőbb díjszabás kedvezményét a Budapesten lakó háromtized részük élvezhette. Ugyancsak minimális összegbe kerültek a városi közüzemi szolgáltatások (szemétszállítás, vízellátás stb.), sőt a bérlakásban élők a lakáson belüli hibák kijavítására, amennyiben azt nem ők okozták, ingyen vagy minimális térítésért vehették igénybe a házkezelőségek munkáját (pl. gázvezetékek és fűtésszerelvények javítására stb.). A kisvárosokban és a falvakban ilyen szolgáltatások alig, illetve egyáltalán nem álltak rendelkezésre, azokért fizetni kellett annak, akivel megjavították.

A lakással kapcsolatos egyéb költségek közül a hagyományos fűtőanyagok az árrendszerben középtájon helyezkedtek el, ahogy akkor mondták közepes „árfekvéűek” voltak, a kettő közül a tűzifa számított drágábbnak, a szén olcsóbbnak. Az akkor még széles körben nem elterjedt vezetékes városi gáz és a távfűtés árában viszont volt állami támogatás, azokért viszonylag kevesebbet kellett fizetni. Minőségéhez és a kínált választékhoz képest kifejezetten drága volt viszont a lakberendezés. Rossz minőségű, gyakran puhafából, meglehetősen igénytelenséggel készült bútorokért is igen sokat kért az állami belkereskedelem. A legnagyobb baj azonban az volt, hogy a bútorok nagy része hosszú időn át hiánycikk volt. Korszakunk nagy részében, hasonlóan a ruházkodáshoz és magához a lakásépítéshez, az a felfogás uralkodott, hogy az emberek közötti kulturális és anyagi különbségek ne jussanak kifejezésre a lakberendezésben sem. Ez egyfajta lefelé egyenlősítéshez vezetett, mert akinek igénye lett volna jobb minőségre és pénze is volt rá, az sem vehetett, mert az állami ipar hosszú ideig csak az igénytelen dolgok gyártására rendezkedett be.

D) LAKÁSEPÍTÉSI POLITIKA, LAKÁSSZAPORULAT

(Lakásépítési politika és lakásépítés) A szocialista rendszerben a lakásépítésnek két fő formája alakult ki: az állami és a magánépítkezés. Az állami lakásépítés esetében

¹¹⁸² MOL-M-KS-288. f. 23/1960/31. ő. e. 700 budapesti munkás és alkalmazotti háztartás jövedelme és kiadása 1958–1959. A KSH jelentése. 1960. okt. 22.

¹¹⁸³ Lakáspolitikai Magyarországon. I. m. 13. o.

¹¹⁸⁴ 4/1958 (XII. 31.) N. I. M. – Á. H. sz. együttes rendelet a vidéki lakásvilágítási költségekről.

a beruházó, a kivitelező és a tulajdonos (tanácsok vagy állami vállalatok képében) is az állam volt. Az állami építőipari vállalatok által épített és tanácsi tulajdonba került lakások többnyire ún. telepszerű építkezések keretében készültek, vagyis többlakásos lakóépületek, lakótömbök, illetve lakótelepek készültek. Korszakunkban az állam lakáspolitikájának legfontosabb elve a termelés, közelebbről a szocialista nagyipar érdekeinek szolgálata volt,¹¹⁸⁵ amely elsősorban a nehézipari nagyüzemek munkásait óhajtotta állami lakáshoz juttatni. A magánépítkezések kizárólag saját ház építését jelentették, az fel sem merülhetett, hogy valaki vállalkozás formájában magántulajdonú bérházat építsen. Magánházak minden településtípusban, Budapesten is és a többi városban is épültek, csak a „szocialista iparvárosokban” akadályozták azt eleinte. Legjellegzetesebb terepük azonban a falu és a kisváros volt, ahol a háború előtti viszonyokhoz hasonlóan ez maradt az uralkodó tulajdonforma.

Az I. ötéves tervről szóló, 1949. decemberében elfogadott XXV. törvény öt esztendő alatt, magán- és állami kivitelezésben együttesen 180 ezer lakás felépítését tűzte ki célul. Bő esztendővel később, 1951. februárjában, az MDP II. kongresszusán ezt a célkitűzést 220 ezerre emelték.¹¹⁸⁶ Az ország lakáshelyzete és az akkor kezdődő nagyarányú társadalmi változások ismeretében a terv egyáltalán nem minősíthető túlzónak – és nem csak a társadalmi igények, hanem a gazdasági megvalósíthatóság szempontjából sem. Persze csak akkor, ha a gazdaságpolitika az életkörülmények javítását tekintti egyik fő feladatának. Az MDP gazdaságpolitikáját azonban egészen más szellem hatotta át. A nehézipar (a hadiipar) fejlesztését hajszolva lakásépítésre sem elegendő pénzt, sem elegendő termelési kapacitást nem kívántak rendelkezésre bocsátani. Ha viszont ez volt a helyzet, hogyan, milyen alapon tervezhették 180, majd 220 ezer lakás felépítését? – merülhet fel a kérdés. A válasz egyszerű: számítási manipulációval, alultervezéssel. Egy lakás építésének költségét a tervekészítés során tudatosan irreálisan alacsonyan állapították meg, hogy az ötéves pénzügyi tervbe minél több lakás építése férjen bele. A valóságban azután egy lakás építési költségei az eredetileg tervezett összeg kétszeresére szöktek fel,¹¹⁸⁷ ennek következtében 1954. novemberéig, gyakorlatilag a tervidőszak végéig¹¹⁸⁸ mindössze 102 ezer lakást sikerült felépíteni, a tervezett 220 ezer 46,4%-át. Ez azt jelenti, hogy az első ötéves terv időszakában évi átlagban mindössze 20 500 lakás épült Magyarországon. Mint az Országos Tervhivatal egyik elemzése is rámutatott, ez a szám messze mögötte maradt az azonos népességre számított nyugat-európai lakásépítésnek. Sőt, az 1930-as évtized hazai, évi 22 800-as építési ütemétől is jócskán elmaradt, holott akkor jóval kisebb volt az ország népessége.¹¹⁸⁹ A helyzetet az is megnehezítette, hogy a pár esztendő alatt félresöpört régi, többszektorú lakásépítési rendszer helyébe jól átgondolt, alaposan kidolgozott újat nem tudtak

¹¹⁸⁵ MOL XIX-A-16-a 238. d. (régi) Tervezési utasítás az 1952. évi város- és községfejlesztési tervek kidolgozásához. [1952]

¹¹⁸⁶ *A szocializmus építésének útján.* A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. I. m. 29. o.

¹¹⁸⁷ MOL XIX-A-16-b 608 d. (régi) A népgazdaság fejlődése az első ötéves terv időszakában. 1954. nov. 19. Lakásellátás.

¹¹⁸⁸ Az első ötéves terv hivatalosan 1954. december 31-ig tartott.

¹¹⁸⁹ MOL XIX-A-16-b 608 d. (régi) A népgazdaság fejlődése az első ötéves terv időszakában. 1954. nov. 19. Lakásellátás; MOL XIX-A-16-b 875. d. Előterjesztés Vályi elnökhelyettes részére. 1954. dec. 18. (A népgazdaság fejlődése az első ötéves terv időszakában.)

kialakítani; az építés hosszú éveken át koncepciótlan, rosszul szervezett és pazarló maradt. Kidolgozatlan volt az állami lakásépítés kivitelezésének mechanizmusa is: melyik minisztérium irányítsa azt, milyen vállalatok építsék, és honnan teremtsenek hozzá erőforrásokat? 1953-ig az a gyakorlat uralkodott, hogy a „szocialista iparvárosokban” folyó lakásépítési munkákat, amelyek a magyarországi állami lakásépítési kapacitás aránytalanul nagy részét kötötték le, részben az Építésügyi Minisztérium, részben az ottani nagyberuházást irányító szakminisztérium saját építő vállalatai végezték. A nehézipart irányító minisztériumok (NIM, KGM) arra törekedtek, hogy a „szocialista iparvárosok” és az ottani ipari nagyüzemek építése egységes irányítás alatt folyjon, ún. komplex beruházásként. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a városépítés az ipari nagyberuházásnak csak amolyan kiegészítője, „járulékos beruházása” lett, amelyet a nagyvállalat a maga termelési igényeihez igazítva valósított meg. A nagyüzemeknek a lakások elosztásában még nagyobb volt a befolyásuk, mint az építésben, mert amíg utóbbi feladatot saját építő vállalataik (részlegeik) az ÉM vállalataival megosztva végezték, addig a vállalati rendelkezésbe került lakásokat kizárólag ők osztották el, a helyi tanácsot csak tájékoztatták döntéseikről, de nem vonták be azokba.

Amikor az „új szakasz” politikája időszakában ezen a rendszeren módosítani akartak, a nehézipart irányító szaktárcák, privilégiumuk elvesztésétől félve, hevesen tiltakoztak a gondolat ellen. A Nehézipari Minisztérium egyik miniszterhelyettese 1954. januárjában az OT-nak küldött egyik átiratában „elvileg” helytelenítette az említett „komplex beruházások” rendszerének felszámolását, sőt – bár ő maga is kormányhivatalnok volt – még egy kormányhatározatot is támadott, mondván: „revideálandónak tartom az 503/1953 sz. minisztertanácsi határozatnak azt a részét, amely Sztálinváros, Komló és Kazincbarcika kivételével az Építésügyi Minisztériumnak adta át a lakásberuházásokat”.¹¹⁹⁰ A nehézipari lobbí erejét mutatja, hogy a miniszterhelyettes által említett három településen 1954-ben is együttesen közel háromezer lakás épülhetett, amelyeket aztán gyakorlatilag a nagyüzemek oszthattak el. Komlón az átadni tervezett 1022 lakásból 818-at a Nehézipari Minisztérium, Sztálinvárosban 1200-ból 980-at a Kohó- és Gépipari Minisztérium és Kazincbarcikán az átadandó 666 lakásból 482-t ugyancsak a Nehézipari Minisztérium, illetve vállalataik utalhattak ki. Ha összesítjük a három település adatait, azt találjuk, hogy a szaktárcák, vagy ha úgy tetszik, a nagyvállalatok az új lakások négyötöde, 2888-ból 2280 felett közvetlenül rendelkeztek, a helyi tanácsok együttesen mindössze 467 lakást oszthattak el. Egy minisztertanácsi határozat értelmében azonban a tanácsi lakásokat sem az átlagemberek kapták, mert azokat „a tanács végrehajtó bizottságának, az egyéb tárcák, a Párt és tömegszervezetek, valamint a tanácsi apparátus dolgozói” számára kellett kiutalni.¹¹⁹¹ Mint az előző fejezetben rámutattunk, az ezekben a városokban letelepedő embereket jogsértő módon politikailag és származás szerint is megszürték: végleges letelepedési engedélyt egykori magántulajdonos („kizsákmányoló”), vagy 1945 előtt hivatalt viselt ember nem kaphatott.

¹¹⁹⁰ MOL XIX-A-16-b 425. d. (régí) Sebestyén János NIM miniszterhelyettes levele az OT-nak. 1954. jan. 4. – Az említett kormányhatározat a szövegben felsorolt három városban egyébként meghagyta a „komplex beruházásokat”, csak a többi iparvárosban szüntette meg, de a nehézipar illetékeit még ez is bőszítette.

¹¹⁹¹ MOL XIX-A-16-b 896. d. (régí). Az MNK Minisztertanácsa 526/22/1954. sz. határozata a Komlón, Sztálinvárosban és Kazincbarcikán 1954. évben használatba adandó lakások elosztásáról.

A helyi tanácsok beleszólása az új lakások elosztásába országosan is szerény mértékű volt. Ez az idő előrehaladtával egyre súlyosabb problémákat okozott. A Város- és Községgazdálkodási Minisztérium egy 1955-ben, a megépített lakások elosztási rendszeréről készített elemzése a tényeknek megfelelően azt állapította meg, hogy „az ellátatlanok lakásigénye elsősorban a tanácsok vonalán jelentkezik”, ehhez képest az általuk elosztható lakások száma csekély. 1956 után a tanácsok már több lakást utalhattak ki, mint az évtized első felében, de ez egyáltalán nem jelentette a nagyvállalati érdekek ignorálását – noha azok időnként így értékelték a változást. A nagyüzemek ugyanis könnyen megtalálták a módját annak, hogy az egyes települések helyi párt- és tanácsi vezetése elsősorban az ő érdekeik szerint ossza a tanácsi lakásokat is. Ezt támasztotta alá a politikai vezetés álláspontja is, amikor kimondták: a tanácsi bérlakás szektor elsősorban „az újonnan létesített ipari és egyéb létesítmények üzemeltetéséhez nélkülözhetetlen munkások, műszakaiak és alkalmazottak lakásigényének kielégítésére, másik része a szociális szempontból rászorultak igényeinek kielégítésére szolgál”.¹¹⁹²

(**Aránytalanságok a lakásépítésben**) A lakásépítés egyik súlyos kezdeti fogyatékosága volt, hogy az új lakások aránytalanul nagy részét néhány „szocialista iparvárosokban” építették fel, és emiatt a települések elsőprő többségének igényeit vagy egyáltalán nem, vagy csak elégtelen mértékben vették figyelembe. Volt esztendő, amikor 3 – 4 „szocialista iparvárosban” sokkal több új állami lakás építését kezdték meg, mint az Alföld tízezer lakosnál népesebb településeiben együttevve, holott azokban együttesen mintegy másfélmillió ember élt. Budapesten, a belső vándorlás fő célpontjában népességarányosan számolva szintén sokkal kevesebb lakás épült, mint ezekben a településekben. Sztálinvárosban 1954 nyaráig 3500, Komlón közel 2000, Tatabányán kerekítve 1450 lakást adtak át. Összehasonlításképpen: az ország egyik legnépesebb, jelentős háborús károkat szenvedett és nagy történelmi múltú városában, Debrecenben 1952-ben mindössze 400 lakás építését tervezték, holott 549 picelakás és 125 szükségalakás volt a városban.¹¹⁹³ 1957-ben a megye többi részében – Debrecen nélkül, de a megye többi városát beleszámítva – tanácsi beruházásban összesen 62 lakás építését tervezték. Arra pedig nem számíthattak, hogy központi keretből fognak lakások épülni, mivel Debrecen le-számítva „ipari jellegűnek” minősülő települések nem feküdtek a megye területén.¹¹⁹⁴

Annak ellenére, hogy a „szocialista iparvárosokban” épült a legtöbb lakás, a lakáshelyzet azokban sem volt rózsás, sőt bizonyos időszakokban kifejezetten rossz volt, mert a bevándorlók száma sokkal gyorsabban nőtt a lakásokénál. Néhány év alatt Sztálinváros népessége meghétszereződött, Komlóé a négyszeresére, Kazincbarcikaé a duplájára nőtt.¹¹⁹⁵ Ennek következtében 1954-ben Sztálinvárosban több mint 500, Kazincbarcikán, Komlón, Várpalotán, Oroszlányban (és a sort még folytathatnánk) 400 és 500 fő közötti lakos jutott 100 lakásra, sokkal több, mint az országos átlag.¹¹⁹⁶ 1949 és 1954 között a laksűrűségi mutatók valamennyi, a hivatalos statisztikai felfogás szerint „iparvárosnak” tekintett vidéki városban romlottak.¹¹⁹⁷ Általában elmondható

¹¹⁹² Lakáspolitikai Magyarországon. I. m. 11. o.

¹¹⁹³ MOL XIX-A-16-b 209. d. Feljegyzés a Beruházási ... Főosztály részére. 1951. ápr. 3.

¹¹⁹⁴ MOL XIX-A-16-b 1317. d. Hajdú-Bihar megye 1957. évi tervjavaslata. 1956. október.

¹¹⁹⁵ Az 1954. júliusi lakásösszeírás előzetes eredményei. KSH jelentés. (KSH Könyvtár)

¹¹⁹⁶ Az 1954. júliusi lakásösszeírás előzetes eredményei. KSH jelentés. (KSH Könyvtár)

¹¹⁹⁷ Az 1954. júliusi lakásösszeírás előzetes eredményei. KSH jelentés. (KSH Könyvtár) – A népesség növekedése 22,4, a lakásoké 12,7% volt. – A hivatalos felfogás szerinti „iparváros-

tehát: ahol a legtöbb lakás épült, éppen ott keletkezett a legsúlyosabb hiány – ez volt a szocialista lakásépítés egyik paradoxona. Nem hallgathatjuk el, hogy a „szocialista iparvárosok” fejlesztése, illetve felépítése aránytalanul nagy áldozatot követelt a magyar társadalom egészétől, mert Sztálinvárost és társait akarnok módon a szó szoros értelmében a pusztá szántóföldön kezdték felépíteni, ahol mindent, de mindent az alapoknál kellett kezdeni, s ez rengeteg pénzbe került. A beruházás megkezdésekor Dunapentele határában nem csak lakóházak nem voltak, de utak és járdák, villany- és vízvezetékek, oktatás- és egészségügyi infrastruktúra sem, csak az odavándorolt sok ember. A „szocialista városok” 1956 után is az állami lakásépítés és infrastrukturális fejlesztés kivételezett gyermekei maradtak, sőt (későbbi, de ismertebb néven) Leninvárossal körük még bővült is. Azért kivételezettségük mértéke csökkent, amelyet tovább tompított, hogy az országban egyre több lakás épült, s már nem volt olyan éles a kontraszt köztük és a többi település között.

(A budapesti lakásépítés) 1950 és 1955 között Budapesten évente csupán párezer lakás létesült: 1950-ben például 4660, 1953-ban 2880. A szaporulat jó része romos lakás helyreállításából és lakásmegosztásból származott, új építés nagyon kevés volt, 1953-ban – ebből szempontból az egyik legrosszabb esztendőben – például mindössze 710.¹¹⁹⁸ Az okokról sokat elárul Nezvál Ferencnek a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága tagjának az egyik 1950. évi VB ülésen tett felszólalása. Ebben Nezvál elmondta, hogy a város 1951. évi tervében 120 millió Ft szerepelt lakásépítési célra. „A gazdaságpolitikai helyzet [azonban] olyan lett, hogy ezt az Országos Tervhivatal levette 60 millióra, később 38 millióra, aztán 17 millióra és most 2 800 000-re, úgy hogy (sic!) a jövő esztendőben nem építünk. (...) itt csak arról van szó, hogy más területre kell átmenni, nem lakást fognak építeni, hanem gyárat és hasonló dolgokat...”¹¹⁹⁹ 1953-tól kezdve már jóval több új lakás épült, kezdetben főleg alacsony vagy közepes komfortfokozatú, kis alapterületű lakások. Ennek a szemléleti módosulásnak köszönhető, hogy az évtized egészét tekintve közel 40 ezer új lakást adtak át a fővárosban. 1960 és 1969 között felgyorsult a lakásépítés: mintegy 106 ezer új lakás épült.¹²⁰⁰

A lakásépítés elégtelenségét nem lehet úgy értékelni, mintha az MDP, vagy később az MSZMP vezetését valamiféle politikai Budapest-ellenesség vezérelte volna, annak ellenére sem, hogy az országos lakásmizéria számban ott érintette a legtöbb embert. Ellenkezőleg: a vidéki településekkel szemben a hatalom előnyben részesítette a fővárost. Ezért szemléletileg egyoldalúnak és tárgyilag megalapozatlannak tartjuk azt az állítást, hogy a „korszak gazdaságpolitikájában... sajátos Budapest-ellenesség lépett fel”.¹²⁰¹ E vélekedés cáfolatára előbb érdemes idéznünk a pártldiktatúra vezető

okban” együttesen félmillió ember élt.

¹¹⁹⁸ Az adatok forrása: Preisich Gábor: A lakásépítés és a lakásállomány változása. In: Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története 1945–1990*. I. m. 72. o.

¹¹⁹⁹ Idézi: Sváby Enikő: *Budapesti lakáviszonyok*. I. m. 11. o.

¹²⁰⁰ Preisich Gábor: A lakásépítés és a lakásállomány változása. In: Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története 1945–1990*. I. m. 76–77. o.

¹²⁰¹ Hegedűs József – Tosics Iván: Lakásosztályok és lakáspolitikák. *Mozgó Világ* 1982. 9. sz. 15. o. (A tanulmány második része a *Mozgó Világ* 1982. évi 10. számában jelent meg.) – A szerzőpáros véleménye nem volt előzmény nélküli. A Valóság 1971. évi 12. számában jelent meg Szelényi Iván és Konrád György közösen írt tanulmánya „A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai” címmel, amely ebben a vonatkozásban Hegedűsék tanulmányának gondolati előzménye. Szerintük „értékrendszerében nagyváros-ellenes tervezés” érvé-

emberét, Rákosi Mátyást. És nem valamelyik propagandisztikus megnyilatkozását, mert annak nem lenne forrásértéke, hanem az egyik legfelső pártszerv ülésén kifejtett álláspontját. A pártvezér az MDP Politikai Bizottságának 1954. december 6-i ülésén a lakáshelyeztetel kapcsolatban a következőket mondta: „Minden eszközzel növelni kell a lakásépítést és elsősorban Budapesten. Én megmondom, nem mindegy az, hogy vidéken morog 1,7 millió ember, vagy Budapesten morog 1,7 millió ember”¹²⁰². Ezt megelőzően, 1953. júniusában hasonló szellemben foglalt állást az MDP Központi Vezetősége is. Az 1956. évi forradalom után két évvel pedig egy átfogó pártvizsgálat politikailag ismét kiemelten fontosnak minősítette a budapesti lakásépítés ügyét.

A Budapest-ellenességgel kapcsolatos, meglehetősen széles körben elterjedt vélekedés cáfolatára természetesen számos más érv is rendelkezésre áll. Ezek közül elsőként azt említhetjük, hogy a magyarországi baloldali és szélsőbaloldali politikai mozgalmak és eszmei irányzatok egész történetük során különösen nagy figyelmet szenteltek a fővárosnak, lévén elsősorban budapesti bázisúak, s inkább a „vidéki” problémák iránt mutattak kisebb érzékenységet. Legalább ekkora jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy a Rákosi-diktatúra végletekig centralizált volt, a döntéshozatal a még egészen apró kérdésekben is a fővárosba koncentrálódott. Az ötvenes évek első felében még egy egyszerű fuvarozási engedélyért vagy egy útlevél átvételéért is fel kellett utazni Pestre, az illetékes minisztériumba. Jól ismert a sport, a kultúra, tömegtájékoztatás, a nemzetközi kapcsolatok – a sort még hosszan folytathatnánk – centralizáltsága is. Emlékeztetjük továbbá az olvasót arra, hogy 1950-ben hozták létre Nagy-Budapestet, egyébként elsősorban éppen munkáslakta kerületeket csatolva igazgatásilag is¹²⁰³ a fővároshoz, amely a város megnagyobbodását és további erősödését eredményezte. (Ezzel szemben ugyancsak 1950-ben sok alföldi város területét megcsonkították. Szegedtől elcsatolták például területének 85 (!), népességének pedig 35%-át, mintegy 45 ezer lakost.)

A lakásállományra és a lakásépítésre vonatkozó adatok szintén megerősítik a fent mondottakat. A lakásépítési és városfejlesztési politikának – és persze a történelmi örökségnek – köszönhetően az 1950-es évek első felében a 100 lakásra jutó lakosok, továbbá az egy lakóra jutó lakóterület, valamint a lakások komfortossága tekintetében is az ország más településtípusaival összehasonlítva Budapesten volt a legjobb a lakáshelyzet.¹²⁰⁴ Emellett az ötvenes években, igen egyoldalúan, a munkahelyteremtő beruházások aránytalanul nagy részét a fővárosba összpontosították, ami egy település fejlődése szempontjából messze a legjelentősebb dolog volt abban a korban is – még a lakásépítésnél is fontosabb. A városnak előnye származott a tömeges bejárásból is, hiszen az ott dolgozó, de máshol lakó munkavállalók után az 1958. évi 7. sz. törvényerejű rendelet értelmében vállalatuk helyben fizetett ún. községefejlesztési alapot. És a példákat még hosszan sorolhatnánk.

nyesült, amely „...főként Budapest esetében ... érezte hatását”. 26. o. – Sokkal enyhébb, árnyaltabb formában jellemzi ez a fefogás Gyáni Gábor többször idézett, „Bérkaszárnya és nyomortelep” c. könyvének befejező részét.

¹²⁰² Az eredetiben „1,7 millió” helyett mindkétszer „1700 ezer” szerepel. A számjegyet a könyvnyebb érthetőség érdekében írtuk át erre a megszokottabb formára.

¹²⁰³ Mint ismert, települési értelemben már korábban jelentős összetartozás alakult ki az igazgatásilag különálló peremkerületek és a székesfőváros között.

¹²⁰⁴ Az 1954. júliusi lakásösszeírás előzetes eredményei. KSH jelentés. (KSH Könyvtár)

Éppen ez a gyors gazdasági fejlesztés váltotta ki a rendkívüli mértékű, öt és fél esztendő alatt közel 170 ezres (10,5%-os) népességnövekedést eredményező bevándorlást, ami tényleg jelentősen felülmúlta a lakásállomány növekedésének 6,3%-os növekedési ütemét.¹²⁰⁵ A város lakossága az évtized második felében tovább nőtt, annak ellenére is, hogy 1956–1957-ben közel 100 ezer ember távozott külföldre, míg nem a Fővárosi Tanács 1958-ban ötéves folyamatos helyben lakáshoz és ötéves folyamatos budapesti munkaviszonyhoz kötötte a vidékiek betelepülésének engedélyezését, ami az agglomerációs gyűrűbe szorította ki a bevándorlók zömét, elsősorban a fizikai dolgozókat. (Kevéssé ismert, hogy ennek a szigorú szabálynak volt előzménye: még 1951-ben született egy kormányrendelet, amely engedélyhez kötötte a fővárosi letelepedést. Az engedélyeket a kerületi tanácsok adhatták meg, de csak annak, aki igazolta, hogy munkaviszonya, szolgálati beosztása vagy családi körülményei állandó budapesti tartózkodását feltétlenül indokoltá teszik. Aki az előírt feltételeknek nem felelt meg, ám mégis a fővárosban telepedett le, 1 évig terjedő börtönnel volt büntethető. Kevéssel később hasonló rendelkezést léptettek életbe Dunapentelére és Miskolcra vonatkozóan is).¹²⁰⁶ A lakásépítés és általában a településfejlesztés lemaradása a „termelő beruházások” mögött tehát nem a főváros ellen irányult, hanem a korabeli gazdaságpolitika egyik általános jellemzője volt. Végül hozzátehetjük: a gazdaságpolitika kétségbevonhatatlan infrastruktúra-ellenessége sokkal nagyobb mértékben sújtotta a tanyákat, a falvakat és a vidéki városokat, mint Budapestet.¹²⁰⁷

(Lakáspolitikai korrekció 1953-ban) A moszkvai utasításra 1953 nyarán végrehajtott belpolitikai változtatások érintették a lakáspolitikát is. Az MDP 1953. június 27–28-án megtartott központi vezetőségi ülésén keményen bírálták a kommunista párt addigi politikájának egészét, azon belül élesen elmarasztalták az életszínvonal-politikát, s annak részeként a lakásépítés elhanyagolását is. Itt született döntés arról is, hogy a lakásviszonyok drámai mértékű romlása miatt fel kell gyorsítani az új lakások építését. 1953. októberében pedig egy, a lakásépítéssel és a tatarozással foglalkozó központi vezetőségi határozat is született, 40 ezer új lakás építését írva elő az 1954-es esztendőre. A nagyüzemi munkásság helyzetét felmérő bizottság 1953 őszén készített jelentése szintén megkülönböztetett figyelmet szentelt a munkások lakásviszonyainak, sötét színekkel festve le

¹²⁰⁵ 1949 és 1954. július között a főváros népessége 1 612 287-ről 1 781 085-re, 168 798 fővel, azaz 10,5%-kal növekedett. A használatban lévő lakásállomány (főleg a lakásmegosztásoknak és a társbérletesítésnek köszönhetően) 467 071-ről 496 341-re, 29 270-nel, azaz 6,3% emelkedett. – Az 1954. júliusi lakásösszeírás előzetes eredményei. KSH jelentés. (KSH Könyvtár)

¹²⁰⁶ 95/1951. (IV. 17.) M. T. sz. rendelet a Budapest fővárosban történő letelepedés szabályozásáról. – Dunapentelére lásd a 177/1951 (IX. 23.) M. T. sz., Miskolcra a 186/1951. M. T. sz. rendeleteket!

¹²⁰⁷ Az 1950-es évek elején szigorú, a felújítást is lehetetlenné tevő külterületi építési tilalmat rendeltek el Magyarországon, sokszázezer tanyai ember életét keserítve meg, vagy lehetetlenné téve ezzel. Egyidejűleg kísérletet tettek a kisközségek felszámolására, egyfajta falurombolásra is, mondván van egy „legkisebb gazdaságos településnagyság”, amely alatt a falvakat fokozatosan fel kell számolni, lakóikat összeköltöztetni. A mezőgazdasági városokban, amelyekben együttesen 560 ezer ember élt, 1949 és 1954 között 4,2%-kal csökkent a lakásállomány, mert sokat bontottak, építeni pedig alig építettek. – A vidéki települések sorsával részletekbe menően foglalkozunk „Az alföldi városok és a településpolitika” c., többször hivatkozott könyvünkben. – A mezőgazdasági városokra vonatkozó adat forrása: Az 1954. júliusi lakásösszeírás előzetes eredményei. KSH jelentés. (KSH Könyvtár)

azt. A jelentős összeállítói – képességek híján – mélyebb összefüggéseket ugyan képtelenek voltak feltárni, ám a tények pusztá leírása is több volt a semminél.

Megjegyezzük, hogy nem csak ezeknek a felső szintű testületi üléseknek az anyagából, hanem a vezető szervek más dokumentumaiból is az derül ki, hogy a vezetés csak részben volt tisztában az ország lakáshelyzetével, ezért kiútkeresése is ellentmondásos lehetett csupán. A baj okát egyedül abban látta, hogy darabszámra kevés lakás épült (ami persze megfelelt a valóságnak), és legfeljebb még abban, hogy elhanyagolták a lakóépületek tatarozását. Az fel sem merült, hogy a lakásépítés és fenntartás egész rendszere átgondolatlan, rosszul szervezett, pazarló, vagy hogy az állami lakásépítés minősége gyenge, s ezért rengeteg a minőségi kifogás is. Korlátoltságából és felkészületlenségéből következően a vezetés fel sem fogta, hogy a lakásépítésben (is) mozgósítani lehetne és kellene az emberek energiáit, tetterekészségét, amelyet elsősorban maga a rossz lakáshelyzet motivált. Holott éppen az ipari munkások igényelték azt nagyon erőteljesen, hogy azzal is meggyorsíthassák lakáshoz jutásukat. Csak merev tervekben, előírásokban gondolkoztak, esetleg a szovjet tanácsadókhoz fordultak, nem utolsó sorban azért, mert az ország élére került új vezető réteg járatlan és tudatlan volt országos ügyek intézésében. Csak később, a hatvanas években kezdték elfogadni például, hogy a városokban munkás emberek számára (is) épülhet állami kivitelezésben olyan lakás, amely szövetkezeti vagy az OTP lakásként a saját tulajdonukba kerül. Az első 7–8 évben a vezetés legfelső szintjén magánépítkezések finanszírozási (elsősorban hitelezési) problémái fel sem merültek, holott rövidtávon a leglátványosabb javulás éppen attól lett volna várható.

Más területeken viszont 1953 második felétől kezdve javult a helyzet. A korábban ipari beruházásokon dolgozó építőipari vállalatok egy részét átállították lakásépítő munkákra, főleg városi lakásépítésre, ami javított a helyzeten. Az addig teljesen elhanyagolt tatarozási munkákra is több pénz jutott, elsősorban Budapesten. Fokozatosan több építőanyagot bocsátottak a kiskereskedelem rendelkezésére is. Ennek jótékony hatása azonnal érződött: az ötvenes évek második felében gyorsan nőtt a magánházak építése. A magánlakás-építés csak azért nem lendült fel még jobban, mert még 1954 őszére sem készültek el a II. ötéves terv lakásépítésre vonatkozó előírásai. (Mint ismeretes, magát a II. ötéves tervet sem tudták 1955. január 1-én megkezdni, 1955-re csak egy átmeneti, egyéves terv készült).

(Cs-lakások) Az ötvenes évek második felében, hogy darabszámra minél több lakás készülhessen el, a lakáspolitikában egészen kis alapterületű, félkomfortos lakások tömeges építését próbálták előtérbe állítani. Előírták, hogy az újonnan épített lakások átlagos területe mindössze 43 négyzetméter legyen, és azt is, hogy az új lakások legalább fele részben egyszobásak legyenek. Ezt a törekvést az ún. Cs-lakások tömeges építésével akarták valóra váltani. A „Cs-lakás” még 1956 előtt kitalált típus volt, mindössze 25–30 négyzetméteres, egyszobás, félkomfortos lakásokat neveztek így. Az ilyen lakásnak nem volt fürdőszobája, csak mosdófülkéje, és az esetek többségében önálló konyhája sem. Utóbbit csak egy, a szobából részben leválasztott, külön bejáratú nem rendelkező főzőfülke helyettesítette. Kissé eltérő változat volt az, amelynek volt külön konyhája, de fürdőszobája nem, csak egy, a konyhából nyíló mosdófülkéje. Ilyen lakások készültek például az ötvenes évek végén Budapesten a Nagy Lajos király útja és Mogyoródi út táján épült lakótelepen.¹²⁰⁸ A budapesti József Attila lakótelepről

¹²⁰⁸ Preisich Gábor: A lakásépítés és a lakásállomány változása. In: Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története 1945–1990*. I. m. 73–75. o.

ismerünk olyan, az említetteknel valamivel elfogadhatóbbnak mondható Cs-lakás változatot is, amelynek volt külön konyhája, igaz mindössze 1, azaz egy négyzetméteres, és külön fürdőszobája is, 2,9 négyzetméteres területtel. Az ugyancsak 2,9 négyzetméteres előszobával és az egyetlen, 21 négyzetméteres a szobával együtt a lakás összterülete elérte a 28 négyzetmétert.¹²⁰⁹ Mondanunk sem kell, hogy ez a lakástípus egy család számára – mert hiszen a Cs-lakás nem magánosoknak épült, hanem 3-5 tagú családok számára – csak annyiban nyújtott jobb életfeltételeket a régi építésű szobakonyhás (munkás)lakásoknál, hogy 30–60 évvel fiatalabb volt azoknál. Megjegyezzük azonban, hogy a régi lakásokban a konyha jóval nagyobb volt. Ózdon például régi hagyomány volt a nagy alapterületű konyhát építeni, ahol azután a családi élet java része zajlott.¹²¹⁰ Ezt az átmeneti lakáspolitikai koncepciót már az ötvenes évek végén háttérbe szorította a felismerés: ilyen kis alapterületű és alacsony komfortfokozatú lakásokkal nem lehetséges érdemben javítani a lakáshelyzetet.

(A 15 éves lakásépítési terv) Az MSZMP által 1958-ban lefolytatott, többször említett „munkásosztály” vizsgálat és az annak nyomán született politikai döntések már közelebb vittek ahhoz, hogy valóban javítani lehessen az állami lakásépítés helyzetén. A vizsgálatot lezáró felső szintű párthatározat kimondta, hogy 1959-ben egy 15 évre szóló lakásépítési tervet kell kidolgozni.¹²¹¹ A terv 1959 folyamán el is készült, majd 1960 elején kormányhatározat formáját öltötte.¹²¹² Ez a határozat a könyvünkben vizsgált korszak utolsó öt évében, tehát 1961 és 1965 között 250 ezer, 1966 és 1970 között – már túl a könyvünkben elemzett korszakon – 350 ezer, végül 1971 és 1975 között 400 ezer lakás felépítését írta elő. A 15 éves lakásépítési terv alapelvei hasonlóak voltak az előző évtizedben hangoztatott elvekhez. Most is azt hangsúlyozták, hogy „elsősorban a fővárosban, az ipari jellegű városokban és a munkásosztály lakta egyéb településeken kell” a lakásállományt növelni. A lakások 60%-át állami kivitelezésben tervezték felépíteni, amelynek nagy többsége állami (tanácsi, kisebb részben vállalati) tulajdonba került volna. Számításba vették továbbá, hogy a városokban állami kivitelezésben olyan lakások is készülnek, amelyek magántulajdonba kerülnek, elsősorban szövetkezeti, másodsorban öröklakásként. A fennmaradó 40%-ot túlnyomó részben a falvakban, továbbá a vidéki városokban tervezték felépíteni, teljes egészében magánérőből és házilagos kivitelezésben, de részben állami bankhitellel. A valóságban azután az arány éppen fordított lett: 1961 és 1965 között az országban épített összes lakás 60%-a magánépítésű volt.

Az állami építésű új lakások alapterületét átlagosan mindössze 48 négyzetméterben határozták meg, ami a koncepció egyik fő sajátosságára vet fényt: a mennyiséget növelni, akár a minőség, az alapterület és a komfortosság rovására is. A korábbi 43 négy-

¹²⁰⁹ A lakással kapcsolatos információt tulajdonosaitól, Krámos Zsolttól és Papp Zsófiától kaptam, amiért köszönetet mondok.

¹²¹⁰ Magyar Néprajz VIII. A társadalom. Szerk.: Paládi Kovács Attila. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2000. (A hivatkozott rész szerzője: Paládi Kovács Attila.) 287. o.

¹²¹¹ Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a munkásosztállyal kapcsolatos egyes feladatokról. 1958. október 16. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Sajtó alá rendezte: Vass Henrik és Ságvári Ágnes. 3. kiadás. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1979. 314. o. – A határozat sürgette a szövetkezeti lakásépítés bevezetését is. Nyilván ennek hatására született meg a fentebb hivatkozott 20/1959 (IV. 16.) Korm. sz. rendelet a lakásszövetkezetekről.

¹²¹² 1002/1960 (I. 10.) Korm. sz. határozat a 15 éves lakásfejlesztési tervről.

zetméteres normához képest azonban még ez is előrelépés volt. A határozat 1,4-ről 1,8-re emelte az új lakások átlagos szobaszámát is. A mennyiségi szemlélet a lakásbelsőre vonatkozó előírásokban is felismerhető: előírták, hogy a mellékhelyiségek területe nem lehet nagyobb a lakásterület 30–33%-ánál, és a második szobának lehetőleg fél-szobának kellett lennie. Ugyancsak az igénytelenség jellemezte az építés minőségére vonatkozó normatívákat: „tartózkodni kell minden felesleges vagy nélkülözhető, a lakásépítést drágító, illetőleg az építési időt növelő anyagok és szerkezetek alkalmazásától” – foglalt állást a kormányhatározat. Emellett még azt is hangsúlyozta, hogy a válaszfalak, a burkolatok stb. is egyszerű, olcsó anyagokból, például műanyagból készüljenek. Az állami építkezéseknél előnyben kell részesíteni a többemeletes lakóházak építését, amelyek lehetőleg típustervek alapján, gépesített eljárásokkal készüljenek.

A rendelet előnyben részesítette a lakótelepi építkezést, lehetőleg minél több „gyárszerű” megoldás alkalmazásával, de a nagypaneles technológia uralkodóvá tételéről még szó sem esett; annak csak évekkel később érkezett el az ideje. A hatvanas évek elején országosan az állami kivitelezésben épült lakások több mint fele még hagyományos építési technológiával (falazással), mintegy kétharmad része úgynevezett közép- és nagyblokkos technológiával készült (ezeken téglablokkot kell értenünk) és csupán minden 33. lakás épült a később oly nagy karriert befutott paneles technológiával.¹²¹³ Egyébként azonban ez az 1959-ben kidolgozott lakáspolitikai koncepció milliók későbbi lakásvizonyait vetítette előre azzal, hogy állami építőipari vállalatok kivitelezésében készült, kis alapterületű, olcsó és egyszerű, egymáshoz nagyon hasonló lakások tömeges építése előtt nyitott utat.

(A lakáspolitikai és a lakáshelyzet társadalmi kritikája) A lakáshelyzet miatt keletkezett problémák megértésében sokat segít annak a társadalmi kritikának az ismerete, amely előbb Nagy Imre miniszterelnökségének időszakában, majd 1956 nyarán és a forradalom napjaiban, végül az 1958-as „munkásosztály-vizsgálat” alkalmával bontakozott ki a lakásépítéssel kapcsolatban. A bírálatok érintették az elosztási elveket, a tanácsi kiutalási rendszer korrupt voltát, a protekciót, az építőipar pazarlását és munkájának rossz minőségét, a beruházási rendszer rugalmatlanságát és számos más visszasságot. Érdekes közülük kettővel közelebbről is megismerkednünk: az egyik az állami lakások elosztásának titokzatosságát kifogásolta, a másik azt, hogy nincs módja semmit tenni azért, hogy hamarabb juthasson lakáshoz. Sz. Lajos, a Győri Textilművek dolgozója a Szabad Néphez írott levelében a lakáelosztás átláthatatlanságát, titokzatosságát kifogásolta, kitűnő érveléssel: „Nem értjük, mi az, hogy a városi tanács kapott 60 lakást. Kitől kapta? Ki végzi a Győrben épült új házak lakásainak elosztását a tanácson kívül, ki az a misztikus szerv, aki ilyen rosszul sikerült elosztást csinál... és milyen szempontok vezérlik az elosztásnál? Honnan tudja az igényjogosultságot megnyugtató módon elbírálni? Ezt sajnos Győrben kinyomozni nem lehet” – írta a panaszos, majd így folytatta: „Titokban belopóztunk a befejezés előtt álló (összesen 162 lakásos – B. Gy.) épületbe,” – írta, és megdöbbenve tapasztalták, hogy az átadás előtt álló lakások bejárati ajtóira győri vállalatok nevét írták ki. Egy másik levélíró, S. Sándor azt tette szóvá, hogy ő szeretne tenni azért, hogy minél előbb lakáshoz jusson, ám az ebben a rendszerben lehetetlen: „Én már nem vagyok fiatal (39 éves volt a levél írásakor – B. Gy.). Szeretnék egy kis ott-hont. Én hajlandó vagyok munkaidő után minden nap, ha kell egy évig, ha kell két évig naponta 5 órát ingyen dolgozni szakmunkán vagy segédmunkán (képzettségem gép-

¹²¹³ Lakáspolitikai Magyarországon. I. m. 15. o.

lakatos és vizsgázott villanyhegesztő), csak adjanak valami lehetőséget, egy időpontot, hogy családomnak lakást... tudjak biztosítani.”¹²¹⁴

1956-ban a II. ötéves terv ún. társadalmi vitára bocsátása során is a lakáshelyzet volt az egyik legtöbbet vitatott kérdés. Sokan javasolták, hogy az állam nyújtson hitelt új lakások építésére és korszerűsítésére (felújítására) is. Ugyancsak sok ötletet fogalmaztak meg a kiutalási rendszer megjavítására. A főváros XIII. kerületében felvetették, hogy munkásbizottságok kezébe adják az elosztás jogát. Bár 1956 nyarán született egy kormányrendelet, amely előírta, hogy az átadandó új lakások kétharmadát munkásoknak kell juttatni, abból nyilván nem sok vált valóra, mert a „társadalmi vitában” felszólalók éppen a kiutalásai rendszert bírálták a legélesebben. Kifogásolták, hogy többnyire „minisztériumi dolgozók”, és nem munkások kapják az új lakásokat.¹²¹⁵ Sok javaslat hangzott el azzal kapcsolatban, hogyan vonja be az állam a lakásra várók munkáját a lakásépítésbe. Az 1956-os munkástanácsok is az életszínvonal egyik legfontosabb elemének tekintették a lakáshelyzetet, ezért gyakran hozták szóba az azzal kapcsolatos problémákat. Határozottan bírálták az ötvenes években tapasztalható nyomorúságos viszonyokat. Lakásjuttatási javaslataik elsősorban szociális szempontokat vettek figyelembe, azaz a legszegényebbek, a nagy családosok, és a fiatal házaspárok helyzetén akartak javítani.

A sort az MSZMP által nagy apparátussal lefolytatott 1958. évi, a munkásság helyzetének feltárására irányuló vizsgálatok zárták. Ezek során a pártapparátus sok ezer munkatársa és aktivistája beszélgetett el együttesen mintegy 45 ezer munkással. A beszélgetések nyomán készített jelentések, elemzések nagyon gyakran tértek ki a munkások lakáshelyzetére, az 1953-ashoz hasonló sötét színekkel festve le azt; a munkások szinte kivétel nélkül a lakásépítés felgyorsítását sürgették. Az összesítő anyagokat megalapozni hivatott, még kevésbé „lakkozott”¹²¹⁶ helyi jelentések rávilágítottak arra, hogy a hivatalos propagandával és a politikusok nyilatkozataival ellentétben az ötvenes évek végén is léteztek nyomornegyedek Magyarországon. A jelentések bírálták az új lakások elosztásának bürokratikusságát, lassúságát, és szóvá tették a kiutalások igazságtalanságait is.

(Lakásépítés, lakásszaporulat 1949–1965) A lakásépítés és -megszűnés reálfolyamatai természetesen nem egyeztek meg a tervek előírásaival. Mint láttuk, az első ötéves terv időszakában még fele annyi új lakást sem sikerült átadni, amennyit 1951-es tervmódosítás előírt, ezzel szemben a hatvanas évek első felében a tervezettnél jó 10%-kal több lakás készült el. Végeredményben elmondhatjuk, hogy – népszámlálási adatok szerint – 1949 és 1960 között az ország lakásállománya nem egészen két és fél milliőről két és háromnegyed millió fölé emelkedett, majd a hatvanas években a növekedés üteme felgyorsult, és 1970-ben az állomány meghaladta a 3,1 milliót.¹²¹⁷

¹²¹⁴ MOL XIX-D-4-i A/5 7. sz. pallium. (1955) A Szabad Nép 1954. nov. 3-i „Igazságos lakáselosztást!” c. cikkéhez érkezett levelek.

¹²¹⁵ MOL-M-KS 276. f. 61/777 (A csoportszám és az őrzési egység jelölése régi, az egykori Párttörténeti Intézet jelzete). Tájékoztató a második ötéves terv irányelv-tervezetének vitájáról. 1956. máj. 31.

¹²¹⁶ Az 1958-as „munkásosztály-vizsgálat” összesítő anyagai általában nem voltak őszinték, elkenték a problémákat, tudatosan mellébeszéltek.

¹²¹⁷ 1949-ben 2 476 118; 1960-ban 2 757 625 és 1970-ben 3 150 267 lakást írtak össze Magyarországon. A növekedés 1949 és 1960 között, tehát 11 év alatt: 281 507, azaz 11,3% (1949-es bázison számolva); 1960 és 1970 között, azaz 10 év alatt: 392 642, azaz 14,2% (1960-as bázison számolva).

Az 1949. január 1. és 1955. december 31. közötti hét esztendőös periódusban Magyarországon a tiszta lakásszaporulat mindössze 96 ezer volt: 148 ezer épült, 52 ezer megszűnt, ami évi átlagban 14 ezres növekedést jelent.¹²¹⁸ A legproblematisabb időszaknak ebből a szempontból is az 1950 és 1953 közötti évek bizonyultak, amikor a világháború előtti utolsó esztendő, 1938 lakásépítésének csak kétharmadát-háromnegyedét tudták elérni.¹²¹⁹ Újra felhívjuk az olvasó figyelmét arra, hogy ezek a lakásépítés szempontjából (is) legproblematisabb évek időben éppen egybeestek a népesség növekedési ütemének és a társadalom strukturális átalakulásának felgyorsulásával, valamint a belső vándorlás felgyorsulásával. Olyan folyamatokkal, amelyek következtében az önálló lakáshoz jutás igénye nagyon gyors ütemben növekedett. Ennek fényében még szembetűnőbb az 1950-es évtized tiszta lakásszaporulatának elégtelensége.

Megítélésünk szerint a lakásépítés egyik alapproblémájának az bizonyult, hogy a kis magánházak építését durván korlátozták, mert a szocialista rendszer könyvünkben vizsgált korszakában az ország lakáshelyzete elsősorban a magánházak (lakások) építésétől függött. Szemléletes példát nyújt erre az I. ötéves terv időszaka: míg 1950-ben még a lakások 70%-a épült magánérőből, 1952-ben 40, 1953-ban már csak 35%, és ezzel párhuzamosan meredeken csökkent az országban összesen épült lakások száma is.¹²²⁰ Amikor viszont az állami korlátozás nem volt ilyen szigorú, akkor az ország lakásállománya is elfogadható ütemben gyarapodott. Ez figyelhető meg a következő periódusban, az ötvenes évek második felében: az akkor épült 284 ezer új lakásból 206 ezret magánosok építettek. Ennél a következő, 1961-től 1965-ig tartó szakaszban sem épült több lakás, éppen azért, mert a módosult politikai felfogás következtében több mint ötödével visszaesett a magánházak és a magánlakások építése.¹²²¹ Számuk azonban még így is jócskán felülmúlta azt, amit a 15 éves lakásépítési terv az első öt esztendőre előírt: a tervezett 150 ezer helyett 180 ezer magánház (lakás) épült, így az állami és a magánérős építkezések aránya a tervezett 1:1,5-höz helyett a valóságban 1:1,8-hoz lett. Ismételjük: döntően ez biztosította, hogy a II. ötéves terv időszakában túlteljesítették az országos lakásépítési tervet.¹²²² A magánházak és a magánlakások építésének korlátozása, az állami építésűekkel szembeni lebecsülése nem csak társadalmi, hanem közgazdasági is szempontból érthetetlen magatartás volt. Ezek az épületek úgy gyarapították a nemzeti vagyont, hogy a segítségükkel történő „kizsákmányolás” réme egyáltalán nem idéződhetett fel: a kis alapterületű házak és magánlakások az építetők családok saját szükségletét elégítették ki, és nem „üzletelés” célját szolgálták. Ugyanakkor ez az építési forma a társadalomban és a gazdaságban nagy többletenergiákat volt képes mozgósítani.

(Lakásmegszűnés, lakásmegszüntetetés) A lakásállomány alakulásának csak egyik – igaz, a legfontosabb – eleme volt a lakásépítés. Semmiképpen sem hagyható figyel-

¹²¹⁸ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955. I. m. 423. skk. o.

¹²¹⁹ Lakásépítés és lakásgazdálkodás, 1953. A KSH belső jelentése, 1954. máj. 18. (KSH Könyvtár). – 1938-ban 23 350 (= 100%), 1951-ben 17 742 (= 76,0%), 1952-ben 16 683 (= 71,4%) és 1953-ban 15 904 (= 68,1%) lakás épült.

¹²²⁰ Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. I. m. 596. o.

¹²²¹ Lakásépítés és megszűnés 1961–1975. KSH. Budapest, 1977. 12. o.

¹²²² Lakáspolitikai Magyarországon. I. m. 14. o. – Az állami építkezések terén a túlteljesítés csak minimális, 2,5%-os volt.

men kívül a lakások megszűnése sem, hiszen a tényleges lakáshelyzetet a kettő egyenlege, azaz a tiszta lakásszaporulat határozta meg. 1949 és 1956 között két alapvető ok miatt szűntek meg Magyarországon lakások: 1. fizikai értelemben vett tönkremenetel, pusztulás, illetve 2. lakásfunkciójuk megszüntetése miatt. Előbbit természetes jelenségnek kell tekintenünk, a lakásállomány egy része minden korban és bármilyen feltételek közepette használhatatlanná válik, és kikerül a lakásállományból. Azokban az években Magyarországon az avulás gyorsütemű volt, mert a háborúban megsérült, majd részben helyreállított lakások egy része néhány év múltán szükségszerűen végleg használhatatlanná vált, és ezeket az életveszélyes épületeket le kellett bontani. Egy becslés szerint az ötvenes évek közepén a lakásállomány 1%-a avult el évente, ami kb. 25 ezer lakást jelentett.¹²²³ (Ez a szám nem volt azonos az ilyen okból ténylegesen megszűnt lakások számával, mert egy részüket a teljes elavulás után is használták még). A lakások megszüntetése egyáltalán nem tekinthető egészségtelen jelenségnek, sőt a szocialista rendszer egész első korszakában inkább az volt a probléma, hogy már használhatatlanná vált („lenullázódott”) lakásokban is nagy számban laktak emberek falun és városban egyaránt. Ez a lakásépítési és lakásmegszüntetési politika szelleméből következett: a szanálásokkal nem akarták csökkenteni a lakásszaporulatot.¹²²⁴ Ez az elv még egy 1960-as kormányhatározatban¹²²⁵ is megfogalmazódott, tehát mondhatni korszakunk egészét jellemezte. Következmenyként ugyan gyorsabban nőhetett a statisztikailag nyilvántartott lakások száma, ám ezzel együtt évről-évre nőtt a teljesen elavult, előregedett, sőt életveszélyes házban vagy lakásban élő családok száma is.

A megszűnés másik oka az volt, hogy az államhatalom elsősorban a városokban tömegesen vont ki az állományból műszakilag megfelelő állapotban lévő lakásokat, hogy irodáknak, üzlethelyiségnek, raktárnak, vagy egyéb közületi célra alakítsák át azokat. A lakások eredeti funkciójának megszüntetése előtt bizonyos mértékig már a 6000/1948-as, fentebb hivatkozott kormányrendelet utat nyitott, az ötvenes évek elején pedig mindennapos gyakorlattá vált. A 6000-es rendelet kimondta, hogy lakást hatóságilag igénybe lehet venni közhivatal és közintézmény, „demokratikus politikai párt” és a Szakszervezeti Tanács számára. A használatból ilyen okok miatt kivont lakások számát 1954-ben 20 ezerre becsülték.¹²²⁶ A forradalom után, nem utolsósorban éppen annak hatására, megváltozott a hivatalos felfogás: egy 1958-ban kiadott újabb kormányrendelet¹²²⁷ már éppenséggel a hivatali helyiségek lakássá történő visszaalakítását ösztönözte. Az állam még a visszaalakítás költségeihez is hozzájárult maximum 15 ezer Ft értékben.

Az 1949 és 1955 közötti hét esztendő alatt 52 ezer,¹²²⁸ A II. ötéves terv időszakában 54 ezer lakás használata szűnt meg,¹²²⁹ de akkor, a hatvanas évek első felében már túlnyomó

¹²²³ MOL XIX-A-16-b 1193. d. Lakások, közművek, helyi közlekedés területi felmérése és kiértékelése. 1954. febr. 6.

¹²²⁴ Majd csak a hatvanas évek második felében gyorsul fel a szanálás: a III. ötéves terv időszakában már több mint 80 ezer lakást szüntettek meg. – Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985.* I. m. 596. o.

¹²²⁵ 1002/1960 (I. 10.) Korm. sz. határozat.

¹²²⁶ Igazságos lakáscelosztást! – *Szabad Nép.* 1954. nov. 3.

¹²²⁷ 1015/1958 (IV. 12.) Korm. sz. határozat.

¹²²⁸ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955. I. m. 423. o.

¹²²⁹ Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985.* I. m. 596. o.

részben avulás miatt, mert az irodává stb. alakítás azokat az éveket már nem jellemezte. Mivel azokban az években már sokkal több új lakás épült, csak minden ötödik szolgált a megszűntek pótlására, a többi a tiszta lakásszaporulatot gyarapította.

(Lakótelepi lakások) A hatvanas évek első felében az állami építőipar által épített lakások kétötöd részét tanácsi bérlakásként, valamivel több, mint negyedét, tehát igen magas arányát szolgálati jellegű lakásként hasznosították. Az állam tehát a saját kivitelezésében épült lakásoknak mintegy kétharmadát saját tulajdonában – részben tanácsi, részben vállalati rendelkezésben – hagyta meg. A korlátozott magántulajdonnak tekinthető, szintén állami kivitelezésű szövetkezeti lakások aránya megközelítette a szolgálatiakét, az öröklakások száma viszont ekkor még csupán párezer volt.¹²³⁰

Az ötvenes évek második felétől kezdve és még inkább a hatvanas évek első felében az állami erőforrásokat mindhárom tulajdonforma esetében lakótelepek építésére összpontosították. A ilyen építkezések egy kis része kicsiny, kertes családi házakból álló telep volt, ilyeneket – állami-vállalati részvétellel legalábbis – többnyire bányavidékeken építettek. Azokban az években például Egercsehiben készült el egy kisebb bányász lakótelep.¹²³¹ A telepszerű építkezésekre azonban sokkal-sokkal jellemzőbbek voltak a nagy, soklakásos városi lakótelepek: az ötvenes évek második felétől kezdve – egy egész korszakon át – ez lett az állami lakásépítés fő formája. Ennek elsősorban gazdasági okai voltak: a tömeges lakásépítéstől a költségek csökkentését remélték. A távlati és a középtávú tervek szellemének megfelelően, a tervezést tipizálták, hogy az építés során nagyobb legyen a begyakorlottság, és ennek következtében is csökkenjenek a költségek. A tipizálásból viszont rövid idő alatt uniformizálás lett, országsszerte egyre több azonos terv alapján épített lakás keletkezett, a városok egyre jobban hasonlítottak egymásra. Ugyancsak a költségek csökkentése érdekében törekedtek arra, hogy a kivitelezés „gyárszerű” legyen, hogy a lehető legtöbb előregyártott elemet, sorozatban gyártott tartozékot és szerelvényt használhassanak fel. Mint a 15 éves lakásépítési tervről szóló kormányrendelet ismertetése kapcsán rámutattunk, építési alapelvvé vált a lehető legolcsóbb, legegyszerűbb anyagok felhasználása is. Vitathatatlan, hogy az említett törekvések hozzájárultak a költségek csökkentéséhez, ám amit nyertek a réven, elvesztették a vámon, mert – korszakunk egészét tekintve – jelentősen csökkent az építészeti színvonal: a tervezésben és a kivitelezésben egyaránt ez volt a „szocreál” időszak Magyarországon.¹²³² Hozzá kell tennünk persze, hogy az igazán nagy lakótelep építési hullám csak korszakunk lezárulása után, a hatvanas évek második felében vette kezdetét és a hetvenes években tetőzött a panelházak tömeges építésével.

A legtöbb lakótelepi lakás Budapesten épült, utána következtek a régi és az új iparvárosok, majd a többi város. Az új „szocialista városok” mellett a régi, szintén gyors ütemben fejlesztett iparvárosokban, például Tatabányán és Pécsen is akkori mércével mérve nagy telepek létesültek. Volt ugyanakkor egy nagy, a fejlesztésben erősen visszamaradt város csoport is, régi vármegyeszékhelyek és szebb múltú kisvárosok (Balasagymat, Makó, Gyula, Pápa tartoztak ide sok társukkal együtt), amelyeket azokban

¹²³⁰ 1961–1965 között 40 936 tanácsi bérlakást, 27 894 „szolgálati jellegű”, 26 339 szövetkezeti és 3731 öröklakást adtak át. Új lakásként vették számításba továbbá a 3661 emeletráépítést is. – *Lakáspolitikai Magyarországon*. I. m. 13–17. o.

¹²³¹ *Lakáspolitikai Magyarországon*. I. m. (Képmelléklet)

¹²³² Preisich Gábor: A lakásépítés és a lakásállomány változása. In: Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története 1945–1990*. I. m. 75. o.

az években elkerült a telepi építkezés. Ezek lakásállománya ugyan egyre öregedett, sajátos városképüket, karakterüket ugyanakkor jobban megőrizhették, mint az előbb említett vidéki városok. Az ilyen kis- és középvárosokban, ha házat akart építeni, egy ipari munkás (és minden helyi ember) a maga erejére volt utalva. Az ottani munkások helyzete ebből a szempontból inkább a falusi munkásokéhoz volt hasonló. Ez persze nagy hátrány volt számukra, amit bizonyos mértékig ellensúlyozott, hogy a lakótelepi átlagnál mintegy 10–20 négyzetméterrel tágasabb térben élhettek.¹²³³

(A lakótelepi élet: hátrányok és előnyök) A lakótelep-építés nem csak a települések külső képét kezdte átformálni, hanem fontos változásokat indított el az életmódban és életminőségben is. Ezek megítélése nem könnyű feladat, mert a lakótelepekkel és az ottani életmóddal kapcsolatban később olyan negatív képzetek alakultak ki és élnek máig is a köztudatban, amelyek kifejezetten megnehezítik a reális ítéletalkotást. A lakótelepi életformát a leghelyesebb történelmi távlatba állítva megítélnünk, szemügyre véve meglehetősen súlyos fogyatékoságait is, de a régi lakáshelyezethez képest mutatkozó előnyeit is. E sajátos, a szokásokban, az életvitelben, sőt az ott élők idegállapotában is felismerhető életformát az építészeti adottságok és a sajátos társadalmi együttélés együttesen alakították ki.

A lakótelepek negatívumai közül elsőként a korai építkezések nagyon rossz kivitelezését kell említenünk: a nyílászárók nem zártak, a szerelvények leszakadtak, elromlottak, a padló felpúposodott. A sort még hosszan folytathatnánk, ám ehelyett érdemes egy kortársat, személy szerint egy brit diplomatát idéznünk korai lakótelepeink építésének minőségéről. 1953 októberében a budapesti brit nagykövetség kereskedelmi titkára utazást tett Sztálinvárosba és Komlóra. Sztálinvárosi benyomásairól így ír: „E terület leglehangolóbb jellemzői maguk az épületek. Befejezve egyikük sincs, jó néhányukról azonban látszik, hogy [már – B. Gy.] lakják őket.” Az új épületek téglafalaiból kispórolták a maltart – tette hozzá, majd így folytatta: „Néhány épületben jóval komolyabb mulasztások kellett történnének, többet is láttunk ugyanis, ahol a tömbök egy-egy részén a függőleges 5–10 fokot is hibázik, vagy amelyen az ablakok beillesztése a derékszögtől a legváltozatosabb mértékben tér el. (...) Az a szomorú benyomás alakult ki bennünk, hogy amire az utolsó épületre felkerült a vakolat, az elsőről már le is hullott.”¹²³⁴ Igénytelen volt maga a tervezés is. Szűk lakóterbe sok funkciót igyekeztek bezsúfolni. Így épültek aztán az 1–2 négyzetméteres konyhák és az ugyanakkora fürdőszobák, a parányi, de két gyereknek, vagy a családdal élő nagyszülőnek szánt félszobák. A tömeges lakásépítés lényegében megszüntette a szobák hierarchiáját és funkció szerinti elkülönülését, csak lakószobák épültek, külön nappali, háló, étkező stb. nem. A szobák kis alapterületűek voltak, egy 20 négyzetméteres már kimondottan nagynak számított, a félszobák területe pedig 8–12 négyzetméter között mozgott. Egy másfél szobás lakást funkcionálisan úgy lehetett megosztani, hogy a nagyobbik a szülőké (és egyben afféle nappali is), a kisebbik, a félszoba a gyerekéké volt. Említhetnénk végül az épület szerelvényeinek, közös létesítményeinek gyenge minőségét, a lakások közötti erős áthallást és a terület közművesítettségének, intézményi ellá-

¹²³³ A hatvanas évek közepére ugyan 48 négyzetméterre emelkedett az állami kivitelezésben épült lakások alapterülete, de még ez is jócskán elmaradt az országban átadott összes új lakás átlagterületétől, amely 60–61 négyzetméter volt. – *Lakáspolitikai Magyarországon*. I. m. 14. o.

¹²³⁴ A diplomata feljegyzéseinek felfedezése és közreadása Szaszko István érdeme. – Szaszko István: Az acél és a szén városa – angol szemmel. *Mozgó Világ*. 1988. 12. sz. 52–59. o.

tottságának (gyermekintézmények, rendelőintézet, gyógyszertár, üzletek stb.) kezdeti hiányát.

A fentiek ellenére egy lakótelepi lakás is jelenthetett és jelentett is előrelépést olyan emberek számára, akik addig lakásnak nem is minősíthető építményekben, ablaktalan mosókonyhákban vagy konyha nélküli egyszobás, jobb esetben szobakonyhás, öreg, félkomfortos lakásokban laktak, vagy fűthetetlen helyiség albérlőiként, illetve mérgezett légkörű társbérleti lakás bérelőjeként éltek életüket. A lakótelepi lakásokban volt folyóvíz, villanyvilágítás és fűtés (általában még hagyományos, bár időszakunk vége felé már egyre több központi fűtéses lakást adtak át), és bármilyen kicsi is volt az alapterület, a családnak nem kellett másokkal megosztania. Azt is látnunk kell továbbá, hogy nagyságukhoz mérten ezek a kis lakások azért elég sokat „tudtak”, amelyet többek között elősegített a bútorok egy részének beépítése. A „lakáskérdés mennyiségi megoldásnak” gondolata tehát bizonyos, a társadalomban alul elhelyezkedő rétegek, pontosabban egy részük számára kedvező volt: egy lépést tehettek felfelé a lakáshierarchiában. Ezt témánk szempontjából különösen fontosnak tartottuk hangsúlyozni, mert a fővárosban és a vidéki iparvárosokban a munkásság egy részét is előnyösen érintette. Ugyanakkor – noha már a kortársak is felfedezték¹²³⁵ – kevéssé ismert tény, hogy a hatvanas években a lakótelepi lakások lakói között jóval országos átlaguk felett voltak tisztviselők és értelmiségiek („fehérgallérosok”), és átlaguk alatt az ipari munkások (a „kékallérosok”). Akkor még ugyanis nem csak munkások – elsősorban a felső rétegeik –, hanem értelmiségiek és tisztviselők szemében is kíváncsi volt egy teljesen új lakótelepi lakás. Ez arra vall, hogy a hatvanas évek derekán ezek a rétegek jobbra belenyugodtak a lefelé egyenlősítés politikájába, és az új lakással kapcsolatos igényeiket is ahhoz igazodva alakították ki, magyarul: szállították le. A számokban kifejezve: az 1960-as évek derekán az ország városainak teljes népességén belül a fizikai dolgozók¹²³⁶ aránya 56% volt, a városi lakótelepek népességén belül azonban csak nem egészen 40%. A korai lakótelepeken élő munkások között az átlagosnál jóval több szakképzett, a felső munkássághoz tartozó, és jóval kevesebb képzetlen munkás fordult elő.¹²³⁷

Az ország legnagyobb lakótelepeit már korszakunkban is Budapesten építették. Az 1950-ben felhúzott, a propaganda által elhíresített Lehel (Élmunkás) téri „élmunkás házak” és egy, a Róbert Károly körúton átadott nagyobb bérháztömb ugyan még nem tekinthetők lakótelepnek, de az 1955-ben tervezni kezdett Fiastyúk utcai, végül 2500 lakásosra bővült telep már igen. Építését 1959-ben fejezték be. Az említettek mellett több kisebb telep-szerű építés is történt, például Zuglóban és Kőbányán. A legnagyobb vállalkozás a külső Ferencváros rekonstrukciójának megkezdése volt ugyancsak 1955-ben, egy olyan társadalmi környezetben, ahol általában sok szegény ember, közöttük sok munkás élt. A régi Valéria telep felszámolásával összekapcsolva ugyanis itt létesült az addigi legnagyobb új építészeti együttes, a József Attila lakótelep, 1965-ig mintegy 7500 lakást adtak át. Ez a telep építészeti szempontból jelentős mértékben különbözött a későbbiektől, mert épületei még nem paneles technológiával, hanem részben hagyományos falazással, részben téglablokkos építésmóddal készültek. (Isme-

¹²³⁵ Szelényi Iván – Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1969.

¹²³⁶ Valamennyi gazdasági ág fizikai dolgozó.

¹²³⁷ Szelényi Iván – Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. I. m. 34–35. o.

reteink szerint Budapesten a legelső betonból készült nagypaneles épületeket a hatvanas évek második felében adták át Kelenföldön). A József Attila lakótelep mellett megemlíthető még a vele nagyjából azonos időben, két ütemben épített lágymányosi és az Árpád híd hídfőjénél épült lakótelep is.¹²³⁸ Vidéken az új „szocialista városok” mellett, amelyek egyébként szinte kizárólag lakótelepekből álltak (és a nagyüzemből persze), országosan ismertté vált telepek épültek például Tatabányán (az Újváros) és Pécsen (az Uránváros).

E) ÉLET A LAKÁSBAN

(A lakások nagysága, a lakótér) 1949 és 1970 között Magyarországon a lakások átlagos nagysága szerény mértékben növekedett. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy az új építésű lakások körében nőtt a két lakószobás (másfél és kétszobás) lakások aránya. 1949-ben még csak minden negyedik, 1960-ban már minden harmadik lakás volt két lakószobás.¹²³⁹ Ezzel párhuzamosan mind az egyszobás, mind a három- és többszobás lakások aránya csökkent, ám utóbbiaké lassúbb ütemben, ami szintén hozzájárult a lakásállomány szobaszámmal kifejezett átlagos nagyságának emelkedéséhez. 1970-ben a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók mintegy 4 milliós tömege már közel ugyanolyan arányban lakott másfél- és kétszobás, mint egyszobás lakásban.¹²⁴⁰ Ez természetesen hatással volt az ipari munkások életminőségére is, mert az egy szobára jutó lakók száma is csökkent, kisebb lett a zsúfoltság.¹²⁴¹ Ebben a javulásban kétségkívül szerepet játszott az állami építésű lakásokkal kapcsolatos politika módosulása is, elsősorban azonban a magánházak új építkezéseken belüli magas arányának köszönhető, mert azok alapterülete általában nagyobb volt tömbházak lakásainál.

A másfél és kétszobás, 50 négyzetméter körüli lakások dominanciája az állami kivitelezésű lakásépítésben leginkább a városi nem mezőgazdasági fizikai dolgozók, közöttük az ipari munkások igényeinek felelt meg, az értelmiségi és tisztviselői rétegének már jóval kevésbé. A lakáshasználat társadalmi hierarchiája ugyanakkor ezzel nem bomlott fel teljesen, mert a „fahégygallérosok” helyzete a hatvanas évek derekán is jobb volt az ipari munkásokénál, ha a Horthy korszakhoz képest a különbségek nagymértékben csökkentek is. (1945 előtt például egy értelmiségi lakás és egy városi munkáslakás között jóval nagyobb volt a különbség, mint 1960 táján).

A javuló tendencia ellenére az ipari munkások közel kétharmada korszakunk második felében is szűk térben lakott. 1960-ban a nem mezőgazdasági fizikai munka-

¹²³⁸ A fővárosi lakótelepek építésére ld.: Preisich Gábor: A lakásépítés és a lakásállomány változása. In: Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története 1945–1990*. I. m. és Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története*. I. m.

¹²³⁹ 1960. évi népszámlálás 8. A lakások és lakóépületek adatai. I. m. 8. o. – 1949-ben a kétszobás lakások aránya a teljes lakásállományon beleül 24,6, 1980-ban 32,6% volt.

¹²⁴⁰ 1970. évi népszámlálás 26. Lakás- és lakóépület adatok. I. I. m. 16. o. – 1970-ben a „városi” fizikai dolgozók 46,1%-a egy-, 45,3%-a kétszobás lakásban lakott (utóbbiak közé számítva az 1,5 szobás lakásokat is).

¹²⁴¹ 1970. évi népszámlálás 26. Lakás- és lakóépület adatok. I. I. m. 17. o. – 1970-ben körükben átlagosan 228 ember jutott 100 lakószobára. Ez teljesen azonos volt a vidéki városok nem mezőgazdasági fizikai dolgozóinak átlagával, a budapesti mutatók ennél valamivel jobbák, a községek valamivel rosszabbak voltak.

vállalóknak és családtagjaiknak 57%-a szobakonyhás, további mintegy 6%-a konyha nélküli egyszobás lakásban élte életét.¹²⁴² Az ipari munkások többsége számára tehát a tizenegy évvel korábbihoz hasonlóan 1960 táján is kevés lehetőség nyílt a zavartalan pihenésre. Az egyetlen lakószobában, a család többi tagja előtt zajlott – az ő kifejezésükkel élve – az „élet minden funkciója”. Az ilyen tömeges együttlétet, egyetlen helyiségbe zárttságot ők maguk főleg a gyerekek fejlődése szempontjából látták – nem alaptalanul – problematikusnak: „a tömeglakások különösen nem alkalmasak arra”, hogy nyugodt légkörben nevelkedhessenek – állították.¹²⁴³ A lakótér szűkossége olyan értelemben is hatott az ott élők életmódjára, hogy általában kevesebb időt töltöttek otthon, a fiatalok erre-arra „lógtak”, a férfiak időnként kocsmába mentek. A legtöbb időt a családi élet fő kohéziós erejét jelentő háziasszonyok töltötték otthon, meg persze az egészen kicsiny gyermekek. Egyedül a lakásviszonyokat okolni a családi élet problémáiért, például a szülők nemi életének zavaraiért vagy az alkoholizmusért persze nem lehet, hiszen ilyen bajok jobb körülmények között lakó emberek köreiben is előfordultak. Az okok közül azonban teljesen kizárni sem lehet őket.

(A minőségi fokozatok) A lakások felszereltsége, komfortossága az ötvenes években csak lassan változott, mert az egész állománynon belül túlnyomó többségben voltak a régi lakások és ráadásul az újonnan épültek egy része is csak félkomfortos vagy komfort nélküli volt. Az ötvenes évek végén ez alól leginkább a „szocialista iparvárosok” jelentettek kivételt. Az ottani lakások jó része kétszobás és az akkori átlagnál sokkal jobban felszerelt volt: többnyire rendelkeztek fürdőszobával, vízöblítéses W. C-vel és konyhával, természetesen be volt vezetve a víz és a villany. 1960-ban Sztálinvárosban a lakások 96%-a volt villannyal ellátva, ami közelített a budapesti arányhoz és valamivel jobb volt az ún. megyei jogú városok átlagánál. Mi több, a vízöblítéses W. C-vel felszerelt lakások aránya ott volt a legmagasabb az országban: minden négy lakásból három dicsekedhetett ezzel (Budapesten lényegében csak minden második). Viszonylag gyakori volt a központi fűtés és a vezetékes gázellátás is.¹²⁴⁴ 1958-ban Sztálinvárosban ilyen, magas színvonalon felszerelt lakásban lakott a lakosság mintegy háromnegyede.¹²⁴⁵

Ezek a viszonyok azonban kivételesek voltak, a munkásságnak csak egy kis csoportját jellemezték, az országos átlagok sokkal rosszabbak voltak a sztálinvárosiaknál. 1960 táján az „alkalmazásban álló, nem mezőgazdasági fizikai dolgozók” és családtagjaik elsöprő többsége komfort nélküli lakás lakója volt. Ezekben sem fürdőszoba, sem vízöblítés („angol”) W. C. nem volt, egy részük ugyanúgy kútról, közkifolyóról hordta fel a vizet és ugyanúgy hagyományos tüzelőanyagokkal fűtött, mint 1949-ben, vagy mint a harmincas években. Közel tizedrész lakhatott ún. félkomfortos lakásban (amelyben vagy fürdőszoba volt vagy angol W. C.) és csak valamivel több, mint egytizedük élt összkomfortos lakásban.¹²⁴⁶

¹²⁴² 1960. évi népszámlálás 11. A lakott lakások és a lakóházak adatai. I. m. 162–163. o.

¹²⁴³ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/20. ő. e. Jelentés a „munkásosztály helyzetével kapcsolatos vizsgálatokról”. Budapest, III. kerület. 1958. jún. 28.

¹²⁴⁴ 1960. évi népszámlálás 8. A lakások és lakóépületek adatai. I. m. 76–77. o. – 27 ezer ún. lakásban lakó dunai városi ember közül 7500-nak állt rendelkezésére vezetékes gáz.

¹²⁴⁵ MOL-M-KS-21/1958/23. ő. e. Jelentés a Dunai Vasmű munkásainak helyzetéről

¹²⁴⁶ A nem mezőgazdasági fizikai dolgozók 78,2%-a lakott komfort nélküli, 8,5% félkomfortos és 12,8% összkomfortos lakásban. – 1960. évi népszámlálás 11. A lakott lakások és a lakóházak adatai. I. m. 162–163. o.

(A lakásmizéria) A konyha nélküli egyszobás és a lakószoba nélküli lakások, valamint a szobakonyhások egy jó része csak alacsony színvonalon elégítette ki a lakással szembeni igényeket. A lakásmínőség szempontjából mégsem ezek helyezkedtek el a hierarchia alján. Hosszan idézhetnénk azokat az ötvenes és a hatvanas években keletkezett forrásokat, amelyek a barlanglakók, a romlakók, az ablaktalan mosókonyhákban, nem fűthető toldaléképületekben, barakkokban élők helyzetét ecsetelik. Mint korábban említettük, azokban évtizedekben a fővárosban még megvoltak a régi nyomortelepek, és a fokozott megterhelés, a növekvő zsúfoltság következtében a vidéki iparvárosok régi lakónegyedeinek színvonala is romlott. Budapesten a IX. kerületi Vágóhid utcai telepen népes munkáscsaládok „deszkaépületekből álló, egyszobás barakklakásokban” laktak az ötvenes évek végén – állapították meg az 1958-ban.¹²⁴⁷ Hasonló állapotok uralkodtak a Valéria telepen, amelynek egyébként már megkezdődött a fokozatos felszámolása. Óbuda lakáshelyzetéről az 1958-as átfogó „munkásosztály” vizsgálat során a felmérést végzők azt jelentették, hogy mindent számításba véve a kerületben azon a téren „a legszomorúbb” a helyzet. „A legtöbb esetben a munkások élnek a legkisebb, legrosszabb lakásokban. A kerület lakásainak 60–70%-a szobakonyhás, legtöbbjük vizes”.¹²⁴⁸ Közben felgyorsult a budapesti belvároshoz közelebb fekvő, szociológiailag vegyes lakosságú lakóövezetek előregedési, leromlási folyamata is. Hasonló folyamat indult meg a kis lakásokból álló, de 1945 előtt megfelelően karbantartott, a munkások által akkor megbecsült kolóniákon, például Diósgyőrben.¹²⁴⁹

(Fűtés, világítás, vízellátottság) 1956 előtt egy átlagos munkáscsalád tüzelőanyag- és villanyáram fogyasztásának színvonala csak kevéssel állt a létminimum szintje felett. Egy komfort nélküli, szobakonyhás lakásban napközben inkább csak a konyhai tűzhelyben raktak tüzet, ami egyszerre szolgálta a főzés és a melegedés céljait, a szobában csak délután vagy estefelé kezdtek fűteni, nem is biztos, hogy minden nap. A leggyakrabban használt tüzelőanyagok a tűzifa és a szén voltak, mert bár a városi gázzal vagy távfűtéssel ellátott lakások száma a fővárosban nem volt csekély, azt csak főzésre használták. A munkáslakások tehát túlnyomó részben hagyományos fűtésűek voltak. A szegény munkáscsaládok fűtésének színvonala nem érte el a létminimum által meghatározott szintet sem: a legszegényebbek mindössze évi 15 q szenet és 5 q fát vásároltak,¹²⁵⁰ ami arra volt elegendő, hogy a konyhai tűzhelyben minden nap begyűjtsanak, ám a szobában – ismét csak szoba-konyhás lakást feltételezve – csak néhanapján fűtöttek. Az ilyen családok hideg téli napokon gyakran ébredtek arra, hogy a konyhában megfagyott, de legalábbis „meghártyásodott” az edényekben, poharakban felejtett víz. Jobb volt a helyzet a villanyvilágítás terén, mert anélkül már csak kevés munkáscsalád kényszerült élni, többnyire a kisebb településeken. Az áram olcsó volt, főleg a fővárosban; korszakunk első felében egyébként sem fogyasztottak sokat, lényegében csak a világításhoz és a rádiózáshoz volt szükség rá. Korszakunk utolsó éveiben, egyes elektromos működtetésű háztartási eszközök (porszívó, padlókeféző, hűtőszekrény, TV) megjelenésével kezdett

¹²⁴⁷ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/20. ő. e. Jelentés a könyvtárak munkásolvasóiról. D. n. [1958. nyár]

¹²⁴⁸ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/20. ő. e. Jelentés a munkásosztály helyzetével kapcsolatos vizsgálatokról. Budapest III. kerület (1958. jún. 28.) és I. kerület (jún. 30.).

¹²⁴⁹ Marosváry László visszaemlékezése. Az interjút Kocsis Péter készítette.

¹²⁵⁰ MOL-M-KS-276. f. 66/36. ő. e. Tájékoztató a munkások... létminimumának alakulásáról. 1956. júl. 23.

megváltozni a helyzet, mert azok a gépek jelentősen növelték a fogyasztást. A villanyszámla összege azonban még így sem közelítette meg a fűtését.

(Lakásbelső, lakberendezés) A kis alapterületű lakásokat racionálisan kellett bútorozni, hogy a lakótér többféle feladatnak is (alvás, pihenés, szórakozás, tárolás, tanulás) megfelelhessen. A többnyire régen, a háború előtt vásárolt bútorzat törzsét az ágyak, a szekrények, az asztalok és a székek alkották. Egy munkáscsalád általában rendelkezett annyi ülőalkalmatossággal és fekvőhellyel, ahány tagja volt, legfeljebb a kisgyerekek aludtak egy ágyban. Kivétel azért akadt, elég az olvasót arra az ágybélőre emlékeztetnünk, aki feleségével és anyósával kényszerült megosztani ágyát. Igaz, ők nem főbélők voltak. A konyhaszekrény, az asztal és a székek mellett olykor a konyhában is volt egy fekhely (sezlon).

A jobb helyzetben lévő munkáscsaládok megengedhették maguknak, hogy egy új szekrényt, ágyat, asztalt négy székkal, netán puhafából készült, festett, „kombinált szekrényt”, esetleg ülőgarnitúrát vásároljanak – ha kaptak az üzletben. A berendezésre sokat adó, jó anyagi helyzetű családok keményfából készített, politúrozott bútorral és kárpitozott ülőalkalmatosságokkal dicsekedhettek, de ez nagyon ritka volt a munkások körében. Akár olcsó, akár drágább bútor volt egy családnak, a lakás díszítésére, szőnyegekre, díszpárnák, családi fotók, virágok elhelyezésére általában gondot fordítottak.¹²⁵¹ A hatvanas évek első felében a jobb helyzetű munkáscsaládok szobáiba „beköltözött” a televízió és esetleg egy lemezjátszó is.

A munkáscsaládok nagy része viszont, kénytelen volt lemondani a bútórvásárlásról, mert míg az élelmiszervásárlás terén szegény és módos munkás között nem húzódott szakadék, ezen a téren igen. Az ötvenes években a magyarországi bérből és fizetésből élő családok jövedelmüknek mindössze 3%-át költötték lakberendezésre, tehát alig vásároltak bútort és egyéb lakberendezési cikkeket.¹²⁵² Csak amikor korszakunk vége felé általában emelkedni kezdett az iparcikkfogyasztás, akkor élénkült meg a bútorok és a lakberendezési cikkek vásárlása is.

Mivel a bútorok túlnyomó része háború előtti beszerzésű volt, egy részük meglehetősen elhasználódott, javításra szorult. Ebből következően a lakások belső képe a hatvanas évek elején sem sokban különbözött a 20-25 év előttről. A bútorok összeválogatásában két szempont uralkodott: legyenek olcsók és célszerűek. A legszegényebb munkások azonban még olcsó bútor vásárlását sem engedhették meg maguknak. Ezekben az otthonokban megesett, hogy nem volt annyi ülőalkalmatosság, ahány tagja volt a családnak, vagy hogy két gyerek aludt egy ágyban, rosszabb esetben a felnőttek is csak matracon alhattak stb. Az ő körükben rossz volt az ágyneműellátottság is: a „munkáscsaládok általában csak 3–4 lepedővel – a családok több mint egyharmada [ennél is] kevesebb vagy egy lepedővel sem rendelkezik. A családoknak tehát átlagosan nincs meg a váltáshoz minimálisan szükséges mennyiség sem, (...) az ágyneműt nem egyszerre váltják, hanem egy vagy két ágyat húznak le, (...) rongyokon, szalmán stb.-n alszanak. Az ágyneműanyagok mindegyike 1953 előtti beszerzésű” – olvasható a létminimumról szóló 1956-os jelentésben.¹²⁵³

¹²⁵¹ Magyar Néprajz VIII. A társadalom. I. m. (A vonatkozó rész Paládi Kovács Attila munkája). 288. o.

¹²⁵² MOL-M-KS-276. f. 66/36. ő. e. Tájékoztató a munkások... létminimumának alakulásáról. 1956. júl. 23.

¹²⁵³ MOL-M-KS-276. f. 66/36. ő. e. Tájékoztató a munkások... létminimumának alakulásáról. 1956. júl. 23.

(**Házimunkák**) A házimunkák a munkáscsaládok, főleg az asszonyok szabadidejének meglehetősen tekintélyes részét kötötték le, különösen a kevésbé komfortos régi lakásokban. Abban a korban a háztartási munkát könnyítő gépek még alig-alig álltak rendelkezésre: egy munkásasszony (hasonlóan az asszonyok túlnyomó többségéhez) a ruhát teknőben mosta, a szakadtat foltozta, a használtat az ügyesebbje még át is alakította; a tésztát kézzel gyúrta és nyújtotta és általában a főzés minden mozzanatát saját kezűleg végezte. Az ételt hűtőben nem tárolhatta, mert korszakunk első felében az még egyáltalán nem fordult elő a munkásháztartásokban, sőt még a hűtővel nem egyenértékű jégszekrény is ritka volt, különösen vidéken. Hogy az étel meg ne romoljon, ezek a családok rendszeres bevásárlásra és gyakori főzésre kényszerültek. Ezért hozott nagy változást a hatvanas évek elején a hűtőszekrények megjelenése. A takarítás hagyományos eszközökkel, söprűvel, lapáttal, felmosóronggyal, portörölővel stb. történt, a porszívóhasználat még nem volt jellemző. Az ablaktisztításhoz és a padlófenyésítéshez már voltak ugyan tisztító-, illetve takarítószeresek, de nem biztos, hogy egy munkáscsalád költött is ilyesmire. Mosó- és mosogatószeresek csak szerény választékban álltak rendelkezésre, ámbar a célnak megfelelték. Akkoriban az asszonyok olyan egyszerű anyagokkal és eszközökkel dolgoztak, mint a káliszappan vagy kenőszappan, a VIM (mosogatásnál használt súrolószer) és a gyökérkefe.

1956 előtt az ipar és a szolgáltató szektor nem rendezkedett be olyan termékek és szolgáltatások előállítására, illetve nyújtására, amelyek a házimunkát megkönnyítették, idejét lerövidítették volna. Készételek csak nagyon szerény választékban álltak rendelkezésre és azokból is jobbára csak a savanyúságok voltak kelendőek. Mint ebben a fejezetben rámutattunk, az egyik legnehezebb házimunka, a mosás gépesítése az ötvenes és a hatvanas évek fordulóján kezdett terjedni.

A férfiak házimunkája a nőkéhez hasonlóan túlnyomó részben szintén a hagyományos szerepek szerint alakult. Bár abból a korból pontos felmérések nem állnak rendelkezésre, bizton állítható, hogy az ő házimunkájuk munkaórában kifejezve kevesebb volt, mint az asszonyoké. (Az új lakások számának később bekövetkezett gyors növekedésével, különösen a távfűtéses panelházak majdani tömeges elterjedésével tovább fog csökkenni a hagyományosan „férfi” házmunkák köre, hiszen abból ki fog esni a fűtés. Abban a korban egyébként a „női” munkák is könnyebbek lettek, mert terjedni kezdtek a készételek és a félkész termékek, gyorsan nőtt a háztartási gépek használata is. Ezek a jelentős életmódbeli változások azonban jórészt már korszakunk záró időpontja után, a szocialista rendszer következő korszakában zajlottak le.) Az ötvenes években és a hatvanas évek elején, ahogyan régebben is, hagyományosan férfi házimunka volt vízfelhordás és a fűtés. Utóbbi a tüzelő beszerzésétől, majd hazaszállításától a tűzifa fűrészelésén és aprításán át a felhordásig majd begyűjtásig és a salakolásig meglehetősen sok munkát adott a nagy többségben lévő hagyományos fűtésű lakások lakóinak. Általában a férfiak végezték az otthoni kisebb javítási munkákat is. A bevásárlás inkább az asszonyok dolga volt, de sok férfi is segített abban.

F) A SZABADIDŐS TEVÉKENYSÉGEK

(**Változás a szabadidő eltöltésében**) Az 1940-es évek végétől kezdve hosszú időre beszűkültek a szabadidő eltöltésének lehetőségei. A magyarországi szociáldemokrácia

által az előző történelmi korszakokban teremtett kulturális, sport és egyéb egyesületeket, szervezeteket felszámolták, vagy államosították (állami irányítás alá vonták). Közben például a Vasas S. C-t az ország egyik legnagyobb sportegyesületévé fejlesztették, az élsport kiszorította a munkásokat az ottani, amatőr sportolási lehetőségekből. Az emberek mindennapjaiban, erős állami nyomás (ateista propaganda és egyházüldözés) és egyéb okok következtében, csökkent a vallási közösségek és a hitélet szerepe is. Így az évtizedek múlásával a munkások jó részének tudatában még a legnagyobb vallásos ünnepek is háttérbe szorultak, vagy legalábbis elhomályosult eredeti értelmük. Értelmüket egyre több munkás, a másfajta ünnepekhez hasonlóan, az evés-ivásban vélte megtalálni. Május elseje ünneplése pedig elvesztette régi önkéntes jellegét, főleg 1950 és 1956 között államilag vezényelt, katonás felvonulássá vált, amelyen kötelező volt a részvétel.

Az ötvenes évek végétől az üzemek egyre gyakrabban szerveztek szabadidős programokat. Ezeket azonban kezdetben a munkások nem találták vonzóknak, mert felülről, a vezetés szintjéről kiinduló kezdeményezések voltak és sok volt bennük a mesterkéeltség és a befolyásolási szándék. E téren csak korszakunk végén, s még inkább a hetvenes években, a konszolidált Kádár rendszerben történt változás: akkor a „szocialista brigád mozgalom” már több sikert tudott elérni a munkások szabadidős tevékenységeinek megszervezésében. A szakszervezetek a családtagok bevonásával brigádtalálkozókat, közös kirándulásokat, szórakoztató és kulturális programokat szerveztek, gyári gyermeknapot, nők napját tartottak, amelyeken több-kevesebb lelkesedéssel és azonosulással a munkások egy része meg is jelent.

(Mozi, színház) Az ötvenes és a hatvanas években a munkások számára (is) a mozi volt az egyik legfontosabb szórakozási lehetőség. Annak ellenére, hogy az ötvenes években sok silány szovjet filmet¹²⁵⁴ vetítettek, amelyek népszerűtlenek voltak, az emberek viszonylag sűrűn mentek moziba. A moziba járás az ötvenes évek második és a hatvanas évek első felében tetőzött,¹²⁵⁵ a tömegszórakoztatásban betöltött szerepe később fokozatosan csökkent. Az állami televízió a kísérleti adások után, a Széchenyi-hegyi nagyadó 1958. januári átadásától kezdve már rendszeresen sugárzott adásokat, de kezdetben csak nagyon csekély adásidővel. Ebből következően a tévzés az emberek napi szabadidejének még csak kis részét töltötte ki; ez még 1963-ban is átlagosan csak napi 24 perc volt. Mindenesre a hatvanas évek első felében a vevőkészülékek már gyors ütemben terjedtek, a munkáscsaládok közül is félévről-félévre nőtt azoknak a száma, akik megvásárolták életük első „egyszemű szörny”-ét. A hatvanas évek közepétől már a tévzés vált a legdinamikusabban fejlődő szórakozási formává, a hallgatottság, illetve a nézettség növekedési ütemét tekintve maga mögött hagyta a szintén népszerű rádiózást. Ha rádiót hallgatott, vagy TV-t nézett az ember, elsősorban a szórakozást, a „kikapcsolódást” kereste. Az állami adók (más persze nem is volt) a politikai műsorok sugárzása mellett ezt az igényt is megpróbálták kielégíteni, persze ebben a vonatkozásban sem politikamentesen. A rádióban ment a Szabó család, a zenés kívánságműsor, a „Szív küldi...”, a nótaműsorok, a hatvanas évek elején népszerű

¹²⁵⁴ A szovjet filmek színvonala a posztstálini korszakban fokozatosan javult, majd később, inkább már a hetvenes években, alkotóik az egyetemes filmművészet mércéjével mérve is kiválónak nevezhető alkotásokkal örvendeztették meg a filmkedvelőket. Korszakunkat azonban még a sematikus szovjet filmek dömpingje jellemezte.

¹²⁵⁵ *Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen.* KSH. Budapest, 1996.

táncdalénekesek lemezeit forgatták; a TV-ben a kabarék, a „Ki Mit Tud” és persze sport, például az akkor közkedvelt műkorcsolyázás és mindenekelőtt a foci.

Mindenestre a heti két televíziós adásnap mellett még bőven jutott idő a mozira is, amely minőségében gyakran ígért és nyújtott is jobb szórakozást. Igaz, a munkások világáról szóló, igényes és őszinte filmet inkább nyugati, például angol vagy olasz filmesektől láthatott egy munkásember, ha például megnézte „A hosszútávfutó magányosságát”, vagy esetleg a (sok más vonatkozásban is mondanivalót hordozó) „Rocco és fivéreit”. A politikai és az ideológiai kötöttségek miatt a hazai és általában a szocialista filmgyártás, különösen az ötvenes évek elején¹²⁵⁶ nem tudott őszinte lenni, hamisan ábrázolta a munkások világát. Az ideológiai-politikai „elvárások”, magyarán előírások a Kádár-rendszerben is rányomták bélyegüket az ilyen témájú filmekre. Ehhez képest az 1962-ben készült, Rényi Tamás által rendezett „Legenda a vonaton” elviselhető filmnek mondható. (Akkor, a hatvanas évek elején még jele sem volt annak, hogy egyszer majd a szocialista világrendszerben olyan őszinte film születik a munkásokról, mint amilyen a lengyel „Márványember” c. film volt).

Abban a korban az ezzel megbízott szakszervezeti vagy gyári „kultúros” aktivisták rendszeresen szerveztek színházlátogatási kampányokat is, ami messze nem vonzott akkora tömegeket, mint az olcsóbb és „fogyasztási” szempontból is egyszerűbb, a nézőt nem feszélyező mozi. Mindenestre, ha azokban az években hivatalosan, egyfajta értelmiségi értékrendet követve és azt vetítve bele a munkások világába, végtelenül el is túlozták a dolog jelentőségét, a színházlátogatások propagálása a munkások körében nem volt értelmetlen dolog. Ha egy munkás életében egyszer vagy néhányszor eljutott színházba, az is maradandó élményt jelentett számára. Már csak jó darab kellett hozzá, nem olyan, amilyen – mondjuk – a „Szabad szél” volt. A könyvtárak és a gyári „kultúrosok” által előszeretettel szervezett olvasási kampányok szintén nem váltak a munkás tömegszórakozás vezető formájává, de a színházlátogatáshoz hasonlóan e vonatkozásban is elmondható: ha csak egy jó könyvet elolvasott valaki, akkor már nem volt haszontalan a dolog. Jelentőségét azonban hiba lenne túlbecsülni – mint az ezzel foglalkozó bölcész értelmiségiek tették annak idején –, mert az érdeklődés inkább a szórakoztató munkák iránt mutatkozott. Fejes Endre akkor elhíresült munkás-témájú regénye, a „Rozsdametető” is inkább értelmiségi körök érdeklődését keltette fel.

(Kocsma, étterem, italfogyasztás) A szabadidő eltöltésének, egyben a közösségi szórakozásnak egyik, a férfiak körében népszerű formája volt a kocsmába járás. A dolgot távolról sem szabad az iszákossággal azonosítani, noha majdnem mindig italfogyasztással is járt, hanem egyszerűen a közösségi együttlét egyik lehetőségét kell látnunk benne. (Minél rosszabb körülmények között lakott valaki, szűk lakásban, albérlésben, netán munkásszálláson, annál inkább hajlott arra, hogy időnként kocsmaiba menjen). Csolnoki bányászok úgy foglalták össze ennek a lényegét, hogy munka után szeretnének időnként asztalhoz ülni és egy pohár sör, vagy bor mellett elbeszélgetni egymással, mégpedig úgy, hogy kiszolgálják őket, és ne kelljen tülekedniük egy pohár sörért.¹²⁵⁷ Az ötvenes évek elején egyébként nálunk még nem a sör, hanem a hagyományoknak megfelelően a bor volt a legkedveltebb ital. 1950-ben az éves fogyasztás például az ország teljes lakosságára számítva 32,1 liter bor és 3,1 liter sör volt. Mivel

¹²⁵⁶ A munkásnők sematikus filmábrázolására ld.: Gyarmati Gyöngyi: *Nők, játékfilmek, hatalom az ötvenes évek Magyarországon*. Múltunk. 2003. 3. sz.

¹²⁵⁷ *Munkások Magyarországon* I. m. 360. o.

a bortermelés helyzete gyors ütemben romlott, 1955-re a lakosság borfogyasztása 18,8 literre esett vissza, ellenben a sörfogyasztás 24,0 literre ugrott (és emellett elfogyott 3,02 liter égetett szesz is). A sör a literben¹²⁵⁸ megszerzett előnyét a hatvanas évek első felében is megtartotta, miközben borból is, sörből is emelkedett az átlagos fogyasztás: 1965-ben például országos átlagban 32,8 liter bor és 44,2 liter sör csúszott le a torkokon (3,0 liter égetett szesz mellett).¹²⁵⁹ Borivó nemzetből gyorsan bor-sörivő társadalommá alakultunk át... A társasági életnek ez a módja, meg az otthoni alkoholfogyasztás együttesen igen sok pénzbe került, ami legalább akkora társadalmi problémát jelentett, mint az alkoholizmus (mert azért sem a munkások, sem más foglalkozásúak túlnyomó többségükben nem lettek alkoholisták, ha fogyasztottak is italt). 1960-ban a szeszesitalok vásárlása a személyes jövedelem 9,5, 1965-ben pedig éppen 10,0%-át vitte el.¹²⁶⁰ 1964-ben élvezeti cikkekre együttesen többet költött a lakosság, mint ruházatra összesen, és jóval többet, mint tartós fogyasztási cikkekre!¹²⁶¹

A másik problémát a vendéglátás, a vendéglátóipar színvonalának gyors romlása okozta. A legrosszabb helyzet – érthetően – éppen a sok bevándorlót felszippantó ipari településeken volt. Az éttermek, kocsmák és egyéb vendéglátóhelyek száma kevés volt, ezért gyakran zsúfoltak voltak, lepiszkolódtak, elhanyagoltá váltak. 1953 táján a pécsi Meszestelepen egyetlen büfé sem volt, ahol munka végeztével egy pohár sört megihattak volna a munkások, Dorogon csak egy régi, elhanyagolt étterem működött, a mintegy 50 ezer lakosú Tatabányán is csak néhány.¹²⁶² Ekkor terjedtek el nagyobb számban az ún. talponállók, elnevezésükkel is kifejezve lényegüket: az állva történő, gyors fogyasztást. Ott általában külön kellett sort állni a pénztárnál, ahol a fogyasztó megvette a blokkot, leggyakrabban sört, fröccsöt, pálinkát, esetleg a „keverter” kérték, majd a blokk birtokában be kellett állni a pult előtt kígyózó, sokszor az utcára is kinyúló sorba. (Üzleti szempontból a talponálló alapeszméje volt, hogy kis alapterületen rövid fogyasztási idő mellett sok vendéget szolgáljon ki, persze nagyon alacsony színvonalon). Végül a szomszéd ember ott kapta meg rossz minőségű, gyakran fenékig-hab sörét, szőlőt talán nem is látott borát, amit egyes helyeken „kocsis bornak” neveztek. A bort általában nem tisztán, hanem különféle fröccsök formájában fogyasztották. Az ilyen és a hasonló jellegű kis italboltok, talponállók főleg a városokban szaporodtak el. Az ilyen „vendéglátóipari egységekben” nem csak kulturált szórakozás nem folyhatott, de egy részük közegészségügyi szempontból is elmarasztalható volt, és egyáltalán nem csak az ötvenes évek elején, hanem az évtized végén és később is.¹²⁶³

Nincs pontos képünk az egyes társadalmi rétegek italfogyasztásának mértékéről, de kijelenthető, hogy a társadalom minden rétege, így természetesen az ipari munkások is fogyasztottak szeszesitalt. Társadalmi szempontból egy vonatkozásban volt

¹²⁵⁸ Emlékeztetjük a tisztelt olvasót, hogy a hazai sörök alkoholtartalma jóval alacsonyabb a borénál.

¹²⁵⁹ Alkohol – termelés, fogyasztás, követelmények. Országos Egészségvédelmi Tanács Információs Központja. *Statisztikai adatgyűjtemény*. Budapest, 1989. 30–31. o.

¹²⁶⁰ Alkohol – termelés, fogyasztás, követelmények. Országos Egészségvédelmi Tanács Információs Központja. *Statisztikai adatgyűjtemény*. I. m. 34. o.

¹²⁶¹ A lakosság fogyasztása 1960–1964. *Statisztikai Időszaki Közlemények* 83. KSH. Budapest, 1966.

¹²⁶² *Munkások Magyarországon*. I. m. 327–381. o.

¹²⁶³ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/20. ő. e. Kivonat a munkásosztály helyzete című vizsgálati anyagokból. D. n. [1958]

nagy a különbség az emberek között: a férfiak sokkal többet ittak a nőknél. A kereskedelem és a vendéglátás összesített adatai szerint a hatvanas években regionálisan Budapesten és az ipari megyékben fogyott messze a legtöbb ital.¹²⁶⁴ A mértéktelen fogyasztás, az italozás szenvedéllyé válása az italt fogyasztók egy kisebb, de nem elhanyagolható részét alkoholistává tette. És ez volt az italozás által okozott harmadik probléma. Az alkoholizmus betegsége minden foglalkozási csoportot érintett, de nem egyformán. Míg 1960-ban Budapesten a férfi¹²⁶⁵ keresők 9,7%-a volt értelmiségi, az alkoholista keresőknek csak 5,1%-a. A munkások között viszont átlag felett fordultak elő alkoholisták: Budapesten a szakmunkások¹²⁶⁶ az összes kereső 28,1%-át alkották, ám az alkoholistákon belül arányuk 37% volt. Hasonló az eltérés a segéd- és a betanított férfi munkások körében is.¹²⁶⁷

(**Popzene**) A hatvanas években egyre több fiatalnak a popzene lett a fő szórakozása. A helyzetet sajátossá tette, hogy a hatóságok egy ideig akadályozták a nyugati szórakoztató zene beáramlását Magyarországra, ami egyfelől nehezen hozzáférhetővé, ugyanakkor, éppen a tilalom miatt, érdemén és értékén felül is kívánatosá tette ezt a fajta zenét. A hatvanas években az állam kezdte felismerni e szórakoztatási forma politikai jelentőségét, ezért enyhült a hatósági ellenzés, bár hanglemezeket az állami kereskedelem nem importált, de a rádióállomások és az akkor felcseperedő televíziózás már több ilyen zenét sugárzott. (A lemezek pedig különböző utakon és módokon, szűk körben terjedve persze, szintén bekerültek az országba). A könyvünkben vizsgált korszak végén a korábban favorizált hazai szórakoztató zene, a „tánczene” helyébe fokozatosan az akkor még beat zenének nevezett popzenei irányzat lépett, új előadókkal és új hanggal. A zenekarok játékában és a közönség ízlésében irányzatok is kialakultak, elsősorban Budapesten, amelyek bizonyos mértékig egy-egy társadalmi réteget jellemeztek, rétegzenévé váltak. A munkásfiatalok körében különösen népszerű volt a pesti proletár környezetből, Angyalföldről származó Radics Béla gitáros, aki az angolszász sztárokat (elsősorban Jimi Hendrixet) követve, de egyéni tehetséggel játszott. Fellépni is elsősorban a fővárosi munkáskerületek művelődési otthonaiban (Angyalföldön, Csepelen stb.) lépett fel. Más ifjúsági rétegek körében is népszerű volt, hiszen gyakran gitározott a nevezetes budai Ifjúsági Parkban is, ahol minden rendű és rangú fiatal megfordult. Sőt, igazán legendás alakká ott vált. Radics rendőrhatalósági megfigyelés alatt állt, egyáltalán nem volt „kulturpolitikailag támogatott” zenész, lemez is alig maradt utána. Önpusztító életet élt, fiatalon halt meg.

Az ötvenes és a hatvanas években a kommunista ifjúsági szövetség (DISZ, majd KISZ) komoly erőfeszítéseket tett, hogy megszervezze a fiatalok szabadidős programjait. Gyári rendezvényeket, ünnepségeket stb. tartottak, kirándulásokat szerveztek, amelyek kincstári jellegük miatt átütő sikert nem arattak, de hatástalannak sem mondhatók. Ki ezért, ki azért, de meglehetősen sokan csatlakoztak bizonyos közösségi szabadidős programokhoz. A hatvanas években a legnagyobb vonzerőt gyakran éppen egy popzenekar meghívása gyakorolta. A zenekarok fellépésének színterei a nagyobb

¹²⁶⁴ Alkohol – termelés, fogyasztás, követelmények. Országos Egészségvédelmi Tanács Információs Központja. *Statistikai adatgyűjtemény*. I. m. 42. és 44. o.

¹²⁶⁵ Az alkoholizmusban szenvedők 9/10 részben ehhez a nemhez tartoztak.

¹²⁶⁶ Minden gazdasági ág szakmunkásai.

¹²⁶⁷ Minden gazdasági ág betanított- és segéd munkásai. Az adatok forrása: *Alkoholizmus*. Írták: Andorka Rudolf–Cseh-Szombathy László–Vukovich György. KSH. Budapest, 1968.

vállalatok esetében a gyári kultúrotthonok, más esetekben kerületi kultúrházak, vagy ifjúsági házak voltak.

(Foci) A szocialista rendszerben a sportrendezvényeket, mindenek előtt a labdarúgó mérkőzéseket tudatosan használták fel a tömegszórakoztatás céljaira, s egyben arra, hogy az emberek, főleg ha a férfi nemhez tartoztak, mert túlnyomó többségben ők jártak meccsre, levezethessék, kikiabálhassák magukból azokat a feszültségeket, amelyek hét közben halmozódtak fel bennük a munkahelyen és általában az életben. Ha a kocsmát nem számítjuk, sok helyen, így például a bányásztelepüléseken és az új iparvárosokban, a vasárnapi meccs volt az egyetlen szórakozási lehetőség. A belépőjegyek nem voltak drágák, aki akart, a meccs előtt és a szünetben ihatott rossz borból készített fröccsöt vagy ugyancsak pocsként a SÖNTÉS-ben, meccs után örülhetett a győzelemnek és bánkódhatott, esetleg dühönghetett a vereség miatt. Hogy nagy botrány, s főleg politikai színezetű elégedetlenség ne legyen, arról a rendőrség és az ÁVH (1956 után: a politikai rendőrség) gondoskodott. Néha azért a mérkőzéstől meg az italtól felhevülten némelyek berepítettek egy-egy söröskorsót is a pályára, annak ellenére, hogy a SÖNTÉS-ből italt tilos volt kivinni. Olykor politikai természetű bekiabálások is elhangzottak – a kiabálókra persze azonnal lecsaptak az ÁVH-sok, illetve 1956 után a BM-esek, esetleg el is vitték a boldogtalant. Nagy, tüntetésbe, sőt zavargásba torkolló tömegelégedetlenség a foci miatt egy ízben, az 1954. évi VB döntő elvesztése után keletkezett Budapesten, de az nem specifikusan munkásmegmozdulás volt, a társadalom minden rétege részt vett benne. (Vannak, aki az 1956. október 23-i tüntetés előképét látják ebben a megmozdulásban.)

A foci különösen az ötvenes években vonzott sok nézőt, amikor más szórakozási lehetőség kevés akadt, meg aztán a labdarúgás is színvonalasabb volt, mint később. A labdarúgást is kezében tartó politikai hatalom a magasabb osztályú csapatok aránytalanul nagy részét az iparosítás szempontjából fontos településekbe összpontosította, főleg Budapestre. 1953-ban a magyar labdarúgás első vonalában, az NB I-ben játszó 14 csapat közül 8 fővárosi volt.¹²⁶⁸ Arról nem is beszélve, hogy sok-sok éven át a legjobb 3–4 csapat kivétel nélkül fővárosi volt, főleg a Honvéd, a Vörös Lobogó emelkedtek ki a mezőnyből. Megjegyzendő, hogy a Rákosi rendszerben Kinizsi néven szereplő Ferencváros nem tartozott a legjobbak közé, mert a rendszer enyhén szólva nem kedvelte, sőt elnyomta; játékosállományát meggyengítették, egyszer még több hétre a játékjogát is felfüggesztették.¹²⁶⁹ A legsikeresebb csapatok a hadsereg és 1956-ig az ÁVH, majd a BM irányítása alatt álltak, ám ez nem jelenti ezt, hogy meccseiken ne lettek volna jelen ipari munkás nézők is. A labdarúgás tömegvonzására mi sem jellemzőbb, hogy 1953 augusztusának végén a Kinizsi és a Vörös Lobogó mérkőzését, azaz a Fradi-MTK meccset 60 ezren izgulták végig, köztük nyilvánvalóan sok munkásember is.¹²⁷⁰ A fővárosi NB I-es csapatok egy része, főleg a Vasas és a hol kieső, hol visszakerülő Csepel voltak úgy elkönyvelve, mint munkáscsapatok, ám szurkolói bázis szempontjából ekkor már inkább csak utóbbi volt valóban az. A fenntartók közötti, a régi időkben valóban fontos különbségek elhalványultak, hiszen mindegyik csapat mögött valamilyen állami intézmény, minisztérium, nagyüzem stb. állt. A vidéki labdarúgásban talán még nagyobb szerepet kapott az ipari bázis: soha annyi bányavállalat, kohászati üzem, gépgyár stb. nem tartott

¹²⁶⁸ *Népsport*, 1953. május 11. – Ha külön nem jelöljük, minden további adat ebből a számból való.

¹²⁶⁹ A negyvenes évek elején az MTK-val történt hasonló.

¹²⁷⁰ *Népsport*, 1953. augusztus 31.

fenn csapatot, mint azokban az években. A kis lélekszámú bányászvárosnak, Dorognak ugyanúgy volt első osztályú csapata, a „Bányász”, mint Sztálinvárosnak, amelyet kezdetben még „Építők”-nek hívtak, csak később lett a neve „Kohász”. Ha a második vonal 1953-ban még 60 csapatos, négy csoportban játszó mezőnyére is pillantást vetünk, akkor még inkább szembeötlő a sok „Bányász” és „Vasas” névre hallgató csapat. Olyan kis lélekszámú bányásztelepülésen, mint Pereces általában 1000 feletti nézőszám mellett játszott a helyi „Bányász”: 1953 májusában például 1200 valószínűleg igen lelkes, sőt felhevült ember volt kinn, amikor a hazai Bányász az Ózdi Vasast látta vendégül. Ugyanezen a napon a fővárosban is vívtak efféle „helyi rangadót”, párszáz néző előtt játszott egymással például a Kinizsi Dohánygyár és a Kinizsi Sörgyár. Ugyanakkor az egyik legnépesebb vidéki városnak, Debrecennek nem volt NB I-es csapata.

10 évvel később, 1963 tavaszán hasonló volt a helyzet.¹²⁷¹ Annyi módosulás tapasztalható, hogy a fegyveres erők által működtetett kisebb, nem I. osztályú csapatok száma némileg csökkent. Az ipari településekben az országos átlagnál ekkor is sokkal több I. és II. osztályú csapatot tartottak fenn, hogy a tömegszórakoztatást biztosíthassák. Az említett évben az NB I-ben négy „Bányász” nevű csapat játszott: Dorog, Komló, Salgótarján és Tatabánya adott otthont ezeknek. Az élvonal csapatai között volt még két „Vasas” elnevezésű is: a budapesti és a győri.¹²⁷² A „nehézipari tömegszórakoztatás” politikai célja a II. osztály akkori két csoportjának mezőnyére is rányomta bélyegét. Olyan csapatok játszottak benne mint az Ózdi Kohász, a Diósgyőri VTK, a Láng SK, a Dunaújvárosi Kohász vagy a sajószentpéteri Borsodi Bányász stb. A célt sikerült is elérni, már ami a tömegek szórakoztatását illeti: 1963 áprilisában a DVTK-Eger mérkőzésen 7000, és ami a meglepőbb: a Borsodi Bányász-Ózdi Kohász meccsen 6000 néző volt jelen, mert az 1962-es Helyiségnévtár adatai szerint Sajószentpéternek a hozzácsatolt településrészekkel együtt is csak 11 ezer lakója volt. A bányászfaluból felfejlesztett kisvárosban, Komlón, ahol 10 évvel korábban¹²⁷³ még csak párszáz, legfeljebb 1–2 ezer ember volt kinn egy hazai meccsen, 1963-ban már ezrek: az 1963. április 7-i MTK¹²⁷⁴ ellenit például ötezren látták. A Dorog-Szombathely mérkőzést hétezer, a Győr-Tatabánya szintén I. osztályú találkozót 12 ezer néző tekintette meg, holott egyik csapatban sem játszottak fővárosi hírességek. (Egy Fradi-Újpest találkozón persze ennek többszöröse volt a nézőszám, 1963 áprilisában lejátszott meccsüket 40 ezren nézték végig). A foci funkciója sem változott: a nagyvállalatok, valamint a különféle országos és regionális intézmények stb. elsősorban abból a célból tartották fenn a csapatokat, hogy biztosítsák a tömegek szórakoztatását, és egyben ezen az úton engedjék levezetni a politikai vagy egyéb természetű feszültségeket. A futballistákat egyébként névleges (ahogy akkor mondták: „kamu”) állásokba helyezték egy-egy vállalatnál, hogy az amatőrség látszatát fenntartsák.

¹²⁷¹ A hatvanas évekre vonatkozó adatok forrása: Népsport, 1963. április 8.

¹²⁷² A győri csapat pontos neve Vasas ETO volt.

¹²⁷³ 1953 tavaszán még csak ötszáz ember volt kinn a Pécsi Vörös Lobogó elleni mérkőzésen. – Népsport, 1953. május 16.

¹²⁷⁴ A Kádár rendszerben az MTK is és az FTC is visszakapta eredeti nevét.

MELLÉKLETEK

I. FELHASZNÁLT IRODALOM

FORRÁSOK, FORRÁSKIADVÁNYOK

- Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához.* KSH. Budapest, 1957.
- Alkohol – termelés, fogyasztás, követelmények. Országos Egészségvédelmi Tanács Információs Központja. *Statisztikai adatgyűjtemény.* Budapest, 1989.
- Az állami iparban foglalkoztatott munkások létszámösszetétele, munkakörülményei és bérarányai.* KSH. Budapest, 1971.
- Berkovits György: *Világáros határában.* Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1976.
- Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből.* Szerk.: Káposztás István. Kossuth Kiadó. Budapest, 1977.
- Az Egyesült Nemzetek Szervezete különbizottságának jelentése.* Hunnia Kiadó. Budapest, 1989.
- Friss István: A szocialista iparosítás elvi kérdései. *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle.* 1951. 1. sz.
- Gádos Lajos: *A korszerű berendezés szerepe a lakás gazdaságos kialakításában.* Tankönyvkiadó. Budapest, 1960.
- Gerő Ernő: Felszólalás az MDP Központi Vezetőségi ülésén. In: Gerő Ernő: *Harcban a szocialista népgazdaságért.* Szikra. Budapest, 1950. 297–303. o.
- Hajdú, Bihar megyék felszabadulása és a népi demokratikus átalakulás kezdetei 1944. október–1945. november.* Válogatott dokumentumok Hajdú–Bihar megye munkásmozgalmának felszabadulás utáni történetéből. Szerk.: Fehér András és Tokody Gyula. Debrecen, 1980.
- Haraszi Miklós: *Darabbér.* Egy munkás a munkásállamban. Téka Könyvkiadó. Budapest, 1989.
- Hol van az a jólét, amit hirdetnek? Egy tszcs közgyűlés jegyzőkönyve.* Közreadja: Belényi Gyula. Kritika. 1987. 8. sz.
- Huszár Tibor: *Bibó István.* Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Magyar Krónika. Budapest, 1989.
- A magyar szakszervezeti mozgalom dokumentumai.* 6. köt. Talpraállás és megújulás 1944–1945. Szerk.: Karsai Elek. Népszava kiadás. Budapest, 1986.
- A magyar szakszervezeti mozgalom dokumentumai 1945–1948.* Szerk.: Végh Oszkár. Budapest, 1987.
- A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai.* Szikra. Budapest, 1951.
- A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* Főszerkesztő: Izsák Lajos. Napvilág Kiadó. Budapest, 1998.
- A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948.* Második, változatlan kiadás. Szerk.: Rákosi Sándor és Szabó Bálint. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1979.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.* Sajtó alá rendezte: Vass Henrik és Ságvári Ágnes. 3. kiadás. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1979.

- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966.* Szerk.: Vass Henrik. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1968.
- Mód Aladár: A nacionalizmus ellen. *Társadalmi Szemle.* 1949. 8-9. sz.
- Mód Aladárné: Munkaverseny Magyarországon. *Társadalmi Szemle.* 1948. 4. sz.
- Mód Aladárné: Az első magyar munkaverseny mérlege – új jelenségek a magyar munkásmozgalomban. *Társadalmi Szemle.* 1948. 11. sz.
- Munkások Magyarországon 1948–1956.* Dokumentumok. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írták, a dokumentumokat válogatták: Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos. Szerk.: Belényi Gyula. Napvilág Kiadó. Budapest, 2000.
- Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953.* Dokumentumok. Szerk.: Balogh Sándor. Gondolat Kiadó. Budapest, 1986.
- Nagy László: Munkajogunk feladatai a dolgozók stabilitásának előmozdításával kapcsolatban. *Munkügyi Szemle.* 1957. 1–3. sz.
- Pataki Mária – Kelemen Zsuzsa – Molnár Anna: *Korszerű háztartás – kellemes otthon.* Minerva. Budapest, 1961.
- Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk új feladatai. Beszámoló az MDP Központi Vezetőségének ülésén, 1948. november 27-én. In: Rákosi Mátyás: *Építjük a népi országot.* Szikra. Budapest, 1955. 288. o.
- Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956.* 1-2. köt. Napvilág Kiadó. Budapest, 1997.
- Rettegés az örökségünk.* Dokumentumfilm. Rendezte: Sághy Gyula. FÓRUM FILM.
- A szocializmus építésének útján.* A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Szikra. Budapest, 1956.
- J. V. Sztálin: *A leninizmus kérdései.* Szikra. Budapest, 1951.
- Vas Zoltán: Tervmunkánk fejlődése és hiányosságai. *Társadalmi Szemle,* 1951. 1. sz.
- Zala Ferenc: A munkanélküliség kérdése. *Gazdaság.* 1947. nov. 1.

FELDOLGOZÁSOK

- Dr. Abonyi Géza: *A magyar társadalombiztosítás alapvető szabályai.* Táncsics Kiadó. Budapest, 1967.
- Alkalmazkodás, ellenállás, mobilitás.* Szerk.: Kocsis Gyula. Cegléd, 1995.
- Andorka Rudolf: *A magyar községek társadalmának átalakulása.* Magvető Kiadó. Budapest, 1979.
- Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Gondolat. Budapest, 1982.
- Andorka Rudolf: Szegénység Magyarországon. *Társadalmi Szemle,* 1989. 12. sz.
- Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába.* Osiris Kiadó. Budapest, 1997.
- Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig.* Budapest Főváros Levéltára. Budapest, 2000.
- Baksay Zoltán: *A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949).* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1983.
- Baráth Magdolna: *Gerő Ernő politikai pályája 1944–1956.* Ph. D. disszertáció. ELTE. Budapest, 2001.
- Belényi Gyula: *A sztálini iparosítás emberi ára. Foglalkozási átrétegződés és belső vándorlás*

- Magyarországon 1948–1953.* JATEPRESS. Szeged, 1993.
- Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika 1945–1963.* Szeged, 1996.
- Belényi Gyula: Fordulat a munkaerőpiacon az 1940-es évek végén és a nagyipari munkásság helyzete az 1950-es években. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949.* Szerk.: Feitl István–Izsák Lajos–Székely Gábor. Napvilág Kiadó. Budapest, 2000.
- Belényi Gyula: A szocializmus mint premodern rendszer. In: *Tudományos konferencia „A kommunizmus fekete könyvéről”.* Szerk.: Berényi Gábor. Budapest, 2000.
- Belényi Gyula: Politika, gazdaság, társadalom 1950–1970 között. In: *Móráhalom. A település földje és népe.* Szerk.: Juhász Antal. Móráhalom, 1992.
- Belényi Gyula: A munkáscsaládok reáljövedelme és szociális ellátottsága (1949–1968). *Történelmi Szemle* 2003. 3-4. sz. 305–329. o.
- Belényi Gyula: A munkások állami ellenőrzése és a munkásellenállás (1949–1956). *Századok*, 2005. 1. sz. 43–82. o.
- Benda Gyula: A KSH társadalomstatisztikai főosztályán folytatott szegénységvizsgálatról 1975–1979. *Esély*, 1991. 4. sz.
- Berend T. Iván–Szuha Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944.* Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1973.
- Bergier, J. F.: *The Industrial Bourgeoisie and the Rise of the Working Class 1700–1914.* The Fontana Economic History of Europe. The Industrial Revolution. Editor: Carlo M. Cipolla. Collins/Fontana Books. [1973] 431. o.
- Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Szerk.: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Osiris Kiadó. Budapest, 2003.
- Bibó István: A magyar demokrácia válsága. *Valóság*, 1945. december.
- Birta István: A szocialista iparosítási politika néhány kérdése az első ötéves terv időszakában. *Párttörténeti Közlemények*. 1970. 3. sz. 113–150.
- Bódy Zsombor: *A „társadalom kora”.* Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján. Aetas. 2004. 1. sz.
- Bogár László: *A fejlődés ára. Gazdasági nehézségeink főbb okainak történeti aspektusa.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1983.
- Bognár Zsolt: *Egy csata utóélete.* Studia Caroliensia. 2000/1. sz.
- Bőhm Antal: A többszörösen hátrányos helyzetű rétegek. *Szociológia*, 1981. 3-4. sz.
- Bőhm Antal–Pál László: *Bejáró munkások.* (Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet. Budapest, 1979.
- Bőhm Antal–Pál László: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma.* Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1985.
- Ciepielewski, Jerzy: *A Szovjetunió gazdaságtörténete.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1977.
- Connor, Walter D.: *The Accidental Proletariat. Workers, Politics, and Crisis in Gorbachov's Russia.* Princeton University Press. Princeton, New Jersey. 1991.
- Csikós Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája.* Tanulások az ezredforduló küszöbén. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1996.
- Csonka Emil: *A forradalom oknyomozó története. 1945–1956.* Veritas. München, 1981.
- Dani Zita: *Lakáskörülmények Sztálinvárosban 1957–1960.* Szakdolgozat. SZTE BTK. Szeged, 2001.
- F. Dózsa Katalin: *Magyar divattörténet 1945–1949.* História, 1991. 4. és 5-6. sz.

- Egresi Katalin: Viták a társadalompolitika elméletéről és gyakorlatáról a Bethlen-érában. Századok, 2004. 1. sz.
- Engel Pál: *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig*. Háttér Lap- és Könyvkiadó. Budapest, 1990. Magyarok Európában I.
- Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Gyula, é. n.
- Esze Zsuzsa: *Gazdaságpolitika és külkereskedelem*. In: *Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai (1957–1960)*. Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1976.
- Fejtő Ferenc: *A magyar tragédia 1956*. Kossuth Kiadó. Budapest, 2006.
- Ferge, Zsuzsa: *A Society in the Making. Hungarian Social and Societal Policy 1945–1975*. Penguin Books. New York, 1979.
- Fodor, Eva: *Working Difference: Women's Working Lives in Hungary and Austria 1945–1995*. Duke University Press, 2003.
- Fordulat a világban és Magyarországon 1947 – 1949. Szerk.: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor. Napvilág Kiadó. Budapest, 2000.
- Für Lajos: *Mennyi a sok sírkereszt? Magyarország embervesztesége a második világháborúban*. Püski [Kiadó]. New York, 1987.
- Gergely Jenő: *Gömbös Gyula: politikai pályakép*. Vince Kiadó. Budapest, 2001.
- Gergely Jenő–Izsák Lajos: *A huszadik század története*. Pannonica Kiadó. Budapest, 2000.
- Germuska Pál: *A szocialista városok helye a magyar urbanizáció történetében*. A magyarországi szocialista városok kialakulása. Ph. D. disszertáció. ELTE BTK. Budapest, 2001.
- Germuska Pál: *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. 1956-os Intézet. [Budapest], 2004.
- Gombos Gyula: *Húsz év után*. (Levelek Mircse Zoltánhoz). Aurora. New York, 1973.
- Gunst Péter: *Magyarország gazdaságtörténete 1914 – 1989*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1999.
- Gyáni Gábor: *Bérkaszánya és nyomortelep*. A budapesti munkáslakás múltja. Magvető Kiadó. Budapest, 1992.
- Gyáni Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest, 1994.
- Gyáni Gábor: A városi munkásság szerkezeti változásai 1910–1940 között. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Szerk.: Angi János és Barta János. Multiplex Media – DUP. Debrecen, 2000.
- Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó. Budapest, 1998.
- Gyarmati Gyöngyi: *Nők, játékfilmek, hatalom az ötvenes évek Magyarországon*. Múltunk. 2003. 3. sz.
- Gyarmati György: A társadalom közérzete a fordulat évében. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. I. m. 134. o.
- Gyekiczky Tamás: *Vasban és acélban*. Kézirat. Budapest, 1993.
- Halay Tibor (szerk.): *Tanulmányok a munkásosztályról*. Kossuth Kiadó. Budapest, 1973.
- Hegedűs József–Tosics Iván: *Lakásosztályok és lakáspolitikai I-II. Mozgó Világ 1982/9. és 1982/10. sz.*
- Honvári János: *Magyarország gazdaságtörténete 1945–1956*. Széchenyi István Főiskola. Győr, 1995.

- Horváth Sándor: A magyar társadalom életformája a fordulat éveiben 1945 – 1949. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Szerk.: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor. Napvilág Kiadó. Budapest, 2000. 347 – 368. o.
- Horváth Sándor: Urbanizáció és társadalmi integráció a hatvanas években. In: *Magyarország a jelenkorban – Évkönyv 2002*. Szerk.: Rainer M. János - Ständeisky Éva. 1956-os Intézet. Budapest, 2002.
- Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 2004.
- Horváth Sándor – Majtényi György – Tóth Eszter: Élmunkások és sztahanovisták. *História*. 1998. 8. sz. 29 – 32. o.
- Huszár Tibor: *Gondolatok a munkaerőkről*. Magvető Kiadó. Budapest, 1982.
- Izsák Lajos: A Rákosi rendszer. *Történelmi Szemle*, 1995. 1. sz.
- Izsák Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig*. Kulturtrade Kiadó. Budapest, 1998.
- Lajos Izsák: *A Political History of Hungary 1944–1990*. Eötvös University Press. Budapest, 2002.
- Jónás Dániel: *Dunaújváros lakosságának társadalmi és földrajzi eredete [az] 1951–1954 között letelepedők körében*. Szakdolgozat. Károli Gáspár Református Egyetem BTK. Budapest, 2000.
- Kárgli Rita: *Sztálinvárosi életkörülmények 1950–1953*. Szakdolgozat. JATE. Szeged, 1997.
- Kávási Klára: *Kuláklista*. Agóra Kiadó. Budapest, é. n. [1991.].
- Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1972. 1. sz.
- Kemény István: *Velük nevelkedett a gép*. Budapest, 1990.
- Kemény István – Bill Lomax: *A magyar munkástanácsok 1956-ban*. Magyar Füzetek kiadása. Párizs, 1986.
- Kiszely Gábor: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Korona Kiadó. Budapest, 2000.
- Kocsis Péter Csaba: *Munkások a jobb oldalon? A Diósgyőri Vasgár Fegyelmi Bizottságának peres jegyzőkönyvei*. Budapest, 2004. (Kézirat)
- Kütszítottak*. Szerk.: Füzes Miklós, Hantó Zsuzsa, Saád József. Alterra. Budapest, 2001.
- Kolosi Tamás: *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Gondolat. Budapest, 1987.
- Konrád György – Szelényi Iván. A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 1971. 12. sz.
- Kornai János: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. Második kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1990.
- Kornai János: *A szocialista rendszer*. Kritikai politikai gazdaságtan. Heti Világgazdaság Kiadói Rt. Budapest, 1993.
- Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne: „Kemény tanulság volt”. Az 1956-os forradalom utáni megtorlás következményei munkáscsaládokban. In: *Munkástörténet – munkásantropológia*. Szerk.: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter. Napvilág Kiadó. Budapest, 2002.
- Kő András – Nagy J. Lambert: *Kivégzettek 1948 – 1956. A hazáért éltek, haltak! Publica*. Budapest, 1994.
- Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949*. Kossuth Kiadó. Budapest, 1961.

- Lackó Miklós: *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1968.
- Lakáspolitikai Magyarországon*. Szerkesztette az Építésügyi Minisztérium megbízásából az É. M. Városépítési és Tudományos Tervező Intézet. Budapest, 1967.
- Lakáspolitikánkról*. Szerk.: Böröczfy Ferenc. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1983.
- Lampland, Martha: *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*. The University of Chicago Press. Chicago and London, 1995.
- Liska Tibor: A bérlakás-kereskedelem koncepciója. In: *Lakáspolitikánkról*. Összeállította: Böröczfy Ferenc. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1983.
- Lomax, Bill: *Magyarország 1956*. Krassó György jegyzeteivel. Aura Kiadó. Budapest, 1989.
- Losonczy Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Gondolat Kiadó. Budapest, 1977.
- Lukacs, John: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*. Európa Könyvkiadó. Budapest 2004.
- Lukacs, John: *Egy nagy korszak végén*. Európa Könyvkiadó. Budapest 2005.
- A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Főszerk.: Varga Lajos. Napvilág Kiadó. Budapest, 1999.
- Magyarország 1944–1953*. A kommunista hatalomátvétel 1946–1949. [1956-os Intézet, 2000.]. Internet cím: <http://www.rev.hu/sulinet45/ora3/index.htm>
- Magyarország története 1790–1848*. Főszerk.: Mérei Gyula. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980.
- Magyarország története 1848–1890*. Főszerk.: Kovács Endre. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979.
- Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1950 – 1951 – 1952*. Vörösváry [Kiadó]. Toronto, 2001.
- Mód Aladárné–Kozák Gyula: *A munkások rétegződése, munkája, ismeretei és az üzemi demokrácia*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1974.
- Molnár Adrienne: Szabaddábra ítélve. In: *Múlt századi hétköznapiak*. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. 1956-os Intézet. Budapest, 2003.
- Molnár Adrienne: „Minden eszközzel gátoltak bennünket”. A Borsod megyei munkástanács vezetők sorsa a forradalom leverése után. Évkönyv 2001. IX. 1956-os Intézet.
- Munkanélküliség*. Megoldások és terápiák. Szerk.: Gyekiczky Tamás. MTA Szociológiai Kutatóintézet – Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1990.
- Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Szerk.: Sipos Levente. Győr, 1985.
- Munkástörténet – munkásantropológia*. Szerk.: Horváth Sándor-Pethő-László-Tóth Eszter. Napvilág Kiadó. Budapest, 2002.
- Nagy Imre: „A magyar nép védelmében”. *Vitairatok és beszédek 1955–1956*. Új, bővített és javított kiadás. A Magyar Füzetek kiadása. Párizs, 1984.
- Nyitrai Ferencné: *A magyar gazdaság negyven éve*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1985.
- Orbán Sándor: Változások a mezőgazdasági népesség számában és szerkezetében. In: *20 év*. Szerk.: Lackó Miklós. Budapest, 1965.
- Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1972.
- Paládi Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII*. A társadalom. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2000.

- Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj. Gyáarak, bányák, műhelyek népe a 19-20. században*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2007.
- Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1985.
- Pfeiffer Ede: *A kommunizmus gyermeke*. Püski [Kiadó]. Budapest, 2007.
- Pittaway, Mark: *Industrial Workers, Socialist Industrialisation and the State in Hungary, 1948–1958*. PhD. disszertáció. Liverpool, 1998.
- Pittaway, Mark: *The Social Limits of State Control: Time, the Industrial Wage Relation and Social Identity in Stalinist Hungary, 1948–1953*. Journal of Historical Sociology, Vol.12, No.3, September 1999.
- Pittaway, Mark: *Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948 – 1953*. In: *Munkástörténet – munkásantropológia*. Szerk.: Horváth Sándor – Pethő-László – Tóth Eszter. Napvilág Kiadó. Budapest, 2002.
- Pittaway, Mark: *The Revolution and Industrial Workers: The Disintegration and Reconstruction of Socialism, 1953-1958*. Hungarian Studies Review. Vol.XXXIV, Nos.1-2, Spring-Fall 2007.
- Politika, gazdaság, társadalom a XX. századi magyar történelemben I–II*. Szerk.: Püski Levente – Timár-Lajos – Valuch Tibor. Debrecen, 1999.
- Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története*. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 1969.
- Preisich Gábor: *A lakásépítés és a lakásállomány változása*. In: Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története 1945–1990*. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 1998.
- Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982.
- Ránki György: *Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1963.
- Rézler Gyula: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*. 2. kiadás. Faust Könyvkiadó. Budapest, 1945.
- Réti R. László: *Egy tőkés nagyvállalat munkáspolitikája*. In: *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Szerk.: Sipos Levente. Győr, 1985.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris. Budapest, 1999.
- Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 2002, Osiris.
- Rózsa János: *Keserű ifjúság. I-II*. Szabad Tér Kiadó. Budapest, 1989.
- Sárfalvi Béla: *A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1965.
- Sebők Balázs: *Az életkörülmények alakulása az 1950-es évek Magyarországon*. Szakdolgozat. Szeged, 2000.
- Sipos Péter: *Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szervezettsége Magyarországon*. In: *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Szerk.: Sipos Levente. Győr, 1985.
- Sváby Enikő: *Budapesti lakásviszonyok*. Kézirat. Budapest, 2000.
- Szabó A. Ferenc: *Egymillióval kevesebben. Embervesztések, népesedési tendenciák és népesedéspolitika Magyarországon (1941–1960)*. Pannónia Könyvek. [Pécs, é. n.]
- Szakács Sándor: *A földosztástól a kollektivizálásig 1945–1956*. In: *A magyar agrár-*

- társadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk.: Gunst Péter. Napvilág Kiadó. Budapest, 1998.
- Szakács Sándor: *Gazdaságtörténet II. köt.* SZÁMALK Kiadó. Budapest, 1998.
- Szakács Sándor: *A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1971.
- Szakács Sándor – Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete”. – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944 – 1948*. Budapest, 1997.
- Szakolczai Attila: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In: *A vidék forradalma, 1956*. Szerk.: Szakolczai Attila és Á. Varga László. 1956-os Intézet-Budapest főváros Levéltára. Budapest, 2003.
- Szaszkó István: Az acél és a szén városa – angol szemmel. *Mozgó Világ*. 1988. 12. sz.
- Széchenyi Kinga: *Megbélyegzettek*. A kitelepítések tragédiája. Kráter Kiadó. Pomáz, 2008.
- Szelényi Iván – Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1969.
- Szirmai Viktória: „Csinált” városok. Magvető Kiadó. Budapest, 1988.
- Szőnyi László Gyula: *Törökbálint társadalmi átformálódása a népességmozgások sodrában. 1945–1947*. Szakdolgozat. KRE BTK. Budapest, 2002.
- Tatai Zoltán: Iparunk területi szerkezetének átalakítása. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1984.
- Tárkányi Ákos: *Európai családpolitikák. A magyar családpolitika története*. Magzatvédő Társaság. 1999.
- The Cambridge *Social History of Britain 1750 – 1950. Vol. 2. People and their environment*. Ed. by F. M. L. Thompson. Cambridge University Press. 1990.
- Thompson, E[dward] P[almer]: *Az angol munkásosztály születése*. Osiris Kiadó. Budapest, 2007.
- Tolnai György: *A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840–1849)*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1964.
- Turgonyi Júlia – Ferge Zsuzsa: Ipari munkásnők munka- és életkörülményei. In: *Tanulmányok a munkásosztályról*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1973.
- Urbán László: *Az első termelőszövetkezeti városok agrárpolitikai szerepének kialakulása, változásai, gazdasági és környezeti hatásai*. Jász-kunsági Füzetek. MTA Jász-Nagykun-Szolnok megyei Tudományos Testülete. Szolnok, 2002.
- Vukovich György – Cseh-Szombathy László – S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné – Utasi Ágnes: *Családi értékek – családi normák*. In: *Magyarország átalakulóban*. Népjóléti Minisztérium. Budapest, 1994.
- Valuch Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig*. Az öltözködés és a divat Magyarországon az ötvenes és a hatvanas években. Évkönyv 2002. Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézet.
- Valuch Tibor: „Kész ruhát vesz már a nép, olcsó, tartós, mindig szép!” A divat és a városi öltözködés változásai Magyarországon az 1940-es évektől az 1960-as évek végéig. In: *Hagyomány, közösség, művelődés*. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére. Szerk.: Ablonczy Balázs – Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka. Budapest, 2002. B.I.P.
- Valuch Tibor: *A „gulyáskommunizmus”*. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, 2002, Osiris.

- Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Osiris Kiadó-1956-os Intézet. Budapest, 1995.
- Sz. Varga Lajos: *Szakszervezetek a diktatúrában*. A Magyar Dolgozók Pártja és a szakszervezetek (1948–1953). Pécs, 1995.
- T. Varga György: *Börtönügy és rabmunkáltatás Magyarországon (1949–1953)*. Kézirat. Budapest, 1999.
- Varga László: *Az elhagyott tömeg 1950–1956*. Cserépfalvi [Kiadó] - Budapest Főváros Levéltára. Budapest, 1994.
- Vida István: *Az állami-politikai vezető réteg összetétele az 1980-as évek elején*. MTA Történettudományi Intézet. 1992.

STATISZTIKÁK

- Adatok és adatlékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955*. KSH. Budapest, 1957. 423. o.
- Alkohol – termelés, fogyasztás, követelmények. Országos Egészségvédelmi Tanács Információs Központja*. Statisztikai adatgyűjtemény. Budapest, 1989
- Andorka Rudolf – Cseh-Szombathy László – Vukovich György: *Alkoholizmus* 1968. KSH. Budapest, 1968.
- Áralakulás Magyarországon 1938-ban és 1949–1955-ben*. KSH Budapest, 1957.
- Barta Barnabás – Vukovich György: *A lakáshelyzet alakulása és jellemzői. Társadalmi Szemle*. 1981, 4. sz.
- Bejelentett üzemi balesetek. 1968. év*. Előzetes adatok. KSH. Budapest, 1969.
- Étrendi szokások a munkás-, alkalmazotti és paraszti háztartásokban. [Statisztikai Időszaki Közlemények 34.]* KSH. Budapest, 1960.
- Az 1954. júliusi lakásösszeírás előzetes eredményei*. KSH jelentés. (KSH Könyvtár)
- A fogyasztói árak változása a lakosság főbb rétegeinél 1968. Statisztikai Időszaki Közlemények 151.* KSH Budapest, 1969.
- Háztartástatisztiika*. [Statisztikai Időszaki Közlemények 39., 45., 50.] KSH. Budapest, 1961–1965.
- Hibák, hiányosságok a lakásépítés és a kommunális ellátottság területén*. KSH jelentés. 1953. október 6.
- Dr. Illyefalvi Lajos: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest székesfőváros Statisztikai Hivatalának kiadása. Budapest, 1930.
- Ipari adattár I–II.* köt. KSH. Budapest, 1966.
- Kovacsics József: *Az 1954. júliusi lakásösszeírás előzetes adatai. Statisztikai Szemle*. 1955. 2. sz.
- Lakásépítés és lakásgazdálkodás, 1953*. A KSH belső jelentése, 1954. máj. 18. (KSH Könyvtár).
- A lakás- és kommunális ellátás fontosabb adatai 1970*. KSH. Budapest, 1972.
- Lakásépítés és megszűnés 1961–1975*. KSH. Budapest, 1977.
- A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960–1980*. KSH. Budapest, 1981.
- A lakosság fogyasztása 1960–1964. Statisztikai Időszaki Közlemények 83.* KSH. Budapest, 1966.

Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen. KSH. Budapest, 1996.

Munkaügyi Adattár 1949–1966. KSH. Budapest, 1968.

Művelődésszisztiikai adattár. KSH Budapest, 1968.

Népszámlálási statisztikák:

1941. évi népszámlálás. KSH. Budapest, 1943-1946.

1941. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok községek szerint. KSH. Budapest, 1975.

1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakástatisztiikai eredmények. KSH. Budapest, 1950.

1949. évi népszámlálás 6. Foglalkozástatisztiikai eredmények. KSH. Budapest, 1950.

1949. évi népszámlálás 7. A foglalkozási statisztika országos eredményei. KSH. Budapest, 1950.

1949. évi népszámlálás 7/a. Munkanélküliek adatai. Kiegészítés a foglalkozási statisztika országos eredményei c. kiadványhoz. KSH. Budapest, 1950.

1960. évi népszámlálás 6. Foglalkozási adatok. KSH. Budapest 1963.

1960. évi népszámlálás 9. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. KSH. Budapest, 1963.

1960. évi népszámlálás 11. A lakott lakások és a lakóházak adatai. KSH. Budapest, 1964.

1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. KSH. Budapest, 1973.

1970. évi népszámlálás 26. Lakás- és lakóépület adatok. KSH. Budapest, 1973.

Statisztikai Évkönyv 1949–1955. KSH. Budapest, 1957.

Statisztikai Évkönyv 1957. KSH. Budapest, 1959.

Részletes épület- és lakástatisztiikai eredmények. 1949. évi népszámlálás 5. KSH. Budapest, 1950.

A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Statisztikai Időszaki Közlemények 343. köt. KSH. Budapest, 1975.

II. ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

A) ÁBRÁK

1. A keresők megoszlása a fő foglalkozási csoportok között 1941-ben 21. o.
2. A munkanélküliek gazdasági áganként, 1947 30. o.
3. Az ipari munkanélküliek iparcsoportonként, 1949 35. o.
4. Az ipari foglalkoztatottak számának tervezett emelése 1948. november–1951. február 59. o.
5. Az ipari munkásság számának növekedése 1949–1970 70. o.
6. Az ipari munkások nemek szerinti arányának változása 1949–1970 113. o.
7. Az ipari és építőipari munkások településtípusonként, 1960 120. o.
8. Az ipari munkások havi bére szektorok szerint, 1954 (Ft) 185. o.
9. Az élelmiszerfogyasztás arányának változása a bérből és fizetésből élők összes kiadásán belül (1953–1953–1956) 269. o.

B) TÁBLÁZATOK

1. Az ipari munkások napi nominálbérének alakulása 1946–1948 (forintban) 41. o.
2. Az ipari munkások társadalmi szektorok szerint 1950–1966 (ezer fő) 75. o.
3. A helyben lakó munkások Budapest és a vidék közötti arányának változása a szocialista iparban (1949–1965) 123. o.
4. A munkások havi nominálbére az állami iparban, 1949–1966 (Ft) 188. o.
5. Az állami ipar munkásainak %-os megoszlása műszakok szerint 1959-ben és 1963-ban 211. o.
6. Üzemi balesetek az állami iparban, 1968 214. o.
7. Munkás és alkalmazott családok nagysága és az egy főre eső jövedelme közötti összefüggés 1957-ben 245. o.
8. Egyes élelmiszer- és ruházati cikkek árának emelkedése, 1951. december 251. o.
9. Jegyre kapható termékek és a jegyes ellátásban részesülők száma, 1951. október 266. o.
10. A lakott lakások száma és aránya használati jogcím szerint, településtípusonként (1960) 301. o.
11. A lakbérek, egyes fogyasztási cikkek és szolgáltatások árai 1938-ban és 1959-ben 308. o.

III. A GYAKRABBAN ELŐFORDULÓ LEVÉLTÁRI JELZETEKRÖVIDÍTÉSEI

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára

MOL = Magyar Országos Levéltár

PIL = Politikatörténeti Intézet Levéltára

PIL (SZKL) = Szakszervezetek Központi Levéltára (a Politikatörténeti Intézet őrzésében)

cs. = csoport **f.** = fond

d = doboz **ő. e.** = őrzési egység

1. Pártszervek iratai

MOL-M-KS-276. f. = a Magyar Dolgozók Pártja központi szerveinek ir.

- 53. cs. = az MDP Politikai Bizottsága ir.

- 54. cs. = az MDP Titkársága ir.

- 116. cs. = az MDP Államgazdasági Osztálya ir.

MOL-M-Bp = az MDP Budapesti Bizottságának ir.

MOL-M-KS-288. f. = a Magyar Szocialista Munkáspárt központi szerveinek ir.

- 5. cs. = az MSZMP Politikai Bizottsága ir.

- 23. cs. = az MSZMP Államgazdasági Osztálya ir.

- 24. cs. = az MSZMP Gazdaságpolitikai Osztálya ir.

2. Állami iratképző szervek

XIX-A-16-a = az Országos Tervhivatal ir.

XIX-A-16-b = az Országos Tervhivatal Tük. ir.

XIX-C-4-a = a Munkaerőtartalékok Hivatala ir.

XIX-C-5 = a Munkaügyi Minisztérium ir.

XIX-D-3-a = az Építésügyi Minisztérium ir.

XIX-D-4-i = a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium ir.

Békés megyei Levéltár

Csongrád megyei Levéltár

Zala megyei Levéltár

3. Munkástanácsi iratok

PIL 290. f. 1. = a budapesti üzemi munkástanácsok ir.

4. Szakszervezeti iratok

PIL (SZKL)

TÁRGY- ÉS NÉVMUTATÓ

- 10 család fogyasztási szerkezete 273
 15 éves lakásépítési terv 319 322 324
 XX. kongresszus 149
 30. számú Építőipari Vállalat 135 308 309
 48 órás szabadságharcos kiképzés 231
 1949. évi IV. tc. 221
 1950-es normarendezés 194
 1956-os forradalom 66 73 120 144 149 152
 153 163 164 171 173 182 193 249 290
 abortusztilalom 246
 Acél és Csőgyár 158
 adagolt ellátás 268
 adóterhek 86 113
 agglomeráció, agglomerációs övezet 20 121
 126 127 130 317
 Agitációs és Propaganda Osztály 195
 agrárproletár 24 32 80-86 128 132
 agrártúlnépesedés 82 83
 ágybérlet 126 131 132 243 291 306 307
 ágybérlet 306 307 330
 Ajka 124
 aktív keresők 71-74 91 94 114 287
 alapvető élelmiszer 253 269 286
 alapvető fogyasztási cikkek 44 252 266
 albérlet 126 131
 albérleti uzsora 132
 albérlet 127 306 307 326
 áldozatkészség 194
 Alföld, alföldi 48 95 96 117 121 125-128
 132 314 316 343
 alkalmazott 10 12 20 28 29 38 40 41 45-47
 55 65 71 77 78 90 91 93 98 105 112 155
 159 160 165 174 181-183 185 191 193
 217 223 236 247 250 256 260 262 278
 284 299 314 351
 alkoholfogyasztás 134 334
 alkoholizmus 131 328 334 335 349
 államellenes akció 159
 államellenes szervezkedés 160
 állami bérlakás 296 308
 állami ipar 75 76 78 118 190 213 216 249
 257 272 311 341 351
 állami lakásépítés 298 299 311 313 315 318
 319 324
 állami tulajdon 77 299
 államosítás, államosított vállalat 31 46 47 53
 71 139 151 295 297 301
 Államvédelmi Hatóság 13 64 93 149 155-163
 167 336 345
 állásidők 178 181
 alsó munkásság 83 102 103 108 109 118 135
 143 279
 alultervezés 312
 Andrassy út 60. 156 158
 Angyalföld 286 335
 antiszemita 166 167
 anyaghiány 208 210
 anyagmozgatás 207 208 210
 anyagmozgatás gépesítése 68 190 209
 anyanyelv, anyanyelvűség 19 23 27
 anyasági segély 261
 apa foglalkozása 105
 apácák 62 63
 április 4. 29 157 173 201 211
 Apró Antal 33 151 152 194
 ár, árak 41 119 174 246 250-254 265 267
 271-274 280 294 302 308-310 351
 arany tojást tojó tyúk 248
 árarányok 274 309
 árindex 250 253
 áruelosztás 269 285 286
 áruhiány 44 66 73 162 249 266 273
 Árverési Csarnok N. V. 87
 asztalos 38 156 227
 átképzés 118 149 221 236-238
 átképzett munkás 237
 átképzős tanfolyam 84 108 118 237
 átlagbér gazdálkodás 199
 átlagos szobaszám 320
 Autó- és Traktoralkatrész Gyár 154
 autóbusz-közlekedés 130
 autószerelő 232
 ATRA lásd: Autó- és Traktoralkatrész Gyár
 ÁVH, lásd: Államvédelmi Hatóság
 ÁVO, lásd: Államvédelmi Hatóság
 ávós 48 85 155 156 159 267
 Bács-Kiskun megye 24 148 229
 bakancs 42 225 254 268
 balesetbiztosítás 21 25 257
 Bali Sándor 169
 BAMERT Bányagépgyár 111
 Bánya- és Energiaügyi Minisztérium 212
 bányász, bányamunkás 18 19 42 74 76 99
 105 107 146 175 182 188 190 208 212
 233 236 270 324 336 337
 bányászat 11 23 24 37 38 59 60 62 64 75

- 76 104 106 109 112 113 117 118 121-123
131 133 141 142 144 146 179 187-189
202 210 212-215 217
barakk 133 134 243 288 329
Baranyai András 204
barlanglakás 133
baromfi 114 127 277
bátor ifjúsági felkelés 165
bejáró, bejárás 119 129-131 133 265 316 343
békekölcsön 283
békekölcsön jegyzés 139 152 169 204 245 273
Békés (vár)megye 32 96 128 352
Belkereskedelmi Minisztérium 269
Beloianisz Híradástechnikai Gyár 169
belső vándorlás 11 55 72 19 120 121 123
126 145 146 291 294 314 322 342
Belügyminisztérium 64 73 147 148 169 336
bér 20-22 40-44 49 64 68 73 83 92 98 102
111 118 174 179 190 246 254 257 258
263 282
béralap 176 190 191 195 245
bérarányok 40 42 177 182 183 185-187
189 195
bérből és fizetésből élő népesség
bérből és fizetésből élők 62 66 76 92 128 191
245 247 249 253 267 269 271 276 278-
280 283-286 330
bérelszámolás 175 176
béremelések 45 60 66 168 188 190 248
béren kívüli juttatások 101 174 186 189 245
248 255 265
bérezés 10 39 41 42 44 56 67 70 101 118
139 150 153 168 170 174 179
bérkülönbségek csökkentése 42 185 282
bérlakás 294-301 303 304 308 309 311 324
bérlakás-tulajdonos 292 294
bérlemény 306
bérlő 254 291-293 297-300 303 305 307 309
310
bérmunkás 10 12 17 18 27 54 55 77 78 81
84 86 90 105 262 294
bérplafon 199
bérskála 40 168 175 177 184
bértömeg 176 177 187 195
beruházásokról való lemondási mozgalom 216
besorolási útmutató 174 178 181
besúgás 159
besúgó 48 156 160 171
beszolgáltatás, begyűjtés 44 65 80 85-87 146
344
betanított munkás 36 79 99 100 107 116
117 126 186 219 237 238
betegbiztosítás, betegségi biztosítás 21 257 259
betegellátás színvonala 257
betegség, megbetegedés 10 142 210 214 217-
219 229 243 257-262 283 301 335
bevándorlás 19 72 122-126 128 294 306
317
bevásárlás 266 331
Bibó István 40 84 341 343
Bikov 204
Bíróné 162
B-lista, B-listázás, B-listázott 34 38 53
BM lásd: Belügyminisztérium
Boon Téglagyár 197
Borcov 177
Borsod megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye
32 118 128 155
Borsodi Bányász 337
Borsodi Szénbányászati Tröszt 131
Borsodi Vegyiművek 210
bölcsőde 120
bölcsődei férőhelyek 261
bőrbetegségek 217
bőripar 178 188 208 217
börtönbüntetés 64 85 141 143 160 161 163
brigád 119 139 147 148 173 182 192 193
200-202 205 206 243 332
Budapest 19 20 23 25 27 35 36 39 44 45 74
89 97 102 106 116 119 121 123-130 132
133 135 161 166 190 202 212 220 225 228-
231 233 234 236 246 264 266 267 272-274
281 286 289 292 293 297 299 300 302-306
309-312 314-318 324-329 335-337
budapesti lakásviszonyok 293
Budavidéki Posztógyár 158
burgonya 44 274
burkolt áremelés 254
bútor 64 86 276 280 284 292 306 311 326
330
bűfé 334
bürokratikus irányítás 66 141
bürokratizmus 175
céhlegény 17
Chinoi Gyár 167
Chinoi Gyógyszerárugyár 179
cipész 38 227
cipő 225 266 277 279
családi pótlék 25 245 256 257 259 260 261
283

- Csanád vármegye 34
 Csepel Acélmű 110
 Csepel Autógyár 161 162 238
 Csepel Fémmű 110
 Csepel Művek 125 135
 Csepel Vas- és Acélöntödék Munkástanácsa 170
 Csepel Vas- és Fémművek Szerszámgépgyára 165
 Csepeli Papírgyár 156 161
 Csepeli Vas- és Fémművek Munkástanács El-
 nöksége 170 282
 cs-lakás 318 319
 Csongrád vármegye, Csongrád megye 30 32
 155 159 352
 Csonka Emil 91 343
 Csorba 203
 Csorba-féle tüzeléstechnikai eljárás 202
 Csőgyár utcai munkásszálló 135
 csökkent munkaképesség 62 95 102 110 148
 csúcsra járatás 206
 Csutkih 203
 Danuvia Gyár 155
 Danuvia Szerszámgépgyár 167 179 282
 darabbér 168 174 175 177-180 182 194 196
 198 206 238
 Deák 203
 Debrecen 34 46 48 63 96 289 311 314 337
 depresszió 206
 Dej Hajógyár 119
 deklaszálódás 11 84 86 89 90
 Dél-Dunántúl 117 121 125 127 128
 déligyümölcs 266 277 285
 demográfiai jellemzők 74 103 105
 deportálás 145
 devizatakarékosság 276
 diákok személyes ellátása 230
 diktatúra, diktatórikus rendszer 9 50 153 162
 315 316
 DIMÁVAG 164 171
 Diósgyőr 124 225 238 329
 diósgyőri kohászok 211
 Diósgyőri Szerszámgépgyár 164
 DISZ 146 173 335
 Dobó Gyula 159
 dohányipar 78 82 196
 Dunai Repülőgépgyár 45 156 289
 Dunai Vasmű 82 134 171 191 328
 Dunapentele, lásd még: Sztálinváros, Dunaúj-
 város 123 133 218 315
 Dunaújváros 122 171 172
 Dunaújvárosi Kohász 337
 Egercsehi 324
 egészségápolás 26 277
 egészségügyi ellátás 25 27 135 257
 egy főre eső családi jövedelem 248
 egyenes darabbér 177-180
 egyéni védőfelszerelések 209 216
 egyenlősítő törekvés 282
 egyenlőtlenség 23 95 184 189 266 306 308
 egyenruha 231
 Egyesült Izzó 125 166 212 240
 éjszakai álmoság 214
 éjszakai műszak 213 214
 elavuló géppark 196
 elbocsátások 31 36 40 65 66 83 97 98 117
 167 238 249
 elbocsátott 38 50 66 144 152 162
 elégedetlenség 44 46-48 158 162 172 173
 194 196 197 199 266 282 336
 élelmiszer 26 41 44 119 246 252 253 266
 268 269 272 273 275 286 294 309 310
 élelmiszerfogyasztás 25 46 56 249 271 274-
 279 283
 élelmiszerhiány 44 243
 élenjáró munkamódszer 203
 életkörülmények 20 25 65 131 241 243 246
 248 272 282 312
 életmód 9 19 27 59 114 213 230 232 251
 286 287 325
 életszínvonal 25 39 40 45 46 48 49 56 57
 60 104 168 185 199 212 246 249-251 253
 255 263 271 272 276 281-284 287 321
 életszínvonal politika 248 249 266 317
 életút 243
 életveszélyes épület 323
 életveszélyesnek minősített gyár 216
 elit 9 11 53 182 233 297
 ellátatlanok 269 314
 ellátottak 269
 ellenforradalmár 170
 ellenforradalom 191
 ellenség iránti gyűlölet 231
 élmunkás 60 154 200 202 204 310 326
 előregedő épületek 208
 első öt éves terv, I. öt éves terv 60 69 95 116
 117 125 127 130 133 145 177 188 207
 209 214 216 217 248 312 321
 elsőgenerációs 228
 elszennyeződés 209
 eltartott gyermek 45 246 260 261

- eltartott népesség 75
 élüzem 200 205
 elvtársi bíróság 139 153 154
 ÉM 93 185 199 300 313
 emberi ár 57 120
 embervesztés 13 28 29 53 290
 Enghy Endre 163
 Építésügyi Minisztérium, lásd: ÉM
 Építőanyag 188 217 254 271 299-301 308
 309 318
 építőanyag-ipar 37 188
 építőipar 11 12 24 30 33-35 36 38 43 55
 59 60 62 64 65 71 72 74-76 82 83 89
 93 98-100 104 106 109 112 113 117 118
 121-124 126 128-131 133-135 141 142 144
 151 185 187 188 190 197 207 210 216
 221 224 225 228 233 237 262 285 309
 312 318 320 324 351
 építőipari tanuló 228
 Erdély 18 232
 erdélyi magyarság 172
 Erőtakarmány Gyár 167
 Értelmiség 11 34 46 48 53 54 66 91-94 100
 106 121 139 160 163 165 182 183 220
 326 327 333 335
 Északkelet-Dunántúl 125 128
 esztergályos(ok) 73 181 184 186 224 226
 228 232 238
 Esztergomi Szerszámgépgyár 208
 Étkezés 134 189 230 231 252 255 265 266
 270 284
 Étterem 275 333 334
 extenzív iparosítás 32 61 67 82
 ezer munkásra jutó baleset 215
 faipar 43 178
 fakarusz 130
 falun élő munkás 301
 falusi népesség 302
 farmer 267 280
 fasiszta csemeték 159
 fegyelmi (bűnvádi) eljárás 193
 fegyelmi, fegyelmi büntetés 38 49 50 144 147
 148 154 162
 fehérenmű 225 277 279
 fehér segély 171
 fejadag 33 44 269 270
 Fejér [vármegye] 128 171 288
 Fejes Endre 333
 fejlesztési források 244 256
 Fejtő Ferenc 91
 fekete vonat 108 132
 feketepiaci ár 252
 félelem nélküli élet 166 170
 felmondás 21 140 141 148 294 298 307
 felső bérhatár 282
 felsőbb munkásrétegek 272
 felsőruha 277
 feltét 284
 felvonulási épület 133 224
 Fémáru és Szerszámgépgyár 197
 feszes normák 197
 feszített munkatempó 214 217
 feszült nemzetközi helyzet 268
 fiatalok bűnözők 229
 fiatalok kisegítő munkák 97
 filmhíradó 195 204
 fizetett ünnepnapok 211
 fluktuáció 109 143 144
 foci 333 336 337
 fodrász 232
 foglalkozási átrétegződés 10 19 55 70 80 82
 83 92 102 112 233 290 342
 fogyasztás 6 10 20-22 25 27 40-46 49 53 62
 81 83 134 188 219 244 246 248 249 252
 253 255 256 266-268 271-280 284 285 287
 309 310 329 330 333-335
 fogyasztási egység 275 276
 fogyasztási szerkezet 26 249 251 271-273 283
 286
 fogyasztói ár 244 246 250 252 253 294
 fogyasztói árindex 250 251 253
 fogyasztói árrendszer 251
 folyamatos munkaviszony 125 259 260 285
 forradalom 11 17 18 66 73 88 120 144 149
 150 152 153 163-165 167 169 171-174 180
 182 188 190 191 193 200 206 208 211 249
 266 283 290 301 316 320 323
 főbérlet 300 303-305 307
 főbérleti jog 295
 főbizalmi 129
 főkönyvelő 153 173
 földdel rendelkező ipari munkás 112
 földreform 32 34 53 54 82 289
 főváros 20 22 26 29 31 35 36 45 46 86 89
 95 97 101 110 121 125-128 130 135 154
 158 164 173 190 225 228 233 236 246
 252 264 267 273 282 286 289 292 293
 296-298 303 305 306 311 315 316 319
 321 326 329 335-337
 Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat 149 167

- Fővárosi Tanács 315 317
 Főzelék 41 45 284
 főzés 270 292 329 331
 Fradi 336 337
 Franciaország 33
 Friss István 192 195 198
 FTC lásd: Fradi
 független érdekvédelmi szervezet 172
 fűtés 36 40 204 274 277 292 306 310 311
 326 328-331
 fűtőanyag 277 311
 fűtött helyiség 277
 Gábor Áron Vasöntőde és Gépgyár 207
 Ganz Gyárak 125
 Ganz Hajógyár 158
 Ganz Vagongyár 41 110
 Garasin Rudolf 64
 Gáspár Sándor 205
 Gáz 311
 Gazda 203
 Gazdagparaszt 81 83-87
 gazdasági aktivitás 70 91
 gazdasági Főtanács, GF 33 42 45
 gazdaságon kívüli kényszer 140
 gépek 119 197 202 206-208 210 216 224 284
 287 309 330 331
 gépek elavultsága 214
 gépesítés 67 68 84 190 208 209 331
 gépi munkahely 207
 gépipar 37 38 43 62 65 66 76 104 117 133
 177 180 188 199 203 207 212 313
 géptörések 208 210
 Gerő Ernő 63 144 148 177 193 195 230
 Giddens, Anthony 102 103
 Goldberger Textilművek 150
 Gombos Gyula 91 344
 Gömbös [Gyula] 25
 GULAG 63
 gyakorló szakmunkás 226
 gyalus 226
 gyapotfeldolgozó 210
 gyári ötletnapok 139
 gyári tüzeset 158
 gyáripari képzés 220 222 223
 gyarmatáru 275 285
 gyermekellátás 119 264 265
 gyermekgondozás 120 261 264
 gyermekgondozási segély, gyese 261
 gyermekkorházak 264
 gyermektartási díj 285
 gyermektelen házaspár 260
 gyermektelenségi adó 169 245 283
 gyógyszer 169 245 283
 gyógyszerellátás 169 245 283
 Gyöngyös 233 240
 Győr 23 46 124 163 236 288 289 320 337
 Győri Textilművek 320
 Győr-Moson-Sopron [vármegye] 288
 Gyümölcs 41 266 274 275 277 283 284
 háborús emberveszteség 13 29 53 290
 háborús kár 45 288 289 314
 háborús pusztítás 28 207 248 290
 hadiárvak, hadiözvegyek 111
 hadifogság 28 29 39 111
 hadiipar 59 65 98 248 312
 hadirokkant járadék 263
 hadirokkantak 111 263
 Hajdú [vármegye] 32 34 96 288 341
 Hajszolesség 215
 halálos baleset 215 216
 hamis-gulyásleves 275
 hamishúsleves 275
 három nyolcas 212
 használatbavételi díj 295 308 309
 használatból kivont lakás 323
 hathetes terhelességi segély 260
 hatnapos munkahét 132
 hatósági eszköz 106 146
 hatósági zaklatások 84-86
 havi bér 43 181 184 351
 Hazai Pamutszövő gyár 89
 házasság 12 24 74 104 105 114 134
 293 294 306 321
 háziasszony 232 328
 háziipar 17 63
 házimunkák 331
 házkezelőség 301 311
 háztartásbeli nő 59 62 66 92
 háztartási gép 119 284 287 331
 helyi tanács, lásd: tanács
 helyreállítás 29 30 35 46 60 166 207 288
 289 315
 Hernád utcai munkásszállás (Budapest) 135
 heti bér 181
 heti ingázó 131 132
 Heves megye 32
 hiány 12 20 29 36 44
 hiánycikk 119 249 252 266 267 296 305
 311
 hideg 134 135 208 224 225 270 279 280

- 284 329
 higiéniai problémák 134
 híradástechnikai ipar 117 169
 Hódmezővásárhely 34
 Horthysták 165 197
 Horváth Ede 204 205
 Hőártalom 210
 Hőség 208
 Hubert és Sigmund Gyár 196
 Hungária Vegyiművek 110
 Húsételek 284
 Húsipar 178 182
 Húsjegy 270
 Hűtőszekrény 119 287 329 331
 Időelemzés 154 192
 Igazgató 153 154 166 168 173 184 196 201
 203 206 239
 igazságtalan kereseti arányok 183
 Igazságügyi Minisztérium 64 142
 Ikarusz, Ikarus Gyár 162
 Illyefalvi Lajos 25 26 349
 indokolt lakásszükséglet 296 297
 infláció 35 40
 infrastrukturális fejlesztés 84 244 315
 ingázás 95 103 128-131 189 219
 ingázó 83 98 108 109 121 126 129-134 236
 254 265
 internálás 29 85 156 171
 ipar munkaerőisége 235
 iparcikk 249 267 271 274 283-286 309 330
 iparcikk vásárlás 266 274 280 283 286
 ipari foglalkoztatottak 28 29 46 70 351
 ipari forradalom 11
 ipari minisztériumok 69 130 189
 iparosodás, iparfejlődés 10 11 20 23 28
 ipartörvények 21
 Iparügyi Minisztérium 220
 Iskolázottság 12 27 96 100 106-108 135 219
 238
 Istálló 134
 Ital 275 334-336
 Italfogyasztás 333 335
 Ivanov 204
 Izgatás 44 158 163
 Járulékok 245
 Játékkártya Gyár 281
 javító-nevelő munka 141 143
 jegyes ár 251 252
 jegyfiók 269
 jegyrendszer 44 134 252 266 268 269 286
 jobboldali fészek 159
 jobboldali szociáldemokraták 159 197
 jogalkotás 21 58
 József Attila lakótelep 318 326 327
 Jugoszlávia 33
 Kádár János 67 123
 Kádár-rendszer 90 91 120 145 152 153 169
 181 205 232 284 309 310 332 333 337
 Káderanyag 149 150
 Káderezés 149 150 168
 Káderlap 149 150 168
 Káderpolitika 101 168 297
 Káderréteg 11 13 94 182
 Kalandorpolitika 248 249
 Kapitalizálódás 17-20 28
 kapunál történő felvétel 58 140 146
 katonai előképzés 231
 kávé 266 275 283 284
 Kazánjavító Vállalat 164 166
 Kazincbarcika 123 286 313
 Keltex 202
 Kemencekohóműves 217
 Kenyér 41 44 217 243 251 254 266 270 274
 275 278 286 310
 Kényszermunka 141
 Kényszertakarékosság 267 268
 kényszerű megtakarítás 249
 képzettség 19 27 34 42 94 96 99 100 116-
 118 175 176 178 187 219 234 239
 kéregető gyerekek 281
 kereső népesség 71 112
 kereső-eltartott arány 244 246-248
 keresőképzettség 215 216
 keresőképzettség átlagos időtartama 216
 kétkeresős család 244 246 278
 kétkeresős családmódel 246 278
 kétlaki, kétlakiság 112 113 214
 kétműszakos tanítás 233
 KGM 162 170 177 180 184 199 205 212
 313
 KGST 186
 Kiegészítés 17 19
 kiemelt káder 172
 kihallgatási jegyzőkönyv 161
 Kilián laktanya 135
 Kinizsi lásd: Fradi
 Kisipar 20 27 38 76 78 89 90 99 130 220
 222
 kisipari képzés 221 222 234 236
 kisipari munkás 27 78 97

- kisipari műhely 222
 kisipari termelőszövetkezet 78 256
 kis pénz, kis foci 186
 Kisperesti Textilgyár 158
 Kiss Árpád 67
 KISTEX, Kistext 202
 Kiszipolyozó 198
 Kitelepítés 53 85 100 297 301
 Kitüntetés 147 148 204 205
 Kivándorlás 72 73
 kivándorlási veszteség 293
 kizsákmányoló 62 165 174 270 313
 klerikális reakció 197 201
 kocsmá 333
 koefficiens 177
 kohász 188 217 218 225 231 236 337
 kohászat 29 62 75 76 104 110 163 188 227 336
 KGM lásd: Kohó- és Gépipari Minisztérium
 Koldulás 281
 kollektivizálás 67 80 86 92 135 268 347
 kolónia 22 27 288 298 329
 kolonizált munkás, lásd: munkáskolónia
 Komárom 128 220
 Komárom megye 96 128 132
 komfort nélküli lakás 288 328
 Komló 64 122 125 187 231 261 313 314 325 337
 kommunista párt 50 58 167 172 204 317
 konzerv 275
 konyha nélküli lakás 288 291 292 326 328 329
 Kormány Gazdasági Bizottsága 144
 korporációs rendszer 153
 korszerűtlen gépek 216
 Kossa István 48 151
 Kozmetikus 232
 Kőbánya 286
 Kőbányai Gyógyszergyár 167
 Kőbányai Sör- és Malátagyár 282
 Kőbányai Sörgyár 178
 Kőműves 36 38 39 185 226
 Könnyűipar 37 38 57 75 76 118 188 197 202 210 213 215 216 227 265
 Könnyűipari Minisztérium 265
 kötelező közvetítés 140
 Kovaljov 203
 közellátás 44 114 128 139 181 244 249 268 273 283
 közellátási intézkedés 268
 közellátási nyilvántartó kártya 269
 középosztály 9 40 53 100 182 252 291 297
 középírók 11 249
 középüzei munkás 20 27
 Közérdektű Munkák Igazgatósága, KÖMI 64
 Közmunka 29 31
 központi áremelés 252
 központi béremelés 190
 központi bürokrácia 58
 központi munkaerő-elosztás
 központi normarendezés 1961-ben 198
 Központi Statisztikai Hivatal, KSH 23 72 73 115 130 190 215 216 229 250 251 272 274 275 284 290
 központosított elosztási rendszer 246
 közüzemi szolgáltatás 311
 közvetett juttatás 101 189
 közvetlen termelésirányító 147 192 198
 ktsz lásd: kisipari termelőszövetkezet
 kubikus 30 82 83 109
 kulák – lásd még: gazdagparaszt 85 86
 kuláklista 85
 kulákküldözés 81 85
 Kunmadaras 134 145
 Kuznyecov 203
 lakás 22 26 40 85 124 133 229 244 265 271 274 282 285 288 291-299 302-329
 lakásállamosítási rendelet 297
 lakásállomány 30 45 254 288-290 293 295 296 300 301 307 317-319 322 323 325 327
 lakásbelső 320
 lakásbérleti rendszer 295 306
 lakáselosztás 246 296 298 301 308 313
 lakásgazdálkodás 239 295 300 307 308
 lakáshelyzet 22 23 27 45 282 288 291 293 301 306 312 316 318-321 323 325 329
 lakáshoz jutás 128 168 189 243 307 321 322
 lakásigénylés 125 293 296 314
 lakáskárok 289
 lakáskérdés mennyiségi megoldása
 lakáskiutalási rendszer 56 299 301
 lakásmegszűnés 322 323
 lakások felszereltsége
 lakásviszonyok 10 26 46 139 288 291 294 303 320 328
 lakatos 184 188 228 232
 lakbér 22 26 254 274 282 294-296 298 299 301 306 308-311
 lakberek befagyasztása 295
 lakberendezés 277 311 330

- p>lakberendezési cikk 271 280 330
-
- lakossági hitelnyújtás 273
-
- lakótelep 27 312 318 324-327 348
-
- lakótelepi lakás 324 326
-
- lámpagyár 150 155 167 179 180 198
-
- Lampart Gyár 212
-
- Láng Gépgyár 212
-
- lányok tanulási kedve 232
-
- lefelé egyenlősítés 183 287 311 326
-
- legényszállítás 132 133
-
- Legfelsőbb Bíróság 141 142 161
-
- lelkesedés 200 201 332
-
- lemorzsolódott tanulók 229
-
- len- és kenderipar 217
-
- Lenin 89 113 200
-
- Lenin Kohászati Művek 110 218
-
- Leninváros 122 315
-
- lesüllyedés, lásd: deklasszáció
-
- letartóztatás 49 104 154 158 160 161 163
-
- 167 169 170
-
- létminimum 108 143 185 275-279 281 282
-
- 329 330
-
- leves 273 275 284
-
- Liska Tibor 296
-
- liszt 26 41 44 231 266-270 274-278
-
- lődenkabát 254 279
-
- lőhús 253
-
- lőkolbász 275
-
- lopások, üzemi szarka 134 209 225
-
- Loy 203
-
- Lőrinci Fonó 158
-
- Lukacs, John 13 346
-
- Magánépítkezés 299-302 308 311 312 318
-
- Magánház 254 299-302 308 309 312 318
-
- 322 327
-
- magánház építés 254 299-301 308 318 322
-
- magántulajdon 54 56-58 68 77 78 81 89 90
-
- 96 98 113 124 294 295 297 299 301-303
-
- 307 308 312 319 324
-
- Magyar Dolgozók Pártja, MDP 31 55-57 59-
-
- 63 65 67 70 80 83 84 89 90 93 101 110
-
- 134 140-147 150 151 154 155 158-160 163
-
- 168 173 175-177 192 194 195 200-202 211
-
- 221 229-231 248 249 252 253 267 269
-
- 308 312 315-317
-
- Magyar Építőmunkások Országos Szövetsége
-
- 33 35 36 40 44 151
-
- Magyar Optikai Művek 150 165 166 169 170
-
- 282
-
- Magyar Pamutipari Vállalat 149 204
-
- Magyar Rádió 195 230
-
- magyar sajátosságok 166
-
- Magyar Szocialista Munkáspárt, MSZMP 54
-
- 55 66-68 70 84 87 88 92 101 102 113 132
-
- 148 150 153 165 167 173 181 188 191
-
- 192 198 205 206 211 221 235 249 250
-
- 261 283 285 293 295 300 315 319 321
-
- magyarizálás
-
- Magyarországi Szociáldemokrata Párt 21 28
-
- Magyar-szovjet Baráti Társaság 173
-
- május 1. 173 201 211
-
- malomipar 178
-
- manufaktúra (ipar) 18
-
- Magyar-Amerikai Olajipari Rt. 53 156
-
- MAORT lásd: Magyar-Amerikai Olajipari Rt
-
- maradandó egészségkárosodás 215
-
- Márai Sándor 270
-
- marós 228
-
- második és harmadik műszak 208 212
-
- második fogás 284
-
- második kereső 244 245 272 273
-
- második öt éves terv, II. öt éves terv 45 66 184
-
- 213 255 271 294 309 310 318 321-323
-
- Mátészalka 132
-
- Mauthner Gyár 196
-
- MÁV 12 130 132
-
- MÁVAG 45 97 159 161 164 207 266 287
-
- MÁVAG Mozdonyműhely 158-160
-
- MÁVAUT 130
-
- Maximenko 203
-
- MDP lásd: Magyar Dolgozók Pártja
-
- MDP Központi Vezetősége, 59 83 143 145
-
- 147 155 158 159 163 195 201 202 229
-
- 231 248 249 316
-
- MDP KV lásd: MDP Központi Vezetősége
-
- MDP KV Államgazdasági Osztálya 155
-
- MDP KV Titkárság 145 147 158 195 202
-
- 231
-
- MEDOSz 185 237
-
- megyei tanács 97 146 185
-
- Mekis József 163
-
- MÉMOSz lásd: Magyar Építőmunkások Or-
-
- szágos Szövetsége
-
- MEO 179 184
-
- mezőgazdasági export 249 268
-
- mezőgazdasági kiegészítő jövedelem 114
-
- mezőgazdasági munkás 24 30 32 33 34 79
-
- 81-84 105 108 112 146 185 228 272
-
- mezőgazdasági népesség 20 24 27 59 61 68
-
- 69 80 113 129 144 281 294

- mezőgazdasági tevékenység 88 93 112 113
 Mezőtúr 220
 migráció, lásd: belső vándorlás
 minisztériumi ipar 185 187 278
 Minisztertanács 65 68 98 144 146 193 195
 196 198 202 203 205 207 222 225 230
 257 299 313
 Minisztertanács Titkársága 143
 minőségi követelmények 239
 minőségrontás 198 250 251
 Miskolc 23 24 118 124 128 131 148 220 225
 233 236 238 281 286 306 311 317 329
 Miskolc-Diósgyőr, lásd: Diósgyőr
 MND Sz 173
 mobilitás, 10 11 22 24 32 34 59 61 65 68
 69 79 80 81 83-85 87-89 92-94 108 114
 120 145 189 228 229 233 235
 mobilitási folyamatok 9 66 80 88 89 98
 modern világgazdasági rendszer 11
 MOM lásd: Magyar Optikai Művek
 Monor 220
 Mónus Illés 156
 mosdók 133 162 208 209 212
 mosógép 119 287
 moszkovita 13
 motorizáció 288
 mozi 277 285 332 333
 mozijegy 277
 MSZDP lásd: Magyarországi Szociáldemok-
 rata Párt
 MSZMP KB Államgazdasági Osztálya 92
 113
 MSZMP Politikai Bizottsága 67 153 173 191
 198 205 295 300
 MTK 336 337
 Munka Törvénykönyve 140 210 212 222 226
 235
 munkabér 11 39 44 60 73 114 140 179 189
 194 199 230 244 245 247 255 257 258
 262 263
 munkabeszüntetés (lásd: sztrájk) 158 161
 162
 munkacapat 118 147 182
 munkaerő-felhasználás 31 176
 munkaerő-gazdálkodás 54 58-60 62 66-69 95
 140 149 221 236 239
 munkaerő-gazdálkodási politika 51 58-60 62-
 64 66 68-70 99
 munkaerőhiány 29-31 36 86 87 94-96 102
 130
 munkaerőpiac 21 30 34 58 63 69 82 88 94
 95 103 104 108 109 116 140 142-144 261,
 munkaerő-piaci instabilitás 108
 Munkaerőtartalékok Hivatala, MTH 31 36
 38 39 62 63 68 82 93 95 134 140-142
 144 145 147 208 221-231 238
 munkaerő-toborzás 63 144 145
 munkaeszközök 192 208 238
 munkaeszközök elhasználódása 208
 munkahadserg 62 231
 munkahelyen szerzett betegség 214 217
 munkahelyi megbetegedések 214
 munkaidő 21 25 41 97 119 139 158 172 173
 192 210-214 218 219 237 261 285 320
 munkaintenzitás 194 196 207 215
 munkakedv 197
 munkaképes korú népesség 70
 munkakönyv 21 142 147-150
 munkakörülmény 10 20 103 110 139 145
 153 185 206-208 218
 munkalassítás 153
 munkamorál 99 176 186 201 219
 munkanélküli segély 36 98
 munkanélküli, munkanélküliek, munkanél-
 küliség 25 29-39 44 46-48 58 61 65-67 69
 79-83 94-97 307
 munkaruha 266
 munkásállam 151
 munkásarisztokrácia 101 160 165
 munkásellenállás 146 157 163
 munkásfelkelés 171
 munkásfiatal 280 335
 munkáskáder(ek) 66
 munkáskolónia, munkáskolóniák, kolonizált
 munkások 22 243 288 298
 munkásnyűzó 198
 munkások heti munkaideje 210
 munkásosztály 9 12 13 19 22 24 60 62 101
 102 119 120 152 159 165 173 191 211
 261 274 283 285-287 300 305 306 319
 320 321 328 329 334
 munkásosztály-vizsgálat 320 321
 munkásösszefogás 172
 munkástanács 78 146 149 150 152 155 158
 159 163-171 173 179 180 198 282 321
 munkásváros 123
 munkaszervezés 82 197 210 214 215 217
 munkaszolgálatos katona 62 85
 munkásszállás 36 83 89 98 103 108 126 131-
 135 189 218 256 265 307 333

- munkásszállítás 130 132 256 265
 munkaszüneti nap
 munkát kereső fiatalok 97
 munkateljesítmény 44 131 175 176 178 180
 182 186 192 194 202 204 206
 Munkaügyi Minisztérium 68 69 88 95-97
 109 116 148 180 188 198 199 214
 munkaügyi viták 154 155
 munkavédelmi beruházások 216 217
 munkavédelmi eszközök 208 209
 munkavédelmi ismeretek 217
 munkavégzés 11 12 29 68 99 103 113 118
 127 139 174 179 180 186 197 206 207
 210 212 213 217 219 255 281 287
 munkavégzés tárgyi feltételei 206 207
 munkaverseny 10 55 60 139 152 168 169
 200-206
 munkaverseny mozgalmak 202
 munkaviszonyban eltöltött idő 258
 Muszka Imre 204
 mutatószámok bérezés 177 196
 MüM lásd: Munkaügyi Minisztérium
 műszaki fejlesztés 207
 műszaki szakember 160
 műszakszám 208 213
 műszerész(ek) 73 232
 műszeripar 117
 művelődés 26 131 277 278 285
 Nagy Imre 13 66 88 99 124 148 152 185
 231 320
 Nagybátony 225
 Nagyberuházások 32 38 82 122 123 313
 Nagy-Budapest 20 316
 Nagybudapesti Központi Munkástanács 169
 170
 nagyüzemi munkás 20 49 79 152 302 308
 317
 napi alapdag 270
 napi ingázó 126 131 236
 napközi otthon 119 189 264
 napközi otthoni ellátás 119 246
 napközi otthoni étkeztetés 264
 napközi, napközis 119 264 265
 Nazarova 202
 nehézipar 29 55 56 62 65 66 76-79 98 117
 121 127 133 141 175 187-189 197 202
 207 213 215 248 249 312 313 337 'nem-
 zeti' út 57
 5000 bányászt! 146
 munkás öngazgatás 166
 nehéz testi munka 44 45 83 102 103 118 175
 181 189 190 207 210 243
 nehézipari lobbí 189 313
 Nehézipari Minisztérium, NIM 67 188 189
 205 265 313
 nem mezőgazdasági fizikai dolgozó 270 290
 303 304 306 327 328
 nem mezőgazdasági kistulajdonosok
 nemek szerinti megoszlás 39 75 103 104
 nemzedékek közötti mobilitás 80 84 93 94
 228 233
 nemzeti felkelés 171
 nemzeti függetlenség 166
 nemzetiségi eredet, nemzetiség 19 50
 Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, ILO 153
 213 214
 Népbíróság 53 154
 népgazdaság nyugdíjterhei 263
 Népgazdasági Tanács 64 142-144 178 186
 193 227
 Népgazdasági Tanács Titkársága 186
 Népszava 29 146 195 204
 Nezvál Ferenc 315
 NIM lásd: Nehézipari Minisztérium
 Nominálbér 42 43 188 190 249 253 273
 310
 norma 42 49 60 134 149 153 157 158 162
 179 191-195 197-200 204 205 226 238 277
 280 296 320
 normacsálás 156 158 198 204
 normaemelés 152 168 172 192 194 195
 normarendezés 10 55 90 139 154 168 169
 179 191 193-199 212
 normarendszer 198
 november 7. 123 173 201 211
 női aktív keresők 91
 női munka 23
 női szövetszervezet 279
 nők éjszakai munkája 153 214
 nőmunkások, női munkavállalók 9 20 24 39
 75 92 103 114-117 119 120 264 278
 nyereségrészesedés 182
 nyilas 154 160
 nyomor 185 280 281
 nyomornegyedek 26 321
 nyomortelep 22 27 288 316 329
 nyugatos 30 158
 nyugdíj 75 110 111 148 245 256-259 262-
 264 283
 nyugdíjjárulék 25 258

- nyugdíjjogosultság 74 259 264
 nyugellátás 25 75 262
 Objektum dosszié 156
 Óbudai Hajógyár 158 191
 október 23. 74 164-166 170 171 336
 ólommérgezés 218
 OMB 41 42 140 141 161 162 175 193
 OMH 35 36 38 39 63 140
 óraadó tanár 223
 órabér 41 178-180 230
 Oroszlány 124 225 314
 Országos Munkabér Bizottság, lásd: OMB
 Országos Munkaegészségügyi Intézet 217
 Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatal, lásd: OMH
 Országos Munkanorma Intézet 192
 Országos Normarendező Főbizottság 195
 Országos Nyugdíjpénztár 262
 Országos Társadalombiztosítási Intézet 25 43 256 262
 Országos Tervhivatal 32-34 38 39 49 57 62-67 70 82 89 93 95 98 115 131 142 144 148 175 185 186 199 237 238 245 251 281 312 313 315
 orvosi ellátás 134 225
 osztályáruló 154
 osztályharc, az osztályharc éleződése 11 12 14 56 201
 osztályharcos magatartás 231
 osztályidegen elemek 165
 osztálytársadalom 9
 OT lásd: Országos Tervhivatal
 OTI lásd: Országos Társadalombiztosítási Intézet
 OTP 300 302
 OTP lakás 300 302 308 318
 otthoni munka 119 286 287
 óvoda, óvodás 119 120 244 246 256 264 265
 Ózd 110 124 128 131 132 233 281 286 319
 Ózd vidéki Szénbányászati Tröszt 110
 Ózdi Kohászati Üzemek 163 209
 öltözködés 139 279
 öltözők 208 209
 önbírálati órák 139 173
 önellátó 269
 önigazgatás 163 166 168
 önkényes kilépés 65 102 106 108 141-143 148 198 259
 önreprodukció 20 24 79 80
 öntudat 194 195 206
 öreg munkás 102 110 263 264
 öregségi biztosítás 257 258 262
 öregségi nyugdíj 256 258
 öregségi törzsnnyugdíj 258
 öröklakás 297 301 303 307 319 324
 pályakezdés problémái 235
 pánikszerű felvásárlás 267
 paraszt-munkás mobilitás 80 84 120 233
 parasztság 11 20 54 59 66 84 86-88 93 106 144 145 182 183 211 228 229 248 257 268 281
 párizsi 253 275
 pártbizottság 36 56 143 146 158 159 202 229
 pártirányítás 106 151 153
 pártrendezvények 139
 pártsajtó 146 195
 párttitkár 54 94 150 153 158 168 173
 Pécs 97 121 124 125 236 286 311 324 327 334
 Pécsi János 62 230
 Pécsi Szénbányászati Tröszt 132
 pedagógus 183 234
 pengő 41 183 260 294 309
 Pest-Pilis-Solt-Kiskun [vármegye] 24 288
 petróleum 268
 Peyer Károly 156
 Pióker Ignác 204
 polgári forradalom, 1848 17 18 27
 polgári társadalom 18 140
 politikai izgatás 158
 politikai tisztogatások 34 49 223
 popzene 335
 prémium 144 180-182 184 186
 progresszió 177 178 206
 proletárdiktatúra 9 13
 proli 248
 propaganda 33 69 88 92 116 145 164-167 191 196 200-202 248 270 308 321 326 332
 prostitúció 229 230
 pulóver 42 132 277
 rabmunkáltatás 63 64
 racionalizálás 65 66 76 97 98 235
 Racionalizálási Kormánybiztosság 65
 Rácz Sándor 169
 Radics Béla 335
 rádió 135 167 277 286 288 310 332
 Rákosi Mátyás 57-60 151 156 166 168 195 201 248 307 316

- Rákosi Máttyás Művek 168 196 238
Rákosi-rendszer 167 174 181 298 299 301 336
raktárra termelés 176
reakció 48 154 171 197 201 223
reálbér 40 41 43-45 101 162 174 179 183 185 191 249-251 253 255 274 283 285
reálbércsökkenés 152 196
régí iparvárosok 124
regionális elhelyezkedés 23 35 117 124
rekonstrukció 25 29 30 34-36 207 289 326
relatív szegénység 280
rendelőintézet 262 326
rendetlenség 209 217
rendi társadalom 18
rendi viszonyok 140
Rényi Tamás 333
rezidens 156
Rézler Gyula 21 347
rizs 268
Rokkant 102 110 111 263 301
rokkant nyugdíjas 264
római jog 58
romlakás 290
romlakó 290 329
Röder 203
ruhagyár 210 279
ruházkodás 266 273 277 279 284 285 311
saját tulajdonú lakás 233 293 299 303 304 307
Sajó völgy 124 131 132
sajtó 167 195 202 230 319
Sásdi Nándor 31 63
segédmunkás 12 20 24 29 34 36 41 73 79 82 83 86 99 100 103 107 109 112 114 117 118 142 144 145 181 183 185 186 190 219 222 226 236 237 238 335
selejtszázalék 206
Seres János 156
sérv 217
Sopron 220 288
sorban állás 266 267
sörpar 166 178
spártai szellem 60
spicli 172
STANDARD Gyár 154
statáriális (rögtönítélő) bíraskodás 169
súlyos szegénység 108 248 287
Svédország 33
szabad ár 251 252
Szabad Magyarország 170
Szabad Nép 34 124 139 146 157 173 177 195 204 230 320 323
Szabad Nép félórak 139 173
szabad parlamenti választások 166
szabadidős tevékenységek 11 127 139 286-288 331 332
szabadpiac 250 252 270
szabadpiaci ár 250 252
szabadság 25 42 48 56 57 73 88 120 142 143 148 166 181 182 212 219 231 260 261 264
szabadságharc 166 231
szabadságok benn tartása 212
Szabolcs megye, Szabolcs-Szatmár megye 32 126 128 132 134
Szabotázs 157-160 163
Szakképzés 27 219 226 235
szakképzettség szerinti csoportok 19 41 176
szakközépiskola 235
szakmányaézés 179
szakmunkás 12 19 24 27 29 30 40 62 73 74 79 93 97-102 107-110 112 114 117 123 154 160 184 186 188 201 207 219 220 222-230 233-240 273 281 284 285 335
szakmunkás bizonyítvány 219 225 227 237 240
szakoktató 99 223 234
szakszervezet 20 21 33 35 36 39-42 44 45 47-49 55 58 60 66 100 101 115 140 150-154 158 163 169 172 173 175 177 178 181 188 189 195 196 197 201-204 206 256 257 263 273 287 296 302 323 332 333
Szakszervezetek Országos Tanácsa 66 68 92 115 133 146 151 153 154 169 175 178 193 194 197 200-205 207 211 212 257 265 276 279
Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ 236 257
szakszervezeti titkár 153 158 173
szaktudás 27 99 174-176 179 186 220 238 239
szállások költségei 265
szalonna 254
szappan 41 270 310 331
származás 79 93 94 105 111 127 163 166 167 172 228 229 232 313
SZDP lásd: Magyarországi Szociáldemokrata Párt

- Szeged 23 64 135 236 311 316
 szegény társadalmak 271
 szegénység, szegény 27 92 108 229 248 249
 280-284 287 326 329 330
 szégyentáblák 152
 Székesfehérvár 224 289 297
 személyi igazolvány 148
 személyi jövedelemadó 245
 személyi köztartozások 64 139 140
 személyi szabadság 56 57 73 148 166
 személyiségi jog 150
 személyzeti osztály 65 147-150 162 168
 személyzetis 147
 Szentes 35 36 300 306
 szennyezett levegő 208
 szerszámok 207 208
 szervezési hibák 210
 szervezkedés 20 21 28 157-160 164 170 171
 szervezetek 63
 szilikózis 210 217
 színház 277 281 285 332 333
 SzKP 149
 Szociáldemokrata Párt lásd: Magyarországi
 Szociáldemokrata Párt
 Szociáldemokratizmus 101 160 173 201
 szociális okból tartott munkaerő 109
 szociális védőháló 111
 szocialista brigád 139 148 200 206 332
 szocialista brigád mozgalom 332
 szocialista iparosítás 57 59 61 62 70 75 120
 176 188 206
 szocialista iparváros 122 299 312-315 328
 szocialista munkaerőkölcs
 szocialista rendszer 201
 szocialista tulajdonviszonyok 174
 szocialista városépítés 114
 szociálpolitika 24 25 265
 szolgálati lakás 189 298 299 301 307
 szolgáltatások 119 120 124 127 139 232 249
 253-256 261 310 311 331
 Szolnok 32 233 289
 Szolnok megye 348
 Szombathely 228 233 337
 sztálini műszak 200 201
 szoptatási szünet 260
 SZOT lásd: Szakszervezetek Országos Tanácsa
 csa
 SzOT Bérosztály 92 194
 SzOT főtitkár 207 251
 Szovjet 10 30 46 58 59 139-141 149 150 152
 158 166 167 169 173 174 192 200 203
 204 207 295 318 332
 szovjet tanácsadók 63 149 177 192 318
 szovjet-magyar gazdasági szerződések 166
 Szovjetunió 57-59 64 140 145 177 183 188
 222 282
 szövetkezeti ipar 77 79 187 190
 szövetkezeti lakás 300-302 307 324
 szövetkezeti tulajdon 77
 szövetöltöny 279
 sztahanov 200
 sztahanov mozgalom 201
 sztahanovista 154 193 200 201 203-205
 sztahanovista iskolák 202
 Sztálin 28 144 200 201 204
 sztáliniszalonna – lásd: vegyes gyümölcsíz 275
 sztálini iparosítási terv 38 61 62 82
 sztálinista 50 59 60
 Sztálinváros 114 122-124 134 187 243 261
 286 311 313-315 325 328 337
 SZTK lásd: Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ
 sztrájk 34 48 49 153 157 158 161 162 167
 169
 sztrájkjog 48 169 212
 sztrájkszervezési kísérletek 101 157 158 162
 163
 szükségjelzés 274 288 291 305 314
 szükségletek szerinti elosztás 255
 szülési szabadság 260 261 264
 születésszám 69 246
 talponálló 334
 tanács 87 145 222 268 269 298 301 302
 313 314
 tanácsi irat 166 352
 tanár 99 183 221 223 234
 tapasztalások 224 230 233
 tanműhely 221-224 233 234
 tanonc 220
 tanulóotthon 222 224 225 229 230 234 259
 táplálkozás 25 40 139 252 270 274 276 277
 284
 táppénz 118 142 181 218 219 245 256 257
 261 283
 társadalmi bíróság 153 154
 társadalmi juttatások 118 248 256 266 285
 társadalombiztosítás 25 151 256-259 261
 társadalombiztosítási rendszer 256
 társbérlet 298 304-307 317 326
 társbérlet 291 292 305

- tartós fogyasztási cikk 43 268 276 286 287 334
 Tatabánya 124 146 215 233 337
 Tatabányai Szénbányászati Tröszt 110 298
 tatarozás 317 318
 távfűtés 277 311 329 331
 tea 277 284
 technikai minimum vizsga 227 237
 téglagyári munkás 208 217
 tej 26 243 252 254 266 268 274 275 277 278 284-286
 telepszerű építkezés 312 324
 rélikabát 224 277 279 280
 teljesítménybér 41 42 175 176 177 178 180 181 191 193 194 198
 teljesítmények visszatartása 193
 termelőszövetkezeti csoport, tszcs 83 85-88 159
 természetbeni juttatások 178 182
 területi bérpótlék 187
 Területi Egyeztető Bizottság 154 155
 tervismertető értekezletek 139
 tervkölcson – lásd: békekölcsön 273
 textilgyári munkásnők 208
 textilipar 20 75 76 112 178 189 205 213 214 216 218
 Tihanyi Lajos 172
 Tiszalók 64
 Tiszántúl 132
 Tiszasziget 236
 tiszta lakásszaporulat 322-324
 tizenegy esztendő s rabszolgaélet 167
 toborzás 63 144-146 229
 toborzási jutalom 144
 toborzott dolgozó 134
 tojás 26 248 274 275 277-279 283 284
 Tompa 236
 többgenerációs (munkás, munkáscsalád) 24 160 294
 tökehús 26 252 270 275
 töltelékáru 252 270 275
 tömeges lakásépítés 324 325
 tömegszerencsétlenség 215
 törzsbér 180
 transzferálás 87
 trianoni békeszerződés, Trianon 17 22 290
 tszcs-tag, tsz-tag 81 83 87
 tsz-szervezés lásd: kollektivizálás
 tudásszint süllyedése 239
 túlóra 139 172 181 203 210 212
 túlóráztatás 212 217
 tüzeléstechnikai eljárás 202
 tüzelő 41 45 287 328 329 331
 tv 277 288 329 332 333
 tv- és rádióműszerész 232
 tv készülék 287
 új fogyasztási szerkezet 286
 új létesítmények 62 207 209
 új szakasz 66 124 249 313
 újjáépítés 28 30 35 40 46 47 58 60
 Újpesti Fésűs Gyár 205
 uralkodó osztály 13 297
 üdültetés 189
 ügynök 48 155 171
 üzem 20 22 29 35 41 44-48 55 56 68 76 78 79 81 90 93 97 98 100 110 111 141 146-149 151-156 158 159 164 165 169 171-173 176 177 179 180 182 183 185 193 198 200 202 205-212 216-218 222 224 234 237 238 244 264 265 269 281 282 289 332 336
 üzemélelmezés, üzemi élelmezés, üzemi étkeztetés 45 119 134 189 256 265 270 284
 üzemi balesetek 214 216 257
 üzemi koncentráció 19 20 55 78
 üzemi négyszög 153 173
 üzemi pártszervezet 150
 üzemi szarka 209
 üzemi szociális létesítmények 209
 üzemzavar 158
 vājártanuló 228
 válás 104 285
 Valéria telep 326 329
 vállalati önállóság 176
 vállalati párttitkár 168
 Vallás- és Közoktatási Minisztérium 220
 vallási közösségek 332
 vándorlás 19 83 95 102 103 108 109 120 121 122 127 128 133 146 291 293 314 322
 várandós és kisgyermekes anyák 260
 városba költözés 9
 városi családok étrendi szokásai 284
 városi kistulajdonosok 24 66 80 89 95
 városias település 289 291
 Várpalota 124
 Vas Zoltán 49 57 63 64 156
 vásárlási láz 267 286
 vásárlóérték 191 250 251
 vásárnap műszak 213

Vasas S. C. 332 336 337 (???)
 vasipari szakmák 226-228 231 232
 Vass [József] 263
 vasúti közlekedés 132
 védőberendezések 209 210 216
 védőeszköz 209 216
 védőétel 266
 védőfelszerelés 209 216 217
 védőital 266
 védőruházat 266
 vegyes gyümölcsíz 41 275
 vegyes iparcikkek 271 274 280
 Vegyesipari Vállalat Szandál üzeme 172
 vegyi ártalmak 210
 vegyipar 37 178 202 217 227
 Vegyiparigép és Radiátorgyár 180
 Velikánov 177
 Verne Gyula 204
 Veszprém megye 128
 vidéki városok 46 96 116 229 289 291-293
 302 303 306 311 314 317 319 325 327

világítás 26 135 274 277 294 310 311 329
 villamosenergia-ipar 188
 Villamosgép és Kábelgyár 150 165
 villanyáram díj 127
 visszatartás 143 193 197
 vízellátottság 292 329
 VOLÁN 131
 Vorosin 202
 Vörös Csillag [Gyár] 212
 Vörös Lobogó lásd: MTK
 W. C. 208 209 292 305 328
 zálogolás 87
 Zemplén vármegye 32
 zöldség 127 276 277
 zöldség- és gyümölcs fogyasztás 274
 zsír 26 44 45 231 252 267 268 270 274-
 277 310
 zsíros kenyér 44 270

X 1 1 2 0 7 8

OT, 2

Kiadta: Belvedere Meridionale
6725 Szeged, Hattyas sor 10.
belvedere@jgytf.u-szeged.hu
szerk@belvedere.meridionale.hu
www.belvedere.meridionale.hu
Felelős kiadó: Dr. Szegfű László
Kiadóvezető: Jancsák Csaba
Műszaki szerkesztő: Szuperák Attila
Nyomta: Bába Nyomda
Felelős vezető: Dr. Majzik István

A könyv az ipari munkások 1945 utáni világába kalauzolja az olvasót. Célja, hogy ennek az egykor ideológiai és politikai célzattal sokat – túlságosan is sokat – emlegetett rétegnek a valós társadalmi viszonyait, emberi világát mutassa be munkahelyén és magánéletében. Egyik központi gondolata, hogy 1948 után az ipari munkásság, a magyar társadalom más rétegeihez hasonlóan, a diktatúra mindenoldalú ellenőrzése alá, az állam szorításába került. Már 1949 és 1970 között megfigyelhető szélvészgyors számszerű növekedését is elsősorban az állam egyoldalú, „kalandor” gazdaságpolitikájával magyarázza.

A munka világát elemezve még nyilvánvalóbb ez az összefüggés: a gyári személyzeti osztályok működése és az általuk folytatott, a munkások által gyűlölt káderezés, a munkaversenyek szervezése, a központi normarendezések, a bérrendszer – mind-mind az állami akarat megnyilvánulásai voltak. A kötet a Csepeli Papírgyár példája alapján tárja fel az elnyomás fő eszközének, az ÁVH-nak az üzemeken belüli (rejtett) működési mechanizmusát. A MÁVAG-ba beépített, és ott utasításra „államellenes összeesküvést” szervezni kezdő ÁVH-provokátor, és az általa bajba kevert munkások esetének bemutatása pedig az elnyomás legdurvább módszereire világít rá.

Foglalkozik az ötvenes évek eleji munkáellenállás eseteivel, például a sztrájkszervezési kísérletekkel is. Az elnyomás eszközeinek és módszereinek megismerése egyben választ ad arra is, mi vitte a munkásokat az 1956-os forradalomba. Az általuk alapított munkástanácsok elsősorban a nemzeti függetlenségnek, a szabadságvágynak és az emberi méltósághoz való jognak adtak hangot, miközben persze az alacsony életszínvonalat, a tömeges szegénységet is határozottan bírálták. Az élet- és munkakörülmények, a fogyasztás 1956 előtti alacsony szintje ugyanis szintén hozzájárultak az ipari munkások elégedetlenségéhez.

A könyv az olvasó elé tárja azt is, hogyan éltek a mindennapokban, mit ettek és ittak, milyen körülmények között laktak és hogyan szórakoztak annak a kornak a munkásai. Nem hallgatja el azt sem, hogy a hatvanas években a Kádár-rendszer a szocialista alapok megtartása mellett, éppen az 1956-os forradalom hatására, javított a munkások élet- és munkakörülményein.